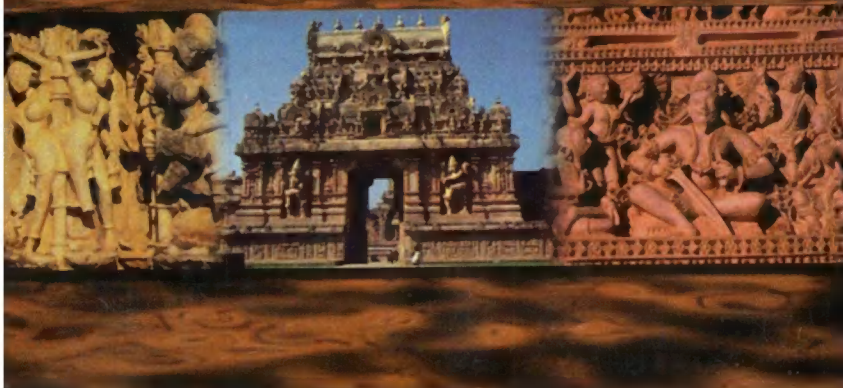

سنڌ جي هندن جي تاريخ

سنڌ جي هندن جي تاريخ

[مڪمل - ٻئي جلد گڏ]

پيرومل مل مهرچند آڏواڻي

سنڌي ساهت گهر - حيدرآباد، سنڌ

سمورا حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

سنڌي ساهت گهر۔ ڪتاب نمبر۔ 100

ڪتاب جو نالو: سنڌ جي هندن جي تاريخ
ليکڪ: ڀيرومل مهرچند آڏواڻي
ڇاپو: اداري پاران پهريون، اپريل 2000 ع
ڇپائيندڙ: سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد
لي آئوٽ: اين. اي جان فائونڊيشن ڪمپوزرس، حيدرآباد
رابطي لاءِ: 0346-3818859
قيمت: پڪي جلد سان اوچي ڪاپي =/350
سادي ڪاپي =/250

ڪتاب ملڻ جا هنڌ

آئيڊيل ڪتاب گهر: رابع اسڪوائ، حيدر چوڪ، گاڏي کٽو، حيدرآباد، سنڌ

- پوسٽل ائڊريس: پوسٽ باڪس نمبر 58، جنرل پوسٽ آفيس، حيدرآباد، سنڌ
- سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال، تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد
- پتائي ڪتاب گهر، گاڏي کٽو، حيدرآباد
- رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو
- عزيز ڪتاب گهر، بئراج روڊ، سکر
- سنڌ بڪ ڪلب، نواب شاھ
- قاسميه لئبرري، ڪنڊيارو
- المنعم لئبرري-17، پبلڪ هيلٿ انجنيئرنگ ڪالوني، ذوالفقار باغ، لاڙڪاڻو.
- بڪ ورلڊ، لاڙڪاڻو

Sindh Je Hindun ji Tareekh

By: Bherumal Maharchand Advani

Published by:

Naz Sanai

Chairman- Sindhi Sahat Ghar

Rabia Square, Gari Khato,

Hyderabad, Sindh.

Book No: 100- April-2000

Price Rs: 350/- Hard Binding

250/-

ٻه اکر

سنڌي زبان، ادب ۽ تاريخ سان چاهه رکندڙ دوست، پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جي نالي تان ئي نثار پيا ٿيندا آهن. هن سنڌ جي تاريخ تي هڪڙو شاهڪار ڪتاب ’قديم سنڌ‘ لکيو. ٻوليءَ جي حوالي سان ’سنڌي ٻوليءَ‘ جي تاريخ‘ جهڙو انتهائي اهم ڪتاب تحرير ڪيو. ان کانسواءِ ان جا ٻيا به ڪيترا ڪتاب، پنهنجي پنهنجي جاءِ تي انتهائي اهم ۽ ڪارائتا ڪتاب آهن. جن جي پڙهڻ کانسواءِ اسين سنڌ جي تاريخ تي ڪا راءِ نه ٿا جوڙي سگهون.

’سنڌ جي هندن جي تاريخ‘ ڪتاب به گهٽ اهميت جو حامل ناهي. سنڌ ۾ هندن جي سمورين آڪهين جو احوال، توڙي انهن جي وڏن جي زندگيءَ ۽ ڪارنامن کي يڪڙيءَ ڪيو ويو آهي. ’سنڌ جي هندن جي تاريخ‘ رڳو سنڌي هندن جي تاريخ ڪانهي، اها سنڌ جي تاريخ آهي ۽ ان تاريخ جي زنجير جي اها ڪڙي آهي، جيڪا اڃا مڪمل جڙي نه سگهي آهي، پر ان جي ڪيترين ئي ڪڙين کي ’جاڻي ٻجهي الڳ الڳ ڪيو ۽ رکيو ويو آهي، جيئن ڪڙي ڪڙيءَ سان نه ملي سگهي ۽ اسين پنهنجي شاندار ماضيءَ کي پڙهي، ان مان ڪي چڱيون ڳالهيون اخذ ڪري، پنهنجي مستقبل کي سنوارڻ ۽ نئين ڊگ لهڻ لاءِ ڪو تحرڪ نه وٺي سگهون.

پيرومل مهرچند آڏواڻي اهڙو محقق نه هو، جو هو تاريخ ۾ رڳو لکيل ۽ اڳ ايل ڳالهين جو ورجاءُ ڪري. هو اهڙو جاکوڙي ماڻهو هو جو سڄي سنڌ گهميو ڦريو. ’سنڌ جو سيلاني‘ ڪتاب ان جي گواهي ڏئي رهيو آهي. هن سنڌ جي ڏرن، ڳوٺن، شهرن، ريتن رسمن ۽ اسان جي سنڌي ماحول ۽ معاشي جو مشاهدو ڪيو، ان تي تنقيدي نظر وڌي ۽ پنهنجي راءِ جو به کلي طرح اظهار ڪيو. صحيح تاريخ جوڙڻ لاءِ هن وڏي محنت ۽ جاکوڙ ڪئي ۽ ايڏو وڏو ان ڪاٺيو ۽ ڪنن ڪم ڪيڏو نه سهڻي نموني پاڻيءَ تڪميل تي پهچايو. ان ڳالهه جا گواهه ته سدائين سندس ڪتاب ۽ تحريرون رهندا.

پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جي شخصيت تي اسان ڪينجهر
 جي هڪڙي ضخيم نمبر جي تياري ڪري رهيا آهيون. پر گڏوگڏ ان
 ڳالهه کي به محسوس ڪيوسين ته ان جو ڪم به ته مارڪيٽ ۾ مهيا
 ڪجي ۽ ضايع ٿيڻ کان بچائجي. ورهاڱي کان اڳ هي ڪتاب ٻن
 الڳ الڳ جلدن ۾ پڌرو ٿيو. ويجهڙائي ۾ هندستان ۾ وري ان جو
 اختصار طور هڪ جلد ۾ چاپو پڻ آيو آهي اسان ان جي ٻنهي جلدن
 کي گڏي هڪ ڪتاب جي صورت ۾ آڻي رهيا آهيون. خاطري آهي
 ته سنڌ جي تاريخ سان محبت رکندڙ دوست، اسان جي هن پيشڪش
 تي پنهنجي سرهائي جو اظهار ڪندا.

ناز سنائي

حيدرآباد
 20- مارچ 2000ع

سنڌ

نمبر	عنوان	صفحو
------	-------	------

★ منڍ

- 1- باب پهريون: رڱا ويد زمانو
- 19 • آريه
- 20 • سپت سنڌو
- 20 • ”هندو“ نالو ڪيئن پيو
- 20 • سنڌ جي سڀيتا جون ساڪون
- 21 • سنڌ جي راجا جون ساڪون
- 22 • سڀيتا جي شروعات ۽ واڌارو
- 23 • خشڪي جي رستي واپار
- 24 • قديم سنڌ ورڪي
- 25 • آرين جي اوائلي حالت
- 25 ★ ڳوٺاڻي جيوت. پنڌتي ۽ راجنيتي جوڙجڪ
- 25 • ڳوٺ
- 25 • گهر
- 26 • اگني شالا
- 26 • وهانءَ
- 26 • ٽي راتيون برهمڇاريه
- 27 • پتر سنڌان جي ضرورت
- 27 • کاڌو پيتو

- 27 • هندن جو ويڻو ٿيڻ
- 28 • اوائلي پوشاڪ
- 28 • قومي يا نياتي پوشاڪ
- 29 • قديم سنڌين جي دولت
- 29 • هڪ هندي با ڳڏيل ڪٽنب جو رواج
- 29 • ويرتا جو انگ
- 30 • گوتر
- 30 • سگوتر
- 31 • سڀند
- 31 • پاڻي جو انگ
- 32 • نڪون
- 32 • آڪهين ڇا نالا
- 32 • ورڻ آشرم
- 33 • پنڇائن جو بنياد
- 33 • ڳوٺاڻيون پنڇائون
- 33 • گهڻن ڳوٺن جي هڪ يڪي پنڇائت
- 33 • گرام ۽ گرام مني
- 34 • پرڳڻن جون پنڇائون
- 34 • مڪي ۽ مڪين
- 35 • راڄوڻي فيصلا
- 35 • راڄنيتي جوڙجڪ
- 36 • شهر
- 36 • قلعا
- 37 • سيا ۽ سمي
- 37 • رشين ۽ براهمن جو زور

2- باب ٻيو: يجر ويد ۽ ان کان پوءِ جو ويدڪ زمانو 40-38

- 38 • مڌي ديش
- 38 • سنڌ ۽ پنجاب جي گڏيل حڪومت

- ڪيڪيہ 39
- سنڌو ۽ سڙوير 39
- سيوهڻ نهايت قديم شهر 39
- ملڪي حالتن ۾ ڦيرو 40

3- باب ٽيون: اڻهاڻيڪ زمانو 47-41

- سنڌ ۾ سورجوني 41
- سنڌ ۾ سري رامچندر 41
- حڪومت جو ورهاڱو 42
- وانهان ۽ لهاڻا 42
- سنڌ جي حڪومت جي وڌيل حد 43
- مهاڀارت وارو زمانو 43
- سنڌ جي حڪومت 44
- مهاڀارت ۾ سنڌ جو ذڪر 44
- سنڌ پانڊون جي تابعي 44
- رسمون ۽ رواج 45
- پردي جو رواج 45
- سنڌ جي سڀيتا 46
- رعيت جي آسودي جيوت 47
- ڏورانهن ڏيهن ۾ بينڪون 47
- سنڌ ۽ پنجاب ۾ پشاجن جون بينڪون 48

4- باب چوٿون: ٻوڏي زمانو 58-49

- ٻڌ ڌرم ۽ پالي 49
- سنڌ ۾ جين ڌرم وارا 49
- قديم سنڌ جي جبري بادشاهت 50
- راج گڏيءَ جو تباڳ 50
- سنڌ مٿان آفت 50
- ايراني جي سنڌ تي ڪاهه 51

- 51 • سکندراعظم جي ڪاھ
- 51 • سنڌ بابت حقيقتون
- 52 • سنڌ ۾ موريا گهراڻي جو راڄ
- 52 • مهاراجا اشوڪ
- 52 • ڏيوڙا ۽ نل
- 53 • سنڌ تي ڌارين جون ڪاھون
- 53 • ڪشن گهراڻو
- 54 • گپت گهراڻو
- 54 • سنڌ ۾ راءِ گهراڻو
- 55 • براهمڻ گهراڻو
- 55 • عربن جي ڪاھ
- 56 • سنڌ جي حالت
- 57 • سنڌ موٽي ھندن جي قبضي
- 57 • ھندن جي خودمختياري
- 58 • سنڌ دھليءَ جي تابعي

5- باب پنجون: سومرن جي صاحبي

- 59 • صاحبيءَ جو بنياد
- 59 • سنڌ ۾ خوفناڪ زلزلو
- 60 • سنڌي ٻوليءَ جو جنم
- 60 • ٿر ۾ سوين جي صاحبي
- 61 • سومرن جي ھلت
- 61 • سومرين جي ھلت

6- باب ڇھون: سمن جي صاحبي

- 62 • حڪومت جون حدون
- 62 • ڪڇ ۾ حڪومت
- 62 • جھونا ڳڙھ ۾ حڪومت
- 63 • لس ٻيلي ۾ حڪومت

- 63 • سمن جي گاديءَ جو هنڌ
- 64 • ڄام تماچي
- 64 • معماڻي فقير
- 65 • ڄام اوڍو

باب ستون: مسلمانن جي صاحبي

- 66 • ارغونن جو راڄ
- 66 • سنڌ ۾ ڦرلٽ ۽ باهيون
- 67 • ترخان

* دهليءَ جي بادشاهن جي صوبن يا نوابن جي حڪومت

- 67 • سئون نظام
- 68 • هندو مسلم ميلاپ
- 68 • ڪلهوڙن جي صاحبي

8- باب اٺون: هنڌن جو سنڌ ۾ اچڻ

- 70 • عامل ۽ پائين
- 71 • عاملن جا عهدا
- 72 • خدا آباد
- 73 • حيدرآباد
- 74 • خدا آبادي عامل ۽ پائيند
- 74 • حيدرآباد جو وسڻ
- 75 • حڪومت جو ورهاڱو
- 76 • شڪارپور جو وسڻ
- 76 • سنڌ جو آدم

9- باب نائون: آڪھين جا احوال

- 77 • آڏواڻي
- 78 • سڌواڻي
- 82 • سينلاڻي شاخ

82	■ مصنف جي آڪھ
88	● لاڙڪاڻي وارا آڏواڻي
89	■ ڏٽي مل جو اولاد
89	● منشيائي
89	● پائيند پنچائت جو بنياد
90	● عامل پنچائت جو بنياد
92	■ منشيائي آڪھ
96	■ پڇاڙيءَ جي تند
97	● شيخن وارو مقدو
98	● منشيائين جو سلسلو
109	● قنڌاراڻي
109	■ اڪال پنگي جو احوال
111	■ قنڌاراڻي خالصا ڪيئن ٿيا؟
112	■ قنڌاراڻين جو سلسلو
120	■ آھوجا
124	■ اجواڻي
129	● اروڙونسي
130	● اروڙونسين جون نڪون
131	● شڪارپورين جو اصل نسل
135	■ اڪالي
136	● انبواڻي
138	● بٽاڻي
139	● بٽاڻين جو سلسلو
145	● بوڏيجا يا بوڏيا
146	■ پارواڻي
151	● پاڳيا
151	■ پاوناڻي
159	● پنپاڻي
160	● پڊعيدن جو وسڻ

161	• پٺياڻين جو سلسلو
163	• ٽولاڻي
165	■ ٿڌاڻي (۱)
167	• ٿڌاڻين جو سلسلو
175	• ٿڌاڻي (۲)
178	• ٽهلياڻي
180	• ٽهلياڻين جو سلسلو
184	■ ٽيڪواڻي
185	• پريملاڻي
186	• پينجواڻي
186	• پٺواڻي
190	• خيرپور وارا پٺواڻي
193	■ ڦلواڻي
194	• ڦيرواڻي
196	• جڳتياڻي
198	• هڪڙي ماڻيءَ کي ۱۲۸ ٻارا
198	■ جئسنگاڻي
200	• چينملاڻي
201	■ جهامناڻي
201	• جهانگياڻي
202	■ چنڊيراماڻي
202	■ چٽاڻي
205	• چيتيا
207	• دادلاڻي
208	• دادلاڻين جو سلسلو
208	• رادا ڪرشناڻي
208	• ريجهسنگاڻي
208	• ساگراڻي
208	• سياني

209	■ سڌارنگاڻي
209	■ سيتلاڻي
210	● سپاهيملاڻي
210	■ شوداساڻي
210	■ شهائي
213	■ عيدناڻي
213	■ قنڌاراڻي
213	● ڪريلاڻي
213	■ ڪرناڻي
213	● ڪرناملاڻي
214	■ ڪتري
215	● ڪٽر
215	■ گدواڻي
222	■ گدواڻين جو سلسلو
229	■ لالا
231	■ لالواڻي
233	■ پڙن جو احوال
234	■ گونگن جو احوال
234	■ لالا
236	■ لنڊ
236	● لوڍا
236	■ لهاڻا
238	■ لهاڻن جو ميمڻ ٿيڻ
239	■ ماکيجا
240	● ملڪاڻي
252	● منسڪاڻي
252	● منگهر ملاڻي
253	● موٽواڻي
253	■ مولچنداڻي

253	■ مهتائي
253	● مير چندائي
256	■ مير چنداين جون شاخون
256	● ڪرپلائي گهٽيءَ وارا
257	● مير چندائي گهٽيءَ وارا
264	■ فوجداري گهٽيءَ وارا
267	■ گوساين گهٽيءَ وارا
267	■ پائيند مير چندائي
267	■ نوتائي
270	● وانهان
271	■ واوا

منڊ

سنه 1919ع ۾ هڪ ننڍڙو ڪتاب ”عاملن جو احوال“ ڇپائي پڌرو ڪيو هوم. هينئر اهو گهڻي قدر وڌايو اٿم، ۽ پائيندن جو احوال به ان ۾ گڏيو اٿم، جو اهي اسانجا ”پائي“ (پاڻر) ۽ ”ٻنڌو“ (مائٽ) آهن. هڪٻئي سان مٿيون مائٽيون به اٿئون ته پوءِ هيءُ پيد چو رکجي؟ اسين سڀئي ”هندو“، تنهنڪري هن ڪتاب جو نالو ئي رکيو اٿم ”سند جي هندن جي تاريخ“. سڀئي آڪهين جا نالا الف - ب وار بيهاريا اٿم، ته هرڪو پنهنجي پنهنجي آڪهه جو احوال هن ڪتاب مان سولائيءَ سان ڳولي سگهي.

هيءُ اڃا پهريون ڀاڱو آهي. جن عامل توڙي پائيند آڪهين جا احوال هن ڀاڱي ۾ ڪينهن، تن جا جنهن وقت ملندا، تنهن وقت پيو ڀاڱو ڇپائي پڌرو ڪندس.

جن آڪهين جا احوال هن پهرين ڀاڱي ۾ اڳيئي آهن، تن بنسبت هن کانپوءِ ڪي وڌيڪ حقيقتون ملنديون، ته انهن ساڳين آڪهين جا نالا وري ٻئي ڀاڱي ۾ ڏيئي، اهي وڌيڪ حقيقتون ان ۾ گڏيندس. ٻاون ۽ ٻانڀڻن جو ذڪر ڌار ڀاڱن ۾ ڪندس. ائين سند جي سڀني هندن جي هڪ مڪمل تاريخ تيار ٿي پوندي، جا اسان جن پوين لاءِ به گهڻو ڪمائي ٿيندي.

هيءُ ڪتاب سند جي پڻگتي تاريخ جو هڪ مکيه ڀاڱو آهي. ان کي وڌيڪ ڪارائتي ڪرڻ لاءِ ”هندن جي صاحبي جي تاريخ“ مختصر طرح منڊ ۾ ئي ڏني اٿم، جو اهڙي تاريخ آڄ تائين ڪنهن ڪانه لکي آهي، ۽ اها سند جي هاڻوڪين پڻگتي حالتن، ۽ هن ڪتاب جي ڪيترين ڳالهين، سمجهڻ ۾ گهڻي مدد ڪندي.

پيرو مل مهرچند

77، مڊل ڪلاس ڪالوني،
اجمل خان روڊ، نيو ٽائون، ڪراچي نمبر 5.

Social, Cultural and Political History of Ancient Sindh
(Pre-Muslim Period)

هندن جي صاحبيءَ جي تاريخ

باب پهريون

رگ ويد زمانو

آريه:

هندو سڀيتا جا بانيڪار آڳاٽا آريه لوڪ هئا. ”آريه“ معنيٰ ”شريف“ خانداني، ”پوجيٽ“. رگ ويد ۾ آرين جي چاليهه ڪن ڪلن يا خاندانن جا نالا ڄاڻايل آهن، جن مان پنجن ڪلن وارا مکيه هئا، جنهن ڪنڙي رگ ويد ۾ ”پنج جن“ يعني پنج ڄڻا يا پنج قومون (نياڻيون) Five folks or five peoples لفظ گهڻا گهڻا ڪم آيل آهي، انهن مان هڪڙا ڀيرو، ٻيا تروٽو، تيان آنو، چوٿان درهيو، پنجان ڀرو هئا، جي چندر ونسي گهراڻي جي راجا يياتيءَ جي نسل مان هئا.

سند، ڪڇ، ڪاٺياواڙ جا سما راجپوت، ۽ جيسلمير جا ڀٽي راجپوت، جن جو اولاد سند جا ”ڀاڻيا“ آهن، سي ڀيرو آرين (ڄاڻو ونسين) جي ڪل مان آهن، جن مان مهاڀارت واري زماني ۾ سري ڪرشن پيدا ٿيو. ڀرو آرين مان راجا دشينٽ ۽ شڪنتلا جو پٽ راجا ڀرت پيدا ٿيو، جنهن جي نالي پٺيان سڄو هندستان ”ڀارت ورش“ ۽ ”ڀارت ڪنٺ“ سڏجي ٿو. رگ ويدڪ زماني ۾ آهي سڀ آريه سنڌو ماٿر ۾ رهندا هئا، ۽ هندو سڀيتا جا مکيه بانيڪار آهي ئي هئا.

سپت سنڌو:

رگ ويدڪ زماني ۾ آڳاٽا آريه ستن ندين جا ڪنارا، پاڻي جي سهنج ڪري والاري وينا هئا، جن مان پنج نديون هاڻوڪي پنجاب واريون هيون، ڇهين سرسوتي ۽ ستين سنڌو، جنهن ۾ سندس ڀرتي ڪندڙ شاخون Tributaries يعني ڪابل ندي، سوات وغيره به ليڪجن ٿيون. اهو سمورو ملڪ رگ ويد ”سپت سنڌو“ يعني ست درياءَ سڏيو ويو آهي، جنهن ۾ پنجاب، سنڌ ۽ گندار (گندار) يعني هاڻوڪو پشاور وارو پاسو به اچي ٿي ويا. اها هئي رگ ويدڪ زماني جي ”سنڌو ماڻھو“. سنڌونديءَ جي ڪناري تي ۽ سنڌو ماڻھو ۾ رهڻ ڪري آريه لوڪ پاڻ به ”سنڌو“ (سنڌو) سڏجڻ ۾ آيا.

”هندو“ نالو ڪيئن پيو؟

پارسين جو ڌرمي پستڪ ”زند اوستا“ آهي. ان ۾ ”سپت سنڌو“ جو اُچار لکيل آهي ”هپت هندو“ يعني ”س“ کي مٽي ”ه“ ڪيو اٿن، جيئن اسين به سنڌيءَ ۾ چئون ”قاسي“ - قاهي ۽ ساس - ساه“. مطلب ته قديم ايراني لوڪن ”سنڌو“ جو اُچار ڦيرائي ڪيو ”هندو“ جنهن جي اصل معنيٰ هئي ”سنڌو نديءَ جي ڪناري تي رهندڙ“ يا ”سنڌو ماڻھو ۾ رهندڙ“. پوءِ ٻيون قومون (مسلمان وغيره) آيون، ته ”هندو“ معنيٰ ٿي ”براهمني ڌرم کي مڃيندڙ“. سنڌو (هندو) نالي مشهور هئڻ سبب انکي ايترو شرف مليو، جو سڄي هندو جاتي ۽ سڄي هندستان تي ”سنڌو“ (هندو) تان نالو پيو.

سنڌ جي سڀيتا جون ساڪون:

سنڌ جي تاريخ سنڌ جي سڀيتا ۽ شاخوڪاريءَ جي ساڪن سان شروع ٿئي ٿي. رگ ويد ۾ هڪ رشيءَ سنڌ جي ساراهه جا جنسي ڊگ پرا آهن! اجهو هيئن چيو اٿس:

”سنڌ گهوڙن ۾ شاهوڪار، رٿن (گاڏين) ۾ شاهوڪار، عمدن گهڙيل گهڻن (زيورن) ۾ شاهوڪار، کاڌي پيئي ۾ شاهوڪار، ۽ سڌا تازي اُن ۾ شاهوڪار آهي. ”سلما“ ٻوٽا يعني مڇ وغيره جن مان ڪٽولن لاءِ واڻ ۽ رسيون نهن ٿيون، سي ٻوٽا به سنڌ ۾ ڪوڙ آهن، ۽ سڀاڳي سنڌوءَ جا ڪنارا ماڪي ڏيندڙ گلن سان سينگاريل آهن.“ (1) (رگ ويد، منڊل ۱۰، سوڪت 75)

ڏسو ته ڪپڙا، گهڻا (مٺيا)، گهوڙا ۽ گاڏيون، جي سڀيتا جون شاهائون شيون آهن، سي سنڌي ماڻهن وٽ انهيءَ قديم زماني ۾ موجود هيون، جنهن زماني ۾ ٻين ڪيترين قومن کي اڃا پنهنجي بت ڍڪڻ جي به سڌ ڪانه هئي!

سنڌ جي راجا جون ساڪون:

رگ ويد جي پهرين ٽي پهرين منڊل مان معلوم ٿئي ٿو، ته انهيءَ قديم زماني ۾ سنڌ جا جيڪي راجا ٿيون هئا، تن مان هڪڙو راجا سونيه هو، جو راجا ڀاويو جو پٽ هو، ۽ ڀرو آرين جي ”ڪروي“ (Kriwi) شاخ مان هو، جي پوءِ ”پنچال“ سڏجڻ ۾ آيا. اهو راجا وڏو درماتا هو. سبندس راڻيءَ جو نالو ”روماسا“ هو. کيس ڏهه نياڻيون هيون، جي ڏهڻي ڪاڪشون رشيءَ سان پرڻايائون. تن ڏينهن ۾ گهڻين زالن پرڻجڻ جو رواج بلڪل عام هو. ڏيئي لپتيءَ جو رواج تن ڏينهن ۾ ئي هو؛ پر نياڻيءَ کي جيڪي به ڏيندا هئا، سو ”دان“ ڪري ليکيندا هئا. ڪاڪشون رشيءَ کي جهجهو ڏاجو مليو، ته راجا سونيه ڀاويو Syanya-Bhavya جي گهڻي اُستتي ڪيائين، جا رگ ويد جي منڊل پهرين، سوڪت 26، منتر 5 ۾ ڏنل آهي. اها ”دان اُستتي“ يعني ”سڌا جي ساراھ“ سڏي ويئي آهي. انجو مختصر مطلب هيءُ آهي:

(1) The Sindhu is rich in horses, rich in chariots, rich in clothes, rich in gold ornaments, well made, rich in food, rich in wool, ever fresh, abounding in Silama plants, and the auspicious river wears honey-growing flowers. (Rigvedu.X.75. Prof. Wilson's Translation)

”سنڌ جي راجا مونڪي هڪ سؤ نشڪ (سونا سڪا) هڪ سؤ گهوڙا، هڪ سؤ ڏاند، هڪ هزار ۽ ست ڳئون ۽ يارهن رت (ڏهه رت ڏهن زالن لاءِ) ۽ يارهون رت ڪاڪشون رشيءَ لاءِ) ڏنا. هر هڪ رت ۾ چار چار سنڌي گهوڙا ٻڌل هئا، جن تي موتين سان جڙيل سنج هئا. سنڌ جي راجا سونيه ڀاويي هيٿرو سارو دان ڪري، پاڻ کي امر ڪري ڇڏيو آهي.“

هن مان به ظاهر آهي ته رگ ويدڪ زماني ۾ ئي سنڌ جو پرڳڻو نهايت ڀريو ڀاڳيو هو.

سڀيتا جي شروعات ۽ واڌارو:

سڀيتا جي شروعات ٿيندي ئي اول اُتي آهي جتي وڏيون نديون هونديون آهن، جو کوهن کوٽڻ ۽ کائڻ ڪڍڻ لاءِ اوزارن نه هوندي به اتي سولائيءَ سان پوک ڪري، ملڪ آباد ڪري سگهجي ٿو. اسين ڀاڳ وارا آهيون، جو اسان وٽ سنڌوندي آهي، جنهن تان سنڌ تي نالو پيو آهي.

سنسڪرت ۾ ”سنڌو“ معنيٰ ”سمنڊ“ يا ”وڏو درياھ“. ان جو ڌاتويي بنياد آهي، ”سينڌ“ (Syand) معنيٰ ”وهڻ“ (To flow)، جنهن ڪري ”سنڌو“ جي بنيادي معنيٰ آهي، ”جاسڻاين پيئي“ وهي (سمنڊ وانگر). سائي سائي اسان وٽ پاڻيءَ جي اثاڻ هئي ڪانه، باقي ماڻهن کي پنهنجو هوش هلائڻو هو. اسين هيڪاري وڏي ڀاڳ وارا هئ. ڪري چڱاسين، جو رگ ويدڪ زماني ۾ ڪيترا رشي سنڌو ماڻهن ۾ رهندا هئا، جي وڏي مغز وارا هئا. رڌڻ پڄاڻڻ لاءِ پهريائين ته گهرجي. باهه ٻاھه ٻارڻ جو هنر اُترو رشيءَ جاري ڪيو، جنهن جي نالي پٺيان اُترو ويد سڏجي ٿو. (ڏسو رگ ويد، منڊل ۱۰، سوڪت ۲۱، منتر ۵). باهه پيدا ٿي ته ڄڻ ته ڪرامت جهڙو ڪم ٿي چڪو. ان وقت کان وٺي انگيرس رشيءَ ۽ ڀرڳو رشيءَ جي ڪل وارن اڱني پوڄا جو رواج وڌو (رگ ويد، منڊل ۱، سوڪت ۲۱ ۽ ۵۸)، پارسي به آرين نسل مان

آھن ۽ اڄ تائين اڱني پوڄا ڪندا آھن، ۽ پنھنجن پروهتن کي ”آٿرون“ سڏيندا آھن.

رڱ ويد جي منڊل پھرين، سوڪت ۱۲، منتر ۱۶ جي ٽيڪا ڪندي شاين آچريہ ڄاڻايو آھي، تہ بچ پوکڻ جو رواج اشوني ڪمار ديوتائن جو سيڪاريل آھي. آٿرو ويد جي منڊل ۸، سوڪت ۱۰، منتر ۲۴ موجب ھر ڪاھن جو رواج ”پرٿوءَ“ وڌو، جو ”وينا“ جو پٽ ھو. رٿن جوڙڻ جو رواج ڀرڳو رشيءَ جي ڪل وارن وڌو. ائين نوان نوان هنر جاري ٿيا، تہ رڱ ويدڪ زماني ۾ ئي اسان جا ماڻهو ڪيتي ڪرڻ، ست ڪٽڻ، ڪپڙي اُڻڻ، رٿن هلائڻ ۽ ٻين هنرن ۾ پڙ ٿي پيا. منجهن ڪيترا ڪاسبِي جهڙوڪ لھار، سونارا، حجام، رازا، واڍا، ڪوري، رنگريز وغيره هئا. ڪنهن بہ ڪرت ڪار ڪرڻ کان ڪنهن کي اهم ڪونه هوندو هو. رڱ ويد جي منڊل ۹، سوڪت ۱۲، منتر ۴ ۾ هڪ رشيءَ پنهنجي ڳالهه ڪندي چيو آهي تہ:

اءِ رشي، بابو ويڇ، امان پيهين ان،

ڪرت ڪاتر هرڪو ڊوڙي، جنهنجو جنهن ۾ لڳي من.

گهرن ۾ زالون ان پيهنديون هيون ۽ ست بہ ڪٽينديون هيون؛ پر بازارين ۾ ڪوري بہ هوندا هئا، آبادگارن ۽ ڪاريگرن کانسواءِ واپاري بہ هئا، جن وڻج واپار ڪري سنڌ کي هڪاري سائو ڪيو هو.

خشڪيءَ جي رستن واپار:

رڱ ويد مان معلوم ٿو ٿئي، تہ سنڌو ماٿر ۾ ماڻهن جي ڪاپي کان وڌيڪ جيڪو ان، ڪپڙو وغيره هوندو هو، سو واپاري ٻين هنڌ وڪڻڻ ويندا هئا. پنهنجو وڪر گهوڙن، اُٺن، ڏانڊن ۽ گڏهن تي لڏي، قافلا ٺاهي ويندا هئا. جنسن جي مٿاستا ڪندا هئا. ان، ڪپڙو وغيره ڏيئي اڪثر گايون، مينهنون ۽ ٻيو چوپايو مال وٺندا هئا. نہ رڱو حاضر مال وڪامندو هو؛ پر وڏو سودو بہ ٿيندو هو.

قديم سنڌ ورڪي:

سنه 1869ع ۾ سويس واهه ڪليو، تنهن کانپوءِ هائوڪا سنڌ ورڪي مالٽا، جبرالٽر، قاهره ۽ مغرب ۾ ٻين هنڌن وڃڻ لڳا. اهي اول "سنڌ ورڪ" (Sind work) (سنڌ جو جڙيل سامان) جهڙوڪ هالن جو جنڊيءَ ۽ ڪاشيءَ جو ڪمر، مٿڪ ٻوڇيئون وغيره مغرب ۾ نڪال ڪندا هئا، تنهن ڪري "سنڌورڪي" سڏجڻ ۾ آيا. عجب ته ڏسو ته رگ ويدڪ زماني ۾، جڏهن سمنڊ جي سفر جا سهنج ڪين هئا، تڏهن به سنڌو ماڻھو جا واپاري ٻي سر جون سئون ڏيئي، ستن سمنڊن جي پار ويندا هئا. رگ ويد ۾ اهي نديم سنڌورڪي "پني" (Pani) سڏيا ويا آهن. "پني" معنيٰ "وڻجار" (وڻج ڪندڙ) يا "واپاري". اهي "پني" پوءِ "پنڪ" ۽ "وڻڪ" سڏجڻ ۾ آيا، ۽ هاڻ "واڻيا" ڪوٺجن ٿا. "واڻيو" معنيٰ به "وڻج ڪندڙ" يا "واپاري". هندي لفظ "بنبا" ۽ "بنج" بدران سنڌيءَ ۾ چئون "واڻيا" ۽ وڻج. (1) انهن واپارين مان ڪي دنگيون ۽ جهاز جوڙي ڄاڻندا هئا، ۽ جهاز رانيءَ ۾ به پڙ هوندا هئا. رگ ويد ۾ چٽيءَ ريت چيل آهي ته "تن ڪمائن لاءِ پنهنجا جهاز سمنڊ ۾ هلائيندا هئا (رگ ويد، منڊل ۱، سوڪت ۴۸، منتر ۲)، "واپاري پنهنجي نفعي لاءِ جهازن جون بهيرون موڪليندا هئا". (منڊل ۱، سوڪت ۵۶، منتر ۲). "سفر تي اسهڻ کان اڳ سمنڊ کي آرادنائون ڪندا هئا". (منڊل 4، 55، 6). "سندن جهازن کي هڪ سؤ اولا هوندا هئا". (منڊل ۱، ۱۱۶، ۵). وڻج واپار ڪري ساڄا ٿي پيا هئا، ته دان پڇ به وڌيءَ دل سان ڪندا هئا. برٻو (Brbu) نالي هڪ وڏي سيٺ ڪشاديءَ دل سان دان ڪيا هئا، تنهن ڪري رگ ويد جي منڊل ۶، سوڪت ۴۵، منتر ۲۱-۲۳ ۾ سندس گهڻي ساک لکيل آهي. اڄ به اسانجا سنڌورڪي ۽ ٻيا پائيندڙ پائر وڏيءَ دل سان دان پڇ ڪندا آهن.

(1) Even in later Sanskrit lexicons, the Vanikas came to be identified with the Panikas who were no other than the Panis of the Rg Vedic times. (Dr. A.C. Das: Rg Vedic India, p. 188.)

آرين جي اوائلي حالت:

رگ ويد جا متر جدا جدا زمانن جا آهن. انهن مان معلوم ٿئي ٿو، ته آڳاٽا آريه لوڪ ڄمندي ڄام ڪونه هئا. ٻين قومن وانگر اول ڌڻ ۽ شڪار تي گذران ڪندا هئا. پوءِ چوپايو مال ڌارڻ لڳا، ۽ تنهن کانپوءِ ڪيتي ۽ جو هنر آين. ايترو چئبو ته منجهائن جيڪي رشي هئا، سي وڏي ۽ اصليت وارا هئا، ۽ منجهن ڌرم جو انگ جهجهو هو، جنهن ڪري هندو سماج کي هڪ ڌرمي سماج بنايائون. چئي، مانجهاندو، منڻ، جڻيو، وهانءَ مهل ڦيرا ڏيڻ، پني پائڻ، پنڊ پرائڻ، سرات ڪرڻ، ۽ ٻين ريتن رسمن جو بنياد سورهن سنسڪار آهن. هندڪيون نشانين جڻيو، چوٽي ۽ تلڪ آهن. يگيه ۽ هون هوم ته هندڪا رواج آهن. ”ورڻ“ ۽ ”جاتي“ اهي ٻه ڳالهيو هنڌو سماج شاستر (Hindu Sociology) ۾ اهڙيون آهن، جي پيءُ ڪنهن به قوم ۾ ڪينهن. اسانجي پنڳني جوڙجڪ ۾ ”گوتر“ ۽ ”نڪون“ به نرالين ڳالهيون آهن. انهن سڀني سببن ڪري هندو قوم ٻين سڀني قومن کان بنهه نرالي آهي.

ڳوٺاڻي جيوت، پنڳتي ۽ راجنيتي جوڙجڪ

ڳوٺ:

آڳاٽا آريه اڪثر ڳوٺن ۾ رهندا هئا، جيئن اڄ به هندستان جو ڳچ عالم ڳوٺڙن ۾ رهي ٿو. ”ڳوٺ“ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ ”گوشٺ“ (= گوشت) ۽ بنيادي معنيٰ اٿس ”گائين بيهڻ جو هنڌ.“ گايون مينهن پيون چرنديون هيون ۽ پاڻ گهرڙا اڏيو ويٺا هوندا هئا ۽ اهو ”ڳوٺ“ سڏبو هو.

گهر:

غريب آريه ڪڪاين پونگين ۽ چؤنرن (گول جهوپڙين) ۾ رهندا

ھئا، پر ڪيترن آبادگارن ۽ واپارين جا گھڙ مٽيءَ ۽ تيڪن جا ٺھيل ھوندا ھئا، ۽ اھو رواج انگريزن جي صاحبيءَ جي شروعات تائين ھلندو آيو.

اگني شالا:

ھر ھڪ گھر جي اگني شالا (رندڙي) ۾ رڌڻ پچائڻ لاءِ ڇٽلھو ڌار ھوندو ھو، ۽ روزمره جي يگيه لاءِ اگني ڌار ڪند. ۾ دکائيندا ھئا، پر رندڙو ساڳيو ئي ھوندو ھو، جنھن ڪري اھو پوتر آستان ليکيو ھو. اڄ تائين ھندو رندڙي ۾ جڇي پاڻي ڪونه ويندا آھن. شلمي ڪنڊيءَ جي ڇڪ ڪائي بيءَ تي گھي، اگني پيد ڪندا ھئا. انهيءَ سبب ڪنڊيءَ پوڄڻ جو رواج پيو.

وھانءَ:

اڳاٽن رشين وھانءَ ھڪ سنسڪار (Sacrament) ٺھرايو، جنھن پٽانڊر استريءَ ۽ پرنش کي سنساري توڙي آتمڪ آنتي (روحاني واڌارو) گڏجي ڪرڻي آھي، ۽ مرڻ کانپوءِ بہ ھڪٻئي جو ڪريا ڪرم ۽ سڙاڌ ڪرڻو اٿن. انهيءَ سبب اسان ھندن ۾ طلاق جو رواج آھي ئي ڪونه.

ٽي راتيون برھمچاريءَ:

رگ ويدڪ زماني ۾ پال وواھ يا ننڍپڻ ۾ شادي ڪرڻ جو رواج ھو ئي ڪونه. گھوٽ ۽ ڪنوار ٻئي بالغ ھوندا ھئا، تہ بہ پھرينءَ رات ئي ھڪٻئي سان نہ ڳالھائيندا ھئا، تہ متان ڪام وس ٿيڻ ڪري، نغوگئي ٻار پيدا ٿئي، جو مائٽن جي نالي ڪيڏن بدران مرڳو ڪل جو نقش ٻوڙي. سويل ۾ سويل تہ چوٿينءَ رات ياڻ ۾ ڳالھائيندا ھئا ۽ پھريون ٽي راتيون من ماري برھمچاري ٿي ويھندا ھئا. (1)

(1) "From a study of the Vedic marital rituals it appears that the marriage had to be consummated, at the earliest, on the fourth night after the ceremony, and this would not have been possible if the bride were not a youthful lady." (Dr. A.C. Das: Rg Vedic Culture, p 251.)

پتر سنڌيان جي ضرورت:

”پت“ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ ”پتر“، پر بنياد موجب اچار اٿس ”پوتر“، ”پو“ نالو، نرڪ جو ۽ ”تر“ معنيٰ ”ترڻ“ (To swim, to cross over). آڳاٽا آريه لوڪ ائين وسهندا هئا، ته جنهن ماڻهوءَ کي پت ڪونهي، سو ”پو“ نالي نرڪ (دوزخ) ۾ پوي ٿو. انهيءَ سبب ”پت“ (پوتر) جي بنيادي معنيٰ آهي جو ماڻهن کي پوءِ نرڪ کان تاري ٿو ”ڪريا ڪرم ڪرڻ سان“. ڏسو منو سمرتي، انهيءَ ڌرمي خيال وچان سڀ آريه لوڪ ائين چاهيندا هئا، ته پت بهجي جو پترن کي پاڻي ڏئي، ۽ ماڻهن جو نالو به قائم رکندو اچي. ڪنهن کي پت نه ڄمندو هو، ته پرائڻو پت، خاص ڪري ڏوهڻو، پنهنجو ڌرم جو پت ڪندو هو. گود ۾ پت وٺڻ جو رواج انهيءَ سبب پيو.

ڪاڌو پيئڻ:

ڊال روٽيءَ کائڻ جو رواج رڳ ويدڪ زماني کان وٺي هلندو اچي. رڌل ڊال کي چوندا هئا ”مگد اودن“. يعني ”مگن جو ڪاڌو“. پانڌجي ٿو ته اول رڳو مگن جي ڊال کائيندا هئا، ۽ پيون ڊاليون پوءِ پوکيائون. جون جي آڻي جي پر پيئي (گهڻي گيهه گڏيل) لوليءَ کي ”اڻوپ“ چوندا هئا، چون جي آڻ ۾ ڌڻي ملائي کائيندا هئا. کير ۾ جو ڪاڙهي ڪيرائي ناهيندا هئا، جو پڇي ”ستون“ جوڙيندا هئا.

رڳ ويدڪ زماني ۾ جون ۽ ترن جا فصل نهايت ڀلا ٿيندا هئا، تنهن ڪري اهي به ان بلڪل عام طرح ڪم آڻيندا هئا. اڄ به اسين هر ڪنهن پوڄا وغيره مهل جو ۽ تر ڪم آڻيون ٿا، سو رڳ ويدڪ زماني وارو رواج آهي.

ھندن جي ویشنو ٿيڻ:

رڳ ويدڪ زماني ۾ سندوماٿر ۾ ٿڌ تمام گهڻي پوندي هئي، تنهن ڪري آريه لوڪ مڇي مانس کائڻ جي ضرورت سمجهندا هئا.

ڳاڻو ۽ ماهيو گوشت به حلال ڪري ڄاڻندا هئا. (رگ، ويد، منڊل ۷۶ سوڪت ۳۹، منتر ۱). مهاڀارت واري زماني تائين اهو رواج هلندو آيو ۽ پوءِ پڪا ویشنو ٿيا (مهاڀارت، شاتپي پٿو، موڪش ڌرم، ۲۵۵)، هن وقت ڪيترا هندو مڃي مانس رڳو پريان ڏسن ته ٻڃان پيئي اچن. آڳاٽا آريه سومر ريس جو چڪو ڇاڙهيندا هئا ته بت بود ۾ ايندو هون. ڀڳل جون مان ”سزا“ (سرو) يعني شراب چڪائي پيئندا هئا. اڄ ڪيترا هندو شراب کي ڇهن به ڪونه.

اوائلي پوشاڪ:

هن وقت ”وستر“ معنيٰ ”پوشاڪ يا ڪپڙو جو پهريجي“، پر اصل ۾ ”وسا“ معنيٰ ”وه يا چرٻي“ ۽ ”ترا“ معنيٰ ”ڍڪڻ“، جنهن ڪري ”وستر“ جي بنيادي معنيٰ آهي ”جا وه يا چرٻيءَ کي ڍڪي ٿي“ يعني ”ڪل“. رگ ويدڪ زماني جي اوائل ۾ آريه لوڪ ٻڪرين ۽ رڍن جون ڪلون ڍڪيندا هئا، ۽ اڄ به ڪيترا ”پوستين“ پهرين ٿا. مرگ ڇالا يعني هرڻ جي ڪل به ڪم آڻيندا هئا. اهي ڪلون هيون اوائلي وستر يا پوشاڪون. پوءِ تازن چوڏن جا تاندورا وٺي، انهن مان وستر اُٿندا هئا، جي ”ولڪل“ سڏبا هئا. ووڻن پوکڻ، ست ڪٽڻ، ۽ اُٿڻ جو هنر اول سنڌو ماڻھو ۾ جاري ٿيو ۽ پوءِ ٻيون قومون اسان وٽان اهي هنر سکيون.

قومي يا نياتي پوشاڪ:

رگ ويدڪ زماني ۾ سنڌو ماڻھو جا رهاڪو بت تي اڪثر ٻه ڪپڙا ڍڪندا هئا، ڌوتي ۽ چادر. بينگالي اهو رواج اڄ تائين هلائيندا اچن. آڳاٽن رشين مان ڪي اچي ته ڪي ڳاڙهي ڀڳڙي ٻڌندا هئا. براهمن ۽ ڀاڻپنڊ اها ڀڳڙي اڄ تائين قائم رکندا اچن. اتهاسن واري زماني ۾ مرد لنڊين ٻانهن سان ڪرتو پائيندا هئا ۽ ائين انگريز ڪي پائڻ جو رواج پيو. عالمن جي ابن ڏاڏن جي به اصل پوشاڪ اها هئي. پوءِ

ڪلهوڙن ۽ ميرن وٽ نوڪريون ڪيائون ته انهن وانگر ڊگهي توپي، ڊگهو پهراڻ ۽ شلوار پائڻ لڳا. هاڻ انگريزن جي صاحبيءَ ۾ توپلو ۽ سوت بوت پائڻ ٿا، ۽ پنهنجي قومي يا نياتي پوشاڪ اٿن ئي ڪانه!

قديم سنڌين جي دولت:

هن وقت ”ڌن“ معنيٰ ”دولت“؛ پر اصل معنيٰ هيس ”ڌڻ“، جنهن ڪري ”ڌڻي“ لفظ جي اصل معنيٰ هئي ”ڌڻ وارو يا مالدار“. پوءِ سون ۽ چانديءَ وغيره جا سڪا جڙيا ۽ بيءَ ملڪيت ميڙڻ جي چوس آين، ته ”ڌن“ ۽ ”ڌڻ“ لفظن جي معنائن ۾ ڦيرو آيو. هينئر ”ڌني“ معنيٰ ”ڌن وارو يا شاهوڪار“ ۽ ”ڌڻي“ معنيٰ ”مالڪ“ (چوپائي مال جو يا بيءَ ڪهڙيءَ به ملڪيت جو).

ڪهنه جي پيا گڏيل ڪٽنب جو رواج:

اڳي ماڻهن جي ملڪيت هئي چوپايو مال، ته چوري به چوپائي مال جي ٿيندي هئي. (رگ ويد، منڊل ۶، سوڪت ۲۸). اڄ به بهراڙيءَ ۾ مال جي چوري عام آهي. مال جي بچاءَ لاءِ گڏيل ڪٽنب جو رواج وڌائون، ته پٽ پوتا ۽ ٻيا ڀاتي گهر ۾ گهڻا هجن، ته وقت تي مدد ڪن. ڪاٺي پيئي گڏ ٿيا، ته ملڪيت به گڏيل ٿين. شيوا پوڄا به گڏجي ڪندا هئا، ته ائين ڄڻ ته سندن آتمائون به گڏيل هونديون هيون!

ويرتا جو انگ:

نياڻيون پس پيش پرڻجي، پراڻو گهر وڃي وسائين ٿيون. گڏيل ڪٽنب جي رواج پوڻ ڪري ماءُ پيءُ جي حياتيءَ تائين پٽ ساڻن گڏ رهندا هئا، تنهن ڪري اباڻي ملڪيت جا وارث فقط پٽ ٿيا. جيڪڏهن پيءُ جي جيئري ئي ملڪيت ڦرجي ويندي ته پٽن پوتن کي ورثي ۾ ڇا ملندو؟ پوءِ ته خود گهر جون زالون به بک مرنديون. انهيءَ سبب زالن توڙي مردن ۾ ويرتا جو انگ پيدا ٿيو. زالون به تير اندازي ڪرڻ ۽ رت هڪلڻ سکيون. مثلاً نل ۽ دمينتيءَ جي نياڻي ”اندرسينا“ مدگل نالي.

هڪ رشيءَ سان پرڻيل هئي، تنهن ڪري مدگلاني به سڏي هئي (۱). هڪ لڱا ڪجي ڌاڙيل، سندس مڙس کي سوڙهو گهٽي، سندن چوپايو مال ڪاهي ٿي ويا، ته هيءَ تير ڪمان کڻي رت ڊوڙائي، سندن پٺيان پيئي، ۽ کين ڪاري زخم رسائي، پنهنجو سمورو مال موٽائي هٿ ڪري آئي (رگ ويد منڊل ۱۰، سوڪت ۱۰۴). تير اندازيءَ ۽ رت هلائڻ ۾ زالون پوءِ ته هيڪاري پڙ ٿيون. مثلاً هڪ لڱا راجا دسرت جو رت سندس راڻي ڪيڪئيءَ پي هڪليو. رت هلندي، هڪ ڦيٽي جي وچ واري ڪلي ڪري وئي، ته راڻي ڪيڪئيءَ، ڪليءَ بدران پنهنجي چيچ وجهي، رت هڪليندي رهي! اڄ ڪو مرد به جيڪر ائين ڪري ڪين سگهي.

گوترو:

چوپائي مال جي بچاءَ لاءِ آڳاٽن رشين پنهنجن گهرن ۽ وٿائن جي چوڌاري وڏيون پتيون کنيون، ته ڪو چور چڪار يا جهنگلي مرون اندر اچي نه سگهي. اهو پناهه وارو هنڌ ”گوتر“ سڏجڻ ۾ آيو. ”گو“ معنيٰ گانءَ ۽ ”ترا“ معنيٰ يڪڻ يا بچاءَ ڪرڻ تنهن ڪري ”گوتر“ جي بنيادي معنيٰ آهي گائين جي بچاءَ جو هنڌ. ائين گوتر اول ته گائين جو وٿاڻ هو. رشي اڪثر گهڻا گهر پرڻبا هئا ۽ آڪهه وڏي هوندي هين، چوپايو مال به گهڻو هوندو هون، تنهن ڪري هر هڪ رشيءَ جو گوتر پنهنجو پنهنجو هوندو هو، ۽ اهو سندس نالي پٺيان سڏبو هو. سندن پٽ پوتا به ساڳي گوتر اندر رهندا آيا، ته ائين گوتر هڪ ”مها ڪل“ ٿي پيو جنهن ڪري ”گوتر“ جي پوءِ معنيٰ ٿي برادري. اڄ به سنڌيءَ ۾ ”گوتي“ (گوتري) معنيٰ برادريءَ وارو. برادرين جو بنياد ائين پيو.

سگهترو:

جن ماڻهن جي آڪهه ننڍي هوندي هئي، ۽ چوپايو مال به ٿورو

ھوندو ھون، تن مان ڪي گڏجي، پنھنجي لاءِ ھڪ يڪو گوتر ٺاھيندا هئا. اھي ساڳيءَ آڪھ وارا ڪين ھوندا هئا ته به ”سگوتر“ سڏبا هئا، جو ھڪڙي ئي گوتر اندر رھندا هئا. اھي ھڪٻئي جي زالن ۽ نياڻين کي پنھنجي ماءُ پيءُ جھڙو ڪري سمجھندا هئا، جنھن ڪري قديم ھندن جي قاعدي پٽاندراج تائين ”سگوتر“ پاڻ ۾ پرڻجي مٿا سگھن.

سپنڊ:

جن گوترن ۾ ساڳئي ھڪڙي ڏاڏي جو اولاد رھندو ھو، جنھن ڪري منجھن رت ساڳيو ئي ھوندو ھو، سي ”سپنڊ“ سڏبا هئا. ”پنڊ“ معنيٰ ”سرير يا جسم“ ۽ ”سپنڊ“ معنيٰ اھي جي ساڳئي سرير يا جسم مان پيدا ٿيل ھجن ۽ ساڳيو پنڊ پرائيندا ھجن. اولاد پنھنجي پيءُ ماءُ جي انس آھي ۽ خود ماءُ پيءُ ۾ سندن مائٽن جو رت آھي. ساڳيو رت چڱيءَ ريت نه ڦھلندو، تنھن ڪري سڱ ۾ مائٽي نه ڪندا هئا، پر وڏي ڳالھ ته ساڳئي ڏاڏي جي ڪڙ جي چوڪري پرڻجن سو ٿيو گویا پنھنجيءَ پيءُ سان پرڻجن. انهيءَ سبب رشين ”سپنڊ“ وھانءُ جي سخت منع ڪئي، منو سمرتيءَ پٽاندريءَ جي طرف سڱ پيڙھين ۽ ماءُ جي طرف پنجن پيڙھين کان ٻاھر پرڻجن گھرجي. هن مان اظاھر آھي ته اڳائن آرين ۾ غيرت جو انگ جھجھو ھو، ويجهڙائيءَ ۾ ڪٿي ھندو ڏاڏي پوٽي پرڻيا آهن، جنھن ڪري چئبو ته ھاڻوڪن ھندن مان اھو غيرت جو انگ گھٽيو پيو. وڃي ڇا نہايت ارمان جي ڳالھ آھي.

پاڻي ۽ جو انگ:

سگوتر ۽ سپنڊ وھانءُ جي منع ٿي، ته رشين جا جيڪي ڇيلا هئا، سي گريائي ھڻڻ سبب ھڪٻئي کي پنھنجو سڳو ڀاءُ ڪري سمجھڻ لڳا. سو به ايتري قدر جو ھڪٻئي جي پيءُ پرڻجن پاپ ڪري سمجھڻ لڳا. ائين گوترن پاڻي ۽ جو انگ وڌايو.

نڪون:

گوترن اندر جيئن آڪهيون ويون وڌنديون، تيئن انهن کي ننڍن دفنن ۾ ورهائڻ جي ضرورت ٿي. ائين گوترن کي نڪن ۾ ورهائڻون.
 ”نڪ“ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ ”لکش“ جنهنجو اچار سنڌيءَ ۾ ”لڪ“ به آهي ۽ معنيٰ اٿس ”ڄاڻ، نشان، پتو.“ مطلب ته نڪ مان اهو پتو پوي ٿو ته اها ڪهڙي گوتر جي شاخ آهي.
 هر هڪ نڪ تي نالا رکيائون. مثلاً ڪشيپ رشيءَ جي گوتر وارن جون نڪون ڪنيٺا، ڪانجا ۽ ڪاڪوٺا آهن. گوتر رشيءَ جي گوتر مان اوڀر، اڏيڇ ۽ اٺن نڪن وارا براهمڻ آهن.

ڪترين ۽ وڻشن به پنهنجا گوتر ٺاهيا ۽ انهن جون به ڌار ڌار نڪون ٿيون. مثلاً حيدرآباد جي آڏواڻين جي نڪ ”مگهو ڪتري“، ”اهوجا“ ۽ ”ماڪيجا“ به نڪن جا نالا آهن.

آڪهين جا نالا:

پرڳ ويدڪ زماني ۾ هر هڪ آڪهه وارا پنهنجي وڏي ڏاڏي جي نالي پٺيان سڏبا هئا. مثلاً ”گرگ“ رشيءَ جو اولاد ”گارگين“ ۽ ”دڪش“ (پرچاڻيءَ) جو اولاد ”داڪشايڻ - داڪشايڻي.“
 سنسڪرت واري انهيءَ ”اين-آيني“ پڇاڙي (Suffix) جو اچار سنڌيءَ ۾ آهي ”آئي“ ۽ معنيٰ اٿس ”جو اولاد“ (Descendant of). مثلاً آڏواڻي معنيٰ آڏو مل جو اولاد. اهو ويدڪ زماني وارو رواج هلائيندا پيا اچون.

ورڻ آشرم:

مهاڀارت جي ڳانڍاپي ۾ ڄاڻو ٿئي ٿو ته اوائل ۾ ورڻ فقط هڪڙو هو. سڀ براهمڻ هئا. پوءِ چار ورڻ ٿيا؛ پر رگ ويدڪ زماني ۾ اهي اڃا پختي پائي تي بيٺل نه هئا. مثلاً وشوامتر اصل ڪتري هو؛ پر

پوءِ پنهنجيءَ تپسيا جي ڪري راجرشي ۽ برهمرشي ليکجن ۾ آيو. ائين
پين به ڪن ورڻ پئي مٽايو.

پنچائتن جو بنياد:

”پنچائت“ لفظ اصل ۾ آهي ”پنج + آت“ يعني ”اھو ميڙ جنھن
۾ حاضر ماڻھن جو تعداد وڌي وڃي پنج ٿئي“ (As far extending as
five). راجا بياتيءَ جي نسل وارا يدو، تروسو، درھيو، انو ۽ پرو آھي
”پنج جن“ يا پنج خاندان رگ ويدڪ زماني ۾ مشھور ھئا (صفحہ ۱) ۽
”پنچات“ نالو انھن ”پنج جن“ جو يادگار آھي. اڳي پنچائتن جي
ڪاروباري ڪاميٽيءَ جا پنج ميمبر ھوندا ھئا، تنھن ڪري ”پنچات“
نالو (پنجن جڻن جو ميڙ) عام ٿيو، جو اڄ تائين ھليو اچي.

ڳوٺاڻيون پنچائتون:

اڳاٽن آرين پھريائين ھر ھڪ ڳوٺ جي پنچات ٺاھي، تہ اڻڪيءَ
سؤڪيءَ ۾ ھڪٻئي کي مدد ڪري سگھجي. ائين پاڙي جو ننگ ۽
ايڪتا جو انگ منجھن وڌيو.

گھڻن ڳوٺن جي ھڪ يڪي پنچائت:

وقتي ھڪ ڳوٺ وارن جا ڀر وارن ڳوٺاڻن سان پنين ۽ چراگاھن
جي حدن ۽ ٻين ڳالھين تان تڪرار ٿيندا ھئا. رگ ويد جي منڊل ۶،
سوڪت ۲۵، منتر ۴ ۾ مخالف ڌرين ۽ ھڪ ڪونڌر جو ٻئي ڪونڌر
کي ڪھڻ جو ذڪر آھي. خونريزي ٿارڻ ۽ تڪرارن روڪڻ لاءِ گھڻن
ڳوٺن جي ھڪ يڪي پنچائت ٺاھيائون تہ مٿ محبت ۾ معاملو نبيري،
ڀائرن وانگر رھجي. انھيءَ سبب پنھنجن برادرين جو دائرو وڌائي
وڌو ڪيائون.

گرام ۽ گرام مني:

گھڻن ڳوٺن جو ميڙ ”گرام“ سڏبو ھو، جنھن جو اُچار ھاڻ عام

طرح ڪريون ”گام - گانءُ“ (معنيٰ ڳوٺ). اصل ۾ گرام هڪ وڏي بستي هوندي هئي، جنهن ۾ پهلوآن آرين جا ڪٽڪ ننڍڙا ننڍڙا ڳوٺ ڀڏيو ويٺا هوندا هئا. گرام جو مڪي ”گرام مني“ سڏبو هو. گام جي چوڪينداريءَ، صفائيءَ وغيره پلي جيڪو خرچ ٿيندو هو، سو پٽيون ڪري گرام منيءَ کي پهچائيندا هئا. ائين چڻ ته ميونسپالٽين جو بنياد وڌائون.

پوڳڻ جون پنڃائتون:

اڳاٽن آرين پوءِ پرڳڻن جون پنڃائتون ٺاهيون، جي گویا استاني يا مڪاني سرڪار (Local Governments) هيون. جيڪو گرام مني هڪ سو ڳوٺن جي مٿان هوندو هو. سو مٿي رائي سنهتا (يجره ويد) ۾ ”شتپتي“ يعني ”هڪ سو (ڳوٺن) جو ڌڻي“ سڏيو ويو آهي. اڄ به پنجاب جي روهتڪ ضلعي ۾ چوراسي ڳوٺن جي هڪ يڪي پنڃاڻ آهي، جا ”چوراسي ڪيراز“ سڏجي ٿي. سنڌ ۾ ساڻهي پرڳڻي جي پنڃاڻ آهي، جنهن سان نوشهروفيروز، ڀرپا، نارو شاهه، پدعيڏن، مٺياڻي، چنيجا، پرڻ وغيره ڳوٺ ٻڌل آهن. هيءُ ويدڪ زماني جو رواج آهي، جو هلندو پيو اچي.

مڪي ۽ مڪين:

ويدڪ زماني ۾ مهوروشي مڪين جو رواج هئو. ٽي ڪوٽه رڳو چونڊ جو سرشتو جاري هو. جدا جدا ڳوٺن وارا، هڪٻئي جي صلاح سان اهڙو مڪي چونڊيندا هئا، جو هر طرح لائق انسان هوندو هو. کيس پنهنجي پتا سڀان سمجهي پيرين پوندا هئا. اڄ به ڪيترن شهرن ۽ ڳوٺن جا ماڻهو هر هڪ ڇنڊ تي يا ڏياريءَ ۽ ٻئي اهڙي ڪنهن پرپ تي، پنهنجي مڪيءَ کي پيرين پوڻ ويندا آهن. هيءُ ويدڪ زماني جو رواج آهي.

راجپوتن فيصل:

رگ ويدڪ زماني ۾ اڪثر ڪو امين مقرر ڪري معاملو نپيريندا هئا. جيڪڏهن ائين معاملو نه ٿيڻدو هو ته پوءِ گرام منيءَ يا گام جي مکيءَ وٽ ڏانهن ويندا هئا، ۽ هو راجپوتي طرح چار چڱا پاڻ سان گڏ ويهاري، جيڪو فيصلو ڪندو هو، سو تڪراري دريون قبول ڪرڻ لاءِ ٻڌل رهنديون هيون. پنج ٿي پنج، ايشور کي ساڪي سمجھي، پنهنجي رائيءَ سان اهڙو فيصلو ڪندا هئا، جهڙو منڊيءَ تي ٽڪا! انهيءَ سبب اڄ تائين چوڻي آهي ته ”پنجن ۾ پريميسر.“ اهو قلم تي هلڻ جو نمونو ڪئين صديون ساندهه هلندو آيو، جنهن ڪري يوناني تاريخ نويسن، بلڪ پوءِ جي مسلمان تاريخ نويسن، هندن جي سچائي، عدل انصاف ۽ جرئت جون ڏاڍيون ساڳون ڪيون آهن، جي آئينه اڪبريءَ ۾ به لکيل آهن. (1)

راجپوتي جوڙجڪ:

قديم آرين جي راجپوتي جوڙجڪ (Political Organisation) جو پهريون ۽ مکيه مرڪز گهر هو، جنهن ۾ هڪڙي ئي آڪه جا ڀاتي گڏ رهندا هئا. گهڻن آڪهين جو ميڙ ”ڪل“ يا ”پرور“، گهڻن پرورن جو ميڙ ”نڪ“، ۽ گهڻن نڪن جو ميڙ ”گوتر“ سڏبو هو، جو گويا ”مها ڪل“ هو. گهڻن گوترن جو ميڙ ”ڳوٺ“ ۽ گهڻن ڳوٺن جو ميڙ ”گرام“ سڏبو هو، پر هڪ هزار يا وڌيڪ ڳوٺن جو ميڙ ”وش“ Vish (Canton or District) ڪوٺبو هو. خود آئي جا رهاڪو به ”وش“ سڏبا هئا، جنهن ڪري ”وش“ معنيٰ ٿي ”عام خلق“. پوءِ چار ورڻ ٺهيا، ته انهيءَ ”وش“ لفظ مان ”وش“ لفظ ٺهيو، جنهن ۾ آبادگار

(1) The Hindus are religious, affable, cheerful, lovers of justice, given to retirement, able in business, admirers of truth, grateful and of unbounded fidelity; and their soldiers know not what it is to fly from the field of battle. (Samuel Johnson: India p.294.)

واپاري ۽ ڪاسبي ليکڄڻ ۾ آيا، نه ته ”وش“ لفظ جي بنيادي معنيٰ آهي ”واسو ڪندڙ يا بينڪي“ جي سنڌو ماٿر ۾ بيٺڪون وجهي ويٺا هوندا هئا. گهڻن وشن جي ميٽر کي ”جن“ يعني نيات يا قوم (Tribe) چوندا هئا. سڀني آرين ۾ ”پنڇ جن“ مکيه هئا؛ (ڏسو صفحو ۳). هر هڪ جن يا نيات جي پنهنجي پنهنجي ڏيهي رياست هوندي هئي.

شھر:

آرين وڌيڪ ترقي ڪئي، ته وڏا شهر ٻڌائون. رگ ويد ”پر“ (پور) لفظ ڪم آيل آهي، جنهنجي معنيٰ آهي ”شهر“. اهو لفظ سنڌيءَ ۾ به ڪم پيا آيون جهڙوڪ چئون ميرپور، خيرپور ۽ شڪارپور. سنسڪرت ۾ ”پر“ معنيٰ ”قلعو“ به آهي. اها به معنيٰ هن ڪري ٿي، جو شهرن جي چوڌاري عالم پناه ڏيئي ڇڏيندا هئا. اهو زواج سنڌ ۾ به هلندو آيو. مثلاً 1617ع ۾ شڪارپور جو شهر ٻڌو، ته اهو قلعي جي اندر هوندو هو جنهن کي اڻ دروازا هوندا هئا؛ لکي در، هاڻي در وغيره. سنه 1728ع ۾ ڪراچيءَ جو شهر ٻڌو، ته اهو به قلعي اندر هوندو هو، جنهن جا ٻه دروازا ”ڪارو در“ ۽ ”مٺو در“ اڄ تائين مشهور آهي.

قلا:

رگ ويد ۾ ”درگا“ لفظ به ڪم آيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”قلعو“. شهر ڪوٺڻ جي اندر، ۽ انهن ۾ اندر قلا هوندا هئا، جن ۾ راجائون رهندا هئا ۽ حڪومت جو ڪاروبار به هلائيندا هئا.

سيا ۽ سمڻي:

”سمڻي“ (سم + اڻي) معنيٰ ”جنهن ۾ سڀ وڃي ڪنا ٿين“ رگ ويدڪ زماني ۾ راجائن جي چونڊ ٿيندي هئي، ته تاجپوشيءَ جي جلبي ۽ ٻين اهڙن موقعن تي سڀ ماڻهو جتي وڃي ڪنا ٿيندا هئا، اُها ”سمڻي“ سڏبي هئي. جنهنڪي ”سيا“ چوندا هئا، تنهن ۾ سرڪاري ڪاروبار هلندو هو. راج سيا ۾ ڪم ڪار لهن ڪانپوءِ راجائون، وزير ۽ ٻيا درباري ڪائيندا پيئندا هئا. انهيءَ قديم زماني ۾ ئي ڍاري زاند جي عادت گهڻي هوندي هئي. وقتي سيا ۾ ڍاري زاند به ڪندا هئا ۽ ائين سيا کي هنڪ ”ڪلب“ ڪري ڪم آڻيندا هئا.

رشين ۽ براهمڻ جو زور:

رگ ويد مان معلوم ٿئي ٿو، ته اُن وقت جا رشي ۽ براهمڻ ڌرم ۽ نيتيءَ جي ڳالهين جا پورا پورا ڄاڻو هئا. راجائن ۽ رعيتي ماڻهن کي وڏا يگيه ۽ پوڄائون ڪرائيندا هئا، ۽ عام خلق سندن ڌوريءَ ۾ ايتري قدر ٻڌل هوندي هئي جو ڪنهن کي راجا ڪري چونڊڻ يا چونڊيل راجا کي راج گديءَ تان لاهڻ سندن وس جي ڳالهه هوندي هئي. هيڏي هلنديءَ هوندي به ڪنهن رشيءَ يا براهمڻ ڪڏهن به راجا ٿيڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي. پنهنجي تمنا ڇڏي، هو راجائن جا وزير ٿي رهندا هئا، جو ڄاڻائون ٿي ته ديش جي شيوا ائين وڌيڪ چڱي ريت ڪري سگهبي. راجائن کي نيڪ صلاحون ڏيئي، حڪومت جو چرخو ڌرم ۽ نيتيءَ پٽاندر هلارائيندا هئا، ۽ عام خلق جي ڀلي لاءِ طرح طرح جا جتن ڪندا هئا، جنهن ڪري رگ ويد واري قديم زماني ۾ ئي هندو سڀيتا نهايت اعليٰ درجي تي پهتي. رگ ويدڪ سڀيتا ۽ هاڻوڪي سڀيتا جي وچ ۾ گهڻو ڦير آهي ئي ڪونه، جنهن ڪري چئبو ته آڳاٽن رشين ۽ براهمڻ اسان کي هن ڪريءَ تي آڻي پهچايو آهي.

باب پيو

يجر ويد ۽ ان کانپوءِ جو ويدڪ زمانو

مڌيم ديش:

رگ ويدڪ زماني ۾ آريه لوڪ سنڌو ماڻھو ۾ رهنديا هئا. ججر ويد واري زماني ۾ منجهائن ڪيترا پنجاب ۽ سنڌ جا وڏا ڇڏي، هاڻوڪي آگري ۽ ائوڊ جي گڏيل پرڳڻن ڏي ويا. رفتي رفتي هماليه جبل کان وٺي ونديا جبل تائين پنهنجون بادشاهتون بڙيا: ڪيائون، ۽ اهو سمورو ملڪ ”مڌيم ديش“ يعني وچولو ملڪ (Midland) سڏجڻ ۾ آيو. اُتي هنڌين ماڳين پائشالاڻون ۽ گروڪل ڪولياڻون، ورڻ آشرم اُتي پختي پائي تي بيٺا (صفحہ 16)، ۽ سڄي هندستان کي ڌرمي پستڪ (اتھاس، پراڻ، سمرتيون، اپنشد وغيره) اُتان مليا، اسانجا ڪيترا تيرٿ به اوڏهين آهن. براهمڻي ڌرم ۽ سنسڪرت جي اڀياس اُتي ڏينھون پوءِ گهڻو زور ورتو. سنڌ ۾ حالت هيءَ، جو ڪيترا هندو ديوناگري اکر به ڪونه ڄاڻن! سنه 1898ع ۾ بنارس ۾ هندو ڪاليج کليو ۽ اُهو وڏائي ”هندو يونيورسٽي“ ڪئي اٿن! اسان وٽ رڳو هڪڙو ”هندو ڪاليج“ کلي، ته سنڌ جي هندن جي جيڪر سگهوئي ڪا يا پلٽ ٿي وڃي.

سنڌ ۽ پنجاب جي گڏيل حڪومت:

يجر ويد واري زماني ۾ پنجاب ۽ سنڌ مان ڪيترا آريه لڏي، مڌيم ديش ڏي ويا، ته اُهو آرين جو مڪو مڇي ويو. منجهائن ڪي پنهنجي

ٿورانهين ڏاڏي: اٺائو جي نالي پٺيان ”اٺو“ ۽ ”اٺو“ (اٺو جو اولاد) سڏبا هئا، ۽ ڪي پنهنجي ويجهي ڏاڏي ”شوي اوشينر“ جي نالي پٺيان ”شوي ارب“ سڏبا هئا. رگ ويدڪ زماني ۾ اهي ”پرشني“ (پوءِ نالو ”اراوتي“، هاڻ ”راوي“) نديءَ جي ڪناري تي رهندا هئا. بيجر ويد واري زماني ۾ سڄو پنجاب ۽ ايران جا ڪي پاسا هٿ ڪيائون، ۽ پوءِ سنڌ به فتح ڪيائون. (1) ائين سنڌ ۽ پنجاب جي گڏيل حڪومت ٿي، جنهن ۾ ٽي وڏا پرڳڻا هئا:

(1) **ڪيڪيڀيم:** شوي اوشينر جي هڪ پٽ جو نالو ڪيڪيڀيم هو، تنهنجي نالي پٺيان هيءَ پرڳڻو سڏجڻ ۾ آيو، جو ڪابل نديءَ ۽ ”وياس“ (هاڻ اچار ”وياس-نياس“) نديءَ جي وچ ۾ هو، جنهن ڪري ديرو اسماعيل خان ۽ ديرو غازي خان، جي هن وقت ٻروچڪا منٽ آهن، سي ان ۾ اچي ٿي ويا. اڳي اهو هندڪو ملڪ هو ۽ وديا جو وڏو مرڪز هو. ساوتريءَ جو پٽ، راجا اشوپتي، ڪنهن وقت هن ڪيڪيڀيم پرڳڻي جو راجا ۽ فخرسان چئي سگهيو ٿي ته ”منهنجي ديش ۾ نه ڪو آهي ڪنڌيءَ ۾، نه ڪو نشئي، نه ڪو چور، نه ڪو ويڇاري.“ ڪوبه حاڪم - جيڪر اهڙي هام هئي ڪين سگهي. وڌيڪ حقيقتن لاءِ ڏسو چاندو به اُپنشد ۽ شتپٿ براهمن گرنٿ.

(2: 3). **سندو ۽ سووڀيو:** شوي اوشينر جي ٻئي پٽ جو نالو سووڀير هو، ۽ سندس نالو هن پرڳڻي تي پيو. ملتان ۽ چهارواڙ کي گڏي ”سووڀر“ سڏيندا هئا. اتهاسن ۽ پراڻن ۾ ”سندو“ ۽ ”سووڀر“ نالا جتي ڪٿي گڏ ڪم آيل آهن، جو ڪئين صديون پوءِ به حڪومت گڏيل هين.

سڀنيهن نهايت قديم شهر:

اٺو-يا، شوي اربن ايران وارو پاسو هٿ ڪري، پنهنجي جتي

(1) F.E. Pargiter: Ancient Indian Historical Tradition, pp. 264 and 293.

راجڌاني ڪئي، تنهن کي ”شو استان“ يعني شوي آرين جو آستان يا ماڳ ڪوٺيائون، جنهن جو اچار پوءِ بگڙجي ”سبستان“ ۽ ”سيستان“ ٿيو. (1) سند ۾ به پنهنجيءَ راجڌانيءَ تي ساڳيو نالو ”شو استان“ رکيائون، جنهن جو اچار بگڙجي ”سيوستان“ ۽ ”سهوان“ ٿيو، ۽ هاڻ عام طرح چئون ”سيوهڻ“ جنهن ڪري چئبو ته سڄيءَ سنڌ ۾ ”سيوهڻ“ جهڙو قديم نالو ٻئي ڪنهن به شهر تي پيل ڪونهي.

ملڪي حالتن ۾ ڦيرو:

رگ ويدڪ زماني ۾ راجائن جي چونڊ ٿيندي هئي. اهي چوٿين چوٿين رياستن جا والي هوندا هئا. پر پنهنجيءَ حڪومت جي حد ٿوري ٿوري وڌائي، آشوميد يگيه ڪندا هئا. يجر ويد واري زماني ۾ پنهنجيءَ حڪومت جون حدون هڪاري وڌائي وڌيون ڪيائون ۽ ”راجسويه يگيه“ ڪرڻ لڳا. راج گديءَ تي به موروثي حق ڄمايائون. رگ ويدڪ زماني ۾ راجائن کي لشڪر ڪڍي ڪري ڏيڻ ۾ رشي گهڻي مدد ڪندا هئا. يجر ويد. وازي زماني ۾ راجائن پنهنجون پگهاردار فوجون رکيون. سينابتي (ڪمانڊر ان چيف) ۽ ٻيا جنگي کاتي جا عملدار مقرر ڪيائون، جن کي وڌيون اختيارون هونديون هيون، تنهن ڪري براهمڻ کانپوءِ انهن کي ترين جو جهجهو مان هوندو هو.

(1) The Sibis of Sivas have given their name to Sibiastan.

R.D. Banerji: A Junior History of India, p.15.

باب ٽيون

اتهاسڪ زمانو

سنڌ ۾ سيورجونسِي

هندن جا ٻه وڏا اتهاس رامائڻ ۽ بهاپارت آهن. رامائڻ واري زماني (تريتا جڳ) ۾ ايوديا جو راجا دسرت هو، جو سورجونسِي گهراڻي جو هو. ايوديا ۽ ڪوشل⁽¹⁾ کان وٺي پنجاب ۽ سنڌ تائين، ۽ هوڏانهن بينگال ۽ دراوڙن جي ملڪ (مدراس کاتي) تائين، سندس جڳومت جون حدون هيون (رامائڻ، ايوديا ڪانڊ). هن مان ائين سمجهجي ٿو، ته راجا دسرت پاڻ، يا سندس وڏن، پنجاب ۽ سنڌ جي آڻو (شوي) آرين ۽ ٻين جو زور ڀڄي، کين پنهنجو ڏن ڀرو ڪيو هو. راجا دسرت پنهنجي جيئري ئي پنهنجو راج پنهنجي مربي پٽ سري رامچندر کي ڏنو، پر سندس راڻي ڪيڪئيءَ اهو راج پنهنجي آندڙي ڄاڻي پٽ ڀرت لاءِ گهريو ۽ سري رامچندر کي چوڏهن ورهيه بن پوڳيائين.

سنڌ ۾ سري رامچندر

هنگلاج پراڻ ۾ لکيل آهي ته بنواس واري چوڏهن ورهين جي عرصي ۾، سري رامچندر، سيتا ماتا ۽ لچمڻ هنگلاج ڀرسل ويا هئا. هنگلاج ڏي ڪراچيءَ کان سونمياڻيءَ واري واٽ وٺي هاڙهي

(1) ايوديا جو نالو ڄاتوڪي انڌ تي پيل آهي. اهو انڌ وارو پاسو اڳي، ’ڪوشل‘ سڏبو هو. جو ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل هو، هڪرو ’آڻو ڪوشل‘، جنهن کي ’گور‘ به سڏيندا هئا، ڇو جا گور براهمن مسٽر آهن، ٻو ’ڏڪل ڪوشل‘. سري رامچندر جي ننڍي ماما انهي ڪوشل ڀرگني جي راجڪماري هئي. تنهن ڪري ’ڪوشل‘ يعني ’ڪوشل جي راجڪماري‘ ڪوٺي هئي. (مصنف)

جبل ڏي وڃبو آھي. ھاڻوڪي ڪراچيءَ جي ”راما ستر“ (رام تلاءَ) تي اھو نالو ھن ڪري پيل چوڻ ۾ اچي ٿو، جو سري رامچندر انھيءَ تلاءَ وٽ اچي لٿو ھو. انھي تلاءَ وٽ ھڪ باغ ھو، تنھنڪري اھو سڄو پاڙو اڄ تائين ”رام باغ“ سڏجي ٿو.

سري رامچندر ڪجهه وقت ڪپاماڙيءَ طرف ھڪ ٽڪڙ (Oyster rock) جي غار ۾ ايڪانت ۾ وڃي گذاريندو ھو، تنھن ڪري اھو اڄ تائين ”رام جھروڪو“ يعني ”رام جو محلان“ سڏجي ٿو. جب نديءَ کان سونمياڻي وڃبو ته واٽ تي ٿوريون ڪڇيون ڪوھيون نظر اينديون، جي اڄ تائين ”سيٽا ماتا جون ڪوھيون“ سڏجن ٿيون. سونمياڻيءَ جي پريان ھڪ ڪلراڻي ميدان ۾ قدرتي طرح جڙيل ڪوھ آھن جي ”چندر ڪوپ“ يعني سري رامچندر جا ڪوھ سڏجن ٿا. سونمياڻي بندر جو ذڪر ڪندي ڪيپٽن ھارٽ جاڻايو آھي ته چندرڪوپ جملي ارڙھن آھن، جن مان ست ھتي آھن ۽ يارھن مڪران طرف ڪڇ ۽ گوادار جي وچ ۾ آھن ۽ ”سري رامچندر جا ڪوپ“ سڏجن ٿا. ھي سڀ ڳالھيون جاڻاين ٿيون ته سري رامچندر اسانجي سنڌ ديش ۾ پنھنجا پوتر چرڻ گھمايا ھئا.

حڪومت جو ورھاڱو:

رامائڻ مان معلوم ٿئي ٿو، ته راجا دسرت ڪانپوءِ ايوڊيا جي ڳاڍي سري رامچندر کي ملي. پاڻس پرت بابت رگھوونش (87، 15) ۾ ڄاڻايل آھي، ته ”پرت کي سنڌ ديش مليو.“

وانھان ۽ لھاڻا:

سري رامچندر کي ٻه جاڙا پٽ ڪش ۽ لو (Lava) ھئا، جن مان ڪش وڏو ٿيڪبو ھو. سري رامچندر ڪانپوءِ ايوڊيا جي گادي ڪش کي ملي. سستبس اولاد ”وانھان“ آھن. ڏسو ”وانھان“ پاڻس لو کي ڪوشل جو اتر وارو ڀاڱو مليو. لو جو اولاد لھاڻا آھن، ڏسو ”لھاڻا.“

سنڌ جي حڪومت جي وڌيل حد:

سري رامچندر جي ڀاءُ ڀرت کي سنڌ جو پرڳڻو مليو. ته سندس ٻن پٽن ٽڪش ۽ ڀشڪر سنڌ جي حڪومت جون حدون وڌائي گندار (1) (قندار) يعني هاڻوڪي پشاور ۽ ان جي آسپاس واري ملڪ تائين ڪيون. انهيءَ پاسي ڀشڪر جي گاديءَ جو هنڌ ”ڀشڪر وتي“ ۽ ٽڪش جي گاديءَ جو هنڌ ”ٽڪش سِلا“ (Taksha-Sila) هو، جنهن کي ڪن تاريخ نويسن ”ٽڪسلا“ (Taxila) سڏيو آهي. عيسوي سنه کان ڇهه صديون کن اڳي ٽڪش سِلا ۾ هڪ وڏو وڻو وڌياليه (يوئورسٽي) ٻريا ٿيو هو، جنهن جو ويرانو اڄ تائين راولپنڊي ضلعي ۾ آهي. عيسوي سنه کان پنج صديون کن اڳي ناميارو ڀانڱي مٽي اتي ڄائو هو، جنهن جو جوڙيل سنسڪرت گرامر ”آشٽا دپاڻي“ نالي اڄ تائين مشهور آهي.

مهاڀارت وارو زمانو:

مهاڀارت واري يڌ لکڻ وقت دواپور جڳ پورو ٿيڻ تي هو، ۽ ڪلجڳ شروع ٿي ٿيو. هندستان جي آڳاٽن پٿرتن جوڙڻ جي حساب موجب لينڪو ڪري ڄاڻايو هو، ته 20 فيبروري 3102 ق.م. (B.C 3102) جي ڪلجڳ شروع ٿيو هو. (2) سنه 1030 ع. ۾ البيروني هندستان ۾ آيو هو، تنهن به اهڙي ڳالهه ڪئي آهي. مطلب ته مهاڀارت واري لڙائي کي اڄ پنج هزار ورهيه ٿيا آهن. موهن جي دڙي جي سڀيتا جيڪڏهن دراوڙن جي صاحبيءَ جي آهي، ته اها گهڻو گهڻو آڳاٽي ڇڻي.

(1) راجا دتتراشتر جي راڻي، دريودن ۽ ڪڙورن جي ماءُ، گندار پرڳڻي جي راجا سبل جي نياڻي مٽي، تنهن ڪري ”گانداري“ يعني ”گندار پرڳڻي جي راجڪاري“ سڏبي هئي.

(2) According to the astronomical calculations of the Hindus, the present period of the world, Kali Yuga, commenced 3,102 years before the birth of Christ on the 20th February, at 2 hours, 27 minutes and 30 seconds. Count. Bjornstjarna: Theogomy of the Hindus.

سنڌ جي حڪومت:

مهاڀارت واري زماني ۾ سنڌ جو راجا جئدرت هو، جو پراڻن پٽاندر آنو (شوي) آرين جي نسل مان هو، جنهن ڪري چئبو ته انو آرين سنڌ موٽي پنهنجي قبضي ڪئي هئي. مهاڀارت ۾ راجا جئدرت ”سؤويرڪ“ سڏبو ويو آهي. مٿي اڳيئي ڄاڻايو ويو آهي ته ملتان وارو پاسو ”سؤوير“ سڏبو هو. (ص-22)، تنهنڪري اڻ پڇو چئبو ته راجا جئدرت ”ملتاني“ هو. قديم زماني کان وٺي ويندي ڪلهوڙن جي صاحبيءَ تائين سنڌ ۽ ملتان جي حڪومت اڪثر گڏيل هوندي هئي. انهيءَ سبب اڄ تائين بمبئيءَ جا رهاڪو سنڌي ماڻهن کي ”ملتاني“ سڏيندا آهن.

مهاڀارت ۾ سنڌ جو ذڪر:

سنڌ جو راجا جئدرت، مڌيه ديش جي هنسناپور شهر (دهليءَ طرف) مان، راجا ذرتراشتر جي هڪڙي ئي سڪيلڌي ڌيءَ دهشلا پرڻيو هو، تنهن ڪري دريودن ۽ ٻيا ڪورو سندس سالا هئا. مهاڀارت واري لڙائيءَ ۾، پنهنجن سالن جو طرف وٺي، پانڊون سان لڙڻ ويو هو. سندس سورهيه سپاهي پنهنجن ڀل ڀلوڙ گهوڙن تي چڙهي، امبالي ضلعي ۾، تانيشور (آستان ايشور) جي نزديڪ، ڪرڪيتر واري ميدان ۾ وڃي، جڏ ۾ شامل ٿيا هئا. مهاڀارت ۾ سنڌ جي گهوڙن جي گهڻي ساک لکيل آهي، ۽ ائين به چيل آهي، ته ”پنجاب ۽ سنڌ جا سپاهي ڪهاڙي هلائڻ ۾ سڀني کان وڌيڪ هوشيار هوندا هئا.“

سنڌ پانڊون جي تابعي:

مهاڀارت واري لڙائيءَ ۾ ڪورون هاريو، ۽ راجا جئدرت سميت مارجي ويا. پانڊون کڻيو ته سندن وڏو ڀاءُ يڌشتر راج گديءَ تي ويٺو، ۽ آشوميد يگيه جي تياري ڪيائين. پنجاب، سنڌ ۽ ٻيا ڪيترا پرڳڻا

سندس تابعي ٿيا، پر سنڌ جي حڪومت جون واڳون پوءِ به اُٿو آرين جي هٿ ۾ رهيون.

رسمون ۽ رواج:

رگ ويدڪ زماني وانگر، اتهاسڪ زماني ۾، ننڍپڻ ۾ پرڻجڻ جو رواج اڪثر ڪونه هو. وڏ گهراڻيون چوڪريون ”سويمور“ ڪنديون هيون يعني پنهنجي لاءِ ور (گهوٽ) پاڻ چونڊينديون هيون. وهانءُ جي صبح جو مٺيون کوڙائيندا هئا، ۽ اهو رواج اڄ تائين هليو اچي. گهوٽ ڏکڻي چٽجي، جڇ وٺي ايندو هو. اهو رواج رگ ويدڪ زماني ۾ ئي هو. وهانءُ مهل ڪنٺار کي ڪهنبا پيل هوندا هئا، جن ۾ سڄي ڍڪيل هوندي هئي. گهڻين زالن پرڻجڻ جو رواج عام هو. زالون نس، سهري ۽ مڙس جا نالا ڪين ڳڻهنديون هيون. سهري کي ”آري“، نس کي ”آيا“ ۽ مڙس کي ”آري پتر“ يعني ”آري جو پٽ“ (شريفن جو اولاد) سڏينديون هيون، ۽ اهو نهايت شانائتو ڳالهائڻ سمجهيو ويندو هو.

پردي جو رواج:

رامائڻ ۾ لکيل آهي ته سري رامچندر، راوڻ کي ماري، سيتا ماما جا بند خلاص ڪيا، ته پنهنجي ڀاءُ لچمڻ کي چيائين ته سيتا کي اسانجي سڻا ۾ وٺي اچ. اتي سڀني حاضر ماڻهن کي عجب لڳو، ته زال ماڻهو پراون مردن جي اڳيان ڪيئن ايندي! انهيءَ تي مرجادا پرشوتم سري رامچندر ڪين هيءُ وڃن چيا:

”آپدا جي سمي ۾، وهانءُ مهل، ۽ يگيه جي وقت، جيڪڏهن ڪا استري ٻين جي اڳيان ايندي، ته ان ۾ دوش ڪونهي.“ (رامائڻ، ڀٽ ڪانڊ، 116-28).

رگ ويدڪ زماني ۾ پردي جو رواج هو ئي ڪونه، پر مٿينءَ حقيقت مان ظاهر آهي، ته ترينتا جڳ ۾ زالون، خاص ڪري وڏ گهراڻيون، پراون مردن جي اڳيان (منهن اڳهاري) نه وينديون هيون.

مهاڀارت ۾ لکيل آهي، ته مهاڀارت واري لڙائي ۾ دريودن مارجي ويو، ته سندس پيرسن پتا راجا ڌرتراشٽر پنهنجون نهون (دريودن جون استريون) پاڻ سان وٺي، گنگا نديءَ ڏي ويو هو. انهيءَ ڳالهه جي ذڪر ڪندي، مهاڀارت جي رچيندڙ ويد وياس هيئن لکيو آهي:

”اهي استريون جن کي اڳي ڪڏهن ديوتائن به ڪونه ڏٺو هو، سي هيئن وڌوائون ٿيون، ته رواجي ماڻهن به ڏٺيون. انهن وڌوائن پنهنجا وار کڻي چوڙيا هئا، مٿيا لاهي، ڦٽا ڪيا هئائون، ۽ انائين وانگر شهر کان ٻاهر نڪتيون هيون.“ (مهاڀارت، استري پرو 10، 8-10).

مطلب ته پردي جو رواج تريناجڳ کان وٺي سڄي اتر هندستان ۾ پيو. سنه 1919-1920ع ڌاري خلافت هلچل مهل، هندو مسلمان هڪ ٿي بيٺا، آزاديءَ جي لهر آئي، ته حيدرآباد جي عامل چوڪرين پردي جو رواج ڇڏڻ شروع ڪيو، ۽ پوءِ ٻين سندن پيروي ڪئي. هن وقت فقط ڪي ٿوريون قدامت پسند زالون منهن ڍڪين ٿيون.

سنڌ جي سڀيتا:

اتهاسڪ زماني ۾، ٻه اوتار پيدا ٿيا. سڙي رامچندر ۽ سڙي ڪرشن ڇا مٺا نالا اڄ تائين سڄي هندستان جي ڪنڊڪڙڇ مان ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. رامنومي، دسڙو، ڌياري ۽ ٻڙهه اهي وڏا ڏينهن سڙي رامچندر جي ڪري اڄ تائين ملهائجن ٿا. سانوڻ ۾ سڙي ڪرشن جي ”جنم“ جو ڏينهن ”جنماشٽمي“ ملهائجي ٿو. سيتا جي ستيا، درويديءَ جي دليري، رام، لچمڻ ۽ ڀرت جي ڀراتري پاڻ جا گيت هر هڪ هندوءَ جي دل ۾ عجيب امنگ اُٿارين ٿا! هر سال ڪتيءَ جي مهيني ۾ زالون جيڪي ورت رکن ٿيون، سي تلسيون ۽ بيڪم سڏجن ٿا. اهو ”بيڪم“ لفظ اصل ۾ آهي ”پيشم“، جو پاندبون ۽ ڪڙرون جي وڏي ڪاڪي پيشم پتامه جو نالو آهي، ۽ ڪڏهن به وسرڻ ڇوٽه آهي. رامائڻ ۽ مهاڀارت جون ڪٿائون اڄ تائين سنڌ سميت سڄي هندستان جي هندن جي سڀيتا تي وڏو ئي اثر ڪري رهيون آهن.

رعيت جي آسودي حيات:

رامائڻ واري زماني ۾ سڀ ڪنهن رعيتي ماڻهوءَ وٽ چوپايو مال هوندو هو. سواريءَ لاءِ گهوڙا به هوندا هئا. ڪو پورهيت ڪنهن وٽ سڄو ڏينهن ڪم ڪندو هو، ته هڪ سوني مهر ملندي هيس. سون جي گهڻي واڳي سبب ڪيترن جي باهن ۾ سونا ڪنگڻ پيل هوندا هئا. مهڀارت مان معلوم ٿئي ٿو، ته راجائون پوک گهڻي ڪرائيندا هئا ته ان، پاڇيون ۽ ميوا جام ٿين. آبادگارن کي رڳو برسات تي پاڙي ويهڻو نه پوي، تنهن ڪري تلاءَ ۽ ڪوهه گهڻا کوٽائيندا هئا. غريب آبادگارن کي پوک لاءِ بچ ۽ ڪيتي لاءِ اوزار سرڪاري خرچ تي ڏيڻ پنهنجو قلم سمجهندا هئا. ڪاريگرن کي به اوزار وغيره خريد ڪرڻ لاءِ پئسي جي مدد ڪندا هئا. ديس ۾ سڪار هڻڻ سبب ماڻهو چڱيءَ ريت کائيندا پيئندا هئا، ته بت ۾ وزنڊا هئا، ۽ عمر اڪثر وڏي هوندي هين. دروڻ آچار به جي عمر ”آشيتي پنچڪ“ يعني پنجاسي ورهيه ڄاڻايل آهي. سري ڪرشن هن پرڻويءَ تي هڪ سؤ ويهه ورهيه هو.

سنسڪرت ۾ ”پرڃا“ معنيٰ ”رعيت“ ۽ پر بنيادي معنيٰ اٿس ”اولاد“. هيءُ جھونو لفظ ڄاڻائي ٿو ته مهڀارت واري زماني ۾، بلڪه تنهن کان ٻئي اڳي، آڳاٽا راجائون پنهنجي رعيت کي پنهنجي آندي ڄائي اولاد جهڙو سمجهندا هئا، جنهن ڪري انهيءَ ساڳي هڪڙي ئي لفظ جون اهي ٻه معنائون ٿيون.

ڏورانهن ڏيهن ۾ بينڪون:

رامائڻ ۾ يون دويپ ۽ سورن دويپ (جاوا ۽ سوماترا) ۽ لوھت ساگر يعني ڳاڙهي سمنڊ (Red Sea) جو ذڪر آهي. راجا بدشتر جي تاجپوشيءَ جو جلسو ٿيو، نه روم جا ماڻهو به سندس لاءِ سوکڙيون کڻي آيا هئا. ائين رگ ويدڪ زماني کان وٺي سنڌوءَ مانڻ ۽ مڌي ديش جي رهاڪن جو ڏورانهن ڏيهن سان ناتو هو. مهڀارت واري لڙائيءَ ۾

ھندستان جي گنج قدر ستياناس ٿي ويئي، تہ سندھو ماڻھن مان ڪن وڃي ائبيسينيا ۾ ۽ ٻين ھندن بينڪون وڌيون، ۽ مڌي ديش وارن مان ڪيترا الھندي ايشيا، يورپ ۽ آمريڪا ڏي ويا ۽ پنهنجيءَ ھندو سڀيتا جو ڦھلاءَ بہ اوڏھين وڃي ڪيائون، جنھن جا سوين اھڃاڻ ھن وقت تائين معلوم ٿي چڪا آھن. وڌيڪ حقيقت لاءِ ڏسو شرييت ھر بلاس ساردا جو جوڙيل ڪتاب ”ھندو سپيرارٽي“، پوکوڪ صاحب جو جوڙيل ڪتاب ”انڊيا ان گريس“ (India in Greece) ۽ شرييت چمن لال جو جوڙيل ڪتاب ”انڊيا ان آمريڪا“ (India in America). ائين ھندستان بدران ٻين ملڪن کي لاپ ٿيو.

سندھ ۽ پنجاب ۾ پشاجن جون بينڪون:

دواپور جڳ جي پڇاڙيءَ ڌاري، ايران طرفان ڪي لوڪ، ڪشمير مان لنگهي، پنجاب ۽ سندھ ۾ آيا. اهي ڪچو گوشت بہ کائي ويندا هئا، تنهن ڪري مڌي ديش وارن آرين کين نالو ڏنو ”پشاج“ (پوت) ۽ سندن ٻولين کي ”پوت پاشا“ يعني پوتن جي ٻولي سڏڻ لڳا. انهن پشاجن سندھ ۾ شايد ڪراچي ضلعي واري لاڙ ۾، بينڪ وڌي، جتي ”جهپير“ ذات جا مهاڻا اڄ تائين آهن، جي پشاجن جي نسل مان آهن. سنڌي ماڻهو شايد سائن رلمل ڪرڻ لڳا (1)، تہ مڌي ديش وارا چوڻ لڳا تہ سندھ ”مليج ديش“ آهي، ۽ ايڏانهن جيڪو ويندو، تنهن کي پراڇت ڪرڻو پوندو. (ڏسو مهاڀارت). ائين پنجاب ۽ سندھ جو مڌي ديش وارن سان ناتو ٿئي ويو، ۽ اهي آرين جي نيات مان نڪتل ليکجن ۾ آيا. هيءَ ڪلنجڳ جو پهريون چٽو چٽبو ●

(1) پوتائين جي سوترن ۾ ڄاڻايل آهي تہ مڌي ديش جي ٻاهرين پاسي يعني پنجاب، سندھ، راجپوتانا، گجرات، بينگال وغيره جا رهاڪو ڳاڙو سل جا آهن.

باب چوٿون

بوڌي زمانو

ٻڌ ڌرم ۽ پالڻي:

ڪلجڳ شروع ٿيو، ته ويدڪ ۽ اتهاسڪ زمانن وارا وڻ به ويا ته واهيرا به ويا! ڌرم به ٻيو ته ٻولي به ٻي! عيسوي سنه کان ڇهه صديون کن اڳي ٻڌ ڌرم جو بنياد ڳوٺر ٻڌ وڌو ۽ مهاوير سواميءَ جي ڌرم جاري ڪيو. سندن وقت کان ئي ڪي صديون اڳي (ڪلجڳ جي شروعات ڌاري) سنسڪرت سموري ڦري، پنهنجي نئين نموني جي ٻولي ٿي پيئي. اها ”پراڪرت“ سڏبي هئي، جا پوءِ ”پالي“ ڪوٺجڻ ۾ آئي. سندن وقت ۾ سنسڪرت اڪثر رڳو براهمن ڄاڻندا هئا، عام طرح ٻيا اها قديم پراڪرت ڳالهائيندا هئا، تنهن ڪري ڳوٺر ٻڌ ۽ مهاوير سواميءَ پنهنجن ڌرم جو پرچار انهيءَ پراڪرت ۾ ڪيو. براهمن ذات پات جو پيد ڳهڻو ٿي رکيو، پر هنن ٻنهي ڌرم جي بانيڪارن اهڙو پيد رکيو ئي ڪونه، ته عام خلق کي اها ڳالهه ڳهڻو پسند آئي، جنهن ڪري سنڌي ماڻهن ۽ ڪيترن ٻين ڌرم اختيار ڪيو، ۽ اهو جيئن ڌرم کان وڌيڪ پکڙيو. ان وقت کان وٺي براهمن جو ڳهڻو زور گهٽجي ويو.

سنڌ ۾ جيئن ڌرم وارا:

هن وقت سنڌ ۾ هالن طرف ”ڀاڙا“ ۽ ننگرپارڪر طرف ”اوسواڙ“ آهن، سي جيئن ڌرم جا آهن، سنڌ ۾ وقتي ڪي رمڻا جوڳي ڏسڻ ۾

ايندا آهن، جي ”سيوڙا“ سنڌيا آهن. اهي به جيئن ڌرم جا آهن، ڪراچيءَ ۾ به ڪي جيئن ڌرم وارا آهن، پر اهي سنڌ جا رهاڪو ڪينهن.

قديم سنڌ جي جبري بادشاهت:

جيئن ڌرم وارن جي ڌرمي پستڪن ”پرتيشور بهو بلي ورتي“ (Bharateshvar Bahubali Verti) ۽ ”جين ساهتيه ليک سمگزه“ مان معلوم ٿئي ٿو، ته سنه 566 ق.م. ڌاري سنڌ ۾ راجا اُدئين (Udayin) راج ٿي ڪيو. سنڌ جو پرڳڻو، سڙوڀر (ملتان وارو پاسو) ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ ٻيون اهڙيون سورهن رياستون سندس تابع هيون، سندس گاديءَ جو هنڌ ”وتيايه پٽن“ (Vittabhaya Pattan) هو، جوڌ ڪيترن ميلن ۾ هو، ۽ منجهس لکها آدم رهيو ٿي. اهڙا 363 وڏا شهر سنڌ جي حڪومت اندر هئا، جن ۾ وڏا لکاپتي رهندا هئا. انهي جبري بادشاهت جي سنڀال لاءِ بيشمار پوليس عملدار مقرر ٿيل هئا.

راج گديءَ جو تياڳ:

سنڌ جو راجا اُدئين ارڙهن ورهين جي ڄمار ۾، وشال (اُجيني) جي راجا چيٽڪ جي نياڻي پرياوتي پرڻيو. سندس راج جي پڇاڙيءَ واري وقت ۾ مهاوير سوامي سنڌ ۾ آيو. سندس اُپديش جو راجا تي ايترو اثر ٿيو، جو راج گدي تياڳي، سنڀاسي ساڌو بڻيو. دنيا کان ايتري قدر دل کڻي ٿيس، جو پنهنجي پٽ ڪيشو کي به راج گديءَ تي ويهڻ جي صلاح نه ڏنائين، جنهن ڪري کانئس پوءِ سندس ڀائٽيو ڪيشي ڪمار سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو.

سنڌ مٿان آفت:

ڪيشي ڪمار ڏهه ورهيه کن راج ڪيو، پر رعيت کي گهڻو آزار ڏنائين، راجا اُهيئن گوشه نشيني اختيار ڪئي هئي، پر ڪيشي ڪمار جي ڦهر جو. حسن جون ڳالهيون ٻڌي کيس اُپديش ڪرڻ آيو، ڪيشي ڪمار کي ڊپ لڳو ته هاڻ هيءُ شايد مون کان راج موٽائي

وٺندو، تنهن دعوت جي بياني کيس پاڻ وٽ گهرائي، ڌڌ ۾ زهر ملائي ڏنس! راجا اڏئين پاڻمرادو اها ڳالهه سمجهي ويو. کيس سراپ ڏيئي هليو ويو. سگهو ئي پوءِ اهڙو خوفناڪ زلزلو ٿيو. جو سڄي راجڌاني ۽ آس پاس وارا ڪيترا ٻيا وسيل شهر ويران ٿي ويا! اها الاهي آفت سنڌ مٿان سنه 536 ق.م ۾ ڪڙڪي. ان کانپوءِ سنڌ وري پوريءَ ريت پاڻ نه ڪنيون، ۽ ٽاريون قومون مٿس ڪاهي پيون. (1)

ايرانين جي سنڌ تي ڪاهه:

سنڌ جي سڀيتا ۽ شاهوڪاريءَ جون ساڪون ٻڌي، عيسوي سنه 516 کان ورهيه اڳي، ايران جو بادشاهه دارا پهريون پنجاب ۽ سنڌ تي ڪاهي آيو. اتي جي حاڪمن کي پنهنجو پرو ڪيائين، ٽي سؤ سٺ تڻيتت يعني اٽڪل ٻه سؤ سٺ مڻ سون جي خاڪي جا سالياني ڍل طور ملندا هئس، ۽ ايتري ڍل ٻئي ڪنهن هنڌان ڪانه ملندي هيس.

سڪندر اعظم جي ڪاهه:

عيسوي سنه کان سوا ٽي سؤ کن ورهيه اڳي سڪندر اعظم سنڌ تي ڪاهي آيو، ۽ يوناني گورنر مقرر ڪري ويو. سگهو ئي پوءِ بئلبونيا ۾ چالائو ڪيائين، ته اها خبر ٻڌي سنڌي ماڻهن يوناني گورنرن کي ٽڙي ڪڍيو، ۽ پنهنجي پرڳڻي جا والي پاڻ ٿيا.

سنڌ بابت حقيقتون:

يوناني تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي، ته سنڌ جا ماڻهو طب مان چڱيءَ ريت واقف هوندا هئا، ڪيترن سنڌين جي ڄمار هڪ سؤ ورهين کان ٻاهر هوندي هئي. ڪو رقم کائي ويندو هون، ته اها رقم سهڻائي ويهندا هئا، پر ڪورتن ۾ گهڙڻ پسند نه ڪندا هئا. سنڌ جي ”پاتال“ نالي بندر جي واپار ۽ شاهوڪاريءَ جي گهڻي سناڪ ڪئي اٿن جو

ھاڻوڪي ڪراچيءَ ضلعي جي لاڙ ۾، نئي طرف، ٻه درياھيءَ وٽ، ھوندو ھو.

سنڌ ۾ موريا گھراڻي جو راڄ:

سڪندراعظم جي وقت ۾ مگد يعني بهار جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾ تند گھراڻي جي حاڪمن راج ٿي ڪيو. سندن لشڪر جو سپھ سالار چندرگپت نالي ھڪ جوڌو جوان ھو، تنھن پنجاب ۽ سنڌ پنھنجي قبضي ڪيا، ۽ پوءِ تند گھراڻي جو زور پيڇي، سڄي اتر ھندستان جو وائي پاڻ ٿيو، ۽ موريا گھراڻي جو بنياد وڌائين. ڪوٽليہ جي آرٿ شاستر مان معلوم ٿو ٿئي، تہ سندس حڪومت جو انتظام نہایت تحسین جوڳو ھو. مئگسٽينز نالي ھڪ يوناني ايلچيءَ ڄاڻايو آھي، تہ ملڪ ۾ امن امان ايتري قدر ھوندو ھو، جو چيڪڏھن ماڻھو پنھنجن گھرن کي ڪلف نہ پائي نڪرندا ھئا، تہ بہ ڪو ڪنھن جي ڪڪ جو بہ مندو ڪونہ ٿيندو ھو!

مھاراجا اشوڪ:

مھاراجا چندرگپت کان پوءِ پٽس بندوسر گاديءَ تي ويٺو، پر سندس ڏينھن ۾ ڪا مکيہ ڳالھ ڪانہ ٿي. پوءِ مھاراجا چندرگپت جو پوٽو مھاراجا اشوڪ، سنڌ سميت اتر ھندستان جو والي ٿيو. ٻڌ ڌرم کي زور وٺائڻ ۽ آھنسامت ڦھلائڻ لاءِ ڪي شاھي فرمان پٿر جي ٿيڻ ۽ اُتاهن ٽڪرن تي اُڪرائي ڇڏيائين، جي اڄ تائين سالم بيٺا آھن. سندس وقت ۾ سنڌ ۾ ۽ ٻين ھنڌ ڏيوڙا ۽ ٺلھ ٺھيا.

ڏيوڙا ۽ ٺل:

گوتم ٻڌ ڀرلوڪ ٻڌاريو، تہ اٺن پرڳڻن جي رھاڪن سندس سنڪ پنھنجي پنھنجي پرڳڻي ۾ پوري، ان جي مٿان ڏيوڙا ۽ ٺلھ ٺھرايا ۽ اھي ھنڌ تيرت ليکجن ۾ آيا. مھاراجا اشوڪ انھن اٺن ھنڌن سنڪ ڪڍائي، ٿوري ٿوري ڪري، انھن ملڪن ۾ موڪلي، جن ۾ گوتم ٻڌ پنھنجي

سر وڃي ٻڌ ڌرم جو پرچار ڪيو هو. مهاراجا اشوڪ جي گروءَ جو نالو سوامي اُپگپت هو. اهو به آهڻسامت ڦهلائڻ لاءِ جن جن شهرن ۾ ويو هو، تن شهرن ۾ به سنڪ ڌرو موڪليائين. گوتم ٻڌ پنهنجا پوتر چرڻ سنڌ ۾ گهمايا هئا، ۽ اُپگپت سوامي به سنڌ ۾ آيو هو، تنهن ڪري انهيءَ سياڳيءَ سنڪ جو ڌرو سنڌ کي به مليو، ته سنڌي ماڻهن ”ستوپ (Stupa or pagoda) جوڙايا. سمي پائي اُهي ڊهي ويا، ته وري نوان سنوان ٺهيا، جن مان ڪاهوءَ جي ڌڙي ۽ موهن جي ڌڙي وارا ستوپ مشهور آهن.

سنڌ تي ڌارين جون ڪاهون:

مهاراجا اشوڪ کان پوءِ، عيسوي سنه کان 180 کن ورهيه اڳي پختر-باختر (Bactria) جا ڪي يوناني لوڪ پنجاب تي ڪاهي آيا، ۽ پوءِ سنڌ به فتح ڪيائون. سنه 70ع ڌاري ساڪ يا سٿين لوڪ ڪاهي آيا، جي تاتاري ترڪن مان هئا. کائن اڳي ايراني ۽ يوناني آيا، ته ملڪ ڦري هليا ويا؛ پر هيءَ هندستان ۾ اچي، ڪوپو ڪوڙي ويهي رهيا. سنڌ ۾ ايتري تعداد ۾ هئا، جو سنڌ تي نالو ئي پيو ”انڊو-سٿيا“. سندن وقت ۾ ڀرتو يا پهلؤ لوڪ آيا، جن کانئن زور ٿيڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا؛ پر ”چورن مٿان مور پيا.“ وڇائين ڪش لوڪ آيا، جي زور وٺيا ويا.

ڪشن گهراڻو:

ڪشن گهراڻي جي راجا ڪنشڪ ٻڌ ڌرم کي زور وٺايو. کانئس پوءِ وسديو پهريون ۽ وسديو ٻيو سنڌ جا حاڪم ٿيا. موهن جي ڌڙي ۽ ڪاهوءَ جي ڌڙي وارا ٺلهه وسديو پهرين جي وقت (158-177ع) ۾ وري نئين سر جڙيا هئا. سندس وقت ۾ سنڌ جي اُتر ڏي وڏا شهر هوندا هئا، جن مان ستاويهن وڏن ۽ ٽيونجاهه ننڍن شهرن جا ويرانا اڄ تائين سکر ۽ لاڙڪاڻي ضلعن ۾ آهن. (1)

(1) Dr. Sunitikumar Chatterji: Modern Review for December 1924 p.671.

گپت گھراڻو:

سنه 320ع ڌاري ڪاٺيه ڪڇ (ڪنوج) جي حاڪمن گپت گھراڻي جو بنياد وڌو. سندن وقت ۾ براهمڻن وري پاڻ ڪنيون، ۽ ڪوي ڪاليداس ۽ ٻين سنسڪرت جو ڦهلاءَ ڪيو، ته به ٻڌ ڌرم هلندو آيو.

سنڌ ۾ راءِ گھراڻو:

گپت گھراڻي وارن جي راڄ شروع ٿيڻ کانپوءِ، ڏيڍ سؤ کن ورهيه ساندھ، امن امان هو. پوءِ گورجر اھير (آپير) وغيره آيا، جي ”هون-هون“ White Huns سڏجن ٿا. اُهي ڦرلٽ ڪندا ۽ شهرن کي باهيون ڏيندا آيا. عيسويءَ پنجين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري، مالوا ۽ ٻين هنڌن جا والي ٿيا، ۽ پوءِ سنڌ ۾ راءِ گھراڻي جو راڄ برپا ڪيائون. عيسوي ستين صديءَ جي شروعات تائين هن گھراڻي جا پنج مکيه حاڪم راءِ ديوا جي، راءِ سھارس، راءِ ساھسي، راءِ سھارسي پيو ۽ راءِ ساھسي پيو سنڌ جا والي هئا. اھي سڀ اول شودر ليکبا هئا؛ پر براهمڻي ڌرم کي مڃڻ لڳا، ته براهمڻن سندن شدي ڪري کين ڪٿري بنايو، ۽ اُهي اڳني ڪل مان پيدا ٿيل ڪٿري راجپوت سڏجڻ ۾ آيا، جنهن ڪري تاريخن ۾ راجپوتن جو زمانو 650ع کان وٺي ليکجي ٿو. انهيءَ کان ٿورائي ورهيه اڳي هو ان شيانگ نالي هڪ چيني مسافر راءِ ساھسي پئي جي وقت ۾ سنڌ ۾ آيو هو. پنهنجي سفرنامي ۾ ڄاڻايو اٿس ته سنڌ جو راجا شودر هو. ان وقت ڪڇ ڀڄ ۽ پنجاب جو ڪجهه ڀاڱو سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. پنجاب جي ٽڪرن جو لوڻ (Punjab Rock Salt) اڄ تائين ”سينڌو لوڻ“ يعني ”سنڌ جو لوڻ“ سڏجي ٿو، انهيءَ لوڻ وارا ٽڪر سنڌ جي حد اندر هوندا هئا. راءِ ساھسي پئي جي وقت ۾ سيوهڻ، الور ۽ ميرپور ماٿيلي وارا قلعو جڙيا.

براھمڻ گھراڻو:

راءِ ساھسي ٻئي جي وقت ۾ ڇچ نالي ھڪ براھمڻ سنڌ ۾ آيو. ڪشمير جي تاريخ ”راڄ ترنگني“ ڪلھڻ جي جوڙيل آھي، تنھن مان معلوم ٿو ٿئي تہ ”ڇچ“ جو صحيح نالو ”جج“ ھو، ۽ ڪشمير جي شاھي گھراڻي مان ھو.

ڇچ جي من جي مراد اھا ٿي ڏني تہ ٻڌ ڌرم جو زور پيڇي، سناتن ھندو ڌرم جو جھنڊو وري نئين سر بلند ڪجي. ھو اول سنڌ جي وزير رامراءِ وٽ منشي ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. پنھنجيءَ قابليت ڪري، رامراءِ جي مرڻ کانپوءِ وزير ٿيو. پوءِ چالاڪي ڪري، راءِ ساھسيءَ جي راڻي سھنديءَ سان رستو رکيائين. آخر ساڻس پرڻيو، ۽ راءِ ساھسيءَ کانپوءِ سنڌ جو حاڪم پاڻ ٿيو، ۽ براھمڻي ڌرم کي زور وٺايائين. کانئس پوءِ ڀائڻس چندار گاديءَ تي ويٺو، تنھن وڌيڪ ٻڌ ڌرم کي زور وٺايو. اھو ست ورھيه راڄ ڪري گذاري ويو، تہ ڇچ جو پٽ ڏاھر (ڏھرسين) گاديءَ تي ويٺو.

عربن جي ڪاھ:

ويڌڪ زماني کان وٺي سنڌ ۾ اڪثر گڏيل حڪومت جو سرشتو (Oligarchy) جاري ھو. راجا ڏاھر جي وقت ۾ عربن سنڌ تي ڪاھ ڪئي تہ ان وقت بہ سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن جا ڌار ڌار حاڪم، ھئا؛ پر وڏي ڳالھ تہ گھر ڦٽل ھون. ٻڌ ڌرم جي آھنسا مت ڦھلجڻ ڪري، وڃيٽا جو انگ بہ ڪيتري قدر نڪري ويو ھون، ۽ ڪن تہ عربن سان جنگ جوڙڻ ئي پاپ ٿي سمجھيو! عربن کي منجنيقون يعني قلعن ڊاھڻ لاءِ ڪلون ھيون، تن سان قلعا ڊانائون تہ ماڻھن ۾ ھراس پيدا ٿيو. ائين آسانيءَ سان عرب سنڌ فتح ڪري سگھيا.

سنڌ جي حالت:

عربن جي ڪاھ وقت سنڌ ۾ ھراس پيدا ٿيو ته ڪي ڪڇ علائقي ته ڪي پنجاب ڏي پڇي ويا. پنجاب ۾ اڄ تائين ڪي ”اروڙونسي“ سڏبا آهن، جو اهي آروڙ (آلور) جي رهاڪن جو اولاد آهن. جيڪي هندو سنڌ ۾ رهيا تن مان ڪيترن کي عربن دين اسلام ۾ آندو. هن وقت سنڌ ۾ جيڪي مسلمان آهن، تن مان ڪيترا انهن جو اولاد آهن. خيرپور ڏهرڪيءَ جا ڄام راجا ڏاهر جو اولاد آهن، ۽ اڄ تائين وڻن پنهنجا شجرا آهن. ڪيترن هندن مسلمان ٿيڻ کان صفا نابري واري، ته بغداد جي خليفن جي حڪم موجب، مٿن جزيه واري ڍل ٻڌي ويئي، ۽ اُهي ڌمي ٺهرايا ويا. ”ڌمي“ معنيٰ اُهي رعيتي ماڻهو، جي ڀلي ته پنهنجن حاڪمن وارو دين اختيار نه ڪن، ته به سندن جان، مال ۽ عزت جو بچاءَ حڪومت جي ڌمي هجي. اهڙي ريت ڪيترن هندن ڍل ڀري ڌني، پر پنهنجو سنان هنڌو ڌرم نه ڇڏيائون.

سنڌ موٽي هندن جي قبضي:

سنه 711ع ۾ محمد بن قاسم سنڌ فتح ڪئي. ان وقت کان وٺي اموي خلافت پاران سنڌ ۾ نائب مقرر ٿيا. سنه 712ع ۾ محمد بن قاسم ملتان هٿ ڪيو، پر سگهو ئي پوءِ گذاري ويو. سنڌ جي ماڻهن پنهنجي حڪومت وڃائي، ته انهيءَ درد منجهن نئون جذبو ڄاڳايو. خليفن جي نائين سان جنگيون جوٽي، گهڻو ڪري سمورو پرڳڻو موٽائي پنهنجي قبضي ڪيائون. خليفن جي نائين جي هٿ ۾ پوءِ رڳو هاڻوڪي ڪراچي ضلعي جي لاڙ وارو ڀاڱو ”ديبل ٺٽي کان وٺي سمنڊ تائين“ هو. (1)

خليفن جي نائين جي حڪومت 711ع کان وٺي 749-750ع تائين يعني چاليهه ورهيه کن هلي. تحفة الڪرام موجب انهيءَ عرصي اندر برهمڻ آباد (شهدادپور طرف) ۾ راجا دلوراءِ، ۽ ڀنڀور تعلقي

(1) Henry Cousens: Antiquities of Sindh, p. 29.

ميرپورساڪري ۾ راجا پنپوراءِ راج ٿي ڪيو. هن مان ظاهر آهي ته ڪراچي ضلعي واري لاڙ مان به ميرپورساڪري وارو پاسو ھندن جي ھٿ ۾ هو. اموي خليفن جي پاران منصور بن جھوڙ سند ۾ هو؛ تنھن پراھم آباد کان ٿورا ميل پري ھڪ شھر ٻڌايو هو، جو سندس نالي پٺيان ”منصوره“ سڏبو هو، مطلب ته عربن جي ھٿ ۾ سند جو رڳو اھو ٿورو ٽڪر شھدادپور طرف هو؛ باقي ٻي سموري سند سنڌي ماڻھن موٽائي ھٿ ڪئي ھئي.

ھندن جي خودمختيار۽:

سنه 750ع کان وٺي عباسي خلافت جو زمانو شروع ٿيو. انهيءَ گھراڻي وارن پنھنجا نائب سنڌ ۾ موڪليا، ته خود منصور بن جھوڙ انھن نون نوابن کي سامھون ٿيو، پر پوءِ شڪست کائي، ٿر ڏي ڀڄي ويو جتي پاڻيءَ جي آڻاڻ سبب، اُج ۾ عاجز ٿي، ساھ ڇڏيائين (سند گزيٽيئر، جلد پھريون، ص-91). هن مان چٽيءَ ريت ظاهر آهي ته منصور بن جھوڙ رڳو پنھنجي ٻڌايل شھر ”منصوره“ جي حڪومت جي واڳ پنھنجي ھٿ ۾ رکڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي ۽ ڪيس نڪي مسلمانن دين وڌائڻ نڪي عربي ٻولي ڦھلائڻ جي نيت ھئي. وڏي ڳالھ ته خود عربن ڪيترن ھندن کان جزيه وٺي کين ھندو ڌرم ۾ رھڻ ڏنو هو ۽ عربي سکڻ لاءِ کين ٻڌل ڪونه رکيو ھئائون، جنھن ڪري آزادي ھين. سگھو ئي خودمختيار ٿيڻ جو وجھ ملين، جو بني عباس گھراڻي وارن خليفن جي ڏينھن ۾ عراق ۾ ڪي بغاوتون ٿيون ھيون. انهيءَ سبب هو پنھنجي ئي مونجھاري ۾ ھئا ۽ سند ڏانھن پورو ڌيان ڏيئي نٿي سگھيا. اھو وجھ وٺي سند جو پرڳڻو سولائيءَ سان موٽي خود مختيار ٿيو. (1)

ميجر جنرل ھيگ پنھنجي جوڙيل ڪتاب ”انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“ جي صفحي 73 ۾ ڄاڻايو آهي، ته سند جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ ”پراڻ“

طرف جيڪي ھندو (راجپوت) حاڪم ھئا، سي جيتوڻيڪ خليفن جي پاران مقرر ٿيل ھئا، ته به خودمختيار ٿي پئي گذاريائون. مطلب ته 711ع کان وٺي سند ۾ مسلمانن جي صاحبيءَ جو رڳو نالو ھو، جو سند جي حڪومت ھندن پئي ھلائي.

سند دھليءَ جي تابع:

سنه 1024ع ۾ محمود غزنويءَ سند مان خليفن جي نائين جو نالو به ڪڍي ڇڏيو. ان وقت کان وٺي سند جو پرڳڻو دھليءَ جي بادشاھن جي ھٿ ھيٺ ٿيو. اھا به مسلمانن جي فقط نالي جي صاحبي چئي، جو سند جي حڪومت جون واڳون پوءِ به ھندن جي ھٿ ۾ ھيون، ۽ اھا ھندن جي صاحبي عام طرح سومرن جي صاحبي سڏجي ٿي.

باب پنجون

سومرن جي صاحبي

صاحبيءَ جو بنياد:

سومرا پرمار راجپوتن مان هئا. (سنڌ گزيٽيئر صفحہ 179). سومرو ۽ ويڳو، ٻہ هندو ڀائر، ڀونڀاڙي ذات ڄا، ڏيپلي تعلقي جي ڏکڻ ڏي، پراڻ طرف رهندا هئا، تن سومرن جي صاحبيءَ جو بنياد وڌو. سومري پوءِ دين اسلام اختيار ڪيو؛ پر ويڳو هندو ڌرم ۾ رهيو. سندن وقت ۾ ڪڇ جي راءِ جو جوڙايل هڪ ڪوٽ ڪڇ جي رڻ ۾ ٺهيل هو، سو ويڳي هٿ ڪيو، ۽ اهو سندس نالي پٺيان ”وڳهه ڪوٽ“ سڏجڻ ۾ آيو، جنهنجو ويرانو اڄ تائين ظاهر بيٺو آهي. هيءُ ٻئي ڀائر اصل خليفن جي پاران نائب هئا؛ پر خود مختيار ٿي پئي گذاريائون، تنهن ڪري پنهنجي صاحبيءَ جو بنياد وجهڻ سولو ٿيو.

سنڌ ۾ خوفناڪ زلزلو:

قديم زماني کان وٺي سنڌ ۾ ٻہ وڏيون ندين هونديون هيون؛ هڪڙي هاڻوڪي سنڌوندي، ۽ ٻي مهراڻ يا هاڪڙو. سنہ 962ع ۾ هڪ خوفناڪ زلزلو ٿيو، جنهن سکر ۽ بکر وارا ٽڪر به ٽوڙي ڇڏيا؛ انهيءَ زلزلي وقت الور وٽان مهراڻ رخ ڦيرايو ته پاڻيءَ جي اثاڻ ٿيڻ سبب شهر ڦٽي ويو. ڏسو مسٽر هينري ڪزنس جو جوڙيل ڪتاب ”انٽيڪٽيز آف سنڌ“ (Antiquities of Sind). روهڙيءَ جا ڪيپرا هندو اڄ تائين چوندا آهن ته اسين اصل الور ۾ وينا هئاسين، ۽ پوءِ اُتان لڏي روهڙيءَ ۾ اچي رهياسين. انهيءَ زلزلي وقت سنڌ جو حاڪم

دلوراءِ پيو هو، جنهن جا قهر جا ڪم اڄ تائين مشهور آهن. برهمڻ آباد، موهن جو دڙو ۽ ٻيا ڪيترا وسيل شهر به انهيءَ سومري حاڪم جي وقت ۾ زلزلي زبون ڪيا هئا.

سنڌي ٻوليءَ جو جنم:

ٻوڏي زماني کان وٺي سنڌ ۾ جيڪا پراڪرت ٻولي چالو هئي، سا ڏينهن پوءِ ايتري قدر اڀرنش ٿي (بگڙي)، جو سنڌ جي پراڪرت تي نالو ٿي پيو ”وراڄڊ اڀرنش“ يعني گهڻو بگڙيل يا ردي ٻولي. سومرا هندو هئا پر سنسڪرت جي اڀياس جو چاهه شايد هون ئي ڪونه، جنهن ڪري ٻوليءَ جي ترقي، جو ڪوبه اڀاءُ ڪونه ڪيائون. نتيجو هيءُ ٿيو جو سنه 1100ع ڌاري، سومرن جي صاحبيءَ ۾، سنڌ جي ٻولي هيڪاري وڌيڪ بگڙجي، هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي، جنهن جو درجو هنديءَ کان گهڻو گهٽ آهي.

ٽو ٽي سوڍن جي صاحبي:

عيسوي ڇهين صديءَ ڌاري، سنڌ جي راءِ گهراڻي وارن حاڪمن جي وقت ۾، ڪي راجپوت ابو پهڙ کان ننگر پارڪر طرف آيا، ۽ اُتي پنهنجو ديرو جمائي وٺيا. سومرن جي صاحبيءَ ۾ وري ٻيا راجپوت وڏو لشڪر پاڻ سان وٺي سنڌ ۾ آيا. اول ڪپري تعلقي ۾ رتو ڪوٽ هٿ ڪيائون، ۽ سنه 1226ع ڌاري سومرن سان جنگ جوٽي، امرڪوٽ جو شهر به پنهنجي قبض ڪيائون. (ڏسو هيوز صاحب وارو جهونو سنڌ گزيٽيئر). عمر سومري جي وقت ۾ سندن زور گهٽيل هو، پر کانئس پوءِ گهڻو زور ورتائون، جنهن ڪري سڄي ٿر ڊويزن ۾ انهن سوڍن راجپوتن جي صاحبي ٿي. اهي سنڌ جي حاڪمن کي ليکيندا به ڪين هئا، ۽ سڌو دهليءَ جي بادشاهه کي ڏن ڏيندا هئا. همايون بادشاهه سنڌ ۾ آيو، ته امرڪوٽ جي گاديءَ تي راڻو پرساد ويٺل هو، جنهن امرڪوٽ واري قلعي ۾ رهايو هوس. اڪبر بادشاهه جو جنم اُتي ٿيو هو. ٿر ڊويزن ۾ اڄ تائين ٺڪر (راجپوت)، لهاڻا ۽ ٻيا هندو گهڻا آهن، ۽ مسلمان آدم بلڪل ٿورو آهي.

سومرون جي ھلت:

سومرا اڪثر عياش ھئا. سنہ 1020ع ۾ ھمير سومرو سنڌ جو حاڪم ھو، سو ھڪ نئين پرنٽل ڪنٺار ”جاسل“ نالي زبردستي ڪٽائي ويو. گرنار ڪوٽ جي حاڪم راءِ ڏياچ جو پٽ راءِ نؤگھن انھي جاسل کي پنھنجي پيڻ جکري سمجھندو ھو، تنھن سان سنڌ ۾ ھيءَ ھلت ٿي، تہ ڪاھي آيو، ۽ ھمير سومري کي شڪست ڏيئي، جاسل جا بند خلاص ڪيائين. وڌيڪ حقيقت لاءِ ڏسو ڪرنل ولیم فورس بيل جي جوڙيل ڪانیاواڙ جي تاريخ.

ساڳيءَ طرح سنہ 1351ع ڌاري سنڌ جو حاڪم عمر سومرو ننگرپارڪر تعلقي جي ڳوٺ ملير مان، مارئي نالي ھڪ مڱيل ھندو راجپوتن زبردستي ڪٽي آيو ھو. ان وقت کان وٺي عمر مارئيءَ وارو قصو سنڌ ۾ مشھور ٿيو. مطلب تہ جھڙو دلوراءِ تھڙا سندس پويان. ”جھڙي چالي تھڙي پني.“

سومرين جي ھلت:

دودي چنيسر جي قصي مان معلوم ٿئي ٿو، تہ چنيسر جو پنھنجي ڀاءُ دودي سان پڳ تان تڪرار ٿيو، تہ سندس چوڻ تي سلطان علاؤالدين وڏو لشڪر وٺي سنڌ ۾ آيو. ان وقت سومرين ۾ ٽرٿلو پيو، سي ڪڇ علائقي ۾ سمي ابڙي جي وڃي سام پيون. علاؤالدين جو لشڪر اوڏھين بہ ڪاھي ويو، تہ سومرين ساڻين کي سوال ڪيو، تہ اسانجو ست رک! جھت سندن لاءِ ڌرتي ڦاٽي ۽ ڌرتي ماتا پنھنجي جيءَ اندر جاءِ ڏنين.

روھڙيءَ طرف ”ستين جو ٿان“ آھي، سو بہ اھاڻي ڳالھ ياد ڏياري ٿو تہ ھندو زالون پنھنجي ست بچائڻ خاطر پنھنجي جان قربان ڪري ڇڏينديون ھيون؛ باقي سومرن حاڪمن کوناماچار ڪونہ ڪڍيو. خود ان وقت جا سما بہ سومرن مان سڙيا ويٺا ھئا، جن آخر سندن صاحبيءَ جو خاتمو ڪري حڪومت جون واڳون پنھنجي ھٿ ۾ ڪيون.

باب ڇهون

سمن جي صاحبي

حڪومت جون حدون:

عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي، تنهن کان گهڻو اڳي ڪڇ علائقو ۽ گجرات وازو پاسو، بلڪ لس ٻيلو (آرم ٻيلو) ۽ مڪران ڪنارو، هندو راجائن جي هٿ هيٺ هئا. سنڌ ۾ اڃا سومرن جي صاحبي هئي، ته سمن اول ڪڇ ۽ پوءِ ڪاٺياواڙ طرف پنهنجو ديرو ڄمايو، ۽ پوءِ سنڌ ۽ لس ٻيلو به پنهنجي قبضي ۾ ڪيائون.

ڪڇ ۾ حڪومت:

ڪڇ جو راءِ جاڙيجن جي نسل مان آهي. انهيءَ خاندان جو بنياد وجهندڙ جاڙو ولد لاکو ننگر نٿي جو ويٺل هو ۽ ذات جو سمو راجپوت هو. هيءَ حقيقت ڪڇ جي تاريخ ۾ ڄاڻايل آهي.

جهوناڳڙهه ۾ حڪومت:

سنڌ ۾ راءِ ڏياچ (راءِ دياس) ۽ سورٺ جو قصو مشهور آهي. اهو راءِ ڏياچ جهوناڳڙهه جو حاڪم هو، ۽ سنڌ جي چوڙا سما راجپوتن مان هو. هيءَ حقيقت ڪڇين ولبر فورس بيل جي جوڙيل ڪاٺياواڙ جي تاريخ ۾ ڄاڻايل آهي. هن حاڪم ۾ قديم هندن وارا ٽي مکيه گڻ هئا؛ سخا، ويرتا ۽ وچن جي پالنا. ٻيجل چارڻ پنهنجي راڳ تي رجهائين، ته چيائينس، ته ”جيڪي گهرين سو ڏيانءِ“. ٻيجل سندس سر گهريو ته

پنهنجي قول تي قابو رهي، ڪلهن کان ڪنڌ ڪوري ڏنائينس! ائين سنه 1010ع ۾ هيءَ حاڪم پنهنجو موهنارو سر ڏيئي، ڪاٺياواڙ جي تاريخ جا ورق پنهنجي رت سان رڱي ويو، ۽ اها لعلاڻ ڪڏهن به لهڻ جي نه آهي. شاه جي رسالي جي سر سورڻ ۾ شاه صاحب سندس سخا جي ساراهه ڪندي چيو آهي ته:

پسي پات پر ٿيو، سندو جادم جود. (شاه)

هن مصراع ۾ شاه صاحب راءِ ڏياچ کي ”جادم“ سڏيو آهي. اهو ”جادم“ لفظ اصل ۾ آهي ”جادو“ (يادو) جنهن جي معنيٰ آهي. ”جادو ونسي“ يعني راجا ڏيوءَ جو اولاد، جن مان سري ڪرشن به پيدا ٿيو هو. (ڏسو صفحو 3). هن مان ظاهر آهي، ته شاه صاحب کي سڌ هئي، ته اهي سما راجپوت جادو ونسي ڪل مان هئا، تنهن ڪري ”جادم“ لفظ ڪم آندو اٿس.

لسر ٻيلي ۾ حڪومت:

سنڌ جي سمي حاڪم ڄام انڙ جي خاندان مان ”روڻجها“ هئا، جن لسر ٻيلي ۾ حڪومت ڪئي انهن مان ”سڙ“ نالي هڪ حاڪم جهڙو هو. ڌرم شت تهرڙو ئي ادار چت! ڪيترا منگتا ڪتان ڪتان ڪهي وٽس ويندا هئا، سخا ۾ ايترو ته نالو ڪڍيائين، جو اڄ تائين سڏيندا ئي ”سڙ سخا“ اٿس. شاه جي رسالي جي سر بلاول ۾ شاه صاحب سندس گهڻي ساراهه ڪئي آهي.

سمن جي گاديءَ جو هنڌ:

سمن جا سڀا حاضرم حام سڏبا هئا. سومرن جي گاديءَ جو هنڌ ڪجهه وقت ”وڳه ڪوٽ“ ته ڪجهه وقت ”طور“ هو. سنڌ جي سمن حاڪمن اهو پراڻ وارو پاسو ئي ڇڏي ڏنو. پنهنجيءَ گاديءَ جو هنڌ ”ساموئي“ ڪپائو. اڄ هڪ ننڍڙو ڳوٺ، ننگر نني کان ڏيڍ ڪوهه پري، مڪلي ٽڪريءَ جي اتر طرف، بنهه چيڙي تي آهي. اڳي

درياه اٿان وھندو ھو. پوءِ درياھ رخ ڦيرائي، ڪلڻ ڪوٽ وٽان وھڻ لڳو، ۽ تنھن کاشپوءِ وڌيڪ رخ ڦيرائي، ھاڻوڪي نئي وٽان وھڻ لڳو، تہ نئي جو شھر ڄام ٽنڊي ٻڌايو.

ڄام تماچي:

سنڌ جي سمن حاڪمن مان ڄام تماچي اڄ تائين مشهور آھي. اھو حاڪم نوريءَ نالي ھڪ مھاڻي، ذات جي ”گندري“ پريٽو ھو.

تون سمنو، آئون گندري، مون ۾ عين جوءُ،

پسي راڻين روءِ، متان ماگر مٽين.

(شاه)

ھن بيت ۾ شاھ صاحب نوريءَ مھاڻيءَ کي ”ماگر“ سڏيو آھي. اھي ماگر ذات جا مھاڻا سڃاڻل طرف ”ماجر“ سڏبا آھن. اڳي اتي اھي ايتري تعداد ۾ ھئا، جو اڄ تائين سڃاڻل وارو پاسو سندن نالي پٺيان ”ماجر“ سڏبو آھي. اھي مھاڻا اڳي ھيلايا تعلقي نئي ڏي، ڪينجھر ڍنڍ ۾ مڇيون ماريندا ھئا، ھينئر اُتي اھي ڪينھن. ڄام تماچي ھيءُ حسين مھاڻي ڏسي، مٿس عاشق ٿي پيو ۽ پنھنجي پٽراڻي ڪيائينس. ڄام تماچيءَ ۽ نوريءَ جون تربتون اڄ تائين ساموئيءَ ۾ آھن.

معماڻي فقير:

ڄام تماچيءَ جي وقت ۾ ستن فقيرن کي اڳڪٿيون شھر ۾ ڪيون ھيون. سندن چيل بيت اڄ تائين موجود آھن. اھي عام طرح ”ماموئي“ فقيرن جا بيت سڏجن ٿا. حقيقت ڪري صحيح اُچار ”معماڻي“ آھي. ”معما“ معنيٰ ڳجھارت. انھن فقيرن ڳجھارتن ۾ ڳالھايو ھو، تنھن ڪري اھو نالو پيو.

”جڏھن ڪڏھن سنڌڙي، توکي قنڌاران جوکو.“

سندن ھيءُ اڳڪٿي گھڻي گھمرا سڄي ثابت ٿي آھي.

ڄام اوڍو:

ڄام تماچيءَ جو ڀاءُ ڄام اوڍو سندس ڀاران ڪڪرالي (شاهبندر) ۾ حڪومت ڪندو هو. ڪڇ جي ايتھاس مان معلوم ٿئي ٿو، ته ڄام تماچيءَ جي هڪ راڻي ڄام اوڍي تي عاشق ٿي؛ پر هن اشرف پنهنجي ماءُ پيڻ جهڙو ڪري سمجهيس. انهيءَ تان راڻيءَ مٿس ڪوڙو الزام رکي، ڄام تماچيءَ جا ڪن پريا، ته هن ڏيس وٽو (شهر نيڪالي) ڏنس. ڄام اوڍو سنڌ مان لڏي ڀلاڻي ڪڇ علائقي ڏي هليو ويو. اُتي هوٽل پدمڻيءَ سان پريڻو، جنهن مان هڪ پٽ جڪرو ۽ هڪ نياڻي ”سکر“ نالي ڄايس. اها سکر جنسي اڇيرا (حور يا پري) هئي، تنهن ڪري شاهه جي رسالي جي سر مارئيءَ ۾ شاهه صاحب مارئيءَ جي واتان چوايو آهي ته:

”سونهن وڃايم، سومرا، سکر جهڙي سونهن.“

شاهه جي رسالي ۾ جڪري جي به گهڻي ساراهه لکيل آهي. شاهه صاحب جڪري کي به ”ڄام جڪرو“ سڏيو آهي، جو اهو به راءِ ڏياچ وانگر جادو ۽ ڀونسي ڪل مان هو. سومرن ۽ سمن مان ڪي مسلمان ٿيا هئا؛ پر ڄام اوڍو ۽ پٽس ڄام جڪرو هندو هئا، ۽ درياھ ڀٽي هئا. انهيءَ سبب ھندن جي صاحبي سمن جي صاحبيءَ تائين ليڪڻ گهرجي •

باب ستون

مسلمانن جي صاحبي

ارغونن جو راڄ:

سمن کان پوءِ سنڌ ۾ ارغونن جو راڄ ٿيو. ارغونن جي خاندان جو وڏو ارغون خان هو، تنهنجي نالي پٺيان اهي پاڻ کي ارغون سڏائيندا هئا. سنه 1521ع ۾ شاهه بيگ ارغون سنڌ جو حاڪم ٿيو، ته هن پاڻ سان ايراني ۽ ترڪي شاعر ۽ ٻيا ڪي عالم آندا. سندس پٽ مرزا شاهه حسن به ناميارو شاعر ٿي گذريو آهي. ان وقت کان وٺي سنڌ ۾ عربيءَ سان گڏ پارسي تعليم جو به سلسلو باقاعدي شروع ٿيو ۽ مسلمانن جو تعداد انهيءَ وقت کان وٺي سنڌ ۾ وڌيو. ارغونن جي صاحبيءَ ۾ مغل ۽ شيرازي گهڻا آيا. اڄ تائين نئي جي شهر ۾ ”مغل واڙو“ ۽ ”شيرازي“ پاڙو مشهور آهن. مطلب ته سنڌ ۾ مسلمانن جي حڪومت سچ پچ ته انهيءَ وقت کان وٺي شروع ٿي.

سنڌ ۾ ڦرلٽ ۽ باهيوڻ:

سنه 1521ع ۾ سمن کان حڪومت ڪسڻ مهل شاهه بيگ ارغون نئي کي باهه ڏياري! ان وقت نئي جا ڪي سيد وڃ ۾ اچي پيا، جنهن ڪري گهڻو نقصان ڪوٺ ٿيو. بکر وارن سيدن کي شاهه بيگ ارغون بکر مان لڏايو هو، جنهن ڪري هو روڙي ۽ ۾ وڃي رهيا هئا. ڪيترن بلوچن جو خون ڪرايو هئائين، ۽ سندن بائيٽاليهه ڳوٺ نابود ڪرائي ڇڏيا هئائين! (سنڌ گزيٽيئر، صفحو 100)

ترخان:

ارغونن کان پوءِ سنڌ ۾ ترخانن جي صاحبي سنه 1554ع ۾ شروع ٿي ته مرزا عيسيٰ ترخان سان مرزا شاهه حسن ارغون لشڪر جو شڪ مهندار سلطان محمد لڙڻ لڳو، ۽ بکر وارو پاسو پنهنجي قبضي ڪري ويٺو. انهيءَ تي مرزا عيسيٰ پورچوگيزن کان مدد گهري، جن پنهنجو بحري لشڪر پيڊرو برينو رولم (Pedro Baretto Rolim) جي مهنداريءَ هيٺ موڪليو. انهن پورچوگيزن نٿي جي هندن توڙي مسلمانن جي ملڪيت ايتري قدر ڦري، جو سڄي ايشيا ۾ اهڙي ڦرلٽ ڪا ورتي ٿي هوندي! (سنڌ گزيٽيئر صفحہ 105). ڪيترن لکن جي ملڪيت ڦريائون، تنهن کانپوءِ به نٿي جي شهر کي باهه ڏنائون!! هيءَ سنه 1555ع جي ڳالهه آهي.

نٿي جو شهر وري نئون سنئون ٻڌائون، ته ٻيو اتفاق ٿيو. سنه 1591ع ۾ اڪبر بادشاهه جو لشڪر سنڌ تي ڪاهي آيو، جو مرزا جاني بيگ سندس آڻ نٿي مڃي. مرزا کي پروڻ پيا ته هاڻ نٿو هٿان ويندو، تنهن پنهنجي شهر کي پاڻيھي ڦوڪي ڏني باهه!!! ائين نٿي جو شهر تي گهمرا جليو! نٿي جي هندن ۽ مسلمانن جي گڏيل ڪوشش سان هيءَ شهر وري آباد ٿيو. ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ نادر شاهه بادشاهه هڪ لک لشڪر وٺي نٿي ۾ آيو. پندرهن ڏينهن ساندهه هڪ لک لشڪر ماني کاڌي، ته به نٿي جي شهر مان اتو ڪين کٽو!!!

دهليءَ جي بادشاهن جي صوبن

يا نوابن جي حڪومت

نئون انتظام:

سنه 1591ع ۾ اڪبر بادشاهه ترخانن سان جنگ جوتي، کين پنهنجي تابعي ڪيو؛ پر کين صوبه (گورنر) ٿي ڪم ڪرڻ ڏنائين. سنه

1612ع ۾ مرزا غازي بيگ جي مرڻ تي ترخانن جي خاندان جو صفا خاتمو ٿيو. انهيءَ وقت کان وٺي دهليءَ جي بادشاهن جي پاران صوبا يا نواب مقرر ٿي ايندا هئا. انهيءَ نئين انتظام جو اثر هيءُ ٿيو ته پارسيءَ جو واهيو وڌيو، ۽ مسلمانن جو تعداد به ڏينهن ڏينهن پوءِ وڌندو رهيو.

هندو مسلم صيلاپ:

اڪبر بادشاهه جي وقت جون ٽي مکيه ڳالهيون گهڻو ڌيان ڇڪين ٿيون. هڪڙي ڳالهه ته هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ شير شڪر ٿيڻ لڳا. هندن وانگر مسلمان ڏاڙهين جي صفائي ڪرائيندا هئا، ۽ مسلمانن کي پوشاڪ ڏيڻ ۾ هندو عار ڪونه ڪندا هئا. اهو رواج پوءِ سنڌ ۾ زور ٿيو. ٻي ڳالهه ته هندو مسلمانن کي لفظ ۽ مسلمان چاهه سان هندڪا لفظ ڪم آڻڻ لڳا. اهو دستور سنڌ ۾ زور ٿيو، جنهن ڪري اڄ به ڏسو ته ڪنڊڙيءَ تعلقي رهڙيءَ وارن درويشن (روحل، غلام علي، درياه خان، مراد وغيره) جي ٻائي صفا هنديءَ ۾ آهي. ٽين ڳالهه ته دهليءَ طرف ڪيترن هندن کي سرڪاري نوڪريون پئي مليون، ته به پارسي سکن لاءِ ڪين ٻڌل ڪونه رکيو هئائون. ڪيترا هندو سرڪاري حساب ڪتاب هندي ڪرن ۾ لکندا هئا. ان وقت اڪبر بادشاهه جو روينيو وزير راجا ٽوڏر مل هو، تنهن حڪم جاري ڪيو، ته آئيندي سڀ ڪامورا پارسي سکن ۽ سڀ سرڪاري حساب ڪتاب پارسيءَ ۾ رکڻ ۾ اچي. سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جي حڪومت هئڻ سبب سڀ سرڪاري حساب ڪتاب اڳي ئي پارسيءَ ۾ رکندا هئا. سنڌ ۾ هندو ڪامورن جو تعداد ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت کان وٺي وڌيو. منجهائن ڪيترا پنجاب طرفان آيا هئا، ۽ پارسي اڳيئي سکيل هئا. مسلمان حاڪمن وٽ نوڪريون به تڏهن ملين جو هندو مسلم اتحاد زور هو.

ڪلهوڙن جي صاحبي:

ڪلهوڙا ”عباسي“ سڏجن ٿا، ڇاڪاڻ ته حضرت محمد صليهم جي چاچي حضرت عباس جي نسل وارن خليفن جو اولاد آهن. اڪبر

بادشاهه جي صاحبيءَ ۾ سندس پاران نواب خان خانان سنڌ جو پهريون صوبو يا نواب مقرر ٿي آيو. سنڌ جي صوبي لاءِ پويان صوبيدار (گورنر) ڪلهوڙا هئا، جن کي ماڻهو پير ڪري پوڄيندا هئا. منجهائن پهريون مشهور ڪلهوڙو ميان آدم شاهه، سکر ۾ هڪ ٽڪريءَ تي، دفن ٿيل آهي، جا سندس نالي پٺيان ”آدم شاهه جي ٽڪري“ سڏجي ٿي. کانئس پوءِ سندس پوٽي ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جا مريد گهڻا ٿيا. ان وقت لاڙڪاڻو هڪ ڳوٺڙو هو، جو لاڙڪ يا لاڙڪ ذات وارن جي نالي پٺيان سڏبو هو. ميان شاهل محمد گهاڙ واهه ڪٺايو، ته پوءِ لاڙڪاڻو جنسي غنچو ٿي پيو، جنهن ڪري چوڻي پيئي ته ”جي هجيئي ناڻو ته گهم لاڙڪاڻو، نه ته وت ويڳاڻو.“

ميان شاهل محمد، کانپوءِ ميان يار محمد ڪلهوڙي زور ورتو، ۽ سنڌ جو حاڪم مقرر ٿيو. پنهنجن مريدن جي مدد سان دادوءَ جي نزديڪ خدا آباد وارو پاسو پنوهر ذات جي مسلمانن کان کسيائين. سندس قبو خدا آباد ۾ جڙيل آهي. شاهه عنايت الله صوفي جهوڪ شريف وارو سندس وقت ۾ شهيد ٿيو هو. شاهه عبداللطيف ڀٽائي ان وقت جوان هو، ۽ تصوف يا صوفي مت جي لهر سنڌ ۾ زور وٺندي پئي وڃي. سنه 1718-1719ع ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي وفات ڪئي، ته پٽن ميان نور محمد ڪلهوڙو گادي نشين ٿيو. عاملن جو گهڻو احوال سندس وقت کان وٺي شروع ٿئي ٿو. ●

باب اٺون

هندن جو سنڌ ۾ اچڻ

عامل ۽ پائينبند:

اڪبر بادشاهه جي وقت کان وٺي دهليءَ جي حاڪمن وٽ هندن کي سرڪاري نوڪريون عام طرح ملنديون هيون (ڏسو صفحہ 48)۔ سنڌ ۾ پهريائين ميان آدم شاهه ڪلهوڙي اهو نمونو اختيار ڪيو. ديوان گدو مل (ڏسو ”گدواڻي“) پاڻ وٽ مقرر ڪيائين، جو ميرن جي صاحبيءَ تائين ديواني عهدي تي هلندو آيو. ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ ملتان سندس هٿ ۾ هو. ملتان ۽ اُچ طرف گشت ڪندي، ديوان آڏو مل (ڏسو ”آڏواڻي“) ۽ ٻين ڪن هندن سان ڏيڻ ٿيس. پنجاب جي سڪن ۾ گرو گوبند سنگهه ملٽري پاڻ ٽوڪيو هو، ۽ انهن ٻيءَ طرح به پاڻ کي ڪارائتو ثابت ڪيو هو. ديوان آڏو مل ترار هلائين ۾ پڙ هو. ميان نور محمد پاڻ وٽ شمشيرزن مقرر ڪيس ۽ پاڻ سان سنڌ ۾ آندائينس. پوءِ ته ٻيا به ڪيترا هندو جدا جدا وقتن تي سنڌ ۾ آيا. ڪي هندو سنڌ ۾ اڳيئي هئا. لاڙ پاسي ته حڪومت ئي هندن جي هئي، ۽ ميان نور محمد سان ڪوبه واسطو ڪونه هون. مثلاً تنڊي باگي طرف ٺارو، آسو سومرو (راجپوت)، تماچي (جادو ونسي راجپوت) وغيره حاڪم هئا. ميرپورساڪري طرف ڌاريجا جو راڻو خودمختيار حاڪم هو. (ڏسو سنڌ گزيٽيئر صفحہ 111) انهن رائن ٿر ڊويزن ۾ اڳيئي حڪومت پئي ڪئي. (ڏسو صفحہ 41). نئي ۽ جاتيءَ طرف

وٽجارا ھوندا ھئا، جي درياھ ۽ سمنڊ جي رستي وٽج واپار ڪندا ھئا، جن جو ذڪر شاھ جي رسالي جي سر سراڳ ۽ سامونڊي ۾ آھي. اھي درياھ جا شيوڪ ھوندا ھئا، جنھن ڪري سندن زالون درياھ ۾ بحرانا وڃھڻ وينديون ھيون تہ سندن مڙس سک سان سفر تان موٽن.

جا جر جاتون نہ ڏسي، ڏٺا نہ موھي،

سڌون ڪوھ ڪري، سان پنھنجي ڪانڌ جون؟

(شاھ)

انھيءَ وقت جيڪي ھندو ڪلھوڙن وٽ نوڪرين ۾ گھڙيا، سي ”عامل“ ۽ ”ديوان“ سڏجڻ ۾ آيا، ۽ جن اباڻي ڪرت ڪار ڪئي، سي ”پائيند“ ڪوٺجڻ ۾ آيا. ائين ھندن جا ٻہ فرقا ٿيا.

عاملن جا عهدا:

”عامل“ معنيٰ عمل ڪندڙ، ڪاروبار ھلائيندڙ عملدار. انھيءَ سبب سڀ ننڍا توڙي وڏا ڪامورا ”عامل“ سڏجڻ ۾ آيا. ”ديوان“ پارسي لفظ آھي ۽ ڏاتو اٿس سنسڪرت لفظ ”دو“ (div) معنيٰ ”ڄمڪڻ يا ٻھڪڻ“، جنھن ڪري ”ديوان“ لفظ جي ھڪڙي بنيادي معنيٰ آھي ”ٻھڪي وارا يا ٻھڪندڙ“ (درباري) ۽ ٻي معنيٰ ”اھو ھنڌ جتي حاڪم يا سندن درباري ٻھڪندڙ پوشاڪون پائي اچي مڙن“ يعني ”دربار“. مثلاً ديوان خاص (پروي ڪائونسل يا ڪئبينٽ ڪائونسل) ۽ ديوان عام (Public hall). مسلمانن جي صاحبي ۾ ديوان اڪثر روئينو کاتي جا وڏا عملدار ھئا، پر ديوان چينمل (ڏسو ”چينملائي“) شڪارپور جو گورنر ھو. ديوان گدو مل (ڏسو ”گدواڻي“) ڪلھوڙن ۽ ميرن وٽ وزير ھو. ڪي ديوان پنھنجن حاڪمن جي پاران بتي ڪندا ھئا. ائين جيڪي ديوان ھئا، سي راج دربار ۾ پنھنجي پنھنجي درجي پٽاندڙ جاءِ وٺي ويھندا ھئا، ۽ اھي درباري ھئا. (1)

(1) جنھن شعر جي ڪتاب ۾ سڀ نزل الف، ب، و، ڙ ۽ ٻنھ ياتريٽيب، بيٺل ھوندا آھن (جيئن دربار ۾ درباري) تنھن کي بـ ”ديوان“ چئبو آھي، جھڙوڪ ديوان گل، ديوان ناصل ۽ ديوان سانگي. (مصنف)

ڪيترا پائيند، عاملن کي ”مھتو“ سڏيندا آهن. ”مھتو“ (پراڪرت ”مھنتو“ سنسڪرت ”مھا“ معنيٰ ”وڏو“) جي بنيادي معنيٰ آهي ”وڏيرو“. اھو مان جو لفظ آھي. گجرات ۽ ڪن ٻين ھندن جيڪي ڳوٺن جا وڏيرا ھوندا ھئا، يا زمين جي مالڪن جي پاران ڳوٺاڻن کي ڍلون يا مسواڙون اڳاڙيندا ھئا، حساب ڪتاب رکندا ھئا، سي ”مھتا“ سڏبا ھئا. پوءِ ”مھتو“ معنيٰ ٿي. ”لکپڙھ ڪندڙ، ڪلارڪ“. عامل بہ سرڪاري لکپڙھ جوڪم ڪندا ھئا، تنھن ڪري اھي ”مھتا“ سڏجڻ ۾ آيا.

ھن وقت ”منشي“ معنيٰ بہ ”جو لکپڙھ جو ڪم ڪري“ يعني ”ڪلارڪ“. جيڪي صاحب لوڪن کي سنڌي، ھندستاني وغيره سيکاريندا آهن، سي بہ ”منشي“ سڏبا آهن. عام طرح ”منشيءَ“ جو عھدو گھٽ ليکجي ٿو. جھڙوڪ ”ڊڪ منشي“؛ پر ”ھيڊ منشي“ ۽ ”مير منشي“ جا عھدا آبرودار ليکجن ٿا. اڳي منشيءَ جو عھدو تمام وڏو ليکيو ھو، جھڙوڪ منشي وليرام آڏواڻي مير نصير خان جو وزيراعظم ھو ۽ منشي آوتراءِ ملڪاڻي مير صوبدار خان جو مالي وزير ھو. سندس عھدو ”چانسلر آف ايڪسچيڪر“ جھڙو ھو. اھي منشي ۽ ديوان بہ سرڪاري ڪامورا ھئا، تنھن ڪري عام طرح سڀ ننڍا توڙي وڏا ڪامورا ”عامل“ سڏبا ھئا. منجھائن ڪيترا پنجاب کان آيل ھئا. اڪبر بادشاھ جي وقت کان وٺي پنجاب طرف ڪيترا ھندو پارسي سکيا ھئا، ۽ مسلمان حاڪمن جھڙي پوشاڪ پھرڻ ۾ پاڻ فخر ٿيندو ھون. سنڌ جي عاملن بہ اھو ئي نمونو اختيار ڪيو (ڏسو صفحہ 12).

خدا آباد:

ميان نور محمد ڪلهوڙي پنھنجي گاديءَ جو ھنڌ دادوءَ طرف خداآباد جو شھر ڪيو ھو، تنھن ڪري ڪيترا عمل نوڪرين سانگي، ۽ پائيند وڻج واپار سانگي، اتي رھندا ھئا. ميان نور محمد پوءِ ٻيو ھڪ شھر محمد آباد نالي ٻڌايو، جتي پٽس محمد مراد ياب خان رھندو ھو.

سنه 1755ع ۾ ميان نور محمد وفات ڪئي، محمد مراد ياب خان گاديءَ تي ويٺو، پر پاڻس ميان غلام شاهه ڪلهوڙي سنه 1757ع ۾ کانئس گادي ڪسي، ۽ محمد آباد جي ويجهو وڃائين پيو هڪ شهر الله آباد نالي ٻڌائي ان ۾ رهڻ لڳو، ۽ محمد مراد ياب خان وڃي خدا آباد ۾ رهيو. سنه 1759ع ۾ کوسن جي گهل (ڌاڙيلن جي ٽولي)، ڪن کوسن سردارن جي چورڻ تي، خداآباد ۾ ڪاهي پيئي. هندن توڙي مسلمانن کي ڦري لٽي، پوءِ شهر کي ڏنائون باهه! ان وقت پاڇڙ پيئي. ڪي ساهتي پرڳڻي، ڪي ٺٽيءَ ۽ سيوهڻ، ته ڪي لاڙڪاڻي ۽ سکر ضلعن ڏي ڀڄي ويا، جنهن ڪري خداآباد جو شهر اڄ تائين قتل حالت ۾ آهي.

حيدرآباد:

حيدرآباد جو شهر اڳي ”نيرن ڪوٽ“ سڏبو هو، جو نيرن نالي هڪ هندو راجا جو اُتي ڪوٽ اڏيل هو. اهو شهر عربن جي ڪاھ وقت ڦٽو. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي مرضي ٿي ته انهيءَ پراڻي ڪوٽ واري هنڌ نئون قلعو جوڙائي، اهو شهر وري آباد ڪجي، ۽ گاديءَ جو هنڌ ڪجي. انهيءَ لاءِ ديوان گدو مل کي ٻه ٻيڙيون ٺاڻي جون پراڻي ڏنائين. ديوان گدو مل پهريائين هاڻوڪي ڪوٽڙيءَ طرف اچي، درياهه جي ٻئي ڪپ تي، هڪ ڳوٺ ٻڌو، ۽ پنهنجن ماڻهن جو تڏو اُتي رهايائين، جنهن ڪري اهو ڳوٺ سندس نالي پٺيان ”گدوءَ جو تڏو“ سڏجڻ ۾ آيو. اهو بندر به هو، تنهن ڪري ”گدو بندر“ به ڪوٺجڻ ۾ آيو. ديوان گدو مل ٻه قلعو جوڙايا: هڪ ڪچسرو ۽ ٻيو پڪسرو. ميان غلام شاهه ڪلهوڙو وقت بوقت ڪم جي نگاهه ڪرڻ ايندو هو، ته انهيءَ ڪچسري قلعي ۾ اچي رهندو هو. پڪسرو قلعو 1768 ۾ جڙي راس ٿيو ته ڪچسرو قلعو شاهه مڪي جي درگاهه وارن کي ڏيئي ڇڏيائين.

شاهه مڪيءَ جي درگاهه جا مجاور اڄ تائين چوندا آهن، ته راجا نيرن جي وقت ۾ حضرت علي ۽ شاهه مڪي گڏجي آبا هئا. حضرت عليءَ جي قدمن جا نشان اڄ تائين قلعي واري چاڙهيءَ جي هيٺان هڪ

درگاهه ۾ آهن، تنهن ڪري اها درگاهه ”قدم شاهه“ نالي سان مشهور آهي. ڪلهوڙا مذهب جا شيعا هئا، ۽ حضرت عليءَ کي مڃيندا هئا. حضرت علي ”حيدر“ سڏبو هو. ”حي“ معنيٰ ”نانگ“ ۽ ”در“ پارسي لفظ ”دریدن“ مان آهي، جنهنجي معنيٰ آهي ”ڌارڻ، مارڻ“. ”حيدر“ معنيٰ ”نانگ ماريندڙ“، حضرت عليءَ ننڍڙي هوندي هڪ نانگ ماريو هو، تنهن ڪري اهو نالو پيس. سندس اچڻ جي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ ميان غلام شاه ڪلهوڙي هن شهر جو نالو ئي رکيو ”حيدرآباد“. اهو شهر ٿورو ٿورو وسيو؛ پر ميان غلام شاهه حيدرآباد جو شهر اڃا پنهنجو تختگاهه ڪيو ئي ڪين، ته سنه 1771ع ۾ پاڻ حياتيءَ جي تخت تان لهي پيو؛ سندس قبو حيدرآباد ۾ آهي. کانئس پوءِ ميان سرفراز خان ڪلهوڙو گادي نشين ٿيو، جنهن 1772ع ۾ هالن نون کان ڪوهه کن پري ٻيو هڪ نئون شهر ٻڌايو، جو ”نئين خداآباد“ سڏجڻ ۾ آيو. اهو سندس گاديءَ جو هنڌ هو؛ پر سندس قبو حيدرآباد ۾ آهي. پوين ڪلهوڙن جي وقت ۾ ٽالپر (مير) زور ٿيا. سنه 1783ع کان وٺي ميرن جي صاحبي شروع ٿي، ته به 1789ع تائين نئين خداآباد گاديءَ جو هنڌ هئي؛ ۽ ڪيترا عامل ۽ پائيند اُتي رهندا هئا.

خدا آبادي عامل ۽ پائيند:

مير فتح علي خان ٽالپر پوءِ حيدرآباد جو شهر پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو، ته ڪيترا عامل ۽ پائيند نئين خداآباد ڇڏي حيدرآباد ۾ اچي رهيا، جنهن ڪري نئين خداآباد ڏينهن پوءِ ويهي ڌڪاڻي. جيڪي عامل ۽ پائيند اول دادوءَ واري خداآباد ۽ پوءِ هالن واري نئين خداآباد ۾ رهندا هئا، تن کي پنهنجن حاڪمن جي تختگاهه ۾ رهڻ جو ايترو فخر ٿيو، جو حيدرآباد ۾ اچڻ کانپوءِ هو پاڻ کي ”خداآبادي عامل“ ۽ ”خداآبادي پائيند“ سڏائڻ لڳا.

حيدرآباد جو وس:

عاملن هاڻوڪي ۽ چوڌڪي بازار کان وٺي هاڻوڪي سري گهاٽ

تائين، ۽ پائينندن چوڌڪي بازار کان وٺي جمن شاهه جي پٿر تائين پٽ والاريا. شهر جي بازار سڌي رکيائون جو نئين خداآباد ۾ به بازار سڌي هئي. ديوان گدو مل سڀني کانپوءِ مير فتح علي خان سان گڏجي آيو ۽ جمن شاهه جي پٿر جي نزديڪ خالي پيل پٽ والارياين. اها گدواڻي گهٽي سڏجي ٿي. گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ مسر ويهاريائون ۽ ٽڪاڻو به جوڙايائون جو گهڻا گروهه جا سک هئا. پوءِ سوڙهه ٿي، ته 1875ع ڌاري هائوڪي ”نوابآباد“ وسي ۽ اٽڪل ويهن ورهين کانپوءِ هيرآباد وسي. هن وقت جتي نولراءِ مارڪيٽ آهي، اتي سنه 1892ع ۾ ڪائين جي گودي هوندي هئي، ۽ هائوڪي هيرآباد طرف ”سج صفا ملڪ ميدان“ لڳو پيو هوندو هو.

حڪومت جو ورهاڱو:

سنه 1793ع ۾ سنڌ جي ميرن حڪومت جو ورهاڱو ڪيو. مير سهراب خان خيرپور جو والي ٿيو، ته اجواڻي، واڌواڻي ۽ ڪي ٻيا هميشه لاءِ خيرپور ۾ وڃي رهيا، ۽ اهي ”خيرپوري ديوان“ سڏجن ۾ آيا. سندن سڳا سوٽ ۽ ٻيا جي حيدرآباد ۾ رهيا، سي ”حيدرآبادي ديوان“ ڪوٺجن ۾ آيا. مير سهراب خان جي پٽ مير ٺاري خان شاهه بندر ۾ وڃي حڪومت ڪئي، ته ٺٽي جا ڪي پڙهيل وٽس نوڪرين ۾ گهڙيا، ۽ اهي ”ٺٽي ديوان“ سڏجن ٿا. وقت بوقت پٺاڻن قنڌار کان اچي سنڌ ۾ ڦرلٽ پئي ڪئي، ۽ شهرن کي باهيون پئي ڏنائون، ته سنڌ ۾ ٻچ پاڇڙ پئي پيئي. اهڙن سببن ڪري عامل ۽ ديوان فقط حيدرآباد ۾ ڪينهن، پر سنڌ ۾ ڪيترن هنڌ ٽريل پڪڙيل آهن. رڳو نئين ديري اسٽيشن تي لهي رتيديري ڏي وڃون، ته وات تي پنجو ديري ۾ مولچنداني ۽ چڱاڻي، طيب ۾ جئسنگاڻي، بنگلديري ۾ بدلاڻي، ڪيسواڻي ۽ واسواڻي، خيري ديري ۾ بڄلاڻي ۽ ڳوٺ وليداد تعلقي رتيديري ۾ ”ڪاڪا“ ۽ ”درياني“ وينا آهن. ساڻهي پرڳڻي ۾ به ائين جدا جدا ڳوٺن ۾ ديوان آهن.

شڪارپور جو وسڻ:

هاڻوڪي شڪارپور ۾ اڳي دائودپوٽن جو شڪار گاهه هو، ۽ ڳوٺ لکي ۽ ٿورا ٻيا ڀر وارا ڳوٺ وسيل هئا. سنه 1617ع ۾ لکي جي مھرن کي دائودپوٽن شڪست ڏني. انهيءَ سوڀ جي يادگيريءَ ۾ قائم ڪرڻ لاءِ اهو شهر ٻڌائون، جو قلعي جي اندر هوندو هو. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ احمد شاهه دورانيءَ شڪارپور جو شهر ميان نور محمد ڪلهوڙي کان کسي، سبيءَ سان لاڳو ڪيو ۽ اتي جو حاڪم هڪ افغان ٿيو، ته انهي وقت کان وٺي افغاني قافلا اچڻ لڳا. ائين واپار وڌڻ ڪري ڪيترا هندو مسلمان اتي آيا. هاڻوڪن شڪارپورين مان گهڻا اروڙ ونسي آهن، تنهنڪري سندن تاريخي احوال لاءِ ڏسو ”اروڙ ونسي“.

سنڌي آدم:

سنه 710ع تائين سنڌ ۾ سڀ هندو هئا. 711ع ۾ عربن جي ڪاهه وقت سنڌ ۾ چٽا، سهتا، لاڪا، لهاڻا وغيره هئا، جن مان ڪيترا مسلمان ٿيا. سندن اولاد اڄ تائين سنڌ ۾ آهي. پوءِ سومرن، سمن، لهاڻن وغيره دين اسلام اختيار ڪيو، جن جو اولاد سومرا، سما، ڪاٺ بانين، خواجه ۽ ميمڻ آهن (ڏسو ”لهاڻا“). ارغونن ۽ ترخانن جي صاحبي کان وٺي ڪيترو مسلم آدم ٻاهران آيو (ڏسو صفحہ 48). پوءِ ڪلهوڙا، کوسا، ڀروچ وغيره آيا، ۽ ڪي هندو انگريزن جي صاحبي شروع ٿيڻ کانپوءِ به شيخ ٿيا. هن وقت سنڌ ۾ مسلمان اٽڪل ٽيهتر سيڪڙو ۽ هندو اٽڪل ستاويھ سيڪڙو آهن. انهن مان ڪيترا هندو ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبي ۾ پنجاب، جيسلمير، جودپور، ڪڇ علائقي، گجرات ۽ قلات کان آيا. ڪهڙيون آڪهيون اڳيئي سنڌ ۾ هيون، ۽ ڪهڙيون پوءِ آيون، تن جا جيڪي احوال ڪن ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل ڪتابن ۽ شجرن مان، ۽ ڪيترن ٻين مردن کان پڇائن ڪرڻ سان، ملي سگهيا آهن، سي ٽار باب ۾ الف. ب وار ڏجن ٿا.

باب نائون

آڪهين جا احوال

آڏواڻي:

نڪ ”مگهڙ ڪٿري“ (ڏسو صفحو 15). انهيءَ نڪ وارا امرتسر ۽ ملتان ۾ به آهن ۽ اروڙونسي سڏجن ٿا. ڏسو ”اروڙونسي“. آڏواڻين جو وڏو ڏاڏو ديوان آڏو مل ولد ڪلومل ولد جسو مل ڳوٺ لوھه (لوھپور نزديڪ ملتان) جو ويٺل، ميان نور محمد ڪلهوڙي سان سنڌ ۾ آيو هو (ڏسو صفحو 50). پهريون گهر پنجاب مان پرڻيو هو، جنهن مان ٽي پٽ هئس: چنڊو مل، ڌڻو مل ۽ لڪو مل. اهي ٽيئي پاڻ سان آندا هئائين. پهرين گهر واري گذاري ويس ته ٻيو گهر، ديهه ٺٽ تعلقي نوشهري فيروز مان، سيٺ آڏو مل جي گهران پرڻيو يعني سهرو ۽ ٺاڻي ٻنهي جو نالو آڏو مل. انهيءَ ٻئي گهر مان چار پٽ ڄاوس: بهارو مل، سندرداس، وسايو مل ۽ نارو مل. نارو مل ڄاڻي ڄم کان اڪين کان سڄو هو، جنهن ڪري سڄي ڄمار ڪٽياري رهيو. سڏيندا ئي ”نارو جتي“ هئس. سندس سمانڌ اڄ تائين ديوان بهادر هيرانند ڪيم سنگهه جي اڳوڻي آڏواڻي گهڻيءَ واري گهر ۾ آهي.

ديوان آڏو مل، ميان نور محمد ڪلهوڙي وٽ، شمشيرزن هو. پاڻ ۽ سندس ٻه پٽ سندرداس ۽ وسايو مل مغلن جي لڙائيءَ ۾ مارجي ويا. (1) اهي ٻئي پٽ لا اولاد هئا، ۽ ٽيون پٽ نارو مل عمر ڀر ڪٽياري

(1) ”درجنگ مغلان بقتل رسیده“. ديوان ٺاڪر سنگهه تاراچند آڏواڻي، (نواباد واري) جي دستخط ڪار گذاريءَ مان ورتل.

رھيو؛ باقي چار پٽ ايتري قدر وڌيا ويجهيا جو اڄ آڏواڻين جا پنج سؤ کن گھر آهن! انهيءَ سبب آڏواڻين جون جدا جدا شاخون آهن؛ سڌواڻي، سيتلاڻي، قنڌاراڻي، منشيائي ۽ شامداساڻي. آڏواڻين جو احوال سڌواڻين کان وٺي شروع ٿئي ٿو.

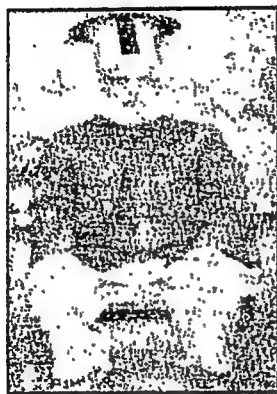
سڌواڻي:

ديوان آڏو مل جي پهرين پٽ ديوان چندو مل کي ٻه پٽ هئا؛ چتو مل ۽ جينمل. ديوان چتو مل جو پوٽو ديوان سڌو مل ديواني مل تنهنجو اولاد سڌواڻي آهن.

الف (1) ديوان سڌو مل جو پهريون پٽ ديوان خانچند هو، جنهنجي پٽ ديوان تلوڪچند کي ست پٽ هئا؛ پهريون پٽس ديوان قسمترا، جنهن جا ٽي پٽ ديوان شنڪرداس، ديوان هاسو مل ۽ ديوان چانڊو مل دقتدار.

(2) ديوان شنڪرداس ميرن وٽ ڪاردار هو. کيس ٻه پٽ هئا؛ ديوان سچانند ۽ ديوان حڪومترا. ديوان سچانند روينيو کاتي ۾ اسسٽنٽ ڪليڪٽر جو هيد منشي هو. کيس اولاد ڪونه هو، تنهن ڪري پنهنجو ڀائيٽو مسٽر ريوچند وڪيل پنهنجو پٽ ڪيائين. مسٽر ريوچند جو پٽ مسٽر آتمارام اليڪٽرڪ ۽ مڪينڪل انجنيئرنگ لاءِ ولايت ويو هو. هن وقت هند سرڪار کيس چونڊي، دهلي ڪنٽونمينٽ جي سينٽرل آرڊيننس ڊپو۾ ۾ چڱي پگهار تي مقرر ڪيو آهي.

ديوان حڪومترا ڦليلي ڪئنالس آفيس ۾ هيد اڪائونٽنٽ هو. جنم 1846ع ۽ ديهانت 11 ڊسمبر 1926ع. سنه 1901ع ۾ هيرآباد ۾ وڃي رهيو، ۽ اُتي پنهنجن توڙي پراون کي اوکيءَ سوکيءَ ۾ مدد ۽

ديوان حڪومترا شنڪرداس

صلاح صولح ڏيندو هو، تنهن ڪري هيرآباد جو مڪي ڪوٺيو هو. سندس پٽن مان هڪڙو مسٽر آسودو مل حيدرآباد جي ميونسپل اسڪولن جو ائبمنسٽريٽو آفيسر، ٻيو مسٽر ريوچنڊ جنهن کي سندس چاچي ديوان سچانند پنهنجو پٽ ڪيو، ٽيون مسٽر روجيرام، چوٿون مسٽر لال چند ۽ پنجون مسٽر شامداس جو گذاري ويو آهي، پر سندس اولاد آهي.

مسٽر آسودو مل حڪومتراءِ مارچ 1879ع ۾ ڄائو هو. سنه 1902ع ۾ بي. اي. پاس ڪيائين. سنه 1904ع ۾ تعليم کاتي ۾ گهڙيو. ڪجهه وقت روينيو کاتي ۾ توڪري ڪيائين؛ پر پوءِ پنهنجي خوشيءَ سان موٽي تعليم کاتي ۾ ويو. سندس پٽ کي، پيشن تي وڃڻ وقت، پنج سؤ ايڪڙ زمين سرڪار ڏيڻي ڪئي. مسٽر آسودي مل ٻنيءَ سنڀالڻ جو ڪم به قبوليو ۽ سندس ٻيا پٽر به پنهنجن ڌنڌن ۾ مشغول

مسٽر آسودو مل حڪومتراءِ

هئا، جنهن ڪري اها زمين ڪانه ورتائون. مسٽر آسودو مل تعليم کاتي ۾ وڌي وڃي، ميونسپل اسڪولن جو ائبمنسٽريٽو آفيسر ٿيو. پنجونجاه ورهين جي ڄمار جو ٿيو، ته نوڪريءَ ۾ وڌيڪ عرصو رهايا ٿوڻ ٿي؛ پر کيس پئسي جي تمنا ڪانه هئي، تنهن ڪري 1934ع ۾ پيشن ورتائين. سندس حسن خدمتيءَ ڪري حيدرآباد جي قليليءَ وارو اسڪول سندس نالي پٺيان سڏجي ٿو.

الف، (2) ديوان قسمتراءِ جي ٻئي پٽ ديوان هاسي مل جي اولاد

س. ديوان، وزير مان پرماتند زميندار ۽ ٻيا.

الف (3) ديوان قسمتراءِ جو ٽيون پٽ ديوان چانڊو مل دفتردار هو. جنهن جي نالي پٺيان ”سوفيرام چانڊو مل گرلس اسڪول“ سڏجي ٿو. ديوان چانڊو مل پنهنجو فوٽو ڪڍڻ به ڪونه

ڪڍايو. چونڊو هو، ته ”هڪ مان ٻه ٿيون ڇو؟“ ديوان چاندو مل کي ٿي پٽ هئا؛

(1) ديوان سهجرام دفتردار، جنهن جا پٽ ديوان جيوترام، ديوان قيمتراء، ديوان خوشحالداس رٽائرڊ ڊپٽي ڪليڪٽر، مسٽر. ديالڊاس، مسٽر چيلارام، مسٽر گهنشامڊاس ۽ سندن اولاد.

(2) ديوان ڪيولرام، پٽس مسٽر مورجل ۽ ٻيا.

(3) ديوان ٻولچند ڊپٽي ڪليڪٽر، جنهن جا پٽ ديوان چٽراء، ديوان ڊولومل، ديوان دولترام ۽ ديوان ڪوڏو مل. ديوان چٽراء بي. اي، ايل ايل بي پاس ڪري، وڏي وڃي ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو، ته به سدائين نهٺو ۽ نماڻو سندس رچيل ڪي ڌرمي پستڪ موجود آهن. ديوان چٽراء جو پٽ مسٽر نارائندداس حيدرآباد ۾ خداآبادي عامل ڪوآپريٽو بئنڪ جو مئنيجر آهي، ٻيو پٽس مسٽر رامچند ڪراچيءَ جي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ پروفيسر آهي. ٽيون پٽس مسٽر موٽيرام ڌنڌو ڪندو آهي.

ديوان دولترام ٻولچند. ايم. اي ۽ ايل ايل بي پاس ڪري وڪالت ڪرڻ لڳو. ڪجهه وقت حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو چيئرمين ۽ پريزيڊنٽ هو. هن وقت اين. ايڇ. ائڪڊميءَ جو پرنسپال ۽ حيدرآباد ڪاليج بورڊ جو پريزيڊنٽ آهي.

(ب) ديوان تلوڪچند جو ٻيو پٽ ديوان ڪلاچند هو.

(ب) ديوان تلوڪچند جو ٽيون پٽ ديوان هرداس مل هو، جنهن جي نسل مان ديوان ٽيڪچند هرگنداس مختيارڪار ۽ ٻيا.

(پ) ديوان تلوڪچند جو چوٿون پٽ ديوان بهار مل هو.

(ت) ديوان تلوڪچند جو پنجون پٽ ديوان شيوڪرام هو، جنهن کي ٿي پٽ هئا؛ (1) مسٽر دلپتراء، جنهن جو هڪ پٽ مسٽر موٽيرام بمبئيءَ ۾ انڪم ٽئڪس عملدار آهي. (2) راءِ بهادر ديوان پريڊاس، جو ٽهريائين پبلڪ ورڪس ڊپارٽمينٽ ۾ هو، پوءِ ساڌو هيرانند سان سندس ائڪڊميءَ ۾ هو ۽ تنهن کان پوءِ پنهنجو نوڊيال به هاءِ اسڪول پريا ڪيائين، جنهن جي عاليشان عمارت حيدرآباد جو هڪ

سينگار آھي. نوو ديالھ جون ڪيتريون شاخون آھن. ديوان پريداس جو پٽ مسٽر سندرداس جج آھي. (3) مسٽر ڪيمچند جنھن جو اولاد ماسٽر چيلارام ۽ پيا.

(ٺ) ڇھون پٽ ديوان درياھي مل سندس اولاد.

(ٺ) ديوان تلوڪچند جو ستون پٽ ديوان آئيداس جنھن جي نسل مان ديوان پيسومل اڪائونٽنٽ ۽ پيا.

مٿيون سڀ اولاد ديوان ستو مل جي پھرين پٽ ديوان خانچند جو.

ٻيو: ديوان ستومل جو ٻيو پٽ بهارمل ۽ پيا.

ٽيون: ديوان ستومل جو ٽيون پٽ ديوان جھوڙومل، جنھن جي نسل مان ديوان منگھن مل، ديوان بولچند ۽ ديوان تلسيداس. ديوان منگھن مل ڪيترو وقت نوشھري فيروز ۾ وڪالت ڪندو هو. سندس جوان پٽ مسٽر ھوندو مل گذاري ويو ته دل کي اھڙو صدمو پھتس جو ويرابگ ورتي ڌاري، شراب ۽ مڇي مانس ڇڏي ڏنائين. پڪيءَ ڄمار ھوندي بہ ديوناگري اکر سڪيو، ۽ شريمڊ پاڳوت گيتا جو پاٽ پيو ڪندو هو ۽ گروءَ جي پاڻيءَ پيو اُچاريندو هو.

ديوان بولچند ڪندن مل، جنم 23 جنوري 1863ع، ديهانت 11 سيپٽمبر 1933ع، سنه 1888ع ۾ وڪالت پاس ڪري، پنھنجي سوٽ ۽ ننڍڙي ھوندي جي پريتوان ديوان واڌو مل پيلارام آڏواڻيءَ سان گڏ ڪم ڪرڻ لڳو. اتندا ويھندا بہ گڏ ھئا. ويھ ورھيه سانده حيدرآباد ۾ ميونسپل ڪائونسلر هو، ۽ خداآبادي عامل پئنجات جي مٿينجنگ ڪاميٽيءَ جو هڪ مڪيه

ميمبر هو. پنھنجي ڀاءُ ديوان منگھن مل

وانگر ننگائتو ۽ نهڻو هو، ۽ ڇت جو لاڙو ڌرم ڌي هوس. ڪراچيءَ جي بندر روڊ ايڪسٽينشن وارو واڌو مل بولچند هاءِ اسڪول

چوٿون ■ پنجون: ديوان سڌو مل جو چوٿون پٽ ديوان آسرداس ويجهيو، مگر پنجون پٽ ديوان پاونداس ڪونه وڌيو. ديوان آسرداس جي نسل مان ماسٽر ترمڊاس خويچند جا پٽ مسٽر گوبندرام رٿاڻڙڊ ڊپٽي ڪليڪٽر، مسٽر گوپالڊاس ڊي.جي. سنڌ ڪاليج جو پروفيسر، مسٽر پرسرام، مسٽر رامچند ۽ مسٽر ڪشنچند سنڌ جو وينايل ڪوآپريٽو سوسائٽي وارا، ماسٽر ترمڊاس جي ڀائرن جو اولاد به آهي.

مٿي ذڪر ڪيل سڌواڻي. شاخ وارا پاڻ کي ”آڏواڻي“ ڪوٺائين ٿا؛ پر سندن ويجهو سؤٽ، جي پڻ ديوان آڏومل جي پهرين پٽ ديوان چندو مل جي مريي فرزند ديوان چتي مل جو اولاد آهن، سي پنهنجي ويجهي ڏاڏي ديوان سيتلداس ولد ديوان بالي مل جي نالي پٺيان پاڻ کي ”سيتلاڻي“ سڏائين ٿا. اسانجي آڪھ ديوان چتي مل جي ننڍي ڀاءُ ديوان جيئمل جي نسل مان آهي، تنهن ڪري هيئنر پنهنجيءَ آڪھ جو ذڪر ڪريان ٿو.

منهنجو ڏاڏو ديوان آئلل مل آجومل مختيارڪار هو. منهنجو پتا منشي مهرچند سيٽلمينٽ کاتي ۾ هيڊ منشي هو ۽ چاليهه روپيا پگهار هوس. سنه 1888ع ۾ پينشن ورتائين ته ويهه روپيا پينشن مليس؛ پر پوءِ سندس عملدار مسٽر گلبرٽ ڪوپر پنج سؤ ايڪڙ زمين جا بنا مالڪائي، انعام طور وٺائي ڏنس. ان وقت سندس ٻن سؤتن به پينشن ورتي، جن مان هڪڙو ديوان خويچند ننديرام آڏواڻي، حيدرآباد جي خداآبادي عامل پنچات جو مڪي، (ديوان نولراءِ ۽ سادو هيرانند جو ڪاڪو) ۽ ٻيو منشي واڌو مل بدلداس آڏواڻي نوابآباد وارو (مسٽر

گوپال داس ڇهڻمئل جو وڏو ڪاڪو) هو. ٽيئي سوٽ پيشن وٺڻ کانپوءِ گڏجي نيڪا ڪڍڻ لڳا. اڪثر کائڻ جا نيڪا ڪڍندا هئا. پهريائين منشي واڌو مل گذاري ويو، ته هنن ٻن سوٽن ائين ڪين سمجهيو ته هو هاڻ ايسانجو پائيوار ڪونهي. سندس اولاد جي پالنا جو خيال ڪري، سندن چالاڪي کانپوءِ به سندس حصو هر هڪ نيڪي ۾ رکندا آيا. پوءِ ديوان خويچند جو چالاڪو ٿيو، ته منهنجو پتا پنهنجن ٻنهي سرگواسي سوٽن جو حصو هر هڪ نيڪي ۾ رکندو آيو، جنهن ڪري سندن اولاد کي پيسي جي مدد پوءِ به پئي ملي. ڏسو سندن پائپيءَ جو تنگ! منهنجو پتا آگسٽ 1905ع ۾ گذاري ويو.

منهنجو مربي ڀاءُ مسٽر ٿانورداس حيدرآباد جي ميونسپل اسڪولن ۾ نائب ماستر هو. جوانيءَ ۾ ئي نرت بيهي ويس، جنهن ڪري ماستري ڇڏيائين. سائين ڪيسڙام سپاهي ملائي ۽ سندس پٽ سائين هريرام صوفيءَ سان اڳيئي سنگ هئس، جو سائين هريرام اسان جو ماستر هو. پوءِ ٻائي غريب داس پڇ واري جو به سنگ ٿيس. انهن سنتن جي سنگ ۾ پاڻ به پوءِ سنت ٿي پيو. ڪيترا ورهيه سانده.

سنت ٿانورداس مهرچند

سندس اهو نيم هوندو هو، جو ڏينهن جو تپ ڪندو هو، ۽ سڄي رات جاڳي ايشور جو ڌيان ڌاريندو هو!

ساري رات سبھان، جاڳي جن ياد ڪيو،

اُن جي عبداللطيف چوي، مٽيءَ لڌو مان.
(شاه)

راءِ صاحب ديوان گرداس سنگھ ٽيئون مل ڪيولراماڻي (پريائي)

ڊپٽي ڪليڪٽر، مسٽر تاراچند ٿهلاماڻي (ٽلٽيائي) مختيارڪار، ۽ ٻيا

ڪي معزز سندس درشن لاءِ وٽس گهڻو ايندا هئا. اٽڪل سٺ ورهين جي ڄمار ۾ 1929ع ۾ گذاري ويو.

1895-1896ع ۾، ويهن ورهين جي ڄمار ۾ مان، سالت ۽

ايڪسائيز کاتي ۾، پنجويهن روپين پگهار تي مقرر ٿيس، ۽ 1924ع ۾ ٻه

سؤ روپين پگهار تي ايڪسائيز انسپيڪٽر هئس. انهيءَ کان اڳي سنڌي

رڳو مئٽرڪ تائين پڙهيندا هئا. ڪاليج ۾ سنڌي هئي ڪانه. سنه

1924ع ۾ فقط بي. اي امتحان جي نصاب (Curriculum) ۾ سنڌي

ٻولي درج ٿي. سا به آزمائش طور! شڪارپور وارو ڪاليج اڃا ڪليو

ڪونه هو. حيدرآباد واري ڪاليج ۾ اڃا بي. اي ڪلاس ڪونه ڪوليو

هئائون، تنهن ڪري سمورو مدار ڪراچيءَ واري ڪاليج تي هو.

جيڪڏهن اُتي جي شاگردن ۾ سنڌيءَ لاءِ چاهه وڌيو ته واهه، نه ته

بمبئي يونيورسٽيءَ کي بي. اي مان به سنڌي ڪڍي ڇڏي هئي!

ڊاڪٽر دائودپوٽه جو هن وقت سنڌ جو ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن.

آهي، تنهن اُن وقت ايم. اي امتحان پاس ڪيو هو. جون 1924ع کان

وٺي کيس ڪراچيءَ واري ڪاليج ۾ هڪ سؤ روپين پگهار تي سنڌيءَ

جو ليڪچرر مقرر ڪيائون. سگهوئي پوءِ هو صاحب ولايت ۾

ڊاڪٽريءَ جي ڊگري حاصل ڪرڻ لاءِ ويو.

ٻئي ترم (نومبر 1924ع) کان وٺي مان سندس جاءِ تي سنڌيءَ

جو ليڪچرر مقرر ٿيس، ته هڪ سؤ روپيه پينشن وٺي، ايڪسائيز کاتو

ڇڏي آيس، جو ڪم هيءَ منهنجي دل وٽان هو. بي. اي جي شاگردن

۾ سنڌيءَ لاءِ چاهه وڌايم، ته پوءِ ڪاليج جي سڀني ڪلاسن ۾ سنڌي

پيشي ۽ پنهنجو پورهيو سڃايو سمجهيم. اناويهم ورهيه ايڪسائيز کاتي ۾

۽ تيرهن ورهيه ڪاليج ۾ نوڪري ڪيم. انهن ايڪيٽاليهن ورهين جي

عرصي ۾ پنجيتاليهه کن ڪتاب لکيم. سنه 1905ع کان وٺي جيڪي

سنڌي درسي ڪتاب اسڪولن ۾ پڙهڻ ۾ اچن ٿا، تن ۾ هڪ سؤ

سبق، نظم ۽ نثر ۾، منهنجا لکيل آهن. ماءُ جي پيار بابت (”ڪنهن

مونکي ٿي کير پياريو"، لاٻاري بابت ("اجھو اسوءَ جو مھينو آيو")، ماڪيءَ جي مک بابت، "وقت چوي مان بادشاھ آھيان" وغيره منھنجا جوڙيل آھن. اڄ تائين مان سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌ جي تاريخ جو اڀياسِي ۽ سنڌ جو سيلاني آھيان.

منھنجي پٽ پريداس عرف ھرنام سنگ مون وانگر اخبارن ۽ مخزنن ۾ گھڻا ليک لکندو ھو. پڇاڙيءَ ۾ "سالڪ جو سفر" (Pilgrim's Progress) لکيائين. پاڻ آگسٽ 1943ع ۾ گذاري ويو، تنھن کانپوءِ اھو دستخط سنڌي ادب (ساھت) لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ پسند ڪري، 350 روپيا انعام طور ڏنا. اھو ھاڻ ڇپيو آھي، ۽ تعليم کاتي وارن درسي ڪتاب طور منظور ڪيو آھي.

منھنجي ڏاڏي ديوان آٿملل جي ڀاءُ ديوان ڪشنچند آجو مل کي ٿي پٽ ھئا:

(1) ديوان ٽيڪچند روڻيو کاتي ۾ ھيڊ منشي ھو. سندس پٽ مسٽر سنداس وڪيل، جنھنجو پٽ مسٽر نپيراج. ٻيو پٽس مسٽر بولچند، جنھنجا ٻہ پٽ پروفيسر آھن: وڏو پٽس مسٽر ڪلياڻ بي. آڏواڻي، ايم. اي، حيدرآباد ڪاليج ۾، ۽ ننڍو پٽس مسٽر نانڪرام، بي. ايس سي پاس ڪيل، سڪرنڊ جي زرعي ڪاليج ۾ پروفيسر آھي.

(2) ديوان ڪيولرام، سنہ 1880ع ۾ افغانن واري ٻي لڙائيءَ ۾، ڪاميسريت کاتي وارن سان گڏجي ڪابل ويو ھو. انگريزن جي لشڪر جي کاڌي خوراڪ جو انتظام سندس ھٿ ۾ ھو. ڪابل مان موٽڻ کان پوءِ ڪجھ وقت تپال ماستر ته ڪجھ وقت جيلر ھو. پڇاڙيءَ ۾ پبلڪ ورڪس ڊپارٽمينٽ ۾ ھو. سندس پٽ مسٽر گدو مل حيدرآباد جي مشن اسڪول ۾ ٽيھ ورھيه ساندھ ماستري ڪئي. اسڪول ڦٽو ته پويان ڇھ ورھيه ڪراچيءَ ۾ رھيو. سنہ 1916ع ۾ گذاري ويو.

ماستر گدو مل جو مربي فرزند مسٽر جھامراءِ ڪراچيءَ جي رالي برادرس ڪمپنيءَ ۾ وڏي پگھار تي آھي. ايتاليھ ورھيه نوڪري ڪئي

اٿس ۽ اڃا پيو ڪري. ڪراچيءَ جي خداآبادي عامل هائوسنگ سوسائٽيءَ جو سيڪريٽري آهي، ۽ عاملن جي زمين خريد ڪرڻ واري سنڊيڪيٽ (Land purchase Syndicate) ۾ پندرهن ورهين کان آهي. ڪراچيءَ ۾ عاملن کي جاين لاءِ پئسن وٺي ڏيڻ ۾ مدد ڪندو آهي. ڪراچيءَ جي خالڊڏني هال لئبرريءَ جو به جائنٽ سيڪريٽري آهي. عام خلق جي پلي جو جيڪو به ڪم ڪندو آهي، تنهن لاءِ

مسٽر جھراءِ گدو مل

ڪوبه اچورو ڪونه وٺندو آهي.

(3) مسٽر سچانند ڪشچند تيهه ورهيه کن ساندهه حيدرآباد جي مشن اسڪول ۾ ماستر هو. مشن اسڪول ڦٽو ته ڪراچيءَ جي مشن هائوس ۾ لکپڙهه جي ڪم تي هو. ٿورن ورهين کان گذاري ويو آهي؛ پر سندس اولاد آهي.

اسانجا پيا ويجهو سڙو منهنجي ڏاڏي ديوان اٽليل جي سڙو ديوان بدلداس لالچند جو اولاد آهن.

(1) ديوان بدلداس جو پٽ ديوان واڌو مل هو. (ڏسو صفحو 63). سندس پٽ مسٽر آسودو مل ۽ مسٽر اُتچند گذاري ويا آهن؛ پر انهن جو اولاد آهي.

(2) ديوان بدلداس جو ٻيو پٽ ديوان رامچند بنا اولاد.

(3) ديوان بدلداس جو ٽيون پٽ ديوان ڪوڙو مل، جنهن جي پٽن مان مکيه ديوان جهميئل، جو پيلن جي ڪاتي ۾ هيڊ ڪلارڪ هو ۽ ڦوهه جوانيءَ ۾ سڀ

ديوان گوپالداں جهيٽ مل

1887-1888ع ڌاري چالاڻو ڪيائين. کيس هڪڙو ئي پٽ مسٽر گوبالڊاس هو، جو سندس قصي وقت ڏهن ورهين جي ڄمار جو من هو. پوءِ پنهنجيءَ محنت، اُدم ۽ اورچائيءَ سان اڏجي پيو، جنهن ڪري خودياوري (Self-help) جو هيءُ هڪ نهايت عمدو مثال آهي. ڪيترائي ورهيه حيدرآباد ۾ ميونسپل ڪائونسلر هو. سندس آفيس حيدرآباد ۾ الهندي ڪڇي ۾ آهي. اتان جيڪو رستو ديواني ڪورٽ ڏي وڃي ٿو، سو سندس نالي پٺيان سڏجي ٿو.

ديوان گوبالڊاس جو مربي پٽ مسٽر ناکرداس، پيءُ اي پاس ڪيل، ڪراچيءَ جي سنڌ ٽائپ رائٽنگ ڪمپنيءَ جو مالڪ ۽ مئنيجر، ۽ ڪراچيءَ جي ”ريگل“، ”پلمس“ ۽ ”لائيت هائوس“ سٽيشن جو ڊائريڪٽر آهي. ڪراچيءَ جي سنڌ ڪاليج جي بورڊ جو ميمبر آهي، ۽ ڪراچي جي خداآبادي عامل بئنڪ جو پريزيڊنٽ آهي. ٻيا به عام ڀلي جا ڪم

مسٽر ناکرداس گوبالڊاس ڪندو آهي.

مسٽر هوتچند گوبالڊاس

مسٽر گوبالڊاس جو ننڍو پٽ مسٽر هوتچند پيءُ اي (لنڊن). ”بئريسٽر اٽ لا“ آهي، پنهنجي پتا واري آفيس انج ٽائين پيو هلائي، ۽ سندس نالو چڱيءَ ريت قائم ڪندو پيو اچي. مسٽر هوتچند ڪجهه وقت ميونسپل ڪائونسلر هو، ۽ هن وقت حيدرآباد ميونسپلٽيءَ جو قاعديدان صلاحڪار (ليگل اڊوائيزر) ۽ حيدرآباد ڪاليج بورڊ جو به ميمبر آهي.

مسٽر گوپال داس جهٽ مل جي ڏاڏي ديوان ڪوڙي مل جو هڪ ڀاءُ ديوان سانوڻ مل هو، جنهنجا ٻه پٽ منشي پرماتند ۽ مسٽر بولچند هئا. ٻنهي جو اولاد هن وقت حيات ڪونهي.

لاڙڪاڻي وارا آڏواڻي:

گج ورهين کان ڪي آڏواڻي لاڙڪاڻي ۾ رهن ٿا. ڀائڻجي ٿو ته جڏهن خداآباد ۾ ڀاڄڙ پيئي (ڏسو صفحہ 52) تڏهن لاڙڪاڻي ڏي لڏي ويا. اهي به اسان جا سوٽ آهن. ديوان آڏو مل جي پوٽي ديوان چينمل چندو مل جو پٽ ديوان مانسنگ، تنهن مان اسانجي آڪھ. ديوان مانسنگ جو هڪ پٽ ديوان ڪرنمل جنهنجي نسل مان مسٽر گوپال داس جهٽمل وڪيل جي آڪھ. ديوان ڪرنمل جي ڀاءُ ديوان آمرسنگ جا پٽ ديوان جيو مل، ديوان ڀوجراج ۽ ديوان ٽيڪچند جن جي نسل مان لاڙڪاڻي وارا آڏواڻي آهن. منجهائن مکيه مسٽر شيوارام تلومل شڪارپور جو جج، جو ديوان ڀوجراج جي خاندان مان آهي. لاڙڪاڻي وارن آڏواڻين مان پهريائين پهريائين پاڻ مئٽريڪيوليشن امتحان 1923ع ۾ پاس ڪيائين، ۽ سڄيءَ سنڌ مان انگريزيءَ ۾ پهريون نمبر آيو هو، جنهن ڪري بمبئي يونيورسٽيءَ انعام ڏنو هوس. سنه 1927ع ۾ بي. اي (انگلشن آنرس) ۾ سنڌ مان ٻيو نمبر آيو، ته ڪراچيءَ واري ڪاليج ۾ ”فيلو“ مقرر ٿيو ۽ ٻئي سال دڪشٽا فيلو“ هو. سنه 1929ع ۾ ايل. ايل. بي پاس ڪيائين ۽ وڪالت ڪرڻ لڳو. پنهنجن لياقتن ڪري سنه 1933ع ۾ سب جج مقرر ٿيو، ۽ هن وقت سنڌ جي فرسٽ ڪلاس سب ججن جي چوٽيءَ تي آهي. سنه 1936ع ۾ سنڌ ليگسليٽو اسيمبليءَ جو پهريون سيڪريٽري هو، جنهن ڪري چئبو ته اسانجو هيءُ سوٽ به ڪو گهٽ ڪونهي.

لاڙڪاڻي وارن آڏواڻين مان ٻيو گريجوئيٽ مسٽر نيوندرام منشارام آهي، جو هن وقت سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ اسسٽنٽ آهي. سندن

ٻيو هڪ سؤت مسٽر نارائڻداس لڌارام آڏواڻي ”مليٽري انجنيئرنگ سروس“ ۾ آهي. سندن ٻين ڪن سؤتن گهڻو ڪري مئٽرڪ پاس ڪئي آهي. هيءُ سمورو احوال ديوان آڏو مل جي پهرين پٽ ديوان چندو مل جي اولاد جو.

ڌڻي مل جو اولاد:

ديوان آڏو مل جو ٻيو نمبر پٽ ديوان ڌڻو مل هو، جنهن کي چار پٽ هئا: (1) ديوان ورڪ مل، جنهن مان ديوان اوڌوداس مينارام جي آڪهه ۽ ٻيا. (2) ديوان قنڌارمل، جنهنجو اولاد ”قنڌارائي“ خالصا. (3) ديوان نihal سنگهه، جنهنجي نسل مان ”منشيائي“. (4) ديوان مهرچند، جنهنجو اولاد ديوان ناڪر سنگهه تاراچند نواباد وارو ۽ ٻيا.

منشيائي:

آڏواڻين جي منشيائي شاخ وارا منشي وليرام ۽ پاٿس ديوان هردارام جو اولاد آهن. منشي وليرام مير نصير خان جو وزيراعظم هو (ڏسو صفحہ 52) ۽ وڏيءَ هلنديءَ ۽ چنڊيءَ وارو هو. پنهنجو هڪ باغ هوس، جو ديوان نولراءِ شوقيرام جي بنگلي کان وٺي پاڻي مولچند واري گهٽيءَ تائين هو. هاڻ اتي جايون جڙي ويون آهن. منهنجي ڏسندي اتي ڪوھ هئا، جي سنه 1886ع ڌاري پورائي ڇڏيائون. حيدرآباد جي هندو پنچائيتن جي تاريخ منشيائين کان وٺي شروع ٿئي ٿي.

پاڻيبند پنچايت جو بنياد:

رگ ويدڪ زماني کان وٺي پنچائيتن جا مڪي وڏا سينيون هوندا هئا. شهرن ۽ ڳوٺن جي صفائي، روشنائي ۽ ٻيو ميونسپل ڪم سندن هٿ وس هو. (ڏسو صفحہ 17). سنڌ ۾ اهو دستور ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين تائين هلندو آيو. مير فتح علي خان حيدرآباد جو شهر پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو (ڏسو صفحو 54)، ته سڄيءَ حيدرآباد جي صفائيءَ، روشنائيءَ وغيره جو ڪم ساگرائي آڪهه وارن، خاص ڪري

مڪي تاراچند ڌرمڊاس ساگرائيءَ جي نظر ۽ هٿ هيٺ هوندو هو. کانئس پوءِ پٽس مڪي هيرانند اهو ڪم سنڀاليندو هو. هن باري ۾ ديوان واڌو مل گنگارام جج پنهنجي جوڙيل هڪ چوڻي رسالي ”خدا آبادين لاءِ ڪنٺ مالا“ جي صفحي پهرين ۾ هيئن لکيو آهي. ”ميرن تائين شهر جو ميونسپالٽيءَ وارو ڪم خاص پايڻ. (پاڻيندن) جي نظر ۽ هٿ هيٺ هو. صفائي، روشنائي، ڪمي ڪاسي، سڀ سائن ٻڌل، پٽ، ٻائي ٻانڀڻ جا پنڌياڻ به وس هئڻ. مڪي هيرانند بلي بلي هو! شهر جا پيرسٽ ڪاڪا ٻاٻا به مددي هئس، پر منجهن مڪيه هو. ميرن تائين عاملن کي ڪا ڌار پنچايت ڪانه هئي. پاڙن جو ڪم ڪاڪن ٻانڀن تي لائون؛ مگر شهري ڪم لاءِ هڪ ئي پنچايت هئي، شهر جي ميٽر ۽ ٻوڏو مڪي هيرانند ئي ويهندو هو.“ مطلب ته اسانجا هندو ڀائر خدا آباد کان حيدرآباد ۾ اچڻ کان پوءِ جيتوڻيڪ پاڻ کي ”خدا آبادي عامل“ ۽ ”خد آبادي پاڻيند“ سڏائيندا هئا (ڏسو صفحو 54)، ته به هڪ يڳي نيات جا ميمبر هئا، پنچايت يڪي هين، ۽ مڪي به هڪڙو ئي هئڻ. پر مڪي تاراچند توڙي پٽس مڪي هيرانند، قديم زماني جي رواج پٽائڻ ۽ شهر جا مڪي هئا، ۽ نه نيات جا. عاملن توڙي پاڻيندن جي پاڙن ۾، شاديءَ غميءَ وقت، پاڙن جا پيرمرد وڏا ٿي ويهندا هئا، اٿي وڃي آڏر، گڏجاڻيون، پرچاڻيون، تن سڀني ڳالهين کي پاڻيهي پيا پورا پوندا هئا؛ مگر جڏهن پٽ، جاجڪ وغيره ڪيندو هئڻ، تڏهن مڪيءَ ڏي ماڻهو ٻوڙائيندا هئا. شهر جي ڪنهن عام ڳالهه بابت ڪو ميٽر ٿيندو هو ته ان ۾ مڪي تاراچند ۽ کانئس پوءِ مڪي هيرانند صدر ٿي ويهندو هو. اهو دستور انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل واري وقت تائين هلندو آيو. اڄ به سندن آڪهه ”مڪين جي آڪهه“ سڏجي ٿي، ۽ سندن گهڻي اڄ تائين ”مڪي گهڻي“ ڪوٺجي ٿي.

عامل پنچايت جو بنياد:

هن وقت جنهن کي اسين ”ميونسپالٽي“ چئون ٿا، سا اڳي هڪجي هندستان ۾ ڪٿي به ڪانه هئي. هندستان جي وائسراءِ لارڊ رين جي

ايمڪاريءَ (1880-1884ع) ۾ سنڌ آريا ٿيا. ميونسپالٽيون 1885ع کان وٺي ڪم ڪرڻ لڳيون. سنه 1843ع ۾ سنر چارلس نپيئر سنڌ فتح ڪئي ۽ ان جو پهريون گورنر پاڻ مقرر ٿيو. سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ پهريائين حيدرآباد جو شهر ڪيائين. ٻئي سال (1844ع ۾) ڪراچيءَ ۾ ويهي رهيو. سنه 1846ع ۾ ڪراچيءَ ۾ سخت وبا پيئي، ۽ ملٽري وارن جي بئريڪن ۾ به ڪي ماڻهو اُٿليا. سر چارلس نپيئر ”حفظ صحت جا بورڊ“ (Boards of Conservancy) بڻيا ڪيا، سي به رڳي ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾، ٻين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ صفائيءَ، روشنائيءَ وغيره جو بندوبست قديم رواج پٽاندر پنچائتون ڪنديون هيون؛ پر سرڪاري عملدار به نگهباني ڪندا هئا. ڪراچيءَ وارو بورڊ عام طرح ”ميونسپل ڪميشن“ سڏبو هو، جنهن جا سڀ ميمبر سرڪاري عملدار ۽ سرڪار جا تاقيل هئا. چونڊ جو سرشتو هئو ئي ڪونه. شهر ۾ ڪو گندگي ڪندو هو، ته ڏنڊ وجهندا هئس. ڏنڊن جي وصولين مان صفائي، روشنائي وغيره جو خرچ ڪندا هئا ۽ پئسي جي ڪجهه مدد سرڪار وٽان به ملندي هين. ٻين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ وهانءُ وڌائ مهل جيڪي پنچائتي لاڳا (گنديا مٽا) ملندا هئا، سي پنچائتون ميونسپل ڪم ٻلي خرچينديون هيون. حيدرآباد جي پنچائت کي اها به اختياري هئي، ته جيڪو ان ٻاهران ايندو هو، تنهن تي ڪجهه محصول اڳاڙي، شهر جي حفظ صحت ٻلي خرچ ڪندي هئي. (ڏسو سنڌ گزيٽيئر صفحہ 465).

حيدرآباد ۾ رستن تي چٽڪار به ڪرائيندا هئا. اها به خرچ جي ڳالهه هئي. اهڙيءَ حالت ۾ ضرور ٿيو، ته وهانءُ وڌائ تي سڀ پنچائتي لاڳا وصول ٿيندا رهن، ته خرچ کي پورو پئجي سگهجي، حيدرآباد جو مکي تاراچند ۽ کانئس پوءِ مگني هيرانند هو. عاملن مان وصوليون ڪرڻ کين ڏکيون ٿين ها. پائنجي ٿو، ته اهڙي سبب هو جنهن ڪري پهريندي ئي شرط عاملن مان به مکي مقرر ٿيا، شهر جي مٿين ڀاڱي جو مکي ديوان نديرام منشيائي ۽ هيٺين ڀاڱي جو منشي آوتراءِ ملڪاڻي هو. اهي شايد سرڪار جا تاقيل هئا، جنهن ڪري فقط شهر جي ڪم لاءِ مکي هئا؛ پر پنهنجيءَ نيات ۾ به جهجهو ٿي مان هون. پاڙي پٽي وارا شاديءَ غمي ۾

کين پنهنجو مڪي ڪري گهرائيندا هئا. ائين خدا آبادي عاملن جا اهي به مڪي شهر جو توڙي نيات جو ڪم ڪندا هئا، پوءِ عاملپن جي فخر وچان عاملن پنهنجي پئڄاڻ تي ڌار ٺاهي.

منشيائي ڪم:

ديوان ننديرام هرڊارام

منشي وليرام جو ڀاءُ ديوان هرڊارام تنهنجو مربي فرزند ديوان ننديرام (ديوان نولراءِ جو ڏاڏو) هڪ وڏو بزرگ شخص هو. آڏواڻي گهڻيءَ ۾ انهن منشائين جو ڌار ويڙهو هوندو هو. ٻيا پاڙوارا ۽ ڀر واري ميري گهڻيءَ ۾ رهندڙ شاديءَ غميءَ ۾ ڪيڻ پنهنجو مڪي ڪري گهرائيندا هئا. ائين پنهنجي نيات جي ڪجهه ڀاڱي جو مڪي هو. ديوان ننديرام جي پوءِ پيريءَ سبب نرت بيهي ويئي، ۽ ڊسمبر 1878ع ۾ چالانو ڪيائين.

ديوان ننديرام جو پٽ ديوان شوقيرام مختيارڪار هو. پهرين درجي جي مختيارڪاريءَ تان سنه 1869ع ۾ پينشن وٺي، پنهنجي پٽ جي جيئري تي، سندس مڪين جي گادي ورتائين. نيات لاءِ هڏ ڪڙڪيس تي، ته سندس همدردي ڏسي، شهر جي ڳچ ڀاڱي جا عامل کيس پنهنجو مڪي ڪري سمجهڻ لڳا. سندس مڪين جي حد گدواڻي گهڻيءَ کان وٺي چنديراماڻي گهڻيءَ تائين هئي. منشي اوتراءِ ملڪاڻيءَ جي مڪين جي حد چنديراماڻي گهڻيءَ کان وٺي هاڻوڪي

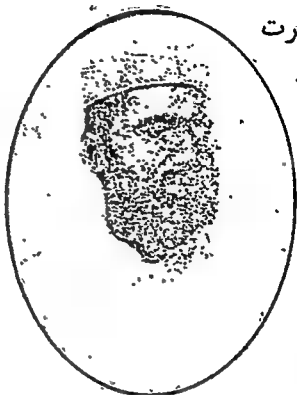

ديوان شوقيرام ننديرام

سري گھات تائين ھئي. نوآباد پوءِ وسي (ڏسو صفحہ 54). منشي آوتراءِ دل جو درويش ھو، ۽ اڪثر گوشي نشيني پسند ڪندو ھو، تنھن ڪري مڪڻ جو گھڻو بار ڏينھن پوءِ ديوان شوقيرام تي پوندو ويو. ديوان شوقيرام پنڳتي ڳالھين ۾ گھڻو بھرو وٺندو ھو ۽ پئڻچات کي گھڻو زور وٺايائين. سندس وقت جي ھڪ مکيه ڳالھ ھتي ڄاڻائجي ٿي. سنہ 1878ع ڌاري حيدرآباد ۾ ھڪ وڏو تڪرار شيخ نارو مل بہ

نسبت ٿيو ھو. نارو مل کي شدت ڪري، وري ھندو ڪيو ھئائون، تہ بہ ديوان شوقيرام کيس نيات ۾ گڏجڻ نٿي ڏنو. منشي آوتراءِ ملڪاڻي، راجرشي ديوان ڌيارام جو پتا منشي گدو مل، ٻاڻو گريت صاحب ۽ ٻيا ڪي معزز چوڻ لڳا تہ جنھن صورت ۾ ديوان نارو مل جو يقين گرو نانڪ صاحب ۾ آھي، تنھن صورت ۾ کيس بيشڪ ھندو سمجھڻ گھرجي. انھيءَ تي ديوان شيرو مل جو پتا ديوان چٽراءِ، جو منشي گدو مل جو پٽ ھو، سو پيءُ سان شامل راءِ ٿيڻ بدران ديوان شوقيرام جي ڳالھ کي کڻي بيٺو! اھو تڪرار ايتري قدر وڌي ويو، جو پنڇاڻئي سامان تہ ڌار ٿي ڪيائون، پر مساڻا بہ ڌار ٿي ڪيائون! چون ٿا تہ ٻائي پٽ صاحب کي ديوان شوقيرام جو اھو اعتراض نہ وٺيو ۽ سراپ اندر ڪجهہ چيائينس، جنھن ڪري سندس آڪھ ڪين وڌي. ديوان شوقيرام صحيح ھو يا غلط، تہ بہ ھنن حقيقتن مان ظاھر آھي تہ پنھنجيءَ دل ڪري ائين ٿي سمجھيائين تہ جيڪو ھندو پنھنجو سناتن ڌرم فقط ٿوري وقت لاءِ کڻي ڇڏي، تہ بہ کيس وري ھندو سمجھڻ نہ گھرجي. انھيءَ تڪرار وقت پنڇاڻت ايتري قدر بيھي ويئي، جو ڪن گھڻين وارن پنھنجون ديڳيون ۽ فرش خريد ڪري پنھنجون پنڇاڻتون ٺاھيون، ۽ پنھنجن گھڻين مان مڪي چونڊيائون. گھڻين جون پنڇاڻتون ائين ٺاھيون، ديوان شوقيرام جو ديهانت 27 جولاءِ 1881ع تي ٿيو. کيس چار پٽ ھئا: نولراءِ، تاراچند، ھيرانند ۽ موتيرام.

(1) ديوان نولراءِ شوقيرام، جنم 10 جولاءِ 1848ع، ديهانت 22 نومبر 1893ع. ڊپٽي ڪليڪٽر ھو، تہ بہ سندس پوشاڪ ھالن جي

چيڪ جا ڪوٽ ۽ پتلوئون، ۽ ڪنڊيءَ ڀرت
توپي، سنڌ ۾ برهمو سماج جو بنياد وڌائين.
سنه 1885ع ۾ ”شوقيرام ڇانڊو مل گرلس
اسڪول“ کولرايائين، شراب جي برخلاف
پرچار ڪرڻ لاءِ ”آسن جي ٽولي“ 1886ع
۾ ٺاهيائين، سنه 1887ع ۾ ”ليڊي ڊفرن
اسپتال“ ۽ سنه 1888ع ۾ پنهنجي ڀاءُ سادو
هيرانند کان ”يونين ائڪڊمي“ کولرايائين،
جا هاڻ ”نولراءِ هيرانند ائڪڊمي“ سڏجي ٿي.

ديوان نولراءِ شوقيرام

سنڌين ديهاٽ اُن تان ڌڪي ڪاٺڻ سبب ٿيو.
سنڌ ۾ سندس ورسي هر ڪنهن سال ملهائيندا آهن.

(2) راءِ بهادر ديوان تاراچند شوقيرام، پرنسيپال ٽريننگ ڪاليج،
حيدرآباد، جنم 20 جون 1850ع، ديهاٽ 29 ڊسمبر 1938ع. چاليهه
ورهين کن حيدرآباد جي غامل پنجاٽ جو مڪي هو. ڪيترين وڏوائن کي
درمھڻي روڪڻ بيميا، بيميدو ۽ ڪپڙو پهچائيندو

هو. حيدرآباد جي برهمو مندر وٽ پنهنجي ڀاءُ
سادو هيرانند جي نالي ”پارڪ“ (باغيچو)
ٺهرائين، پنهنجي ماما شريفي جواهر ٻائيءَ
جي نالي هيرانند ۾ هڪ ڇوڪرين جو
اسڪول کولرايائين. سنڌ جو گورنر سر
لانسٽ ڪرمار سائن ملاقات ڪرڻ لاءِ،
سنڌين نيگلي ۾ پاڻمرادو ويو هو، جو ديوان

ديوان تاراچند شوقيرام

صاحب لاءِ جهجهي عزت هيس. حيدرآباد جو
هونقل فري اسڪول يون نولراءِ ۽ ديوان تاراچند

جي نالن پٺيان سڏجي ٿو. برهمو سماج وارن ڪراچيءَ جي سولجر
بازار ۾ هڪ سنڌي اسڪول سنڌين نالي کوليو آهي.

(3) سادو ھيرانند شوقيرام، جنم 23

مارچ 1863ع، ديهانت 14-جولاءِ 1893ع.

سورھن ورھين جي ڄمار ۾، 1879ع ۾،

ڪلڪتي ۾ وڃي پڙھيو، ۽ 1884ع ۾ بي.

اي پاس ڪري موٽيو. 1884ع کان 1887ع

تائين ڪراچي ۾ ”سنڌ ٽائيمس“ ۽ ”سنڌ

سڌار“ اخبارن جو سمپادڪ ٿي رھيو. سنڌ

۾ پھريون ڪانگريسي پاڻ ھو. پويان پنج

ورھيه حيدرآباد ۾ رھيو. آڪٽوبر 1888ع ۾ ديوان ھيرانند شوقيرام

”يونين ائڪڊمي“ کوليائين ۽ ساڳي وقت ليڊي

دفتر اسپتال جو سيڪريٽري ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. 1890ع کان وٺي

”سرسوتي“ ۽ ”سڌار“، ”پٽريڪا“ اخبارون ڪڍڻ لڳو. 1892ع ۾

حيدرآباد ۾ سخت وبا پيئي، ته سر جو سانڳو نه ڪري بيمارن جي دوا

درمل ڪرڻ لڳو ۽ ڪيترن کي چٽايائين. چون 1893ع ۾ پنهنجن ٻن

نياڻين جي تعليم جي بندوبست ڪرڻ لاءِ بانڪپور ويو. سندس هڪ

نياڻيءَ کي دق تب ٿيو ۽ هن جي خدمت ڪندي پاڻ به تپجي پيو ۽

چالاڻو ڪيائين.

سنڌ ۾ سندس ورهني هر ڪنهن سال مهائيندا آهن. منگهي پير

وارو، ڪوڙهين جو آشرم سندس نالي پٺيان کولجي ٿو. ڪراچي جي

سولجر بازار ۾ برهمو سماج وارن ”ھيرانند نندلال ائڪڊمي“ کولي

آهي. علمي ميدان ۾ سندس ٻه ڪتاب ”ھيري جون ڪٿيون“

۽ ”ظلم“ چڱا يادگار آهن.

(4) ديوان موٽيرام شوقيرام، جنم 1868ع، ديهانت 17 مئي

1941ع. ڪلڪتي ۾ تعليم ورتائين. هيءُ پھريون سنڌي ھو جنھن امر

اي امتحان 1888ع ۾ پاس ڪيو. اھوئي پھريون سنڌي ھو، جو 1889ع

۾ ولايت ويو، ۽ 1892ع ۾ ٽريسيٽر ٿي آيو، اول وڪالت ڪرڻ لڳو، ۽

پوءِ سگھوئي سرڪاري اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر ٿيو. سنه 1903ع

۾ جائنت ڊسٽرڪٽ جج ۽ ايڊيشنل سيشن جج مقرر ٿيو. ساڍا ٽيويهه سؤ روپيا پگهار هوس. سنه 1924ع ۾ پينشن ورتائين. ڪي هڙون ته ڪي وڙون مدد ڪري شهر ۾ هڪ ”مئٽرنٽي هوم“ جوڙايائين، جو سندس استريءَ جي نالي پٺيان ”مسز مارگرٽ ايم. اي. آڏواڻي مئٽرنٽي هوم“ سڏجي ٿو. سندس ديهانت حيدرآباد ۾ ٿيو.

ديوان موتيرام شوقيرام

پڇاڙيءَ جي تند:

شريمتي لچمي ٻائي

ديوان شوقيرام جي چئن پٽن مان ٽن کي اولاد ٿيو ٿي ڪونه؛ رڳو سادو هيرانند کي ٽي نياڻيون ڄايون، جن مان ٻه ته وڃي سائينءَ وٽ سڪي ٿيون. هن وقت سندس فقط وڏي نياڻي شريمتي لچمي ٻائي حيات آهي؛ جنهن کي پاڻ سان بانڪيپور وٺي ويو هو. اها راءِ صاحب ديوان حشمتراءِ لال سنگهه گدواڻي رٽائرڊ ڊپٽي ڪليڪٽر جي ڌرمپني آهي، سنه 1900ع ۾ پرڻي هئي. هن وقت سٺ کن ورهين جي ڄمار جي آهي. هيڏيءَ آڪهه مان هيءَ هڪڙي تند

وڃي بچي آهي! پڳونت جي اهڙي جوڙ جو کيس ڪوبه اولاد ڪونهي! ديوان شوقيرام کي ٽي نياڻيون به هيون. سندس وڏي نياڻي ديوان هاسارام مينارام سب انجنيئر سان پرڻيل هئي، جنهن جو پٽ ديوان چوهڙ مل هاسارام (ڏسو ”منسڪاڻي“). ٻي نياڻي اٽڪل تيرهن ورهين جي ڄمار ۾ وڌو ٿي، تنهن ڪري سندس اولاد ڪونهي. ٽين نياڻي ديوان گلاب سنگهه بچا سنگهه سان پرڻيل هئي، جنهن جو پٽ ديوان رتن سنگهه (ڏسو ”شهائي“).

شيخن وارو مقدمو:

عاملن مان جيڪي پهريائين شيخ ٿيا، تن مان هڪڙو ديوان مورچ مل هو، جو ديوان شوقيرام ننديرام جو سوٽ هو. سنه 1891ع ۾ پٽس مسٽر ميوارام به شيخ ٿيو. مسٽر ميوارام جو پٽ پروفيسر پي. ايم. آڏواڻي (پرماتند ميوارام) هن وقت ڪراچيءَ جي انڌن جي اسڪول ۾ ماستر آهي. مسٽر پرماتند ان وقت اڃا ٻار هو، ۽ سندس ٻه ڀينرون به صغير هيون. مسٽر ميوارام پنهنجي استريءَ کي لکي موڪليو، ته تون به ٻار وٺي اچي دين اسلام ۾ داخل ٿي. هن صفا ناڪار ڪئي، ته مسٽر ميوارام ڪورٽ جا در کڙڪايا. ساڌو هيرانند جي ڀاءُ ديوان مويرام شوقيرام انهيءَ ڪيس جي ڪارروائي ڪتاب جي صورت ۾ ڇاپائي پڌري ڪئي. ڪتاب جو نالو هو The Great Sheikh Case. انهيءَ مان ٿوري ٽڪر جو مطلب سنڌيءَ ۾ ڏجي ٿو.

مسٽر ميوارام جي اٺن ورهين جي نياڻي ڪورٽ ۾ حاضر ٿي، جج صاحب پڇيس ته ”تنهنجو نالو؟“ چي ”خوشحالي“. ”تنهنجي پيءُ جو نالو؟“ چئي ”ميوارام“ تنهنجو پيءُ ڪٿي آهي؟ چئي ”مري ويو“. جج صاحب جي اشاري تي مسٽر ميوارام وڌي وڃي پنهنجي نياڻيءَ جي اڳيان بيٺو. جج صاحب چوڪريءَ کان پڇيو، ته ”هيءَ ڪير آهي؟“ چوڪريءَ چيو ته ”هيءَ برابر ميوارام آهي، پر منهنجي لبڪي مٿن جي قطار ۾ آهي.“ جج صاحب پڇيس، ته ”ڇو ٿي ائين چوين؟“ وراڻي ڏنائين، ته ”جيڪو پنهنجو ڌرم ڇڏي، سو مٿن جي قطار ۾ ليڪڻ گهرجي. مان گروهه جي سڪڻي آهيان. منهنجو نسچو گرو نانڪ صاحب ۾ آهي.“ جج صاحب پڇيس، ته ”گرمڪي اکر ڄاڻين؟“ چيائين ”هاڻو“. ڪورٽ ۾ بئج گرنتي گهراڻي ڏنائونس. ڇپ صاحب ۽ سڪمني صاحب مان ڪي ٽڪر پڙهڻ لاءِ مليس، ته لس پڙهي ويئي. جج صاحب چيس، ته ”جيڪڏهن سرڪار حڪم ڪري، ته نون پنهنجي پيءُ وٽ وڃي ره، ته ٻيو؟“ وراڻي ڏنائين، ته ”مان به جيڪر سرڪار کي وينسي

ڪريان، ته پهريائين مونکي ڦاسيءَ تي لٽڪائي ماري، ۽ پوءِ مونکي منهنجي پيءُ جي حوالي ڪري: ”جج صاحب پوءِ پنهنجيءَ فتويٰ ۾ لکيو ته ”چوڪري پاڙهيل ٿي ڏسجي، پر جيڪي به جواب ڏئي ٿي، سي سنڊس دل جي اڻڀرين ڀرڻ مان بڙڪو ڏيئي نڪرن ٿا. اهڙيءَ حالت ۾ اهو گناه جو ڪم ٿيندو، جيڪڏهن هيءُ صغير ٻار پيءُ جي حوالي ٿيندو. ڀلي ته سنڊن ماءُ سندن سنڀاليندڙ ٿي رهي.“ مسٽر ميوارام انهيءَ تي اپيل ڪئي، ان وقت صدر ڪورٽ جو چچ مسٽر مئڪفرسن هو، تنهن اپيل ٽڏي ڦٽي ڪئي. انهيءَ لاءِ سبب رکيو هيءُ ڄاڻائين، ته ”سنه 1890ع جي ايڪٽ ائين موجب پيءُ لاءِ ضرور ئي ڪونهي، ته درخواست ڪري، ته مان پنهنجن صغير ٻارن جو سنڀاليندڙ مقرر ٿيان.“ انهيءَ وچ ۾ سادو نولاءِ شوقيرام هيئن ڪيو، جو ٻئي نياڻيون هڪڙيءَ رات ۾ پرڻائي ڇڏيائين، جنهن ڪري سندن سنڀاليندڙ سندن گهٽ ٿيا. مسٽر ميوارام انهن ٻنهي گهٽين تي قاعدن جي ڪارروائي ڪئي، پر ڪجهه ڪين وريو: مطلب ته هيءُ ماءُ ۽ ڌيئڙ مسٽر ميوارام کي جيئريئي. سهڻائي وٺيون، پر پنهنجو سنان هنيو ڌرم ڪين ڇڏيائون. انهيءَ اوکيءَ ويل سادو نولاءِ هنن اڀلائڻ جو سچو پڇو ٻانهن ٻيلي تي بيٺو، ته سڄيءَ سنڌ جي هنڌن ۾ سنڊس واهه واهه پئجي ويئي!

هنڌاڻين جو سلسلو:

ديوان ننديرام هردارام کان پوءِ پٽس ديوان شوقيرام ۽ پوءِ پيو پٽس ديوان خوبچند (صفحو 62 ۽ 63) ۽ تنهن کانپوءِ راءِ بهادر ديوان تاراچند شوقيرام سڄيءَ حيدرآباد جي عامل پئڻجات ڄا مڪي ٿيا. ائين موروثي مڪين هليو. ديوان تاراچند کان پوءِ، 1939ع کان وٺي، چونڊ جو سريشتو چاري ٿيو (ڏسو صفحو 17).

ديوان خوبچند ننديرام جو ڏيهانڻ 1901ع ۾ ٿيو. سنڊس فرزند، (1) ديوان پاونداس ايڪسائيز اسبئيڪٽر، جنهن جو تورو ذڪر

ساذو ھيرانند جي جيون چرنر ۾ آھي (2) ديوان چتو مل چيف انجنيئر جو ھيڊ ڪلارڪ (3) ديوان گويند بخش، رٽائرڊ مختيارڪار (4) مسٽر جھمٽ مل. ديوان چتي مل جو پٽ راءِ صاحب ديارام اسسٽنٽ انجنيئر ھو. ٻيو پٽس راءِ صاحب ڪيسوڊاس رٽائرڊ ايگزيڪيوٽو انجنيئر، ۽ ڪراچي ۽ واري ڪاليج جي بورڊ جو وائيس پريزيڊنٽ آھي. ٽيون پٽس مسٽر تلوڪچند ائڊووڪيٽ آھي.

ديوان ننديرام جو ٽيون پٽ ديوان ٽيڪچند، جنھن جو پٽ مسٽر ٺھالچند ھو. ھن وقت سندن ڪا به پھر ڪانھي.

ديوان لالچند نانڪرام

ديوان ھردارام جي پٽا ديوان ميارام جو. ھڪڙو ڀاءُ ديوان منشارام ۽ ٻيو ديوان ڪرپارام ھو. ديوان منشارام جو تڙپوٽو ديوانل لالچند نانڪرام انجنيئر ھو. پيشن وٺڻ کان پوءِ پنھنجون ٻنيون سنڀاليندو ھو. سندس گھر، حيدرآباد جي الھندي ڪچي ۾، جنھن رستي تي آھي، سو رستو سندس نالي پٺيان سڏجي ٿو. جنم: 15-جولاءِ 1852ع ديهانت 4 مئي 1924ع.

ديوان

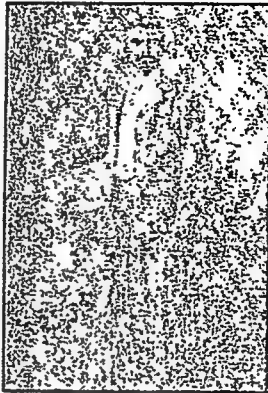
لالچند حيدرآباد جي مڪي بستريءَ جي نياڻي شريمني وشن ٻائي پرڻيو ھو. سڄيءَ حيدرآباد جي عامليائين کي اهڙو ته پنھنجي وس ڪري ڇڏيو ھئائين جو جيڪي ڌڻ ۽ ٻيا رڪٽ پاڻ مقرر ڪندي ھئي سي سڀ عامليائيون ڏينديون وٺنديون ھيون. عام طرح ”وشن مڪياڻي“ سڏبي ھئي. پائيندن جي نياڻي ٿي، عامليائين جي مڪياڻي ٿي، اهڙو ٻيو مثال سڄيءَ سنڌ مان مشڪل

شريمني وشن ٻائي

ملندو. جنم 20-سيپٽمبر 1860ع، ديهانت 20-سيپٽمبر 1942ع.

ديوان چوھڙ مل لالچند

ديوان لالچند جو فرزند ديوان چوھڙ مل زميندار هو، ۽ حيدرآباد جي ڪريبت بئنڪ جو مئنيجر به هو. سندس ٽي فرزند مسٽر هاشمترائي، مسٽر گرداس مل ۽ مسٽر ديوانمل زمينداري ڪندا آهن. جنم 10 مارچ 1879ع، ديهانت 22 نومبر 1922ع. سنه 1885ع کان وٺي حيدرآباد ۾ چوڪرين جا ٿورا اسڪول ڪليا، ته پهريائين ماسٽرياڻيون فقط وڏوڻون مليون. ٻيون زالون شوڪارا پري چونديون هيون، ته

”هنن ويچارين جو ڪو ڪئنڊڙ ڪمائيندڙ ڪونهي،

تڏهن ههڙا حال ٿيا اٿن، جو ماستري ٿيون

ڪن.“ پوءِ بينلن گهرن جون ڪماريون،

ڪاليج ۾ تعليم وٺي، ماستري ڪرڻ

لڳيون، ته ماڻهن جا اڳيان خيال ڪافور ٿي

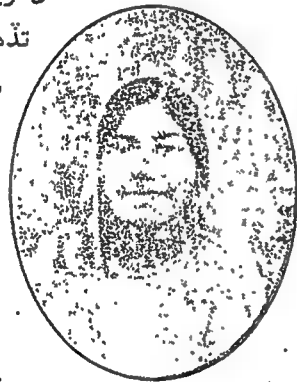
ويا. انهن اوڻائي چوڪرين مان هڪ ديوان

لالچند جي پوٽي، ڪماري سزسوتي چوھڙ

مل هئي، جنهن بي. اي پاس ڪئي. ۽

حيدرآباد جي ڪندمل گرلس اسڪول ۾

ماسٽرياڻي هئي. جنم 21 آگسٽ 1906،

ڪماري سزسوتي چوھڙ مل

ديهانت 7 جنوري 1930..

ديوان لالچند جي پٽ ديوان نانڪرام جو ڀاءُ ديوان ڪيولرام

مشتاق رام هو، جنهن جو اولاد مسٽر چئنراءِ بڪس راءِ، ڊاڪٽر دولترام

گويالڊاس، مسٽر گوبند رام نهالچند ”انگلش برڪ اسٽال“ وارو ۽ ٻيا.

ديوان سنسارام جي خاندان مان پي آڪھ ديوان ٻيلا رام جي

اهي، جنهن جا بي پٽ ديوان واڏو مل، مسٽر گيانچند، مسٽر قمرمداس.

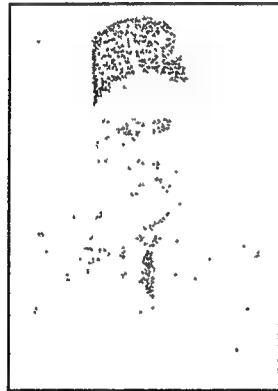

ديوان واڌو مل پيلارام

ديوان واڌو مل ۽ ديوان بولچند ڪندن مل
گڏ وڪالت ڪندا هئا (ڏسو صفحو 61).
ٻئي خداآبادي عامل پنچائت جي مٿيچنگ
ڪاميٽيءَ جا مکيه ميمبر هئا. ڪراچيءَ
جي بندر روڊ ايڪسٽينشن وارو ”واڌو مل
بولچند هاءِ اسڪول“ سندن نالن پٺيان
سڏجي ٿو. ديوان واڌو مل جو ديهانت 13
نومبر 1939ع جي ٿيو.

ديوان منشارام جي ڀاءُ ديوان
ڪريازام جا پڙ پوتا (1) ديوان موهن لال

دولترام اسسٽنٽ سنڌي ٽرانسليٽر. سنه
1926ع ۾ پينشن ورتائين. ٻئي سال
حيدرآباد ڪاليج ۾ سنڌيءَ جو پروفيسر
مقرر ٿيو. سنه 1934ع ۾ گذاري ويو.
سندس پٽ مسٽر ٽوپنداس بي.اي،
ايل.ايل.بي، مسٽر واڌو مل ۽ مسٽر
گوپالڊاس آهن.

ديوان موهن لال دولترام

(2) ديوان موهن لال جو ڀاءُ ديوان
ريواچند بي.اي ڪيترا ورهيه ڪراچيءَ جي
سرڪاري هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر هو.

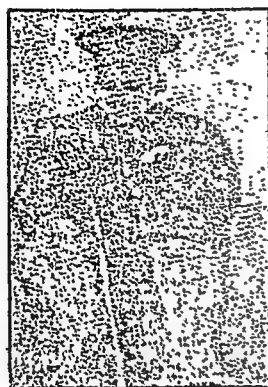
سنه 1926ع ۾ پينشن وٺي، حيدرآباد ۾ وڃي رهيو. ديوان تاراچند
شوقيرام جي نظر خراب هئي، تنهن ڪري سندس خانگي لکپڙهه، گهر
جو خرچ پڪو، درماڻو ۽ ٻيا ڪم ديوان ريواچند ڪندو هو. 13 جون
1944ع تي گذري ويو.

(3) ديوان رامچند دولترام جوانيءَ ۾ گذاري ويو. سندس پٽ
مسٽر شولڊاس ڪراچيءَ جي ايم. جي شهائي ڪمپنيءَ ۾ پائيواري آهي.

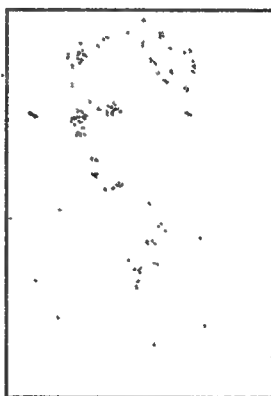
ديوان ريوچند سڄي عمر برهمچاري ٿي رهيو هو، تنهن ڪري مسٽر شول//*داس کي پنهنجو پٽ ڪيو هئائين.

ديوان موهن لال ۽ ديوان ريوچند جا سڳا سوٽ ديوان ديواني سنگهه سروپر، مسٽر حشمتراءِ پرمائند بني وارو ۽ پاٽس مسٽر جهٽمل زميندار. مسٽر هشمتراءِ جو ڀائيٽو ڪيپٽن جي.بي. آڏواڻي (باڪٽر گيانچند پاونداس) سول سرجن هو.

آڏواڻي گهڻيءَ ۾ ديوان موهن لال

ديوان ريوچند دولترام

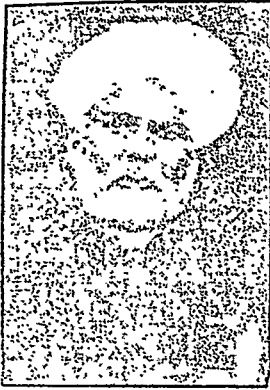

ديوان هوتچند ريوچند

جي گهر جي بنهه ويجهو ديوان پوچراج اڇترآءِ آڏواڻي رهندو هو. کيس ڇهه پٽ هئا، جن مان وڏو ديوان ريوچند هو. سندس مربي فرزند ديوان هوتچند سنڌورڪي هو. جنم 1871ع ديهانت 1- نومبر 1933ع.

ديوان هوتچند جا پٽ مسٽر تاراچند، مسٽر هيمنداس مسٽر رام (رامچند) گريجوئيٽ، لچمن، ڀرت ۽ شترگهن. هيءُ ڀائر نوڪريون ڇڏي، هاڻ ڌنڌو پيا ڪن.

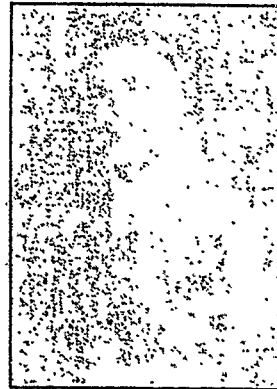
ديوان ڌني مل آڏو مل جي تڙ پوٽي ديوان هر راءِ جي نسل مان ديوان سلامتراءِ وشناس هو، جنهن کي ٻه پٽ ڪيولرام ۽ تولارام هئا، ديوان ڪيولرام مختيارڪار هو. سندس حوٽيل ڪتاب ”گلشڪر“ ”گل“ ۽ ”سوڪڙي“ آهن ۽ نيٺ سنڌيءَ ۾، نهايت وڻندڙ ڍنگ سان، لکيل آهن. ديوان ڪيولرام جو پٽ ديوان پوچراج هڪ اوائلي فوٽوگرافر هو. سندس فرزند مسٽر درگداس بي. آڏواڻي آرڪيٽيڪٽ ۽ انجنيئر

ڪيترا ورهيه ميونسپل ڪائونسلز ھو ۽ 1937ع ۾ ڪراچيءَ جو ”ميئر“ ھو. مسٽر درگداس جو ڀاءُ مسٽر پريتمداس ڪيترا ورهيه بمبئيءَ ۾ ”ڊائريڪٽر آف ائڊمنسٽريز“ ھو، ۽ ھن وقت سڄي بمبئي کاتي جي ”اليڪٽريفيڪيشن“ لاءِ اسپيشل آفيسر آھي ۽ ماھيانو پگھار چار ھزار روپيا اٿس.

ديوان ڪيولرام سلامتراءِ جو ڀاءُ ديوان تولارام مختيارڪار ھو، ۽ اُن جو فرزند ديوان مينگھراج به مختيارڪار ھو، جنھن جا ٽي فرزند فتح چند، جھوڙو مل ۽ ٿلو مل آھن.

مسٽر فتح چند ڪيترا ورهيه ساندھ ساڌو ھيرانند جي ائڪڊميءَ ۾ ماسٽر ھو. ھيءُ صاحب حيدرآباد جي ھيرآباد واري ”گور سنگت“ جو ھڪ مکيه بانيڪار آھي. ڪيترا ڌرمي پستڪ لکيا اٿس، پر وڏي

شيوا ھيءُ ڪئي اٿس، جو ”گرباڻيءَ“ جو سنڌ ۾ ترجمو ڪيو

ماسٽر فتح چند مينگھراج

اٿس.

مسٽر جھوڙو مل مينگھراج

ديوان مينگھراج جو ٻيو نمبر پٽ مسٽر جھوڙو مل بي. اي. پاس ڪيل 1906ع کان 1925ع تائين سنڌي ٽرانسليٽر جي

آفيس ۾ ھو. سنہ 1926ع کان وٺي 1937ع تائين اوريئنٽل سنڌي ٽرانسليٽر، ڊائريڪٽر آف انفارميشن، ڪمشنر آف ليبر ۽ سنڌ جي ڊپارٽمينٽل ۽ ورنڪيولر امتحان جي ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري ڊو. سنہ 1930ع کان 1935ع تائين بمبئي يونيورسٽيءَ جي آرٽس فئڪلٽيءَ جو ميمبر ھو، ۽ بي. اي ۽ ميٽرڪ امتحانن ۾ سنڌيءَ جو ممتحن ۽ رر ٿيو ھو. سنہ 1937ع کان وٺي پيشن ني آھي.

ديوان مينگھراج جو ٽيون نمبر فرزند مسٽر ٽلو مل. جنم 1888ع. ننڍي ھوندي ئي انگريزيءَ ۾ قابل ھو. سنہ 1904ع ۾، سورھن ورھين جي ڄمار ۾، ميٽرڪيوليت امتحان ڏنائين، تہ سڄيءَ سنڌ ۾ پھريون نمبر ۽ بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ ٻيو نمبر آيو. پريزيٽس، انٽر ۽ بي. اي ٿيھن، امتحانن ۾ سيڪنڊ

ڪلاس ۾ آيو. 1909ع ۾ ايم اي پاس ڪيائين. سنڌ اسڪالرشپ ملي ھيس ۽ ”دڪشافيلو“ ھو. سنہ 1911ع ۾ ايل. ايل. بي پاس ڪيائين ۽ وڪالت ڪرڻ لڳو. سنہ 1912ع کان 1914ع تائين ڊي. اي. وي ڪاليج لاھور ۽ سري پرتاپ ڪاليج سري نگر ۾ انگريزيءَ جو پروفيسر ھو. سنہ 1914ع ۾ ڪراچيءَ جي ڊي.

بروفيسر ٿي. ايم. آڏواڻي

جي. سنڌ ڪاليج ۾ انگريزيءَ جو

ليڪچرر مقرر ٿيو ۽ 1917ع ۾ پروفيسر ٿيو. هن وقت سنڌ ڪاليج جي فئڪلٽي آف آرٽس جو ”ڊين“ بمبئي يونيورسٽيءَ جو ”فيلو“، ۽ ائڪيڊميڪ ڪائونسل ۽ انگريزيءَ جي ”بورڊ آف اسٽڊيز“ جو ميمبر آھي. انگريزيءَ ۾ ڪيترا ڪتاب لکيا اٿس. جي ڪاليجن ۾ پاڙھڻ ۾ اچن ٿا.

ديوان ننديرام ھردارام جو ڀاءُ ديوان چنديرام ھو، جنھن جا پٽ ديوان سوڀ سنگھ، نارائن سنگھ ۽ جشن سنگھ نواباد وارا ھئا. ديوان

جشن سنگھ جو پوٽو مسٽر پهلوان سنگھ ھزاري سنگھ ڪراچيءَ جي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ پروفيسر آھي.

ديوان ننديرام جو پيو ڀاءُ ديوان تلجارام هو، جنهن جي فرزند ديوان حڪومتراءِ جا پٽ ڊاڪٽر پريتمداس، مسٽر چانڊيو سنگھ انسپيڪٽر پوليس، مسٽر ريلارام، مسٽر ڊنگومل حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ ۽ مسٽر ليڪراج آهن.

ديوان تلجارام جو ٻيون نمبر پٽ ديوان سنٽوڪرام زميندار هو. سندس پهريون پٽ ديوان جيئمل گذاري ويو آھي جنهن کي فقط هڪ نياڻي هئي. ٻيو پٽ ديوان ريوچند تار کاتي وارو اڃا حيات آھي.

ديوان سنٽوڪرام جو ٽيون نمبر پٽ ديوان هيرانند هو. جنم 1871-1872ع. سنه 1892ع ۾ بي.ا. ي پاس ڪيائين، ۽ پوءِ ايل. ايل.

ديوان هيرانند سنٽوڪرام

بي به پاس ڪيائين. پھريائين ڪجهه وقت شڪارپور ۾ اسڪول ۾ ماستر هو، ۽ پوءِ وڪالت ڪرڻ لڳو؛ پر ڇت جو لاڙو ڌرم ڏي هوس، ۽ مالڪ ڏي مهڙ ڪرڻ لاءِ ٻين کي به تاڪيد ڪندو هو. هن باري ۾ راءِ صاحب سيٺ منگهر مل ٽيڪچند زميندار مانجهند وارو ڳالهه ٿو ڪري ته ”ديوان هيرانند کي مانجهند ۾ ڪيس گهڻا ملندا هئا، منهنجي پتا سان چڱو رستو هوندو هوس، تنهن ڪري هميشه اسان وٽ اچي

رهندو هو. پريات جو اڻي ڀڳوان جي پراڻا ڪندو هو ۽ اسان کي به ڪرائيندو هو. اسان جي گهر ۾ اهو رواج اڃا هليو اچي. اسان جي شهر واسين ني به گهڻو اثر ٿيو، مانجهندن ۾ سڀڪنهن گهر ۾ شيوا سمرڻ ٿيندو آھي. مانجهندن ۾ جيڪي به ڪيس ڪندو هو تن ۾ گهڻو ڪري سڃاڻيءَ کان ڪم وٺندو هو. پهرين پهرين اصل کي چونڊو هو،

تہ سچ ٻڌاءِ تہ پوءِ مان کيس ۾ بهرو وٺان. اهو سندس مکيه اصول هو. سنيٺ منگهرمل پي هيءُ ڳالهه به ڪري ٿو تہ ”مونکي سرڪار مان هڪ زمين تڪر، هڪ سؤ ايڪڙ مليو جو ڪلراڻو هو. ماڻهو مون تي ڪلون ڪرڻ لڳا ۽ بيت ٺاهيائون.“

اک مٿي ڦلڙيون، ٻيڙ مٿي پير،
منگهر مل شير، ڪلر مائيندي ويندين مري.
ديوان هيرانند سان اها ڳالهه ڪيم تنهن چيو تہ:

اک مٿي ڦلڙيون، ٻيڙ مٿي پير،
منگهرمل شير، هن ڪلر مان ڪيميا ٿئي.

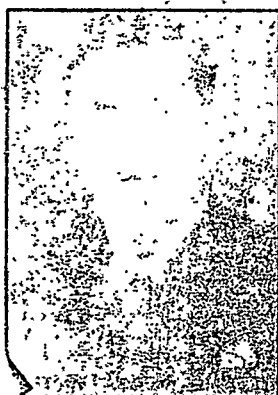
مطلب تہ سندس چوڻ هو تہ شپ بوليو ۽ شپ ويچارو تہ چڱو ئي نتيجو نڪرندو. نيٺ ٿيو به ائين. اڄ تائين اها زمين آباد ٿيندي رهندي آهي، باقي چوگرد رڳو ڪلر آهي.

ديوان هيرانند پڪو ٿياسافست هو. پنهنجي حياتيءَ جا پڇاڙيءَ جا ورهيه حيدرآباد جي ٿياسافڪل سوسائٽيءَ جو پريزيڊنٽ هو؛ پر علمي، پنڌي، سياسي ۽ ٻين ڳالهين ۾ به گهڻو بهرو وٺندو هو. ڪراچيءَ واري ڪاليج جي شاگردن ”ائميچوئر ڊريميٽڪ سوسائٽي“ برپا ڪئي هئي ۽ هر ڪنهن سال فائنل جي ڏينهن ۾ ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ ناٽڪ ڪري مينارام هاسٽل لاءِ چڱو پئسو ڪٺو ڪيو هئائون. ان وقت ڪيترا هندو توڙي مسلمان ناٽڪن جي بنهه برخلاف هوندا هئا، پڙ ديوان هيرانند ڪاليجي جوانن سان ساٿ ڏيئي بيٺو ۽ ڪيترن ڪيلن ۾ پاڻ ”ڀارت“ ورتائين. قومي خيالن وارو به هو ۽ ديس جي بهبوديءَ جو گهڻو اونو هوس، تنهنڪري ”هوم رول“ هلچل شروع ٿيڻ کان ئي اڳي هر سال نيم سان ڪانگريس جي سلامتيان مڙڻ ۾ وڃي شامل ٿيندو هو. سنه 1917ع ۾ ”آل انڊيا هوم رول ليگ“ برپا ٿي، تہ ان جي حيدرآباد واري شاخ جو پريزيڊنٽ مقرر ٿيو هو. نوجوانن

۾ ڌرم جي انگ ڦوڪڻ ۽ ڌرمي سکيا ڦهلائڻ جو ڍنگ چڱو ياد هئس. هر ڪنهن آرتوار تي حيدرآباد جي سينٽرل جيل ۾ قيدن کي چڱا چڱا ليڪچر ڏيڻ ويندو هو، هڪ لڱا جيل جي اختياريءَ وارن انهن عمدن ليڪچرن ڏيڻ لاءِ هڪ هزار روپيا ڏيڻا ڪيس؛ پر وٺڻ کان انڪار ڪيائين. چئي مان پنهنجي فرض ادائي ڪري رهيو آهيان ۽ عيوضو ڇا جو وٺان؟ اٽڪل ستونجاهه ورهين جي ڄمار ۾، سندس دڪدائڪ ديھانت 15 ڊسمبر 1928ع جي چنجر ڏينهن ٿيو. ديھانت کان ڪيترا ورهيه اڳي اسسٽنٽ سيشنس جج جي عھدي جي آڇ ٿيس، پر نه قبوليائين. شايد نوڪريءَ جي ٻنڌڻن ۾ ٻڌجڻ ٿي وئيس.

ديوان ھيرانند ڄا پنج پٽ آھن:

(1) مسٽر گوپ؛ جنم 25 نومبر 1904ع ۾، بي. اي. پاس ڪيل آهي. حيدرآباد ۾ ”بالڪن جي ٻاريءَ“ جو بنياد پائڻ وڌائين، ۽ ست ورهيه کن ان جو مئٽري ٿي رهيو. هن وقت حيدرآباد ۾ ميونسپل شاپ انسپيڪٽر آهي. حيدرآباد ڪاليج جي بورڊ تي، شاگردن جي مائٽن جي پاران، عيوضي چونڊيل آهي، ۽ خداآبادي عامل ڪوآپريٽو بئنڪ جو ڊائريڪٽر به آهي.

مسٽر گوپ ھيرانند

(2) مسٽر نارائڻ؛ جنم جولاءِ

1917ع. اڃا اسڪول ۾ پڙهندو هو، ته ملڪ جي آزاديءَ جو خيال دل ۾ اٿڻ ٿيس. سنه 1930ع ۾ قومي هلچل زور شور سان هلي، ته اسڪول کي الوداع ڪري، ديس جي هلچل ۾ لڳاتار لڳو رهيو. سنه 1930ع ۾ مهاتما گانڌيءَ لوڻ جي قاعدن ٽوڙڻ جو اعلان ڪيو، ته هي گپرو ڪورٽ ۾ لوڻ وڪڻڻ ويو! انهيءَ گهمري ڏهه ڦٽڪا هڻي ڇڏي ڏنائوس. 1931ع ۾ ڪراچيءَ ۾ آل انڊيا نئشنل ڪانگريس ٿي، ته پاڻ کي والٽيئر ۾ ڀرتي ڪرايائين. 1932ع واري قومي هلچل ۾ ”امينريل“

بئڻڪ تي پڪيٽنگ ڪيائين، ته ٽي مهينا سخت پورهئي سان سزا مليس. اهو مدو اڃا پورو مس ٿيو، ته نوٽيس مليس ته قومي هلچل ۾ بهرو نه وٺجانءِ؛ پر هن وڃي بهرو ورتو. انهيءَ ٽئين گهمري ڇهه مهينا سخت پورهئي سان جيل جي سزا مليس. هن وقت ڏيساورن ۾ ڌنڌو ڌاڙي ڪندو آهي؛ پر اڳيون اتساهه اڃا هليو اچيس.

مسٽر نارائڻ هيراتند

(3) مسٽر واسديو؛ جنم 23 جون

1922ع. هي به پنهنجي ڀاءُ نارائڻ وانگر

آزاد خيال ۽ اصول پرست آهي. حيدرآباد ڪاليج جي ”قليلي“ مخزن جو به گهمرا، وديارٿين جي پاران، سمپادڪ چونڊيو ويو هو. هن وقت وڪالت لاءِ تياري ڪري رهيو آهي.

مسٽر رام ڪرشن هيراتند

(4) مسٽر رام ڪرشن؛ جنم 10

جولاءِ 1924ع. هن وقت حيدرآباد ڪاليج

۾ بي. اي ڪلاس ۾ آهي. پنهنجي ڀاءُ

مسٽر واسديو وانگر به گهمرا

”قليلي“ مخزن جو سمپادڪ ٿيو هو.

پنهنجي ڀاءُ مسٽر نارائڻ وارو قومي جذبو به

اٿس ۽ هندو قوم ۾ وڌيڪ جاڳرتا پيدا

ڪرڻ بلي پنهنجو ڪجهه وقت ڏيندو آهي.

(5) پهلاج؛ جنم 9 نومبر 1925ع.

هن وقت مئٽرڪ ڪلاس ۾ آهي، ته به ديس شيوا جو انگ اٿس.

منشائين مان ٻي هڪ آڪھ ديوان هاسي مل مولرام جي آهي،

جو منشي وليرام جي نسل مان هو. سندس فرزند مسٽر پوپٽراءِ، مسٽر

تلوڪچند، مسٽر موتيرام ڪراچيءَ جي انجنيئرنگ ڪاليج جو وائيس

پرنسيپال آهي.

ڊاڪٽر پيرو مل ٻالچند ۽ پاٿس مسٽر پڳوانداس ايس. سي شهاڻي ”لا“ ڪاليج جو پروفيسر به منشاڻين مان آهن. راءِ صاحب ٻولچند ڪيمپنڊ آڏواڻيءَ جي آڪھ وارا به ”منشاڻي“ ليکجن ٿا؛ پر سچ پچ ته عبدناٿي آهن.

قنڌارائي:

ديوان ڌڻيمل آڏو مل جو هڪ پٽ ديوان قنڌاري مل هو، جنهن جو اولاد ”قنڌارائي“ آهن (ڏسو صفحو 70). سندس نسل مان ديوان ڪشچند رامسنگھ سنڌ جي ميرن جو هڪ وزير ۽ خاص صلاحڪار هو، ۽ اُهي پنجاب جي حاڪم مهاراجا رنجيت سنگھ وٽ پنهنجو ايلچي ڪري موڪليندا هئس. ديوان ڪشچند جو پٽ ديوان ماڻڪ سنگھ مير شهداد خان جو خاص وزير هو؛ پر ڇت جو لاڙو ڌرم ڏي هئس. قنڌاراڻين جي اڪال پنگي جو بنياد پاڻ وڌو هئائين، تنهن ڳالهه جو ذڪر ڌار ڪجي ٿو.

اڪال پنگي جو احوال:

آڏواڻين جو وڏو ڏاڏو ديوان آڏو مل گروءَ جو سک هو، تنهنڪري سڀ آڏواڻ گروءَ جا سک آهن. ڪنهن وقت ديوان ماڻڪ سنگھ جي مرضي ٿي، ته پنهنجن سؤٽن ۽ ٻين هندن ۾ سک ڌرم لاءِ اڃا وڌيڪ اُتساهه پيدا ڪريان؛ پر بهتر ڄاڻائين، ته پهريائين مان پاڻ سک ڌرم مان وڌيڪ واقف ٿبان. اڃا پنجويهن ورهين جي ڄمار جو هو، ته ڪي متر سان ڪري، گهوڙي تي سوار ٿي، پنجاب ويو. اُتي مهاراجا رنجيت سنگھ جي درٻار ۾ اچڻ مليس، جو سڀ پٺس کي سڃاڻندا هئا. درٻارين جي سڳ مان جهجهو لاپ پراڻي، مهاراجا رنجيت سنگھ جي صلاح سان ادي گرنٿ صاحب ۽ دسمان پانشاهه سري گرو گوپند سنگھ جو گرنٿ صاحب، جهجهيءَ سرڌا ۽ وڏي تزڪ ۽ تومار سان، هاڻي، تي براجمان ڪرائي، حيدرآباد ۾ کڻائي آيو، ميرن کان پٽ وٺي،

حيدرآباد جي الهندي ڪچي ۾، هڪ ڪچسرو اڪال ڀنگو جوڙائي، ان ۾ گرنٽ صاحب رکيائين. پر ۾ هڪ مسجد هئي. اڪال ڀنگي ۾ صبح سانجهيءَ ناد ۽ نغارا وڃڻ لڳا، ته اهو آواز نماز پڙهندڙن کي منجهائڻ لڳو. ڪي مسلمان لنيون کڻي اهو آواز زوريءَ بند ڪرائڻ ويا. انهيءَ تي ڪي خالصا به دستارون ٻڌي تراريون کڻي بيٺا. هر وقت پوليس انسپيڪٽر ۽ ٻيا ڪي عملدار آيا، جن هنن ٻنهي ڌرين کي سانت ڪرائي. پوليس جي اچڻ کان اڳي ئي ڪن ملن ۽ مولوين ميرن کي وڃي دانھن ڏني. ميرن سندن دانھن واجبي سمجھي، اڪال ڀنگي ٻاھڻ جو حڪم ڏنو، پر خالصن ڪنھن به مسلمان کي اڪال ڀنگي جي ويجهو اچڻ نه ڏنو. ديوان ماڻڪ سنگھ بروقت ميرن کي وڃي چيو، ته اڪالي ڀنگي جوڙائڻ لاءِ پت اوھان ڏنو هو، تنھن لاءِ توهانجي گھڻي مھرباني مڃون ٿا. جيڪڏھن گھنڊن، نادن ۽ نغارن وڃڻ تي مسلمانن کي اعتراض آھي، ته اھا ڳالھ اوھان کي اڳي سوچڻ کپندي هئي. ۽ اسين ٻئي ڪنھن ھنڌ اڪال ڀنگو جوڙايون ھا. ھينئر جڏھن اڪال ڀنگو جڙيو آھي، ۽ اتي گرنٽ صاحب رکيل به آھي، تڏھن اھو ٻاھڻ، سو ٿيندو گرو صاحبين جي درٻار جي بيعزتي ڪرڻ، جا اسان کان ھرگز سٺي ڪانه ٿيندي. جيڪڏھن اوھان جا ماڻھو زوريءَ اڪال ڀنگو ٻاھڻ ايندا، ته به اسين سندن وار جو نالو به ڪونه گھننداسين، پر گرو صاحبين جي درٻار جي ھڙي بيعزتي اڪين سان ڏسڻ بدران اسين پاڻ کي شھيد ڪنداسين. پوءِ ته سچ پچ ديوان ماڻڪ سنگھ، پاڻس ديوان منگھرم، ديوان جينسنگھ ۽ ٻيا ڪي خالصا اگھاڙيون تراريون ھٿن ۾ کڻي، اڪال ڀنگي جي دروازي وٽ شھادت جي پيالي پيئڻ لاءِ تيار ٿي بيٺا. ديوان ماڻڪ سنگھ جي پتا ديوان ڪشيجند ٺھ پھ ميرن کي وڃي چيو، ته ھيءُ واھگروءَ جا خالصا پنھنجو سر ڏيندا، پر اڪال ڀنگو ڪڏھن به ٻاھڻ ڪونه ڏيندا. جيڪڏھن منجهائن رڳو ھڪڙو چڻو شھيد ٿيندو، ته سڄي پنجاب جي سڪن جو رٿ ٽھڪندو، ۽ وڏو غلغلو

مھندو. مھاراجا رنجيت سنگھ جنھنجي صلاح سان ھيءُ اڪال ڀنگو جڙيو آھي، سو خود اھا ڳالھ هرگز برداشت نہ ڪندو، ۽ جي سنڌ تي ڪاھي ايندو، تہ وڏي خرابي پيدا ٿيندي، تنھن ڪري بھتر تہ سوچي ويڇاري قدم کڻو. ميرن انھيءَ ڳالھ تي غور ڪري، اڪال ڀنگي ٻھراڻن جو حڪم رد ڪيو. ملن ۽ مولوين کي چيائون، تہ اھا مسجد بہ قائم رھي، پر خاص مسلمان زالن لاءِ ڪم اچي. (زالون ڀانگون نہ ڏينديون آھن). اوھين مرد پنھنجي لاءِ مسجد ٻئي اھڙي ڪنھن ھنڌ وڃي جوڙيو، جتي نگران ۽ نادن جو آواز اوھانجن ڪنن تائين نہ پھچي. ھنن پوءِ ھاڻوڪي ميونسپل آفيس جي پريان ٽڪريءَ تي ٻي مسجد وڃي جوڙي. ائين سڀ سان رھجي آئي، تہ سڀ اڪالي گدگد ٿيا، اھا جھوني مسجد اڄ تائين اڪال ڀنگي جي ڀرسان بيٺي آھي.

انگريزن جي صاحبي شروع ٿي، تنھن کان ڪجهہ وقت پوءِ قنڌارائين پاڻ ۾ چنڊو ڪري، ٽيوپھ سو ڪن روپيا ڪٺا ڪيا. ڪن ڪاٺ، تہ ڪن سرون بہ ڏنيون. پوءِ پڪسرو اڪال ڀنگو. 1855ع ۾ جوڙائڻ شروع ڪيائون. ديوان چوھڙ سنگھ رٿابند ڊپٽي ڪليڪٽر جي پتا ديوان ڌرم سنگھ ۽ ٻين ڪن خالصن چيو تہ چندي ڏيڻ بدران، گرو صاحب جي درٻار جو اسين پورھيتن وانگر پورھيو ڪنداسين. پوءِ تہ سچ پچ مزورن وانگر تغارويون مٿي تي کڻي، سڄو ڏينھن ڪم ڪندا هئا. ڏھاڙي سانجھيءَ جو هر هڪ پنھنجو روز چار آنا لکائيندو هو، ۽ اھي پئسا چندي ۾ ڏيندو هو. ٽن سندن صدق! اھو اڏاوت جو ڪم 1858ع ۾ پورو ٿيو. ان کانپوءِ وقت بہ وقت ڦير ڦارون ڪري، اڪال ڀنگي کي نہايت سندر بنايو اٿن. ھن وقت تائين اھو اڪال ڀنگو پنجويھ هزار کن روپيا کائي ويو آھي. ان جي ايراضي ڏھ هزار کن فوٽ آھي. ڪيترن ورھن کان اڪال ڀنگي جا ٽرسٽي مقرر ٿيل آھن.

قنڌارائين خالصن ڪيئن ٿيا؟

دوران ۱۸۵۷ء سنڱھ، رنجيت ۾ مھاراجا رنجيت سنگھ جي

دربارين جي سنگ ۾، پھريائين پاڻ اڪالي ٿيو، ۽ پوءِ حيدرآباد ۾ پنهنجن ڪن برادريءَ وارن ۽ ٻين کي، امرت چڪائي، خالصو ڪيائين. (ڏسو ”اڪالي“).

اُن وقت مهاراجا رنجيت سنگھ سنڌ تي ڪاهڻ لاءِ گرما گرم تياريون ڪيون هيون. سنه 1836ع ۾ سندس لشڪر شڪارپور ۾ اچي پهتو هو ۽ سنڌ جي ميرن کان ٻارهن لک روپيا ساليانو ڏن گھريو هئائين. (ڏسو سنڌ گزيٽيئر صفحہ 121). سنڌ ۾ ڪيترن ھندن ائين پئي سمجھيو، ته سنڌ جو پرڳڻو اڄ نه سڀاڻي مهاراجا رنجيت سنگھ جي تابعي ٿيندو؛ ۽ وڏا عهدا ان پڇو خالصن کي ملندا. ائين ڪي عهدن ملڻ جي تمنا وڃان به خالصا ٿيا. پوءِ ته وڃان ٿي انگريزن جي صاحبي ٿي؛

انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ ملڪي ڪمن لاءِ سڀ ملٽري عملدار ٿيا هئا. حيدرآباد جو ڪليڪٽر ڪئپٽن راتبورن هو. خالصن ۾ ملٽري ڀاؤ ڏنائين، ته وٺي ويس. اُن وقت حيدرآباد ضلعي ۾ هاڻوڪو سجنو نوابشاهه ضلعو ۽ ٿرپارڪر ضلعي جو به گڄ ڀاڱو اچي ٿي ويا. انهيءَ سڄي ضلعي لاءِ تيزهن مختيارڪاريون رٿيل هيون، جن مان يارهن تي ديوان ماڻڪ سنگھ، ديوان چرتسنگھ، ديوان گرداس سنگھ، ديوان آتيا سنگھ ۽ ٻيا خالصا مقرر ٿيا. خالصن جو ھٿرو مان ٿيو، ته جيڪي قنڌارائي اڳيئي خالصا نه ٿيا هئا، سي به مختيارڪارين ملڻ جي تمنا وڃان اڪالي ٿيا. سندن پر ۾ رهندڙ ڪي جڳتياڻي ۽ ٻيا به ائين خالصا ٿيا. پوءِ ته سنڌ ۾ ٻين ھند به ڪيترن خالصن ٿيڻ تي زور رکيو. اڄ تائين ڪيترا پاڻ کي ”سنگ“ سڏائيندا آهن، جيتوڻيڪ ڪيسن رکيل ڪونه اٿن.

قنڌاراڻين جو سلسلو:

ديوان قنڌاري مل کي ٽي پٽ هئا: آسانند، امرتراءِ ۽ لڪميداس. (1) ديوان آسانند جو پڙ پوٽو ديوان ڪسڻچند رامسنگھ ولد ديوان سچانند آسانند هو. سندس پٽ ديوان ماڻڪ سنگھ هو. جنهنجو

مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي. ديوان ماڻڪ سنگھ جو جنم 1800ع ۾ ٿيو هو. سنه 1888ع ۾ پرلوڪ پٽاريو، ته قنڌارائين کيس مان ڏيئي، سندس سنڪ اڪال ڀنگي ۾ پوري، انجي مٿان سمانڌ جوڙائي. ديوان ماڻڪ سنگھ جا پٽ ديوان تيغ سنگھ، ماستر شڪت سنگھ هيڊ ماستر، ۽ مسٽر اچل سنگھ وڪيل، جنهن جو پٽ آتو (اتما سنگھ) گريجوئيٽ آهي. ديوان ماڻڪ سنگھ جو ڀاءُ ديوان منگھرمل هو، جنهن جو پوٽو مسٽر رام سنگھ ديواني سنگھ حيدرآباد جي اين. ايڇ. ائڪڊمي جو رٽائرڊ پرنسپال آهي.

(2) ديوان قنڌاري مل جي ٻئي نمبر پٽ امرتراءَ جي نسل مان ديوان بسنت سنگھ آسو مل هو. کيس چار پٽ ٿيا؛ (1) ڪنول سنگھ (2) جوڌا سنگھ (3) سجان سنگھ، جو سورهن ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو (4) ڀڳوان سنگھ.

مسٽر ڪنول سنگھ کي سندس نانائين پنهنجو پٽ ڪيو هو، تنهن ڪري پاڻ کي ”ڪنول سنگھ پوهو مل ملڪاڻي“ سڏائيندو هو. سنڌ ڪاليج جي ”اميچوئر ڊريميمٽڪ سوسائٽي“ جو مکيه بانيڪار هو (ڏسو صفحہ 93). ڪيترا ورهيه ”سنڌ واسي“ اخبار جو سمپادڪ هو. سنه 1943ع ۾ چالاڻو ڪيائين.

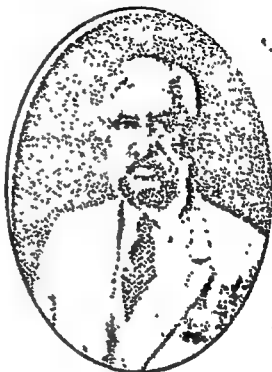
مسٽر جي. بي. آڏواڻي

مسٽر جوڌا سنگھ گريجوئيٽ هو. حيدرآباد ۾ ”پريفيئر“ پرنسپل ڪولياڻين ۽ پر سگهوئي پوءِ پاڻ گذاري ويو. کانئس پوءِ مسٽر ڪنول سنگھ پريميئر پرنسپل هلائڻ لڳو، جنهن ۾ ماستر وسڻ مل ملڪاڻيءَ کي ڀائيوار ڪيائين. سڄيءَ سنڌ ۾ پهريون مسٽر ڪنول سنگھ هو، جنهن 1914ع ۾ روزاني سنڌي اخبار ”سنڌواسي“ نالي جاري ڪئي. ڪيترا ڪتاب به ڇاپي

سنڌي ساهت جو واڌارو ڪيائين. پوءِ واپار ڏي رخ رکيائين. ماسٽر وسڻ مل ۽ پيا ٿورا پائيوار ڪري، هڪ ڪمپني بريا ڪيائين جا پائس مسٽر جوڌا سنگهه بسنت سنگهه جي نالي پٺيان ”جي. بي آڏواڻي ڪمپني“ سڏجي ٿي. هن ڪمپنيءَ وارا پنن جا وڏا واپاري آهن. سندن هيڊ آفيس بمبئيءَ ۾ آهي، ۽ مدراس، ڪلڪتي، دهلي، لاهور ۽ ڪراچيءَ ۾ ان جون شاخون آهن.

ديوان بسنت سنگهه جي چوٿين نمبر فرزند ديوان يگوان سنگهه جي ڄمڻ جو لاڙو ڌرم ڏي آهي، ۽ پر آپڪاري پرش آهي. ڪجهه ناٿو پنهنجي هڙان ۽ ڪجهه عامل پائرن کان وٺي، ڪراچيءَ جي بندر روڊ ايڪسپنشن طرف ”گرو مندر“ جوڙايو اٿس، جو ”پنچاتي هال“ وانگر به ڪم اچي ٿو. ڪيتريون جايون جوڙائي غريب عامل پائرن کي ٿورڙيءَ مساوڙ تي ڏنيون اٿس. پنهنجي سرگواسي پاءُ مسٽر جوڌا سنگهه بسنت سنگهه جي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ ”جوڌا سنگهه بسنت سنگهه ڊسپينسري“ کولي اٿس، جنهن مان هندن توڙي مسلمانن ۽ ٻين کي آني بي آني ۾ دوا ستي ملي ٿي. پنهنجي ماما جي نالي ”ڌمي ٻائي بسنت سنگهه گرلس هاءِ اسڪول“ کوليو اٿس، جنهن ۾ ”لٽارٽري“ به آهي. تازو هڪ لک روپيا ڏيئي پنهنجي پتا جي نالي ”بسنت سنگهه آسٽو مل آڏواڻي ڪاليج آف ڪامرس ائنڊ ايڪانامڪس“ کوليو اٿس. ائين وڏيءَ دل سان دان ڪري، پنهنجو جس وڌو اٿس.

ديوان بسنت سنگهه وارن جا ويجهڙا سؤٽ ديوان آوت سنگهه مهتاب سنگهه جي آڪهه وارا آهن. ديوان آوت سنگهه جو جنم 1870ع ڌاري ٿيو هو. مئٽرڪ پاس ڪري وڪالت جو امتحان ڏنائين، ۽ پوءِ حيدرآباد ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو. پهريائين مسٽر لالچند چوهرڙ مل پنجابي وڪيل سان پائيوار هو. مسٽر بولچند گدواڻي وڪيل به ساڻن گڏ هو. سنه 1903ع ۾ ٽيئي ولايت ويا. ولايت مان موٽڻ کانپوءِ، ديوان آوت سنگهه سکر ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو، جتي چڱو نالو ڪڍيائين. سنه

ديوان آوت سنگھ

مھتاب سنگھ

1908ع ۾ اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر،
1913ع ۾ جيڪب آباد جو پبلڪ
پراسيڪيوٽر، 1917ع ۾ سکر جو پبلڪ
پراسيڪيوٽر مقرر ٿيو. ديس شيوا جو انگ
منجهس هو. سکر ۾ جيڪو وقت رهيو،
سو اتي جي ميونسپالٽيءَ جو مشير ٿي
رهيو، ۽ ڏه ورهيه وائيس پريزيڊنٽ هو.
شهر جي ڀلي لاءِ پاڻ چڱي ريت پتوڙيائين،
ته سرڪار قدر سڃاڻي، سنه 1921ع ۾ ”راءِ
صاحب“ جو لقب ڏنس. سنه 1927ع ۾ وڪالت

چڏيائين، ۽ اٺ نو مهينا دنيا جو سير ڪرڻ ويو. ننڍڙي ئي ڇٽ جو
لاڙو ٿرم ڏي هئس، تنهنڪري پوءِ سمورو ڌيان ڌرمي ڳالهين ڏي ڏيڻ
لڳو؛ سندس ڪي ڌرمي پستڪ رچيل آهن، جن مان ڪن ۾ ڳوڙهي
فلسفو سمايل آهي. سندس هڪ مکيه ڳالهه هيءَ آهي، جو 1934ع ۾
جهرڪن ۾ ”سٽينٽوريم“ (صحت گهر) جواڙيائين، جو سندس
ڌرمپتيءَ شريمني پاروتي بائيءَ جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. سند سان
اهو وڏو وڙ ڪري، سنه 1937ع ۾ پرلوڪ پڌاريو.

ديوان شنڪر سنگھ

آوت سنگھ

ديوان آوت سنگھ جو مربي فرزند
ديوان شنڪر سنگھ جج آهي، جنهن جو
جنم 1895ع ۾ ٿيو هو. بي. اي ۽ ايل.
ايل. بي پاس ڪري، پوءِ پنهنجي پتا سان
گڏ سکر ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو. وڪالت
۾ پاڻ به چڱو نالو ڪڍيائين، نه سنه
1925ع ۾ سب جج، 1931ع ۾ فرسٽ
ڪلاس سب جج، ۽ 1938ع ۾ ائڊيشنل
سيشن جج مقرر ٿيو. هن وقت حرن جي

اسپيشل ٽربيونل جي مٿان سيشن جج جي عھدي تي آھي. ديوان آوت سنگھ جو ٻيو نمبر فرزند ديوان گرمک سنگھ سنہ 1909ع ۾ ڄائو هو. ولايت مان اليڪٽرڪ انجنيئرنگ پاس ڪري آيو. آھي، ۽ ھن وقت ڪراچيءَ ۾ ڏندو ڪندو آھي.

ديوان آوت سنگھ جو ٽيون نمبر فرزند مسٽر ڪشن سنگھ 1919ع ۾ ڄائو هو. بي. اي ۽ بي. ايس. سي پاس ڪيل اٿس ۽ ھن وقت ”آل انڊيا ريڊيو“ ۾ انجنيئر آھي. مطلب تہ سڄو گھر چڱو چڙھيل آھي.

ديوان امرتراءِ قنڌارائي جي نسل مان ٻي مکيہ آڪھ ديوان گج سنگھ جي آھي جنھن جا پٽ ديوان سچيت سنگھ ۽ ديوان ھمت سنگھ وڪيل ھئا. ديوان گج سنگھ جو ڀاءُ ديوان ٽؤنر سنگھ هو، جنھن جا پٽ ديوان شير سنگھ ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ ڊاڪٽر بهار سنگھ ھئا. ديوان گج سنگھ جو ٻيو ڀاءُ ديوان ھري سنگھ هو، جنھن جا پٽ ديوان بجا سنگھ، ديوان جوھر سنگھ، ديوان خوت سنگھ انجنيئر، ديوان پريم سنگھ ۽ راءِ صاحب ديوان نارائڻ سنگھ رٽائرڊ ھنڊ ماسٽر ھئا.

پرنسپال بي. بي. آڏواڻي

ديوان بجا سنگھ 1894 ۾ بي. اي پاس ڪئي. پوءِ ايل. ايل. بي پاس ڪيائين. ۽ وڏي وڃي فرسٽ ڪلاس سب جج ٿيو. سندس ديهانت 1945ع ۾ ٿيو.

ديوان بجا سنگھ جو پٽ ديوان پھلاج سنگھ پھريائين ڪراچيءَ واري ڪاليج ۾ ۽ پوءِ بمبئي جي ولسن ڪاليج ۾ پڙھيو. سنہ 1914ع ۾ بي. اي امتحان پوليتيڪل اڪاناميءَ ۾ ”آنرس“ سان پاس ڪيائين، ۽ پھريون نمبر آيو، تہ يونيورسٽيءَ جو ”ڪابڊن ڪلب ميڊل“

مليس. سنه 1915ع ۾ ايم. اي ۽ 1917ع ۾ ايل. ايل. بي پاس ڪيائين. 1939ع تائين وڪالت ڪيائين، ۽ ان ۾ چڱو نالو ڪڍيائين. سنڌ جي جڊيشل ڪمشنر جي ڪورٽ ۾ ”سينئر انڊووڪيٽ“ هو. وڪالت ڪندي سنه 1926ع ۾ ڪراچيءَ جي شاهي ”لا“ ڪاليج ۾ پروفيسر مقرر ٿيو. سنه 1927ع کان وٺي ”سنڌ لا رپورٽر“ جو ايڊيٽر هو ۽ هينئر ”انڊين لا رپورٽر“ ڪراچيءَ جو ايڊيٽر آهي. ڪيترن ورهين کان بمبئي ۽ دهليءَ جي يونيورسٽين ۾ ممتحن مقرر پئي ٿيو آهي. ڪمپنين جي قاعدن بابت ڪتاب سندس جوڙيل آهي. جون 1939ع کان وٺي ”ايس. سي شاهي لا ڪاليج“ جو پرنسپال آهي. انهن مشغولين هوندي به پنڌي ڳالهين ۾ بهرو وٺندو آهي. ڪراچيءَ جي خداآبادي عامل پنچايت جو پريزيڊنٽ ۽ ڪراچيءَ جي حيدرآبادي عامل هائوسنگ سوسائٽيءَ جو چيئرمين آهي. ٻين به ڪلين ۽ سوسائٽين جو هڪ مکيه بانيڪار آهي. سندس پيٽر ناڪو ۽ ارجن (ايم. اي پاس ڪيل) چڱن عهدن تي آهن.

ساڳي ديوان امرتراءَ جي نسل مان مسٽر هاسا سنگهه آرڪيٽيڪٽ ۽ ڪراچيءَ جو ميونسپل ڪائونسلر ۽ ٻيا آهن.

(3) ديوان قنڌاري مل جو ٽيون نمبر پٽ ديوان لڪميداس هو، جنهن جي نسل مان ديوان جيٺ سنگهه فوجدار واري آڪهه ۽ ٻيا آهن. ديوان لڪميداس قنڌاري مل جو پڙيوڻو ديوان تلوڪ سنگهه آئيداس (ولد ديوان نهالچند لڪميداس) انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ پهريائين مختيارڪار مقرر ٿيو هو. سنه 1857-1858ع ڌاري منهوڙو ۽ ڪياماڙي بنڌر تي جڙيا، ۽ اوڏهين ڪنهن به وڃڻ نٿي قبوليو ته کيس منهوڙي ۾ ”استور ڪيپر“ ڪري رکيائون، جو اهو وڏي جوابداريءَ وارو عهدو هو. سندس پٽ ديوان خوشحال سنگهه وڪيل هو. سندس ٻي پٽ ديوان ڌرم سنگهه کي يورپي عملدارن انجنيئري ڪم سيکاري، منهوڙي تي انجنيئر مقرر ڪيو. منهوڙي وارو ”بريڪ واٽر“

سندس نظرداريءَ هيٺ ٿهيو هو.

ديوان خوشحال سنگهه تلوڪ سنگهه پٽ ديوان تولا سنگهه بي. اي، ايل. ايل. بي پاس ڪري، وڪالت ڪرڻ لڳو، ۽ سگهو ئي وڪالت ۾ چڱو نالو ڪڍيائين. ڪيترائي ورهيه ڪراچيءَ واري ڪاليج جي اسٽنڊنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر، ۽ رابندرناٿ ٿاگور لٽري ۽ ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو پريزيڊنٽ هو. پنڀتي ڳالهين ۾ به گهڻو بهرو وٺندو هو. سندس جاري

ڪيل آفيس سندس فرزند مسٽر جوت سنگهه ايل. ايل. بي اڄ تائين هلائيندو اچي.

ديوان ذرم سنگهه جو مربي فرزند ديوان چوهڙ سنگهه رٽائرڊ ڊيوٽي ڪليڪٽر هڪ ڌرمشت ۽ پر اپڪاري پرش آهي. پنڀتي ڳالهين ۾ گهڻو بهرو وٺندو آهي ۽ سڪ ذرم لاءِ به جهجهو ئي ڪم ڪري رهيو آهي. ديوان تلوڪ سنگهه جو ٽيون پٽ ديوان پريم سنگهه رنگون وارو هو.

قيدارائين مان ديوان سروپ سنگهه ۽ پاٿس ديوان هوتچند جي آڪهه وارا خالصا نه آهن. ديوان هوتچند شيوارام وڏو نيڪيدار آهي.

ديوان ڌڻي مل آڏو مل جو چوٿون نمبر پٽ ديوان مهرچند هو جنهنجي نسل مان ديوان ناڪر سنگهه تاراچند هو (ڏسو صفحہ 70).

ديوان ناڪر سنگهه جو پٽ ديوان چنديرام بي. اي، ايل. ايل. بي سب جج، نهايت سيتل سپاءَ وارو ۽ جهڙو لائق انسان چئجي تهڙو هو. سنه 1918ع واري ”انفلوئنزا“ جي بيماريءَ ۾ گذاري ويو. سندس ڀائر مسٽر اسودو مل ۽ ماسٽر ڪوٽو مل آهن.

ديوان ناڪر سنگهه تاراچند جي ڏاڏي ديوان ميثارام پنجو مل (ولد ديوان بودو مل مهرچند) جو ڀاءُ ديوان گروڏنو مل هو، جنهنجا پٽ

ديوان ھرچسراء ۽ ديوان ريوچند هئا. ديوان ھرچسراء کي چار پٽ هئا: (1) ديوان سنگتراء، کيس ٽانائڻ پٽ ڪيو هو، تنهن ڪري پاڻ ۽ سندس اولاد ”پاونائي“ سڏجن ٿا. (2) ديوان ليڪراج (بنا اولاد). (3) ديوان ماڌو داس (4) ديوان شيوارام.

ديوان ماڌو داس جا پٽ ديوان واڌومل، ديوان داسو مل ۽ ديوان پرماتند هئا. ديوان واڌو مل حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو هڪ اوائلي

سينيٽري انسپيڪٽر هو. سندس پٽ پيسو مل، ڌرمڊاس، ڏيو مل، هاسو مل ۽ نارائڊاس.

ڊاڪٽر پيسو مل واڌو مل

مسٽر پيسو مل واڌو مل ڊاڪٽريءَ جو امتحان 1894ع ۾ پاس ڪيو. سنڌ ۾ ڪيترن هنڌ سرڪاري اسپتالن ۾ ڊاڪٽر ٿي ڪم ڪيائين. سنه 1928ع کان وٺي پينشن تي آهي. سندس هڪڙو ئي پٽ مسٽر ليلا رام آهي، جو چڱي عهدي تي آهي.

شريمتي جهتي ٻائي پيسو مل

ڊاڪٽر پيسو مل جي ڌرمپتي شريمتي جهتي ٻائي هئي، جنهنجا مکيه لڄڻ هي هئا، جو گروءَ جي ٻائيءَ جو پاڻ جهڙي پريم سان ڪندي هئي ۽ گيت دان ڪندي هئي. جنم 20 ڊسمبر 1874ع سرگواس 15 جون 1942ع.

مٿيون سمورو احوال ديوان آڏو مل جي پهرين پڻ پٽن ديوان چندو مل ۽ ديوان ڌڻي مل جي اولاد جو آهي. ديوان آڏو مل جي ٽئين پٽ ديوان

لڪو مل جي اولاد مان سندس تڙپوٽي ڏيوان ڪيرتراءِ جي آڏڪهه وارا ماستر گوپال داس ڪيرتراءِ ۽ پٽس مسٽر خوشيرام آسستنت انجنيئر. ديوان آڏو مل جي چوٿين پٽ ديوان بهاري مل جو تڙپوٽو گلاب راءِ، ان جو پٽ ديوان ڪيم سنگهه هو جنهن جو هڪ پٽ يون بهادر هيرانند ڪيم سنگهه گذاري ويو آهي ۽ ٻيو ديوان همت سنگهه حيات آهي، جو وڏو زميندار آهي. ٻنهي جو اولاد آهي. ديوان هيرانند ڪيم سنگهه ڪڪ چيرو وڪيل ۽ نهايت قابل شخص هو. ”ديوان بهادر“ جو لقب مليل هوس. سنه 1936ع ۾ سنڌ جو پرڳڻو بمبئي کاتي کان ڌار ٿيو، ته سنڌ جي گورنر لاءِ هڪ صلاحڪار بورڊ برپا ٿيو. هيءُ صاحب انهن صلاحڪارن (وزيرن) مان هڏڙو هو. ڪيترا ورهيه حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ هو. سندس حسن خدمتيءَ ڪري حيدرآباد جو ”هيراآباد ڪوارٽر“ سندس ناني پٺيان سڏجي ٿو.

آهوڄا:

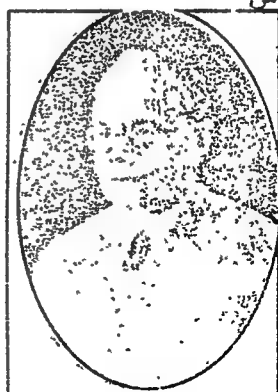
اصل اروڙ ونسي آهن. نسو ”اروڙ ونسي“. عربن جي ڪاهه وقت سنڌ ۾ پاڇڙ پيشي ته ڪيترا آهوڄا پنجاب ڏي ويا، جتن ڪي جدا جدا وقتن تي، جدا جدا سببن ڪري، موٽي سنڌ ۾ آيا، جنهن ڪري هن وقت هڪڙا پنجابي آهوڄا ۽ ٻيا سنڌي آهوڄا آهن. منجهائن ٿورا آريه سماجي آهن پر ٻيا گهڻو ڪري سڀ گروءُ جا سک آهن. فاضلڪا ضلعي فيروز پور ۽ ان جي پسگردائيءَ وارن آهوڄن مان ڪي زمينداري ته ڪي ڌنڌو ڌاري ڪندا آهن. منجهائن ڪي لکاپتي آهن. ملتان ۽ ٻين هنڌ ڪي وڏن عهدن تي آهن.

ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ ڪيترا آهوڄا پنجاب کان سنڌ ۾ آيا ۽ مديجي تعلقي نوشهري ابڙي ۾ زمينداري ڪرڻ لڳا. انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ مديجيءَ کي درياهه ڀاتو، ته ڪي هتي ٿورو ڀرپور وڃي رهيا، ٻيا سکر ۽ شڪارپور، ۽ تيان لاڙڪاڻي ڏي لڏي ويا. ائين آهوڄن جون جدا جدا شاخون ٿيون. جيڪي سکر ويا، ۽ اڄ تائين اُتي

آھن، تن جو وڏو ڏاڏو ديوان چيئانند ھو۔ سکر وارن آھوجن مان پوءِ
 ڪي جيڪب آباد ويا، جھڙوڪ ديوان ڪشنداس۔ جيڪي لاڙڪاڻي
 ويا، تن جو وڏو ڏاڏو ديوان خوشيوار ھو۔ اٽڪل ھڪ سؤ ورھين کان
 اُتي رھندا اچن۔ سنہ 1915ع ڌاري مديجيءَ مان پيا به ڪي آھوجا
 لاڙڪاڻي ويا۔ جن مان ھڪڙو مسٽر پرتابراڻ وسومل آھي، جو پاڻ ڪي
 ”آھوجا“ سڏائيندو آھي؛ پر سندس پٽ، جو ڪراچيءَ واري آرٽس
 ڪاليج ۾ سنڌيءَ جو پروفيسر آھي، سو پاڻ ڪي ”رام پنجوآڻي“
 ڪوٺائيندو آھي۔ پيءُ ”آھوجا“، پٽ ”پنجوآڻي“!! مديجيءَ وارن سڀئي
 آھوجن جو وڏو ڏاڏو سيٺ ڪيمچند ھو، جنھن جو پٽ سيٺ پنجائڻداس
 ھو۔ تنھن ڪري ڪي آھوجا سندس نالي پٺيان پاڻ ڪي ”پنجوآڻي“
 سڏائين ٿا۔ منجھانن ڪي ”ديوان“ ته ڪي ”سيٺ“ سڏجن ٿا۔ تنھن لاءِ
 سبب آھي۔ سيٺ پنجائڻداس جو پٽ سيٺ ٻڌر مل ھو، جنھن جا ٻه پٽ
 جاڙو مل ۽ ليحرام ھئا۔ جاڙو مل جاگيردار ھو؛ پر ميرن وٽ نواب به
 ھو، جنھن ڪري ”ديوان“ سڏجڻ ۾ آيو۔ ڳڙھي ياسين وارا آھوجا پاڻ
 ڪي اڄ تائين ”ديوان“ سڏائيندا آھن؛ پر پيا اڪثر ”پاڻيبنڊ“ ليکبا آھن،
 جيتوڻيڪ ڏانڊنگ (اصل نسل) ساڳيو ئي اٿن۔

شڪارپور ۾ لکي در اندر، ”بن جي حويلي“ آھي، جا سيٺ

بنمل آھوجا جي نالي پٺيان سڏجي ٿي۔ سندس
 نسل مان سيٺ شولنداس ليڪراج ولد سيٺ
 چمن داس ولد سيٺ بچو مل بنمل آھي۔

سيٺ شولنداس ليڪراج

سيٺ شولنداس ليڪراج جا وڏا پنجاب
 کان اول ڪڇي (ڦلات) ڏي، واپار سانگي
 ويا ھئا، جتان پوءِ شڪارپور ۾ آيا ھئا۔ ۽
 بيٺل ماڻھو ھئا۔ سندس نانائڻا ديوان چيئمل
 جي آڪھ وارا آھن، جو ميرن جي صاحبيءَ
 ۾ شڪارپور جو گورنر ھو۔ (ڏسو

"جينملاڻي". سينٽ شولڊاس جسٽس آف پيس، ڪمشنر صاحب جو درباري، ۽ شڪارپور ڪاليج جي بورڊ جو ميمبر آهي. پندرهين ورهيه کن شڪارپور جو ميونسپل ڪائونسلر، شڪارپور ۽ فاضلڪا (پنجاب) جو آنرري مئجسٽريٽ، ۽ شڪارپور جي آنرري مئجسٽريٽن جي پينچ جو چيئرمين هو. شڪارپور جي "بواءِ اسڪائوٽ ائسوسيئيشن" جو مربي ۽ وائيس پريزيڊنٽ، ۽ شڪارپور جي پسون رکيڪ منڊليءَ جو وائيس پريزيڊنٽ آهي. شڪارپور جي ايڊيوڪيشن سوسائٽي، ليڊي ڊفرن اسپتال، فيميل هيلٿ ائسوسيئيشن، سنڌ ۽ پنجاب جي "انڊين ريڊ ڪراس سوسائٽي" ۽ پنجاب جي "وارلڊ جو لائيف ميمبر" ۽ سکر جي سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ جو پي ميمبر آهي. "روالور" رکڻ جو پروانو مليل آهي. سنڌ ۾ اهوئي صاحب پهريون هو، جنهن شڪارپور ۾ وڏي پئماني تي "هوزبري" جو ڪارخانو کوليو هو، جو سندس نالي پٺيان "شولڊاس تنگ ايٽڊ ويونگ ملز" سڏبو هو.

راء صاحب گوکلداس آھوڇا

سينٽ شولڊاس آھوڇا جو مربي
فرزند راءِ صاحب گوکلداس آھي، جنھن
جو جنم شڪارپور ۾ 31 آڪٽوبر 1907ع
جي ٿيو هو. شڪارپور هاءِ اسڪول ۾
مئٽرڪ تائين پڙهيو. ننڍڙي ئي هوندي تڪو
اسڪائوٽ ۽ راندين روئين ۾ برک هو،
جنهن ڪري اسڪول ۾ ٽينس
سيڪريٽري، ڪرڪيٽ ٽيم جو ڪپٽن ۽
اسڪول جي هڪ "ٽروپ" جو اسڪائوٽ
ماسٽر، ۽ شڪارپور شهر جي "بواءِ
اسڪائوٽ ائسوسيئيشن" جو آنرري سيڪريٽري هو. سنه 1927ع کان
وٺي 1930ع تائين پهريائين "شڪارپور اسڪائوٽ" ۽ پوءِ "سنڌ
اسڪائوٽ" جاري ڪيائين، جنهن بمبئي جي ٻن گورنرن سر ليلي

ولسن ۽ سر فرڊرڪ سائيڪس جو ڌيان ڇڪيو، ۽ اُهي اُنجا مڙيا ٿيا. سنه 1930ع ۾ سندس پتا سيٿ شولڊاس آمريڪا جي ٽيمسٽرسفيلڊ ڪمپنيءَ لاءِ اُن خريد ڪرڻ واسطي ڪراچيءَ ۾ گهرائي ورتس. جتي اهو ڌنڌو اڄ تائين ڪندو اچي. انهيءَ مشغوليءَ هوندي به ڪراچيءَ جي ٻارهن ساڌو هيرانند تروپ جو اول اسسٽنٽ اسڪاٽ هاسٽر ۽ پوءِ اسڪاٽ هاسٽر ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. سنه 1933ع ۾ ”سنڌ اسڪاٽ جمبوري“ برپا ڪيائين. سنه 1938ع ۾ مسٽر اي. ڊبليو. اوگلي نالي هڪ گوري سان گڏجي سامونڊي اسڪاٽونگ چاري ڪيائين. اُن کي پڪي پائي تي بيهارڻ لاءِ هڪ ”سي اسڪاٽ گروپ ڪائونسل“ ٺاهيائون. جنهن جا ميمبر وڏيءَ هلنديءَ پڇنديءَ وارا ٿيا. انهيءَ اسڪاٽ گروپ برپا ڪرڻ جو مهورت سنڌ جي گورنر سر لانسٽ گرهام، 15 اپريل 1939ع جي، گورنمينٽ هائوس ۾ ڪيو.

سامونڊي اسڪاٽون ۾ شيوا جو انگ ايترو ته ٿو ڪيو اٿس، جو هن وقت تائين ڏهن جئن کي سمنڊ ۾ ٻڏي وڃڻ کان بچايو اٿن. هيءُ هڪ وڏو جيو ديا جو ڪم آهي، جو سپاويڪ طرح عام خلق کي گهڻو پسند پيو آهي، ۽ سرڪار به ڪيتريون سهوليتون ڪري ڏنيون اٿن ۽ موٽر بوٽ به مليل اٿن. هينئر پڻ ڪي به سامونڊي اسڪاٽونگ سيڪاريندو وڃي. ائين پنهنجو تن، من ۽ ڌن انهيءَ ڀلي ڪم ڀلي ڏيئي بيٺو آهي. ”ڪراچي هاربر موٽر بوٽ پٿرول“، جو ڪراچي بندر جي بچاءَ لاءِ آهي، تنهن ۾ پهريائين پاڻ داخل ٿيو، 1- سيپٽمبر 1941ع کان وٺي ”رايل انڊين نيول والينٽير رزرو“ جو آنرري ليفٽيننٽ ٿيو آهي. سندس قدر سڃاڻي جنوري 1946ع ۾ سرڪار ”راءِ صاحب“ جو لقب ڏنس. سندس اها نسڪام شيوا اڄ تائين هلي اچي.

سيٿ شولڊاس جو ٻيو نمبر فرزند سيٿ دولٽرام آهي. شڪارپور ۾ پئس ”هوزيئري“ جو ڪارخانو کوليو، ته هيءُ ننڍڙي ئي، کيس انهيءَ ڪم ۾ مدد ڪرڻ لڳو. اٺن جو سمورو ڪم سندس نظر هيٺ

سيٽ دولترام شولڊاس

ٿيندو هو. ائين چاهه وڌيس، ته پنجاب جي سرڪاري ”هوزيٽري انسٽيٽيوٽ“ مان سکيا وٺي، ڪوٽن، جرسين، گنجي، فراڪن وغيره جا اهڙا نوان نمونا ڪڍيائين، جو ڏيهي توڙي يوروبي لوڪ اُهي پسند ڪرڻ لڳا. سکر جي اڳوڻي ڪليڪٽر مسٽر ايڇ. ٽي. سارلي آءِ. سي. ايس جي ترميمتيءَ لکيو آهي ته، ”منهنجو اوني ڪوٽ ۽ گهگهرو شڪارپور جي انهيءَ ڪارخاني جا ٺهيل، منهنجي مڙس مونڪي

ناتال جي سوکڙي ڪري موڪليا هئا. اسڪاٽلينڊ ۾ اهي جن به ڏٺا، تن واهه واهه پئي ڪئي.“ سنڌ جي جڙيل شيءِ جي ساراهه يورپ وارا ڪن، سا سنڌ لاءِ فخر جي ڳالهه آهي.

گذريل چئن ورهين کان شڪارپور وارو ڪارخانو بند آهي. اُن جي بدران، سيٽ دولترام، ڪراچيءَ جي جيل طرف، هڪ چڱي پيماني تي ”سٽنڊرڊ ننگ“ کولي آهي، جنهن ۾ سڀ ڪنهن قسم جي هوزيٽري جڙي ٿي.

سيٽ دولترام ۾ ديس شيوا جو انگ به آهي، ۽ پڪو اسڪاٽو آهي. سنه 1939ع جي سکر ۽ شڪارپور وارن فسادن مهل هن نوجوان، شڪارپور جي امن امان لاءِ پنهنجي اسڪاٽو ٽروپ سميت، رات ڏينهن پهرو پئي ڏنو. سرڪار به سندس قدر سڃاڻي، کيس آفرين نامو، ۽ روالور ۽ بندوق رکڻ جو پروانو ڏنو. بندوق جي ليسان هئڻ سبب شڪار جو گهڻو ڪوڏيو ٿي پيو آهي.

اجواڻي:

نڪ ”منچنديا“. خيرپور مير صاحب واريءَ ۾ رهن ٿا. حيدرآباد جي ڀاونائين، جڳتياڻين ۽ گدواڻين جا سؤٽ آهن. ڏسو ”ڀاونائي“

ديوان مول سنگھ، خيرپوري، مهاڀارت جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪيو هو، جو پنجيتاليه کن ورهيه ٿيا، ته ڏٺو هوم. ان جي متي ۾ پنهنجي اجواڻي آڳڻه جو احوال هيئن لکيو هئائين:

”اسانجو وڏو ميان آدم شاهه ڪلهوڙي سان گڏ سنڌ ۾ آيو. ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبن ۾ اسانجا وڏا ديوانيءَ جي عهدي تي مقرر ٿيا. پوءِ ميرن حڪومت جي تقسيم ڪئي (ڏسو صفحو 55). مير سهرار، خان پنهنجي رياست جي گادي خيرپور مقرر ڪئي، ۽ منهنجي ڏاڏي ديوان اڄو مل کي بعدي ديوانيءَ جي مقرر ڪيائين. پيا سندس عزيز خويش ۽ برادر (يا وٺائي، جڳتياڻي ۽ گدواڻي) سڀ حيدرآباد جي مير صاحبن وٽ معزز رهيا. ديوان اڄو مل ۽ سندس ڀاءُ (ديوان ڪرن مل) خيرپور ۾ سڪونت اختيار ڪئي. مير صاحب مير سهراب خان صاحب پنهنجيءَ حياتيءَ ۾ مير صاحب مير رستم خان صاحب کي پنهنجو تخت نشين ڪيو. ديوان اڄو مل جو پٽ جوانيءَ ۾ اکين کان ويهي ويو، تنهن ڪري سندس پوٽو ديوان دلپتراءُ، پنهنجي ڏاڏي ديوان اڄو مل جي عهدي تي، مير صاحب مير رستم خان صاحب جي سرڪار ۾ ديواني عهدي تي، سرفراز ٿيو. منهنجو سڳو ڏاڏو ديوان امراءُ (ولد ديوان چٽو مل)، مير مبارڪ خان جو مير رستم خان جو ڀاءُ هو تنهنجي سرڪار ۾، ديواني عهدي تي، سرفراز ٿيو. بقدرد پرميسر جي ديوان دلپتراءُ کي اولاد ڪونه هو، تنهنڪري ديوان امراءُ جو سندس سؤت هو تنهنجو پٽ يعني منهنجو پيءُ گود جو پٽ ڪيائين، جو بعد قضيي ديوان دلپتراءُ جي ساڳي طرح سندس ديواني عهدي تي مير رستم خان صاحب جي سرڪار ۾، سرفراز ٿيو، انهي جي املاڪ ۽ جاگير جو مالڪ ۽ وارث ٿيو، ۽ پنهنجي سڳي پيءُ کان جدا رهيو، ۽ ديوان دلپتراءُ جو پٽ سڏجڻ ۾ آيو. منهنجي پيءُ جو نالو اصل ”جيئانند“ هو. پوءِ جنهن ڏينهن ديواني عهدي تي سرفراز ٿيو. تنهن ڏينهن مير صاحب مير رستم خان صاحب سندس نالو بدلائي

”ديوان شير سنگهه“ رکيو، جنهن ڪري منهنجي پيءُ جو نالو اهو مشهور ٿيو.

”جڏهن انگريز صاحب بهادر سنڌ فتح ڪئي، تڏهن منهنجو پيءُ ديوان شير سنگهه ڪليڪٽر صاحب بهادر سکر شڪارپور وٽ بعهدي دفترداريءَ تي مقرر ٿيو، ۽ پڻ ديوان امراءِ منهنجو سڳو ڏاڏو بعهدي مختيارڪاريءَ تي مقرر ٿيو. پيا به جيڪي منهنجي خاندان جي ڪٽنب جا هئا، سي چڱن عهدن تي مقرر ٿيا. قسمت سان ٻارهن مهينا مس گذريا، ته منهنجي پيءُ ديوان شير سنگهه جو قضيو ٿيو. مان ننڍو هئس؛ پر سرڪار انگريز صاحب بهادر جي مان ۾ جاگير منهنجي نالي مقرر ٿي، جا اڄ تائين هت ۾ آهي.“

ديوان مول سنگهه وڏي هوندي جاگيردار ٿي رهيو. کيس چار پٽ هئا: اڏا سنگهه، شام سنگهه، امر سنگهه ۽ نهال سنگهه. اهي سڀ زميندار هئا. ديوان اڏا سنگهه جو پٽ ديوان جڳت سنگهه زميندار گذاري ويو آهي ۽ ٻيو پٽ ديوان گوپال سنگهه شڪارپور ۾ زميندار آهي. ٻين جو به اولاد آهي.

راء صاحب
ديوان امر سنگهه مولسنگهه

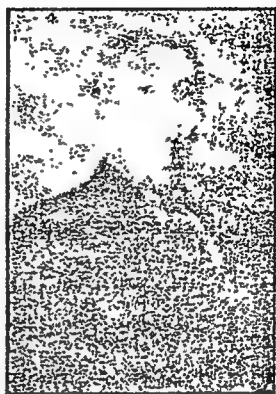
ديوان امر سنگهه مول سنگهه جو جنم 4 ڊسمبر 1858ع جي خيرپور ۾ ٿيو. سندس وقت ۾ ميٽريڪيوليشن امتحان بمبئيءَ ۾ ٿيندو هو، ۽ بمبئيءَ وڃڻ جي سهوليت نڪا سمنڊ نڪا خشڪيءَ جي رستي هوندي هئي، تنهن ڪري ڪو جزوي بمبئيءَ ويندو هو، جيڪي شاگرد انگريزي پنج ڇهه درجا پڙهي، نوڪري ڪرڻ چاهيندا هئا، تن کي تعليم کاتي جي مقرر ڪيل راءِ صاحب ديوان امر سنگهه مول

سنگهه ڪامبئيءَ جو امتحان پاس ڪرڻو پوندو هو. جيڪي اميدوار

پاس ٿيندا هئا، تن کي سنڌ جي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جي صحي سان هڪ سرٽيفڪيٽ ملندو هو، جو ننڍي درجي واري نوڪريءَ ملڻ لاءِ ٻي درجي جو سرٽيفڪيٽ" سڏبو هو. اهو پوءِ "سيڪنڊ گريڊ پبلڪ سروس" امتحان سڏجڻ ۾ آيو. ديوان امر سنگھ اڃا پنهنجون درجو پڙهندو هو، ته اهو ڪاميٽيءَ جو امتحان ڏيئي، 7 ڊسمبر 1877ع جي نوڪري لاءِ گهريل سرٽيفڪيٽ حاصل ڪيائين، ۽ 1878ع ۾ ٺپال کاتي ۾ نوڪريءَ ۾ گهڙيو. پوءِ بلوچستان جي پوليتيڪل کاتي ۾ اول سبيءَ ۾ 1880ع ۾ ڪلارڪ مقرر ٿيو. انگريزيءَ ۽ سنڌيءَ کانسواءِ پارسيءَ ۽ پشتو جو به ڄاڻو هو. پاڻ کي ڪارائتو ثابت ڪيائين، ته هيد ڪلارڪ مقرر ٿيو. سنه 1890ع ۾ روينيو لائين ۾ اضافو ڏيئي، تحصيلدار (مختيارڪار) جو عهدو پڪيءَ طرح ڏنائونس. بلوچستان جي جدا جدا تحصيلن ۾ سورهن ورهيه کن قابليت ۽ ايمانداريءَ سان تحصيلداري ڪيائين، ته بلوچستان جو ايڪسٽرا اسسٽنٽ ڪمشنر (ڊپٽي ڪليڪٽر) مقرر ٿيو، ۽ انهيءَ گزيٽيڊ آفيسر جي عهدي تان 1914ع ۾ پينشن ورتائين. جملي پنجنهه ورهيه نوڪري ڪيائين. انهيءَ عرصي ۾ قلات ۾ نائب وزير ٿي به ڪم ڪيو هئائين. سندس حسن خدمتيءَ ڪري، 1914ع ۾ "راءِ صاحب جو لقب" مليس. هيءُ آدم ۽ اورچائيءَ جو هڪ عمدو مثال آهي.

ديوان امر سنگھ پينشن وٺڻ کانپوءِ شڪارپور ۾ پنهنجون بنيون سنڀاليندو هو؛ پر بينچ ماجسٽريٽن جو آنرري چيئرمين، ۽ سکر ضلعي جي ميونسپل، لوڪلبورڊ، جيل ۽ ٻين ڪاميٽين جو به ميمبر ٿي ڪم ڪندو هو. هو صاحب پراونشل درباري به هو ۽ بمبئيءَ جي گورنر صاحب ۽ ٻين وڏن عملدارن سان ملاقي ٿيڻ لاءِ سرڪاري عملدارن وٽان نينڍ ملندي هيس. شهنشاهه جارج پنجين ۽ ڇهين جي تاجپوشيءَ جي جلسن ۽ ٻين موقعن تي ٻلا مليا هئس. سندس ديهانت خيرپور ۾ 13 مارچ 1941ع جي، ٿياسِي ورهين جي ڄمار ۾ ٿيو. سندس چار فرزند

حڪمت سنگھ، جوت سنگھ، گلاب سنگھ ۽ ڪندن سنگھ آهن. ٻه نياڻيون به اٿس، جن مان وڏي شريمني ٺڪي ٻائي ديوان آندرام لچيرام واڌواڻي وڪيل سان خيرپور ۾ پرنٽيل آهي، ۽ ٻي اڃا پڙهندي آهي.

ديوان حڪمت سنگھ جو جنم خيرپور ۾ 21 مئي 1891ع جي ٿيو. سنڌي فائينل ۽ مئٽرڪ امتحان پاس ڪري، سنه 1914ع ۾ پاڻ به بلوچستان جي پوليتيڪل ڪاتي ۾ گهڙيو. پهريائين سبيءَ ۾ ڪلارڪ هو، ۽ پوءِ پنجاب سيٽلمينٽ ٽريننگ ورتائين، ته اضافو ڏيئي، روينيو لائين ۾ نائب تحصيلدار ڪيائونس. سنه 1934ع ۾ پڪيءَ طرح تحصيلدار ٿيو. بلوچستان جي جدا جدا تحصيلن ۾ قابليت ۽ ايمانداريءَ سان ڪم ڪيائين، ته 1943ع ۾ پنهنجي پتا وانگر ايڪسٽرا اسسٽنٽ ڪمشنر مقرر ٿيو، انهيءَ گزيتيد آفيسر جي عهدي تان پنجونجاه ورهين جي ڄمار ۾، پينشن ورتائين. هن وقت شڪارپور ۾ پنهنجن ٻنن ٽي گذاريندو آهي. پتا وانگر پارسيءَ ۽ پشتو ٻويه ڄاڻو آهي.

ديوان جوت سنگھ امرسنگھ بمبئي يونيورسٽيءَ جو گريجوئيٽ آهي. ڪاليج جي وقت ۾ راند جو، خاص ڪري ٽينس جو، خفت گهڻو ٿيو. ٽينس ٽورنامينٽ ۾ گهڻائي ٻلا مليا هئس. گريجوئيٽ ٿيڻ کانپوءِ ريلوي ڪاتي ۾ گهڙيو، ۽ وڏي وڃي گزيتيد آفيسر ٿيو. هن وقت ڪراچيءَ ۾ سپرنٽينڊنٽ آف واچ اينڊ وارڊ (نارٿ ويسٽرن ريلوي) جي عهدي تي آهي. حسن خدمتيءَ ڪري ”راءِ صاحب“ جو لقب مليل اٿس.

ديوان گلاب سنگھ امر سنگھ پهريائين سنڌ ۾ ويٽرني ڪاتي ۾

گهڙيو. پوءِ ولايت وڃي ويترنري ڪورس جو وڌيڪ اڀياس ڪري آيو، ته مدراس جي ويترنري کاتي ۾ ڊسٽرڪٽ آفيسر مقرر ٿيو. ديوان امر سنگھ جي چوٿين فرزند ديوان ڪندن سنگھ پهريائين حيدرآباد ۾ ميڊيڪل ڪورس ڪيو؛ پر پوءِ خيرپور رياست ۾ نوڪريءَ ۾ گهڙيو. هن وقت خيرپور ميونسپل ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري آهي. ديوان اجو مل جو پيو پٽ ديوان چنڊو مل (چنڊ مل) هو؛ جنهن جا پٽ جمعيٽراءِ، املراءِ، چيلارام، پيلارام، ريلارام ۽ گهنشامداس هئا. ديوان گهنشامداس جو پوٽو مسٽر شيوا سنگھ هرنيسنگھ رٿاڻڙڊ پوسٽ ماسٽر آهي. ڪجهه وقت ”سنڌ واسي“ اخبار جو سمپادڪ هو. ”ڪنشت“ ۽ ٻيا پستڪ رچيل اٿس.

ديوان اجو مل جو ڀاءُ ديوان ڪرن مل هو، جنهن جو اولاد به اجواڻي سڏجي ٿو. سندس نسل مان ديوان وسڻ مل ۽ ديوان گربخش سنگھ ڪاردار هئا. ديوان گربخش سنگھ جا پوٽا پروفيسر ايل. ايڇ (لال سنگھ هزاري سنگھ) اجواڻي ■ مسٽر رامچند پوليس انسپيڪٽر آهن.

اجواڻي ٻائي گريت صاحب جا سڪ آهن. ٻائي صاحب جو هڪڙو تڪاڻو خيرپور ۾ ۽ ٻيو حيدرآباد ۾ آهي.

اروڙ ونسي:

سنڌ جي راءِ گهراڻي ۽ براهمن گهراڻي وارن راجائن جي گاديءَ جو هنڌ اروڙ (الور) هو، جو هن وقت هڪ ڳوٺڙو، روھڙيءَ کان اڍائي ڪوهه پري، اڄپاڻ حالت ۾ آهي. سنه 711ع ۾، عربن جي ڪاھ وقت اتي ڀاڄڙ پيئي. پوءِ ٿورو وري وسيو، ته زلزلي سبب اتان ماڻهو ڀڳا، (ڏسو صفحہ 37 ۽ 40). سندن نسل وارن مان گهڻا اڄ تائين بهاولپور ۽ ان جي پريان، سنڌونديءَ جي ٻنهي ڪنارن تي، ۽ پنجاب جي به پنجن ئي ندين جي ٻنهي ڪنارن تي، پنهنجا ماڳ جوڙي ويٺا آهن. انهيءَ مان ائين سمجهجي ٿو، ته الور ۾ جڏهن ڀاڄڙ پٺيان ڀاڄڙ

پيئي، تڏهن اتي جا ڪيترا رهاڪو، ٻيڙين ۾ چڙهي پڳا هئا، ۽ جن کي جتي سٺي ۾ آيو، سي ٽٽي ندين جا ڪنارا والاري وينا. هن وقت تائين اهي وڏي ويجهي اٽڪل پنڌهن لک ٿيا آهن. منجهائن گهڻا گروءَ جا سٽڪ ۽ ٿورا آريه سماجي، برهمو سماجي ۽ ديو سماجي آهن؛ پر سڀ اڄ تائين پاڻ کي ”اروڙ ونسي“ يعني اروڙ جي رهاڪن جو اولاد سڏائين ٿا. ڪنهن وقت پنجاب مان به ڪيترن اروڙ ونسين، بد امنيءَ ۽ ٻين سببن ڪري لڏيو. ڪي راجپوتانا ويا، ڪي سنڌ ڏي موٽيا، ۽ شڪارپور کان ڦلات طرف ويا. وڌيڪ حقيقت لاءِ ڏسو ”تواريخ اروڙ ونسي“، ازڏو ٻوليءَ ۾ لکيل، شرييت لالا رامچند منچنديا وڪيل، لاهور، ۽ مهٽ ٽيڪچند بڻاج وڪيل، چيف ڪورٽ ملتان جي اهي ٻئي صاحب پاڻ به اروڙ ونسي آهن.

اروڙ ونسين جون ڪل 458 نڪون ڄاڻايون اٿن، جن مان ڪن ٿورين جو ذڪر ڪجي ٿو.

اروڙ ونسين جون نڪون:

قديم سنڌ ۾ عام طرح نڪ جي نالي پٺيان ”جا“ لفظ گڏيندا هئا، جنهن جي سنسڪرت ۾ معنيٰ آهي ”جاتي نسل، اولاد“ مثلاً ”جاڙيجا“. معنيٰ ”جاڙي جو اولاد“ (ڏسو صفحہ 43). اهڙا ٻيا مثال بنيجا، تلريجا، پهوجا، جسوجا، ڪڪڙيجا، ماڪيجا ۽ هندوجا آهن. ”ڌميڄا (ڌميڄا، ڌاميڄا)“، ”وليڄا“ (وليڄا) نالن ۾ ”ج“ جو اچار مٽجي ”چ“ ۽ ”ڇ“ ٿيو آهي.

سنڌ ۾ جوڻيجا، جهيجا، چنيجا، ڏيپارجا (ڏيپارڇا)، سڌوجا، ناريجا وغيره ذاتين وارا مسلمان آهن؛ پر اهي اصل هندو هئا، ۽ اهي سندن نڪن جا نالا هئا (ڏسو صفحہ 37 ۽ 56). ڪي هندو پنهنجن نڪن جي نالن پٺيان ”آئي“ گڏيندا هئا (ڏسو صفحہ 16). مثلاً اجمائي (جمائي)، ٻٽائي، ڀٽائي، ڀڳٽائي، گرسائي ۽ هريائي. ڪي هندو پنهنجي نڪن پٺيان ”پال“ لفظ گڏيندا هئا. مثلاً راجپال، ڪاڻپال،

ڪٽريال ۽ نانگپال. ڪن حالتن ۾ ”پال“ مان ”پ“ اکر نڪري ويو آهي، جنهن ڪري باقي ”آل“ جو اچار بڻيو آهي، جهڙوڪ نڪرال ۽ منجال. اروڙ وٽس جي ٻين نڪن جا نالا بجاج، سچديو، ناگديو، واسديو، منچنديا وغيره آهن. مطلب ته سنڌ جي جن آڪهيون ٻاٻ چئون ٿا ته ٻاهران آيون آهن، سي اصل سنڌ جون هيون، جي موٽي سنڌ ۾ آيون آهن، ۽ ڪيتريون آڪهيون اڃا پنجاب ۽ ٻين ھندن آهن. نه به ”اروڙ وٽسي“ سڏجن ٿيون.

شڪارپورين جو اصل نسل:

شڪارپور ۾ ڪي ڀاڻيا آهن، جن جا وڏا اصل جيسلمير کان آيا هئا. جهڙوڪ ڦيرواڻي ۽ گاجريا. ڪي برهم ڪٽري آهن، جن جا وڏا اصل ڪڇ علائقي کان آيا هئا، جهڙوڪ سونيار، بر ڪيترا اروڙ وٽسي آهن جهڙوڪ آهوجا، بجاج، جمائي (پنجاب ۾ چوڻ اجمائي)، جاوڻا (لاڙڪاڻي ۾ به آهن) ڇاٻڙيا (شڪارپور ۾ ”جيشملاڻي“ ۽ حيدرآباد ۾ ”ساگرائي ۽ ناگراڻي)، راجيال، ڪٽر (پنجاب ۾ چوڻ ”ڪٽر“). گانڌي، لالا، ماڻا وغيره. انهن سڀني کان آڳاٽيون شڪارپوري آڪهيون آهي آهن، جي قلات کان آيون آهن. سندن ڪجهه قدر پتو ھندن جي پراڻن ۽ ڪن تاريخن مان پوي ٿو.

رگ ويدڪ زماني ۾ جيڪي آريه لوڪ ”سپت سنڌو“ ۾ رهندا هئا، تن مان هڪڙا ”درهيو“ آريه هئا، جي چندرونسي گهراڻي جا هئا، ۽ ”انو“ (شوي) آرين جا ويجهڙا سوٽ هئا (ڏسو صفحہ 3، 4 ۽ 25). اهي اصل رهندا ئي هاڻوڪي پشاور ۽ ان جي آسپاس هئا. اُتي جيڪو سندن گاديءَ جو هنڌ هو، سو سندن هڪ راجا گندار جي نالي سان ”گندار“ سڏبو هو، جنهنجو اُچار پوءِ ڦري ”گندار“ ٿيو. (ڏسو صفحہ 4 ۽ 25). پراڻن ۾ ڄاڻايل آهي، ته راجا گندار کان پنج پيڙهيون پوءِ درهيو آريه لوڪ، هندستان (سپت سنڌو) ڇڏي، اُتر طرف (افغانستان ۽ بوجستان) ۾ وڃي رهيا، ۽ اُتي پنهنجي ڌرم، ٻولي ۽ سڌ جو پورو

ڪيائون. اڳي اهو پاسو به آرين جو هو، پر پوءِ اتي جي رهاڪن جدا جدا وقتن تي جدا جدا مذهب اختيار ڪيا، ۽ سندن ريتون رسمون عليحده ٿيون، جنهن ڪري هندستان وارن آرين انهيءَ پاسي کي ”مليج ديش“ سڏيو. انهيءَ هوندي به ائين سمجهڻ ۾ اچي ٿو، ته ڪيترا درهيو آرين اُتي به پنهنجي هندو ڌرم تي قائم رهيا. ان لاءِ ثابتي آهي. عيسوي سنه کان سوا ٽي سؤ کن ورهيه اڳي سڪندر اعظم انهيءَ واٽ کان هندستان تي ڪاهي آيو هو. ان وقت جا احوال جي يوناني تاريخ نويسن ڄاڻايا آهن، تن مان معلوم ٿئي ٿو، ته انهيءَ پاسي هندو هئا. اهي ڪيتري تعداد ۾ هئا، سو ڪنهن به ڪو نه ڄاڻايو آهي؛ پر لانگورٽ ڊيمس جي ٺاهيل بلوچي ٻوليءَ جي گرامر ۽ لغت ۾ ڄاڻايل آهي، ته بلوچي ٻوليءَ جي نحوي بناوت پراڪرت ٻولين، خاص ڪري سنڌي ٻوليءَ جي بناوت سان گهڻو مشابهت رکي ٿي. ڊاڪٽر ٽرمپ جنهن سنڌي ٻولي جو گرامر ٺاهيو آهي، تنهن پشتو ٻوليءَ جو گرامر به ٺاهيو هو. ان جي مندر ۾ ڄاڻايو اٿس ته جيڪي نج پڻو لفظ سڏجن ٿا سي سنڌي وغيره مان ورتل آهن، ۽ پشتو ٻوليءَ جي اسمن جي ڦيرن ۽ فعلن جي گردانن جي ترتيب سنڌي نموني سان بلڪل ويجهي مشابهت رکي ٿي. هن مان ظاهر آهي، ته اتي هندو ايتري ته تعداد ۾ هئا جو سندن ٻوليءَ جو بلوچي ۽ پشتو تي گهڻو گهاٽو اثر ٿيو. سنڌ جي ٻين ھندن جا رهاڪو جدا جدا وقتن تي جدا جدا قومن سان لهه وچڙ ۾ آيا، ته سندن ٻوليءَ مان ويدڪ سنسڪرت وارو ميناڄ نڪري ويو؛ پر هيڏانهن افغانستان ۽ بلوچستان ۾ درهيو آرين جي ٻوليءَ کي ڪو بگاڙڻ وارو هئو ئي ڪونه، جنهن ڪري سندن ٻوليءَ ۾ ويدڪ سنسڪرت وارو سريلو ۽ ميناڄ ڀريو نمونو قائم رهيو. سندن اولاد پوءِ شڪارپور طرف آيو، ته اڄ به ڏسو ته شڪارپورين جي ٻولي جهڙي آهي سڀڪ ۽ سواڊي، تهڙي آهي مٺي ۽ رسيلي، ۽ انهيءَ سان سنڌ جي ٻئي ڪهڙي به هنڌ جي ٻولي ميناڄ ۾ مٽ پئجي ڪين سگهندي. مطلب ته هاڻوڪن

شڪارپورين مان ڪيترن جا وڏا، ويدڪ زماني کان وٺي، رهندا ئي قلات ڏي هئا، کين قلات طرف وڻج واپار ڪندو ڏسي، پنجاب ۽ ٻين هنڌن جا ڪي اروڙ ونسي وغيره اوڏهين ويا، هڪٻئي سان گهڻو وقت گڏ رهيا، ته انهن جي اُچار ڪرڻ جو نمونو به ساڳيو ئي ٿيو، جنهن ڪري هينئر سڀني شڪارپورين جي ٻولي نهايت مٺي ۽ رسيلي آهي. ٻوليءَ جي انهيءَ ثابتيءَ کانسواءِ ٻي هيءَ به مکيه ڳالهه آهي، ته گذار (قنڌار) جا رهاڪو راڳ ۽ گاني ۾ ايتري قدر پڙ هئا، جو اڄ تائين راڳ کي ”گندرو وديا“ يعني گذار جي رهاڪن جي وديا چئبو آهي. اهو راڳ جو شوق به جيترو شهر شڪارپور ۾ آهي، تيترو سنڌ ۾ پڻ ڪنهن به هنڌ ڪونهي. سنسڪرت ۽ هنديءَ لاءِ چاهه به منجهن گهڻو آهي. ان جو هڪ نتيجو به ڏسو. ساميءَ جا سلوڪ ويدانت مت تي ٻڌل آهن ۽ اهي اسان کي مليا ئي شڪارپور مان آهن.

شڪارپور جو شهر سنه 1617ع ۾ ٻڌو. انهيءَ کان اڳي قلات کان آيل شڪارپورين جا وڏا ڳوٺ لکي ۽ ٻين پروارن ڳوٺن ۾ ڌنڌو ڌاڙي ڪندا هئا، ۽ سڀيءَ طرف به سندن واپار جو چلتو چڱو هوندو هو. ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ شڪارپور جو شهر سڀيءَ سان لاڳو ٿيو. اُتي جو حاڪم هڪ افغان مقرر ٿيو، ته بلخ بخارا سان واپار وڌيو، ۽ پنجاب کان آيل اروڙ ونسين مان به ڪي اوڏهين ويا. پوءِ جدا جدا وقتن تي قلات مان ڪيترا شڪارپور ۽ جيڪب آباد طرف اچي رهيا، جنهن ڪري سندن آڪهين تي نالا ئي قلات جي ڪن شهرن جا پيل آهن.

جيڪب آباد کان اٽڪل پنجويهه ڪوهه پري، قلات جي حد ۾ ”ڀاڳ“ ۽ ”ناڙي“ آهن، ۽ انهن کان ٿورو پريرو ”ڇت“ ۽ ”روپاهه“ آهن، انهن هنڌن آيل ”ڀاڳي“، ”ناريوال“، ”ڇاٽي“، ۽ ”روپاهي“ سڏجن ٿا. ڀاڳ ۽ ناڙيءَ کان آيل ”ڀاڳناڙي“ ڪونجن ٿا. منجهائن ڪي احمد شاهه درانيءَ جي وقت ۾ قلات کان سنڌ ۾ آيا، ۽ ڪي ته بنهه ويجهڙائي ۾ 1850ع ڌاري آيا. ڪهڙا اڳي ۽ ڪهڙا پوءِ آيا، سا ڳالهه

سندن پوني، مان ظاهر آهي. قديم شڪارپوري قلات کان سنڌ ۾ تڏهن آيا، جڏهن سنسڪرت زماني وارن مٿن اُچارن جو نمونو سندن ابن ڏاڏن مان اڃا صفا ميٽجي نه ويو هو. ڪي قلات طرفان پوءِ آيا ۽ اُتي ٻروڙ ڪجي جي اثر ڪري، اچارن مان ميناڄ گهٽ ٿين. ڀاڱناري ۽ ڪي ٻيا اهو ميناڄ ڀريو نمونو قلات ۾ ئي وڃائي پوءِ سنڌ ۾ آيا، جنهنڪري قديم شڪارپورين جي ٻوليءَ وارو ميناڄ سندن ٻوليءَ ۾ آهي ئي ڪونه.

هائوڪن شڪارپورين جا وڏا قلات طرف اڪثر وڻج واپار ڪندا هئا. سندن هنديون وڻج ايشيا طرف هلنديون هيون. بيٺل ماڻهو هئا، ۽ اتي عزت آبرو جهجهي هين، ويتر پنهنجي مٺيءَ زبان ۽ خوش خلقيءَ ڪري ڀراون ڪي به پنهنجو ڪري وٺا هئا. وڏن نوابن ۽ ٻين هلنديءَ وارن کي گهرج مهل پيسي جي مدد ڪندا هئا، ته هو سندن تورا مڃيندا هئا، ۽ اوکيءَ سؤڪيءَ ۾ کين مدد ڪندا هئا. ائين اتي زس به رهائي وٺا هئا ته چڱيءَ ريت ڄمائي به وٺا هئا. سنڌ جي ٻين ھندن ايتري جرئت ڪانه ٿي ساري جو پٺاڻن جي ملڪ ۾ وڃي رهن، تنهن ڪري انهيءَ طرف جو وڻج واپار سمورو سندن هٿ ۾ هو. پوءِ سنڌ ۾ هميشه لاءِ اچي رهيا، ته به سندن وڻج واپار بلخ بخارا وغيره سان هلندو آيو. سنڌ ۾ بخاري تناويز، گلبدن، گل بهرا وغيره انهن چالو ڪيا. ڪوئيٽا، چمن، قندار وغيره جي ميون جي واپار کي به پهريائين پاڻ زور وٺايائون، ۽ پوءِ ٻين ھندن جا هندو به انهيءَ ڌنڌي ۾ گهڙيا، نه ته رڳو پٺاڻ پاڻيھي ميوي جي واپار کي ايترو زور وٺائي ڪين سگهن ها. گچ ورهين کان حالتون ڦريل ڏسي، شڪارپورين بلخ بخارا ڏي وڃڻ بند ڪيو آهي. منجهانن ڪيترن پهريائين وڃي بمبئي وسائي. بمبئيءَ جو ”چي پازو“ شڪارپورين جو آهي. هن وقت ڪيترن شڪارپورين جون ڪوٺيون مدراس ڪاتي ۾ آهن. ڪراچيءَ ۾ به ڪپڙي ۽ ٻين جنسن جو واپار ڪنهن ئي ٻيا ڪن. واپار مان ساڄا ٿي پيا آهن، ته دان ڀڄ به وڌي دل

سان ڪن ٿا (ڏسو صفحو 8). شڪارپور ڪاليج، پائسلائين، اسپتال، وير گهرن، ۽ ٻين سنسٽائن لاءِ جام پئسو ڏنو اٿن ۽ خود شڪارپور شهر جي رونق به چڱي وڌائي اٿن. اڄ شڪارپور جو رڳو لکي در لک لهي.

اڪالي:

”ڪال“ معنيٰ وقت. ”اڪال“ معنيٰ ”با وقت“ (Timeless). اهو ايشور جو هڪ ضفاتي نالو آهي. ايشور جي تڪا آد تڪا انت آهي، تنهن ڪري ”اڪال“ سڏجي ٿو. جيڪو ماڻهو رڳو اڪال پرڪ کي مڃي ٿو، اڏوئي ”اڪالي“ ڪوٺجي ٿو. ”اڪالي“ عام طرح ”خالصا“ سڏبا آهن. ”خالصا“ فقط زمين سان به لاڳو ڪيو آهي. ”خالص“ معنيٰ ”نج“، ۽ ”خالصا زمين“ معنيٰ اها زمين جا بغي طرح سرڪار جي ملڪيت هجي. ۽ جنهن ني ڪنهن به جاگيردار يا زميندار جو ڪوبه حق نه لڳندو هجي. ”اڪالي پاڻ کي اڪال پرڪ (ايشور) جي خلاصي ملڪيت سمجهندا آهن، ۽ مٿن ٻئي ڪنهن به ديوتا جو ڪوبه حق ڪونه لڳي. اهو ئي سبب آهي جنهن ڪري اڪالي ”واهگروءَ جا خالسا“ سڏبا آهن. حقيقت ڪري اڪالين جو ٻين خالصن کان ڌار فرقو آهي، ۽ اهي ”نهنگ“ ڪوٺبا آهن. ”نهنگ“ (سنگ، سنسڪرت نهه سنگ) معنيٰ ”جنهنجو ڪنهن سان به سنگ يا لاڳاپو نه هجي.“ اهي ڪل مرجاتا، لوڪ مرجاتا، ۽ دنيا جا سڀ واسطا ڇڏي، پنهنجو تن، من ۽ ڌن گروءَ تان قربان ڪرڻ لاءِ هر دم تيار هوندا آهن، تنهن ڪري ”نهنگ“ ڪوٺبا آهن.

اڪالي يا خالسا گروءَ جا سک آهن. سک ڌرم جو بنياد گرو نانڪ صاحب وڌو هو، جنهن 1469ع ۾ اوتار داريو هو. سنڌ ۾ سک ڌرم ٽهلائين لاءِ گرو نانڪ صاحب جن ڪراچيءَ تائين به آيا هئا. ۽ هاڻوڪي رتن نلاءِ وٺ اچي رهيا هئا، انهيءَ پوتر اسٽان تي گرو صاحب جن جي درٻار ٺهيل آهي. اورنگزيب بادشاهه جي وقت ۾ سندس مقرر

ڪيل عملدار مسلمانن وٽان زڪوات ۽ غير مسلمانن وٽان جزيه جي ڍل اڳاڙيندا هئا. گرو هر گوڀدن سنگهه صاحب جن جي آگيا پٽاندر سکن انهيءَ ڍل ڏيڻ کان نابري واري، ته سائن سختيون ٿيون، جي ڪجهه ڏينهن ساندهه هليون. دسمن پاتشاهه سري گرو گوڀند سنگهه صاحب پنهنجي وقت جون حالتون ڏسي، اڪال پنٿ جاري ڪيو. سکن ۾ ڌرم جو انگ وڌايائين، ۽ منجهن ملٽري پاڻ به اهڙو ڦوڪيائين، جو پنجاب جي سکن جي ڪايا پلٽ ٿي پيئي. اهڙا ته سورهي ۽ سرويج ٿيا جو پنجاب جي مسلمان حاڪمن کان حڪومت ڪسي، پنهنجي بادشاهي ٻريا ڪيائون، جنهن ڪري پوءِ بهاراجا رنجيت سنگهه پنجاب جو حاڪم ٿيو. اڄ به سکن جي قوم نهايت بهادر ۽ ڌرمشت آهي ۽ بهادريءَ جي ڪري سڄيءَ دنيا ۾ مشهور آهي. اڪال پنٿ ٿيلائين لاءِ گرو گوڀند سنگهه صاحب پنهنجا پرچارڪ اپر سنڌ ۾ موڪليا هئا، جنهن ڪري اُتي به ڪيترا خالص ٿيا. اڄ تائين لاڙڪاڻي ۽ ٻين هنڌن تي هر هڪ گهر مان هڪڙو نه ٻيو پاڻ کي ”سنگهه“ سڏائيندو آهي، ۽ پوءِ ڀلي ته ڪيس ڏاري هجي يا نه.

خالصن جون پنج نشانين آهن هڪ ڪيس (وار)، ٻيو ڪنگو، ٽيون ڪنگڙي، چوٿون ڪچو ۽ پنجون ڪريان. اهي سڀ لفظ ”ڪ“ اکر سان شروع ٿين ٿا. آڏواڻين جي ڦٽڙائي شاخ وارن اڪالين يا خالصن جي احوال (لاءِ ڏسو صفحہ 93).

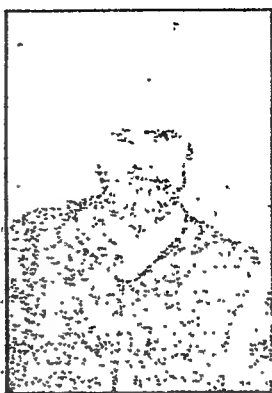
انبواڻي:

نڪ ”ڪڪڙيجا“. ڀڳواناڻي، ڪيسواڻي ۽ مولچنداڻي به ساڳيءَ نڪ جا آهن. اهي سڀ اروڙ ونسي آهن. ڏسو ”اروڙ ونسي“. ڪي ڪيسواڻي چون ٿا ته، ڪنهن لڙائيءَ ۾، سندن وڏن جو بارود ڪپي ويو، ۽ اُن جي بدران ڪڪڙو ڪم آندائون، تنهن ڪري سندن پويان ”ڪڪڙيجا“ يعني ڪڪڙي وارن (ڪڪڙي ڪم آڻيندڙن) جو اولاد سڏجڻ ۾ آيا. انبواڻين جو وڏو ڏاڏو انبو مل راولپنڊيءَ ۾ رهندو هو.

اتي بدامني ٿي، ته اول ملتان ۽ پوءِ روهڙي ويو. پوءِ خيرپور مير صاحب واريءَ ۾ نوڪري مليس نه اُتي گذارڻ لڳو. هالاڻي تعلقي ڪنڊياري مان ٻه گهر پرڻيو هو، ۽ پوءِ پاڻ به هالاڻي ۾ وڃي رهيو، پر سڀ پار خيرپور ۾ ڄاوا هئس.

ديوان انبو مل نهايت ايماندار ماڻهو هو، تنهن ڪري ميرن پنهنجو مودبخانو سندس حوالي ڪيو هو. سندس پٽ ديوان سانولداس ۽ ديوان بازاري مل ڪاردار هئا. ڪنهن وقت ميرن کي سڌ پيئي نه ديوان بازاري مل اڌ لک کن روپيا کائي ويو آهي، ۽ حساب ڪتاب ۾ ڪوڙيون داخلائون ڪري لکيو اٿس، ته اهي پئسا ميرن جي شڪار ڪرڻ، ڪتن جي لوڏين رکڻ، ۽ ڪتن کي سوئين زنجيرن ٻڌڻ وغيره بلي خرچ ٿيا. ميرن يڪدم کيس نظربند ڪيو. ديوان انبومل ۾ ڪلي اعتبار هون، تنهن تي حساب ڪتاب تپاسڻ جو ڪم رکيائون. ديوان انبومل حساب ڪتاب تپاسي. پنهنجي پٽ کي ڏوهي ٺهرايو، سندس سڃاڻي ۽ بي رائيءَ جو قدر ڪري، ميرن پئس کي گناهه معاف ڪيو ۽ آئيندي لاءِ فقط تڪيد ڪري، کيس وري ڪاردار ڪري رکيائون. ديوان انبومل کي آفرين ڏيئي، هڪ تارڪشي لونگي ڏيکايائون، جنهن جون ڪناريون ۽ پلو زريدار هئا، ۽ تاجيءَ ۽ پيٽي ۾ اڌ پٽ ۽ اڌ زري هيس، جنهن ڪري وزن ۾ نهايت گوري هئي. انبوائين ۾ پوءِ هيءُ رواج پيو، ته منجهائن جيڪو پرڻيو هو، تنهن کي اها لونگي چيلهه سان ٻڌندا هئا، ۽ گهوٽ لاءِ اها ڀاڳ جي نشاني سمجهندا هئا. ديوان ڏيارام چيچنداس انبوائي جو هن وقت (1946ع ۾) تپتر ورهين جي جمار جو آهي، سو ڳالهه ٿو ڪري ته ”مان پاڻ جڏهن پرڻيو هوس، تڏهن اها لونگي چيلهه سان ٻڌي هيم. اها لونگي (پوءِ تهبارون ٿي وئي، ته به ٻراڻي زريءَ جا چوويهه روپيا مليا.

ديوان انبومل کي هڪ نياڻي ۽ اڻ پٽ هئا، جن مان ٽي پٽ بازاري مل، سبڻو مل ۽ پارو مل بنا اولاد گذاري ويا. هن وقت هالاڻيءَ ۾ باقي سندس پنجن پٽن سانولداس، ذرمداس، واپاري مل، موريو مل ۽

ديوان يوجراج نارو مل

اتو مل جو اولاد آهي.

ديوان سانولداس جو پٽ ديوان ويڙهو مل هو، جنهن جو پٽ ديوان نارو مل هو. ديوان نارو مل جو پٽ ديوان يوجراج سنه 1880ع ڌاري ڄائو هو. انڪميرڊ اسٽيٽس ۾ هو، ۽ پنجنهين ورهين جي قوه حوالي ۾، 1915ع ۾ گذاري ويو. سندس مربي پٽ مسٽر جهمت مل هن وقت حيدرآباد ۾ انسپيڪٽر آف ريجسٽريشن آهي. مسٽر جهمت مل جو پٽ ڊاڪٽر

گوبند رام آهي، جنهن 1947ع ۾ ايل.سي.پي. اينڊ ايس (مبئي) پاس ڪئي ۽ پهريون نمبر آيو.

ديوان يوجراج جو ٻيو پٽ مسٽر روچند ڪراچيءَ ۾ ڊائريڪٽر آف سول سپلائي جي آفيس جو سپرنٽينڊنٽ آهي ۽ ساڳيءَ آڪٽوبر مان ديوان شوڪتراءِ خويچند زميندار آهي. ديوان مورتي مل جو پٽ ديوان روچرام زميندار به هو، ته نيڪا به ڪڍندو هو. هن آڪٽوبر مان ديوان واسو مل ڌرمڌاس سنت پرش ٿي گذريو آهي.

1782ع ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي وچ ۾ لڙائي لڳي، جنهن ۾ اصلوڪو هالاڻيءَ جو شهر زبون ٿي ويو. هائوڪو هالاڻيءَ جو شهر پوءِ ٻڌو. هائوڪي هالاڻيءَ ۾ اصلوڪي هالاڻيءَ مان، ڪن جزوي گهرن کانسواءِ ٻيا سڀ ٻين هنڌان لڏي اچي ويا آهن.

ٻٽاڻي:

نڪ ”نگدبو“. حيدرآباد جي سپاهي ملائين جي به ساڳي نڪ آهي، ۽ اڳي پاڻ ۾ رستو هئڻ. ڪيترا ”ناگدبو“ نڪ وارا بلڪ ”ٻٽاڻي“ آڪٽوبر وارا، اڄ نائين پنجاب ۾ آهن، ۽ اروڙ وٽسي سڌجن ٿا. ڏسو ”اروڙ وٽسي“.

بٽائين جو وڏو ڏاڏو بٽاسنگھ 1715ع ڌاري ڄائو هو. هو ”ڪانيه ڪبج“ ۾ رهندو هو، جنهن جو اچار عام طرح ڪنوج“ آهي، پر ڪي غلط طرح ”قنوج“ لکندا آهن. نڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ ۾ ديواني عهدي تي مقرر ٿيو ۽ 1778ع ۾ گذاري ويو. سندس پٽ ديوان تيج سنگھ 1739ع ۾ ڄائو هو. هو ملتان ۾ رهندو هو، ۽ پوءِ سنڌ جي ميرن وٽ ديواني عهدي ملڻ ڪري سيوهڻ ۾ اچي رهيو. سندس پٽ ديوان فتح سنگھ 1760ع ڌاري ڄائو هو. کيس حيدرآباد وارن ميرن وٽ ديواني عهدو مليو، ته سيوهڻ مان لڏي، حيدرآباد جي خاتوبندن جي گهٽيءَ ۾ هميشه لاءِ اچي رهيو. کانئس پوءِ سندس ٻيا به ڪي عزيز نوڪرين سانگي سيوهڻ ڇڏي، حيدرآباد ۾ سندس ڀر ۾ اچي رهيا. ائين پنهنجو پاڙو ڌار ٻڌائون، جو اڄ تائين ”سيوهاڻي پاڙو“ سڏجي ٿو. ويجهڙائيءَ ۾ ڪي بٽائي اهو پاڙو ڇڏي، حيدرآباد جي الهندي ڪڇي ۾ وڃي رهيا آهن، ڪي نوڪرين سانگي ڪراچيءَ ۾ آهن، ۽ ڪي سيوهڻ ۾ رهن ٿا. منجهائن گهڻا ڄاوا نپنا ٿي حيدرآباد ۾ هئا؛ پر اصل سيوهڻ کان آيا هئا، تنهن ڪري ”سيوهاڻي“ سڏجن ٿا. ديوان فتح سنگھ جو ديهانت 1829ع ۾ ٿيو.

بٽائين جي سلسلو:

هن وقت جيڪي بٽائي آهن، سي ديوان فتح سنگھ جي ٻن پٽن ديوان عجائبراءِ (1780-1841) ۽ ديوان مول سنگھ (1788-1841) جو اولاد آهن. ديوان عجائبراءِ ميرن وٽ ديواني عهدي تي هو. کيس ٽي پٽ هئا: ديوان ڪيرتراءِ، روپ سنگھ ۽ ڪرم سنگھ.

(1) ديوان ڪيرتراءِ (1801-1852) ڪاردار هو. سندس اولاد

ديوان نارو مل ۽ ٻيا آهن.

(2) ديوان روپ سنگھ جو جنم 1825ع ۾ ٿيو هو. سنه 1859ع

۾ ڪپري جو مختيارڪار ٿيو ۽ 1887ع ۾ گذاري ويو. کيس ٽي پٽ هئا: مولسنگھ، هيرا سنگھ ۽ ڪانسنگھ.

(الف) ديوان مول سنگھ (1851-1895ع) حيدرآباد جي

ڊسٽرڪٽ سپرنٽينڊنٽ پوليس جو هيڊ منشي هو.

(ب) ديوان هيراسنگھ جو جنم

1866ع ۾ ٿيو هو. هو صاحب ڊپٽي

ڪليڪٽر نارا وٺلي (ٿرپارڪر) جو هيڊ

منشي هو. سندس ديهانت 1906ع ۾ ٿيو.

کيس ٽي پٽ ٿيا، جن مان وڏو مسٽر هاسا

سنگھ آهي.

ديوان هيرا سنگھ جي مربي فرزند

مسٽر هاسا سنگھ جو جنم 1887ع ۾ ٿيو

هو. پهريائين ٿرپارڪر ضلعي ۾ روينيو

کاتي ۾ هو.

ديوان هيراسنگھ روپ سنگھ

پوءِ سالت ۽ ايڪسائيز کاتي ۾ ڪلارڪ

ٿي گهڙيو جتي وڌي وڃي ايڪسائيز

انسپيڪٽر ٿيو. سنه 1934ع کان وٺي

پنشن تي آهي. هن وقت حيدرآباد جي

سيوهاڻي جنرل پئٽچاڻ جو پريزيڊنٽ آهي،

۽ پنگتي ڳالهين ۾ گهڻو بهرو وٺندو آهي.

ڪن پنگتي ۽ آرٽڪ مسئلن لاءِ ڪي رٿون

اخبارن جي وسيلي ظاهر ڪيون اٿس، جي

ڪن عملدارن ۽ ٻين ڪن معزز ماڻهن کي

گهڻو پسند پيون آهن؛ پر اڃا عمل ۾ نه آيون آهن. کيس ست پٽ

ڄاوا، جن مان هن وقت چار حيات آهن.

مسٽر هاسا سنگھ جو مربي فرزند مسٽر رام سنگھ آهي، جنهن

جو جنم حيدرآباد ۾، جنوري 1910 جي ٿيو هو. حيدرآباد جي

نوودياليه ۽ ڪراچيءَ جي سرڪاري هاءِ اسڪول ۾ وڌيا وٺي، پوءِ

مسٽر هاسا سنگھ هيرا سنگھ

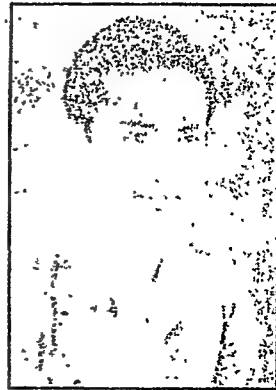

حيدرآباد ڪاليج ۾ داخل ٿيو. حسايي ڪمن سان چاهه هئڻ سبب جولاءِ 1937ع ۾ رجسٽرڊ اڪائونٽنٽ ٿيو. آڪٽوبر 1937ع کان ڪراچيءَ ۾ پنهنجي ڌار آفيس کولي اٿس، ۽ آڊيٽر ٿي ڪم ڪري ٿو. ڪراچيءَ ۾ رجسٽرڊ اڪائونٽنٽ آڊيٽر پيا به آهن جن ڪائٽس اڳي ڪراچيءَ ۾ پنهنجون آفيسون کوليون هيون پر ٿوري ئي عرصي ۾ هيءُ ڪراچيءَ ۾ چڱو ڪپي ويو آهي. ڪيترين آفيسن وارا پنهنجو حساب ڪتاب ڪائٽس تپاسارائيندا آهن، ۽ ڪيترا واپاري انڪم ٽيڪس جا ڪيس ڪيس ڏيندا آهن.

مسٽر هاسا سنگهه جو پيو نمبر پٽ مسٽر نارائڻ سنگهه آهي، جنهن جو جنم 1916ع ۾ ٿيو هو. هو حيدرآباد جي بجلي ڪمپنيءَ ۾ آهي.

مسٽر هاسا سنگهه جو ٽيون نمبر پٽ مسٽر پرتاب آهي، جنهن جو جنم 1925ع ۾ ٿيو هو، هيءُ جوان هن وقت حيدرآباد ڪاليج ۾ بي. اي ڪلاس ۾ آهي. مسٽر هاسا سنگهه جو چوٿون پٽ رتن (جنم 1930ع) اڃا پڙهي پيو.

(ب) ديوان هيرا سنگهه روپ سنگهه جو ڀاءُ ديوان ڪانسنگهه ٿوپارڪر ضلعي جي ڊپٽي ڪمشنر (هاڻ ”ڪليڪٽر“) جو هيڊ منشي هو. جنم 1840ع ڏيهانت 1886ع.

مسٽر پرتاب هاسا سنگهه

ديوان ڪانسنگه جو پٽ ديوان شام سنگهه سپروائيزنگ تپيدار هو. جنم 1869ع. سرگواس 1928ع کيس ٽي پٽ ڪشن سنگهه، سادو سنگهه ۽ نهالچند ٿيا. مسٽر ڪشن سنگهه حيدرآباد ۾ چيف گڊس ڪلارڪ هو. جنم 1885ع. سرگواس 1922ع.

مسٽر ڪشن سنگهه جا ٻه پٽ مسٽر ڀڳوانداس ۽ مسٽر لچمڻداس ڪنٽرولر جي آفيس ۾ آهن ۽ ٽيون پٽس مسٽر رامچند ڪمپٽرولر جي آفيس ۾ اسسٽنٽ سيڪريٽري آهي ۽ فرسٽ ڪلاس گزيٽيڊ آفيسر آهي.

مسٽر سادو سنگهه شامسنگهه جو جنم 1889ع ۾ حيدرآباد ۾ ٿيو هو. پهريائين ٿرپارڪر ضلعي ۾ روڻيو کاتي ۾ هو ۽ ميرپورخاص ميونسپالٽيءَ جو چيف آفيسر به هو. پوءِ ايڪسائيز انسپيڪٽر مقرر ٿيو. پڇاڙيءَ جي وقت حيدرآباد شهر جو آبڪاري انسپيڪٽر هو، جتي ڪنهن آبڪاري ڏوهه پڪڙيندي، رستي تي هلندي اوچتو ڪري پيو ۽ ٻر وقت دم ڏنائين!

مسٽر سادو سنگهه شام سنگهه سندس ڊڪٽاڪ اڻ منڊاڻو موت 1940ع ۾ ٿيو. مسٽر سادو سنگهه جا ٻه پٽ صاحب ۽ ڪرتار آهن، جن مان صاحب بي. اي پاس ڪيل آهي، ۽ ڪرتار انجنيئرنگ ڪاليج ۾ آهي. مسٽر نهالچند شام سنگهه جو جنم 1894ع ۾ حيدرآباد ۾ ٿيو هو. ڪجهه وقت ميرپورخاص ميونسپالٽيءَ ۾ سيڪريٽري هو ۽ پوءِ

ايڪسائيز کاتي ۾ ڪلارڪ مقرر ٿيو. هن وقت ڪراچيءَ شهر جو ايڪاري انسپيڪٽر آهي.

(3) ديوان ڪرم سنگهه عجائب راءِ جو هڪڙو پٽ ديوان سنت سنگهه ناظر سول ڪورٽ حيدرآباد وارو ۽ ٻيو ديوان لکا سنگهه حيدرآباد جو سٽي پوليس انسپيڪٽر هو. ديوان لکا سنگهه جو پٽ راءِ صاحب ديوان جوهر سنگهه هو، جنهنجو فرزند ديوان گرمک سنگهه رٽائرڊ ايگزيڪيوٽو انجنيئر آهي.

ٻٽائين جي بي اڌ جيتري آڪهه ديوان مول سنگهه فتح سنگهه جي نسل مان آهي، جنهن کي ٽي پٽ آنا رام، ليلا رام ۽ آسا رام هئا، جن جو اولاد آهي.

ديوان آسا رام جي نسل مان ديوان بالچند مولچند هي، جنهن جو جنم 1865ع ۾ ٿيو هو. هو صاحب سند جي چيف انجنيئر جو هيڊ ڪلارڪ هو. سندس ديهانت 1920ع ۾ ٿيو. کس ٻه پٽ، ٽيا، نارائين (صورت رام) ۽ ڀڳوانداس انڪم ٽيڪس آفيسر.

برنسپال اين. بي ٻٽائي

مسٽر نارائين (صورت رام) بالچند ٻٽائيءَ جو جنم 1883ع ۾ ٿيو هو. سنه 1900ع ۾ مئٽريڪيوليشن امتحان ۾ سڃيءَ سنڌ ۾ پهريون نمبر ۽ يونيورسٽيءَ ۾ ٻيو نمبر آيو. ڪاليج جي سيني امتحانن ۾ به پهريون نمبر آيو. 1906ع ۾ ايم. اي امتحان ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ آيو ۽ ”دڪشٽا فيلو“ ٿيو. ڪاليج ۾ سنڌ اسڪالرشپ، واٽسراءِ جا پلا، ارسڪن ميموريل پرائيز (انعام) ۽ ايدلجي دينشا

پرائيز مليا هئس. سنه 1907ع ۾ ڪراچيءَ واري ڪاليج ۾ پهرئين ”فزڪس“ جو اسسٽنٽ پروفيسر ۽ پوءِ پروفيسر ٿيو. سنه 1916ع ۾

ڪاليج جو وائيس پرنسيپال مقرر ٿيو، ۽ سنہ 1927ع ۾ پرنسيپال شھائيءَ جي جاءِ تي ڪاليج جو پرنسيپال ٿيو، ڪيترو وقت بمبئيءَ يونيورسٽيءَ جو فيلو، سنڌيءَ جي بورڊ آف اسٽڊيز جو چيئرمين، ۽ فزڪس ۽ مئٿيٽڪس جي بورڊن جو ميمبر هو ۽ ائڪيڊميڪ ڪائونسل ۽ سنڊيڪيٽ جو ميمبر به ٿيو هو. اهو پهريون ئي سنڌي هو، جو ”سنڊيڪ“ Syndic ٿيو هو. سب ورهين جي ڄمار ۾ ڪاليج جي پرنسيپال جي عهدي تان ”رٽائر“ ڪيائين. هن وقت ڪراچيءَ جي مدرسي ڪاليج ۾ سائنس ڊپارٽمينٽ جي مٿان آهي. هيءُ صاحب صوفي مت جو آهي. سنتن جي سنگ مان لاڀ پرائڻ لاءِ ڪٿي جو ڪٿي ڪهي ويندو آهي.

ديوان آسارام جي نسل مان ٻيو ديوان چئٽراءِ ڪلاچند (1874-1915ع) هو. کيس پنج پٽ هئا:

(1) ديوان شوڪتراءِ جنهن جا پٽ ديوان ڀڄنچلداس وڪيل ۽ ديوان ليجنرام انجنيئر جو هيڊ ڪلارڪ. ديوان ليخرام جا پٽ پروفيسر هريرام حيدرآباد ڪاليج وارو، مسٽر موتي لال وڪيل ۽ ٻيا.

(2) ديوان ميارا، جو ڪوئيٽا ۾ مختيارڪار هو.

(3) ديوان اڙام اسسٽنٽ انجنيئر.

(4) ديوان دلپتراءِ سيوهڻ جو ناميارو وڪيل.

(5) مسٽر پنجو مل چيف انجنيئر جو هيڊ ڪلارڪ، جو 1940ع ۾ گذاري ويو.

پٺاڻن مان ديوان جيڻ مل عيسوي ستترهين صديءَ ۾ ۽ پٺن ديوان وسڻ مل ارڙهين صديءَ ۾ ٿي گذريا آهن. ديوان وسڻ مل کي چار پٽ مينگهراج، فتح چند، ٻولچند ۽ جهمت مل هئا. ديوان مينگهراج کي هڪڙو پٽ ديوان ڪيسو داس هو ۽ چار نياڻيون هيون.

ديوان ڪيسو داس مينگهراج جو جنم حيدرآباد جي سيوهاڻي پاڙي ۾ 1885ع ۾ ٿيو هو. سادو هيرانند جي ائڪڊميءَ ۾ انگريزي

ديوان ڪيسو داس مينگراج

ستن درجي تائين پڙهيو ۽ پوءِ مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان سواءِ سنه 1901ع ۾، ڪراچيءَ جي ريلوي کاتي ۾ ڪلارڪ مقرر ٿيو ۽ ٻاويھ روپيا پگهار ملندو هوس. خانگي طرح انگريزيءَ جو مايو وڌايائين ۽ ايمانداريءَ سان ڪم ڪيائين، ته وڏي وڃي ڊسٽرڪٽ ٽرنفڪ سپرنٽينڊنٽ جو هيڊ ڪلارڪ ٿيو ۽ 180 روپيا پگهار ملندو. هئس. چٽيهه ورهيه نوڪري ڪري 1937ع ۾ پينشن ورتائين. سندس ديهانت 11 اپريل 1940ع جي ٿيو.

ديوان ڪيسو داس لاڙڪاڻي جي ديوان تلوڪچند ايسرائيءَ جي نياڻي پرڻيو هو. سندس پٽ ڌمو (ڌرم راءِ)، ميهڙ ۾ 1- فيبروري 1923ع جي ڄائو هو. پر ڪراچيءَ ۾ پڙهيو ۽ 1939ع ۾ ايف. ايس. سي پاس ڪيائين. پوءِ پونا جي انگريڪلچرل ڪاليج مان بي. ايس. سي (انگريڪلچر) پاس ڪيائين. سنه 1944ع تائين لاڙڪاڻي ۾ ڊسٽرڪٽ انگريڪلچرل اوورسيئر هو. مئي 1944ع ۾ لاڙڪاڻي مان پرڻيو ۽ پٽ به ڄاوا اٿس، ته به وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ هاڻ وري وڃي پونا جي انگريڪلچرل ڪاليج جي اينٽومولاجيڪل سيڪشن ۾ داخل ٿيو آهي ۽ ايم. ايس. سي (اينٽومولاجيڪل) جو ڪورس ڪيو اٿس.

مسٽر ڌمو ڪيسو داس

بهذيب يا بهوڏيا:
ڌسو ”ڦلواڻي“.

پارواڻي:

هيءُ لهاڻا آهن. ڏسو ”لهڻا“. 711ع ۾ عربن جي ڪاهه وٺي سندن وڏا ٻڌ ڌرم جا هئا، ۽ اهنساواڻي هوندي به، راجا ڏاهر جي پاران، عربن سان لڙيا هئا. هنن هار ڪاڏي، ته سهه جڏي شليا ويا ڪن ڪسابن کانپوءِ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ موٽي. سنڌ ۾ آيا منجهائن ڪي پنهنجي نڪ ”بجاج“ چون ٿا، جا اروڙ ونسين جي نڪ آهي. ڏسو ”اروڙ ونسي“ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ هن آڪهه وارا. ”سانولاڻي“ سينيون سڏبا هئا ۽ خدا آباد ۾ رهندا هئا. سيٺ سانو مل، خدا آباد ۾، مشهور صراف ۽ واپاري هو. سندس ڪوٽيون ڇيڙو (هاڻوڪي سکر) ڪوٽڙي، مانجهند، اُتڙپور، ٺٽي ۽ ڪيٽي بندر طرف هونديون هيون. خدا آباد جو شهر ڦٽو (ڏسو صفحو 52) ته سيٺ سانو مل اُتڙپور ۾ وڃي رهيو. پوءِ اُتڙپور کي درياھ ٻاتو، ته ڪوهه ڪن پير ڳوٺ مانجهوءَ ۾ وڃي رهيو. کيس چار پٽ هئا: يارو مل، لکي مل، تولو مل ۽ چتو مل. سيٺ چتو مل واپار سانگي لڏي ڪيٽي بندر، وڃي رهيو. سندس ڪٽنب مان هن وقت ڪابه پهر ڪانهي. سيٺ يار مل جو به ڪو اولاد حيات ڪونهي، پر سيٺ يارو مل ۽ سيٺ تولو مل گڏ رهندا هئا، تنهن ڪري سندن ڪٽنب ”پارواڻي“ سڏجي ٿو ۽ سيه لکي مل جو اولاد ”لکياڻي“ سڏجي ٿو. سيٺ تولي مل کي ٻه پٽ هئا لکمي چند ۽ موريو مل. سيٺ لکمي چند جو پٽ سيٺ نهالچند هو جنهن جا ٻه پٽ سيٺ وشنداس ۽ سيٺ ليالارام هئا. سيٺ مورڻي م کي ٻه پٽ هئا: سيٺ ڏيويداس (بنا اولاد) ۽ سيٺ جيئو مل، جنهن جا ٽي پٽ واڏو مل، ڪيسو داس ۽ نائون مل هئا. انهن پارواڻين جا احوال مختصر طرح هن ريت آهي:

سيٺ نهالچند لکميچند:

حرم سنبت 1855، مرتبو سنبت 1924 وڪرمي. جنم پيو.

ڳوٺ مانجهو تعلقي ڪوٽڙي. پٽس جون ڪوٺيون ڇيڙي (هاڻوڪي سکر) ڪوٽڙيءَ ۽ نئي ۾ هيون. ڪي دڪان اُتڙپور ۽ وڇيري ڳوٺ ۾ هئس. پنهنجي پني ۽ هڪ باغ به هئس. حيدرآباد جي هڪ دولتمند سيٺ خوشحالداس جي نياڻي پريڻو، جنهن جون ڪوٺيون لکنو، آگري ۽ دهليءَ ۾ هيون. کيس پهريائين اولاد ڪونه ٿي ٿيو، ته ڌنڌي ڌاريءَ تان دل کڄي ويس. پنهنجي باغ ۾ وڃي رهيو جتي سادو سنت رهايا هئائين. سندس سنگ هڪ پرمهٺس (گلابداس جي چيلي) پنجاب واري سان ٿيو، ته پاڻ به سنت ٿي پيو ۽ عام طرح ”ڀڳت نهال لال“ سڏجڻ ۾ آيو. ڪي سندس شش ٿيا. سندس ڪيتري وائي رچيل آهي. پنجيتاليهن ورهين جو ٿيو ته پهريائين هڪ پٽ وڌنداس ۽ پوءِ ٻيو پٽ ليلارام ڄايس. چولو ڇڏيائين ته سندس اگني سنسڪار ڪونه ڪيائون، پر پرڻوي سماڌي ڏنائونس.

سيٺ وڻنداس نهالچند:

سيٺ وڻنداس نهالچند

جنم سنبت 1900، مرتيو سنبت 1985 وڪرمي. ننڍڙي ئي ڇت جو لاڙو ڌرم پاسي هئس. 19 ورهين جي ڄمار ۾ گهر تڙ ڇڏي، ڪو پورڻ سنگرو ڳولڻ لڳو. پيرين پيادو پنجاب ڏي ويو. ڪسور شهر جي ويجهو چٽيانوالا ڳوٺ ۾ سڌيرش گلابداس کان گرمٽر ورتائين. ڪراچيءَ ۽ بمبئيءَ ۾ ڪوٺيون هيس. حيدرآباد، نوابشاه، مانجهوءَ ۽ بادھ ۾ ڪپهه ٽائڻ ۽ ڇانورن ڇڙڻ جون ڪلون هيس. اپت گهڻي هيس ته خرچ به وڌيءَ دل سان ڪندو هو. راڳ ۽ گاني جو شوق گهڻو هوس. ڪٿان ڪٿان جا ڪلون وٺس ايندا هئا. حيدرآباد ۾ ڦليليءَ تي سندس ”وڻن نگر“ مشهور آهي.

سيٺ ليلا رام نھالچند:

جنم سنبت 1906، ديهانت سنبت 1957 وڪرمي. جنم ڀومي ڳوٺ مانجهو. چوپائي مال سان گهڻي دل هوندي هيس، جنهن ڪري گائين ۽ مينهن جا وڻا هوندا هئس. ديسي دوائن جو ڄاڻو هو. سنه 1900ع ۾ مانجهوءَ ۾ سخت وبا پيئي. سندس ڪٽنب لڏي ڪراچيءَ ويو، پيا به ڪيترا ڳوٺ ڇڏي ويا؛ پر ڪي غريب رهيا، ته هيءُ سندن سنڀال لهن لاءِ پاڻ به اتي ئي رهي پيو. ڪي غريب وبا ۾ جهليا، ته هي مفت سندن دوا درمل ڪرڻ لڳو. ڇهن ڏينهن کانپوءِ کيس به وبا ٿي ۽ پرلڳ ڀڳ پڌارو.

سيٺ هرچند راءِ وشنڊاس:

آنرل سيٺ هرچند راءِ

جنم 1862ع، ديهانت 1928ع. جنم ڀومي ڳوٺ مانجهو تعلقو ڪوٽڙي. ابتدائي تعليم ڪوٽڙيءَ ۾ ورتائين ۽ مئٽريڪيوليشن امتحان ڪراچيءَ جي سرڪاري هاءِ اسڪول مان پاس ڪيائين. ان وقت سنڌ ۾ ڪاليج ڪونه هو، تنهن ڪري بمبئي جي ايلفٽسٽن ڪاليج ۾ پڙهيو. سنه 1881ع ۾ بي. اي. ۽ سنه 1885ع ۾ ابل. ايل. بي پاس ڪيائين. سنه 1886ع کا وٺي ڪراچيءَ ۾ وڪالت

شروع ڪيائين ۽ سگهوئي نالو ڪڍيائين. ديس جي نشڪام شيوا ڪري پنهنجو ناماچار هيڪاري وڌايائين. سنه 1887ع ۾ سنڌ ڪاليج ڪولن لاءِ پئسو ڪپندو هو، ته چندي ڪني ڪرڻ ۾ چڱي واهر ڪيائين. ڪيترا ورهيه ڪاليج جي بورڊ ۽ اسٽنڊنگ ڪاميٽيءَ جو هڪ مڪيه ميمبر هو. ڪجهه وقت بنارس هندو يونيورسٽيءَ جو وائيس

پريزيڊنٽ هو. سنه 1885ع ۾ ڪراچي ميونسپالٽيءَ بريا ٿي هئي. ميونسپالٽيءَ جي ڪا اوڻائي ڏسندو هو، ته ڪراچيءَ جي ”فينڪس“ اخبار ۾ سخت ليک لکندو هو. ٽيڻيه ورهيه ساندھ ڪراچي ميونسپالٽيءَ سان لاڳاپو هئس، ۽ ڏھ ورهيه لاڳيتا ميونسپل پريزيڊنٽ هو. قومي ڳالهين ۾ به بهرو وٺندو هو. سنه 1888ع ۾ ڪانگريس ۾ داخل ٿيو. ڪراچيءَ جي 1913ع واري ڪانگريس سيشن ۾ مرحبا ڪاميٽيءَ جو چيئرمين هو. سنه 1910 کان وٺي 1921ع تائين سنڌ جي ميونسپالٽين پاران بمبئي قاعدي ساز ڪائونسل جو ميمبر هو. سنه 1921ع کان وٺي سنڌ جي هندن جي پاران دهليءَ جي ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر هو. اهو آئربل سينٽ هرچندراءِ هو، جنهن سکر جا پراڻا مساڻا بچايا، ۽ نوان مساڻا جوڙايا. سنه 1928ع ۾ سائمن ڪميشن جي برخلاف ووٽ ڏيڻ لاءِ ”پنجاب جي لالا لچيتراءِ، هند اسيمبليءَ ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ لکيس. ان وقت بيمار هو ۽ ڊاڪٽرن دهليءَ وڃڻ جي صلاح نه ڏنيس، ته به هيءُ شير گچندو ويو. جنهن ڏينهن اسيمبليءَ جي ميٽنگ ٿيڻي هئي تنهن ڏينهن چرڻ جهڙو ڪونه هو. انهيءَ هوندي به پاڻ ڪٿائي ٿي ويو، ته پراڻ تياڳيائين! دهليءَ ۾ ماتر مچي ويو. اسيمبليءَ جا ميمبر، ميٽنگ مهمل ڪري، ڪلهي ڪانڌي ٿيس، جهڙوڪ پنڊت موتي لال نهرو، پنڊت مدن موهن مالويه، شريٽ وٺلياڻي پٽيل، لالا لچيتراءِ، سر لانسٽ گراهمر جو پوءِ سنڌ جو پهريون گورنر مقرر ٿيو هو. سندس اڳني سنسڪار ڄمنا نديءَ جي ڪنڀي تي ٿيو هو. ڳوٺاڻو ڇوڪرو ٿي، وڏي هوندي سڄي هندستان ۾ پنهنجو ناماچار وڌايائين، سا سنڌ لاءِ فخر جي ڳالهه آهي. هن ديش شيوڪ جي پوتر سمرتيءَ ۾، سندس سنگ مرمر جو پتلو، ڪراچيءَ ميونسپل آفيس جي ڪمپائونڊ ۾، سنڌ واسين پنهنجي خرچ تي کڙو ڪيو آهي. سندس چار پٽ آتما رام، سورج پرڪاش، شچانند ۽ دولت آهن.

• سيند سريچند وشنڊاس

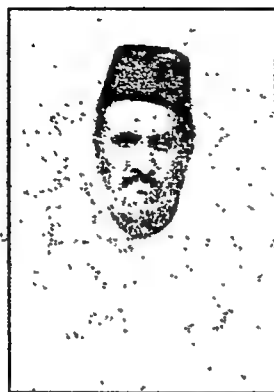
سيند سريچند وشنڊاس:

سيند وشنڊاس جو پيو نمبر پٽ سيند سريچند هو. جنم ۱874ع - ديهانت ۱932ع. ڪراچيءَ جي ڊي. جي سنڌ ڪاليج مان بي. اي امتحان ۱898ع ۾ پاس ڪيائين، ۽ پوءِ پنهنجي پتا جي پبلن جي نيڪن، ٻني ٻاري ۽ ڪراچيءَ واري ملڪيت سنڀالڻ ۾ مشغول رهيو. سيند هرچند راءِ وانگر يورپ گهمڻ ويو هو.

ڪيترا ورهيه ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو ميمبر هو. سنه ۱932ع ۾ دل جي بيماريءَ سبب پنهنجي جنم ڀومي ڳوٺ مانجهوءَ ۾ پراڻ ٿيا گيائين. سندس فرزند ”پرنسيپال پارواڻي“ (هيرا لال سريچند) حيدرآباد جي ڌيارام گدومل نئشنل ڪاليج جو پرنسيپال آهي.

سيند اوڏو داس وشنڊاس:

• سيند وشنڊاس جو ٽيون نمبر ۽ ننڍو پٽ سيند اوڏو داس هو. جنهنجو جنم ڳوٺ مانجهوءَ ۾ ۱879ع ۾ ٿيو هو. اوائل ۾ تعليم مانجهوءَ ۾ ورتائين، ۽ پوءِ ڪراچيءَ جي سرڪاري هاءِ اسڪول ۾ وڃي پڙهيو. اڃا انگريزي چوٿون درجو پڙهندو هو، ته اکيون خراب ٿيس، جنهن ڪري پڙهڻ ڇڏيائين، ۽ اکين کان گهڻو ڪم وٺڻ بند ڪيائين. پوءِ پنهنجي پتا جو

سيند اوڏو داس وشنڊاس

اناج ۽ ڪپهه وارو ڪارخانو سنڀالڻ لڳو. راڳ جو شوق هوس ۽ شعر جوڙڻ جي به ذات هيس. سندس ڪيترا بيت، ڪافيون ۽ ٻين چيل

آھن. سنہ 1926ع ۾ پرلوڪ پڌاريو. سندس چار پٽ سيٺ سڪديو، لچمنداس، رامچند ۽ پرتراج آھن.

سيٺ سڪديو اوڏو داس:

سيٺ سڪديو ڇو جنم 1896ع ۾ مانجهوءَ ۾ ٿيو هو. انگريزي ستين درجي تائين پڙهي، پنهنجي ڏاڏي جي ڪارخاني ۾ گهڙيو. سنہ 1934ع کان وٺي، پنهنجن ڀائرن سان گڏ ڪپھ ۽ اناج جو ڌنڌو ڪندو آهي. ڪراچيءَ ۾ سندس ڪوئي سيٺ وشناس سڪديو جي نالي سڏجي ٿي. ڪيترا ورهيه زميندار ٿي رهيو. امپيريل ڪائونسل آف انگريڪلچرل ريسرچ جو ميمبر آهي. ڪراچيءَ جي پورٽ ٽرسٽ جو به هڪ ٽرسٽي آهي. سنہ 1944-45ع ۾ انڊين مرچنٽس ائسوسيئيشن جو پريزيڊنٽ هو. سنڌ ۾ قومي هلچل زور ورتو، ته هي پڪو ڪانگريسي ٿيو. سنہ 1930ع، 1934ع ۽ 1942ع ۾ ستياگرهه هلچل ۾ بهرو ورتائين، ۽ ڏنڊ ۽ جيل جون سزائون پوڳيائين. سندس نڪام شيوا جو قدر ڪري، 1956-46ع ۾ ڪانگريس وارن کيس هند اسيمبلي جي چونڊن مهل پنهنجو عيوضي ڪري بيهاريو، ته بنا مخالفت جي، سنڌ پراڻت جي پاران، چونڊجي ويو، جنهن ڪري اپريل سيٺ هرچند راءِ وشناس وانگر هينئر دهليءَ جي سينٽرل اسيمبليءَ جو هڪ ميمبر آهي.

ڀاڳيا:

ڏسو ”ڀٽائي“.

ڀاونائين:

نڪ ”منچنديا“. هن نڪ وارا پنجاب ۾ به آهن، ۽ اروڙ ونسي سڏجن ٿا. ڏسو ”اروڙونسي“. هي اصل اروڙ (الور) تعلقي روهڙيءَ جا ويٺل عربن جي ڪاٺ وقت پنجاب ڏي ويا، جتان ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ اڏيو مل شهنواڻي، ذات جو ڪٿري، وينل ڳوٺ نسيپور (پنجاب) جو، پنهنجي پيءُ کان ڌار ٿي، سنڌ ۾ آيو. ۽ شڪر

جي شهر ۾، ميان آدم شاهه ڪلهوڙي وٽ، نوڪريءَ ۾ گهڙيو. ڏکڻهن وقت ميان آدم شاهه لاءِ ڪجهه خريداري ڪرڻ واسطي شڪارپور ويو، جتي ڪنهن شاهوڪار سيٺ جي گهر ۾ مهمان ٿي رهيو. سيٺ کي هيءُ جوان وڻي ويو ته پنهنجي نياڻي پرڻايائينس، جنهن مان ٻه پٽ ڄڻڙام ۽ سکر مل ڄاوس. سکر مل جي نسل مان حيدرآباد جا جڳتياڻي ۽ خيرپور جا اجواڻي آهن. ڏسو ”اجواڻي“. چوٿڙام کي ٻه پٽ هئا. سبل مل ۽ ڪٽو مل. ڪٽو مل جو هڪڙو پٽ بيلو مل هو، جنهنجي نسل مان حيدرآباد جا گدواڻي آهن ۽ نيو پٽ پاونداس هوس، جنهنجو اولاد ”پاوناڻي“ آهن. اهڙي طرح اجواڻي، پاوناڻي، جڳتياڻي ۽ گدواڻي پاڻ ۾ برادريءَ وارا آهن.

ديوان سبلداس جي نسل مان ديوان سپاچند ساجنداس جو پٽ ديوان املراءُ هو. کس پٽ ڪونه ٿيو، تنهنڪري پنهنجو ڏوهڻو ديوان سنگتراءُ هرجسراءُ آڏواڻي پنهنجو گوه جو پٽ ڪيائين. انهي سبب ديوان سنگتراءُ ۽ سندس پٽ ديوان پاونداس، ديوان ڊيٿارام ديوان وشنڊاس ۽ ٻيا ”پاوناڻي“ سڏجن ٿا. (ڏسو صفحہ 107).

ديوان سپاچند جو هڪ ڀاءُ ديوان سجان سنگهه هو، جنهنجو اولاد ديوان موح سنگهه ڄينمل جي آڪهه وارا آهن. ديوان موح سنگهه کي چار پٽ هئا، جن مان پهريان ٻه ديوان مورجمل ۽ ديوان جيچندراءُ وڪيل هئا، ۽ ٻيون ٻه مسٽر آتمارام ۽ مسٽر اوڍر مل ڪولبي ۾ ڌنڌو ڪندا هئا. سندن اولاد آهي.

ديوان جيچندراءُ موح سنگهه جو جنم 12 سيپٽمبر 1864ع جي ٿيو هو. سنه 1882ع ۾ مئٽريڪيوليشن پاس ڪري، ٽي چار ورهيه نوشهري فيروز ۾ ماسٽري ڪيائين. پوءِ وڪالت جو امتحان پاس ڪري، 1890ع کان وٺي، وڪالت ڪرڻ لڳو. سگهوئي اهڙو نالو ڪڍيائين جو 1895ع ۾ حيدرآباد ۾ اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر مقرر ٿيو، ۽ ڪجهه وقت حيدرآباد جو پبلڪل پراسيڪيوٽر ٿي به ڪم ڪيو.

ھٽائين. سنہ 1914ع ۾ نوابشاھ جو ڌار ضلعو ٿيو، تہ اُتي جو پبلڪ پراسيڪيوٽر مقرر ٿيو، ۽ انھيءَ عھدي تان 1927ع ۾ رٽائر ڪيائين. ائين توڙ تائين وڪالت ڪيائين ۽ 24 آگسٽ 1930ع تي گذاري ويو. سنہ 1915ع کان وٺي پڇاڙيءَ تائين حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو قاعديدان صلاحڪار (ليگل ائڊوائيزر) هو. ديواني ڪيسن ۾ چڱو نالو ڪڍيائين. آڏي پڇا ڪرڻ ۾ اُستاد هو، ۽ ڪوڙن شاھدن کي جھٽ ڪيرائي ويھندو هو. اھو آڏيءَ پڇا ڪرڻ جو فن اھڙو ھئس، جو جن وڏن ڪيسن ھلائين لاءِ بمبئي ۽ ٻين ھندن جا بئريسٽر ايندا ھئا، تن ۾ بہ پاڻ اڳواڻ ٿي آڏي پڇا ڪندو هو، سندس قابليت جو قدر ڪري، سرڪار ”راءِ بھادر“ جو لقب ڏنس. اھا لقب ملڻ جي پڌرائي پھرين جنوري 1931ع تي ٿي، پر پاڻ اڳيئي گذاري ويو هو، تنھن ڪري سرڪاري گزيت ۾ اھا پڌرائي ڪارن ڪالمن ۾ ڪئي ھئائون. ديوان جيچندراءِ جا چار فرزند پيڙو مل، ڌرمڊاس، شيوڪرام ۽ گوپندرام آھن.

ديوان گوپند رام

جيچند راءِ جو جنم 3 سيپٽمبر 1903ع تي ٿيو هو. 1924ع ۾ بي. اي پاس ڪيائين ۽ پوءِ انگلينڊ ويو. 1925ع ۾ بيلفاسٽ يونيورسٽيءَ جو

ايل. ايل. بي امتحان پاس ديوان گوپند رام جي پاونافي ۽ شريعتي رڪمي ٻائي ڪيائين. 1926ع جي آخر تائين لنڊن ۾ گورنمينٽ ويسٽرن ريلوي ۾ ڪم ڪرڻ لڳو. 1927ع ۾ هندستان ۾ موٽي آيو، ۽ پنهنجي پتا سان گڏ وڪالت ڪرڻ لڳو. نومبر 1933ع ۾ سب جج مقرر ٿيو. جولاءِ 1940ع ۾ فرسٽ ڪلاس سب جج ۽ اسسٽنٽ سيشن جج ٿيو. جنهن ڪري چئو تہ تمام تڪڙو چڙھيو. جنوري 1944ع کان وٺي اڄ سوڌو حيدرآباد جو اسٽنٽ جج ۽ ائڊيشنل سيشن جج آھي.

ديوان گویندرام پيو گھر آگسٽور 1944ع ۾ پڙيو هو. سندس درميٽي رڪمڻي ٻائي، ڊاڪٽر حيرامداس ڪٽڻ مل ڪرپالائيءَ جي نياڻي، اندور ۾ اعليٰ تعليم ورتي هئي. ايم. اي ۽ بي. ايس. سي پاس ڪيل اٿس. ديوان گویندرام جا ويجهڙا سؤٽ ديوان ٽوپڻ مل سرورير جي آڪھ وارا آهن.

ديوان سپاچند جي نسل مان بي مکيه آڪھ ديوان سڪانند جي آهي، جنهن جو مربي فرزند ”ڀائي مولچند گيانِي“ سڏجي ٿو. ديوان مولچند پنهنيائين سنڌ جي ميرن وٽ محرر هو، ۽ پريا تعلقي نوشهري فيروز مان پڙيو هو. پوءِ دنيا کان ڪنارو ڪري، سادن جو سنگ ڪرڻ لڳو. هڪ لڳا حيدرآباد جي مسائي ۾ هڪ پرمهنس سادو اچي لٿو، تنهن وٽان سنسڪرت سکيو، ۽ برهم وديا پرائي وڏو برهم گيانِي ٿي پيو. تن ڏينهن ۾ آڏواڻيءَ گهٽيءَ جي چاڙهي هيٺان، منشي وليرام آڏواڻيءَ جو باغ هو (ڏسو صفحہ 70) ۽ پريان (الهندي ڪچي طرف) گهاٽو جهنگ لڳو پيو هوندو هو، جو آڏواڻين جي وڏي ڏاڏي ديوان آڏو مل جي ٽالي پنيان ”آڏو پيلو“ سڏبو هو. انهيءَ ايڪانت واري هنڌ هاڻوڪي رومن ڪئٽولڪ چرچ جي پٺئين پاسي ڀائي مولچند پنهنجي لاءِ هڪ ڪٽيا چوڙائي، جا ”دوارو“ سڏبي هئي. انهيءَ دواڙي ۾ صبح جي پهر ۾، گرو گرنٿ صاحب ۽ شاسترن مان ڪٿا ڪندو هو، ۽ پوءِ وٽس ڀڄن پاء پيو ٿيندو هو. ان وقت حيدرآباد ۾ عاملن کي سنسڪرت لاءِ ڪوبه چاهه ڪونه هوندو هو. ڀائي مولچند منجهن اهو چاهه پيدا ڪيو ته منشي اوتراءِ ملڪاڻي، راجرشي ديوان ديارام جو پتا منشي گدو مل ۽ ڪي ٻيا، بلڪه ڪي پراهمڻ به وٽائين سنسڪرت سکيا. جيڪي غريب وٽائين وديا پرائڻ ايندا هئا، تن کي کاڌو پيتو، ڪپڙو لٿو ۽ بستڪ مفت ۾ ڏيندو هو. ٿليلي طرف پنهنجو باغ هئس، تنهنجي پيدائش، ۽ اباڻي ميڙي چونڊي سڀ دان ڀڄ، بلي خرچيائين: ڀائي دلپترام صوفي ۽ ٻيا ساد سنت وٽس گهڻو ويندا هئا. شڪارپور جو ٻاڻو شنڪر پارٿي، ٽنڊي ڄام جو ڀائي آلو رام، ۽ حيدرآباد جي

گوسائين واري گهٽيءَ جو ڀائي رامچند ۽ ٻيا ڪي سندس شش ٿيا. سندس جنم 1799ع ڌاري ٿيو هو ۽ ستر ورهين جي ڄمار ۾ پرلوڪ ٻڌاريو. سندس سمانڌ حيدرآباد جي مسائي ۾ جڙيل آهي، جنهن هٿ سندس دوارو هو، تنهن هٿ پوءِ جايون جڙيون ۽ آمدرفت لاءِ گهٽي ٺهي جا اڃا تائين سندس نالي پٺيان ”ڀائي مولچند گيانيءَ جي گهٽي“ سڏجي ٿي، جو سندس دوارو اُتي هو.

ڀائي مولچند گيانيءَ جو هڪ ڀاءُ ديوان صورت سنگهه هو. سندس گهر حيدرآباد جي سري گهاٽ طرف دونهن واريءَ گهٽيءَ جي ويجهو، جنهن گهٽيءَ ۾ هو، سا اڄ تائين سندس نالي پٺيان ”ديوان صورت سنگهه جي گهٽي“ سڏجي ٿي. ديوان صورت سنگهه فوجدار هو، تنهن ڪري اها عام طرح ”فوجدار واري گهٽي“ به ڪوٺبي آهي. مصنف جو گهر به حيدرآباد ۾ انهيءَ گهٽيءَ ۾ آهي.

ديوان صورت سنگهه جو پٽ ديوان دولترام شڪارپور ۾ پبلڪ پراسيڪيوٽر هو. کيس چار پٽ ٿيا: چنديرام، ڏيئلمل، گوپالڊاس ۽ رامچند. ديوان چنديرام جا پٽ ديوان هاسو مل زميندار ۽ ٻيا آهن.

ديوان ڏيئلمل دولترام

ديوان دولترام جو ٻيو نمبر فرزند ديوان ڏيئلمل آهي، جنهن جو جنم 1 نومبر 1873ع جي حيدرآباد ۾ ٿيو هو. سندس پتا ٻارن ٻچن سان شڪارپور ۾ رهندو هو، تنهن ڪري تعليم اُتي ورتائين. 1889ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪيائين، ۽ ٻئي سال ڪراچيءَ واري ڪاليج ۾ وڃي پڙهيو. سن 1892ع ۾ بمبئي ۾ ”لا اسڪول“ داخل ٿيو، ۽ سن 1895ع ۾ ايل. ايل. بي پاس ڪيائين. 1896ع کان وٺي شڪارپور ۾

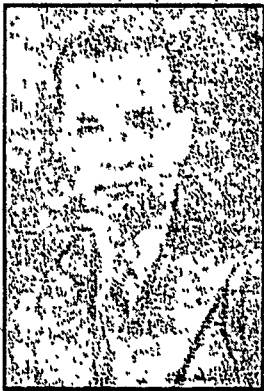
وڪالت ڪرڻ لڳو. سن 1901ع ۾ جيڪب آباد ۾ سب جج مقرر ٿيو.

پوءِ وڏي وڃي ڊسٽرڪٽ ۽ سيشن جج ٿيو، ۽ انهيءَ عهدي تان 1928ع ۾ پيشن ورتائين.

ديوان ڏيئلمل ٽنڊي هوندي ٿي راندين روندين ۾ بزرگ ۽ دوستائين محفلن جو ڪوڏيو هوندو هو. سکر ۾ نرسپو مل ڪلب جو پريزيڊنٽ، حيدرآباد جي ڏيئلداس ڪلب جو سيڪريٽري ■ حيدرآباد جي اسڪاٽوٿ ائسوسيئيشن جون پريزيڊنٽ هو. ڪجهه وقت اسڪاٽوٿ ڪمشنر هو. سياسي ڳالهين ۾ به بهرو وٺندو هو. سنه 1925ع ۾ حيدرآباد ۾ پراونشنل ڪانفرنس جو سيڪريٽري هو. سياحن ڪميشن وٽ سنڌ سفارت ويٺي هئي تنهنجو هڪ ميمبر هيءُ صاحب هو. سنڌ ڌار ٿيڻ جي برخلاف خاص طرح بهرو ورتو هئائين. 1931ع ۾ الله آباد جي ايڪتا ڪانفرنس ۾ سنڌ پراونشنل هندو سپا پاران وڃي سنڌ ڌار ٿيڻ جي برخلاف زور ڀريو هئائين ۽ جيڪا ارونڱ ڪاميٽي ويني ان جي اڳيان به پنهنجا رايو سنڌ جي پاران ظاهر ڪيا هئائين. لاهور ۾ سنڌ پنجاب ڪانفرنس ٿي هئي تنهن ۾ به سنڌ جي هنڌن جي پاران عيوضي ٿي ويو هو. هندو جاتيءَ جي شيوا جي پاءُ هوندي به هندو جي مسلم وچ ۾ ويڇا نه رکيائين، ٿر ۾ سخت ڏڪار پيو ■ اتي جا ڪيترا هندو ۽ مسلمان سخت پریشان ٿيا ته ٿر جي ڏڪاريلن جي سهائتا ڪاميٽيءَ جو چيئرمين ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. 1929ع ۾ سخت ٻوڏون ٿيون ۽ ماڻهن جا لکن جا نقصان ٿيا، ته پاڻ وڃي ستايلن جي سهائتا ڪيائين. سنه 1930ع جي فسادن کانپوءِ روهڙي ڊويزن ۾ وڃي هنڌن سان هر ڪنهن قسم جي همدردي ڪيائين ۽ کين ڪيتري مدد ڏنائين. ميونسپل ۽ علمي ڳالهين ۾ به بهرو پئي ورتو اٿس. 1930ع کان 1932ع تائين شڪارپور ۾ ميونسپل ڪائونسلر هو. سکر ۾ ڊسٽرڪٽ بورڊ جي اسڪول بورڊ جو ميمبر هو. حيدرآباد ايڊيوڪيشن سوسائٽي جو لائيف ميمبر ■ ان جي بورڊ جو هڪ بائريڪٽر آهي ۽ خدا آبادي عامل ڪوآپريٽو انڊرڪلچرل ائسوسيئيشن

جو پريزيڊنٽ آھي. سنہ 1937ع ۾ زميندارن ۽ جاگيردارن جي پاران سنڌ جي ليجسليٽو اسيمبلي جو ميمبر چونڊيو ويو ۽ ڪجهه وقت سنڌ جو وزير ٿي ڪم ڪيائين. سنڌونديءَ جو گهڻو پاڻي پنجاب کڻي وڃي ٿو، جنهن ڪري سنڌ کي گهڻو ڇيهو رسي ٿو، تنهن بنسبت اسيمبليءَ ۾ ڪيترا سوال پڇيائين نتيجو هي ٿيو جو سندس لکپڙھ تي ھند سرڪار اھو سوال ھٿ ۾ کنيو ۽ ھڪ ڪميشن مقرر ٿي. ديوان ڏيئل مل اھا ڪوشش ڪئي، تہ سنڌ ۾ بہ بئراجون ٺھڻ گھرجن؛ ھڪ اپر سنڌ لاءِ ۽ ٻي لوئر سنڌ لاءِ، تہ آبادي وڌي ۽ زميندار توڙي ھاري وڌيڪ آسودا ٿين. ائين سنڌ جي بھوديءَ جو گھڻو اونو اٿس.

مسٽر گوبند رام ڏيئل مل

ديوان ڏيئل مل جو ھڪڙو ٿي فرزند مسٽر گوبند رام آھي، جو زميندار ۽ جسٽس آف پيس آھي. سندس جنم 1 آگسٽ ڊسمبر 1898ع جي ٿيو ھو. سنہ 1925ع کان وٺي 1931ع تائين حيدرآباد ۾ ميونسپل ڪائونسلر ھو. ھي جوان قومي خيالن وارو آھي ۽ سياسي ڳالھين ۾ دلچسپي وٺندڙ آھي. جيڪب آباد طرف پنهنجي ٻني اٿس ۽ اُتي گھڻو گذاريندو آھي.

ديوان ڏيئل مل جو ڀاءُ گوپال داس

بي.اي. ايل.ايل.بي پوليس جو ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ ھو، ۽ ھاڻ پينشن تي آھي. مٿي ذڪر ڪيل آڪھين وارا پاوناڻين جي وڏي ڏاڏي ديوان پاونداس جو اولاد نہ آھن؛ پر سندس چاچي ديوان سہل مل (سہلداس) جي نسل مان آھن؛ تنھن ڪري شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي انگريزيءَ ۾ لکيل سنڌ جي تاريخ جلد-2 ۾ ديوان دولتراءِ ۽ ٻيا ”سہلاڻي“ (ڇپلاڻي) سڏيا ويا آھن، پر ھو پاڻ کي ”پاوناڻي“ سڏائيندا آھن. حيدرآباد جي ڇپلاڻين جي آڪھ ڌار آھي، ۽ ان جو ھن آڪھ وارن توڙي ٻين پاوناڻين سان ڪوبہ ناتو ڪونھي.

ديوان ڀاونڌانسن جنهن جي آندي ڄائو اولاد "ڀاونڌي" آهن، تنهن کي پنج پٽ هئا: موٽيرام، ساجن سنگهه، گلاب راءِ، تن سک داس ۽ نوٽر سنگهه. انهن مان ساجن سنگهه گهڻو وڏيو ويجهيو. کيس ٻه پٽ هئا: مجلسراءِ ۽ گنج سنگهه ديوان مجلسراءِ جا پٽ بول سنگهه، مينگهراج انجند ۽ جينمل هئا. ديوان بول سنگهه کي ٻه پٽ هئا: رامسنگهه ۽ ٻهل سنگهه. ديوان رامسنگهه جو وڏو ديوان تولارام سڃاتند وڪيل هو، حيدرآباد جي شهر ۾ پهريائين پڪسري جاءِ ديوان تولارام جوڙائي هئي. ديوان رامسنگهه بول سنگهه جو ڀاءُ ديوان ٻهل سنگهه هو. جنهنجي پٽ ديوان ڪرم سنگهه کي ٽي پٽ ٿيا: چنديرام، پوهو مل ۽ ورو مل.

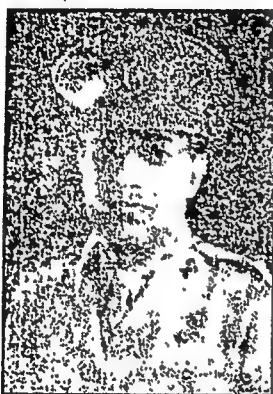

ديوان ورو مل ڪرم سنگهه جو جنم حيدرآباد ۾ سنه 1976-77ع ڌاري ٿيو. پنهنجي وڏي ڀاءُ ديوان چنديرام سان گڏ بيلن جا ۽ ملٽري کاتي جا، پنجاب جي ريلوي ۽ اريگيشن ڊپارٽمينٽ جا ٺيڪا ڪندو هو. هن وقت

ديوان ورو مل ڪرم سنگهه ۽ سندس ٽرمپٽي ستر ورهين جي ڄمار جو آهي. سندس ڀاءُ ديوان پوهو مل پوليس کاتي ۾ صوبيدز هو ۽ سنه 1937ع ۾ گذاري ويو.

ديوان چنديرام جو پٽ مسٽر ريجهو مل حيدرآباد ۾ وڪالت ڪندو آهي. ٻيو پٽ مسٽر هيرانند سري نگر طرف واپار ڪندو آهي.

ديوان ورو مل جو وڏو پٽ مسٽر ڏيئلمل (جنم 1899ع) ڪراچيءَ جي 'فارس ڪمپنيءَ' ۾ آهي. ٻيو پٽ مسٽر مولچند (جنم آڪٽوبر 1904ع) بي. ايس سي پاس ڪيل آهي ۽ ايسٽ انڊيا ريلوي ۾ ڪمرشل آفيسر آهي. ديوان ورومل جو ٽيون پٽ مسٽر شيوا رام 7- آڪٽوبر 1908ع ۾ ڄائو هو. بي. اي پاس ڪري ڌنڌي ۾ گهڙيو هن

مسٽر مولچند ورو مل

وقت استاڪ ۽ شيئر پروڪر آهي. ڪراچي ۽ ۾ پنهنجي آفيس اٿس، جا "پاونائي ائنڊ ڪمپني" جي نالي سان مشهور آهي. سندس ڌرميتي شريمتي پاروتي ٻائي، ديوان گهنشامداس سهساني مل خوبچنداڻيءَ جي نياڻي، بي. اي پاس ڪيل آهي.

ديوان ورومل کي ڇهه نياڻيون به آهن

جي سڀ

پڙهيل آهن،

جن مان

ڪماري ٻلي ٻائي گريجوئيٽ آهي. بي.

ايس سي ۽ ايس. ٽي. بي پاس ڪيل

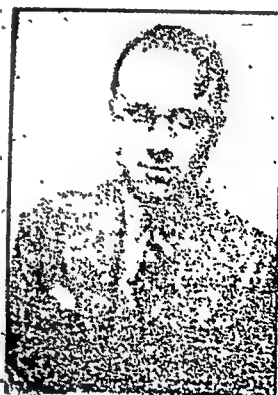
اٿس ۽ هن وقت ڪراچيءَ ۾ پيرو مل

ناڪرداس گزليز اسڪول جي هيڊ

ماسٽر ٻائي آهي.

ساڳي نسل مان ديوان بجا سنگهه،

ديوان ليلا رام ۽ ٻيا آهن.

مسٽر شيورا رام ورومل

پڻيائين:

نڪ "جڳهه" چنديراماڻي، شنگهواڻي، ڪرپالاڻي ۽ منگلاڻي

ساڳيءَ نڪ جا آهن. ڪيترا جڳهه لاڙ ۽ پنجاب ۾ به آهن ۽ "لهانا"

سڏجن ٿا. ڏسو "لهانا".

پڻيائي پڌر عيدن تعلقي نوشهري فيروز ۾ رهن ٿا. سندن وڏا اصل

راولپنڊيءَ طرف حسن ابدال جا ويٺل هئا. اتي ڪن هندن ۽ مسلمانن

جي وچ ۾ ناسازي ٿي، ته هيءُ اتان لڏي اول ملتان ويا، جتان پهريائين

روهڙي ۽ پوءِ خيرپور رياست ۾ وڃي رهيا. انواڻي، ڪيسواڻي ۽

مولچنداڻي به شايد ساڻن گڏ آيا هئا.

پڊعیدن جو وس:

پنيائين جو وڏو ڏاڏو ديوان نارائنداس، ميرن جي صاحبيءَ ۾، هنگورجن ۾ زميندار هو، ۽ ديوان عيدن مل هنگورائيءَ جي نياڻي پرڻيو هو. ڪنهن وقت ديوان نارائنداس جو پنهنجن ڀائرن سان ملڪيت تان تڪرار ٿيو، ته پنهنجي سهري ديوان عيدن مل کي چيائين، ته اهڙي ڪنهن هنڌ هلي رهجي، جتي نه ڀائر ڏسن، نه ڪٿ پٽ ٻڌجي. ديوان عيدن مل وڏي پدارت وارو هو، تنهن سندس مرضي رکڻ لاءِ نوشهري فيروز تعلقي ۾ ڳوٺ چيهي کان ڏيڍ ڪوه کن پري، هڪ ويران پٽ وڃي وسايو. ان وقت ڳوٺ چيهي ۾ وڏيرو فتح خان، ذات جو راجپر، رهندو هو، جو جبرو زميندار ۽ وڏي هلنديءَ وارو هو. هڪ لک کن راجڙهٽ ۾ هئس. لائق انسان به اهڙو هو، جو جيڪو سندس اجهو وٺندو هو، تنهن تي مري پهرو ڏيندو هو. ديوان عيدن مل انهيءَ وڏيري جي ڏي تي اجهائل پٽ تي پنهنجو ڳوٺ ٻڌو. (۱) ڪيترن هندن کي همٿائي، اُتي آندائين ۽ ڪن جاڀون به پنهنجي خرچ تي جوڙائي ڏنائين، جنهن ڪري اهو نئون ٻڌل ڳوٺ، سندس نالي پٺيان ”پٽ عيدن“ ۽ ”پڊعیدن“ سڏجڻ ۾ آيو. ”پڊ“ معنيٰ ”ويزانو“ يا ”قتل ماڳ“، ”پڊعیدن“ معنيٰ اهو ويران پٽ جو ديوان عيدن مل وسايو.

ديوان عيدن مل اُتي نه رڳو جاڀون جوڙايون پر ان جي آسپاس ايتري ساوڪ ۽ سبزي ڪيائين جو اهو ڳوٺ جنسي غنچو ٿي پيو اڄ به ڪن ڳالهين مان سمجهي سگهجي ٿو، ته پڊعیدن اڳي چڱو وسيل هو. سرزمين ڄاڻڻ سان، پڊعیدن ڳوٺ جي ٻاهرين پاسي هڪ نشان نظر اچي ٿو، جنهن مان سمجهجي ٿو ته اڳي اتان ڪو واھ وهندو هو. ٿورا

(۱) سنه ۱۹۱۵ع کان ۱۹۱۸ع تائين مار نوشهري ڊويزن ۾ ايڪسائيز انسپيڪٽر هوس اکين مار ڏس ۽ ڳوٺ چيهي جي وڏيري فتح خان جو پوٽو، جنهن جو به نالو وڏيرو فتح خان هو، سو پنهنجي دادی وانگر پڊعیدن جي ديوان سان پاڻيءَ جو رستو رکندو پئي آيو، جنهن ڪري هندن ۽ مسلمانن جي پاڻيءَ جو هيءَ هڪ نهايت عمدو مثال آهي.

ورھي ٿيا، تہ زمين کوٽيندي، اتان ڪي ڪوھ لڌا. ھڪ نمبر ۾ اتي جي ڪنھن زميندار زمين کوٽائي، تہ ڪوھ اھڙو تيار ٿيل نڪتو، جو ھن ڪوھ جي پيٽ واري مٿي ڪڍائي، ڪوھ جي رڳي پڳ ٻڌائي، ۽ ٻيو ڪجھ بہ خرچ ڪرڻو ڪونہ پيس. اھڙي طرح ان نو ڪوھ ھيٺائين لڌا آھن. سنہ 1896ع ۾ حيدرآباد کان روھڙي تائين ريل جو رستو جاري ٿيو، تہ ھن ڳوٺ کان اڌ ڪوھ کن جي مفاصلي تي ريلوي اسٽيشن ٺھي، جا ”پڌر ٻڌن اسٽيشن“ سڏجي ٿي. سنہ 1922ع کان وٺي اھا ”جنڪشن“ ٿي آھي.

پنڀاڻين جو سلسلو:

ديوان عيدن مل پنھنجي نانيءَ کي پڌر ٻڌن ۾ سڪي ڪري، پاڻ موٽي ھنگورجن ۾ وڃي رھيو، تنھن ڪري پڌر ٻڌن ۾ سندس اولاد ڪونھي. سندس ٻائي ديوان نارائنداس ھنگورجن مان لڏي ھتي اچي رھيو ۽ اُتي وڏو ويجهيو، کيس پنج پٽ ھئا؛ (1) ڪرنمل (2) موٽو مل (3) رائل (4) گھريو مل (5) ڪيانتو مل.

پھرين پٽ ڪرنمل کي چار پٽ ھئا؛ (1) واڏو سنگھ (2) جمعيت راءِ (3) آتما رام (4) ڀنڀو مل. ھن وقت جيڪي پڌر ٻڌن ۾ ديوان آھن، تن مان ڪي ديوان نارائنداس جي مربي پٽ ديوان ڪرنمل جي نالي پٺيان پاڻ کي ”ڪرنائي“ سڏائين ٿا، جھڙوڪ ديوان پارو مل بدلداس ۽ سندس آڪھ وارا، ۽ ڪي ديوان ڪرنمل جي چوٿين پٽ ديوان ڀنڀي مل جي نالي پٺيان پاڻ کي ”ڀمپائي“ ڪوٺائين ٿا. ائين چڻ تہ بہ برادريون ٿي پيون آھن پر اصل نسل ھڪڙو ئي اٿن. ايترو آھي تہ ديوان نارائنداس جي اولاد مان رڳو ديوان ڀنڀو مل گھڻو وڏو ويجهيو، کيس نو پٽ ھئا، جن مان مون فقط ديوان مڌن سنگھ سنہ 1917ع ۾ ڏٺو. ان وقت پنجاسي چھاسي ورھين جي ڄمار جو ھو. ٻيا اٺ پٽ گھڻو اڳي گذاري ويا ھئا، مگر گھڻو ڪري سڀني جو اولاد آھي. ديوان ڀنڀي مل جو پٽ ديوان رامسنگھ خيرپور رياست جو

مدارالمهام ھو. سندس پٽ ديوان مانسنگھ ھاڪارو زميندار ھو. شڪل شاندار ۽ شخصيت شاهائي ھيس ۽ نهايت حشمت وارو ھو. لڄ لوفر

راء صاحب ديوان مانسنگھ

ڪاٺس ڪن ھنڏا ھئا. ڪنھن به ڏيھي توڙي يورويي عملدار کي ڪا به مدد ڪيندي ھئي، ته ديوان مانسنگھ ڏيندو ھون، سندس حشمت خدمتي ۽ ڪري سرڪار کيس ”راء صاحب“ جو لقب ڏنو. بندوق ۽ ترار جو پروانو به مليل ھئس. ڪيترا ورھيه نوشهري فيروز ۾ اسپيشل ميجسٽريٽ ھو. پڙعیدن ۾ ھندن توڙي سنيان جو ڪو تڪرار ٿيندو ھو، ته اھو مڙس ھو، جو

راڄوڻي طرح فيصلو ڪري ڪين وري ڪير.

ڪنڊ ڪري ڇڏيندو ھو. سندس ديھانت اٽڪل ستر ورھين جي ڄمار ۾ 28- فيبروري 1922ع تي ٿيو.

ديوان مانسنگھ جو مڙي پٽ مسٽر ليلا رام ۽ ننڍو پٽ مسٽر اتمچند زميندار آھن. سندس وڃڻ پٽ مسٽر پوجراج آھي، جنھن 1922ع ۾ ايڊنبرگ يونيورسٽيءَ جو بي. ايس سي. امتحان سول انجنيئرنگ ۾ پاس ڪيو. ھڪ ورھيه ڪن ”گريٽ ويسٽرن ۽ لنڊن نارٿ ايسٽرن ريلوي“ ۾ ڪم ڪري، انجنيئري ڪم جو وڌيڪ آزمودو پرايائين. پوءِ ھندستان ۾ ايسٽ انڊيا ريلوي ڪمپنيءَ 1922ع ۾ اسسٽنٽ انجنيئر مقرر ڪيس. 1938ع کان وٺي ايگزيڪيوٽو انجنيئر آھي ۽ اتي سڀني کان وڏو انجنيئر پڻ آھي. جرمني، واري، جنگ ۾، سنه 1942ع ۾ ”ڊفينس آف انڊيا بوسس“ جو ڪم ڪيو. ۽ پوءِ ”سافو ڊيئي ليفيسب ڪرنل ڪباٽونسن ۽ ”اسٽار آف ڊفينس آف انڊيا“ ۽ ”اسٽار آف برما“ جا لقب مليس. مسٽر پوجراج جو پٽ مسٽر جشن مل بي. اي. پاس ڪيل آھي.

ديوان نارائنداس جو پيو پوٽو ديوان بدلداس جمعيٽراء لس ٻيلي جي ڄام وٽ ديواني عهدي تي هو. ڪراچيءَ طرف گهڻو رهيو، ته ڪراچيءَ جي پوجوانيءَ سڀني سان نسبت ٿيس. پڊعيدن جا ڪي ديوان پوجوائين جا ڏوهڻا آهن.

پنڀاڻين مان ڪي زميندار ته ڪي ٺيڪيدار آهن، ۽ ٿورا نوڪرين ۾ آهن. وڏيا پرائڻ لاءِ چاهه منجهن گهڻو ڪونه هو. ڪيترا ته انگريزي به ڪونه ڄاڻندا هئا. (ڏسو ”ٽهلياڻي“). منجهائن پهريون گرنجويٽ مسٽر مولچند سڪرامداس هو، جو ايم. اي پاس ڪيل هو، ۽ پاتنا ۾ پروفيسر هو، پر ڦوهه جوانيءَ ۾ گذاري ويو. سنه 1917-1918ع تائين منجهائن پيو ڪو گرنجويٽ ٿيو ئي ڪونه! هن وقت پڊعيدن جهڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ اٽڪل ٽيهه گرنجويٽ ۽ ڊبل گرنجويٽ آهن!

تولائي:

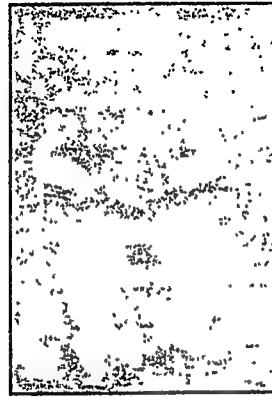
نڪ ”سچديو“. اصل اروڙ ونسي آهن. ڏسو ”اروڙ ونسي“. سندن وڏا عربن جي ڪاهه وقت اروڙ (الور) تعلقي روهڙيءَ مان لڏي پنجاب ويا، جتان پوءِ ڪنهن وقت موٽي، اول چانڊڪا (لاڙڪاڻي) پرڳڻي ۾، ۽ پوءِ حيدرآباد ۾ آيا. ”سچديو“ نڪ وارن مان ڪي اڄ تائين پنجاب ۾ آهن، ۽ ڪي ڪراچيءَ ۾ به آهن. حيدرآباد وارن تولائين جو وڏو ڏاڏو ديوان تولارام شيوڪرام هو، جنهن جي نالي پٺيان اُهي سڏجن ٿا.

ديوان تولارام ڪي پنج پٽ هئا؛ موٽيرام، پنجو مل، هيرانند، پهلاج راءِ ۽ مهرچند. ديوان هيرانند جو پٽ ديوان چٽراءِ هو. جنهنجي نالي پٺيان حيدرآباد جا ”چٽاڻي“ ڪوٺجن ٿا. مطلب ته ديوان چٽراءِ خود ديوان تولارام جو پوٽو هو، جنهن ڪري چٽاڻي به اصل ۾ تولائي آهن؛ پر هن وقت اڪثر رڳو ديوان تولارام جي پنجين پٽ ديوان مهرچند جي نسل وارا پاڻ کي ”تولائي“ ڪوٺائين ٿا، ۽ ٻيا پاڻ کي ”چٽاڻي“ پيا سڏائين.

ديوان مهرچند تولارام کي ٽي پٽ ڪيٿو مل، ڪرن مل ۽ تاراچند هئا. ديوان ڪيٿي مل جو پٽ ديوان ڏيون مل هو، جو بنا اولاد گذاري ويو؛ باقي ڪرن مل ۽ تاراچند وڏيا ويجهيا. ديوان ڪرن مل کي ٽي پٽ رامچند، قسمترا ۽ مورچ مل هئا. تولائين ۾ مکيه آڪهه ديوان قسمترا جي آهي، جو 28 ڊسمبر 1890ع جي گذاري ويو. کيس ٽي پٽ فتح چند، پربتمداس ۽ نهالچند هئا. ديوان پربتمداس قسمترا تولائي سنڌ جي تعليم کاتي ۾ هو، ۽ ٿورا سنڌي درسي ڪتاب جوڙيا هئا. فقط هڪ پٽ مسٽر گوگلداس اٿس، جو ڪراچيءَ جي پورٽ ٽرسٽ ۾ آهي.

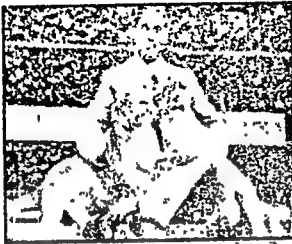
ديوان نهالچند جو جنم 6 سيپٽمبر 1867ع تي ٿيو هو. هن صاحب پبلڪ ورڪس ڊپارٽمينٽ مان هيڊ ڪلارڪيءَ جي عهدي تان پينشن ورتي ۽ 13-ڊسمبر 1942ع تي پرلوڪ ڀڏاريو. سندس ٽي پٽ موٽو مل، جيوٿرام ۽ تاراچند آهن. مسٽر موٽو مل جو جنم 21 آگسٽ 1895ع تي ٿيو. تولائين مان اهو ٿي صاحب پهريون هو، جنهن اعليٰ تعليم ورتي ۽ ڪئمبرج يونيورسٽيءَ جو ايم. اي امتحان پاس

ديوان نهالچند قسمترا

ڪيائين. هن وقت هو صاحب بيڪانير ڪاليج جو پرنسپال آهي.

ديوان نهالچند جو ٻيو نمبر فرزند ڊاڪٽر جيوٿرام آهي، جنهن جو جنم 2 جنوري 1900ع جي ٿيو هو. بمبئيءَ جو ايم. بي. بي. ايس پاس ڪيل اٿس، ۽ هن وقت ڪراچيءَ جي بندر روڊ ايڪسپنشن واري ”جوڏا

ڊاڪٽر جيوٿرام نهالچند

سنگھ بسنت سنگھ ميموريل ڊسپينسريءَ جو انرري ميڊيڪل آفيسر آھي. پنهنجي نرئي ٿڌي سپاء ڪري هر هڪ بيمار، هندو خواه مسلمان، جو احوال ڏيرج سان ٻڌي، سندس علاج ڪري ٿو، ۽ هٿ ۾ شفا اٿس، ويتر هن اسپتال مان بيمارن کي آني بي آني ۾ دوا ستي ملي ٿي (ڏسو صفحہ 102) تنهن ڪري ڪيترن جي ڊوڙ وٽس آهي. ڏهاڙي تي سوکن مريض هن اسپتال جو فائدو وٺن ٿا!!!

ڊاڪٽر جيوٽرام برلن ۾ ”زولاجيڪل“ باغيچو ڏسڻ ويو، ته اُتي جا به شينهن جا ٻچا هنج ۾ ويهاري، پنهنجو فوتو ڪڍايائين..

ديوان نهالچند جو ٽيون نمبر فرزند مسٽر تاراچند آهي، جنهن جو جنم 12 سيپٽمبر 1907ع ۾ ٿيو هو. هو صاحب بمبئيءَ جو بي. اي (مڪئنيڪل) ۽ بئنگلور جو اليڪٽريڪل انجنيئرنگ پاس ڪيل آهي، ۽ هن وقت پونا جي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ پروفيسر آهي. مطلب ته سندن سڄي آڪھ چڱي چڙهيل آهي.

تولائين جي بي آڪھ لاڙڪاڻي ۾ (نڪ ڌاميچا) ۽ ٽين آڪھ (نڪ ”سڙا“) ٽنڊي محمد خان طرف آهي؛ پر تنهن جو هڪ ٻئي سان ڪوبه ناتو ڪونهي.

ٿڌاڻي:

خيدرآباد ۾ ٿڌاڻي آڪهيون به آهن؛ هڪڙا ٿڌاڻي گوساڻين واري گهٽيءَ وارا، جن جي نڪ ”ڀاڳيا“ آهي، ۽ ٻيا نهائين جي پڙ وارا جن جي نڪ ”ڪنگهر“ آهي.

”ڀاڳيو“ معنيٰ مالدار، جنهن وٽ گايون مينهنون هجن. اڳي وڏي ڀاڳ وارو ۽ ڀريو ڀاڳيو (شاهوڪار) اهو ليکبو هو، جنهن وٽ چوپايو مال، جهجهو هوندو هو (ڏسو صفحو 12). هيءُ ڀاڳيا نڪ وارا ڀرمار سوين راجپوتن جي نسل مان آهن، ۽ جيسلمير طرفان آيا آهن. اُتي آهي ”جسراج پٽ“ سڏيا هئا. ديويءَ جا آپاشڪ ڏٺا، ۽ سندن گرو گوساڻن هئا. وٽن ڪو شپ ڪارج ٿيندو هو، ته اُڪھ (Propitiating ceremony)

ڪندا هئا، جنهن ۾ ديويءَ تي ٻڪرو ٻل چاڙهندا هئا. ڪنهن وقت جيسلمير طرف ڀاڄڙ پيئي، ته سنڌ ۾ آيا، ۽ اُتي به پنهنجي اڳوڻي رسم بجا آڻيندا رهيا. ڪيترن ورهين کان ٻڪري جي ٻل چاڙهڻ بدران، اتي جو پتلو ٺاهي، اهو بک ڪيندا آهن. اها رسم اڄ تائين وڻن هلي اچي، ۽ ٻيءَ ڪنهن به عاملڪي آڪهه ۾ ڪانهي.

ٽڏائين جا وڏا، پنهنجي گروهه گوسائين نرنجن گر سان گڏجي ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾، سنڌ ۾ آيا هئا. ساڳي وقت جيسلمير طرفان ٻيا به ڪي هندو جي سورج ونسي گهراڻيءَ جا ڪتري راجپوت هئا، سي پنهجن سترن سواڻي صاحبن سان گڏجي سنڌ ۾ آيا هئا. سندن اڳواڻ سواڻي لالوجسراج هو، جنهنجي نالي پٺيان ”ڪوٽ لالو اسٽيشن“ (نزدڪ پڊعیدن تعلقو نوشهروفيروز) سڏجي ٿي. پڊعیدن تعلقي نوشهري فيروز جي هڪ آڪهه وارا ”ڀڳت“ سڏجن ٿا، سي سواڻي صاحبن جي نسل مان آهن. ٻريا تعلقي نوشهري فيروز جا ”ڪيولراماڻي“ سواڻي صاحب جي ڀاءُ ڀائي ڪيولرام جو اولاد آهن، جنهن ڪري ڪيولراماڻي ”ڀائيءَ جي آڪهه“ وارا سڏبا آهن. ”ڀاڳيا“ نڪ وارن مان به ڪي ٻريا ۾ آهن، جي شايد ڪيولراماڻين جي سنگ ۾ اتي رهيا. ٻيا ڀاڳيا ۽ سواڻي صاحبن سان گڏ آيل هندو چنيجن کان پٽن اُڪري، دادوءَ ۽ سگوهڻ طرف ويا. سواڻي ٿرداس چنيجن ويو ۽ سندس پوٽو سواڻي اتمچند سنه 1758ع ۾ سيوهڻ ويو. اهڙو هڪ دستاويز پارسيءَ ۾ لکيل جاءِ جي خريداريءَ بابت موجود آهي. ”ڀاڳيا“ نڪ وارا دادوءَ طرف خدا آباد ۾ رهيا، جو ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو. سنه 1759ع ۾ خدا آباد جي شهر کي ڪوسن باهه ڏني (ڏسو صفحو 52)، ته هيءُ ڀاڳيا نڪ وارا پنهنجي گروهه سان گڏجي، سيوهڻ ويا جتي گوسائين نرنجن گر پنهنجي مڙهي وڌي. سيوهڻ جي ”تبجواڻي“ آڪهه وارا به انهيءَ گوسائينءَ سان گڏجي، سيوهڻ ويا هئا، جتي اڄ تائين آهن.

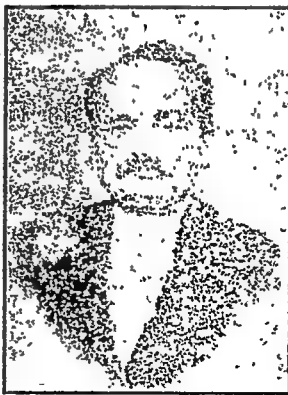
ميرن جي صاحبيءَ ۾ حيدرآباد جو شهر گچ قدر وسو (ڏسو صفحو 54)، نه سيوهڻ مان سوائي اتمچند جو پٽ سوائي نيو مل حيدرآباد جي هاڻوڪي جمن شاه جي پڙ وٽ اچي رهيو. اڄ تائين سندس دربار مان ڪيترا وانهان، سونارا ۽ ٻيا پيوٽ، ڏات، چنڊو ۽ رکڙي وٺي، من گهريون مرادون حاصل ڪن ٿا. انهيءَ ساڳي وقت ڌاري گوسائين رڌ گر هالن ۾، ۽ گوسائين هرنام گر حيدرآباد ۾ اچي مڙهي وڌي. حيدرآباد جي گنجي ٽڪر طرف ڪاليءَ جو مندر اڳي ئي هو، جتي ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ قسمن قسمن جوڳي اچي ڪنا ٿيندا هئا، جن جو شاه جي رسالي ۾ ذڪر آهي؛ پر هاڻ شهرن ۾ مڙهيون پوڻ شروع ٿيون. ٿڌائين جو ڏاڏو ٿڌو مل ۽ سندس ٻه ڀائر بهار مل ۽ ڪلياڻداس به حيدرآباد ۾ گوسائينءَ سان گڏ آيا؛ باقي سندن ڀاءُ گيهي مل ۽ گيهي مل جي پٽ شوداس جي آڪهه وارا ٽلتيءَ تعلقي سيوهڻ ۾ وڃي رهيا، جتي اڄ تائين آهن. اهي پنهنجي وڏي ڏاڏي گيهي مل جي نالي پٺيان پاڻ کي ”گيهائي“ سڏائيندا آهن. شوداس گيهي مل جا پٽ رائجنگهه ۽ مڪو مل هئا، جن جا پويان سندن نالن پٺيان ”رائسنگائي“ ۽ ”مڪواڻي“ ڪوٺجن ٿا. اهي سڀ حيدرآباد جي ٿڌائين جا برادريءَ وارا آهن. مطلب ته جيسلمير طرفان آيل ”ڀاڳيا“ نڪ وارن مان هڪڙا ڀريا ۾، ٻيا ٽلتيءَ ۾، ۽ ٽيان حيدرآباد ۾ آهن.

ٿڌائين جو سلسلو:

ٿڌائين جو وڏو ڏاڏو ٿڌو مل جيئمل ولد موتيرام هو. موتيرام کي پنج پٽ هئا؛ جيئمل، جڳتراءُ، خوبچند، ٽونر مل ۽ هرڊارام. جيئمل مونبرام کي چار پٽ هئا؛ ٿڌو مل، بهار مل، گيهي مل ۽ ڪلياڻداس. انهن مان گيهي مل جي آڪهه وارا (گيهائي) ٽلتيءَ ۾ رهيا؛ باقي ٻيا ٽي ڀائر پنهنجي گروءَ گوسائين هرنام گر سان گڏ حيدرآباد ۾ آيا، جنهن اُتي اچي پنهنجي مڙهي وڌي. گوسائين هرنام گر جو چيلو گوسائين سورجگر هو، جنهنجي نالي پٺيان ”گوسائين واري گيهي“

سڏجي ٿي، جا هاڻوڪي سري گهاٽ جي نزديڪ آهي. گوسائين هيرام گر ڪرامت جو صاحب هو. سندس ڪي معجزا ڏسي، سنڌ جي ميرن کي يقين ٿيو، ته هي ڪامل شخص آهي، تنهن ڪري مڙهيءَ لاءِ پٽ کيس بنا پئسن ڏنائون. هاڻوڪي گوسائين واري گهٽيءَ طرف اڳي جهنگ لڳو پيو هوندو هو. اهو جهنگ وڌائي، ٿڌائين به پنهنجون جابن مڙهيءَ جي ويجهو جوڙايون. ڪن ٿڌائين جا گهر اڄ تائين انهيءَ گهٽيءَ ۾ آهن، پر ٿورن ورهين کان ڪي هيرا آباد ۾ وڃي رهيا آهن، ۽ ڪي ڪراچيءَ ۾ پنهنجون جايون جوڙائي ويٺا آهن. ايترو چئبو، ته اهي اصل گوسائين واري گهٽيءَ ۾ اچي وڌيا وڃهيا.

ديوان ٿڌي مل ڇينمل جو پريون پٽ ديوان آلمل هو، جنهنجي هڪ پٽ ديوان گلابراءِ جي نسل مان مسٽر مينارام وٽ مل پليٽ ليئر ۽ ٻيا آهن، ۽ ٻئي پٽ ديوان ٿونچند جي نسل مان مسٽر چيتن رام پاونداس مخيارڪار ۽ ٻيا آهن. ديوان بهار مل کي هڪ پٽ ديوان تاراچند هو، جو ميرن جي طرفان افغانستان جي حاڪم وٽ ايلچي مقرر ٿيو هو. انهيءَ ديوان تاراچند جو هڪ پٽ ديوان مولچند هو، جنهنجو پٽ ديوان مينگهراج هو. ديوان مينگهراج کي ٻه پٽ هئا؛ هڪڙو ديوان هاسو مل جنهنجي نسل مان مسٽر ٿونرمل سلامتراءِ (ولد ديوان

تلسيداس هاسو مل) آهي ۽ ٻيو پٽ ديوان ورو مل هو، جنهنجو پٽ مسٽر آسودو مل حيدرآباد جي قلعي ۾، سپرنٽنڊنٽ لئنڊ ريڪارڊس ۽ انٽريڪلچر جي آفيس ۾ هو. ديوان آسوديل کي ٽي پٽ هئا؛ ليڪراج، ليالرام ۽ ريوچند.

ديوان ريوچند آسودو مل حيدرآباد جي گوسائين واري گهٽيءَ ۾ ڄائو هو. اڳي عامل اڪثر نوڪرين تي پاڙيندا هئا. ديوان ريوچند جي وقت ۾ ڪن عاملن جي خيال

ديوان ريوچند آسودو مل

۾ ڦيرو آيو هو ۽ ڪي کانئس اڳي ئي ڌنڌي ڌاڙيءَ ۾ گهڙيا هئا. ديوان ريوڇند به ڪنهن جي زبردستي ڪمائڻ بدران پنهنجي پاڻ ديوان ليلارام سان گڏ ڌنڌو ڪرڻ لڳو. سندس چار پٽ ڪشتچند، ارجن، موتي ۽ گلاب آهن. مسٽر ڪشتچند به پنهنجي پتا وانگر ڌنڌو ڪندو آهي سندس ڀائر اڃا صغير آهن ۽ پڙهن پيا.

ساڳي مٿين خاندان مان ديوان بهار مل جو پٽو ديوان مجلسراءِ تاراچند هو. سڄيءَ ٿڌاڻي آڪهه مان ديوان مجلسراءِ پهريون ماڻهو هو، جو حيدرآباد ۾ ڄائو هو. کانئس اڳي ٻيا سڀ ٿڌاڻي خدا آباد ۽ ٽلڻيءَ ۾ ڄاوا هئا.

ديوان مجلسراءِ ٿنڊي محمد خان واري مير وٽ ديواني عهدي تي هو، ۽ سندس وزير هو. ميرن جي جاگير ۾ مخاديخي حق مليل هئس. هڪ ڏينهن پنهنجي ڀل ڀلوڙ گهوڙيءَ تي چڙهي، حيدرآباد بئي ويو، ته وات تي ڇهه رهزن اچي لڳس. ديوان مجلسراءِ پنهنجي ترار ڪڍي کين سامهون ٿيو ۽ پڇائي ڪڍيائين؛ پر پاڻ زخمي ٿي پيو. انهيءَ هوندي به همت ڪري، پاڻ کي گهوڙيءَ جي سنجن سان ڪڙي قابو ڪيائين. گهوڙي پوءِ پاڻمرادو هلندي هلندي، حيدرآباد ۾ سندس اوطاق وٽ وڃي بيٺي، ته ڪن گهوڙيءَ تان لاهي گهر پهچايس، ۽ پوءِ ملم پتي ڪيائين ته نوبتو ٿي پيو.

ديوان مجلسراءِ حشمت وارو ۽ ننگائتو مڙس هو، ۽ پنهنجن پراون کي اڻڪيءَ سڻڪيءَ ۾ مدد ڪندو هو؛ پر ڪي حاسد به هئس. هڪ لڱا هڪ هندو محرر حسد وڃان. سندس پٺيان ڪي ماڻهو بچيا. ديوان مجلسراءِ کي پٺيرو بيٺل ڏسي، اهڙا ڌڪ هنيائون جو ٻاتهن وڍي وڌائونس؛ ديوان مجلسراءِ جا هاري چانگ ذات جا هئا، تن کي جنهن وقت سنڌ پيشي، ته محرر جي چيئر تي هي. ڪم ٿيو آهي، تنهن وقت هو کانئس وير وٺڻ لاءِ سندس ڪڍ لڳا. محرر پنهنجيءَ جان بچائڻ سانگي گوسائين جي وڃي سرڻ پيو. جنهن ديوان مجلسراءِ کان معافي وٺائي ڏنس.

ديوان مجلسراءِ جو وڏو پٽ ديوان جڻو مل هو، جو 1800ع ۾ ڄائو هو. هو منشي وليرام آڏواڻيءَ جو ڏوهڻو هو. هڪ لڱا ٽالپرن ۽ ڪن سردارن جي وچ ۾، اُرد وٽ، لڙائي پئي لڳي، ته هيءُ پنهنجي ناني وٽ ويو. منشي وليرام چيس، ته هتي لڙائي پئي لڳي، تون آيو ڇو آهين؟ پوءِ کيس موٽائي حيدرآباد موڪلڻ بدران پئسن سنڀالڻ ۽ لڙائيءَ جي خرچ جي حساب ڪتاب رکڻ لاءِ پاڻ وٽ خزانچي مقرر ڪيائين. پوءِ ته ڪارداري مليس. تندي غلام حيدر ۽ توکيا پرڳڻن جون ڪارداريون ڪمايائين. انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ نوشهري فيروز جو ڪازدار هو. ڪارداريءَ جي وقت ۾ ڪجهه زمين خريد ڪيائين ۽ پوءِ زميندار ٿي رهيو. نظر گهٽ ٿيس، ته هاري ناري ان چورائڻ لڳس. اها خبر مليس ته چوڻ لڳو، ته ”بني سائي جي سائي، گاهي يڪڻي جو بکيو“. مالڪ جي مهزبانيءَ سان اسان وٽ سدائين گنج پريا پيا آهن. مطلب ته توکلي مڙس هو، ۽ سدائين ڌڻيءَ تي پاڙيندو هو. پوءِ ته پنهنجي جيئري ٿي وصيت ڪري اها بني پنهنجي پٽ ديوان ايسرداس جي حوالي ڪيائين. پاڻ گوشي نشيني اختيار ڪيائين، ۽ 1875ع ۾ پرلوڪ پٽاريو.

ديوان ايسرداس جيئو مل

ديوان جيئو مل جو پٽ ديوان ايسرداس آگسٽ 1854ع ۾ ڄائو هو. ديوان جيئو مل کانپوءِ ديوان ايسرداس پنهنجي پٽ جون بنيون سنڀالڻ لڳو، ۽ سڄي عمر زميندار ٿي رهيو. هو گهڻو وقت گذاريندو ٿي پنهنجن ٻنين تي هو. رڻو ملڻو مڙس هو. ارباب، ورهيا ۽ ٻيا جيڪي سندس پروارا زميندار هئا، تن سان چڱو رس رهائي ويٺو هوندو هو. اوڀل سويل هڪ ٻئي کي سڏي سڏ ڏيندا هئا. شاديءَ عميءَ ۾ هڪ ٻئي وٽ ايندا ويندا هئا، ۽ هڪ ٻئي جي صلاح مصلحت تي هلندا هئا، جنهن ڪري هندو مسلم

اتحاد جو هيءُ هڪ عمدو مثال آهي. سندس ديھانت 17 اپريل 1907ع جي ٽيونجاھ ورھين جي ڄمار ۾ ٿيو.

ديوان ايسرداس جو مربي فرزند مسٽر ريجھو مل آهي، جنھن جو جنم 3 فيبروري 1877ع جي ٿيو هو. سنہ 1898ع ۾ بي. اي. ۽ ڊسمبر 1901ع ۾ ايل. ايل. بي پاس ڪيائين، ۽ پوءِ حيدرآباد ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو. سنہ 1906ع ۾ ميهڙ ۾ ڪجهه وقت سب جج هو. مارچ 1907ع کان وٺي ساڍا پنج ورھيه ميرپورخاص، سجاول، دادو، ۽ جيڪب آباد ۾ ريزيڊنٽ ماحسٽريٽ ٿي رهيو. 1912ع ۾ نوڪري ڇڏي لاڙڪاڻي ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو، ۽ اُتي ديواني ڪيسن ۾ چڱو نالو ڪڍيائين. نجوھ ورھيه لاڙڪاڻي ۾ هو؛ پر پوءِ نظر خراب ٿي پيس، ته وڪالت ڪندي حيدرآباد ۾ وڃي رهيو.

مسٽر ريجھو مل مئٽرڪ کان وٺي بي. اي تائين سندس ڪرت ڪنڻين هئي، جنھن ڪري سنڌي ٻوليءَ جو اونهو اڀياس ڪرڻ سولو ٿيس. پاشا وگيان يا علم لغات (Philology) جي اصولن جو ايتري قدر ڄاڻو آهي، جو ڊاڪٽر گربخشاڻي به مڃيندو اٿس.

سنڌي ”واڪ رچنا“ (علم نحو) بابت هڪ ڪتاب لکيو اٿس، پر اهو اڃا ڇپايو ڪونه اٿس. ڪن براهمڻ ۽ ٻين وڏنن جي برپا ڪيل ”سرسوتي پريشد“

مسٽر ريجھو مل ايسرداس

جو هڪ مکيه ميمبر آهي. ”وڪرم سميلن“ جو به هڪ مکيه بانيڪار اهو صاحب هو. ”پاشا وگيان“ (علم لغات Philology)، ”منش وگيان“ (Ethnology) ۽ ٻين گهڻن شين تي ڪراچيءَ جي ڪاليج مئلين ”ينگ لائر“، ”بمبئي لا رپورٽر“، ”آل انڊيا رپورٽر“ ۽ ٻين مخزنن ۾ گهڻي ٿي. ليک لکيا اٿس. ھندن جي قاعدن بابت ڪتاب به جوڙيل اٿس. هند اسيمبليءَ ۾ بل پيش ٿيو ته ستن پيڙھين بدران چئن

پيڙهين جي خد ٺهرائجي، ته چئن پيڙهين جي اندر هندو شاديون نه ڪن، انهيءَ بل جي سخت مخالفت ڪئي هئائين. ٻين پنڀنگي ڳالهين ۾ به بهرو وٺندو آهي. هندو سڀا جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ ۽ خدا آبادي عامل پنڀڄاڻت جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو به ميمبر آهي. خدا آبادي عامل انگريڪلچرل بئنڪ جو ڊائريڪٽر آهي. کيس ٽي پٽ موتيڙام، منگهارام ۽ ٽيڪمر آهن.

مسٽر موتيڙام ريجھو مل

مسٽر موتيڙام ريجھو مل جو جنم 13 آڪٽوبر 1915ع جي ٿيو هو. ٽي ورهيه آمريڪا ۾ تعليم وٺي ايم. ايس. سي. ايڪانامڪس ۽ ايم. ايس. سي. انگريڪلچرل ۽ ايڪانامڪس جون ڊگريون حاصل ڪيائين ۽ فرسٽ ڪلاس ۾ آيو. پنهنجيءَ قابليت ڪري آمريڪا جي ”ٽيڪسس Texas“ يونيورسٽيءَ ۾ انگريڪلچر ۽ ايڪانامڪس جو ليڪچرر مقرر ٿيو. آمريڪا مان پي. ايڇ. ڊي. (ڊاڪٽري) امتحان پاس ڪيائين. لڙائيءَ سبب 1941ع

۾ موٽي آيو، ته يڪدم دهليءَ ۾ ”سپلاءِ ڊپارٽمينٽ“ ۾ ويو اسسٽنٽ ڪنٽرولر آف پرجيسز مقرر ٿيو. پوءِ ”سپلاءِ“ کاتي مان ٿري ”فوڊ“ ڊپارٽمينٽ ۾ ويو. هن وقت ڊائريڪٽر آف پرجيسز آهي ۽ هڪ هزار روپيا پگهار اٿس. دنيا جي گچ ڀاڱي جو سير ڪيو اٿس.

مسٽر ريجھو مل جو ٻيو پٽ مسٽر منگهارام انٽر سائنس پڙهي پيو. ناٽڪن ۾ ڀارت وٺندو آهي.

مسٽر ريجھو مل جو ٽيون پٽ ٽيڪمر هن وقت ساڍن سترهن ورهين جي ڄمار جو آهي. ”انٽر ڪامرس“ پڙهي پيو. سٺيما جو شوق گهڻو اٿس. ”فلم نيوز“ ۾ ليک لکندو آهي ۽ ”فر ورلڊ“ مخزن جو انرري سيڪريٽري آهي.

ديوان ايسرداس جو ٻيو نمبر فرزند ديوان حوبيچند آهي، جنهن جو

جنم آگسٽ 1888ع ۾ ٿيو هو. پونيءَ جي انگريڪلچرل ڪاليج مان وڊيا پرائي، بي. اي. جي (انگريڪلچر) جي ڊگري بمبئيءَ يونيورسٽيءَ مان حاصل ڪيائين. پوءِ به ورهيه ڪن ميرپورخاص جي انگريڪلچرل اسڪول جو هيڊ ماستر ٿي رهيو ۽ ان کانپوءِ سنڌ جو ”ڪائن برڊر“ مقرر ٿيو. بمبئي سرڪار، پراونشنل انگريڪلچرل سروس جي لسٽ تي آندس، ۽ سرڪاري خرچ تي انگريڪلچر جي وڌيڪ اڀياس

مسٽر ٽيڪم ريجھو مل

ڪرڻ لاءِ آمريڪا ۾ موڪليائون. آمريڪا ۾ خاص ڪوجنائون ڪري اهڙو نالو ڪڍيائين، جو لئنيئن (Lineann) سوسائٽيءَ آف لنڊن ۽ رائل

هارٽيڪلچرل سوسائٽي لنڊن جو فيلو مقرر ٿيو. آمريڪا ۾ خاص ڪوجنائون ڪري، جيڪا ٿينس (Thesis) پيش ڪيائين، تنهن ۾ پنهنجي چڱي اصليت ڏيکاريائين، ته سرڪاري خرچ تي آمريڪا جي جدا جدا ھندن ۾ انگريڪلچر جي حالت جي اڀياس ڪرڻ لاءِ موڪليائون. ائين آمريڪا ۾ پنهنجو نالو ڪڍي، هندستان ۾ موٽي آيو. ان وقت بمبئي ڪاتي جي ڊائريڪٽر آف انگريڪلچر سنڌ ۾ سڪرنڊ ۾ انگريڪلچر راءِ بهادر ديوان خوجند ايسٽڊاس رسرچ اسٽيشن کولي، جنهن ۾ پنهنجي

نوڪريءَ سان گڏ، هن اسٽيشن جو ڊائريڪٽر به ٿيو. هن ”ايڪسپريٽ“ به مقرر ڪيائين، جن مان هڪڙو مسٽر خوجند ٿڌائي هو، جو ”بوٽنيسٽ ان سنڌ“ (Botanist in Sind) مقرر ٿيو. سندس گريد 550

کان وٺي 1250 روپين تائين هو، تنهن ڪري سڪرنڊ ۾ ڪيترو وقت ماهيانو پگهار 1250 روپيا ملندو هوس. سندس 1936ع ۾ سنڌ جو پرڳڻو بمبئي کاتي کان ڌار ٿيو، تنهن کان ئي اڳي سنڌ انگريڪلچرل کاتو بمبئي کان ڌار ٿيو هو ۽ مسٽر جينڪنس چيف انگريڪلچرل آفيسر جي عهدي سان سنڌ جي کاتي جي مٿان ٿيو. مسٽر جينڪنس پوءِ بمبئي کاتي جو ڊائريڪٽر ٿيو، ته سندس سفارش تي مسٽر ٿڌائي سندس جاءِ تي ڪچي طرح مقرر ٿيو. سنڌ جو پرڳڻو ڌار ٿيو، ته عملدار چونڊڻ لاءِ هڪ ڪاميٽي مقرر ٿي جنهن کيس سنڌ لاءِ ڊائريڪٽر آف انگريڪلچر چونڊيو. ست ورهيه اهو عهدو مائٽائين. ۽ پگهار 1250 کان وٺي 1500 تائين ٿيس. 1500 پگهار تائين وڌيو، تنهن کانپوءِ 1944ع ۾ پينشن ورتائين. نوڪريءَ واري عرصي ۾ بمبئيءَ جي يونيورسٽيءَ جي ايم. اي جي (انگريڪلچر) جي ڊگري حاصل ڪيائين. حسن خدمتيءَ ڪري پهريائين ”راءِ صاحب“ ۽ پوءِ ”راءِ بهادر“ جو لقب مليس. آمريڪا ۽ هندستان جي ڪيترن جرnlن ۾ انگريڪلچر بابت گهڻائي ليک لکيا اٿس. آمريڪا جي جرnl آف هيريڊيٽيءَ ۾ حيدرآباد جي پڏن جي آڪهه بابت به هڪ عمدو ليک لکيو هئائين.

راءِ بهادر ديوان خوبچند جو پٽ مسٽر نرملداس بمبئيءَ

پروفيسر ٿي. آءِ. ٿڌائي

يونيورسٽيءَ جي بي. ايس سي پاس ڪيل آهي. پوءِ مئجسٽر يونيورسٽيءَ جي اليڪٽريڪل انجنيئرنگ جي بي. ايس سي جي ڊگري حاصل ڪيائين. سنڌ ۾ موٽڻ بعد ”سپلاءِ“ کاتي ۾ مقرر ٿيو، جتي هينئر ڊپٽي ڊائريڪٽر آف سپلائي آهي.

ڊيوان ايسر داس جو ٽيون نمبر فرزند مسٽر ٽانورداس نومبر 1890ع ۾ ڄائو هو. بي اي ۾ سيڪنڊ ڪلاس ۾ آيو هو، انگريزيءَ ۽ پارسيءَ ۾ فرسٽ ڪلاس مارڪون

ڪنيون هٿائين. فرست ڪلاس ايل. ايل. بي ۾ سڄي بمبئيءَ مان فرست ڪلاس ۾ پهريون نمبر آيو. پوءِ سيڪنڊ ايل. ايل. بي پاس ڪري لاڙڪاڻي ۽ ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو. وڪالت ڪندي ڪراچيءَ جي ”لا“ ڪاليج جو آنرري پروفيسر ۽ پوءِ وائيس پرنسپال ٿيو.

”لا“ جي پروفيسريءَ کان سواءِ انگريزيءَ جو پروفيسر به ٿيو. ڪاليج ۾ چڱو نالو ڪڍيو اٿس. هن وقت ”بنگ لائر“ جو آفيسل ايڊيٽر به آهي. هيءَ سڀ ديوان چيئرمئن موتيرام جي پٽ ديوان بهار مل جي نسل مان آهن. ساڳي نسل مان ٻيا به آهن؛ پر منجهائن وڏو عهدو راءِ بهادر ديوان خوبچند ايسرداس ٿڌائيءَ پاتو، جو ڊائريڪٽر آف انگريڪلچر ٿيو، جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي.

ديوان موتيرام جي پٽ ديوان جڳترام جي آڪھ مان ديوان گوپالڊاس نارو مل ٿڌائي سڀلاءِ کاتي ۾ ڊائريڪٽر آهي. ساڳي نسل مان مسٽر ليڪچرار تلوڪچند هو، جنهن حيدرآباد ۾ پهريائين پهرين ”پريٽ“ نالي هڪ هفتيوار اخبار آڪٽوبر 1896ع ۾ جاري ڪئي هئي، جا ڪانئس پوءِ سندس پٽ مسٽر گوپالڊاس هلائيندو هو. ماستر تلجرام به انهيءَ نسل مان هو.

ديوان موتيرام جي ٽئين پٽ ديوان خوبچند جي آڪھ مان راءِ بهادر ديوان بولچند ٿڌائي سپرنٽينڊنٽ آف لٽرن رڪارڊس اٿنڊ انگريڪلچر آهي.

ديوان موتيرام جي چوٿين پٽ ديوان ٽوٽر مل جي آڪھ مان جسٽس ٿڌائيءَ ياش ديوان نانڪرام هندو ڪاليج دهليءَ جو پرنسپال آهن. سندن سرگواسي پاء مسٽر رواجند وسٽل ڪراچيءَ ۾ وڪالت ۾ جڳو نالو ڪڍيو. ساڳي نسل مان مسٽر جوڌا رام سومر سنڌ ۽ ٻيا آهن.

ٿڌائي (2):

نڪ ”ڪنگهر“. ساڳيءَ نڪ وارا پنجاب ۾ به آهن ۽ اروڙ ونسي سڏجن ٿا. ڏسو ”اروڙ ونسي“. ٿڌو مل، شوداس ڏيونداس ۽

منسڪداس اھي چار ئي پاڻر اصل ملتان ۾ رھندا هئا. جنھن ڳالھ کي بہ سڄو ڪن ورھيہ ٿيا. ان وقت ملتان جي سرحد چوڻ کي جھنگلي قومون ملتان ۽ ٻين ھنڌ ڪاھي پونديون ھيون ۽ گھڻا گھر ڦري لٽي تباھ ڪنديون ھيون. ھي پاڻر بہ ستايل هئا. مھراج ھرڪشنداس نالي ھڪ براھمن سان ڏيٺ ھئي جنھنجا ڪي مائٽ سنڌ ۾ هئا. ھن صلاح ڏني، تہ سنڌ ۾ ھلي روزگار جو ڪو بلو ڪريو. ھي چارئي پاڻر، مھراج سان گڏجي، پيرين پنڌ ملتان مان نڪتا. وات لاءِ سمر سبتن جو اٿو ۽ ڳڙ ڪنيائون. سنڌ ۾ اول شڪارپور ۾ ھاڻي در وٽ رھيا. اُتي روزگار جو سٺو ڪونہ ٿيڻ، تہ پوءِ ساھتي پرڳڻي ۾ ويا، ۽ موري جي شھر ۾ لاڀارن جي وقت ۾ ڪجھہ ڪمايائون. پوءِ درياھ اُڪري سيوھڻ ڏي ويا. پڙھ ڦٽي جي مھل ھئي. ان وقت سيوھڻ جي مڙھيءَ جو گوسائين نرنجن گز ڪنھن وٺ جي ھيٺان ايشور جي ڏيان ۾ ويٺو هو. ھڪ بلا آھستي آھستي انھيءَ گوسائين ڏي وڌڻ لڳي. مھراج ھرڪشنداس ٺھ ٻيھ پٿر ھڻي ڀلا ماري. گوسائين کي بلا کان بچايائون، تہ ھو سندن ٿور مڇي، کين پنھنجيءَ مڙھيءَ ۾ وٺي ويو. ڪي ڏينھن کين پاڻ وٽ رھايائين. مھراج ھرڪشنداس جو ھڪ سؤٽ ان وقت مانجھند ۾ ھو تنھن دعوت ڏيئي پاڻ وٽ گھراين. ڪجھہ وقت مانجھند ۾ رھي، پوءِ حيدرآباد ڏي ويا. شام جي وقت گدوبندر واري رستي تي ڪي رھڙ اچي لڳن، جيڪو ٿورو گھڻو پئسو ھوڻ سو تہ کائن ڦريائون؛ پر کير ڪيترا زخم بہ رسايائون. سندن دانھن تي اوسي پاسي جا ماڻھو اچي مڙيا، تن کين ڪٽولن تي ڪٽائي، حيدرآباد ۾ ھاڻوڪي سري گھاٽ وٽ آندو، اتي اڳي چونڪي ھئي. ھاڻوڪي گوسائين واري گھٽيءَ ۾ گوسائين ھرنام گر جي مڙھي ھئي، ۽ اھو گوسائين بيٺارن جي دو سٽي ڪيندو ھو. ھنن زخميلن جي ملم پيئي ڪرائڻ لاءِ کين انھي مڙھيءَ ۾ وٺي ويا، اتي اھو ساڳيو سيوھڻ وارو گوسائين نرنجن گڏ ڏنائون، تہ گھڻو عجب لڳن ۽ ھڪ ٻئي کي جھجھي اُڪير سان گڏيا

اهي گوسائين هڪ ٻئي وٽ ايندا ويندا هئا. سوامي هرنام گر پاڻ وٽ رهائين ۽ ملام پتي ڪري ڇڏيائين. پوءِ چيائين ته جيڪڏهن ميرن وٽ نوڪري ڪريو ته مان چوڻ ڇڏ ڇڏ ڪري اوهان کي نوڪري وٺي ڏيان. هيءُ چارئي پائر پوءِ نوڪريءَ ۾ گهڙيا. مڙهيءَ جي ويجهو وڏا پٽ مفت ۾ ملين، اُتي جايون جوڙائي وينا. پوءِ مڱيا پرڻيا، ته ملتان ڏي موٽڻ جو خيال ئي لاهي ڇڏيائون. ديوان ٿڌو مل، جنهنجو اولاد هيءُ ٿڌائي سڏجن ٿا، سي لڏي وڃي نهاين جي پٽ ۾ وينا، باقي شوداس جو اولاد (شوداسائي) انهيءَ گوسائين واري گهٽي ۾ رهيا جنهن ڪري گوسائين واري گهٽيءَ ۾ ”شوداسائي گهٽي“ به آهي. ڏيئون داس جو اولاد ديوان چوٽرام دفتردار جي آڪهه وارا آهن، جن مان پروفيسر گهنشام خيٽابند سنڌ ليجسليٽو اسيمبلي جو ميمبر آهي. اهي سچ پچ ته ”ڏيئون ملائي“ آهن، پر پاڻ کي ”شوداسائي“ سڏائيندا آهن. ديوان مينسڪڊاس جو اولاد گوسائين واري گهٽيءَ کان ٿورو پري وڃي رهيو، ۽ اها گهٽي سندس نالي پٺيان ”مينسڪائي“ گهٽي سڏجي ٿي، ڇا چنڊيرائي گهٽيءَ جي چاڙهيءَ سان لڳي بيٺي آهي. مصنف جي ڏسندي چنڊيرائي گهٽي جي چاڙهيءَ هيٺان قبرستان لڳو پيو هوندو هو ۽ پوءِ اُتي جايون ڇڙيون. هنن سڀني آڪهين جو اڄ تائين گوسائين جي مڙهيءَ سان لاڳاپو آهي. ”پاڳيا“ نڪ وارن ٿڌائين وانگر ”اڳهه“ ڪونه ڪندا آهن، پر وهانءَ وڌاڻ ۽ ٻين شين ڪارجن مهل مهاديو جو روت ڪندا آهن.

هنن چئن ڀائرن سان گڏ جيڪو براهمڻ مهراج هرڪشنڊاس آيو هو، سو ڪجهه وقت مڙهيءَ ۾ رهيو. وڏيا جو وڌيڪ ايباس ڪيائين، ته ناماچار ڪتس، جنهن ڪري ڪيترا سندس جڇمان ٿيا. سندس اولاد مهراج لوڪرام تننارام ۽ ڀائيس مهراج وشنو شرما آهن. گوسائينءَ سان سنڀڌ هون، تنهن ڪري اهي به اڄ تائين وهانءَ وڌاڻ تي مهاديو جو روت ڪندا آهن، ۽ اهو رواج ٻين براهمڻن ۾ ڪونهي. هنن ٿڌائين مان ديوان واڌو مل گنگارام جڇ، ديوان هاسو مل زميندار، ۽ ربهادر

ديوان هوتچند چانڊو مل، ديوان آئلمل ۽ ٻيا آهن. سندن وڌيڪ احوال ملڻو آهي، جو ٻئي ڀاڱي ۾ ڏبو.

تھليائي:

نڪ ”راءِ ڳوراث“ (راءِ ڳراچ). اصل ڪڇ علائقي کان آيل آهن. ڪڇ جا راءِ جاڙيجن جي نسل مان آهن ۽ سما راجپوت آهن. تھليائي سما راجپوت نه آهن؛ پر ڪڇ کان آيل لهائڻ ۽ ڀاتين جي ڪيترين نڪن جي نالن اڳيان ”راءِ“ لفظ گڏيل آهي. ڀانئجي ٿو ته ڪڇ جي راءِ جو امڻ هٿ هو، تنهن ڳالهه جي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ پنهنجن نڪن جي نالن اڳيان ”راءِ“ لفظ گڏيائون. ساڳيءَ ريت حيدرآباد ۽ لاڙڪاڻي جا ”شهائي“، چانڊڪا (لاڙڪاڻي) پڙڳڻي جي گورنر شاهه بهاري جي نالي پٺيان، پاڻ کي ”شهائي“ سڏائڻ لڳا، جو شاهه بهاري جو مڻ هٿ هو، ۽ منجهائن ڪيترا وٽس وڏن عهدن تي هئا. تھليائي ڀاتيا به نه آهن، تنهن ڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو، ته لهائڻ آهن. ڏسو ”لهائڻ“. هن وقت اهي نٿ تعلقي نوشهري فيروز ۾ رهن ٿا.

”نٿ“ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ ”نٿ“، جنهن جو اُچار سنڌيءَ ۾ ”نٿر“ به آهي؛ پر ”نٿ“ ۽ ”نٿر“ جي وچ ۾ تفاوت آهي. ڪنهن واه يا درياهه جي نٿر وٽ ٻڌل ڳوٺڙو، جتان پٽڻ اُڪري پار نجي، تنهن کي ”نٿ“ چئبو آهي. هاڻوڪي ننگر نٿي طرف ماجر ذات جي مهاڻن جي نٿ هئي، جتان مسافرن کي پٽڻ اُڪاري، سڃاڻڻ طرف ڪندا هئا (ڏسو صفحو 44-45). نٿي جو شهر ٻڌو، نه اها نٿ پوءِ شهر سان گڏجي ويئي، ته به اڄ تائين ان کي ”نٿ جو پاڙو“ چوندا آهن. سيوهڻ ۾ به ”نٿ جو پاڙو“ آهي. هن پاسي به ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ مهاڻن جي نٿ هئي، جنهن تان پوءِ سڄيءَ ديھ تي اهو نالو پيو.

سنه 1811-1812ع ۾ ڪڇ علائقي، ڪاٺياواڙ ۽ راجپوتانا ۾ اهڙو سخت ڏڪار پيو، جو ڀٽسڻ تي به ان ڪونه ٿي مليو، جنهن ڪري اتي جا ڪيترا رهاڪو سنڌ ڏي ڀڄي آيا. ڪيترا برهمڻ ڪٿري، ڀاتيا ۽ لهائڻ

ان وقت لاڙ ۾ اچي رهيا، جتي اڄ تائين سندن اولاد آهي. ڪي وڏي
ساهتي پرڳڻي ۽ لاڙڪاڻي طرف ويا، جهڙوڪ رتيديري طرف جا
جئسنگاڻي، جي راجپوتانا کان آيا هئا، ۽ نٽ جا تهليائي، جي ڪڇ
علاقن کان انهيءَ آپدا جي سمي ۾ سنڌ ۾ آيا هئا. اهي هوند وارا هئا
۽ سنڌ ۾ پنهنجون زمينون خريد ڪري ان پوک ڪرڻ لڳا.

ساهتي پرڳڻي ۾ تهليائين جون زمينون درياھ جي لڳ ڀڳ هيون،
۽ انهنجي نزديڪ نٽ جو ڳوٺ اصل هڪڙو ئي هو، جو سندن اچڻ
کان ئي گهڻو اڳي ٻڌل هو. آڏواڻين جو وڏو ڏاڏو ديوان آڏو مل، ميان
نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾، انهيءَ نٽ مان پرڻيو هو. (ڏسو صفحہ
57). سنہ 1825ع ڌاري، درياھ جي اُٿل سبب، نٽ، مٺياڻي، تڳڙ،
ڪمالديرو تعلقو ڪنڊيارو ۽ ٻيا ڪي درياھ جي ڀر وارا ڳوٺ ٻڏي ويا.
درياھ جو پاسو ڇڏي، انهن ھندن جي زميندارن کي پنهنجن ٻٽن کان
پري رھڻ پسند نہ آيو، تنهن ڪري وري ساڳي هنڌ آهي ڳوٺ نئين سر
ٻڌائون. سنہ 1857-1858ع ڌاري اهي سڀ ڳوٺ وري ٻيو ڀيرو ٻڏي
ويا. سيٺ تهليئي مل جو مربي فرزند سيٺ لکو مل هو، تنهنجي پٽ
سيٺ هوتچند نئين نٽ ٻڌي، جا سندس نالي پٺيان ”نٽ هوتچند“
سڏجڻ ۾ آئي. ان وقت ميان پاوڻو خان ذات جو ڳوڙاهو انهيءَ پاسي
هڪ وڏو زميندار هو، تنهن ”نٽ هوتچند“ کان ٿورو ڀرپور پنهنجو
ڳوٺ ڌار ٻڌو، اهو سندس نالي پٺيان ”نٽ پاوڻو“ ڪوٺجڻ ۾ آيو؛ پر
عام طرح ”نٽ ڳوڙاهو“ چوندا اٿس. چاليھ کن ورهيه سانده هي ٻئي
نئين صحيح سلامت هيون؛ پر سبت 1955 ۾ يعني 1890ع ڌاري،
آبِ ملائي موسم ۾ درياھ اهڙي دڙ لائي، جو ٻئي نئون لهرن ۾ لڙهي
ويون جي وري نئين سر ٻڌائون. هن پوئين گهمري تهليائين مان سيٺ
پوچراج پنهنجو ڳوٺ ڌار ٻڌو. ائين درياھ جي پاوک ٻن نئين مان ٽي
نئين ڪرائي ڇڏيون. نٽ پوچراج ۽ نٽ ڳوڙاهو هڪ ٻئي کان سڌ پنڌ
ٿي، مٺياڻيءَ کان سوا ميل کن جي مفاصلي تي آهن. انهن کان ڪوھ

ڪن پري نٿ هونچند، ڳوٺ دليونڻن جي لڳو لڳي، ٺارو شاهه کان پنجن ڇهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. اهي ٽيئي نئون سنه 1900ع تاري پٿيون هيون. هاڻوڪو مٺياڻيءَ جو ڳوٺ به ان وقت جو ٻڌل آهي.

اڳي نٿ هونچند ۽ پين پن نئين جي وچ ۾ هڪ ٻيلو هوندو هو، جنهن کي ”مهاڙي“ ڪري سڏيندا هئا. ڪن ورهين کانپوءِ بدامنيءَ ڪري، اتان اوڀر سويل لنگهڻ ۾ خوف ٿين، تنهن ڪري نٿ هونچند جي رهاڪن جو اير پير ٺارو شاهه طرف ٿيو. سنه 1922ع ۾ ٺارو شاهه کان سڪرنڊ تائين ريل جو رستو جاري ٿيو، ٺارو شاهه کانپوءِ ٻي اسٽيشن ”نٿ هونچند“ ٿي. گذريل سال 1945ع جي آبڪلاني موسم ۾ درياھ شاهه وڏي اچي داد واه ۾ پيو، ته ٻوڏ جي ڊپ کان ڪي ٺارو شاهه ته ڪي نوشهري فيروز ڏي لڏي ويا. ويجهڙائيءَ ۾ نٿ هونچند ۾، سيٺ جاڙي مل جي گهر کي، ڌاڙو لڳو، جنهن ۾ ڌاڙيل ويهن پنجويهن هزارن جي ملڪيت ڦري ويس، تنهن ڪري به هراس وڃان ڪي ٺارو شاهه ۽ ڪي پين پاسي لڏي ويا. تهليائين جا هن وقت ٽي سؤ کن گهر آهن، پر هاڻ اجهو ائين ٿري پکڙي ويا آهن. ڪي نوڪرين سانگي ٻارن سان ٻاهر رهن ٿا، جنهن ڪري انهن ٽين ۾ هاڻ رڳو ڳاڻ ڳڻيا گهر آهن.

تهليائين جو سلسلو:

سيٺ تهليو مل، جنهنجو اولاد ”تهليائي“ آهن، تنهنجو سوٽ سيٺ جتو مل هو، جو کائڻس ننڍو هو. سيٺ جتو مل جي نسل وارا به پاڻ کي ”تهليائي“ سڏائيندا آهن. سيٺ تهليئي مل کي پنج پٽ هئا؛ لکو مل، پريمچند، ڦرو مل، پمنداس ۽ منگهرمل. پهرين پٽ سيٺ لکومل جو هڪ پٽ سيٺ هونچند هو، جنهنجي نالي پٺيان ”نٿ هونچند“ سڏجي ٿي. اها نٿ ٻڌي، ته نه رڳو سيٺ جو اولاد يعني سيٺ ٽمون مل ۽ ٻيا اتي وڃي رهيا؛ پر سيٺ لکو مل، سيٺ پريمچند ۽ سيٺ منگهو مل جي نسل وارا به اتي گهر جوڙي ويا. گهڻن ڀائرن جو

اولاد هيءَ ڳوٺ وسائي ويٺو، ته ”ڪوڏناڻي“ آڪھ جو سيٺ لھرو مل به اتي وڃي رھيو، جو ھڪ وڏو زميندار ھو. ائين تنھين نئين مان نٺ ھوڻچند وڏيرو ڳوٺ بڻيو. اُتي سيٺ سني داس به ھڪ وڏو زميندار ٿي گذريو آھي.

سيٺ ٿرو مل جو پوٽو سيٺ پوچراج سڄاڻ مل ھو، جنھن جي نالي پٺيان ”نٺ پوچراج“ ڪوٺجي ٿي. سيٺ ٿرو مل جي پٽ سيٺ پاڳاري مل جو اولاد نٺ ڳوٺاھي ۾ وڃي رھيو؛ باقي سندن ويجهڙا سوٽ سڀ نٺ پوچراج ۾ رھيا.

سيٺ پوچراج کي به پٽ سيٺ گنومل ۽ سيٺ ويڙھو مل ھئا. سيٺ گني مل جو پٽ ديوان تولارام ھو، ۽ سيٺ ويڙھي مل جو پٽ مسٽر ھزاري مل پوسٽ ماسٽر ھو.

ديوان تولارام گني مل جو جنم 5-ڊسمبر 1869ع جي ڳوٺ نٺ ۾ ٿيو. سندس پڙاڻ اُتي زمينداري ڪندا هئا؛ پر سندن پتا سيٺ گنو مل بمبئيءَ ۾ ڏنڌو ڪندو هو. ٺهليائين مان پهريون ديوان تولارام هو، جو حيدرآباد ۾ وڃي انگريزي پڙهيو ۽ مئٽرڪ پاس ڪيائين. مئٽرڪ پاس ڪري نوشهري فيروز جي انگريزي اسڪول ۾ وڃي ماستري ڪيائين. جلد ئي

ماسٽري ڇڏي روپنيو کاتي ۾ گهڙيو ۽ پندرهن روپيا پگهار مليس. پوءِ پنهنجي

قابليت ۽ لياقت ڪري جلد ئي وڏي اول نائِب چئنس ۽ پوءِ مختيارڪار ٿيو. پنهنجي نوڪريءَ جي منڍ وارو گهڻو عرصو حيدرآباد ۽ ٿرپارڪر ضلعن ۾ ۽ پڇاڙيءَ وارو ڳچ عرصو سکر ضلعي ۾ گذاريائين. ڳڙهي ياسين ۾ چار ورهيه ساندھ مختيارڪار هو جتان پوءِ شڪارپور جو مختيارڪار ٿيو. جلد ئي پوءِ روهڙي ڊويزن جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. پنهنجن ساھتيءَ وارن جي بھبوديءَ جو گھڻو اونو ھوندو ھئس.

ٿرپارڪر ضلع جي ڊپٽي ڪمشنر هاءِ ”ڪليڪٽر“ جو چئبس مقرر ٿيو. ته ڪيترن ساهتي واسين ۾ پڙهڻ لاءِ چاهه پيدا ڪيائين، ۽ کين نوڪريون وٺي ڏيڻ ۾ مدد ڪيائين. اهو ئي سبب آهي، جو اڄ به ٿر ضلعي ۾ ساهتي واسين جو گهڻو تعداد نوڪرين ۾ آهي. تعليم جي واڌاري لاءِ پنهنجي ننڍڙي ڳوٺ ۾ پوڄراج ۾ هڪ انگريزي اسڪول کوليائين. مٺياڻيءَ جي انگريزي اسڪول جي واڌاري لاءِ ڪيتري مالي توڙي اخلاقي مدد ڪيائين، جنهن ڪري انهيءَ اسڪول جي ”سائنس هال“ تي سندس نالو پيل آهي.

سنه 1893-1892ع ڌاري حيدرآباد ۾ سوامي هيمراج چڏاڪاشي آيو هو. سندس سنگ ۾ چڏاڪاشي پنٿ ۾ ديوان تولارام جو دريد وشواس ٿيو. ان جي واڌاري لاءِ هڪ ورهيه نوڪريءَ مان موڪل وٺي حيدرآباد چڏاڪاشي مندر ۾ ”بال مندر“ کوليائين، جتي ٽيڙن بالڪن کي ڌرمي سکيا ڏيندو هو. نوڪريءَ مان پينشن وٺڻ کان اڳ ”تپدارس ٽريننگ اسڪول“ جي هيڊ ماستري گهري ورتائين. ائين اٺ مهينا حقي موڪل جا گذاري 25 ڊسمبر 1924ع ۾ پينشن ورتائين. مطلب ته نوڪريءَ ۾ گهڙيو به ماستر ٿي، ته پينشن به ماستريءَ ڪندي ورتائين. سن وڙهين جي ڄمار ۾ 1929ع ۾ پنهنجي ڳوٺ ۾ پوڄراج ۾ چالاڻو ڪيائين.

ديوان تولارام کي ٻه پٽ آهن؛ جهوڙو مل ۽ آتمارام. مسٽر جهوڙيل پنهنجو گهڻو ڌيان طبابت ڏي ڏنو، ته دڪان جا دڪ لاهجن، تي ورهيه کن نامياري حڪيم اجمل خان وٽ رهي طبابت سکيو. اڄ تائين طبابت ڪندو آهي ۽ زمينداري به ڪندو آهي.

ديوان تولارام جو ٻيو نمبر فرزند مسٽر آتمارام ڪراچي ڪاليج ۾ پڙهيو، ۽ پي. سي ايس امتحان ۾ ڪاليج ۾ پهريون نمبر آيو ته ”ارسڪن ميموريل پرائيز“ ملينس. 1925ع ۾ نارو شاهه هاءِ اسڪول ۾ نوڪريءَ ۾ گهڙيو. سنه 1928ع ۾ پي. سي. تي امتحان پاس ڪيائين ۽

ديوان آتارام تولارام

هن وقت نارو شاھ هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر آهي. هو صاحب ”ساهتي ٽيچرس ائسوسيئيشن“ جو، ۽ موٽو مل هزچند مل ساهتي گورنمينٽ جو، پريزيڊنٽ آهي. سڄيءَ ساهتيءَ ۾ راندين لاءِ چڱو چاه پيدا ڪيو اٿس.

تعليم جي ترقي:

سند ۾ سرڪاري هاءِ اسڪول

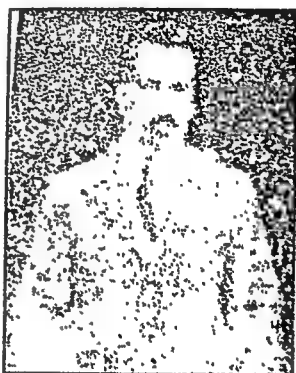
1853ع کان وٺي ڪليا، هڪڙو ڪراچيءَ،

بيو حيدرآباد ۽ ٽيون شڪارپور ۾. حيدرآبادي عاملن حيدرآباد هاءِ اسڪول جو چڱو فائڊو ورتو، ۽ منجهائن ڪن بمبئيءَ ۾ وڃي اعليٰ تعليم ورتي، جنهن ڪري سگهوئي حيدرآباد جو شهر تعليم يافتن جو گهر ٿيو. وڏا عهدا به اول حيدرآبادين کي مليا. ساهتيءَ ۾ ته ڪيترا ورهيه هڪڙو به هاءِ اسڪول ڪونه هو؛ پر وڌيا پرائڻ لاءِ چاه هون. مارچ 1878ع ۾ سکر ۽ ڪوٽڙيءَ وارو ريل جو رستو ڪليو، ته ڪي ساهتيءَ وارا حيدرآباد هاءِ اسڪول ۾ وڃي پڙهڻ لڳا؛ پر سفر جي سختي هين. پريا ۽ نارو شاھ جا شاگرد منيائين جي پريان درياهه اُڪري، اول پراڻي ديري ۽ پوءِ ڦلجيءَ ويندا هئا. ڦلجيءَ جي ڳوٺ ۾ ريلوي وارن جي ٺرالي بيٺي هوندي هئي، تنهن ۾ چڙهي، ڦلجي اسٽيشن تي ويندا هئا، ۽ اتان آگ گاڏيءَ ۾ چڙهي، ڪوٽڙيءَ ويندا هئا. ڪوٽڙيءَ واري پل 25 مئي 1900ع جي ڪلي. انهيءَ کان اڳ ڪوٽڙيءَ ۽ گدو بندر جي وچ ۾ هڪ سرڪاري جهاز صبح کان وٺي سج لٿي تائين هلندو هو، جنهن ۾ مسافر چڙهي، گدو بندر ويندا هئا، ۽ اتان گهوڙي گاڏين ۾ حيدرآباد ويندا هئا. اهڙيءَ حالت ۾ ساهتيءَ جا فقط ڪي ٿورا جوان اهي سفر جون سختيون قبوليندا هئا؛ نه ته عام طرح ڪي زمينداري ڪي دڪانداري، ته ڪي پيڙين جي رستي سکر سان

وڻج واپار ڪندا هئا. ڪن ٿورن جون ڪوٺيون سونميائيءَ ۽ لس ٻيلي طرف هونديون هيون. هاڻوڪو حيدرآباد ۽ روهڙي وارو ريل جو رستو 1896ع جي آخر ڌاري جڙي راس ٿيو، ته حيدرآباد ۾ اچڻ جي سهوليت ٿي. ساهتيءَ ۾ سرڪار پوءِ به ڪو هاءِ اسڪول ڪونه ڪوليو؛ پر اُتي جي ماڻهن پنهنجو ٻوٽو ٻاريو. نوشهري فيروز ۾ پنڃاڻتي هاءِ اسڪول ڪولياڻون، ۽ هاڻ اُتي سرڪاري مدرسو آهي. نوشهري کان ٽي ڪوهه پري پرين ۾، ساڍا ٽي ڪوهه پري ٺاڍو شاهه ۾ ۽ ساڍا چار ڪوهه پري مٺياڻيءَ ۾ اسڪول ڪولياڻون. هڪ هاءِ اسڪول ڪنڊياري ۾ به آهي. ٻهراڙين ۾ ٿوري ٿوري پنڌ تي ايترا هاءِ اسڪول ٻئي ڪنهن به هنڌ نه آهن. انهن هاءِ اسڪولن کلي ۽ آمدرفت جي وڌيڪ سهوليت هئڻ ڪري ساهتيءَ وارن نهايت گهڻي ترقي ڪئي آهي. هينئر حيدرآباد کانپوءِ ٻيو نمبر ساهتي پرڳڻو آهي، جنهن ۾ ڪئين تعليم يافته آهن، ۽ منجهائن ڪيترا وڏن وڏن عهدن تي آهن. پٺياڻي به هاڻ تڪڙي تڪڙي ترقي ڪندا پيا وڃن. ڏسو ”پٺياڻي“. تهلياڻين ۾ پڙهڻ لاءِ ڇاهه پوءِ به گهٽ هو. ديوان تولارام گنومل منتيارڪار ٿيو، تنهن کان پوءِ ٻين کي رشڪ آئي ۽ پنهنجن پٽن کي پاڙهياڻون. هينئر تهلياڻين مان به ڪي گرججوڻيت ۽ ڊبل گرججوڻيت آهن ۽ چڱن عهدن تي آهن.

ٽيڪواڻي:

نڪ ”ٽوري“. هيءُ مانجهو تعلقو ڪوٽڙيءَ ۾ رهن ٿا، جتي سندن ويهه کن گهر آهن. منجهائن مکيه آڪهه مسٽر هاسنند مينگهراج جي آهي، جو ڪراچيءَ جي ستي هاءِ اسڪول جو پرنسپال آهي. اڳي ڪراچيءَ ۾ سڀ هاءِ اسڪول گهڻو ڪري رڳو گاڏي کاتي طرف هئا، ۽ شهر کي ويجهو ڪو هاءِ اسڪول هئو ئي ڪونه، جنهن ڪري اولڊ ٿاڻون، مٽي در، ڪاري در ۽ بمبئي بازار طرف رهندڙ شاگردن کي اُتان ڪهي، گاڏي کاتي ڏي ويڃڻو پوندو هو. مسٽر هاسنند شهر وارن شاگردن جي اها تڪليف محسوس ڪري، ڪراچيءَ جي سراءِ ڪوارٽر

پر پنهنجو هاءِ اسڪول ڪوليو، جو شهر کي توڙي گاڏي کاتي کي ويجهو آهي. اهو هاءِ اسڪول 1931ع ۾ ڪولياڻين ۽ منڊ ۾ ٿي قابل گريجوئيٽ ماسٽر مقرر ڪيائين، نه گهڻن شاگردن جي ڊوڙ هن هاءِ اسڪول ڏانهن ٿي. هن وقت تائين هيءُ سٺي هاءِ اسڪول چڱو زور وٺي ويو آهي.

پويلا ٿي:

هيءُ حيدرآباد ۾ رهن ٿا. سندن نڪ پرنسيپال ايڇ. ايم. ٽيڪوالي جو نالو ملي ڪونه سگهيو آهي، جنهن ڪري سندن اصل نسل چڪي نٿو سگهجي. سندن وڏو ڏاڏو سيٺ پريميل هو، جنهنجو پٽ سيٺ بيگراج هو ۽ ان جو پٽ سيٺ ڪوڙو مل هو. سڄيءَ آڪھ بمان مکيه ماڻهو مسٽر هاسو مل ڪلاچند هو، جو سيٺ ڪوڙيمل جو ڀوتو هو. مسٽر هاسو مل حيدرآباد جو جبرو وڪيل هو. سنه 1896ع ٽاري مسٽر گوپال داس جهمت مل آڏواڻيءَ وڪالت جو امتحان پاس ڪيو، ته پهريان ٻارهن ورهيه ساندھ سائنس گڏڪم ڪندو رهيو، ۽ پوءِ پنهنجي آفيس ڪولياڻين (ڏسو صفحہ 67)، مسٽر هاسيمل ۾ ديس شيوا جو انگ هو، ۽ ڪجهه وقت حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ هو. کيس پنج پٽ ڄاوا: تيجو مل، چنديرام، مورچمل، جيوترام ۽ سيتلداس. مسٽر تيجو مل وڪالت ۾ پيءُ وانگر چڱو نالو ڪڍيو. سندس آفيس هينئر سندس پٽ مسٽر نارائنداس پيو هلائي.

مسٽر هاسيمل جو پيو نمبر فرزند ڊاڪٽر چنديرام آهي، جو اکين جو ڊاڪٽر آهي. ايم. بي. بي. ايس، ايف. آر. ايف. بي ۽ ايس. ايف. آر. سي. ايس جون ڊگريون حاصل ڪيل اٿس. ڪراچيءَ جي سول اسپتال جو آنرري سرجن آهي. ڪجهه وقت انڊين ميڊيڪل ائسوسيئيشن ڪلڪتي جو وائيس پريزيڊنٽ، سنڌ ميڊيڪل يونين جو

ڊاڪٽر سي. ايڇ. پريملائي

پريزيڊنٽ ڪراچيءَ جي هيلٿ ڪلچر انسٽيٽيوٽ جو سيڪريٽري ۽ ڪراچيءَ جي سنڌي جيمخاني جو پريزيڊنٽ هو. جرمنيءَ واري پهرين جنگ ۾ سنه 1915ع کان وٺي 1923ع تائين انڊين ميڊيڪل سروس ۾ ڪئپٽن هو. ڪيترين ڌرماتو سنسٿائن سان ناتو اٿس. تجارتي ڳالهين ۾ به بهرو وٺندو آهي. هندستان ٽريڊنگ ڪارپوريشن (انڊيا) لميٽيڊ جي ڊائريڪٽرن جي بورڊ جو چيئرمين ۽ ڪراچيءَ جي سنڌ

سوديشي اسٽور جي ڊائريڪٽرن جي بورڊ جو به چيئرمين آهي، پر گهڻو نالو اکين جي علاج ڪرڻ ۾ ڪڍيو اٿس. سپاءَ جو لذيت آهي، ويتر سائينءَ هٿ ۾ شفا ڏئي اٿس، ته ڪراچيءَ ۽ ٻين هنڌن جا ڪيترا ماڻهو پنهنجن اکين جي علاج لاءِ وٽس اچن ٿا.

ڊاڪٽر پريملائيءَ جا ٻيا ٽي پائر ڌنڌو ڪندا آهن. مسٽر مورچمل کي دهليءَ ۾ ۽ مسٽر سيتلداس کي ڪلڪتي ۾ ”بوڪ اسٽال“ (ڪتابن جو دڪان) آهي، ۽ مسٽر جيوٽرام کي دارجلنگ ۾ ”سلڪ هائوس“ (ريشمي ڪپڙي جو دڪان) آهي، ائين سڀئي پائر چڱو چڙهيل آهن.

پنجواڻي:

ڏسو ”اهوجا“، صفحہ 111.

پنواڻي:

نڪ ”لينجهار“. پنواڻين جو وڏو ڏاڏو پنهنون مل ۽ گلراجاڻين جو وڏو ڏاڏو گلراجمل پاڻ ۾ سڳا پائر هئا. پنهنون مل ۽ گلراجمل جو پتا سيٺ مهتاب راءِ ناڪرداس هو. هنن آڪهين جا وڏا اصل سڀي ڍاڍر جي

نزدڪ ناري گاج ۾ رهندا. هئا ۽ سونارڪو ڪم ڪندا هئا. اهي ديويءَ جا پاشڪ هئا، ۽ آهوئي پوڄيندا هئا، جو رواج اڄ تائين سونارن ۽ ڪن ٻين ۾ عام آهي. ڇيئي ذرو ڪٿي، اُما ديويءَ جي مورتِي پت تي ٺاهي، ان تي ان داڻا ڇڻيندا آهن، ۽ پوءِ ڪنهن ٺهرائيل تاريخ تي آهوئي درياه ۾ پرواه ڪندا آهن. اهو آهوئي پوڄڻ جو رواج، ٻيءَ ڪنهن به عاملڪي آڪهه ۾ ڪونهي.

پنهون مل ۽ گلراجمل جا وڏا ناري گاج ۾ ڪيترا ورهيه امن امان ۾ رهيا، مگر پوءِ ڪنهن ڳالهه تان ڪن مسلمانن سان تڪرار ٿين، ته اتان لڏي، سنڌ ۾ اچي، اول بکر ۾ رهيا. بکر ۾ رهڻ جو سٺو دلپسندِيءَ جهڙو نه ٿين، ته اتان به لڏي، دادوءَ جي نزديڪ، خدا آباد ۾ وڃي رهيا، جو ان وقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو. آڏواڻين جو وڏو ڏاڏو ديوان آڏو مل خدا آباد ۾ رهندو هو، ۽ هلنديءَ وارو هو، تنهن سان حال اوريائون، ته ڪيئن ڪين پنهنجو وطن ڇڏڻو پيو. ديوان آڏو مل ڪين دلداري ڏيئي، پنهنجي ڀر ۾ رهايو. پوءِ جڏهن حيدرآباد جو شهر وسڻو، تڏهن ديوان آڏو مل حيدرآباد ۾ به ڪين پنهنجيءَ ڀر ۾ رهايو. آهوئي سبب آهي، جنهن ڪري حيدرآباد جي آڏواڻي گهڻيءَ ۾ هڪ پاسي پنواڻين جو ويڙهو ۽ ٻئي پاسي گلراجاڻين جو ويڙهو آهي. اڄ تائين انهن تنهن برادرين وارا شاديءَ غميءَ ۾ هڪٻئي وٽ ايندا ويندا آهن. پنواڻين ۽ گلراجاڻين جو رستو ناري گاج وارن سان پوءِ به هلندو آيو. اٽڪل 1878ع کان وٺي ناري گاج وارا پنواڻين وٽ ايندا ويندا ڪونه ٿا ڏسجن. نه ته اڳي پاڻ ۾ ڇڳو رستو هون.

حيدرآباد ۾ اچڻ کان پوءِ به پنواڻين ۽ گلراجاڻين جا وڏا اڳيون ساڳيو سونارڪو ڪم ڪندا هئا، پر منجهائن ڪي صراف (Bankers) به هئا. ميرن کي ڍل جي عيوض ان وغيره جي پيداش جو حصو ملندو هو، ۽ ڪي عملدار اهو حصو نيڪال ڪري، هنن صرافن کي پئسا ڏيندا هئا، ۽ هو ميرن جي وزير ديوان وليرام منڇاڻيءَ کي اهي پئسا هٿو هٿ

پهچائيندا هئا يا سڌو سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرائيندا هئا، ۽ ان لاءِ ڪميشن ملندي هئڻ. ائين هي صراف به ڄڻ ته سرڪاري ڪامورا هئا، ويتر داسو مل ۽ ٿورا ٻيا ميرن وٽ نوڪرين ۾ گهڙيا، ته ”عامل“ سڏجڻ ۾ آيا. حيدرآباد ۾ اُهي خدا آباد کان آيا هئا، تنهن ڪري ”خدا آبادي عامل“ ليڪجڻ ۾ آيا. پوءِ ته آهستي آهستي سونارڪي ڪرت ٿي ڇڏي ڏنائون.

ديوان داسو مل پنواڻي ميرن وٽ پوليس سب انسپيڪٽر (صوبيدار) هو. سندس پٽ ديوان ڌنراج مل ريلوي ۾ هيڊ ڪلارڪ هو. کيس چار پٽ ڄاوا، جن مان وڏو مسٽر ڌيارام هو.

مسٽر ڌيارام ڌنراجمل جو جنم 1879ع ڌاري ٿيو. 1908ع ۾ وڪالت جو امتحان پاس ڪري سکر ۽ اپر سنڌ ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو. وڪالت ۾ چڱو نالو ڪيائين، ته پبلڪ پراسيڪيوٽر مقرر ٿيو. سنه 1934-1935ع ڌاري گذاري ويو.

مسٽر ڌيارام ڌنراجمل

ديوان ڌنراجمل جو ٻيو نمبر فرزند

ديوان پرتابراڻ آهي، جنهن جو جنم اپريل 1883ع ۾ ٿيو هو. مئٽرڪ ۽ فائنل امتحان 1900ع ۾ پاس ڪيائين، ۽ پوءِ ٽي ورهيه ڪن ساندھ جيڪا به سرڪاري نوڪري ڪڇيءَ طرح پئي مليس سا پئي ڪيائين. راج رشي ديوان ڌيارام گدو مل کيس ۽ ٻئي هڪ جوان کي همٿائي، مدراس جي هنري اسڪول ۾ ”ڪروم“ چمڙي جي ڪم سکڻ لاءِ روانو ڪيو ۽ هر هڪ کي چاليهه روپيا هر مهيني اسڪالرشپ ڏيئي

ديوان پرتابراڻ ڌنراجمل

ڪيائين. انهيءَ هنري اسڪول ۾ چمڙي رچائڻ وغيره جي ڪم سڪارڻ لاءِ هڪ آمريڪن مقرر ٿيل هو، سو پوءِ سگهو ئي اسڪول ڇڏي ويو، ته هي لاچار موٽي آيا. ديوان پرتابراءِ پوءِ وڪالت لاءِ تياري ڪئي. سنه 1906ع ۾ ننڍي وڪالت جو امتحان ڏنائين، ته پهريون نمبر آيو. 1908ع ۾ وڏي وڪالت جو امتحان پاس ڪيائين. وڪالت ۾ چڱو نالو ڪڍيائين. ته 1914ع ۾ اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر مقرر ٿيو. ۽ ساڳي وقت خانگي طرح به ڪيس پيو ڪڍندو هو. 1914ع کان وٺي 1935ع تائين ٿوري عرصي لاءِ پبلڪ پراسيڪيوٽر ٿي به ڪم پئي ڪيائين، ۽ 1935-36ع ۾ پڪي طرح سرڪاري وڪيل مقرر ٿيو. سنه 1936ع ۾ سنڌ جو پرڳڻو بمبئي کاتي کان ڌار ٿيو، ته سڄيءَ سنڌ جي وڪيلن مان سرڪار ڪيس چؤنڊي، ائڊووڪيٽ جنرل مقرر ڪيو، ۽ انهيءَ عهدي تان آڪٽوبر 1943ع ۾ پينشن ورتائين. ٻئي سال سنڌ جي وزير آئربل خان بهادر ايوب خان ڪهڙي تي مقدمو هليو. مٿس هيءَ تهمت هئي، ته سنڌ جي وزيراعظم مسٽر الله بخش جو خون پاڻ ڪرايو هئائين. ان وقت به ديوان پرتابراءِ جي قابليت جو قدر ڪري، سنڌ سرڪار سائس خاص طرح في ٻولي، انهي مقدمي هلائڻ لاءِ ڪيس اسپيشل پبلڪ پراسيڪيوٽر مقرر ڪيو. اهو جبرو ڪيس آڪٽوبر 1944ع کان وٺي جولاءِ 1945ع تائين هلائي، پنهنجو نالو هيڪاري وڌيڪ ڪڍيائين.

ديوان پرتابراءِ سنڌ بار ڪائونسل جو چيئرمين، برڊ ووڊ لئبرري جو آنرري سيڪريٽري، ”سنڌ لا رپورٽ ڪاميٽيءَ“ ۽ ڪراچي ڪلب جو ميمبر هو، ۽ هندو جيمخانه جو لائيف ميمبر آهي. سنه 1939ع ۾ روٽري ڪلب جو پريزيڊنٽ ۽ 1940ع ۾ ڪراچي ڪلب جو پريزيڊنٽ هو. ڪيترا ورهيه ”ڪراچي ريس ڪلب“ جو چيئرمين به هو. سندس ٻه ننڍا ڀائر مسٽر واڏو مل ۽ مسٽر گرداس مل گذاري ويا آهن. ڪيترن پنواڻين ۾ پهريائين اعليٰ تعليم لاءِ چاهه خير ڪو هو.

ٿوري گهڻي انگريزي سڪي، وڃي نوڪريون ڪندا هئا. پوءِ منجهائن ڪي وڪيل ۽ ڊاڪٽر ٿيا. هينئر منجهائن گهڻا ئي گريجوئيٽ آهن، جهڙوڪ ڊاڪٽر مينارام گدو مل جو ڪراچي واري ڪاليج ۾ پروفيسر آهي. سنڌ ۾ پهريون ڊاڪٽر بولچند پرسرام پنواڻي هو، جنهن حفظ صحت جي ڳالهين بابت ”تندرستي“ نالي هڪ ماهوار مخزن 1900ع ۾ جاري ڪئي هئي. هن وقت پڻ ڪيترن عالمن وانگر پنواڻي به اڪثر ڌنڌو ڌاري پيا ڪن. اڳي منجهائن گهڻا اڪثر پوريءَ پنيءَ هوند وارا هئا، ته به پنهنجي جاءِ نيڪ مرد هئا. اهڙو هڪ مثال هتي ڏجي ٿو.

مسٽر هاسو مل پيرداس ۽
شريمتي وراڻ ٻائي

مسٽر هاسو مل پيرداس پنواڻي سنه 1886ع ڌاري حيدرآباد ۾ ڄائو هو. انگريزي ست درجا پڙهي، ريلوي ۾ نوڪريءَ ۾ گهڙيو ۽ وڏي وڃي هيڊ ڪلارڪ ٿيو. سندس پتا پوريءَ پنيءَ پونجيه وارو هو، ۽ پوءِ گذاري ويو. تنهن ڪريءَ سنجيءَ آڪھ کي سنڀالڻ جو بوجو هن جوان پاڻ تي کنيو ۽ توڙ تائين پنهنجو فرض چڱيءَ طرح ادا ڪيائين. سپاءِ جو لڏيدڻ ۽ تنگائينو مڙس هو، پر گهڻو ڪين ٽڳيو. سنه 1933ع ۾، ستيتاليهن ورهين

جي ڄمار ۾ پرلوڪ پڌاريو، سندس ڌرمپنتيءَ شريمتي وراڻ ٻائيءَ سندس پوتر يادگيريءَ ۾ وهڻ لاءِ هڪ آوازو جوڙايو آهي، جو ڪراچيءَ جي بندر روڊ ايڪسٽينشن طرف انڌن جي اسڪول وٽ آهي.

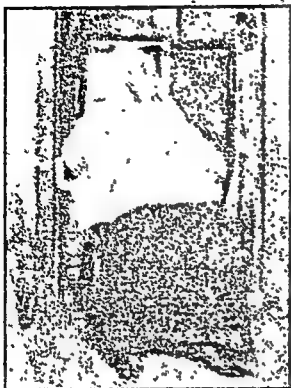
خيرپور وارا پنواڻي:

ڳچ ورهين کان حيدرآباد جي پنواڻين جا ڪي سوٺ خيرپور مير صاحب واريءَ ۾ رهن ٿا. ان لاءِ سبب آهي. پنواڻين جي وڏي ڏاڏي بنهون مل کي پنج پٽ هئا، خوشحالداس، آسرداس، پنجو مل، گوالداس

۽ اُتمچند. ديوان اُتمچند جو پٽ ديوان نئسنڪ. داس خيرپور. مان ديوان املراءِ اجواڻيءَ جي پيڻ پرڻيو هو. (ڏسو "اجواڻي"). کيس چار پٽ ٿيا؛ تلوڪچند، خوبچند، ڏيارام ۽ ٽونر مل. ديوان نئسنڪ داس پوءِ چالاڻو ڪيو، ته ديوان املراءِ پنهنجي ۽ انهيءَ پيڻ کي، خيرپور ۾ پنهنجيءَ ۾ ۾ اجواڻي محلي ۾ رهايو. ديوان تلوڪچند کي ٽي پٽ ٿيا؛ هردامل، صورت سنگهه ۽ پاونداس، جي وري پنهنجي اباڻي شهر حيدرآباد ۾ پنواڻي گهٽيءَ ۾ وڃي رهيا؛ باقي ديوان خوبچند، ڏيارام ۽ ٽونر مل خيرپور ۾ رهيا. ديوان خوبچند جيڪب آباد ۾ روڻيو کاتي ۾ هو، جتي ڦوهه جوانيءَ ۾ 13 فيبروري 1867ع ۾ گذاري ويو. کيس رڳو هڪ پٽ ديوان هيراسنگهه هو، جو ان وقت اڃا ٻار هو. ديوان خوبچند جي چالاڻي کان چاليهه ڏينهن پوءِ سندس ڌرمپتي به گذاري ويئي. ائين ديوان ايسر سڱهه ٻالڪ اوستا ۾ پنهنجي ماءُ پيءُ جي پيار کان محروم رهيو؛ پر سندس چاچي ديوان ٽونر مل پنهنجي پٽ پرماتند سان گڏ ٻالي وڌو ڪيس.

ديوان ٽونر مل گهوٽڪيءَ ۾ پهريائين هيڊ منشي ۽ پوءِ مختيارڪار هو، ۽ پيشن وٺڻ کان سگهوئي پوءِ گذاري ويو. سندس پٽ مسٽر پرماتند ٽين ورهين جي ڄمار ۾ ٻن اولاد ٻارن پڌاريو. ديوان ٽونر مل جو ڀاءُ ديوان ڏيارام شادي ڪرڻ کان پوءِ به ورهيه مس جيئرو رهيو. کيس هڪ پٽ هرچند نالي ڄائو، سو به ٻالڪه اوستا ۾ گذاري ويو. ديوان هيراسنگهه خوبچند جنهن کي سندس چاچي ديوان ٽونر مل ٻالي وڌو ڪيو، سو ٻين ورهين جي ڦوهه جوانيءَ ۾ چلي رهيو. ائين هڪ ٻئي نياڻن هن آڪهه وارا گذري ويا، ته آڪهه جو اڳوڻو اوج هليو ويو.

مسٽر پرماتند ٽونر مل جي ڌرمپتي شريمتي مٺي ٻائي جوانيءَ ۾ وڌو ٿي، ته پنهنجي ساهري ڪٽنب تي هٿ رکڻ ۽ پنهنجي پڌريءَ سس جي شيوا ڪرڻ پنهنجو ڌرم ڪري پئي ڄاڻائين. ديوان هيرا سنگهه.

شرميتي مٺي ٻائي پرمائنڊ

خوبچند پنهنجي پٺيان هڪ نياڻي ۽ ٻه پٽ ڇڏيا، تن کي پنهنجي آندبي ڄاڻي اولاد وانگر پالي وڌو ڪيائين، جنهن ڪري هو ڪوٽيندا ئي ”امي“ هئس. هن آدرشي ديويءَ جو چالاڻو 1937ع ۾ ٿيو.

ديوان هيرا سنگهه جو مربي فرزند مسٽر جيتاند ڪراچيءَ جي پورٽ ٽرسٽ ۾ ڪلارڪ هو، ۽ 1942ع ۾ پينشن ورتائين. کيس هڪ پٽ تيرٿ ۽ ٻه نياڻيون آهن، جي سڀ پڙهيل آهن.

ديوان هيراسنگهه جو ٻيو نمبر پٽ مسٽر ايسرداس پنهنجي پتا جي چالاڻي وقت فقط اڍائي ورهين جي ڄمار جو هو ۽ سندس چاچيءَ شريميتي مٺي ٻائيءَ نياڻي وڌو ڪيس. منڍ ۾ ئي ريلوي کاتي ۾ گهڙيو، ڪوٽ لالو ۽ ٻين هنڌ استيشن ماستر هو. پڇاڙيءَ ۾ شهدادپور ۾ استيشن ماستر هو، جتان آڪٽوبر 1945ع ۾ پينشن ورتائين. کيس هڪ پٽ مسٽر ڀڳوانداس آهي، جو ڪوئيٽا ۾ سرڪاري تار کاتي ۾

مسٽر ايسرداس هيراسنگهه

سندس قديمي شريميتي شامي ٻائي آهي. مسٽر ايسرداس جي پيڻ شريميتي ناڪي ٻائي حيدرآباد جي ديوان جهمت مل بهار مل آڏواڻيءَ جي پٽ مسٽر هريسنگهه سان پرڻي ۽ اڍائي ورهين جي ڄمار جو ننڍڙو پٽ تاراچند ڇڏي، پاڻ ويهن ورهين جي اوسڻا ۾ گذاري ويئي. انهي تاراچند کي سندس ناناڻن پالي وڌو ڪيو. هيٺر هو پوسٽل ڊپارٽمينٽ ۾ آهي ۽ پنهنجيءَ ڏاڏائي آڪهه جي نالي پٺيان پاڻ

کي ”آڏواڻي“ سڏائيندو آھي. کيس ھڪ پٽ جئ ڪرشن ۽ چار نياڻيون آھن. حيدرآباد جي آڏواڻين جي ھيءَ ھڪ آکھ خيرپور ۾ آھي.

ڦلواڻي:

نڪ ”بوڏيا“ يا ”بوڏيجا“. ھيءَ انھن پرمار سونڊن راجپوتن مان آھن، جن راجپوتانا مان سنڌ ۾ اچي، اول ڪپري ظرف رتو ڪوٽ ھت ڪيو ۽ پوءِ سنہ 1226ع ۾، سنڌ جي سومرن سان لڙائي ڪري، امرڪوٽ جو شھر بہ پنھنجي قبضي ڪيائون ۽ پوءِ سڄي ٿر ۾ پنھنجو ڌاڪو ڄمايائون. منجھائن پوءِ ڪي امرڪوٽ ۾ رھيا، تہ ڪي ننگرپارڪر ويا. سندن وڌيڪ احوال لاءِ ڏسو مصنف جو جوڙيل ڪتاب ”سونڊن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ امرڪوٽ جو شھر ڪلهوڙن جي ھٿ ۾ ھو، جو ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جوڌپور جي راجا کي وڪرو ڪري يا پئي سبب ڏنو. 1782ع ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي وچ ۾ ھالاڻيءَ وٽ لڙائي لڳي، ۽ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي ھار ٿي، تہ ھن جوڌپور جي راجا کان مدد گھري. جوڌپور جي لشڪر جو مھندار ڦلو سنگھ ھو. ميان عبدالنبيءَ وٽان لشڪر لاءِ پورو خرچ نہ مليس، تہ موتي ويو. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ مير ڪڙم علي خان پوءِ راجپوت سردارن کي سنڌ ۾ جدا جدا ڀاڱن ۾ جاگيرون ڏنيون، تہ مٿان ڪنھن وقت پاڻ ۾ ٻڌي ڪري، ميرن جي برخلاف فساد ڪن. ان وقت ڦلو سنگھ کي پڊعيدن تعلقي نوشھري جي پريان امن جي ڀرسان، جاگير ملي، جتي ”سنواڻيءَ“ نالي ڪوھي ڪٿائي، پنھنجو ڳوٺ ٻڌائين. 1843ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي ۽ پوءِ خيرپور رياست ڌار ٿي، تہ ڦلوسنگھ جي اڌ جيتري جاگير خيرپور جي حد ۾ ۽ اڌ جيتري انگريزن جي حد ۾ ٿي. ھن وقت ”امن“ خيرپور رياست جي حد ۾ آھي ۽ اتي فراسيون نہایت عهديون ٺھنديون آھن. نوشھري فيروز تعلقي جو پڊعيدن ۽ ڪوٽ لالوءَ وارو پاسو، جو خيرپور رياست جي حد سان لڳو بيٺو آھي، تنھنجي ڳچ ڀاڱي ۾ ڦلوسنگھ جي جاگير ھئي

جا کانئس پوءِ سندس پٽ درياھ ڏنو مل جي هٿ ۾ هئي. درياھ ڏنو مل جي چالاڪي کان پوءِ سندس پٽ باگمل انهيءَ جاگير جو مالڪ ٿيو. انگريز سرڪار جي موڪل سان پنهنجي جاگير کي پاڻي پهچائڻ لاءِ، ڳوٺ گاهي راهو تعلقي نوشهري فيروز جي پريان، سدا واه (نصرت واه) مان هڪ ننڍو واه کوٽايائين، جو سندس نالي پٺيان باگواه سڏجي ٿو، ۽ اٽڪل چوڏهن ميل ڊگهو آهي. ڦلو سنگھ جا پوٽا پوٽا انهيءَ جاگير ۾ ننڍا ننڍا ڳوٺ ٻڌايا. ٻيلا واه، ڊاڪي، مهرجا، ڦل پوٽا، ڳوٺ چيهو، تنيا، گهيڙ گجو وغيره اڄ تائين نوشهري فيروز تعلقي ۾ آهن. هن وقت انهي ڳوٺن ۾ ڦلوائين جا ٻه سؤ کن گهر آهن، پر هاڻ ڳوٺن ۾ رهڻ ۾ سلامتي نه سمجهي، ڪي وڏن شهرن ۾ وڃي رهيا آهن. گهڻو ڪري زمينداري ڪن ٿا، پر ڪي ريزڪي سامان جا دڪان به ڪڍي ويٺا آهن. منجهان پڙهيل بلڪل ٿورا آهن.

مستر چترآءِ شيوڪرام

ڦلوائين مان مکيه اٽڪھ سيٺ ٻاگ مل جي پٽ سيٺ شيوڪرام جي آهي، جنهن کي ورثي ۾ اباڻي جاگير مان رڳو ڪي ٿورا ٽڪر نصيب ٿيا. سندس پٽ مسٽر چترآءِ آهي، جنهنجو جنم ڳوٺ ڦل پوٽا تعلقي نوشهري فيروز ۾ سن 1911ع ۾ ٿيو هو. ڪجهه وقت تائين نوشهري فيروز ۾ ۽ ڪجهه وقت ڪراچيءَ ۾ ورتائين. پوءِ عليگڙھ مان ايم. اي ۽ بمبئيءَ مان ائڊووڪيٽ جو امتحان پاس ڪيائين. ڪجهه وقت مدراس ۾ وڪالت ڪندو هو. هن وقت ڪراچيءَ جي سٽي هاءِ اسڪول ۾ ماستر آهي پر وڪالت به ڪندو آهي.

قيروائي:

تڪ ”اڏيسي پوٽا“ ڀاتيا آهن، ۽ جيسلمير کان آيل آهن. هن وقت

شڪارپور ۾ رهن ٿا. سندن وڏو ڏاڏو ڦيرو مل هو، جنهن بابت چون ٿا، ته تنڊ تي پڳ رکندو هو. ان وقت جي شڪارپور جي نواب پاڻ وٽ گهرائي، پڳ سڌيءَ ريت رکڻ لاءِ چيس، نه چيائين، نه ”مهجي پڳ“ ترار سان سڌي ٿئي ته بي ڳالهه؛ باقي هٿ سان سڌي ٿيڻ جي نه آهي.“ ائين چئي هليو ويو. نواب به ٿي ماڻهو پٺيان ڊوڙايس، ته کين خون ڪري، پوءِ روپوش ٿي ويو. آخر ڳوٺ ماڙيءَ ۾ وڃي رهيو، جنهن ڪري ڪن ڦيروائين جا گهر اتي به آهن.

پاڻي ڦيرو مل جو پٽ پاڻي مينگهراج هو ۽ ان جو پٽ ذوقيرام هو، جو پارسيءَ ۾ گوهر هو. مير منشي مقرر ٿيو هو، تنهن ڪري ”منشي“ سڏبو هو. افغان وارين ٻن لڙاين ۾ ويو هو. پوت وڊيا جو ڄاڻو هو، ۽ لڳت جا حساب لاهيندو هو. شڪارپور ۾ جنهن جاءِ ۾ رهندو هو، تنهن کي وڏائي ”محبو“ ڪيو اٿن ۽ ڦيروائي اتي رهن ٿا.

منشي ذوقيرام جو پٽ سيٺ نرسنگداس هو، جو ٽينءَ افغان واري لڙائي ۾ ويو هو. زوب جي لام (Expedition) ۾ به ڇهه مهينا ويو هو. سندس پٽ پروفيسر شيوارام ۽ ڊاڪٽر لملارام آهن.

پروفيسر شيوارام ڦيروائي ام. ا. ا. پارس ڪيا آهي. اڳ ڪي ڪارخانا ڪولياڻين. شڪارپور ۾ برف جو ڪارخانو بهراتين هڪ جرمن انجنيئر ڪوليو، ته شڪارپوري چوڻ لڳا، نه گورن ڪانسواءِ اهڙو ڪارخانو ڪو ڪڍي ڪونه سگهندو. سنه 1904ع ۾ پروفيسر ڦيروائيءَ پنهنجو برف جو ڪارخانو ڪوليو، ۽ پوءِ اهو خام خيال منجي وين.

سڄيءَ اپر سنڌ ۾ پهريون سيٺ اُلداس شڪارپوري هو، جنهن ڪپڙي اُڻڻ جو ڪارخانو شڪارپور ۾ ڪوليو هو. اهو هٿ جو آڏاڻو هو، جو مون پاڻ ڏٺو هو. پوءِ پروفيسر ڦيروائي ساڻس شامل ٿيو، ۽ 1908ع ۾ ڪل جي وسيلي ڪپڙن اُڻڻ جو ڪم ڪرڻ لڳا. رهڙيءَ وارن ڪپڙن اُڻڻ جا ڪارخانا پوءِ ڪوليا.

پروفيسر شيوارام 1912ع کان وٺي 1924ع تائين گروڪل ۽

بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسري ڪئي. هن وقت شڪارپور ڪاليج جي بورڊ جو هڪ ميمبر آهي. زالن جي صحت ۽ سکيا لاءِ منڊلي برپا ڪرائي اٿس. شڪارپور ۾ ٽي چوڪرين جا اسڪول ۽ ٽي ويم گهر آهن، تن جو ”آرگنائيزر“ آهي. ائين ديس شيوا جو انگ اٿس. راجرشي ديوان ديارام گدو مل جو جيون چرتر سندس لکيل آهي. سندس پٽ مسٽر جيوڻ لال شڪارپور جي ”پاور هائوس“ ۾ انجنيئر آهي.

پروفيسر شيوارام جو ڀاءُ ڊاڪٽر ليلارام ايم. اي پاس ڪيل آهي. ڪراچي ڪاليج ۾ پڙهندي، پنهنجي اسپتال گادي کاتي ۾ هيس. هن وقت شڪارپور ۾ پنهنجي وڏي اسپتال اٿس، جنهن ۾ بيمارن کي رهائڻ جو به بندوبست آهي. هڪ ناٽڪ جو ڪتاب ”هڪڙي رات“ نالي لکيو اٿس. جو لئلا حسر جي قصي تي ٻڌل آهي.

تيرواڻي: مان مسٽر جيٺاندا، جيوڻ لال ولد ديويڊاس لوه جو ڪم جرمنيءَ مان سڃي آيا، ۽ پنهنجو نوه جو ڪارخانو ڪڍيائون. ڪراچيءَ ۾ ”سيوا ڪنج“ جي ڀرسان ”بي انڊين“ بلڊنگ سندن آهي.

جڳتياڻي:

نڪ ”منچنديا“. اجواڻين، ڀاونائين ۽ گدواڻين جا سوٽ آهن. ڏسو ”ڀاونائي“. ديوان جڳتراءِ مٿرومل ولد ديوان بڪرميل سکر مل جنهنجو اولاد جڳتياڻي آهن، تنهنجي پٽ بولاڪيداس (بلاقيڊاس) کي ٽي پٽ هئا: ڏيارام، بچو مل ۽ پوجراج. ديوان ڏيارام جي نسل مان ماسٽر هوتچند ڊيئلمل جي آڪھ وارا آهن. هن آڪھ مان مسٽر بولچند ڪوڏومل هڪ اوڻلي گرئجوئيٽ هو ۽ سنڌيءَ ۾ نهايت قابل هو. سندس جوڙيل ڪتاب ”انگلينڊ جي تاريخ“ ۽ ”ڌرتي نروار“ عمدي اصطلاحن سنڌيءَ ۾ لکيل آهن.

ديوان بچي مل جا پٽ مسٽر هيرومل، مسٽر پرماتند ۽ مسٽر اڏيو مل هئا. ديوان پوجراج جي پٽ ديوان گلاب راڻ جي نسل مان ديوان

صاحب سنگھ جي آڪھ وارا آھن (ڏسو ص 100). ديوان صاحب سنگھ کي چار پٽ ھئا:

- (1) ديوان فتح سنگھ جنھن جو پٽ مسٽر سبحان سنگھ.
- (2) ديوان ليک سنگھ مختيارڪار جنھن جا پٽ مسٽر خانچند ۽ مسٽر نيٿومل بي. اي ۽ فرسٽ ايل ايل بي پاس ڪيل. مسٽر نيٿو مل جو پٽ مسٽر حشمتراءُ ”انگلينڊ رٽرنڊ“ آھي، ۽ ھن وقت ڪراچيءَ ۾ چڱي عھدي تي آھي.

(3) مسٽر ٽھل سنگھ بنا اولاد (4) ديوان کان سنگھ

ديوان کان سنگھ صاحب سنگھ جو جنم 1875ع ڌاري ٿيو ھو. حيدآباد ھاءِ اسڪول مان مئٽرڪ پاس ڪري، ڪاليج ۾ داخل ٿيو ۽ بي. اي پاس ڪيائين. منڊ ۾ ٿي روڻيو کاتي ۾ گھڙيو ۽ وڏي وڃي مختيارڪار ٿيو، ۽ انھيءَ عھدي تان پينشن ورتائين. سندس ديھانت 1940ع ۾ ٿيو.

ديوان کان سنگھ جو مربي فرزند مسٽر ھيرانند مئٽرڪ تائين پڙھي، ڌنڌي ۾ گھڙيو.

ديوان ڪانسانگھ صاحب سنگھ

ڪراچيءَ ”سئيٽري“ سامان جو دڪان اٿس. سندس ٻہ ڀائر مسٽر موتيرام ۽ مسٽر موهن لال بہ ”سئيٽري“ سامان جو وڪرو ڪندا آھن، باقي سندن چوٿين ڀاءُ مسٽر پريڊاس کي بمبئي ۾ راندين روندين جي سامان جي چاپ آھي.

ديوان پوجراج جي نسل مان ٻي مکيه آڪھ ديوان ڪانسانگھ صاحب سنگھ جي وڏي ڏاڏي ديوان دولترام جي ڀاءُ ديوان

ديوان ھيرانند ڪانسانگھ

ٻيلارام جي آھي، جنھنجو اولاد ماستر تھلرام، مسٽر ھردارام ميوارام وڪيل ۽ مسٽر لالچند امرڏڻ مل جي آڪھين وارا آھن. ڪراچيءَ جي انڊين گرلس ھاءِ اسڪول جو بنياد مسٽر ھردارام وڌو ھو. مسٽر لالچند امرڏڻ مل جا رچيل پستڪ ”ڦلن مٺ“، ”سون ورنئون دليون“ وغيره آھن.

ديوان ٻيلارام جو ڀاءُ ديوان عالمچند ھو جنھن جو اولاد مڪي ٺھالچند جي آڪھ وارا آھن:

ديوان يوچراج جو ٻيو ھڪ پٽ ديوان ھمت سنگھ ھو، جو ديوان گلاب راءِ کان ننڍو ھو. سندس نسل مان ديوان ڪندن مل سلامتراءِ ۽ ٻيا آھن. ديوان يوچراج جي پوئين پٽ ديوان سنمڪداس جي نسل مان ديوان چٽا سنگھ جي آڪھ وارا، ڊاڪٽر چمنداس ايسرداس ۽ ٻيا آھن.

ھڪڙي مائٽيءَ کي 138 ٻار:

نڪيترن جڳتياڻين جا گھر حيدرآباد جي دونھين واري گھٽيءَ ۾ ھوندا ھئا، جتي اڄ تائين ڪن جا گھر آھن. منجھان ھڪڙو ديوان تولارام ھو، جنھنجا پٽ مسٽر روچيرام ۽ ماستر ڪيڻو مل ھئا. اھي ٻئي ڀائر گذاري ويا آھن؛ پر مسٽر روچيرام جي ڌرمپتي شريمتي ڀائٽ ٻائي اڄ تائين جيئري آھي، ۽ ھن وقت (1946ع ۾) ٻياسي ورھين جي ڄمار جي آھي. کيس پنج پٽ ۽ پنج نياڻيون آھن، ۽ انھن جو اولاد بہ آھي يعني ھن مائٽيءَ کي ڀوٽا ڀوٽيون ۽ ڏوھڻا ڏوھڻيون بہ آھن. ائين جملي 138 ٻار اٿس! اھو سمورو اولاد سندس ئي چئبو. ھڪڙي مائٽيءَ کي ھيترا ٻار!!! اھڙو ٻيو مثال مشڪل ملندو.

جنسنگاڻي:

ھي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ رھن ٿا؛ پر اصل راجپوتانا کان آيا ھئا. سنہ 1812ع - 1811ع ۾ راجپوتانا ۾ سخت ڏڪار پيو (ڏسو ”تھلياڻي“ صفحہ 178)، تہ سنڌ ۾ آيا، ۽ رتيديري جي نزديڪ خانواھ

۾ زمينون خريد ڪري، ٻني ٻارو ڪرڻ لڳا. ڪنهن وقت خانواه ۾ ٻوڏ ٿي، ته اُتان لڏي، ڪي ڳوٺ طيب ۽ ڪي رتيديري ويا. ائين جئسنگائين جون ٻه شاخون ٿيون. طيب وارن جئسنگائين مان مسٽر عطر لال لاڙڪاڻي وارو وڪيل ۽ ٻيا آهن (ڏسو صفحہ 55).

رتيديري وارن مان هڪڙو مسٽر ڏيارام ڪشنچند جئسنگائي آهي، جو سيپٽمبر 1904ع ۾ ڄائو هو. مئٽريڪيوليشن پاس ڪري، ڪراچيءَ جي ماڊل هاءِ اسڪول ۾ ماسٽري ڪرڻ لڳو. ماسٽريءَ ڪندي، بي.اي. پاس ڪيائين. ان وقت مسٽر چانڊو مل نريداس واڌواڻيءَ ڪراچيءَ جي گاڏي کاتي ۾ پرنسپال شاهائي جي نالي پٺيان ”ايس. سي. شاهائي هاءِ اسڪول“ کوليو هو. مسٽر ڏيارام اهو هاءِ اسڪول کائس ورتو، ۽ اڄ تائين پاڻ ان جو پرنسپال آهي. ڪيترا قابل گرجوئيٽ پاڻ وٽ ماسٽر مقرر ڪري، اسڪول کي چڱو زور وٺايو اٿس. مسٽر ڏيارام زميندار به آهي، ۽ پنهنجون جايون جڳهيون به اٿس. هوند وارو ماڻهو آهي، ان ڪري پنهنجي اسڪول کي زور وٺائڻ لاءِ وڏيءَ دل سان پئسو پيو خرچي.

مسٽر ڏيارام جو ننڍو ڀاءُ مسٽر چندو لال رتيديري ۾ 1918ع ۾ ڄائو هو. بي.اي. ايل. ايل. بي ۽ ايس. ٽي. سي امتحان پاس ڪيل اٿس. ڪاليج ۾ پڙهندي، قومي هلچل جو مشن گهڻو اثر ٿيو. وديارتين جي هلچل ۾ به مسٽر چندو لال ۽ سندس درميني شريسي سرلا

گھڻو پھرو وٺڻ لڳو. آل انڊيا اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ تي سنڌ جي پاران پھريون عيوضي مقرري ٿيو ۽ آل سنڌ اسٽوڊنٽس جو جنرل سيڪريٽري بہ ٿيو. ڪيترا اسڪولي ڪتاب ۽ ناول لکيا اٿس، جھڙوڪ ”زنده دل“، ”مادوري“، ”دوڪو“ ۽ ٻيا. بي. اي پاس ڪري ماسٽري ڪيائين. ڪجهه وقت نوابشاھ جي ڪنو. ماڊل ھاءِ اسڪول جو ھيڊ ماسٽر ھو. پوءِ ڪراچيءَ ۾ ايس. سي شھائي ھاءِ اسڪول جو وائيس پرنسپال ٿيو. اسڪاٽوننگ ۾ پھرو ورتائين، سنڌ بواءِ اسڪاٽو ائسووسيئيشن جو سيڪريٽري ٿي رھيو، ۽ ان جي پاران مئگزين جي سڀاڊڪي ڪيائين. سنڌ ايڊيوڪيشنل ڪانفرنس جو آرگنائيزنگ سيڪريٽري ٿيو ھو، ۽ ڪانفرنس کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ سنڌ جو گشت ڪيو ھئائين. ڄانڊڪا پنچنائٽ (لاڙڪاڻي جي پنڳتي سماج) جو بہ ڪجهه وقت سيڪريٽري ھو. سنہ 1942ع واري ڪانگريس ھلچل ۾ سڄي ھندستان جا ڪيترا اڳواڻ جيل ۾ ويا، تہ ھي بہ انھن سان گڏ ترنگ جو تيرٿ ڪرڻ ويو ھو. ايل. ايل. بي. پاس ڪرڻ کانپوءِ، ماسٽري ڇڏي وڪالت پيو ڪري، ۽ ھستائين چڱو ڪُپي ويو آھي. سندس ڌرمپتي شريمني سرلا جو بہ ملڪي ڳالھين سان گھڻو چاھ آھي. شڪارپور جي ”سندو“ مخزن ۾ ٻين اخبارن ۾ راجپتي ۽ ٻين ڳالھين بابت عمدا ليک لکندي آھي. مھاتما گانڌيءَ جا ”آتمڪ آپاس“ سنڌي ۾ لکيا اٿس، جي ”سندو“ ۾ ٿورو ٿورو ٿي ڇپيا آھن.

جينمل نشي:

نڪ ”ڇاٻڙيا“. حيدرآباد جي مڪين (ساگرائين) جي بہ ساڳي نڪ آھي. اروڙونسي آھن (ڏسو صفحہ 122) ۽ ھن وقت شڪارپور ۾ رھن ٿا. سندن وڏو ڏاڏو ديوان جينمل ولد ديوان پيليрам حيدرآباد جي ميرن جي پاران شڪارپور جو گورنر ھو (ڏسو صفحہ 51). اختياري بہ ايڏي ھيس، جو شڪارپور ۾ پنھنجو ضرب خانو کوليو ھئائين، ۽ سندس سڪو سندس نالي ”ج“ (جينمل) اکر سان ھلندو ھو. انگريزن جي

صاحبِي شروع ٿيڻ کان پوءِ به اهي سڪا دڪن وانگر ڪم ايندا هئا. جرمنيءَ واري پهرين جنگ ۾ ڏاتن جا اگهه چوٽ چڙهيا، ته جن وٽ اهي سڪا هئا، تن ڳاري ڇڏيا؛ انهيءَ هوندي به پنج سڪا اڄ تائين ديوان جيمنل جي پوٽي، ديوان گرمکداس نوتنداس وڪيل وٽ آهن جي مونکي ڏيکارين. اهي سڪا دڪن جي نموني آهن، گائ پيٽ سبب هينئر ”ج“ اکر اهڙو صاف ڏسڻ ۾ نٿو اچي؛ باقي ”ضرب شڪارپور“ لفظ بلڪل ڇٽا بيٺا آهن. هندو ماڻهو ٿي، مسلمانن جي صاحبيءَ ۾، بادشاهن وانگر پنهنجا سڪا هلائي، سا ڪا ٿوري ڳالهه نه چئبي.

ديوان جيمنل وٽ جيڪو لشڪر هو، تنهن ۾ گهڻو ڪري سڀ ”روهيل“ (جابلو پٺاڻ) هئا. هندو ماڻهو ٿي، پٺاڻن کي پنهنجي تابعي ڪري، ۽ پنهنجي حڪم پٽاندر هلائي، سا به وڏي ڳالهه چئبي.

انگريزن سنڌ فتح ڪئي، ته ديوان جيمنل وٽن نوڪري ڪرڻ نه قبولي، ۽ ملتان جي گورنر لالا مولراج وٽ وڃي رهيو. پوءِ مير علي مراد خان خيرپور رياست جو والي ٿيو تنهن پاڻ وٽ گهراڻي ورثن، ۽ سندس چالاڻو به خيرپور ۾ ٿيو. ديوان جيمنل جو پٽ ديوان نوتنداس مختيارڪار هو. سندس پٽ سڪرامداس راڌا ڪرشن، سانولداس، گورمکداس وڪيل ۽ سخاوتراءِ آهن. سڄيءَ شڪارپور ۾ ديوانن جي اکهه رڳي اها آهي. مرزا عظامحمد شڪارپوريءَ جي پارسي ۾ لکيل دستخط تاريخ ۾ ديوان جيمنل جو پيو به گهڻو ذڪر آهي.

جھانڊاڻي:

ڏسو ”چيتيا“.

جھانگياڻي:

نڪ ”پهوڄا“. رتيديري جي چئنائين جي به ساڳي نڪ آهي. اصل اروڙونسي آهن. ڏسو ”اروڙونسي“ اروڙ تعلقي روھڙي کان اول پنجاب ويا، جتي اڄ تائين انهيءَ نڪ وارا آهن. پوءِ بدامنيءَ وغيره سبب

جيسلمير ويا، جتان شايد هنگورائين سان گڏجي، سند ۾ آيا، ۽ اول ساھتي پرڳڻي جي ڳوٺ پريا تعلقي نوشهري فيروز ۾ اچي رھيا. پرين مان شايد منشي اوتراءِ ملڪاڻي سان گڏجي حيدرآباد ۾ آيا، جنهنڪري حيدرآباد ۾ سندن گھر ملڪاڻي گهٽيءَ جي ويجهو چنديراماڻي گهٽيءَ ۾ هئا. ڪي پوءِ چنديراماڻي گهٽيءَ جي چاڙهيءَ هينان وڃي رھيا. هن آڪھ مان راءِ بهادر ديوان پريمچند اوتراءِ، مسٽر فتح چند آسودومل ائڊووڪيٽ جنرل ۽ ٻيا آهن.

چنديراماڻي:

نڪ ”چگھ“. حيدرآباد ۾ ڪرپالاڻي، شنگهواڻي ۽ منگلاڻي ساڳيءَ نڪ جا آهن. پدبعيدن جا پٺياڻي ۽ ڪرناڻي به ”چگھ“ آهن، جنهن ڪري ائين سمجهجي ٿو، ته چنديراماڻي ڪجھ وقت ساھتي پرڳڻي ۾ به هئا، جتان پوءِ منشي اوتراءِ ملڪاڻيءَ سان گڏجي حيدرآباد ۾ اچي رھيا. سندن چنديراماڻي گهٽي ملڪاڻي گهٽيءَ سان لڳو لڳ آهي. چنيجن تعلقي موري جي ديوان مڏنداس جي آڪھ وارا به پاڻ کي چنديراماڻي سڏائيندا آهن، جو اهي به اول حيدرآباد جي چنديراماڻي گهٽيءَ ۾ رهندا هئا.

چئنائي:

هڪڙا چئنائي حيدرآباد ۾ آهن (”نڪ “سچديو“). ڏسو ”ٽولاڻي“. ٻيا چئنائي لاڙڪاڻي طرف آهن، ۽ سندن نڪ ”پهوڄا“ آهي. حيدرآباد جي جهانگياڻين جي به ساڳي نڪ آهي. انهيءَ نڪ وارا پنجاب ۾ به آهن، ۽ اروڙونسي سڏجن ٿا. ڏسو ”اروڙونسي“ (صفحو 121). هيءُ اصل اروڙ (الور) تعلقي روهڙيءَ جا ويٺل، عربن جي ڪاھ وقت، سند چڙهي، پنجاب ڏي ويا. ڪيترو وقت ڪاٺيوار ۾ رهندا هئا. اتان پوءِ بدامنيءَ سبب موتي سند ۾ آيا ساڻن گڏ ٻيا به ڪي سند ۾ آيا هئا، جي پنهنجي سهوليت، ڌنڌي ڌاريءَ وغيره جي خيال وچان سند

جي جدا جدا شهرن ڏي ٽڙي پڪڙي ويا؛ پر هن آڪھ وارا رتيديري تعلقي جي هڪ ڳوٺ ۾ زمينون خريد ڪري زمينداري ڪرڻ لڳا. ڪن ڌنڌو ڌاري به ڪيو. ائين ٿورو ساڃا ٿيا، ته وڌيڪ زمينون خريد ڪري، رتيديري ۾ وڃي رهيا، جتي ستن اٺن پيڙهين کان رهندا اچن. سندن وڏو ڏاڏو ديوان چئن مل هو، جنهنجي نالي پٺيان سڏجن ٿا. ديوان چئن مل جو پٽ ديوان دولهه مل حيدرآباد جي ميرن جي لشڪر جو هڪ سپهه سالار هو. ڪنهن لڙائيءَ ۾ ٻانهن ڪڇي پيس، تنهن کانپوءِ ترت راهه رباني وٺو هليو ويو. ديوان دولهه مل جو پٽ ديوان ڪلياڻداس زميندار هو ۽ سندس پٽ ديوان نانو سنگهه هو. ديوان نانو سنگهه جي وقت کان وٺي هن آڪھ وارا پنهنجن نالن پٺيان ”سنگهه“ لفظ گڏين ٿا، تنهن مان سمجهجي ٿو ته گرو گوبند سنگهه جيڪي پنهنجا پرچارڪر اڪال پنٿ ڦهلائڻ لاءِ اُپر سنڌ ۾ موڪليا هئا، تن جي پرچار جو مٿن اثر ٿيو هو (ڏسو صفحہ 128). هن آڪھ مان ڪن نوڪريون ڪيون، ڪي ڌنڌي ڌاريءَ ۾ گهڙيا؛ پر ڪي زميندار به آهن. ديوان نانو سنگهه اباڻيون ٻنيون سنڀاليندو هو؛ پر تعليم يافتہ ۽ قاعدن قانونن جو چڱيءَ پر ڄاڻو هو، تنهنڪري ڪيترا کانئس صلاح مصلحت وٺندا هئا. سندس ٽي پٽ اودو سنگهه، ڀٽو سنگهه ۽ خوب سنگهه آهن. ديوان ڀٽو سنگهه ۽ سندس پٽ صابو سنگهه زمينداري ڪئي.

ديوان ڀٽو سنگهه جو هڪ پٽ ديوان ساجن سنگهه (1894-1932ع) ۾ پوليس انسپيڪٽر هو. هو صاحب هلنديءَ وارو هو. ڀاءُ پراڻيءَ جو گهڻو ننگ پوندو هوس. ڪن بيروزگار ڀائرن کي روزگار ۾ لڳايائين، جنهن ڪري اهي سندس ڳڻ اڃ تائين پيا ڳائين. سندس ننڍيءَ ڀاءُ ڊاڪٽري سڪي، هڪ خيراتي اسپتال کولي ۽ هاڻ گوشي نشيني اختيار ڪئي اٿس.

ديوان ساجن سنگهه ڀٽو سنگهه

ديوان ساجن سنگھ جو وڏو پٽ ديوان سندر سنگھ هن وقت پوليس کاتي ۾ سڀ انسپيڪٽر آهي. ديوان نانو سنگھ جا پٽ ديوان اوڏو سنگھ ۽ ديوان خوب سنگھ زمينداري ڪندا آهن.

ديوان خوب سنگھ نانو سنگھ جو جنم رتيديري ۾ 1۰-ڊسمبر 1913ع جي ٿيو هو. انگريزي پنجين درجي تائين رتيديري ۾ پڙهي، پوءِ حيدرآباد ۾ پنهنجي ڀائٽي ديوان ساجن سنگھ وٽ وڃي رهيو. اتي مئٽرڪ پاس ڪري، ڪاليج ۾ داخل ٿيو. اڃا انٽر آرٽس ۾ هو، ته ديوان صابو سنگھ ۽ ديوان ساجن سنگھ گذاري ويا، جنهن ڪري پڙهڻ ڇڏي رتيديري ۾ وڃي رهيو ۽ پنهنجون

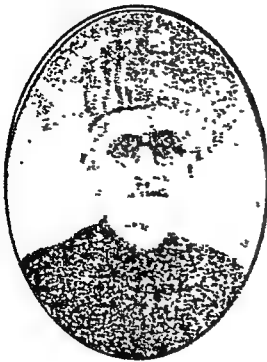
پنيون سنڀالڻ لڳو. پاڻ اڃا ننڍو هو ته ديوان خوب سنگھ نانو سنگھ سندس ماما ۽ پتا گذاري ويا، جنهن ڪري ننڍپڻ کان ئي ايشور کي ماما پتا سمجهي ان جو ڌيان ڌارڻ لڳو، ۽ ڌرمي پستڪن پڙهڻ جو چاه ٿيس. پوءِ روهڙيءَ واري ڀائي وسڻ رام ۽ سائين پارو شاهه جي درٻار جو ڀانڊيٿڙو ٿيو، جتي وس پچندي هر ڪنهن سال ورسِيءَ تي ويندو آهي. ڌرمي خيالن سان گڏ قومي خيال به وڌيس، ۽ پاڻ کي ڪارائتي ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. سنه 1940-1941ع ۾ سکر منزل گاهه جي باري ۾ فساد شروع ٿيا ته اها اثبث جي آگ لاڙڪاڻي ضلعي ڏي به پکڙي. ان وقت مڙسني ڪري رتيديري شهر ۾ چونڪي وغيره جو چڱو بندوبست رکيائين. جيڪي آڪهيون بهراڙيءَ مان لڏي رتيديري ۾ آيون تن سان همدردي ڪري کين اجهو پي ڏنائين. جيڪي اڃا ڳوٺڙن ۾ هئا، ۽ فسادن جو خطرو هون، تن تائين وقت سر پهچي، کين خطري مان ڪڍي شهر ۾ آڻي رهايائين. وري سنه 1946ع ۾ اپر سنڌ جي ٽن چئن ضلعن ۾ اهڙيون سخت ٻوڏون ٿيون، جو سڄيءَ سنڌ ۾ رڙ مچي ويئي. اهڙيءَ اوکيءَ ويل ٻوڏ وارن جي گهڻي سهائتا ڪيائين. انهيءَ

ساڳي وقت رتيديري شهر ۾ صفائيءَ جو بندوبست ڪونه هو ته هي جوان لاڙڪاڻي ڏي ڪهي ويو ۽ اتان پنگي آلي، شهر جي صفائي ڪرايائين. شهر ۾ گهڻن کي بند ڏيارين جيئن ٻوڏ جو پاڻي اندر ڪاهي نه اچي. ٻوڏ جي وقت تار ٽٽي پيئي، ته پنهنجي هڙان خرچ ڪري سکر جي ٿپال کاتي جي سپرنٽينڊنٽ وٽ وڃي بندوبست ڪرائي آيو. اهڙيءَ ريت فسادن ۽ ٻوڏ جي وقت جيڪا شيوا ڪيائين تنهنجو قدر ڪري، مرڪياڻي پنچائت سونو ٻلو انعام ڏنس، جو لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر پنهنجن هٿن سان ڏنس. رتيديري ۾ ڪي تڪرار ٿيندا آهن، ته هي صاحب راجوڻي طرح سندن فيصلا ڪندو آهي. تازو رتيديري مان هڪ هندو عورت ڀڄي ويئي، ته ديوان خوبسنگهه ڪن مسلمان زميندارن جي مدد سان اها عورت هٿ ڪري آيو. مشهور ڌاڙيل نظير پٽو جو ڪن ڏوهن ۾ گهريل هو ۽ اٽڪل ڏيڍ ورهيه روپوش هو، تنهن کي هٿ ڪرڻ لاءِ پوليس ڪي. مدد ڏنائين. اهي ٻئي ڳالههون ”بيلي سنڌ نيوز“ جي 5 مارچ 1946ع واري پرچي ۾ ڇپجي پڌريون ٿيون هيون. مطلب ته هيءُ ٽيڻهن ورهين جو جوان زميندار پاڻ چڱيءَ ريت موڪي رهيو آهي، ۽ رتيديري ۾ سندس گهڻي مڃيا آهي.

چيتيا:

هن نڪ وارن ۾ اڄ تائين چوڻي آهي، ته ”زنگ سرمست چيتيا“. هن مان ائين سمجهڻ ۾ اچي ٿو، ته ڪنهن زماني ۾ چيتيا نڪ وارا جنگ جوان هوندا هئا، ۽ ڪنهن ۾ به اڪ نه ٻڌندي هين. هي اصل ڪٿان آيا، سو پتو ڪونه ٿو پوي. سندن هڪ مکيه رسم هيءُ آهي، ته پنهنجي نانائي نڪ مان شاديون ڪونه ڪندا آهن. لاڙڪاڻي ضلعي جي کوڪرن جي ڳوٺ ۾ پاڻي چڱن رام ٺاليرو سنت ٿي گذريو آهي، جو سائين ولايتراءِ قمبر جي دربار واري جي سردالو شش هو. هو زميندار هو، پر پوءِ تياڳي ٿي رهيو. ڳوٺ بوسٽن ۾ مڪي سيتلداس ۽ سينٽ گوڪلداس وڏا زميندار ٿي گذريا آهن. رتيديري ۾ سينٽ صابو مل

زميندار اتي جي دل پنڄاڻت جو مڪي هو ۽ وڏي ۽ هلنديءَ وارو هو. اهڙي طرح لارڪاڻي ضلعي جي ڳوٺ ڪوڪر، خانواھ، مسوڊيري، بوسڻ ۽ رتيدري ۾ هن نڪ وارا آهن. منجهائن پوءِ ڪي وڻج واپار سانگي سکر ۽ ٻي سنڌ فرنٽيئر ضلعن ۾ رهڻ لڳا، جن مان جهانمائي آڪھ ناليري آهي. انهيءَ آڪھ وارا هاڻ سکر ۾ رهن ٿا.

چون ٿا ته سيٺ هاسارام جهانمائيءَ کي اول اولاد ڪونه ٿيندو هو؛ پر پوءِ ڪنهن سنت جي آسپس سان وڏو ويجهيو. سنت جي چوڻ موجب پنهنجي پهرين پٽ جو نالو ”قوتو“ رکيائين، جو پوءِ پاڻ به سنت ٿي پيو. سندس پٽ سيٺ هاسارام زميندار هو؛ پر پوءِ ڪن پروارن زميندارن سان تڪرار ٿيڻ سبب مقدمي بلي ايترو خرچ ٿيس جو پنهنجي سموري زمين وڪڻي

پيس! پٽس قوتارام روزگار سانگي بهربائين ڪن سنت قوتارام جهانمائي وڏيرن جي زمين تي موڊيخاني ۾ وڃي نوڪري ڪئي ۽ پوءِ مڱيو پرڻيو. اولاد سانمائس، ته موڊيخانو جدي، ايشور جو ڌيان ڌارڻ لڳو. هي

سيٺ ڪنيا لال قوتارام

سادو جن اڄ نائين ورڏا اوستا هوندي به پرياب جو اتي پڄڻ پاءُ ڪندو آهي ۽ ايسور جو ڌيان ڌاريندو آهي. صوفي ڪلام ۽ گروءَ جي پاڻيءَ سان گهڻو نينهن اٿس. سندس رهت جو سندس اولاد تي چڱوئي اثر ٿيو آهي. سندس پٽ سيٺ ڪنيا لال تي قومي هلچل جو به گهڻو ئي اثر ٿيو آهي، ۽ پاڻ کي ”سوراج جو سپاهي“ ڪري سمجهندو آهي. سندس ترانو ”جڏهن“ آهي.

دادلائي:

تڪ ”تنا نڪر“. هيءُ درياھ پٽي آھن. اصل ملتان ۾ رھندا هئا. ڪنھن وقت اتي بدامني ٿي، تہ سنڌ ۾ آيا. پارسي ڄاڻندا هئا، تنھن ڪري منجھائن ڪن ميرپورماٿيلي ۾، تہ ڪن خيرپور رياست ۽ لاڙڪاڻي ۾ ميرن وٽ منشيگيري ڪئي، ۽ انھيءَ سبب ”عامل“ سڏجڻ ۾ آيا. منجھائن ڪي لاڙڪاڻي جي پريان ڌامراھ جي ڳوٺ ۾ زمين خريد ڪري، ٻني ٻارو ڪرڻ لڳا. انگريزن جي صاحبي شروع ٿيڻ وقت ڌامراھ جي ڪن زميندارن سان تڪرار ٿي، سو بہ ايتري قدر جو هڪٻئي جا خون ڪرايائون. ائين بدسلوڪي وڌي، تہ اتان لڏي، لاڙڪاڻي ۾ گهاٽو واھ جي ويجهو، پنھنجو پاڙو ٻڌي وڃي رھيا، ۽ اھو اڄ تائين ”ڌامراھي پاڙو“ (ڌامراھ کان آيلن جو پاڙو) سڏجي ٿو. ان وقت لاڙڪاڻي ۾ سٺ ڪن گھر مس هئا. زمين بہ سستي هئي. پاڻيءَ ڏيڍ زمين جو فوٽ! انھيءَ کان ڪيترا ورھيہ پوءِ بہ هاڻوڪي ”شيوا منڊلي“ واري جاءِ جي پريان، ڇاڪين جا گهاٽا هوندا هئا، ۽ پريان قبرستان لڳو پيو هوندو هو. لاڙڪاڻي ۾ دادلائين جي مکيه ڪڙت زمينداري هئي. ڪن جون ٻنيون اڄ تائين ڌامراھ ۾ آھن. پوءِ منجھائن ڪي وڪيل ٿيا تہ ڪي نوڪرين ۾ گھڙيا. هن وقت ڪيترائي دادلائي نوڪرين ۾ آھن ۽ ڪي ڌنڌو ڌاري ڪندا آھن.

ملتان مان سنڌ ۾ اچڻ کانپوءِ جيڪي دادلائي ميرپور ماٿيلي طرف رھيا، تن مان ڪي نوڪرين سانگي حيدرآباد ويا، جنھنڪري ڪن دادلائين جا گھر حيدرآباد جي خاتوبندن واري گھڻيءَ ۾ اڄ تائين آھن. ڪي پوءِ نوڪريون ڇڏي وڻج واپار ڪرڻ لڳا. ڪي سنڌورڪ ويا ۽ اُهي ”سنڌورڪي“ سڏجن ٿا. تازو جرمنيءَ واري جنگ ھلندي، چپاڻين وڃي بورنبو وارو پاسو والاريو، تہ اُتي اسپاڻجن سنڌورڪي پائرن سان جنسي قهر ڪيائون. سندن لکن جي ماليت تہ ڦريائون، پر ڪن کي قتل ڪري ڇڏيائون، جنھن ڪري سڄيءَ سنڌ ۾ هاهاڪار مچي ويو! جيڪي ڪونڌر چپاڻين جي هٿان مارجي ويا، تن مان هڪڙو سبب پلرامداس دادلائي ۽ ٻيو سيٺ ليلارام دادلائي هو.

دادلائين جو سلسلو:

دادلائين جو وڏو ڏاڏو دادلو مل هو. سندس فرزند ديوان مويرام هو، جنهن کي ٻه پٽ هئا؛ ديوان جاڙو مل ۽ ديوان جهانمندان. ديوان جاڙيل جو پٽ ديوان گاهي سنگهه، ان جو پٽ ديوان سنگتراءِ ۽ ان جو پٽ ديوان هاسا سنگهه هو، جنهنجو پٽ ديوان پگوانداس هو. ديوان جهانمندان جو پٽ ديوان جوهر مل ۽ ان جو پٽ ديوان مولچند هو، جنهن جو پٽ ديوان نارائنداس اڃا حيات آهي. سندس پٽ ديوان چوهڙ مل آهي، جنهن جو فرزند ڊاڪٽر گوپندرام هن وقت مسٽر ڪشنچند ”بيوس“ واري اسپتال ۾، ساڻس گڏ ڪم ڪندو آهي.

واڏا ڪوشناڻي:

نڪ ”ڊوئگا“ ڀاتيا آهن. اصل خيسلمير کان آيا هئا ۽ هاڻ شڪارپور ۾ رهن ٿا.

ويجهه سنگاڻي:

ڏسو هيٺ ”سياني“.

ساگراڻي:

نڪ ”ڇاٻڙيا“: هيءَ حيدرآباد جي مکين جي آڪهه آهي. سندن احوال ملبو آهي، پر وڏو آهي تنهن ڪري ٻئي ڀاڱي ۾ ڏبو.

سياني:

”نڪ“ ”چچڙا“. حيدرآباد جي لالواڻي ديوانن ۽ ڪن ڀائيندن جي ٻه ساڳي نڪ آهي. اصل ڪٿان آيا، ڪڏهن آيا ۽ ڪهڙي سبب آيا، سو پتو ڪونهي. سندن وڏو ڏاڏو ديوان سياچند هو، جنهنجي نالي پٺيان پاڻ کي ”سياني“ سڏائين ٿا، جهڙوڪ مسٽر تيرٿ سياني، بي.اي. جو ”هندواسي“ اخبار جو ايڊيٽر آهي. ديوان سياچند جو هڪڙو پٽ ديوان

وسئمل ۽ ٻيو ديوان جمعيتراءِ هو. ديوان جمعيتراءِ جو پٽ ديوان بسترام ۽ ان جو پٽ ديوان ريجهه سنگهه هو، جو ميرن وٽ اجاردار هو. اجارو اڳاڙي اڌ پاڻ کڻندو هو ۽ اڌ ميرن کي پهچائيندو هو. انهيءَ وڏيءَ اختياريءَ هئڻ سبب سندس پويان فخر وچان پاڻ کي سندس نالي پٺيان ”ريجهسنگاڻي“ سڏائڻ لڳا، جهڙوڪ ديوان سوڀ سنگهه ساڌو رام ريجهسنگاڻي، سپرنٽينڊنٽ لئنڊ ريڪارڊس. مطلب ته ”ريجهسنگاڻي“ به ”سياني“ آهن. هن آڪھه ۾ گرڙجھوٽ گهڻا آهن.

سڌارنگاڻي:

نڪ ”ڳيرا“. ڏيرو ملاڻي، سپاڳچنداڻي، سچاننداڻي ۽ مهتاڻي (مسٽر آسنمل ريجهو مل جي آڪھه وارا ۽ ٻيا) ساڳي نڪ جا آهن. حيدرآباد ۾ اچڻ کان اڳ هي شايد خيرپور رياست طرف رهندا هئا، جتي اڄ تائين ”تڏاڻي“ آڪھه وارا پائيندا آهن، جن مان هن وقت ڪي سکر ۾ به آهن. انهن جي نڪ به ”ڳيرا“ آهي. اتي اصل زمينداري ڪندا هئا، ۽ پنهنجو واه کڻايو هئا، جو سڌارنگ واه سڏبو هو.

سڌارنگاڻين جو وڏو ڏاڏو سڌارنگ مل ۽ مهتاڻين (مسٽر آسن مل ريجهو مل ۽ تنڊي محمد خان جي مکي ايسرداس درياهه ڏنو مل ولد مکي مولچند) جو وڏو ڏاڏو مهتابراءِ پاڻ ۾ ڀائر هئا، جنهن ڪري اهي مهتاڻي حيدرآباد جي سڌارنگاڻين جا ويجهڻا سوٽ آهن. سڌارنگاڻين مان پوءِ ڪي پڙهي پيا ۽ چڱا عهدا ماڻيائون ته اهي ”ديوان“ سڏجڻ ۾ آيا. هاڻوڪن سڌارنگاڻين مان مکيه ديوان هاسو مل، پروفيسر هرومل ايسرداس ۽ ٻيا آهن؛ پر ڪي سڌارنگاڻي اڄ تائين پائيندا آهن. ساڳيءَ طرح حيدرآباد جي ڪرپالاڻين ۽ واسواڻين مان به ڪي ”عامل“ ته ڪي ”پائيندا“ آهن جيتوڻيڪ ڏاڏنگ (اصل نسل) ساڳيو آهن.

سيتلاڻي:

نڪ ”مگهو ڪتري“. حيدرآباد جي آڏواڻين جي هيءَ هڪ

شاخ آھي. ڏسو صفحہ 62. سندن وڌيڪ احوال جي مليو، تہ ٻئي ڀاڱي ۾ ڏبو.

سپاھيملائي:

نڪ ”ناگديو“. اصل اروڙونسي آھن. ڀاڻئجي ٿو تہ پنجاب کان اول ساهتي پرڳڻي ۾ آيا، جتي مٺياڻي تعلقي نوشهري فيروز ۾ ”مائيداساڻي“ ۽ ”وتياڻ“ آھن ۽ نڪ ”ناگديو“ اٿن. ڪي درياھ اُڪري سيوهڻ ويا جتي ”ٻٽاڻي“ آڪھ وارا ”ناگديو“ نڪ جا آھن، ۽ هيءُ سپاھيملائي حيدرآباد ۾ آيا. سندن وڌيڪ احوال ھت ڪري ٻئي ڀاڱي ۾ ڏبو.

شوداساڻي:

نڪ ”کنگھر“. سندن اوائلي احوال لاءِ ڏسو (”ٿڌاڻي 2“). وڌيڪ احوال ٻئي ڀاڱي ۾ ڏبو.

شھائي:

نڪ ”بنيجا“. چون ٿا تہ سندن وڏا جنھن ھنڌ زھندا ھئا، تنھن ھنڌ سندن ٻڻو سدائين تتو پيو ھوندو ھو، ۽ رھڙن ڪي ماني ٿڪي ڪارائي خوش ڪري ڪيندا ھئا، تنھن ڪري سندن پويان ”بنيجا“ يعني ٻڻي وارن جو اولاد سڏجڻ ۾ آيا. ھن وقت شھائي لاڙڪاڻي، حيدرآباد ۽ ٺارو شاھ ۾ آھن.

عام طرح ھر ڪنھن آڪھ وارا ٻڻن ڪنھن وڏي ڏاڏي جي نالي پٺيان سڏائيندا آھن؛ پر شھائين جي حالت ۾ ائين نہ آھي. ميرن جي صاحبيءَ ۾ چانڊڪا پرڳڻي (لاڙڪاڻي) جو گورنر شاھ بھارو ھو، جنھن جي درگاھ اڄ تائين لاڙڪاڻي جي شھر ۾، ڪيراج فقير جي باغ کان ٿورو پريرو، گھاڙ واھ جي ڪپ جي ويجهو آھي. اھا درگاھ محفوظ ٿيل يادگارن جي ائڪٽ ھيٺ آيل آھي؛ ۽ سرڪاري خرچ تي ان جي مرمت ٿيندي آھي، تنھن ڪري اڄ بہ چڱيءَ حالت ۾

آھي. درگاھ ۾ اندر شاھ بهاري ۽ سندس ڪن مقبرن جو ترتيبون آھن. انھيءَ حاڪم وٽ ڪيترا ھندو ننڍن توڙي وڏن عھدن تي ھئا، ۽ سڀني تي پنھنجو ھٿ رکيو ھئائين، جنھن ڪري ھو فخر وچان پاڻ کي سندس نالي پٺيان ”شھائي“ سڏائڻ لڳا. مطلب ته ”شاھ“ لفظ مان ”شھائي“ نالو ٺاھيو اٿن. چانڊڪا پرڳڻي (لاڙڪاڻي) جي ھن ڪامورن اھو نمونو اختيار ڪيو، ته شاھ بهاري ۽ سندس عملي جا جيڪي مودي ھئا، سي بہ پاڻ کي ”شھائي“ سڏائڻ لڳا، ۽ انھن مان ڪن جو اولاد ھن وقت نارو شاھ ۾ آھي. شاھ بهاري وٽ جيڪي ھندو نوڪرين ۾ ھئا، سي سڀ جدا جدا آڪھين جا ھئا، پر سڀئي پاڻ کي ”شھائي“ سڏائڻ لڳا، ته سڀيئي جن ته ھڪڙي خاندان جا ٿي پيا، ويتر سندن مودي بہ پاڻ کي ”شھائي“ سڏائڻ لڳا، ته ھن وقت سمجھڻ ئي ڏکيو ٿي پيو آھي، ته اھي اصل ڪھڙين ڪھڙين آڪھين جا ھئا. نارو شاھ جو ديوان گولڪلداس شھائي جو ڪجهه وقت حيدرآباد جو ستي ماجستريت ھو، تنھنجي آڪھ ۽ نارو شاھ جي ٻين شھائين جي آڪھين جو جڏھن شجرو ملندو، تڏھن اھو پيد سمجھڻ سولو ٿيندو. لاڙڪاڻي جي ھڪ آڪھ وارا پنھنجيءَ نڪ جي نالي پٺيان پاڻ کي سڏائيندا ئي ”بنيجا“ آھن. اھي پاڻ کي ”شھائي“ ڪو بہ ڪوٺائيندا آھن، ته بہ جنھن صورت ۾ لاڙڪاڻي ۽ حيدرآباد وارن شھائي ديوانن جي ساڳي نڪ آھي، تنھن صورت ۾ پڪ سان چئي سگھجي ٿو، ته اھي ”بنيجا“ آڪھ وارا بہ انھن شھائين جي نسل مان آھن. سندن شجرو گھربل آھي.

حيدرآباد ۾ جيڪي شھائي آھن، سي سڀ ساڳي وقت ايل ڪين ٿا ڏسجن. حيدرآباد جو شھر چوڌڪي گھٽيءَ کان وٺي گوٺائين واري گھٽيءَ تائين جڏھن گھڻي قدر والارجي ويو ھو، تڏھن ھي ايل ڀانئجن ٿا. منجھائين کي گوٺائين واري گھٽيءَ کان ٿورو پريرو پنھنجي ڌار گھٽي ٺاھي ويٺا. انھيءَ گھٽيءَ وٽ ڳچ ورھين کان ”سرو گھاٽ“ آھي، تنھن ڪري اھا عام طرح ”گھاٽ واري گھٽي“ سڏجي ٿي. اڳي انھي گھٽيءَ

جي منھن وٽ ھڪ ڪرڙ جو وڻ ڀيڻو ھوندو ھو، جو مون پاڻ ڏٺو ھو. انھيءَ سبب ڪيترا ورھيه اھا گھڻي عام طرح ”ڪرڙي گھڻي“ سڏبي ھئي. اھو ڪرڙ جو وڻ 1887-1888ع ڌاري ڪپائي ڇڏيائون. اھا گھڻي ديوان صاحبڙاءِ ۽ ٻين شھائين وسائي، تنھن ڪري عام طرح ”ديوان صاحبڙاءِ جي گھڻي“ سڏجي ٿي، ته به ٻيو نالو ”گھاٽ واري گھڻي“ اڄ تائين ھليو اچيس. انھيءَ گھڻيءَ ۾ رھندڙ شھائين مان ڪيترن جون ٻنيون بدين طرف آھن، تنھن ڪري اھي شھائي ”بدينائي“ (بدين وارا) سڏبا آھن. راج رشي ديوان ديارام گدو مل جي آڪھ وارا انھيءَ گھڻيءَ کان ٿورو ئي پريرو پراڻي ٽپال واري رستي تي رھن ٿا. ٻيا شھائي ڪاٺن گھڻو پري ڪيائتي ٽنڊي ۾ وينا آھن. پرنسپال شھائي (ديوان صاحب سنگھ چندا سنگھ) ۽ سندس ويجهو سوت اصل ان گھڻيءَ طرف رھندا ھئا. ائين شھائي حيدرآباد ۾ ڳچ ورھين کان تڙيل پکڙيل آھن.

حيدرآباد جي شھائين جو جيڪو شجرو موجود آھي، تنھن موجب راجرشي ديوان ديارام گدو مل، ديوان گورمڪ سنگھ ٻارو مل، ڊاڪٽر آوت شھائي، گھاٽ واري گھڻيءَ ۽ ڪيائتي ٽنڊي وارا شھائي تن سڀني جو وڏو ڏاڏو ديوان سلامتڙاءِ ھو، جنھنجي پٽن ديوان نرملداس، ديوان ٿانور داس ۽ ديوان حڪومتڙاءِ جو اھي سڀ اولاد آھن. انھيءَ شجري ۾ پرنسپال شھائي (ديوان صاحب سنگھ چندا سنگھ)، ديوان گلاب سنگھ بجا سنگھ ۽ سندن ٻين ويجهن سؤٽن جو نالو به ڪونهي. انھن جو لاڳاپو لاڙڪاڻي وارن شھائين سان آھي. لاڙڪاڻي وارا شھائي پاڻ به چون ٿا ته سندن ڪنھن وڏي ڏاڏي جو ھڪ ڀاءُ لاڙڪاڻي ۾ رھيو، جنھن جو اولاد پاڻ آھن ۽ ٻيو ڀاءُ حيدرآباد ۾ وڃي رھيو، جنھن جو اولاد پرنسپال شھائي ۽ سندس ويجهو سؤٽ آھن. جنھن صورت ۾ لاڙڪاڻي وارا توڙي حيدرآباد وارا سڀ ”شھائي“ آھن، ۽ نڪ به ساڳي ”بينجا“ اٿن، تنھن صورت ۾ اصل نسل به ضرور ساڳيوئي ھوندن؛ پر اڃا تائين اھو پتو ڪونه پيو آھي، ته راجرشي ديوان ديارام گدو مل ۽

پرنسيپال شھائي پاڻ ۾ ڪائين پيڙهيءَ ۾ سوٽ هئا. اها تحقيقات ڪري، سندن وڌيڪ احوال ٻئي ڀاڱي ۾ ڏبو.

عيدنابي:

نڪ ”موٽڻ پوٽا“. لاڙڪاڻي، وارن موٽائين جي به ساڳي نڪ آهي. عيدنابي، ڪرپالاڻي، ميرچنداڻي ۽ واسواڻي اهي چار پاڙا ملتان کان سنڌ ۾ آيا هئا؛ پر سندن وڌيڪ احوال ڪيي.

قنڌاراڻي:

نڪ ”مگهوڪٽري“. ڏسو صفحو 97.

ڪرپالاڻي:

نڪ ”چڱهه“. هنن مان هڪڙا عامل ۽ ٻيا پائيند آهن، جهڙوڪ پاڻي مولچند عاج وارو. ٻنهي جو احوال اڃا پورو نه مليو آهي.

ڪرناڻي:

نڪ ”چڱهه“. ڏسو ”پنپاڻي“ صفحو 157.

ڪرناڻي:

(ڪرنا) نڪ ”منچنڊيا“. لاڙڪاڻي ۾ رهن ٿا. سندن اوائلي احوال لاءِ ڏسو ”پاونائي“ صفحو 146. اهي اجواڻين، پاونائين، جڳتياڻين ۽ گدواڻين جا برادريءَ وارا آهن، پر جڳتياڻين کي گهڻو ويجهو آهن. جڳتياڻين جي وڏي ڏاڏي ديوان جڳتراءُ جو هڪ پٽ ديوان رتن مل هو، جنهنجو پٽ ديوان ٿارو مل ۽ ان جو هڪ پٽ ديوان ڪرن مل هو، جنهنجي نالي پٺيان هن آڪهه وارا ”ڪرناڻي“ سڏبا هئا، پر پوءِ اچار گهڻائي ”ڪرنا“ ڪيو اٿن. هيءُ منچنڊيا نڪ وارا گدواڻين ۽ ٻين سان گڏ دادوءَ جي ويجهو خدا آباد ۾ رهندا هئا. خدا آباد جو شهر کوسن جلايو ۽ پاڇڙ پيئي (ڏسو صفحو 52)، ته هيءُ پنهنجن سوتن کان ڌار ٿي، لاڙڪاڻي ۾ وڃي رهيا، جتي اڄ تائين آهن. هن آڪهه مان مکيه

ماڻهو آنرل ديوان لالچند نولراءِ وڪيل آهي. جنهنجو جنم 1870ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ٿيو هو. سندس وقت ۾ ننڍپڻ ۾ شادي ڪرڻ جو رواج عام هو. مئٽرڪ ۾ پڙهندڙ شاگرد کي به هڪ به پار هوندو هو. اهڙو جيئرو جاڳندو مثال ديوان لالچند پاڻ آهي، جنهن مئٽرڪ امتحان 1888ع ۾ پاس ڪيو، پريهريون پٽ ان کان اڳي چئو هئائين. ديوان لالچند ڪيترا ورهيه هن اسيمبليءَ جو ميمبر هو.

ڪٽوڙي:

نڪ ”مهرا“ (Mihra). ملتان ۾ ”ملهوٽرا“ به چون. هن نڪ وارا شڪارپور، لاڙڪاڻي ۽ هالن پراڻن ۾ آهن. لاڙڪاڻي ۾ ڪترين جا فقط ٽي گهر آهن، جن مان هڪڙو مسٽر ڪشچند تيرٿداس (بيوس) جو آهي، ۽ ٻيا ٻه سندس عزيزن جا آهن. مسٽر ڪشچند جو ڏاڏو شريعت پرماتند ۽ انجو پٽ شريعت مينگهراج ملتان ۾ جاوا نپنا هئا. ڪنهن وقت شريعت پرماتند سنڌ ۾ آيو، ۽ شڪارپور جي طبيع ڪوٽو مل تندي جي پيڻ پڙيو. ساهرن ملتان ڏي موٽڻ نه ڏٺس، تنهن ڪري سنڌ ۾ رهي پيو، ۽ مسٽر ڪشچند جو جڙ سنڌ ۾ ٿيو. پراڻن هالن وارا ڪٿي مسٽر ڪشچند جي ناناڻن جا به ناناڻا ٿين.

ڪترين ۾ وڏيون ذاتيون ٻارهن آهن، جن کي گڏي ”ٻارهي“ چوندا آهن. انهن مان ملتان ۾ ٽي ذاتيون مڪيه آهن، ڪنها، ملهوٽرا ۽ ڪپور. اهي پنهنجن نالن اڳيان ”ملڪ“ (حاڪم) لفظ ڳڏيندا آهن، ملڪ راقا ڪرشن ڪنها، جو هن وقت ملتان ۾ ناميارو وڪيل آهي، سو مسٽر ڪشچند (بيوس) جو ڀائيڄو ٿئي. خود مسٽر ڪشچند جون چار نياڻيون ملتان وارن ڪترين ۾ پريٽل آهن. ائين ملتان وارن ڪترين سان سنگ ڳڏيندا آهن. مسٽر ڪشچند ماستر هو ۽ چڱو سنڌي شاعر آهي. ڊاڪٽر گوبند رام چوهڙي دادلاڻي ۽ پاڻ لاڙڪاڻي ۾ هوميوپٿي دواخانو کولي ويٺا آهن. لاڙڪاڻي ۾ اها نامياري اسپتال آهي.

ڪٿو:

هن ٺڪ وارا اصل اروڙوڻسي آهن. ڏسو اروڙوڻسي عربن جي ڪاھ وقت اروڙ (الور) تعلقي روهڙيءَ مان لڏي، پنجاب ويا، جتي ڪيترا اڄ تائين آهن، ۽ پنهنجيءَ ٺڪ جي نالي جو اچار ”ڪٿر“ بدران ”ڪٿر“ ڪندا آهن (ڏسو صفحو 122). منجهائن پوءِ ڪي پنجاب مان سٺا مه آيا. پهريائين اڀاوڙي طرف اچي رهيا، جتي ڪي اڄ تائين آهن. ڪي وڏي شڪارپور ڏي ويا، جتي ڪٿرن جا پنج ست گهر آهن، ۽ ڪي ساهتي پرڳڻي ڏي ويا. ائين ٿري پکڙي ويا آهن.

گدوائين:

ٺڪ ”منجهنديا“. سندن وڏو ڏاڏو اڏيو مل شھواڻي هو، جو پنجاب جي ڳوٺ سيتپور جو ويٺل هو. سنڌ ۾ هو ميان آدم شاهه ڪلهوڙي وٽ نوڪريءَ ۾ هو، ۽ شڪارپور مان پرڻيو هو. اڏئي مل جو اولاد آجواڻي، پاواڻي، جڳتياڻي، ڪرناملاڻي (ڪرنا) ۽ گدوائڻي آهن، جنهن ڪري اهي سڀ پاڻ ۾ برادريءَ وارا آهن. (ڏسو صفحو 142).

ديوان گدو مل ديوان ٻيلي مل جو پٽ، ڪٿو مل جو پوٽو، چوٿرام جو پڙپوٽو ۽ اڏئي مل شھواڻي جو تڙپوٽو هو. کيس ڪو پٽ هئو ئي ڪونه. جيڪڏهن به ڪو ڄائو هوس، ته اهو گهڻي تائين جيئرو نه رهيو؛ پر ديوان گدو مل پنهنجي سڄي خاندان ۾ برڪ هو، ۽ پنهنجن ڀائرن جي اولاد کي پنهنجي آندڙي ڄائو ڪري سمجهندو هو، تنهنڪري هو به سندس لاءِ عزت ۽ قرب ظاهر ڪري، پاڻ کي ”گدوائڻي“ يعني ”گدو مل جو اولاد“ سڏائڻ لڳا.

ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين ۾ ڪيترن ئي ھندن ديواني عھدو ڪمايو، جنهنڪري سندن پويان اڄ به فخر وچان پاڻ کي ”ديوان“ سڏائين ٿا؛ پر سنڌ جي تاريخ ۾ جيترو ذڪر ديوان گدو مل جو آهي، اوترو ٻئي ڪنهن به ديوان جو ڪونهي. ان لاءِ سبب آهن.

اڪبر بادشاهه جي وقت کان وٺي سنڌ جو پرڳڻو دهليءَ جي تابعي هو. دهليءَ جي بادشاهن جي پاران سنڌ جي حڪومت جو چرخو سندن مقرر ڪيل نواب هلائيندا هئا. (ڏسو صفحو 48-49). پوين مغل بادشاهه ڪمزور هئا، جنهن ڪري ايران جي بادشاهن نادر شاه ۽ احمد شاه ابداليءَ مغلن جي سلطنت جي آسانيءَ سان پڇاڻي ڪري ڇڏي، ۽ سنڌ جو پرڳڻو سندن تابعي ٿيو. سندن وقت ۾ دهليءَ جي بادشاهن جي پاران سنڌ جي صوبي لاءِ صوبيدار (گورنر) ميان نور محمد ڪلهوڙو هو، ۽ ديوان گدو مل وٽس ديواني عهدي تي هو. ميان نور محمد جي مرضي ٿي، ته هاڻي سنڌ ۾ خودمختيار ٿي رهجي، ۽ ايران جي بادشاهن جو ڏن پيو نه ٿجي. احمد شاه ابداليءَ کي ڪنهن طرح هن ڳالهه جي کڙڪ پئجي ويئي سو سنه 1754-1755ع ڌاري، وڏو لشڪر پاڻ سان وٺي سنڌ تي ڏکاهي آيو، ۽ نوشهري فيروز تائين اچي پهتو. اتي ميان نور محمد جو ساھ اچي مٺ ۾ ٿيو. پنهنجي حاڪم کي هن وقت مونجهاري ۾ ڏسي، ديوان گدو مل ويل نه وڃائي، ۽ احمد شاه ابداليءَ کي نوشهري فيروز جي منزل تي وڃي مليو. ميان نور محمد ڪلهوڙي جي پاران پڪيل ٿي، اهڙي وڃي تقرير ڪيائين، جو احمد شاه بادشاهه جي ڪاوڙ ڪافور ٿي ويئي ۽ پنهنجو لشڪر موٽائي وٺي ويو. ائين ديوان گدو مل نه رڳو پنهنجي بيربل جهڙي سياڻپ نيڪ حلاليءَ جو ثبوت ڏنو، پر سڄي سنڌ سان اهو هڪ وڏو پال پلايائين، جو ان وقت سنڌ ۾ نڪا ڪا ڦرلٽ نڪا ڪا خونريزي ٿي.

هيڏانهن ديوان گدو مل پنهنجي عقل ۽ ادراڪ سان احمد شاه بادشاهه کي ناري ٿڌو ڪري ڇڏيو، ته هوڏانهن ميان نور محمد کي ڊپ لڳو، ته مٿان ديوان گدو مل نه به سوڀارو ٿئي، ۽ پوءِ الاجي ڪهڙي پوندي ڪهڙي وهاندي، سو ديوان گدو مل جي موٽڻ کان ئي اڳ، ڊپ وچان جيسلمير ڏي پڇي ويو جتي 1755ع ۾ وفات ڪيائين. ڪلهوڙا ميري به ڪندا هئا، ته پيري مريدي به ڪندا هئا. سندس مريدن پوءِ سندس درگاهه موري تعلقي جي هڪ ڳوٺ ۾ جوڙائي،

جنهن کي اڄ تائين ”ميان جا قبا“ چوندا آهن. مشهور راڄو ليکي ۽ ٻيا به انهيءَ ساڳيءَ درگاهه ۾ دفن ٿيل آهن. ميان نور محمد ڪلهوڙي جو مٽيءَ پٺوڙو جيسلمير ۾ لکيل هو، سو ڪيئن نه اوڏانهن وڃي؟ جي جيئرو هجي ها، ته ديوان گدو مل جا ڪي ڳڻ مڃي ها، جو سنڌ مٿان آيل آفت ٿاري ڇڏيائين.

ميان نور محمد ڪلهوڙي کان پوءِ سندس گاديءَ تان تڪرار ٿيو. ديوان گدو مل واجب سمجهيو ته ميان نور محمد جي مربي فرزند ميان محمد مراديار خان کي اها گادي ملي. احمد شاهه بادشاهه سان اڳيئي واقفيت هيس، ۽ انهيءَ ايزان جي بادشاهه کي ديوان گدو مل لاءِ گهڻي عزت هئي، تنهن سندس چوڻ تي ميان محمد مراد يار خان کي سنڌ جو والي ڪيو، ۽ کيس سربلند خان جو خطاب ڏنائين. ائين هن حقدار کي حق ديوان گدو مل وٺي ڏنو، پر هيءَ نئون حاڪم چيتي نه هليو. انڌ جي گهوڙي تي چڙهي، قهر ٿي ڪمرڪشي ٻيٺو، ته خود ديوان گدو مل کي ارمان وچان هٿ مهڻا پيا. محمد مراد يار خان شاهي خزانو پنهنجي تن پروريءَ بلي اڏائڻ لڳو، ۽ رعيت جي پڙگهور لهڻ پدران پاڻ مٿي باهه ٻاري ڏنائين، ته سپاويڪ طرح سڀ سردار ۽ ٻيا رعيتي ماڻهو سندس برخلاف ٿي بيٺا، ۽ 1757ع ۾ کيس گاديءَ تان لاهي ڇڏيائون.

ميان محمد مراديار خان کانپوءِ سندس ننڍو ڀاءُ ميان غلام شاه ڪلهوڙو تخت تي ويٺو. علم جو زور ڪونه هوس، باقي عقل وارو ۽ نهايت برجستو هو، ۽ حڪومت هلائڻ جو ڍنگ چڱو هوس. ديوان گدو مل وٽس به ديواني عهدي تي هو، ۽ سندس وفاداري هلي آئي. ان وقت ڪڇ جو جيڪو راءِ هو، سو اڃا تازو ڪڇ علائقي جي گاديءَ تي ويٺو هو. انهيءَ راءِ جي پتا جي وقت ۾ حڪومت جو چرخو چڱو نه هليو هو. ڪڇ جي هن نئين حاڪم پنهنجي ملڪ جي حالت سڌارڻ لاءِ نئين سر انتظام پي ڪيو، پر پنهنجي لشڪر وڌائڻ لاءِ پئسي جو گهڻو زور ڪو نه هئس. اهو وجه وٺي، ميان غلام شاهه ڪلهوڙي کي دل ۾ آيو،

- ۰ ته ڪڇ ڀڄ تي ڪاھ ڪري، اهو علائقو سنڌ جي تابعي ڪري ڇڏجي. هن پوءِ ٻه گھمرا ڪڇ تي ڪاھ ڪئي. پنهنجي ڌرين جا ماڻهو مٽيا، ڀڄ ڪڇ جي راءِ جا گھڻا ماڻهو مارجي ويا. ميان غلام شاھ ڪلهوڙي جي مرضي هئي، ته جيڪڏهن ڪڇ جو راءِ پنهنجيءَ پيڻ جو بئگا ڏئي، ته پوءِ صلح ڪجي. ديوان گدومل ڀڄ ڏي ويو، ۽ وڌيڪ خونريزيءَ بند ڪرائڻ لاءِ، ڪڇ جي راءِ کي ميان غلام ڪلهوڙي جي دل ڄڻو ارادو ٻڌايائين. ڪڇ جي راءِ کي اها ڳالھ پسند نه هئي، ته پنهنجيءَ پيڻ جو سڱ ڏيان، پر توڙ تائين لڙڻ جي سمرتي پاڻ ۾ نه ساريائين، تنهن ڪري پنهنجيءَ پيڻ بدران پنهنجي برادريءَ جي هڪ جاريخ ميان غلام شاھ سان پرڻايائين، ته پوءِ لڙائي بند ٿي ويئي، ۽ وڌيڪ خونريزي ڪانه ٿي. هيءُ حقيقت ڪڇ علائقي جي تاريخ ۾ ڄاڻايل آهي.

ميان نور محمد ڪلهوڙي جي صاحبيءَ ۾ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ دادوءَ طرف، خدا آباد جو شهر هو، پر کوسن اهو شهر جلائي پورو ڪيو (ڏسو صفحو 52) ميان غلام شاھ کي پوءِ دل ۾ آيو ته جهونو ”نيرن ڪوٽ“ (هاڻوڪي حيدرآباد) وڙي وسائي، اهو گاديءَ جو هنڌ ڪجي (ڏسو صفحو 53). هن پوءِ ديوان گدو مل کي ٻه ٻيڙيون ٺاهي جون هالن مان پراڻي ڏنيون، ته وڃي نيرن ڪوٽ ۾ نئون قلعو جوڙاءِ ته شهر وسائڻ جي ڪوشش ڪجي. ديوان گدو مل پنهنجن ماڻهن جو تڏو پاڻ سان وٺي، ڪوٽڙيءَ جي سامهون، درياه جي ٻئي ڪپ تي اچي پنهنجو ڳوٺ ٻڌو، ۽ اهو اڄ تائين سندس نالي پٺيان ”گدوءَ جو تڏو“ ۽ ”گدويندر“ سڏجي ٿو. ديوان گدو مل پاڻيءَ جي سهنج ڪري پنهنجي اتالي سوڌو اتي رهيو، پر جهونو نيرن ڪوٽ اتان ڏيڍ ڪوه پنڌ هو. ان وقت ملتان جو گورنر لالا مولراج هو، جو سندس سنگتي هو. هن جي معرفت ميان شفيع محمد ۽ ٻيا ڪارنگر ملتان مان گهرايائين، جن اول هڪ ڪچسرو قلعو جوڙيو. ميان غلام شاھ ڪلهوڙو وقت بوقت ڪم جي نگاه ڪرڻ ايندو هو، سو انهيءَ

ڪچسڙي قلعي ۾ اچي رهندو هو. هاڻوڪو ڪچسڙو قلعو 1768ع ۾ جڙي زاس ٿيو ته ڪچسڙو قلعو شاھ مڪئيءَ جي درگاه وارن کي ڏيئي ڇڏيائين. (ڏسو صفحہ 53). حيدرآباد جو شهر اڃا وڌيڪ ٿي ڪيڻ، ته ميان غلام شاھ 1771ع قاري گذاري ويو، جنهن ڪري سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هالن جي ويجهو ٽئين خداآباد ۾ گجھ وقت هو.

ڪلهوڙن کان پوءِ ميرن جي صاحبي ٿي، ۽ ديوان گدو مل ديواني عهد تي هلندو آيو. مير فتح علي خان جي وقت ۾ حيدرآباد جو شهر ڪجھ قدر وڌيو، ته ساگرائي (حيدرآباد جا مکي) ۽ ڪيترا ڀاتيا ۽ ڀيا ڀائيندڙ آيا، جن قلعي کان وٺي چوڌوڪي بازار تائين پٽ والازيا. پوءِ عامل به آيا، جن چوڌوڪي بازار کان وٺي هاڻوڪي سري گهاٽ تائين جايون جوڙايون. ائين شهر وڌيو تنهن کانپوءِ مير اچي قلعي ۾ رهيا. ديوان گدو مل به ساڻن گڏ حيدرآباد ۾ آيو. قلعي جي ويجهو جيڪو پٽ واندو ڏٺائين سو والاريائين. سندس برادريءَ وارا سڀ اتي اچي رهيا، ۽ اها گهڻي اڄ تائين ديوان گدو مل جي نالي پٺيان ”گدواڻي گهٽي“ سڏجي ٿي. اها گدواڻي گهٽي، گدوءَ جو تندو ۽ حيدرآباد وارو قلعو سڀ ديوان گدو مل جا يادگار آهن. گدو ملندر وٽ پوءِ رٺلوي اسٽيشن ٺهي، ۽ اها به سندس نالي پٺيان سڏجي ٿي. ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت کان وٺي ميرن جي صاحبيءَ تائين ديوان گدو مل پنهنجن حاڪمن سان بلڪل وفادار ٿي رهيو، پر ميرن ساڻس توڙ تائين نه تباهيو. گدواڻي ۽ ڀيا ڪيترا حيدرآبادي عام طرح هيئن چوندا آهن، ته ميرن مان ڪنهن ٻڌو، ته ديوان گدو مل جي نياڻي نهايت حسين آهي، سو هن سان پرڄڻ جو ارادو ڪيائين، پر دل ۾ آيس، ته اول چوڪري ڏسان جڻهنجي هيتري هانڪ ٻڌجي ٿي. چون ٿا ته انهيءَ مير پوءِ ڇا ڪيو، جو زنانو وٽس ڪري، گدواڻي گهٽيءَ ۾ گهڙي ويو. ديوان گدو مل پنهنجي گهٽيءَ ۾ پهري لاءِ ڪي شيدي بيهاريا هئا، جي ساڻس بلڪل سچا هئا. انهن شيدين سهي ڪيو، ته مير صاحب زناني ويس ۾

گهڻيءَ ۾ گهڙيو آهي، تن ديوان گدو مل کي ڪن ۾ ٽوڪ ڏني. ديوان به پنهنجي سر اڪ ٿيڻ ڪئي. جڏهن پڪ ٿيس، ته اهو برابر مير آهي. تڏهن به اٽلڪن وانگر پنهنجن ماڻهن کي حڪم ڏنائين، ته هن بيگاني عورت کي هڪالي ڪڍو، پوءِ ته شيدي لنيون ڪئي اچي لڳس؛ پر هو جيئن ٿيڻ پنهنجي جند ڇڏائي اٿي پڳو. انهيءَ وقت کان وٺي ديوان گدو مل ميرن وٽ ڪوڙو ٿيو. پوءِ ته گدوائين سان ڏاڍ شروع ٿيا، جنهن ڪري هو سند ڇڏي، پيڙين ۾ چڙهي، ڪارو ڪيڙيندا (سمنڊ جهانگيندا) ڪنهن راجا جي ملڪ (شايد ڪڇ ڀڄ) ڏي وڃڻ لڳا. ميرن کي جو سند پيئي ته ديوان گدو مل پنهنجن ڪٽيبين سميت فلاڻي راجا جي ملڪ ڏي ويو آهي، ته انهيءَ راجا کي لکي موڪليو، ته ديوان گدو مل وارن کي موٽائي اسان ڏي موڪليو. حاڪم حاڪمن جي مرضي رکڻ ٿا، تنهنڪري سڀني گدوائين کي موٽو پيو. گدوائين مان هڪ ماڻي سنئين مهيني هئي، تنهن کي پيڙيءَ ۾ ٻار ڄائو. هڪڙي حاڪمن جي ڪاوڙ، بي سفر جي تڪليف، ۽ ٽيون هيءُ ڳالهون، تن ديوان گدو مل جي دل کي جهوري لائي ڇڏي؛ پر هيءُ مڙس تڪليف جي وقت ۾ به پنهنجو مغز تيئن نه ڏيندو هو. پنهنجي گهر پهچڻ شرط پنهنجي نياڻيءَ کي چيائين، ته اسان جو هيترا ڏک ڏٺا آهن، ۽ سور سٺا آهن، تن سڀني جو ڪارڻ تون آهين. جيڪڏهن توکي مسلمانن مذهب ۾ مير سان شادي ڪرڻ قبول آهي ته سويلئي ڳالهه ڪر، نه ته اڄ مونکي ڏاڍي لاچار سان تو نياڻيءَ جي گردن تي تلوار هلائي پوندي. ائين چئي ديوان گدو مل روئي ڏنو. هيءُ پهريون گهمرو هو، جو ديوان گدو مل جهڙي شينهن کي ڪنهن رڻندو ڏنو هو. سندس نياڻي جا پنهنجي ڌرم تي ڏاڍي پوري ۽ ثابت قدم هئي، تنهن اڳاٽي آريه ورت جي بهادز استرڻ وانگر پنهنجي پتا کي چيو ته ”مرڻو اوس آهي. پنهنجي ڌرم ۽ شرم بچائڻ لاءِ مان تار جا ڌڪ خوشيءَ سان سهندس.“ تن ديوي ڏن!

ديوان گدو مل کي هينئر نهايت ڳورو ۽ مهاڇا جو ڪم ڏاڍي

لاچار سان ڪرڻو پيو. سندس سر ڪو گھري ھا، تہ خوشيءَ سان ڪلھن کان ڪوري ڏئي ھا، پر پنهنجي آندي ڄاڻيءَ ۽ ھڙي سلڇڻيءَ ۽ ڌرمڻت نياڻيءَ تي ترار ھلائڻ سندس لاءِ موت کان بہ وڌيڪ ڪم ھو. ھن سنڌ جي سورمي پوءِ پنهنجيءَ دل تي پٿر رکي، پنهنجي سنانن ڌرم سانگي پنهنجيءَ ڪنيا کي ڪھي ڇڏيو، ۽ اونداھي اڌ رات جو سندس لاشو مٿائي ۾ پھچائي، سندس اگني سنسڪار ڪيائين.

چون ٿا تہ مير صاحب کي جو سڌ پيئي، تہ مونکي سنگ ڏيڻ بدران ديوان گدو مل پنهنجي نياڻيءَ کي ڪھي ڇڏيو آھي، سو پاڻ اچي کائو. ھن پوءِ ديوان گدو مل ڏي ماڻھو موڪليو. ديوان گدومل کي سڌ ڪانہ ھئي، تہ چو سڌ ٿيو اٿم. ھن اھو سڌ رواجي سمجھيو، ۽ ائين ڪونہ ڀانيائين تہ ڪو ڪال جو سڌ ٿيو اٿم. ھو جھڙو دربار ۾ گھڙيو، تھڙو مير صاحب جي ماڻھن اچي ورتس، ۽ چوڪنيو ٻڌي، بندين سان جلائي ماريائونس!

ميرن ۾ ڪي گڻ تہ ڪي اوگڻ بہ ھئا. جن جو ذڪر ڪن يورپي عالمن پنهنجن جوڙيل ڪتابن ۾ ڪيو آھي. سندن صاحبيءَ جي پڇاڙيءَ واري وقت ۾ ھيءُ قھر جو ڪم ٿيو، جو ڪي مسلمان ڪڍي ويساھ. ۾ نہ بہ ائين، تہ بہ ڳالھ ڪي سرو لڳيئي ڪونہ، تنھن ڪري ڪيترا گدوائِي ۽ ٻيا ھندو اڄ تائين اھا ڳالھ ائين ڪندا آھن، جيئن مٿي ڄاڻائي ويئي آھي.

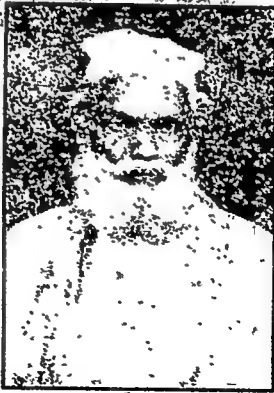
ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ ڪي ھندو سنڌ جي ڪن ڀاڱن جا خودمختيار حاڪم ھوندا ھئا (ڏسو صفحہ 50). ميرن جي صاحبيءَ ۾ جيڪي ديوان ۽ وڏا سينيون ھئا، تن مان ڪن پنهنجيءَ عزت، جان ۽ مال جي بچاءَ لاءِ رڳو پڳو ميرن تي ڪونہ ٿي ڀاڙيو، پر پنهنجا بندوبست بہ ھٿن. ديوان گدو مل کي جيڪڏھن ميرن جي اھڙي منصوبي جي ٿوريئي ڪڙڪ پوي ھا، تہ ھوند وڻ گھوڙو ٻڌن نہ ڏئي ھا. ھو ڪو جھڙو تھڙو مڙس ڪونہ ھو، پر وڏيءَ ھلنديءَ وارو ھو. ھوڏانھن جيبور ۽ جوڌپور جا راجائون ۽ ملتان جو گورنر لالا مولراج، تہ ھيڏانھن ڪوٽڙيءَ ۾ ٿاڻي بولاخان پاسي نومريا، لسڻ ٻلي وارو ڄام ۽

ڦلات جو خان اهي سڀ مدد ڪنس ها. ميرن جي صاحبيءَ هوندي به ڪيترا مسلمان هنڌن سان پٽ هوندا هئا، ۽ کين سنڌيءَ سنڌ ڏيندا هئا. اهڙو هڪ تاريخي مثال هيءُ آهي:

ميرن جي صاحبيءَ جي شروعات ۾ ڪراچيءَ جو شهر ڦلات جي خان جي هٿ ۾ هوندو هو. سندس پاران جيڪو نواب ڪراچيءَ لاءِ مقرر ٿي ايندو هو، سو جيڪڏهن ڪراچيءَ جي پوڄاڻي سينيٽن جي مرضيءَ جي برخلاف هلت ڪندو هو، ته يڪدم موقوف ڪرائي ڇڏيندا هئس. ايڏي هلندي هين. سنه 1792 - 1793ع ۾ مير فتح علي خان ٽالپر ڪراچيءَ جي شهر هٿ ڪرڻ لاءِ پنڌهن هزار پروڇ هٿيارن پنهارن سان موڪليا. ڦلات جي خان جي نواب وٽ نڪو پورو لشڪر نڪو پورو بارود هو، ته اهي پوڄاڻي سينيٽن هئا، جن پنهنجي بارود جا گدام کڻي ڪوليا، چوڪيا ۽ ٻيا جي سندن ڏوريءَ ۾ ٻڌل هئا، سي ڪنا ڪري، ميرن جي لشڪر کي شه ڏيئي ڇڏيائون. ائين سنڌ جي ميرن پوڄاڻي سينيٽن جي هٿان به گهيرا شڪست کاڌي!! پوءِ جڏهن پوڄاڻي سان دوستي ڳنديائون، تڏهن هنن ڪراچيءَ جو شهر وٺي ڏنن. ديوان گڏو مل جي چالاڻي کان سگهو ئي پوءِ سيٺ نائون مل پوڄاڻيءَ جي پتا سيٺ هوتچند کي زوريءَ مسلمان ٿي ڪيائون، ته رڙ مٽي. ميرن کان وٺي وٺڻ لاءِ سيٺ نائون مل انگريزن جو هر طرح مددگار ٿي بيٺو ۽ آخر انگريزن اچي ميرن جي صاحبيءَ جو خاتمو ڪيو. ميرن جي صاحبيءَ هوندي به ائين ڪي هندو پنهنجي نالي سان هوندا هئا.

گڊواڻين جو سلسلو:

ديوان گڊو مل کي پٽ ڪونه هو، پر سندس ٽن ننڍن ڀائرن عالمچند، چسپتراءَ ۽ خانچند جي اولاد پاڻ کي ”گڊواڻي“ سڏايو. ديوان عالمچند جي نسل مان ميسٽر شوقيرام نولراءِ مختيارڪار ۽ ٻيا آهن. ديوان چسپتراءَ جي نسل مان ديوان بهار سنگهه جڳت سنگهه (ولد ديوان بجيءَ سنگهه چسپتراءَ) ۽ ٻيا آهن.

ديوان بهار سنگھ جڳت سنگھ جو جنم 1832ع ڌاري ٿيو. هو اڃا پنجن ورهين جي ڄمار جو هو ته سندس پتا کي نانگ ڪڪيو ۽ راهه رباني وٺي هليو ويو. پنهنجي پٺيان پنهنجي استري هيءُ ننڍڙو پٽ ”بهار“ به نياڻيون ڇڏيائين. ديوان جڳت سنگھ جو ننڍو ڀاءُ ديوان ڪانسنگھ هو جو پنهنجي وقت جو چڱو

پيئل هو ۽ نهايت فتڪاڻو مڙس هو. کيس ديوان بهار سنگھ جڳت سنگھ پنهنجا ڇهه پٽ هئا جن مان ديوان

چنڊيرام گدواڻي ناميارو وڪيل ٿي گذريو آهي جنهن جو هڪ پٽ ديوان مورچمل سب جج ۽ ٻيو پٽ ديوان منگهارام ڊپٽي ڪليڪٽر هو. ديوان ڪانسنگھ پنهنجي ججهي اولاد هوندي به پنهنجي پائتي ”بهار“ کي گهڻو پائيندو هو ۽ پنهنجو پٽ ڪري پاليائينس. ديوان چنڊيرام به ”بهار“ کي ائين ئي چونڊو هو ته ”بابي جو پهريون پٽ تون آهين“ هن سوڻ جي پاڻ ۾ گهڻي پريت هوندي هئي ڇا توڙ تائين هلندي آين.

ديوان بهار سنگھ اڃا ننڍڙو هو ته ڪا خوفناڪ بيماري ٿيس تن ڏينهن ۾ حيدرآباد جي چنڊيراماڻي گهڻيءَ جو ديوان پريداش همت سنگھ هڪ هاڪارو حاذاق ڪيم هو. ديوان پريداش جو وڏو ڀاءُ ديوان نانڪرام انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ حيدرآباد جي ڪليڪٽر سٽ ڊفٽر دار هو. سندس ننڍو ڀاءُ ”سورب سنگھ“ ان وقت ”بهار“ جي ٺهيءَ جو هو. ديوان ڪانسنگھ پنهنجي پائتي ”بهار“ جي علاج لاءِ ديوان پريداش ڪيم ٺهي وٺي آيو جنهن کي ڏينهن سانده سندس دوا ٻڌي ڪئي ۽ آخر چنڊيراماڻي

ديوان پريداش ڪيم جنهن جنهن گهمي بهار جي نظر ڪرڻ ويندو هو تنهن تنهن گهمري سندس ننڍڙو ڀاءُ صورت ”ڏاڏا دادا“ ڪري پٺيان گهمڻي ٿي لڳندو هوس. ڪيترا گهمرا هين ڪيندو هو.

جو، "دادا" (ديوان پريڊاس) کي ڇڏي، پاڻ "بهار" وٽ ويهي رهندو هو؛ ۽ کيس دوا پنهنجن هٿن سان پياريندو هو. ائين هنن ٻن ٻارن ننڍڙي چيچ ۽ چيچ ۾ وجهي اهڙي پڪي يارائي پاتي، جو اڄ تائين "صورت بهار" نالا گڏ ڪم پيا اچن.

ديوان ڪانسنگهه جي وقت ۾ مير غلام حسين جي هڪ جاگير موري تعلقي جي فريد ديري ۾ ۽ ٻي ٽنڊي باگي تعلقي جي ڪاڪ ۾ هئي. اهي ٻئي جاگيرون ديوان ڪانسنگهه سنڀاليندو هو. جنهن وقت سندس چالاڻو ٿيو تنهن وقت ديوان بهار سنگهه ٽپهن ورهين جي ڄمار جو هو. ديوان ڪانسنگهه کانپوءِ ديوان بهار سنگهه فريد ديري واري جاگير تي اسي روپيا ماهياني پگهار سان ڪاردار مقرر ٿيو. پنهنجي چاچي جي ڪري اهو عهدو آسانيءَ سان مليس؛ پر پاڻ به سياڻو ۽ سمجهو، ۽ نهايت برجستو هو ۽ هڏ ڏيئي ڪم ڪندو هو؛ تنهن ڪري ترٽ ٿي پاڻ کي ڪارائتو ڪاردار ثابت ڪيائين. تن ڏينهن ۾ سڀڪا شيءِ سستي هوندي هئي، جنهنڪري چاليهن روپين پگهار وارو به آسانيءَ سان پنهنجي آڪهه پالي سگهندو هو. هن کي پهرندي ئي شرط اسي روپيا پگهار مليو، ته اها وڏي ڳالهه هئي. پنهنجي عهدي جو شان رکي ڪيمخاب جي ڊگهي ٽوپي، پٺي جي سلوار، اچي مليل جو پهراڻ، تنهنجي مٿان مخمل يا ڪيمخاب جي صدي پائيندو هو. ۽ چيلهه سان اچي لونگي ٻڌندو هو. پيرن ۾ سرازڪي جتي به ڀرت واري پائيندو هو. کاڌو به اوچو کائيندو هو. تن ڏينهن ۾ ماڻهو دو آتش ۽ سه آتش خود ڪشيدا شراب عام طرح ورتائيندا هئا ۽ هي پاڻ به چڪو چاڙهندو هو. انهيءَ هوندي به بچت ٿيندي هيس. پوءِ ته انهيءَ ساڳي فريد ديري واري جاگير جو پاڻ مقاطعو ڪيائين، جنهن مان خوب پئسو ڪمائيائين. ڌرم جو انگ جهجهو هوس سو ڪيترو پئسو دان ڀڄ بلي به ڪم آئيندو هو. اٽڪل پنجيتاليهن ورهين جي ڄمار جو ٿيو ته سندس ننڍڙي هوتدي جو پريتوان "صورت" (ديوان صورت سنگهه) گذاري ويو. سندس وچوڙي هن مڙس کي ويرڳ ڏيئي ڇڏيو. وات جو

جشڪو بہ وسري ويس. سادو کائڻ ۽ سادو ھنڊائڻ لڳو. دل ۾ آيس، تہ ڪنھن ايڪانت واري ھنڌ وڃي رھان؛ پر سندس ماما اڃا حيات ھئي، تنھن چيس تہ ”جيستائين مان جيئري آھيان، تيستائين منھنجن اکين کان پاسي نہ ٿي.“ پنھنجيءَ ماما جي مرضي رکي، سندس اکين اڳيان رھيو، ٻن ورھين کان پوءِ مائي گذاري ويئي، تہ هيءُ پنھنجي وطن جا وڻ ڇڏي، ڪاشيءَ ھليو ويو.

ديوان بھار سنگھ کي ڪاشيءَ ۾ چڱن ساڌن جو سنگ مليو، جنھن ڪري اُتي رھڻ وڻي ويس. ڪاشيءَ ۾ اُسي گھات تي ھڪ مھراج امرداس پنھنجي ڪيتر ۾ رھندو ھو. ھو وڏو تپشي ھو. بدن ۾ پتلو ھو، تہ بہ بہ ڏينھن ساندھ ڪيتر ۾ اندر غفا ۾ رھندو ھو. ٽئين ڏينھن ٻاھر نڪرندو ھو، تہ ڪيترا ساڻس گيان گوشت ڪرڻ ايندا ھئا، ۽ ڪي ڌرمي مسئلا کانئس حل ڪرائيندا ھئا. ديوان بھار سنگھ کي ھن ودوان مھاتما جو سنگ اھڙو وڻي ويو، جو سندس ڪيتر جي ويجهو پت خريد ڪري پنھنجو آکاڙو جوڙايائين. گروه جو سک ھو، تنھن ڪري آکاڙي ۾ ادي گرنت صاحب رکايائين، ۽ ھڪ شيواڌاري مقرر ڪيائين. ڪيتر ۾ ڏھاڙي ھڪ گھمرو دال روٽي تيار ٿيندي ھئي، ۽ آيو ويو ساڌو کائي خوش ٿي ويندو ھو.

ديوان بھار سنگھ جي آکاڙي جي پٺيان مگني رام نالي ھڪ ٻائو ڪنھن باغ ۾ رھندو ھو، ۽ پريان پنجن منٽن جي پنڌ تي سوامي ياسڪر آئند جو اسٿان ھو. اھو سوامي اھڙو تياڳي ھو، جو بت تي ڪپڙو بہ ڪونہ پائيندو ھو، تنھن ڪري ”ننگو مھراج“ سڏبو ھو. ديوان بھار سنگھ خانداني گھراڻي جو ھو، تہ بہ ڪاشيءَ ۾ سندس پوشاڪ صرف ڪپڙن ھئي، جنھنجي مٿان سنھي ڌوٽيءَ جي گوڏ ٻڌندو ھو. بت تي اچو چولو، مٿي تي اچي ٽوپي ۽ پيرن ۾ چاڪڙيون ھونديون ھئس. ديوا بھار سنگھ کي چار پٽ ھئا؛ شبر سنگھ، لال سنگھ، دياسنگھ ۽ گدا سنگھ (گدو مل)، جو ٻاويھن ورھين جي ڄمار ۾ گذاري ويو.

ھڪ نياڻي بہ ھيس، جا ديوان چني مل خوبچند آڏواڻي سان پرڻيل ھئي، جنھنجا پٽ راءِ صاحب ديارام، راءِ صاحب ڪيسو داس ۽ مسٽر تلوڪچند ايل. ايل. بي. انڊو وڪيٽ آھن. (ڏسو صفحہ 83). ديوان بهار سنگھ سڀني مان موھ لاهي جاگير جي مقاطعي ۽ زمينداريءَ جو ڪير پنھنجي مري پٽ ديوان شير سنگھ کي سونپي، پاڻ ڪاشيءَ ۾ تياڳي ٿي وڃي رهيو ھو، پر دنيا سان صفا چني ڦاڙي ڪوٺو ويٺو ھو. پٽن ۽ ٻين کي خط پٽ پيو لکنديو ھو، ۽ وقتي ڪا صلاح مصلحت ڏيندو ھو، پر سنڌ ڏي وري نہ موٽيو. جنھن جي دل پوندي ھئي، سو وٽس ڪاشيءَ ۾ ڪپھي ويندو ھو. سندس سوت ديوان چندرام وڪيل ھرڪنھن سال سندس درشن ڪرڻ لاءِ ڪاشيءَ ويندو ھو، ۽ ڪوبہ سال ڪوتہ گسايائين.

سنہ 1897ع ۾ ڪاشيءَ ۾ سخت وبا پيئي. ديوان بهار سنگھ وٽ گنگاڌر نالي ھڪ تيرھن چوڏھن ورھين جي ڄمار ۾ جو ٽھليو پيڻل ھو، سو وبا ۾ جھليو. ديوان سندس علاج ڪرايو، ۽ سندس ٽھل ڪرڻ لڳو. گنگاڌر ڇاڪاڻو، پر پاڻ وبا ۾ جھلجي پيو. سندس پيڻيو مسٽر ھيرانند ان وقت ڪاشيءَ ۾ ھو، تنھن علاج ڪرڻ لاءِ چيس، پر چيائين، تہ ”ھاڻ اسان جي موڪلاڻي آھي.“ ھن سنڌ جي سنت جو ديھانت ڪاشيءَ ۾ 15 اپريل 1897ع جي 65 ورھين جي ڄمار ۾ ٿيو. سندس اکاڙو ڪاشيءَ ۾ اسي گھاٽ تي اڃا قائم آھي. ديوان بهار سنگھ جي وقت ۾ جيڪي سنڌي ڪاشيءَ جو تيرت ڪرڻ ويندا ھئا، تن مان ڪي وٽس انھيءَ اکاڙي ۾ وڃي رھندا ھئا، اڄ بہ ڪو اتي وڃي رھي، تہ منع ڪانهيس. ھن وقت انھيءَ اکاڙي ۾ ٻئي برھمڻ ۽ ٿورا غريب وديارتي، سنسڪرت سکندر ”زھن ٿا، جن کي ڪاڏو بيتو مفت ملندو آھي. اھو خرچ ديوان بهار سنگھ جا پوٽا راءِ صاحب ديوان حشمتراءِ لائينسنگھ ۽ مسٽر چانڊو مل ڪندا پيا اچن. بنارس ھندو يونيورسٽيءَ جي شاگردن کي ديوان حشمتراءِ چڻي ڇڏيو آھي، تہ

جيڪڏهن ڪنهن کي هاسٽل ۾ جاءِ نه ملي، ته بلاشڪ وڃي آکاڙي ۾ رهي.

ديوان بهار سنگھ شاعر نه هو، پر سندس ننڍڙي هوندي جو پريٽوان ديوان صورت سنگھ نهايت عمدو شاعر ۽ وڏو ڌرمشت هو. هن ڪيتري ڪوٽا رچي جنهن ۾ ٽپ ٽپ تي پنهنجي ٺالي ”صورت“ سان ”بهار“ جو نالو گڏ ڪم آندو اٿس ۽ انهيءَ سبب انهيءَ پستڪ جو نالو ئي ”صورت بهار“ آهي. اهو عمدو پستڪ پهريون گهمرو 1886ع ۾ پڻر جي ڇاپي ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو هو. تازو 1935ع ۾ ديوان بهار سنگھ جي پوٽن راءِ صاحب ديوان حشمتراءِ لال سنگھ ۽ مسٽر چانڊو مل اهو نئين سڙ لوهي ڇاپي ۾ ڇپايو آهي.

ديوان بهار سنگھ جڳت سنگھ جو مربي پٽ ديوان شير سنگھ اوائل ۾ نارٽ ويسٽرن ريلوي ۾ ٽائيم ڪيپر هو. سندس پتا بهار سنگھ ڪاشيءَ وڃڻ کان اڳ فريد ديري واري جاگير کيس سونپي، ته زمينداري ڪرڻ لڳو. پيدائش جهجهي هوندي هيس، جنهن ڪري دان پڇ بلي وڌيءَ دل سان پستو خرچيندو هو. هڪ لڳا زمين مان پيدائش چڱي ڪانه ٿيس، ته اها حقيقت پنهنجي پتا کي ڪاشيءَ ۾ لکي موڪلياڻين. ديوان بهار سنگھ هڪ پستو موڪليس، ۽ لکيائينس ته اهو

پيتيءَ ۾ وجهي رک؛ پر نيت صاف رک، ته ٽوڪي

پسي جي تنگي ڪڏهن به ڪانه ٿيندي.

پنهنجي پتا جو چوڻ مهيني، پنهنجي نيت

صاف رکڻ جو هر طرح ڪيائين، ايشور

جي قدرت جو ٻئي سال فصل ڀلو ٿيس،

۽ اڳين جنتا لهي ويس.

ديوان شير سنگھ پنهنجي پتا جي

هدايت موجب نڪ نيت ٿي هلندو هو،

پر ڪروڙ گهڻو هوندو هوس. ٿوري گهڻي

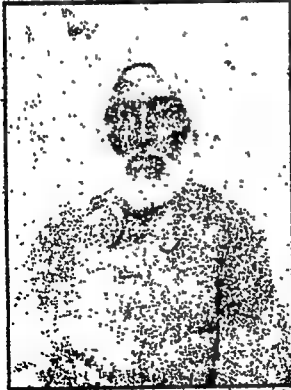
گالهه تي ٽي لوهه ٿي ويندو هو. هڪ لڳا

ديوان شير سنگھ بهار سنگھ

ڪاشيءَ ۾ پنهنجي پتا جي درس ڪرڻ لاءِ ويو. ديوان بهار سنگھ چيس، ته ”مونکي تو وٽان هڪ شيءِ دان ڪبي، اها جي ڏينم ته چڱو.“ ديوان شير سنگھ نهايت آڳاٽا ڪاري هو ۽ پنهنجي پتا تان پنهنجي سر قربان ڪرڻ لاءِ به تيار هو، تنهن ٺهه به ”هاڻو“ ڪئي، ته ديوان چيس ته ”پنهنجو ڪروڙ مونکي دان ڪري ڇڏ.“ اتي شير سنگھ نهايت لهجي ٿيو. پتا جا اهي اکر سندس دل ۾ گهاءَ وجهڻ لڳا.

ان وقت کان وٺي، پنهنجي من تي ايترو ضابطو رکيائين، جو پوءِ ڦري سيتل سڀاءِ وارو ٿي پيو. سندس ديهانت سنه 1904ع ۾ ٿيو.

ديوان شير سنگھ جو ننڍو ڀاءُ ديوان لال سنگھ بهار سنگھ حيدرآباد جي خزاني آفيس ۾ هيڊ خزانچي هو. ديوان شير سنگھ جي قصي کانپوءِ فريد ڊيري واري جاگير سنڀالڻ لڳو، جو انهيءَ جاگير جو مقاطعو هن آڪھ وارا ديوان بهار سنگھ

جي وقت کان وٺي، خان بهادر رئيس غلام رسول جتوئيءَ سان گڏ، ڪنڌا پئي آيا. ديوان لال سنگھ جو ديهانت 6 مارچ 1910ع جي ٿيو. کيس به پت ديوان حشمتراءِ ۽ مسٽر چانڊو مل آهن.

ديوان حشمتراءِ لال سنگھ جو جنم 16 مئي 1880ع ۾ ٿيو هو. اعليٰ تعليم ڪراچي واري سنڌ ڪاليج ۾ ورتائين؛ پر پويون سال بمبئي جي فرگوسن ڪاليج ۾ پڙهيو. سنه 1902ع ۾ بي. اي پاس ڪيائين ۽ انهيءَ سان گڏ فرسٽ ايل ايل

راءِ صاحب ديوان حشمتراءِ لال سنگھ

بي به پاس ڪيائين. 1902ع ۾ سڄي سند مان پاڻ ۽ پروفيسر شيوا رام ڦيرواڻي سيڪنڊ ڪلاس ۾ آيا هئا، جو انهيءَ سال امتحان ڏکيو ٿيو هو.

ديوان حشمتراءِ سادو هيرانند جي نياڻي شريمني لڄي (لڄمي) ٻائي 1900ع ۾ پڙهيو هو، جا اڄ تائين حيات آهي (ڏسو صفحو 80-81). وهانءُ کان به ورهيه پوءِ بي. اي پاس ڪيائين، ته پئس جي مرضي ٿي، ته وڃي نوڪري ڪري، پر سادو هيرانند ۽ راج رشي ديوان ديارام گدو مل جي مرضي نه هئي، ته نوڪري ڪري، تنهن ڪري به ورهيه ويٺو هو. آخر حيدرآباد جي خزاني آفيس ۾ وڃي نوڪري ڪيائين، ۽ وڏي وڃي ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. ڪجهه وقت ڪراچيءَ ۾ دفتردار هو. پڇاڙيءَ ۾ قمبر ڊويزن جو ڊپٽي ڪليڪٽر هو، ۽ انهيءَ عهدي تان 55 ورهين جي ڄمار ۾ سنه 1935ع ۾، پينشن ورتائين. ”راءِ صاحب“ جو لقب مليل اٿس. هن وقت حيدرآباد ايڊيوڪيشن سوسائٽيءَ جو وائيس پريزيڊنٽ، نولراءِ هيرانند انڊسٽريل ائڪڊميءَ جو پريزيڊنٽ، ۽ غريب عامل نياڻين جي شادي فنڊ جو به پريزيڊنٽ آهي. راءِ بهادر ديوان تارا چند شوقيرام عامل رليف فنڊ جو به سيڪريٽري آهي. سندس ڀاءُ مسٽر چانڊومل زميندار آهي.

ساڳي ديوان جسپتراءِ جي نسل مان سند جو هاڪارو سنت ڀائي ڪلاچند، ديوان وشيو مل پنجنو مل پنگتي سڌاري جو ڪوڏيو ۽ ٻيا آهن. ديوان گدو مل جي ننڍي ڀاءُ ديوان خانچند جي نسل مان ديوان ٽيڪچند هاساسنگهه ۽ ٻيا آهن؛ گدواڻي آڪهه وڏي آهي. ان جو وڌيڪ احوال جي مليو، ته ٻئي ڀاڱي ۾ ڏبو.

لڙا:

نڪه ”وانڊوڄا“. هيءُ ڀاڻيا آهن ۽ روهڙيءَ ۾ رهن ٿا. سندن

اصلوڪو وطن جيسلمير آهي، جتان پوءِ دهليءَ ويا. مغلن جي صاحبيءَ ۾ پنهنجي راجپوتي جوهر سان اوچي درجي کي رسياءَ وڌا ۽ هدا مائٽائون، ته بادشاهه وٽان ”لالا“ جو لقب ملين. منجهائن هڪ لالا پرمانند سنڌ ۾ بکر جو نواب مقرر ٿي آيو ته ٻيا لالا به آيا. ڳالهه ٿا ڪن ته لالا پرمانند جي وقت ۾ سخت ڏڪار پيو. سرڪاري گدامن مان ان ڪڍائي، ماڻهن جي سهائتا ڪيائين، ته ڪن حاسدن اميرن جا وڃي ڪن پريا. لالا پرمانند جا پوءِ هٿ پير وڍائي، کيس ڳوٺ ۾ بند ڪري درياهه ۾ لوڙهائي ڇڏيائون. چون ٿا ته اها ڳوٺ پرينءَ ۾ (روھڙيءَ طرف) پهچڻ شرط، ستن جي آستان وٽ ڦاٽي پيئي ۽ لالا صاحب سنئون سڄو نڪري آيو!! هڪ ڌڙي تي بيهي، اعلان ڪيائين، ته هن کان پوءِ منهنجو اولاد هن جاءِ تي منڻ لهرائي. ائين چئي وري ٽپي ڌڻي، گم ٿي ويو. انهيءَ وقت کان وٺي، لالا خاندان وارن ٻارن جو منڻ اڄ تائين انهيءَ هنڌ لهرائيندا آهن. انهيءَ موقعي تي، يادگار طور، اڳي هڪ ٻڪري ڪهي، ڳوٺ ۾ بند ڪري، درياهه ۾ پرواهه ڪندا هئا، ۽ هاڻ ٻيءَ سامگريءَ سان ڀريل ڳوٺ درياهه ۾ وجهندا آهن.

روھڙيءَ جي ڪوٽائي شيدن وٽ رکيل تاريخ ۾ لالا خاندان جو ڪجهه احوال آهي. بلوچستان گزيٽيئر ۾ به سندن ٿورو ذڪر آهي، جو هن خاندان جو لالا گنگارام قلات جي خان جو وزيراعظم هو. لالا هربازارم بردڪار (بردين جي رهڻ جي ملڪ) يعين اپر سنڌ فرنيٽيئر (سرحد سنڌ) جو حاڪم هو. لالا بيليرام شڪارپور جو مکيه اهلڪار هو. هن وقت لالا پرمانند جي خاندان وارا روھڙي، سکر ۽ شڪارپور ۾ آهن.

لالا پرمانند جو ڀاءُ لالا بنگل مل هو، جنهنجو اولاد ”بنگلاڻي لالا“ روھڙيءَ ۾ ٽڪريءَ تي، پاڻي پارو شاهه جي ڏيوڙيءَ جي ڀرسان جدا معالي ۾ رهندا آهن جو ”بنگلاڻي محلو“ سڏبو آهي. اهي اڪثر

صرافڪو ڌنڌو ڪندا آهن.

روھڙيءَ ۾ ٻيا قانون گويان لالا آهن. سندن محلو روھڙيءَ ۾ پائو وسڻ ۾ جي ٽڪاڻي کان وٺي موٽي مبارڪ (وار مبارڪ) نائين درياهه جي ڀرتي آهي ۽ "قانوگا محلو" سڏجي ٿو. هيءَ قانون گويان لالا پائين جي هڪ ملٽري شاخ آهن. اهي سرڪاري نوڪريون ڪندا آهن، باقي ٻيا پائيا اڪثر ڌنڌو ڌاري ڪندا آهن. منجهانن ڪي هاڻ نوڪريون به ڪرڻ لڳا آهن. قانون گويان لالائين جو کاتو پيتو ۽ رهڻي ڪهڻي ٻين پائين کان علحدي آهي. اڳي ريل گاڏي ڪانه هئي، ته سري نات جي مهاراجن (پائين جي گرو خاندان) کي ملتان مان سنڌ ۾ سلامت آڻڻ نٿو ڄو ڪم مٿن رکيل هو. اهڙين خدمتن ڪري مٿان شيوڪيءَ جو رڪب ڏيڻ معاف ٿيو. ٻيون به ڪي پنڇاڻتي رعيتون سائين ٿيون، جي ٻين پائين سان لاڳو نه آهن، سڀ لالا پنهنجي ساڳي پائيا قوم اندر سنگ ڏيندا آهن. ويجهڙائيءَ ۾ ڪن ٿورين حالتن ۾ ٻاهران سنگ ورتا اٿن، پر اڄ تائين ڏٺا ڪين اٿن. عام طرح هوڪن ڏيندي، پٽ سندن نالو، مردن جي حالت ۾ "رائزاده" ۽ زالن جي حالت ۾ "راءِ راڻيان" جي لقب سان پڪاريندا آهن.

لالو اٿي:

نڪ "چچڙا". اصل ڪٿان آيا، ڪڏهن آيا، ڪهڙي سبب آيا، تن ڳالهين جو پتو ڪونه ٿو پوي. ايترو معلوم ٿئي ٿو، ته سندن وڏا رواجي دڪاندار هئا. سندن وڏو ڏاڏو پائي لالچند هو، جنهنجا پٽ گرداسمل، صاحبزادو، ٽولچند ۽ پنجو مل هئا. پهريون پٽ گرداسمل گهڻو ڪونه وڌيو ويجهيو. سندس ٻيو پٽ صاحبزادو پڳت ماڻهو هو، ۽ ٽڪاڻو ڪڍي وينو. ڪانٽس پوءِ جيڪي سندس گاديءَ تي ويٺا، جهڙوڪ پاڻو پارو رام ۽ ٻيا، سي سندس چيلا هئا. ■ نه پٽ، نه به لالو اٿين جي شجري ۾

انھن چيلن جا نالا ڄاڻايل آھن. لالچند جو ٽيون نمبر پٽ ڦولچند ھو، جنھن جا پٽ چانڊو مل، ٽوڙر سنگھ ۽ منگھارام ھئا. چانڊو مل جا پٽ فتح چند ۽ جيچندرا ھئا، ۽ ڪيترا مکيه لالواڻي انھن ٻن پٽن جو اولاد آھن. فتح چند جي نسل مان ديوان وطن مل ھو، جنھنجو ھڪ پٽ ديوان ليلارام سب جج ھو، جو پوءِ خالصو ٿيو، ۽ پاڻ کي ”ليلا رام سنگھ“ سڏائڻ لڳو. موھن. تارڪا، سورجن راڌا ۽ ٻيا ڪي ناٽڪ سندس جوڙيل آھن. ”ديوان خاڪو“ نالي شعر جو ڪتاب بہ سندس جوڙيل آھن. سندس تخلص ”خاڪي“ ھو. ديوان ليلارام سنگھ جو ڀاءُ ديوان لوڪ سنگھ انجنيئر ڪاتر، ۽ ھو، ۽ گائين وديا ۾ نہايت پڙ ھو. ديوان ليلارام سنگھ جو ٻيو ڀاءُ ديوان جوھر سنگھ ھو، جنھن جي ھڪ پٽ مسٽر ڏيئل مل وڪالت ۾ چڱو نالو ڪڍيو آھي.

ديوان جيچندرا جي ٻن مان ديوان نریداس ۽ ديوان ريوچند آھن. ڪراچيءَ جي ”سنڌ نائيمس“ اخبار، جنھن جو ٽي ورھيه کن سادو ھيرانند سمپادڪ ھو، تنھنجي 11 جولاءِ 1884ع واري پرچي ۾ ديوان ريوچند لالواڻيءَ بابت لکيل ھو، تہ 1839ع ۾ نوڪريءَ ۾ گھڙيو ھو، ۽ مير شھداد خان وٽ منشي ھو. 1847ع ۾ ليفٽيننٽ ڪرنل لامبرٽ، اسسٽنٽ ڪئنال آفيسر، پنھنجو نائب سٺ روپين پگھار تي مقرر ڪيس، ۽ پوءِ ھڪ سؤ روپين پگھار تي ”گيجر“ Guager مقرر ڪيائينس. تنھن کانپوءِ سزاولڪار مقرر ٿيو ۽ 1850ع ۾ کاتن جي ماپ ڪرڻ لاءِ 140 روپين تي ”امين“ مقرر ٿيو. پوءِ سپرنٽينڊنٽ انجنيئرن ۽ چيف انجنيئرن جو ھيڊ منشي بہ مقرر ٿيو ھو. انگريزيءَ جو ڄاڻو ڪو نہ ھو. تہ بہ پاڻ کي ڪارائتو ثابت ڪيو ھئائين جنھن ڪري جولاءِ 1884ع ۾ پينشن تي وڃڻ وقت سنڌ جي ڪمشنر سرويا پھرائي ھيس. ديوان ريوچند جو پوٽو ماسٽر حشمراہ بسنت راءِ آھي. ديوان چانڊو مل ڦولچند جي ڀاءُ ديوان منگھارام جي نسل مان ديوان خانچند

پرنابراءِ بي. اي. ڪيترا ورهيه نولراءِ هيرانند ائڪڊميءَ جو پرنسپال هو.

پڏن جو احوال:

حيدرآباد جي لالواڻي آڪھ ۽ ٻين ڪن ٿورين عامل آڪھن ۾ ڪي پڏا آهن، جن دنيا جي ڪيترن عالمن جو ڌيان ڇڪايو آهي، جو سڄيءَ دنيا ۾ ٻئي ڪنهن به هنڌ پڏا ڪينهن. حيدرآباد ۾ پهريون پڏو ديوان پاونداس ٿڌاڻي (نڪ، ”پاڳيا“) هو، جنهن پڏا پيدا ڪيا. ”پڏو“ يعني جنهن کي ڏند نه هجن. اهو اصل هندي لفظ ”ٻڙها“ (سنڌي ”ٻڙو“، سنسڪرت ”ورڌ“) ڀائجي ٿو، جو ڏندن نه هئڻ سبب پڏا به پيدا پيا ڀانئجن، پوءِ ڀلي ته عمر ڪري اڃا جوان هجن.

حيدرآباد جا سڀ پڏا پنهنجي بت جي بناوت ڪري پريائين پٿرا آهن. عام طرح سڀ ڪنهن ماڻهوءَ جي چمڙيءَ ۾ پور (سوراخ) ٿين ٿا، جن مان پگهر نڪري ٿو. سڀني پڏن جي چمڙي لسي ٿي لسي ٿئي ٿي، تنهن ڪري کين پگهر ڪونه نڪري. پگهر نڪرڻ ڪري بت ٿريو ٿڌو ٿئي ٿو پر هنن کي پگهر نڪري ٿي ڪونه، تنهن ڪري ٿورڙيءَ ئي اُس ۾ سندن چمڙي تپي وڃي ٿي، ۽ کين اوسو ٿئي ٿو. انهيءَ سبب هو ڏهاڙي گهڻا گهمرا سنان ڪرڻ پسند ڪندا آهن، ۽ آلي ڪپڙي پهرڻ ۾ گهڻي فرحت ايندي اٿن. ٻاهر اُس ۾ نڪرندا ته آلو انگوچو يا ٽوال مٽي تي وجهي نڪرندا. انهيءَ تان چوڻي آهي، ته ”پڏ پڏاڻي، ٿڌو پاڻي“.

پڏن کي هر هڪ پاسي چار ڏانئون ٿينديون آهن؛ ٻه مٿيون ۽ ٻه هيٺيون؛ جملي اٺ. کين ڏند ڪونه ٿين؛ پر ڏانن ۾ ايتري برڪت اٿن، جو ڪهڙي به روئي سوڀاري پڇيو وڃي!

پڏاڻ جو اثر موروثي آهي؛ پر عجب ته ڏسو، ته پڏن جون ڌيئون ۽ بت پڏا ڪونه ٿيندا آهن، پر رڳو ڏوهڻا پڏا ٿيندا آهن. ڪنهن پڏي جا چار پنج ڏوهڻا هوندا آهن، ته انهن مان پڏا رڳو ٻه جڙا ٿيندا آهن. مطلب

تہ پڏن جي نياڻين تي اهو اثر ڪونه ٿيندو آهي؛ پر نياڻين جي معرفت ڏوهين تي ٿيندو آهي. هن عام قاعدي ۾ هن وقت تائين هڪڙي نياڻي حالت (Exception) ٿي آهي. پروفيسر پي. ايم (برمانند ميوارام) آڏواڻي، جو ڪراچيءَ جي انڌن جي اسڪول ۾ ماستر آهي. تنهنجي نياڻي پڏي آهي. هن وقت تائين ڪي پڏا بنا اولاد مري ويا آهن، ۽ شڪ نه آهي، ته ڪجهه عرصي کان پوءِ اهو اثر هميشه لاءِ غائب ٿي وڃي. پڏن مان دولت آڏواڻيءَ پنهنجي پڏاڻ جو چڱو فائدو ورتو آهي. ڪن سٽيما وارن چڱي پگهار تي پاڻ وٽ ”اڪٽر“ مقرر ڪيو اٿس. هو خوش مزاج آهي ۽ گهڻو ڪري سدائين ڪل چرچي جو ”پارٽ“ کڻندو آهي.

گونگن جو احوال:

ماڻهن جي آڏ ڇڪڻ جو قاعدو لالواڻين جي ٻي هڪ ڪٽنب ۾ پيءُ طرح ڏيکاري ڏئي ٿو. انهيءَ ڪٽنب ۾ واري سان ٻوڙا ٻار ڄمن ٿا. يعني هڪ ٻار سڄو ته ٻيو ٻوڙو، ٽيون سڄو ته چوٿون ٻوڙو. ٻوڙو ٻار ڪو به اچار نه ٻڌندو، ته پاڻ ڇا اچاريندو؟ انهي ڪري هن خاندان ۾ گونگا ۽ گونگيون آهن. پڏن جي حالت ۾ رڳو مردن تي پڏاڻ جو اثر ٿئي ٿو؛ پر هنن جا ٻار واري سان ٻوڙا گونگا ٿين ٿا. هيستائين رڳو هڪڙي نياڻي حالت ٿي آهي، جو هڪ ٻار واري سان نه؛ پر ساندھ گونگو ڄائو آهي. عجيب ڇوڙ ڪرتارجي!

للا:

نالو نڪ جو. اصل وينل الور (اروڙ) تعلقي روهڙيءَ جا آهن. پوءِ اتان لڏي ڪي لاڙڪاڻي ته ڪي شڪارپور ويا. لاڙڪاڻي وارن کي اُتي ويٺي ست پيڙهيون ٿي ويون آهن. اهي پائيند سڀنيون اڪثر زميندار هئا، پر منجهائن ڪي وڻج واپار ڪندا هئا، ته ڪي نيڪا به ڪيندا هئا. بينل ماڻهو هئا، تنهن ڪري شهر جي مکين جي پڳ مٿن آئي. مڪي

مٿو مل، انجو پٽ مڪي ويڙهو مل، ۽ ان جو پٽ مڪي ٿاڻو نمل پيڙهيءَ به پيڙهيءَ مڪي ٿيندا آيا، تنهنڪري هيءَ مڪين جي آڪھ سڏبي آهي. هن وقت سڀ چتارام ٿاڻو مل مڪي آهي. انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ هاڻوڪي لاڙڪاڻي ضلعي جا سڀ تعلقا شڪارپور ضلعي جي حد اندر هوندا هئا. ان وقت جيڪي شڪارپور جا ڪليڪٽر پئي ٿيا، تن لاڙڪاڻي وسائڻ جي گهڻي ڪوشش پئي ڪئي. لاڙڪاڻي جي ڪن بازارين تي سندن نالا پيل آهن جهڙوڪ جائلز بازار، پوڪر گنج، جا هينئر ان بازار سڏجي ٿي، ۽ گلسي گنج، ان بازار جو اولهه وارو ڀاڱو جو پٽي ڪوهيءَ تائين آهي. انهن سڀني صاحبن هن مڪين جي وڏن کي چيو ته جنهن به هنڌ ڏيڻو پاري ايندا، سا زمين توهانجي ٿيندي ۽ ان لاءِ پيسا نه وٺيا. ائين شهر وسائڻ لاءِ مفت ۾ پٽ پئي ڏنائون. لاڙڪاڻي ۾ سول ڪورٽ ڪلي، ته به هيءَ مڪي راجوڻي طرح فيصلا ڪري معاملن نڀريندا هئا، جنهن ڪري وس پڄندي ڪو ڪورٽ ۾ ڪونه ويندو هو.

مڪي ويڙهي مل جو پٽ مڪي نارائڻداس لاڙڪاڻي جو ميونسپل ڪائونسلر هو. بنا اجوري شهر وارن جا امانتي فيصلا ڪندو هو. قومي سنسٽائن سان به تعلق گهڻو هوس ۽ انهن کي پئسي جي مدد ڪندو هو. غريب وڏوانن کي گيت دان ڏيندو هو. پنجهت ورهين جي ڄمار ۾، 1928ع ۾ چالاڻو ڪيائين.

مڪي نارائڻداس جو مربي پٽ مڪي مهرچند شهر جي مڊرن مان هڪڙو آهي ۽ ”رام منڊلي“ جو پريزيڊنٽ آهي. ڪجهه وقت ميونسپل ڪائونسلر هو ۽ ارڻ ڪيو آپريٽو بئنڪ جو چيئرمين هو.

مڪي نارائڻداس جا ٻيا پٽ مڪي مولچند، مڪي پورڻ سنگھ ۽ مڪي ٽيڪچند، ٽن مان مڪي مولچند گذاري ويو آهي. مڪي ٽيڪچند پنهنجي پٽ وانگر غريب غريبن جي سار لهندو آهي. نهايت يار ويس ۽

رلڻو ملڻو جوان آھي. ھن وقت عمر فقط ٻنھ ورھيه اٿس. سندس ڏندو زمينداري آھي.

لنڊ:

ھن نڪ وارا سکر، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي ۾ آھن. پاڻي چنراءِ بچو مل شڪارپوري جنھن جا جوڙيل ”سامي“ جا سلوڪ ”مشھور آھن، تنھنجي بہ اھا نڪ

مڪي ٽيڪنڊ“

ھئي. مسٽر ويڙھو مل ڪٽڻ مل ناواڻي

لاڙڪاڻي جو گھٽ فروش ۽ ڪي ٻيا انھيءَ نڪ مان آھن.

لودا:

سندن وڏا اصل لڌياني جا ويٺل ھئا، ۽ پوءِ گچ وقت ڀنڊل کنڊ ۾ وڃي رھيا ھئا. مغلن جي صاحبيءَ ۾ گجرات ۽ ڪاٺياواڙ ويا، جتان پوءِ ڪي سنڌ ۾ آيا.

لھاڻا:

ايتوڻ صاحب ھڪ ڪتاب بمبئي کاتي جي قومن ۽ ذاتين بابت لکيو آھي، تنھنجي ٽئين ڀاڱي، صفحي 371 ۾، لھاڻن جي ذڪر ڪندي ڄاڻايو اٿس تہ، لھاڻا (لواڻا) سري رامچندر جي پٽ ”لو“ Lava جو اولاد آھن (ڏسو صفحہ 25). انھن بابت ھڪ لوڪ وارتا (Folk-lore) بہ ڏني اٿس، جنھن پٽاندر لھاڻا اصل رانوڙ راجپوتن (ڪترين) مان ھئا. ڪنوج (ڪاٺيا ڪڇ) جي راجا جئجند سائن ستم ڪيا، ۽ ھن جبري حاڪم سان پڇي ڪين سگھيا، تہ ورڻ ديوتا جو پوڄن ڪيائون. ورڻ ديوتا چين، تہ سياڻي صبح جو سويل ڪوھ سوا پنڌ تي وڃو. اتي ھڪ لوھ جو ڪوٽ توهانڪي ڏسڻ ۾ ايندو، تنھن ۾ وڃي پنام وٺو.

سورھن ڏينھن ۾ پنهنجي شتروءَ (دشمن) کان کڻي سگھندا. پوءِ اھو ڪوٽ ڇڏي وڃجو، جو ايڪيهين ڏينھن اھو ڪوٽ گم ٿي ويندو. توهين پوءِ ٻيو ڪوٽ ٺاھجو. لوھ جي ڪوٽ ۾ رھڻ ڪري، اوھين رانڊون، بدبان، ”لھاڻا“ سڏجن ۾ ايندا. اھا اڳڪٿي اچي لڳي. جيڪو ڪوٽ يا قلعو ٺاھيائون سو ”لوھ گڊھ“ يعني لوھ جو قلعو ڪونجڻ ۾ آيو، ۽ ان ۾ رھڻ ڪري پاڻ ”لھاڻا“ (لوھ جي ڪوٽ وارا) سڏجن ۾ آيا. انھيءَ ”لوھ گڊھ“ جو نالو پوءِ ڦري ”لاھور“ ٿيو آھي. لاھور ۾ ملتان کان پوءِ سنڌ ۾ آيا، ۽ عيسوي تيرھين صديءَ ڌاري ڪڇ علائقي ڏي بہ ويا. اينٿوون صاحب لھاڻن جي نڪن جا ڪيترائي نالا ڄاڻايا آھن، جن مان ٿورا هي آھن: آسريوتا، پنڊت پوٽا، جوبن پوٽا، پوپٽ، چگھ، نڪرال، ڇاٻڙيا، سيڇيال، سومڻيا (Somaiya)، ڪاريا، ڪٽر (ڪٽر)، ماموتيا وغيره. گھڻو ڪري انھن سڀني نڪن وارا هن وقت سنڌ ۾ آھن.

”تواريخ اروڙونسيءَ“ موجب ھنن نڪن وارا اڄ تائين پنجاب ۾ بہ آھن، ۽ ”اروڙونسي“ سڏجن ٿا. ڏسو ”اروڙونسي“. عربن جي ڪاھ کان بہ اڳ ڪيترا لھاڻا سنڌ ۾ ھئا، ۽ نہایت زور وارا ھئا. ڇچ نامي مان معلوم ٿئي ٿو، تہ اگھم لھاڻو برھمڻ آباد (بھمن آباد) جو حاڪم ھو. سنڌ ۾ براھمڻ گھراڻي جو راڄ ٿيو، تہ لھاڻن سان جبريون جنيون ٿيون ۽ سندن درجو گھٽ ليکجڻ ۾ آيو. ھن مان ظاھر آھي، تہ ان وقت سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جاري ھئڻ سبب منجھائن اڳوڻو ڪترين وارو. پاڻ (Spirit) نڪري ويو ھو، ۽ عربن جي ڪاھ وقت ڪانئرن وانگر الور مان ڀڄي پنجاب ۽ ٻين پاسن ڏي ويا ھئا. منجھن جيڪو راجپوتي رت ھو، سو ھيڪاري سنہ 1194ع کان وٺي سڪندو ويو. انھيءَ سال محمد غوريءَ ڪنڇ جي راجا جئچند کي شڪست ڏيئي کيس ۾ هزارن ھندن کي قتل ڪرائي ڇڏيو. انھيءَ قتلام اتر ھندستان جي رھيلن لھاڻن ۽ ٻين ھندن کي ايتري قدر تہ ڪنڀائي ڇڏيو، جو مسلمان

حاکمن جي تابعداري ڪنهن به چوڻ و چڙا کانسواءِ ڪرڻ لڳا. انهيءَ سبب هندستان ۾ مسلمانن جي حڪومت جو سڄو پڇو بنياد وجهندڙ محمد غوري ليکجي ٿو. مسلمانن جي حڪومت جو سنڌ جي آڳاٽن لهاڻن تي ڪهڙو اثر ٿيو تنهنجو ٿورو ذڪر ڌار ڪجي ٿو. هتي رڳو ايترو ڄاڻاڻجي ٿو، ته هن وقت لهاڻا ڪترين بدران عام طرح ”وڻشن“ جي دفعي ۾ ليکجن ٿا. وڻشن وانگر وڻج واپار ۽ ٻيءَ ڪرت ڪار ڪرڻ سبب اهي ”واڻيا“ (وڻجارا يا واپاري) ۽ ”پاڻيند“ ڪوٺجن ٿا.

لهاڻن جو هيمن ٿيڻ:

اينٿوون صاحب ڄاڻايو آهي، ته پيران پير دستگير (يارهينءَ وارو پير) سنه 165ع ۾ بغداد ۾ گذاري ويو. دنيا مان موڪلائڻ کان اڳ پنهنجي پٽ، تاج الدين کي هدايت ڪيائين، ته تون هندستان ۾ وڃي ره، ۽ اتي جي ماڻهن کي اسلام جي روشني ڏيکار (سومرن ۽ سمن مان ڪي شايد انهيءَ وقت مسلمان ٿيا). سيد تاج الدين کان پنج پيڙهيون پوءِ سيد يوسف الدين قادري پيدا ٿيو، تنهنڪي سنه 1421ع ۾ خواب ۾ آيو، ته تون سنڌ ۾ وڃي، اتي جي ماڻهن کي اسلام جي راهه ڏيکار، هو صاحب جنهن وقت سنڌ ۾ آيو، تنهن وقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ٺٽو هو، ۽ اتي جو حاڪم سمن گهراڻي جو مرڪب خان هو. اينٿوون صاحب لکيو آهي، ته سمن جي صاحبي 1351ع کان وٺي 1521ع تائين هلي، ۽ اهو مرڪب خان، جو شايد خام رانڍان (1454ع) هو، تنهن سيد صاحب کي جهجهي عزت ڏيئي، پنهنجو مهمان ڪري رهايو. انهيءَ حاڪم وٽ ماڻڪجيءَ نالي هڪ سيٺ برک هو، جو لهاڻن جي خوراڪي نڪن يا برادرين جو مکي هو. ٺٽي جو حاڪم هو، سيد صاحب جو مريد ٿيو، ته سيٺ ماڻڪجيءَ به پنهنجي حاڪم جي پيروي ڪئي، ۽ پنهنجن ٽن پٽن مان ٻن پٽن ۽ لهاڻن جي ست سؤ آڪهين سميت سيد صاحب جو مريد ٿيو ۽ دين اسلام اختيار ڪيائين.

سيٺ ماڻڪجيءَ جو هڪ پٽ رائجي هو. تنهن تي احمد نالو پيو. زانجيءَ جا ٻه پٽ سندر جي ۽ هنسراج هئا. سي آدم ۽ تاج محمد سڏجن ۾ آيا. سنڌي ماڻهن جا نالا اصل ڪڇين جهڙا هئا ۽ هاڻوڪن نالن وارا هندو ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت کان وٺي آيا.

لهائن ۾ ڪي ”موتا“ ڪولبا هئا. دين اسلام اختيار ڪيائون. ته لهائن ۽ موئن تي نالو پيو ”ميمڻ“ يعني ”مومن“ يا ايمان آڻيندڙ (ڌڻيءَ جي وحدانيت ۾). انهيءَ وقت سنڌ جي ٻين لهائن درياھ شاه ڪي پڪاريو. سنبت 1007 ۾ نئي جي حاڪم مرڪه شاه هندن کي زوريءَ مسلمان ٿي ڪيو، ته سندن رکيا لاءِ شري امر اڏيري لال صاحب اوتار ڌاريو هو. ساڳيءَ ريت هن گهمري به ورڻ ديوتا اچي ساڻن سهاءِ ٿيو. جنهن ڪري ٻين هندن جو بچاءُ ٿي ويو.

سنڌ ۾ جيڪي لهائڻا ڦري ميمڻ ٿيا، تن جي ذڪر ڪندي اينٿوون صاحب لکيو آهي، ته پڇ ۾ جڙيجو راءِ ڪنگهار 1548ع کان وٺي 1584ع تائين حاڪم هو. هن نئي جي ميمڻ کي دعوت ڏيئي، پڇ ۾ گهرايو، جتي هو پنهنجو پاڙو ٻڌي وڃي رهيا. اتان پوءِ ڪنهن وقت ڪڇي ميمڻ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ڏي ويا. گجرات ۾ سورت جو شهر 1580ع کان وٺي 1680ع تائين وڻج واپار ڪري برک هو. هي ميمڻ اهو وقت اتي ساڃا ٿي هئا. سورت جو واپار جو پوءِ چلتو گهٽيو، ته ڪيترا ميمڻ بمبئيءَ ڏي ويا. مطلب ته ڪڇ، گجرات ۽ بمبئي وارا سڀ ميمڻ سنڌ جي لهائن مان آهن (ڏسو اينٿوون صاحب جو ڪتاب جلد 2، صفحہ 52 ۽ 53).

ماڪيجا:

هن نڪ وارا اصل اروڙوئسي آهن (ڏسو اروڙوئسي). اهي پوءِ ملتان کان جدا جدا وقتن تي سنڌ ۾ موٽي آيا، هن وقت سنڌ ۾

ڪيترن ئي ھندن تي آھن، جھڙوڪ لاڙ ۽ ڀريا تعلقي نوشهري فيروز ۾. لاڙڪاڻي ۾ ”ايسراڻي“ خيرپور رياست جي ڳوٺ ڀرڳڙين ۾ ”مورجاڻي“ ۽ حيدرآباد ۾ ”مير چنداڻي“ به انهيءَ نڪ جا آھن. حيدرآباد ۾ ڪي پائيند به انهيءَ ساڳيءَ نڪ جا آھن، جھڙوڪ مسٽر ڀڳوانداس لالچند ڪتب فروش، جنهنجو ڪتابن جو دڪان حيدرآباد جي چوڌڪي گهٽي جي ويجهو آهي. ائين ڪي ”ماڪيجا“ عامل ته ڪي پائيند آھن. ڪي غلط طرح پاڻ کي ”ماڪيجاڻي“ سڏائين ٿا! هڪڙي ئي لفظ جي پٺيان ساڳيءَ معنيٰ وارا ٻه حرف ”جا“ ۽ ”اڻي“ گڏ ڪم آڻڻ غلط ڳالهه آهي.

ملڪاڻي:

حيدرآباد ۾ ملڪاڻي آڪهيون به آھن؛ هڪڙن ملڪاڻين جي نڪ ”روڙا“ آهي، جي رائجند ملڪاڻيءَ جو اولاد آھن، جن مان مسٽر جشن مل مولچند مختارڪار، مسٽر ڪندن مل پوسٽ ماسٽر جا پٽ مسٽر جهمت مل، پھلاج راءِ، حشمتراءِ ۽ مولچند مسٽر شيامداس عطر سنگھ ۽ ٻيا آھن. سندن وڌيڪ احوال اڃا ڪونهي مليو. ٻين ملڪاڻين جي نڪ ”درڙي“ آهي. حيدرآباد جا رامچنداڻي ۽ ساهتي ڀرڳڻي جا هنگوراڻي، تختاڻي، ڪيرتاڻي، رامڪياڻي ۽ بالواڻي به ساڳي نڪ جا آھن. اهي اصل جيسلمير کان سنڌ ۾ اول ساهتي ڀرڳڻي ۾ آيا، ۽ پوءِ ڪي رامچنداڻي ۽ ملڪاڻي حيدرآباد ۾ آيا، ۽ اهي ٻئي آڪهيون ساڳيءَ هڪڙيءَ گهٽيءَ ۾ اچي رهيون، جا اڄ تائين ”ملڪاڻي“ گهٽي سڏجي ٿي؛ چنديراماڻي ۽ جهانگياڻي به شايد ساڻن گڏ آيا هئا، ۽ ملڪاڻي گهٽيءَ جي نزديڪ اچي رهيا، جا ”چنديراماڻي گهٽي“ ڪوٺجي ٿي.

”درڙي“ نڪ وارن ملڪاڻين جو وڏو ڏاڏو ملڪ مل هو، جنهن جو پٽ آڏو مل هو. دوان آڏو مل کي چار پٽ هئا. گويالڊاس، گدو

مل، سياچند ۽ سيمو مل. ھن ملڪاڻين جي شجري موجب ديوان گويال داس کي ٻه پٽ موهن داس ۽ مولچند هئا، ۽ ديوان موهن داس جو پٽ ديوان صاحبڙ هو. حقيقت ھن طرح آھي، ته ديوان صاحبڙ جو پٽ ديوان نئسنگھ هو، جو رامچنداڻين جي وڏي ڏاڏي ديوان رامچند جو پٽ، ديوان نارو مل جو پوٽو ۽ ھنگوراڻين جي وڏي ڏاڏي ديوان ھنگوري مل جو پڙ پوٽو هو. ديوان نئسنگھ رامچند ملڪاڻين مان پرڻيو هو، ۽ سندس پٽ ديوان صاحبڙ کي سندس نالي (ديوان موهن داس) پنھنجو ڌرم جو پٽ ڪيو هو، تنھن ڪري سندس اولاد ”رامچنداڻي“ بدران پاڻ کي ”ملڪاڻي“ سڏائي ٿو، ۽ سندن شجرو ان موجب ٺھيل آھي.

ديوان صاحبڙ ناهيارو پارسي جو شاعر هو. ميرن جي شادي غميءَ جي موقعن تي اهڙا عجب پارسي شعر چوڻيندو هو، جو ميرن کي موهي ڇڏيندو هو. ڪي مير پاڻ ئي چڱا شاعر هوندا هئا، ته به سندس قابليت جو قدر ڪري کيس چڱا انعام ڏيندا هئا.

ديوان صاحبڙ جو پٽ منشي اوتراء ملڪاڻي مير صوبدار خان جو مالي وزير هو، ۽ سندس عهدو ”چانسلر آف ايڪسچيڪر“ جهڙو هو (ڏسو صفحہ 52). سنہ 1843ع ۾ جنھن وقت سر چارلس نيپيئر سنڌ فتح ڪئي، تنھن وقت ميرن جو خزانو حيدرآباد واري قلعي ۾ هو، ۽ خزاني جون ڪنجيون منشي اوتراء وٽ هيون. انهيءَ سبب سر چارلس نيپيئر ملڪاڻي گهڻيءَ ۾ ويو ۽ منشي اوتراء کان خزاني جون ڪنجيون گهريائين، پر هن ڪنجين ڏيڻ کان صفا نايري واري، ۽ حاشي تي، ”جسٽس مونڪي سنھنجن حاڪمن (ميرن) جو حڪم نه ملندو، تنھن مان ڪنجيون ٻيھجي ھنن ۾ ڇڏيندس.“

منشي اوتراء اهڙو اسماندار ۽ سوڙهيءَ رھت وارو هو، جو ميرن جي ديرن جي ڏسنديءَ ناٿو ڏسڻ ۽ ڇوڻ جي موٽيل ھوندي ھئي، جنھن

ڳالهه جي انگريزن کي به سنڌ پئي. سنڌ فتح ڪرڻ کانپوءِ انگريزن ميرن کي گڏو بندر واري بنگلي ۾ نظر بند رکيو هو، ۽ اتان کين ڪلڪتي موڪلائڻو هون. سندن زالن کي قلعي مان ڪڍائي، گڏو بندر واري بنگلي ۾ ميرن وٽ موڪلائڻو هون، ته انهيءَ ڪم لاءِ منشي آوٽراءِ کي دٻرن جي ڏينديءَ وٽ پيهارائون، ته زالن کي ڏولين ۾ ڇڙهائي، گڏو بندر موڪلي. منشي آوٽراءِ ان وقت به ميرن سان اهڙو سچو هو، جو پهريائين انهن ڏولين ۾ هيرا، جواهر ۽ ٻيو قيمتي مالي موڪليائين. ائين سورهن ڏوليون ميرن وٽ سلامت وڃي پهتيون. سترهين ڏوليءَ ۾ به رڳي قيمتي مالي ٿي موڪليائين، پر هوا ۾ ڏوليءَ جو پلوءُ مٽي ڪڇي ويو. انگريزن جي سولجرن کي ڏوليءَ ۾ ڪابه عورت نظر نه آئي، ته شڪ ٿيو، ۽ اها مالي ضبط ڪيائون. پوءِ هڪ مڙم کي اندر موڪلي زالن کي ٻاهر ڪڍيائون، ۽ کين ڏولين ۾ ڇڙهي گڏو بندر روانو ڪيائون. سورهن ڏوليون قيمتي ماليءَ جون انگريزن جي هٿان ويون، ته هر چارلس نيشنر کي ايتري ڪاوڙ لڳي، جو منشي آوٽراءِ کي نظر بند ڪرڻ ۽ کيس ”شوب“ ڪرڻ جو ڌڙڪو ڏنائين، پر پوءِ کيس آڇ ڪيائين، ته هڪ ورهيه اسان وٽ نوڪري ڪر، ۽ حڪومت جي انتظام مان اسانکي واقف ڪر، ته پوءِ توکي ات سو روپيا ماهياتو پيشن ڏينداسين. منشي آوٽراءِ اها آڇ نه قبولي. چيائين ته ”هن مالڪن جي نوڪري ساڳيئي وقت ڪري ڪين سگهندس.“ انهيءَ نابريءَ وارن کانپوءِ به ميرن جي سفارش تي کيس پولٽيڪل پيشن ڏنائون.

انگريزن ۽ ميرن جي وچ ۾ لڙائي لڳي هئي، ته حيدرآباد ۾ پاڇڙ ستي هئي. انهيءَ هوندي به ڪنرا عامل ۽ پائيند شهر ۾ رهيا پيا هئا. پوءِ ٻن انگريزن ميرن کي نظر بند ڪيو، تڏهن جنهن تنهن ائين پئي پالڻيو، ته هاڻ ضرور شهر ۾ ڦرلٽ ٿيندي. سر چارلس نيشنر منشي آوٽراءِ کان خزاني جي ڪنجين وٺڻ لاءِ ملڪاڻي گهٽيءَ ۾ ويو هو، ته

انهيءَ گهٽيءَ وارن کي هيءُ به ڊپ لڳو، ته هاڻ سولجر به گهٽيءَ ۾ گهڙندا ۽ مٿان زالن ۾ هٿ وجهن، تنهن ڪري منشي اوتراءَ جي فرمودي موجب ملڪاڻي ۽ رامچنداڻي آڪهين جون سڀ زالون ڪوٺين ۾ ڪري بند ڪيائون. مرد ٻاهر تراريون کڻي پيئا، ته جي سولجر سچ پچ اچن ته سڀني زالن کي قتل ڪري ڇڏجي؛ پر سولجر کي سندن ويجهو وڃڻ نه ڏجي. پوءِ ته ڪوبه سولجر ڪنهن به گهٽيءَ ۾ ڪونه گهڙيو، ۽ سڪ سان رهجي آئي. منشي اوتراءَ ۽ ديوان شوقيرام ننديرام آڏواڻي گچ وقت حيدرآباد جا مڪي هئا (ڏسو صفحہ 75).

منشي اوتراءَ کي به پٽ هئا، جن مان وڏو ديوان چيتن رام وڪيل هو، جنهن جو پٽ مسٽر نارائنداس به وڪيل آهي.

منشي اوتراءَ جو ٻيو نمبر فرزند ديوان گوپند بخش هو، جنهن جو جنم 1850ع ڌاري ٿيو هو. سندس وقت ۾ سيڪو شاگرد مئٽرڪ امتحان ڏيئي ڪين سگهندو هو (ڏسو صفحہ 117 ۽ 183)، ته به هن مئٽرڪ امتحان پاس ڪيو. ان وقت جا مئٽرڪ پاس ڪيل انگريزي اهڙي ڳالهائيندا ۽ لکندا هئا، جو اڄ ڪلھ جا ڪيترا گريجوئيٽ به جيڪر ساڻن ڪلهو هڻي ڪين سگهن. هيءُ

ديوان گوپند بخش اوتراءَ صاحب انگريزيءَ، سنڌي، اردو، پارسي ۽ پشتو جو چڱو ڄاڻو هو. مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان پوءِ ڪوٽڙيءَ جي ائنگلو ورنيڪيولر اسڪول جو هيڊ ماستر ٿيو. سندس قابليت جي ڪري، سنڌ جو ناميارو وڪيل، خانبهار ميان حسن علي ڪجهه وقت خانگي طرح وائٽنس انگريزي

سڪندو هو. ماستريءَ ۾ گهڻو چاڙهو نه ڏسي، وڪالت جو امتحان پاس ڪيائين، ۽ سکر ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو. وڪالت ۾ ڪيتري قدر نالو ڪڍيائين، ۽ ماهياني اُپت ڪيتري هوندي هيس، تنهن جو اندازو هن ڳالهه مان ڪري سگهجي ٿو، ته وڪالت فقط ڏهه ٻارهن ورهيه ڪيائين؛ ته به پٺيان پنجن لکن جي ملڪيت ڇڏيائين!!! خانداني گهراڻي جو هو، سو ننڍڙي هوندي کان ئي شاهائي هلت هوندي هيس. گمناڻي جهجهي هوندي هيس، ته خرچ به وڏا ئي هوندا هئس. سندس پتا منشي آوٽراءِ دل جو درويش هو، ۽ پڇاڙيءَ جو گهڻو وقت گوشي نشين ٿي رهيو، ته به وٽس ساڌ سنت گهڻا ايندا هئا. ڪي غريب پنهنجو حال اورڻ ويندا هئس. جنهن ساڌوءَ يا پيءُ پرائيءَ بابت سمجهندو هو، ته هن کي پئسي جي مدد ڪرڻ ثواب جو ڪم ٿيندو، تنهنڪي پنهنجي پٽ ديوان گوڻند بخش ڏانهن چئي لکي ڏيندو هو. اها چئي گويا ”هندي“ هوندي هئي. ائين ديوان گوڻند بخش پنهنجي پتا جون گهٽ ۾ گهٽ ته هڪ هزار روپين جون هنديون در مهيني ڀريندو هو! سندس متو به اهو هو، ته ”يوڪ ڪٺو، ٽٽي گهڻو“. هيتري دان ڪندي به، هيءُ مڙس سدائين ساڻو رهيو، جنهن ڪري پنهنجي پٺيان جايون جڳهيون، پٺيون ٻارا ۽ ٻي املاڪ گهڻي ئي ڇڏيائين. پنهنجي پئسي جي زور ۽ قابليت ڪري سنڌ ۾ وڏو ماڻهو ليکبو هو، ويتر قومي خيالن وارو هو، تنهن ڪري سنه 1885ع ۾ انڊين نئشنل ڪانگريس برپا ٿيڻ شرط، ڪانگريس جي بنياد وجهندڙن هيوم صاحب، بابو سريندرانات بٽرجي ۽ ملڪ جي ٻين ڪن مدرن سان گڏ ديوان گوڻند بخش، ڪانگريس جي ”ورڪنگ“ ڪاميٽيءَ (ڪاروباري ڪاميٽيءَ) جو هڪ ميمبر مقرر ٿيو هو ۽ پوءِ به هر ڪنهن سال ڪانگريس جي ساليانين ميٽن ۾ وڃي شامل ٿيندو هو. سنه 1885 ۽ 1886ع ۾ ساڌو هيرانند ”سنڌ سيا“ جي پاران ڪانگريس

جو عيوضي ٿي ويو هو؛ پر سڄيءَ سنڌ مان پهريون سنڌي، جو کانگريس جي ڪاروباريءَ ڪاميٽيءَ جو ميمبر مقرر ٿيو هو، سو ديوان گوپند بخش هو، ۽ انهيءَ عهدي تي هٿ ڪري سڄي هندستان ۾ مشهور هو؛ پر گهڻو ڪونه ٿڳيو. سنه 1892ع ۾، پاڻيٽاليهن ورهين جي ڄمار ۾ پرلوڪ پڌاريو. سندس هڪڙوئي پٽ مسٽر لوڪو مل آهي.

مسٽر لوڪو مل گوپند بخش 24 جون

1880ع ۾ ڄائو هو. سنه 1897ع ۾

مئٽرڪ پاس ڪيائين. ڄمڻ سان لکن تي

مٿو ڌوڻو هڻائين، تنهن ڪري ٻوڪري.

ڪرڻ يا ڪنهنجي زبردستي ڪٽائڻ جو

خيال ڪڏهن به دل تي ڪونه آندائين.

سندس پتا ديوان گوپند بخش کي سکر

۾، ٽڪريءَ تي، پنهنجون جايون هيون،

جن جي چڱي مساواڙ پيئي ملندي هيس.

شڪارپور طرف پئس جي ٻني هئي، تنهن مان

به چڱي پيدائش هيس، تنهن ڪري ننڍڙي هوندي ڪان ٿي سڪيو وقت

گذارڻ لڳو. ڪرڪيٽ ۽ ٽينس جو شوق گهڻو هوندو هئس. ۽ انهن

ٻنهي راندين ۾ چڱو نالو ڪڍيائين. اٽڪل ويهه ورهيه دسترڪٽ

لوڪلبورڊ جو ميمبر ۽ آنرري مارجسٽريٽ هو، ۽ ستنهيه ورهيه ساندهه

حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو مشير ٿي رهيو. ميونسپالٽيءَ ۾ سندس پارٽي

زور هوندي هئي، سو به ايتري قدر جو ميونسپل چرخو اڪثر انهيءَ

پارٽيءَ جي مرضيءَ موجب هلندو هو، ۽ مسٽر لوڪو مل حيدرآباد

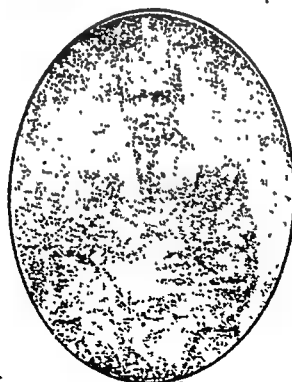
ميونسپالٽيءَ جو ”ڪنگ ميڪر“ (King-Maker) ڪوٺبو هو. سندس

گهڻي هلندي ڏسي، ميونسپل ۽ لوڪلبورڊ جي پريزبنٽ ٿيڻ لاءِ

اختياريءَ وارن ڪيترا گهرا آڇ ڪيس، پر نه قبوليائين.

مسٽر لوڪو مل کي اهو خفت گهڻو آهي، جو ڪابه سهڻي ۽

سانڍڻ جهڙي شيءِ ڏسندو آهي، نه يڪدم خريد ڪندو آهي، ۽ خرچ

مسٽر لوڪو مل

گوپند بخش

جو ڪوبه خيال ڪونه ڪندو آهي. قديم ۾ قديم دستخط، قرآن شريف، بائبل، شريعت ۽ ٻيا ڪيترا ڪتاب جي هن وقت ڪمياڻ بلڪه ناياب آهن سي وٺس آهن. قسمن قسمن عجيب غريب شيون به ڪيتريون ئي ڪيون ڪيون اٿس. انهن سڀني تي سٺ هزار کن روپيا خرچيا اٿس. هن وقت اهي سڀ گهٽ ۾ گهٽ، ته ٽي لک روپيا آهن. مسٽر لوڪي مل جو سنڌ جي وزير اعظم سر غلام حسين هدايت الله ۽ ٻين ڪيترن وڏن ماڻهن سان رستو آهي. سنڌ جي پهرين گورنر سر لانسٽ گرهام کانپوءِ سر هيودو سنڌ جو گورنر مقرر ٿيو. کيس خبر پيئي، ته مسٽر لوڪو مل وٽ ڪيتريون ئي ناياب عجيب غريب شيون آهن، سو انهن جي ديدار ڪرڻ لاءِ حيدرآباد ۾ سندس گهر ۾ 26 نومبر 1944ع جي پيهي ويو، ۽ شيون ڏسي ساراهه ڪرڻ مان نه پٺي ڍاٽو! انهيءَ موقعي تي گورنر صاحب سان گڏ مسٽر لئمبرڪ ڪمشنر، سردار بهادر محمد بخش حيدرآباد جو ڪليڪٽر، مڪي گوبندرام پريتمداس ساگرائي ۽ ٻيا ڪيترا معزز ماڻهو هئا، ۽ مسٽر لوڪو مل سان گڏجي فوٽو ڪڍايائون. ٻوصاحب پوءِ مسٽر لوڪو مل سان اهڙو رستو ڳنڍيو، جو پنهنجو ليڊي ڊو جو فوٽو ڪڍائي، انهيءَ تي چانديءَ جو فريم چاڙهائي، کيس سوکڙيءَ طور موڪليائين. جون 1946ع ۾ سر هيودو پاتنا ويو، ۽ اُتي جي لئبرريءَ ۾ به ڪيترا ڪمياڻ ڪتاب ڪنا ٿيل ڏٺائين، ته 21 جون 1946ع جي رانچي (بهار) مان مسٽر لوڪو مل کي پنهنجن هٿن سان لکي موڪليائين، ته توهان وٽ عجيب غريب شيون ۽ نهايت قديم ڪتاب آهن، پر هيڏانهن پاتنا لئبرريءَ ۾ به ڀلون ڀل لڳي پيئي آهي، تنهن ڪري توهان جهڙي شوقين مڙس کي هيءَ لئبرري هڪ واريءَ ضرور ڏسڻ گهرجي، جو اها ڏسڻ وٽان آهي. مسٽر لوڪو مل جو ٻين ڪيترن وڏن عملدارن سان رستو آهي، جي خط پٽ لکندا اٿس. ڪنهن ڀاءُ پرائيءَ کي ڪا مدد ڪيندي آهي، ته خوشيءَ سان ڏيندو اٿس. ائين لحاظ ۽ مروت وارو به آهي، ۽

پنهنجي ڪل جو نالو قائم ڪندو اچي. کيس فقط هڪ نياڻي آهي، جا پرڻيل آهي.

ديوان آڏو مل ملڪ مل جنهن جي مريي پٽ ديوان گويالڊاس جي نسل مان منشي آوٽراءِ صاحبزاد جي آڪهه وارا آهن، تنهن پٽ ديوان گڏو مل جو فرزند ديوان مولچند هو. ديوان مولچند کي ٻه پٽ هئا: هڪڙو ديوان هر راءِ، جنهنجي نسل مان ديوان شوقي سنگهه پريڊاس ولد ديوان عالمچند هر راءِ هو، ۽ ٻيو ديوان ميارام جنهنجو فرزند ديوان ڪشنچند هو، ۽ انجو پٽ ديوان شيوڪرام مختيارڪار هو.

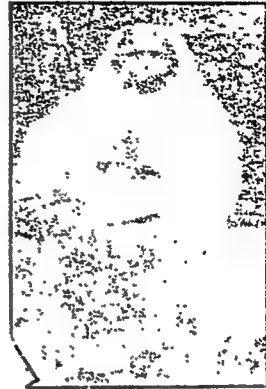

ديوان شيوڪرام ڪشنچند

ديوان شيوڪرام ڪشنچند جو جنم 1848ع ڌاري ٿيو هو. حيدرآباد جو پهريون سٽي مئجسٽريٽ اهو صاحب هو. حيدرآباد بدين ريلوي لاءِ زمين هٿ ڪرڻ واسطي سرڪار کيس ”لنڊ“ اڪٽيزيشن آفيسر“ مقرر ڪيو هو. ائين جدا جدا عهدا ڪمياائين، پر گهڻو وقت مختيارڪار ٿي رهيو. تن ڏينهن ۾ مختيارڪار هڪ وڏو ماڻهو ليکبو هو، ۽ هيءُ پنهنجي عهدي جو شان چڱيءَ ريت رکندو هو. ڪنهن به

زبردست کي جرئت ڪانه ٿيندي هئي جو سندس اڳيان ڪا اجائي گفتگو ڪري سگهي، باقي ڪو غريب پنهنجو حال اورڻ ويندو هوس ته هنجي ڳالهه ڌيان سان ٻڌندو هو، ۽ پيشي ڪوڏيءَ جي توڙي ٻي جيڪا مدد ڏيڻ واجب سمجهندو هو، سا ڏيندو هوس. سندس رهڻي راجائي نموني هوندي هئي. شڪار ۽ راڳ جو شوق گهڻو هئس. ڪو سٺو گويو ڏسندو هو، ته پاڻ وٽ گهرائيندو هئس ۽ اهڙن موقعن تي وٽس محفلون لڳيون پيون هونديون هيون. سندس ديهانت 1908ع ۾، سٺ ورهين جي ڄمار ۾ ٿيو.

ديوان شيوڪرام جي درميٽي شريمني جيئي ٻائي 1847ع ڌاري ڄائي هئي. پنهنجي پتيءَ ديوان شيوڪرام کان هڪ ورهيه کن وڏي هئي. انهيءَ اوائلي وقت ۾ سنڌ جا هندو توڙي مسلمان زاني تعليم جي اڪثر برخلاف هوندا هئا. هندو چوڪريون ۽ زالون گهڻو ڪري رڳو گرمڪي اکر سکنديون هيون ته پوڻي پني پڙهڻ ۽ چئي ڇپائي لکڻ ۾ سولائي ٿئي. اهڙو هڪ مثال مسٽر پرماتند ميوارام

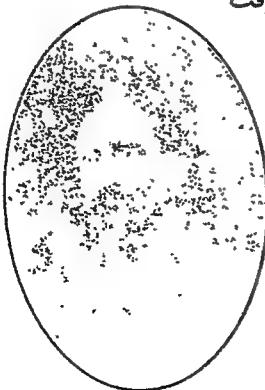

شريمني جيئي ٻائي

”جوت“ اخبار جي ايڊيٽر جي ماما شريمني پوري ٻائي هئي، جا شريمني جيئي ٻائيءَ جي پيڻ هئي. هنن ٻنهي پيڙن کي علم جو زور ڪونه هو، باقي سنڌي جهڙي نيٺ چئجي، تهڙي ڳالهائينديون هيون. ٽپ ٽپ تي عمدن اصطلاحن ۽ پهاڪن جو نڪاءَ پيو پوندو هو! مسٽر پرماتند شروع ۾ سنڌيءَ جو گهڻو مايو هڪڙو پنهنجي، ماما وٽان ۽ پيو پنهنجي هن ماسيءَ وٽان پرايو. مان پاڻ به ڪيترا چيدا لفظ، اصطلاح ۽ پهاڪا پنهنجي ماما پتا ۽ ههڙين ٻيڙين وٽان سکيس. شريمني جيئي ٻائيءَ جو ديهانت 1923ع ۾ ٿيو ۽ ان وقت

منو سو کن ورهيه عمر هيس.

ديوان شيوڪرام جو مربي فرزند ديوان اڏارام 1869ع ڌاري ڄائو هو. مئٽرڪ پاس ڪري، ميڊيڪل ڪاليج ۾ گهڙيو؛ مگر تندرستي سٺي نه هئڻ سبب سگهوئي پڙهڻ ڇڏي ڏنائين. انهيءَ هوندي به انگريزيءَ جو مايو چڱو هئس ۽ انگريزيءَ ۾ تقريرون ڪندو هو. ٿورو وقت نوڪري ڪيائين، ۽ پير پوءِ پئس زمين

ديوان اڏارام شيوڪرام

وئي ڏنس ۽ سڄي عمر زميندار ٿي رهيو. تعليم يافته هو. ۽ اصليت هيس، تنهن ڪري کيتي جا عمدا سڌريل نمونا اختيار ڪيائين. پنهنجي ۽ ٻنيءَ جو هڪ ٻه نمبر ڦيرائي باغيچو ڪيائين، جنهن ۾ قسمين قسمين ميوا ۽ گل ٿيندا هئا.

پيءُ وانگر هيءُ مڙس پنهنجي فلڪ سان هوندو هو، ۽ ڪنهنجي ڪاڻ ڪانه ڪڍندو هو. کاڌي پيئي جا توڙي ٻيا بندوبست صاحبوڪي نموني هوندا هئس، ۽ پنهنجي پتا وانگر شڪار جو شوق گهڻو هوندو هوس. پنهنجي جيون سڪي گذاري، ائهن ورهين جي ڄمار ۾، سنه 1928ع ۾ پرلوڪ پٿاريو. کيس ٽي پٽ آهن. سندس وڏو پٽ پروفيسر ايم. يو (منگهارام اڏارام) ملڪاڻي آهي، جو ڪراچيءَ جي سنڌ ڪاليج ۾ انگريزيءَ جو پروفيسر آهي؛ پر سنڌيءَ ۾ ڪي ننڍڙا ناٽڪ به لکيا اٿس. ٻيو پٽ مسٽر عالمچند آهي، جو ڪيترو وقت پنهنجي پتا جي ٻنيءَ تي هو. ٽيون پٽس مسٽر موتيرام زمينداري ڪندو آهي، ۽ پنهنجي پتا جي جڳهه پوري پوري طرح والاري اٿس.

ڊاڪٽر ڪيمچند شيوڪرام

ديوان شيوڪرام جو ٻيو نمبر فرزند ڊاڪٽر ڪيمچند 24 نومبر 1879ع ۾ ڄائو هو. بمبئي يونيورسٽيءَ جو رجسٽرڊ ميڊيڪل پريڪٽيشنر آهي. انڪل چاليهن ورهين کان اکين جو ڊاڪٽر ٿي رهيو آهي. 1903ع کان وٺي اکين جي خبراتي اسپتال ڪولي اٿس، جا اڄ تائين هلندي اچي، ان ۾ بيمارن کي رهاڻي جو به بندوبست آهي. حيدرآباد جي شهر ۾، اکين جي ڊاڪٽريءَ ۾ پهريائين پهريائين پاڻ نالو ڪڍيائين. پوءِ

سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن، بلڪه پنجاب ۽ ٻين هنڌن، اکين جي علاج لاءِ ماڻهو وٺس اچڻ لڳا ۽ اڄ تائين اچن پيا. گذريل ڇهن ستن ورهين کان

سندس اسپتال پٽس ڊاڪٽر دولترام به هلائيندو آهي. ڊاڪٽر ڪيمچند زميندار به آهي.

ديوان شيوڪرام کي ٻه نياڻيون به هيون جن مان ننڍي ڌيءَ شريمتي ڌني ٻائي مسٽر بولچند واڌو مل گڊواڻي بي. اي. ايل. ايل. بي سان پرڻايائين، پر پوءِ گذاري ويئي. هوءَ ودوان هئي ۽ انگريزي ٻوليءَ ۾ ماهر هئي. سندس ٽي پٽ آهن: ڀرمانند، هيرانند ۽ موٽيرام. مسٽر هيرانند ڪراچيءَ جي پورٽ ٽرسٽ جو ميڊيڪل آفيسر آهي ۽ منهوڙيءَ ۾ نوڪري اٿس. مسٽر موٽيرام لاهور ۾ ”فلم“ جو ڊائريڪٽر آهي.

ديوان شيوڪرام جي وڏي نياڻي ڪماري چترٻائي اڄ تائين حيات آهي. اڃا ٻن ٽن ورهين جي عمر جي هئي ته اکين جي ڪا خرابي ٿيس، ۽ پوءِ نرت صفا بيهي ويس. ساڌو هيرانند جو ديوان اڌارام توڙي ديوان شيوڪرام سان گهڻو رستو هو، تنهن ڪري سندن گهر ۾ گهڻو ايندو ويندو هو. بمبئي، ڪلڪتو ۽ ٻيا گهڻا شهر گهميل هو ۽ سڌ هيس، ته جن کي نرت ڪانهي، تن کي به وڌيا ڏيئي سگهجي ٿي. هن ڪماريءَ کي انگريزي سيڪارڻ لاءِ پاڻ وڃي ”بريل سسٽم“ سکي آيو، ۽ پوءِ اچي کيس به سيڪاريائين، ته سندس جيئري ئي انگريزي گهڻي قدر سکي ويئي. ساڌو هيرانند جي چالاڻي کانپوءِ ”بريل سسٽم“ جي رستي سنسڪرت به سکي آهي، ۽ وڏي ودوان ۽ ٻڌوان آهي. ڪيترا ڪتاب انگريزي، سنڌي ۽ سنسڪرت ۾ ”بريل سسٽم“ جي رستي پاڻ لکيا اٿس ۽ پنهنجي وڏي لئبرري اٿس. هن وقت منو سو ڪن ورهيه عمر اٿس.

ڊاڪٽر ڪيمچند شيوڪرام کي پنج پٽ آهن. سندس وڏو پٽ مسٽر تولارام مئنيجسٽر يونيورسٽيءَ جي بي ايس سي (ٽڪنالاجي) پاس ڪيل آهي ۽ هن وقت برٽڊ فورڊ (انگلينڊ) ۾ اليڪٽريڪل انجنيئر آهي. ٻيو پٽ مسٽر جئڪرسن ۽ چوٿون پٽ مسٽر ڀرسرام زمينداري ڪندا آهن ۽ پنجون پٽ گل صغير آهي. ڊاڪٽر ڪيمچند جو وڃو

(ٽيون نمبر) پٽ دولترام اکين جو ڊاڪٽر آهي؛ سندس جاري ڪيل اسپتال اهو هلائيندو آهي.

ڊاڪٽر ڪيمچند جو پيو نمبر پٽ مسٽر جئڪرشن زميندار ديوان هاسي مل ولايترام تڏاڻي زميندار جي نياڻي شريمتي ليلا سان ڊسمبر 1941ع ۾ پرڻيو هو. هن نياڻي کي ننڍڙي ئي مائٽن چڱا سسنگار وڏا تنهن ڪري ڇت جو لاڙو ڌرم ڏي هٿس ۽ گرونانڪ صاحب ۾ گهڻو يقين هٿس ۽ شيوا جو انگ هٿس.

سرگواسن

ڪراچيءَ جي بندر روڊ ايڪسٽينشن طرف گرومندار وارن، 1- نومبر 1944ع جي گرو شريمتي ليلا جئڪرشن نانڪ صاحب جي جنم جو ڏينهن ٿي ملهايو (ڏسو صفحہ 102)، ته هي به وڏيءَ سک ۽ سرڌا وچان انهيءَ شپ موقعي ملهائڻ لاءِ ڪراچيءَ ۾ ويئي، پر ٻئي ڏينهن اڳ ۾ اهڙي بيمار ٿي جو ليڊي ڊفرن اسپتال ۾ رهڻو پيس، جنهن ڪري مقرر ٿيل ڏينهن تي گرومندار ۾ وڃي ڪين سگهي. سندس پيڻ گرومندار ۾ ويئي، ۽ صاحب مان هيٺيون وڃڻ وٺي آئي:

”جسڪي اوپر تون، سوامي!
سو دک ڪٿسا پاوي.“

پيٽس اهو وڃڻ اڃا ٻڌايس ٿي ڪين، ته سندس مک مان اهو ساڳيو وڃڻ نڪتو، جنهن ڪري پيٽس کي پاڻ عجب لڳو. وري عجب نه ڏسو، ته جنهن ڏينهن ۽ جنهن وقت گرونانڪ ڏيو جنم ڌاريو هو، تنهن ساڳي ڏينهن ۽ ساڳي وقت هيءَ ديوي ساسين سکالي ٿي! ائين انت گهڙي سهيلي ٿيس.

ٻين ملڪائين جو احوال اڃا ڪونه مليو آهي.

منسڪاڻي:

نڪ ”ڪنگهر“. سندن اوائلي احوال لاءِ ڏسو ”ٿڌاڻي 2“. صفحه 174 وڌيڪ احوال مليل ڪونهي.

منگهرمل ٺٽي:

نڪ ”داديجا“. اصل اروڙونسي آهن. (ڏسو صفحه 120). اروڙ (الوڙ) تعلقي روهڙيءَ کان پنجاب ويا، جتان منگهر ملائين جو وڏو ڏاڏو منگهرمل، ڪن خانگي سببن ڪري، پنهنجن ڀائرن کان ڌار ٿي. سنڌ ۾ آيو، ۽ ميرن جي نوڪريءَ ۾ گهڙيو. سگهوئي پنهنجيءَ قابليت جو اهڙو ثبوت ڏنائين، جو هڪ لڱا ميرن پنهنجو ايلچي مقرر ڪري افغانستان ڏي موڪليو هئس.

ديوان منگهرمل جو پٽ ديوان مينا رام هو، سو به ميرن وٽ نوڪريءَ ۾ گهڙيو. سنڌ جي حڪومت جون واڳون ميرن جي هٿان ويون، ته ولایت ۾ ڪي سندن پاران اپيل ڪرڻ ويا هئا، جن مان هڪڙو ديوان مينا رام هو. هو پوءِ وڏا دلاسا وٺي ولایت کان موٽي هندستان ۾ آيا، ۽ ميرن کي پوليتيڪل پينشن کانسواءِ ٻيو ڪجهه ڪين مليو؛ رڳو مير علي مراد خان خيرپور رياست جو والي ٿيو. ديوان منگهرمل پوءِ سگهوئي چالانو ڪيو.

ديوان مينا رام کانپوءِ منگهر ملائين مان ڪوبه ڪنهن وڏي عهدي تي ڪونه هو. سرڪار کين نوڪريون آجيون؛ پر نه قبوليائون. جنهن کي جيئن سٺي ۾ آيو، سو تيئن پنهنجي روزگار جو بندوبست ڪرڻ لڳو. پوءِ ڪن اعليٰ تعليم ورتي ته چڱو چڙهي پيا. هن وقت منگهر ملائين جا گهڻي ئي گهر چڙهيل آهن. منگهر ملائين جي نڪ وارن مان ڪي جيڪب آباد طرف به آهن.

موٽواڻي:

نڪ ”موٽڻ پوٽا“. لاڙڪاڻي جي ديوانن جي هيءَ مکيه آڪھ جنھن ديوان چانڊو مل جي وقت کان وٺي پاڻ چڱيءَ زيت موڪيو آهي، ۽ ڪيتري ديس شيوا ڪئي آهي، تنھن جو سربستو احوال، بلاڪن سميت، ٻئي ڀاڱي ۾ ڏبو. ٻيا موٽواڻي سکر ۽ ميهڙ طرف ۽ تيان سيوهڻ تعلقي ۾ (اراضي، پوٽڙن وغيره ۾) آهن. انھن جا احوال گھربل آهن.

مولچنداڻي:

نڪ ”ڪڪڙيجا“. ساڳيءَ نڪ وارا انبواڻي، ڀڳواناڻي ۽ ڪپسواڻي آهن (ڏسو صفحو 128). هن وقت هو پنچوديري تعلقي رتيدري ۾ رهن ٿا. سندن وڏو ڏاڏو ديوان سورجراڻ ميرپور ماٿيلي جو نواب هو. ان جو پٽ ديوان پيراڻو مل جوڌپور جو وزيراعظم هو. ائين هن آڪھ وارن چڱا عهدا ماڻيا. سندن نسل مان ديوان ايسرداس کان وٺي سندن گهڻيون شاخون ڦٽن ٿيون. انهن مان هڪڙي شاخ هيءَ آهي جا ديوان مولچند هرگنداس جي نالي پٺيان ”مولچنداڻي“ سڏجي ٿي.

مهتاڻي:

نڪ ”گيرا“. ڏسو ”سڌارنگاڻي“ مهتاڻين جون ڀيڻون به به آڪهيون آهن. انهن سڀني جو احوال هت ڪري، ٻئي ڀاڱي ۾ ڏبو.

ميرچنداڻي:

نڪ ”ماڪيجا“. هن نڪ وارا عامل به آهن، ته ڀائيند به آهن. اهي سنڌ ۾ جدا جدا هنڌ رهن ٿا. ڏسو ”ماڪيجا“. اهي سڀ اصل ۾ اروڙونسي آهن، ڏسو ”اروڙونسي“. عربن جي ڪاهه وقت، اروڙ (الور) تعلقي روهڙيءَ مان پنجاب ڏي ويا، جتان ڪيترا ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ موٽي، سنڌ ۾ آيا. ميرچنداڻي، ڪريالاڻي، عبدناڻي ۽ واسواڻي اهي چار ڀاڙا گڏ آبا هئا. سنڌ ۾، ميرچنداڻي اول دادوءَ طرف خداآباد ۾

اچي رهيا هئا، جو ان وقت ميان نور محمد ڪلهوڙي جي گاديءَ جو هنڌ هو. خداآباد جي شهر کي پوءِ کوسن باهه ڏني، ۽ ڀاڄڙ پيئي، ته ڪي ميرچنڊائي ٺٽيءَ تعلقي سپوهڻ ۾ وڃي رهيا، جتي اڄ تائين آهن (ڏسو صفحہ 52). پوءِ حيدرآباد جو شهر مير فتح علي خان جي وقت ۾ وسيو، ته ٻين ڪيترن عاملن کان اڳ ۾ ميرچنڊائي ۽ ڪرپالاڻي آيا. شهر جو مٿيون ڀاڱو قلعي کان وٺي چوڌڪي گهٽيءَ تائين ڪيترن ڀائينندن اڳي ئي والارو هو، تنهن ڪري هن هاڻوڪي سرور واري قبيءَ کان وٺي پٽ والاريا، پوءِ ٻين آڪهين وارا آيا، ۽ انهن کائڻن ڀرپرو هاڻوڪي سري گهاٽ تائين پنهنجا ماڳ جوڙيا، ته ڪرپالاڻي ۽ ميرچنڊائي شهر جي وچ ۾ ٿي پيا. سرور واري قبيءَ کان ٿورو ڀرپرو اڳي شهر جو چيڙو هوندو هو، اتي ساٿي مڇي وڪڻندا هئا، جنهن ڪري ان کي اڄ تائين ”پراڻا مڇي هٿ“ چوندا آهن. انهن مڇي هٿن جي ڏکڻ ۾ اڀرندي طرف خالي پيل پٽ ميرچنڊائين والاريا ۽ پنهنجو محلو ٻڌائون جنهن کي ميرچنڊائي گهٽي چئجي ٿو. انهيءَ گهٽيءَ جي چيڙي وارو ڀاڱو سرور واري قبي جي گهٽيءَ سان لڳو بيٺو آهي.

ميرچنڊائي توڙي ٻيا ڪيترا عامل ۽ ڀائيندڙ جي پنجاب کان آيل آهن سي گروهه جا سک آهن، تنهنڪري هر هڪ گهٽيءَ ۾ هڪ ٻائو ۽ هڪ ٻانڀڻ وهاريائون. ميرچنڊائين جو آڪهي گردوارو اڄ تائين ميرچنڊائي گهٽيءَ ۾ آهي، جو گرو پوٽي بابا پوپچند ويديءَ سنه 42-1841ع ڌاري استاين ڪيو هو. انهيءَ گردواري جڙڻ کان اڳي ئي ميرچنڊائي اتي اچي رهيا هئا، ۽ سڀ هڪٻئي جي ويجهو جايون جوڙائي ويٺا هئا. انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ ميرچنڊائين جي وڏي ڏاڏي ديوان ميرچند جي ڀاءُ مٽي مل ۽ ڏاڏس جي ڀاءُ هراج مل جي آڪهه وارا به سندن ڀرسان رهندا هئا، پر پوءِ آڪهه وڌڻ سبب هسراج مل جا پويان ڪرپالاڻي گهٽيءَ ۾ وڃي ويٺا. آڏت مل جو پٽ مراداس هو، تنهن کي به پٽ ميرچند ۽ مٽو مل هئا، جن مان ميرچند

وڏو هو ۽ برڪ به هو، جنهن ڪري هسراج مل جي نسل وارا به پاڻ کي "ميرچنداڻي" سڏائڻ لڳا، ۽ اصل ويٺل به ميرچنداڻي گهڻيءَ جا هئا. پوءِ ڪرپالاڻي گهڻي وڃي وسايائون، ته "ڪرپالاڻي گهڻيءَ وارا" ميرچنداڻي" سڏجڻ ۾ آيا. ساڳيءَ طرح مٽي مل جي اولاد مان به گهڻن پاڻ کي "ميرچنداڻي" سڏايو؛ پر ڪي نڪ جي نالي پٺيان پاڻ کي "ماڪيجاڻي" ڪوٺائڻ لڳا. اهي به ميرچنداڻي گهڻيءَ ۾ سوڙها ٿيا ۽ شهر جي مٿين ڀاڱي ۾ جاءِ نه ملين، ته ديوان صورت سنجھه فوجدار واري گهڻيءَ ۾ وڃي رهيا (ڏسو صفحہ 10)، ڪي اڃا به اڳيرو وڌي، ڳوسائين سورجگر واري گهڻيءَ ۾ پنهنجا ماڳ جوڙي وينا. فوجدار واري گهڻيءَ مان به ڪي مٽي ملائي پوءِ لڏي نوابآباد ۽ پراڻي ٽپال واري رستي ڏانهن وڃي رهيا. پوءِ هيرآباد وسني، ته ڪيترا ميرچنداڻي اتي وڃي وينا، ۽ ڪي ڪراچيءَ ۾ پنهنجون جايون جوڙائي وينا آهن؛ ائين حيدرآباد جي ٻين آڪهين وارن مان به ڪي هيرآباد ته ڪي ڪراچيءَ ۾ هميشه لاءِ وڃي رهيا آهن؛ ۽ پنهنجون اصلوڪيون گهڻيون ڇڏي ڏنيون اٿن ۽ اهي پائينندن وڃي والاريون آهن. هيٺئر ميرچنداڻي گهڻيءَ ۾ ميرچنداڻين جا فقط ٻه ٿي گهر آهن.

ميرن جي صاحبيءَ ۾ ميرچنداڻين جا وڏا سزاولڪار هوندا هئا. انگريزن جي صاحبي ٿي، ته انهن سزاولڪارن مان ڪن پنهنجا ماڳ جا اوزار وڃي لڪايا، جو پائياڻون ته انگريزن وٽ نڪي اهڙا اوزار هوندا، نڪي کائين وغيره جي ماڳ ڪرڻ ايندين؛ پنهنجيءَ دل ڪري ائين ٿي سمجهيائون، ته انگريز بگٽيار ٿي، اسان کي اچي مٿون ڪندا، جو اسان کان سواءِ انگريزن جي سري ڪين سگهندي. سندس پوين مان هنئر ڪي ايگزيڪيوٽو انجنيئر بلڪه سپرنٽينڊنگ انجنيئر ٿيا آهن. ٻين به جڳٽرن کانن ۾ ميرچنداڻين پاڻ کي ڪارائتو ثابت ڪيو اٿي، ۽ وڏن ھندن تي آهن.

ميرچنداڻين جون شاخون:

ميرچنداڻين جو وڏو ڏاڏو ڪير هو، تنهن جي ڪنهن کي به سڌ ڪانهي؛ مگر شجري ٺاهڻ لاءِ مٿس جڙتو ٺالو ”وڻجارو مل“ رکيو اٿن. انهيءَ وڻجاري مل کي ٻه پٽ هسراج مل ۽ آڌتمل هئا، آڌتمل جو پٽ مرارڊاس هو، تنهن کي ٻه پٽ متو مل ۽ ميرچند هئا. انهن سڀني جو اولاد پاڻ کي ”ميرچنداڻي“ سڏائڻ لڳو يعني هسراجمل، مٽيملاڻيءَ ۽ ميرچنداڻي انهن تنهن جو هڪ يڪو جاندان آهي؛ پر هتي هر هڪ شاخ جو مختصر ذڪر ڌار ڌار ڪجي ٿو:

ڪرپالاڻي گهٽيءَ وارا:

ديوان هسراج مل وڻجاري مل جي آڪهه وارا، جي هسراجملاڻي آهن، سي پنهنجي اصلوڪي ميرچنداڻي گهٽي ڇڏي، ڪرپالاڻي گهٽيءَ ۾ وڃي رهيا، ۽ ڪي اڄ تائين اتي رهن ٿا. ديوان هسراج مل جي نسل مان روچيرام، نانڪرام ۽ پارو مل هئا. ديوان پارو مل جو هڪ پٽ ديوان ٿانورداس هو، جنهن جو هڪ پٽ ديوان اڌارام اسستنت سنڌي ٽرانسليٽر هو. عربي سنڌي آيوٽيا، جا هن وقت ڪم پيا اٿيون، سا جولاءِ 1853ع کان وٺي چالو ٿي. ان جي جوڙڻ لاءِ هڪ ڪاميٽي مقرر ٿي هئي، جنهن جو هڪ ميمبر ديوان اڌارام هو. سنڌي پهريون ڪتاب پيا ڪي ڪتاب جوڙيائين، ۽ شرٽ صاحب واري سنڌي ڊڪشنري جوڙڻ ۾ مدد ڪيائين. مطلب ته انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ سنڌي ساهت جي بنياد ٻڌندڙن مان هڪڙو پاڻ هو. سندس پٽ ديوان رامچند انسپيڪٽر پوليس ۽ مسٽر موٽرام گذاري ويا آهن؛ باقي مسٽر شامداس آهي.

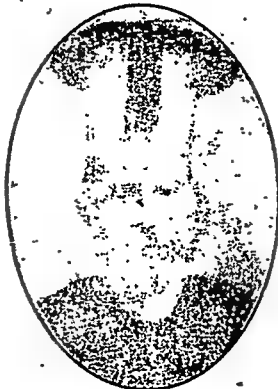
ديوان اڌارام جو هڪ ٻاءُ ديوان ٿانورداس هو، جنهن جو پٽ مسٽر ڏيارام رٽائرڊ هب، ماسٽر آهي، ۽ ان جو فرزند مسٽر بي. ڊي. (يا ڳچند ڏيارام) ميرچنداڻي آي. سي. ايس آهي ۽ هن وقت سسٽن

جج آھي. ديوان اڌارام جو ٻيو ھڪ ڀاءُ ديوان خوشيرام ھو، جنھن جو پٽ مسٽر پوھو مل زميندار آھي.

ميرچنداڻي گھٽيءَ وارا:

ميرچنداڻي مرارڌاس کي چار پٽ ھئا؛ ڪشنچندا (پٽس ھاسو مل)، پواننڊاس، سبھان سنگھ ۽ بخت چند. پواننڊاس کي ٻه پٽ آسرداس ۽ آسو مل ھئا. آسو مل جي پوٽي ديوان انوپراءِ ڊيارام جي نسل وارا ”انوپراڻي“ سڏبا آهن. ديوان انوپراءِ کي چار پٽ ھئا؛ (1) ديوان ريجهو مل، جنھنجا پٽ ديوان رام بخش مختيارڪار ۽ ٻيا (2) ديوان گيانچندا، جنھنجي اوطاق مشهور ھوندي ھئي. (3) ڏيئو مل (4) ديوان حشمتراءِ دفتردار، جنھنجي پٽ ڊاڪٽر نارائنداس ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽريءَ ۾ چڱو نالو ڪڍيو آھي.

ديوان آسو مل جي ٻئي پوٽي ديوان پوپتراءِ اٽلراءِ کي اٺ پٽ ھئا، ۽ اھي ”پوپتائي“ سڏبا آهن، جن مان مکيه ديوان تنومل شيوڪرام رٿائرد سپرنٽينڊنگ انجنيئر آھي. ديوان شيوڪرام جو ڀاءُ ديوان نارائنداس پوپتراءِ ولد اٽل راءِ آسو مل ھو جنھن کي چار پٽ ھئا؛ (1) ٿيرتداس (جنھن جو پوٽو ماسٽر ويڙھو مل ڪيمچندا) (2) ريوچندا (3) گورمڪداس (4) ٿڌو مل اوورسٽر.

ديوان گورمڪداس نارائنداس 1848ع

ڌاري ڄائو ھو. پھريان ٿورا ورھيه سرويسر ھو. پوءِ وڪالت جو امتحان پاس ڪري وڪالت ڪرڻ لڳو. سندس ڀائيوار ديوان روچيرام گلراجاڻي وڪيل ھو. ٻئي ھڪ جھڙا ڪپڙا پائيندا ھئا، گھڻن ڦرڻ به گڏ نڪرندا ھئا، ۽ پنھنجي پريت توڙ تائين تباھيائون. ديوان گورمڪداس ديواني توڙي فوجداري ڪيس ڪڍندو ھو.

ديوان گورمڪداس نارائنداس

ڪمائي ڇڳي هيس، ته پنهنجو شان به ڇڳيءَ ريت رکندو هو. سندس وقت ۾ ميرچنداڻي گهڻيءَ ۾ ٻيا به بزرگ هئا؛ پر هيءُ مڙس پنهنجي فلڪ سان هوندو هو، ۽ نهايت حشمت وارو هو. ڪنهن بزازيءَ يا باڪريءَ جي مجال نه هوندي هئي، جو ميرچنداڻي گهڻيءَ ۾ اندر پير پائي سگهي! پڇاڙيءَ ۾ ڦٽڙن جي سوچ سبب سندس ديهانت مارچ 1901ع ۾ ٿيونجاه ورهين جي ڄمار ۾ ٿيو. کيس ڇهه پٽ هئا، جن مان وڏو مسٽر ايسرداس ٺيڪيدار گذاري ويو آهي، باقي سندس پنج پٽ حيات آهن.

ديوان گورمكداس جو ٻيو نمبر فرزند ديوان ڊنگو مل 1880ع ۾ ڄائو هو. 1896ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪيائين. انگريزيءَ ۽ هسٽريءَ ۾ پهريون نمبر آيو هو، جنهن ڪري ”ڪيشوراءِ پرائيز“ ملي هيس. (مسٽر ڪيشوراءِ حيدرآباد هاءِ اسڪول جو ناميارو هيڊ ماستر هو). ديوان ڊنگو مل پوءِ ڪراچيءَ جي ڊي. جي سنڌ ڪاليج مان 1901ع ۾ بي. اي پاس ڪري، روينيو کاتي ۾ گهڙيو. 1901ع

ديوان ڊنگو مل گورمكداس

کان 1919ع تائين مختيارڪار، نوشهري فيروز جو ريزيڊنٽ مارجسٽريٽ ۽ شڪارپور جو سٽي مارجسٽريٽ هو. جولاءِ 1919ع ۾ سرڪار کيس حيدرآباد ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ جي چيف آفيسر جي عهدي لاءِ چونڊيو، جتي 1928ع تائين رهيو. پنهنجيءَ قابليت ۽ ايمانداريءَ ڪري، 1927ع ۾ پڪو ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ٿيو ۽ انهيءَ عهدي تان 1 مارچ 1935ع ۾ پينشن ورتائين. سنه 1936ع کان 1938ع تائين سنڌ هندو پراويڊنٽ فنڊ ٽرسٽي حيدرآباد جو پريزيڊنٽ هو. سنه 1937-38ع ۾ اسپيشل فرسٽ ڪلاس مارجسٽريٽ هو. هي صاحب ڌرمي، پنکتي ۽

سياسي ڳالهين ۾ بهرو وٺندو آهي. گور سنگت هيرآباد جو ترسٽي آهي. خداآبادي عامل پنچائت جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جو ميمبر آهي ۽ حيدرآباد هندو سيا جو پريزيڊنٽ ۽ پراونشنل هندو سيا جو وائيس پريزيڊنٽ آهي.

مسٽر چوهڙ مل ڊنگو مل مارچ 1911ع ۾ ڄائو هو. 1927ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪري، ٻئي سال حيدرآباد جي ڊي. جي نئشنل ڪاليج مان ايف. واءِ. اي پاس ڪيائين، ۽ پوءِ ڪراچيءَ جي ڊي. جي سنڌ ڪاليج مان انٽر سائنس پاس ڪيائين. 1931ع ۾ ريلوي بورڊ ڪيس اسپيشل فرسٽ ڪلاس ”اپريٽنس“ (Apprentice) چونڊيو، جنهن ڪري چار ورهيه سرڪاري

خارج تي جماليوز ۾ ريلوي مڪئنيڪل انجنيئرنگ جو ڪم سکيو. تنهن کان پوءِ ٻه ورهيه ولايت ۾ به ڪم سکيو، ۽ اتان موٽڻ کان پوءِ ايسٽ انڊيا ريلوي ۾ اسسٽنٽ مڪئنيڪل انجنيئر مقرر ٿيو. هن وقت مدورا ۾ ڊسٽرڪٽ مڪئنيڪل انجنيئر آهي.

مسٽر گوپال ڊنگو مل 3 فيبروري

1923ع ۾ ڄائو هو. ننڍي هوندي ئي قابل ۽ محنتي هو، انگريزي ٽيون ۽ چوٿون درجو هڪڙي ئي سال پاس ڪيائين. حيدرآباد جي گرڊاسمل هاءِ اسڪول مان ڪي ڪتاب انعام طور مليا هئس، جو هو هڪ هوشيار شاگرد، خاص ڪري انگريزيءَ ۾ هوشيار هو. ننڍڙيئي ڇت جو لاڙو ڌرم ڏي هوس ۽ گرسنگت ۾ گهڻو

مسٽر گوپال ڊنگو مل

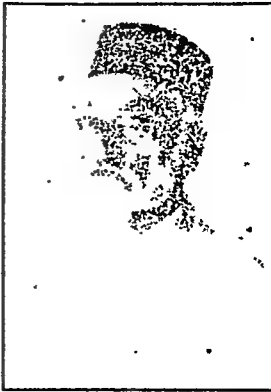

ويندو هو. 1938ع. ۾ مئٽرڪ پاس ڪري، ڪراچيءَ جي ڊي. جي سنڌ ڪاليج ۾ ايف. واءِ اي ڪلاس ۾ داخل ٿيو. 25 سيپٽمبر 1938ع جي پروفيسر رام پنجواڻيءَ ۽ ٻين ڏهن شاگردن سان گڏجي منھوڙو گهمڻ ويو. ساڍي اٺين بجي کن شام جو مچئي ۾ چڙهي موٽيا پئي، ته منھوڙي ۽ ڪياماڙيءَ جي وچ ۾ ”ٻندرا“ نالي هڪ جهاز سندن مچئي سان اچي لڳو. مچئو ٽڪرا ٽڪرا ٿي پيو ۽ هيءُ سڀ پاڻي ۾ وڃي پيا! پوءِ ڪي بجيا؛ پر پنج شاگرد ٻڏي ويا، جن مان هڪڙو هيءُ جوان هو. هن هولناڪ حادثي بنسبت سنڌ جي سڀني اخبارن گهڻو ڏک ظاهر ڪيو هو، ۽ جهازي ڪپتان ۽ پائليٽ (سڪائيءَ) بابت سخت ليک لکيا هئا، جن جي غفلت ڪري پنج وديارتي، جن ۾ ماڻهن جون سوين اميدون هيون، تن جي حياتي هن ريت برباد ٿي ويئي!

ديوان گورمڪداس جو ٽيون نمبر فرزند مسٽر ڪرمچنڊ اول حيدرآباد جي ”سنڌ جرنل“ جو ايڊيٽر هو. پوءِ ڪيترا ورهيه ڪراچيءَ جي ”سنڌ آبزرور“ جو اسسٽنٽ ايڊيٽر ٿي رهيو، ۽ ڪجهه وقت ايڊيٽر به هو ۽ پوءِ ”رٽائر“ ڪيائين. سندس فرزند مسٽر سانولداس ڪراچيءَ ۾ اسسٽنٽ ڊائريڪٽر آف سول سپلائيڙ آهي.

ديوان گورمڪداس جو چوٿون نمبر فرزند مسٽر سويراج وڪيل آهي. پنجون مسٽر ڪيولرام انشوئرنس جو ڪم ڪندو آهي ۽ ڇهون مسٽر ڪندن مل بي. اي اسسٽنٽ سنڌي ٽرانسليٽر جي آفيس ۾ آهي. ديوان پوپٽراءِ جي اٺن پٽن مان هڪڙو ديوان نانڪرام هو، جو روئينيو کاتي ۾ هو. کيس پنج پٽ هئا؛ ٽوپنداس، ليلارام، ٿهلام، پرسرام ۽ شامداس.

ديوان پرسرام نانڪرام جو جنم 1860ع ۾ ٿيو هو. سندس وقت ۾ جيڪي سنڌي خوانده تيز فهم، هڏ ڏيئي ڪم ڪندڙ ۽ ايماندار هئا، تن کي چڱا عهدا ملندا هئا. هيءُ صاحب به سنڌي خواندو هو؛ پر پنهنجيءَ قابليت ۽ ايمانداريءَ ڪري وڏي وڃي مختيارڪار ۽ فرسٽ ڪلاس ماجسٽريٽ ٿيو. سندس عملدار منجهائينس گهڻو راضي

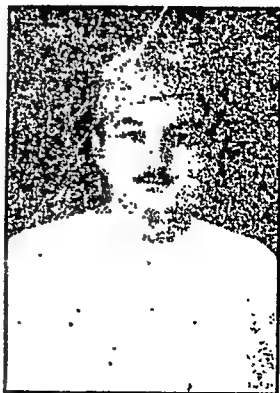

ديوان پرسرام نانڪرام

هئا ۔ جياڻونس ته انگريزي سڪي پئو ته نوهانڪي ڊپٽي ڪليڪٽر جو عهدو ڏيون؛ پر انگريزي نه سڪيو. ڪيترو وقت جيمس آباد، امرڪوٽ، ننگرپارڪر ۽ ڇاڇڙي جو مختيارڪار هو. فوجداري مقدمن ۾ رڳو ڪو ٿورڙو شڪ پوندو هوس؛ ته جوابدارن کي ڇڏي ڏيندو هو، ۽ سچن بچن ڏوهارين کي هلڪيون سزائون ڏيئي، آئينده چال سڌارڻ لاءِ تاڪيد ڪندو هو. ڇاڇڙيءَ ۾ ڇاڇري جي بمختيارڪاريءَ جي عهدي تان

سنه 1916ع ۾ پينشن ورتائين. حيدرآباد جي هيرآباد ڪوآٽر ۾ پنهنجن ميرچنڊائي پاٿرن ۽ ٻين پاڙيسرين جي پنڳتي شيوا ڪندو هو. سڀني سان اهڙو رس رهايو هئائين، جو 1933ع ۾ سندس ديهانت وقت حشام ماڻهن جا سندس ڪائيءَ سان سر ويا هئا. مرتيو وقت سندس ڄمار 73 ورهيه هئي. کيس ٻه نياڻيون ۽ ٽي پٽ آهن. سندس وڏو ناني سرڳواسي ديوان هيرا نند سنتوڪرام آڏواڻي وڪيل هو (ڏسو صفحہ 52)، ۽ سندس ٻيو ناني مسٽر مولچند چانڊو مل گڊواڻي، بي. اي، ڪراچيءَ جي سرڪاري هاءِ اسڪول ۾ ماستر آهي. ديوان پرسرام جي ٽن فرزندن مان وڏو مسٽر لوڪو مل، بي. اي. سي، ڪراچيءَ جي سرڪاري هاءِ اسڪول ۾ سليڪشن گريڊ تي آهي ۽ فرسٽ اسسٽنٽ آهي، ۽ سائنس ۽ حسابي ڪمن ۾ پڙ آهي. ٻيونمبر پٽس مسٽر ڌيارام آهي، جنهن سنڌ توڙي سنڌ کان ٻاهر اخبار نويسي ۽ درمي، اخلاقي ۽ پنڳتي ڳالهين ۾ چڱو نالو ڪڍيو آهي.

ديوان پرسرام جو ٽيون نمبر فرزند مسٽر هاسو مل 17 سيپٽمبر 1903ع ۾ ڄائو هو. نولراءِ هيرانند ائڪيڊمي، حيدرآباد ڪاليج ۽ بمبئيءَ جي سڊنهام ڪاليج آف ڪامرس ۾ تعليم ورتائين ۽ بي. ڪام. جي ڊگري وٺڻ بعد، ڪراچيءَ جو سنڌ سينيئرل ڪوآپريٽو بئنڪ جو

مسٽر ھاسو مل پراسانا

ھاڻي سنڌ پراونشل ڪوآپريٽو بئنڪ سڏجي ٿي، تنهن ۾ اسسٽنٽ اڪائونٽنٽ مقرر ٿيو. ڪيترو وقت سنڌ جي ڪوآپريٽو سوسائٽين جو انسپيڪٽر ۽ سيني مٿان چيف انسپيڪٽر مقرر ٿيو. لاڙڪاڻي ۽ حيدرآباد جي سنڌ پراونشل ڪوآپريٽو بئنڪن جي مئنيجر ٿي رهڻ بعد ڪراچيءَ جي انهيءَ بئنڪ جو پڪو مئنيجر مقرر ٿيو ۽ ڪجهه وقت انهن سڀني بئنڪن جو ائڪٽنگ جنرل مئنيجر به ٿي رهيو آهي.

مسٽر ھاسو مل اڃا ڪاليج ۾ پڙهندو هو، ته ان وقت ئي وديارٿين جي هلچل ۾ بهرو وٺندو هو ۽ سندن اڳواڻ ٿي ڪم ڪندو هو. وديارٿي سميلن جو سيڪريٽريءَ هو، ۽ بمبئيءَ کاتي جي ”يوٿ ليگ“ جو جوائنٽ سيڪريٽري هو. سنه 1920ع ۾ مهاتما گانڌيءَ قومي هلچل هلائي، ته ان جو مٿس گهڻو اثر ٿيو. پڪو سوديشي ٿي پيو. ۽ 1921ع کان وٺي اڄ تائين هٿ جي اڻيل کاڌي پهريندو آهي. هيءُ اتساهه ڀريو نوجوان هندو مسلم اتحاد جو ڪوڏيو آهي ۽ ڌرتي لپتيءَ جي بنهه برخلاف آهي.

ميرچند جي پوٽي ديوان آسرداس پوانيداس جي نسل وارا ”آسرداسائي“ سڏبا آهن، جن مان مکيه ديوان ڀاڳچند فتح چند، ديوان ڪشنچند نائون مل (مسٽر ليڪراج ”عزيز“ شاعر ۽ ڪتاب نويس جو پتا) ۽ ديوان نارائنداس تلجارام (ديوان گهنشامداس ايگزيڪيوٽو انجنيئر جو پتا) ٿي گذريا آهن.

ميرچند جي پٽ ديوان سبحان سنگهه ڇا فرزند ”رائملائي“ ڪوٺبا آهن. رائمل کي ڇهه پٽ هئا: اڌارام، هيمنداس، مادوداس، چيئمل، رامسنگهه ۽ ٽاڪرداس. پهرين ٽي گهڻو ڪونه وڌيا. ديوان چيئمل جي نسل مان ماسٽر موتيرام ٽڪچند (ولد شامسنگهه چيئمل)

آھي. ديوان رامسنگھ جا پٽ منشي جشن سنگھ ۽ مسٽر دولتسنگھ ھئا. منشي جشن سنگھ جي پوٽن مان مسٽر ريوچند ھيرا، سنگھ ڪراچيءَ جي ڪسٽمس کاتي جي ائپريزيگ، ڊپارٽمينٽ جي مٿان ھو ۽ ڪجهه وقت ڪسٽمس جو اسسٽنٽ ڪليڪٽر ھو. ھن وقت پينشن تي آھي. ديوان ناڪرداس کي چار پٽ ھئا: شيوڪرام، اڏارام، ليڪراج ۽ چرتسنگھ جنھنجو پٽ مسٽر ايسرداس آکاڻين ڪڻن ۾ مشھور ھوندو ھو. ميرچنداڻين مان ھڪڙو ڪيراجمل لاڙڪاڻي ۾ نوڪريءَ ۾ ھو. پگهار ٽرور ۽ عيال گھڻو ھئس، تنھن ڪري حيدرآباد اچڻ وڃڻ جي خرچ ڪرڻ بدران ھميشه لاءِ لاڙڪاڻي ۾ رھي پيو. انھيءَ سبب ڪي ميرچنداڻي لاڙڪاڻي ۾ بہ آھن.

ميرچند جي ننڍي ڀاءُ مٽي مل جو اولاد ”مٽي ملاڻي“ ڪوٺبا آھن. انھن مان ھڪ آڪھ ديوان گيانچند املراءِ جي آھي. ديوان گيانچند رينج فاريست آفيسر ھو. کيس پنج پٽ ھئا، جن مان وڏو مسٽر گوپالڊاس گذاري ويو آھي. ٻيو نمبر فرزند مسٽر درياھ ڏنو مل اسٽنڊرڊ آئل ڪمپنيءَ ۾ ھو، ۽ ھاڻ ”رٿاثر“ ڪيو اٿس. ٽيون نمبر فرزند ديوان بگو مل رٿاثرڊ

ديوان گيانچند املراءِ ڊپٽي ڪليڪٽر، چوٿون مسٽر منيرام جو ڪراچيءَ ۾ لوھ جي سامان جو واپاري آھي ۽ پنجون ڊاڪٽر گھنشامداس آھي.

ديوان گيانچند جي پٽ ديوان املراءِ جو ڀاءُ منشي آڏو مل ھو، جو پوءِ ميرچنداڻي گھڻي ڇڏي. ديوان صورت سنگھ فوجدار واري گھڻيءَ ۾ وڃي رھيو. سندس پٽ مسٽر پرماتند ۽ ان جو اولاد پوءِ ميرچنداڻي بدران پاڻ کي ”چيلاڻي“ سڏائڻ لڳا. مسٽر ھاسو مل پرماتند چيلاڻي رٿاثرڊ انجنيئر آھي.

فوجدار واري گھٽيءَ وارا:

مٽي مل ميرچند کي ٽي پٽ هئا: امير چند، چتو مل ۽ پريتمداس. سندن نسل وارن مان ڪيترا ديوان صورت سنگھ فوجدار واري گھٽيءَ (ذسو صفحہ 150) ۾ وڃي رهيا ۽ اُتي وڌيا ويجهيا. اميرچند جو پٽ قولچند ۽ ان جو پٽ راجمل ننهنجي هڪ پٽ گج سنگھ کي ٻه پٽ هئا: جوت سنگھ (جنهنجا پٽ ماڻڪراءِ ۽ پيا) ۽ ٻيو امرسنگھ، جنهنجي هڪ پوٽي مامتر نانڪرام ڌرمڊاس جا ڪي ڪتاب جوڙيل آهن.

چني مل مٽي مل جو پٽ ناگھو مل هو. ۽ ان جو پٽ جيئڻ مل هو، جنهن کي ٻه پٽ جيئمل ۽ اسانند هئا. ديوان هاسانند جي پٽ پريمچند کي ٻه پٽ ديوان ڪوٽو مل ۽ رامراءِ هئا. ديوان ڪوٽو مل جا پٽ ديوان ٽيڪچند (جنهنجو پٽ مسٽر مينارام رٽائرڊ پوسٽ ماسٽر) ۽ ديوان ڪيمچند (جنهنجو پٽ مسٽر روپچند) گذاري ويا آهن؛ باقي مسٽر شوفيرام حيات آهي.

ديوان چينمل جيئڻ مل کي ٽي پٽ هئا: منگترام (جنهنجو پٽ مولرام ۽ ان جو پٽ مسٽر تخت رام ۽ پيا)، هرو مل (جنهنجا پٽ ديوان رام بخش، گوپالڊاس ۽ چيلارام هئا) ۽ منگهر مل.

ديوان بهادر رام هرومل

ديوان چيلارام هرومل 1842ع ڌاري ڄائو هو. هو صاحب سب اوورسيئر هو. ۽ پينشن وٺڻ کانپوءِ انجنيئري کاتي جا نيڪا ڪندو هو. فوجدار واري گھٽيءَ جو ڪيتراوريه مڪي هو. سندس ديهانت سيپٽمبر 1904ع ۾ ڀاٽ ورهين جي جمار ۾ ٿيو. کيس ٽي پٽ ڌيارام موٽو مل ۽ ورو مل هئا. جن مان هن وقت فقط مسٽر ورو مل حيات آهي.

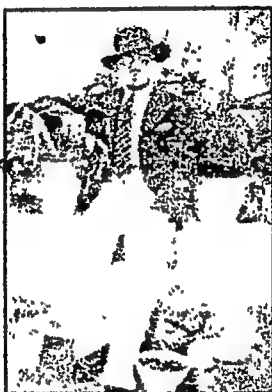
مسٽر ڏيارام چيلارام

مسٽر ڏيارام چيلارام سنه 1872-1873ع ڌاري ڄائو هو. هو صاحب گورنمينٽ سٽي سرويٽر هو. سندس ديهانت 23 سيپٽمبر 1924ع جي ٻاونجاه ورهين جي ڄمار ۾ ٿيو. ڪراچيءَ ۾ سرڪاري هاءِ اسڪول جي سامهون فيض حسينيءَ جي جاين ۾ رهندو هو، تنهن ڪري سندس يادگيريءَ ۾ وهڻ جي پاڻي پيئڻ لاءِ هڪ آواڙو هاءِ اسڪول وٽ سندس ڌرمپٽيءَ شريمني ايليءَ ٻائيءَ جوڙايو، جڏا پاڻ به گذر ڪري ويئي آهي. کين اولاد ڪونه هو.

مسٽر ورو مل چيلارام جو جنم 14 مارچ 1883ع ۾ ٿيو هو. بي. اي ۽ ايل. ايل. بي پاس ڪري ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو. 1907ع کان 1910ع تائين وڪالت ڪيائين ۽ انهيءَ عرصي ۾ چڱو نالو ڪڍيائين، ته 1911ع ۾ سب جج مقرر ٿيو. ڪجهه وقت ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ به هو. پوءِ انڊيشنل سيشن جج ٿيو. پنج ورهيه کن اهي عهدا مائٽيائين، ۽ انهيءَ

مسٽر ورو مل چيلارام عرصي ۾ ٻه گھڻا سيشن جج مقرر ٿيو هو ۽ 1 سيپٽمبر 1939ع ۾ پينشن ورتائين. قابل جج هو. ديواني قاعدن جي چڱي سنڌ اٿس، تنهن ڪري پينشن وٺڻ کان پوءِ ڪورٽ آف وارڊس ۽ انٽرنيشنل امپيٽس جو ليگل ائڊوائيزر (قاعديدان صلاحڪار) مقرر ٿيو ۽ انهن عهدن تي اڃا هليو اچي. انهيءَ کانسواءِ ڪراچي ۽ حيدرآباد ضلعن لاءِ سرڪار ”ڊيٽ ڪنصليٽيشن“ (Debt Concilation) آفيسر مقرر ڪيو اٿس، ۽ انهيءَ عهدي تي به هليو اچي.

مسٽر گدومل ورو مل

مسٽر ورو مل کي پنج پٽ آهن، جن مان وڏو مسٽر گدو مل آهي، جنهنجو جنم 20 مئي 1911ع ۾ شڪارپور ۾ ٿيو هو، جتي سندس پتا ان وقت سب جج هو. پنهنجي پتا وانگر بي.اي. ايل.ايل.بي پاس ڪيل اٿس ۽ ڏهن يارهن ورهين کان حيدرآباد ۾ وڪالت ڪندو آهي. هيستائين ديواني توڙي فوجداري ڪيسن ۾ چڱو نالو ڪڍيو اٿس.

مسٽر ورو مل جو ٻيو نمبر فرزند

مسٽر ڪشچند برٽش اوورسيز اٿرويز ۾ آهي، ۽ ٻيا ٽي پٽ صغير آهن. مٿي مل جو ٽيون پٽ پريتمداس هو، جنهن کي ٽي پٽ هونجند، مولچند ۽ هريخش راءِ هئا. ديوان هونجند جي نسل مان ديوان خانچند جيچندراءِ، ديوان ڪلاچند، ڪيرتراءِ، مسٽر رامچند عالمچند وڪيل، مسٽر جهمت مل وليرام وڪيل، مسٽر هيمن داس چنديرام (ولد پرتابراءِ) ڪولمبي وارو، ۽ ديوان منيرام ڪانسنگه مختيارڪار آهن. ديوان منيرام جو هڪ پٽ ديوان اڏارام سليڪٽڊ آءِ.سي.ايس ڪيترو وقت سنڌ ۾ ڪليڪٽر ۽ ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ، ۽ ٿورو وقت ريوينيو ڪمشنر هو. هن وقت بمبئيءَ ۾ ميونسپل ڪمشنر آهي. ديوان هونچند جو ٻيو هڪ پٽ ديوان ڪلاچند هو، جنهن کي ٻه پٽ اوتراءِ ۽ ڏيارو مل هئا. ديوان اوتراءِ کي پنج پٽ هئا: ڪشچند، ماسٽر قيمتراءِ (پنس ڊاڪٽر اڏارام ۽ ٻيا) ديوان پنجو مل (پنس مسٽر بصرمل عرف بهادر سنگهه، امرتراءِ ۽ آسودو مل. ديوان امرتراءِ جو پٽ مسٽر ڪمچند (ڪرستان) ڪيترو وقت ”سنڌ جرنل“ ۽ ”سنڌ واسي“ اخبار جو ايڊيٽر هو. ٻئي پنس ماسٽر ڪرمچند جو فرزند مسٽر هيرانند بي.اي. ڪراچيءَ جي ”هندو“ اخبار جو ايڊيٽر آهي. ديوان ڏيارئي مل جا ٻه

پٽ ديوان جيرامداس (بنا اولاد) ۽ ديوان ٻالچند هئا، جنهن جي نسل مان مسٽر خانچند بولچند جيلز، مسٽر هوتچند گيانچند ايڪسائيز انسپيڪٽر ۽ ٻيا آهن.

گوسائين واري گهٽيءَ وارا:

گوسائين سورجگر جي گهٽيءَ ۾ جيڪي ميرچنداڻي وڃي رهيا، سي پنهنجيءَ نڪ جي نالي پٺيان پاڻ کي ”ماڪيجاڻي“ سڏائڻ لڳا. اهي ديوان مٽيل جي پوٽي ديوان هريخسراءِ پريتمداس جو اولاد آهن. انهيءَ نسل مان ديوان نارو مل ڪرمچند (ڏسو صفحو 75)، ديوان سوپراج بگاسنگهه، ديوان ايسرداس چيلاسنگهه (گرسنگت واري ماسٽر پرماتند جو پتا)، ديوان ڀرتاب سنگهه جڳت سنگهه ۽ ٻيا آهن. ساڳي نسل مان ٻيو هڪ مکيه شخص مسٽر ربواچند گيانچند عرف انيمانند (ڪرستان) ٿي گذريو آهي، جنهن جو ڪلڪتي ۾ جاري ڪيل اسڪول ”بوائز اون هوم“ مشهور آهي.

پائيند ميرچنداڻي:

ميرچنداڻي گهٽيءَ ۾ ۽ اُن جي لڳو لڳ ميرچنداڻين سان گڏ ڪي خداآبادي پائيند به رهندا هئا، جن جي ميرچنداڻين سان شادي غميءَ ۾ اچڻ وڃڻ جي واٽ هئي ۽ ميرچنداڻي سڏائيندا هئا. انهن مان هڪڙو نو ودياليه جو وائيس پرنسپال مسٽر بولچند ڪرمچند هو. سندس سوٽ پائي وائو مل جهامنداس ۽ پائي شيوڪرام جهامنداس ۽ ٻيا اڄ به پاڻ کي ميرچنداڻي سڏائيندا آهن.

نوٽاڻي:

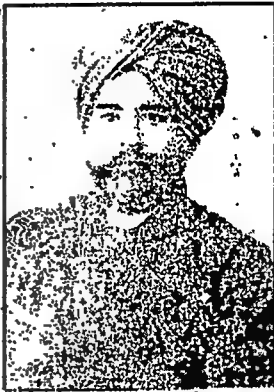
نڪ ”جڻڙا“. ڀريا تعلقي نوشهري فيروز ۾ رهن ٿا: پرين جو اصلوڪو شهر هاڻوڪي ڀريا جي ٻاهران ٿوري مفاصلي تي هو. هاڻوڪو شهر ڀرڻي نالي هڪ مسلمان ذات جي وسطه ٻڌايو هو، جنهنڪري به

سؤڪن ورهيه ٿيا. اهو نئون شهر ٻڌو، ته اصلوڪي شهر وارا لڏي اچي اتي ويٺا.

نوتائين جو وڏو ڏاڏو ديوان جهامنداس هو، جنهن کي ٽي پٽ هئا. سندس ٻيو نمبر فرزند ديوان نوتنداس هو، جنهنجي نالي پٺيان هيءَ آڪهه سڏجي ٿي. ميرن جي صاحبيءَ ۾ آبادگار پنهنجي پيدائش جو حصو ڍل طور ڏيندا هئا، تنهن ڪري فصلن جي بٽي جو رواج هو. ميرن کي جيڪو ان زميندارن وٽان ملندو هو، تنهنجي سنڀال لاءِ پنهنجا ملازم مقرر ڪندا هئا. اهي ”انبار دار“ سڏبا هئا. نوتائين جا وڏا انباردار هئا، تنهنڪري وقت به وقت ميرن کي حساب ڪتاب ڏيڻ لاءِ حيدرآباد ويندا هئا. حيدرآباد ۾ هاڻوڪي سري گهاٽ جي ڀريان، راج رشي ديوان ديارام گدو مل جي گهر جي سامهون گهٽيءَ ۾، پنهنجي جاءِ جوڙائي هٿائون، تنهن ۾ وڃي رهندا هئا. ها جاءِ پوءِ راءِ بهادر ديوان پهلاج راءِ جي پٽا ديوان ڪيمچند نوتائيءَ، سڀني برادريءَ وارن کان خريد ڪري، پنهنجي ڪٿي، ۽ انهيءَ پٽ تي هڪ گهر هڪ اوطاق جوڙيائين. سندس گهر واري جاءِ ۾ ڪيترا ورهيه ساندھ ديوان منگهو مل ايسرداس عيدنائتي رهندو هو. 1880-1884ع ۾ هندستان جي وائسراءِ لارڊ رين ميونسپالٽيون جاري ڪرايائون، جن 1885ع کان وري ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. نوشهري فيروز تعلقي جي وڏن شهرن ۾ به ميونسپالٽيون پيون جي پوءِ ڪڍي ڇڏيائون. ڀرين ۾ به ميونسپالٽي هئي، جنهن جو ميمبر ديوان هيرانند نوتنداس زميندار هو، جو ساهتي پرڳڻي جي پنڄائت جو هڪ مکيه ماڻهو هو. کائش پوءِ سندس ننڍو ڀاءُ ديوان ڪيمچند (ديوان نوتنداس جو چوٿون نمبر پٽ) ساهتيءَ ۾ برک هو. هو صاحبِ اڪثر کاتين ۽ ٻيلن جا ٺيڪا ڪڍندو هو، پر پوءِ اهي ڇڏي ڀرين ۾ پنهنجي پٺي سنڀالڻ لڳو. ڀرين جي سينيٽري ڪاميٽيءَ جو ۽ انگريزي اسڪول جي مئنيجنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر

هو، ۽ علمي پنڄاڻي ڳالهين ۾ گهڻو پهرو وٺندو هو. سندس ديهانت 1903ع ۾ ٿيو.

ديوان ڪيمچند کانپوءِ سندس مري
فرزند ديوان پهلاج راءِ سڄيءَ ساهتيءَ ۾
ناميارو هو. سندس جنم پريا ۾ ٿيو هو.
انجنيئرنگ امتحان پاس ڪري، انجنيئري
کاتي ۾ گهڙيو. سڀ اوورسيئر جي گريد
کان وٺي، چڙهندو چڙهندو وڃي، سڀ
انجنيئر ۽ آفري اسسٽنٽ انجنيئر ٿيو. ان
وقت سندس گريد وارن ماڻهن لاءِ اهو وڏي
۾ وڏو عهدو ليکبو هو. سندس قابليت

ايمانداريءَ جي ڪري، سرڪار ”راءِ
بھادر“ جو لقب ڏنس. پنهنجي نوڪريءَ جو ڳچ وقت شاھ بندر طرف
گذاريائين ۽ پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ ڪن بيروزگارن کي نوڪري وٺي
ڏيڻ ۾ مدد ڪيائين. ڪراچيءَ ۾ پنهنجون جايون هيس. پوءِ پينشن
وٺي پرين ۾ وڃي رهيو. علم جي واڌاري ۽ پنڌي ستاري جو گهڻو
ڪوڏيو هو. ارادو هئس ته پينشن وٺڻ کانپوءِ ڪجهه ديس جي شيوا
ڪجي، پر اڃا پينشن منظور ٿي ڪين آئي، ته پاڻ اپريل 1916ع ۾
گذاري ويو. پرين ۾ هڪ عجيب نموني جو ڪوھ ڪٽائي گهڻن جو سک
ڪيو هئائين. ديوان پهلاج راءِ پنهنجي پٺيان هڪ نياڻي ۽ چار پٽ
پرمانند، قيمتراءِ، سادورام ۽ گانگنداس ڇڏيا. سندس ڀاءُ ديوان
گورمڪداس زميندار حيات آهي ۽ هن وقت عمر ٽيهٺ کن ورهيه اٿس.

ديوان پرمانند منڍ ۾ سرڪاري نوڪري ڪئي، پر پوءِ زميندار
ٿي رهيو. هن وقت پرين ۾ زمينداري ڪندو آهي. منڍڪان ٿي وٺي
سادن سنڌ جي سنگ ۾ پئي رهيو آهي.

ديوان قيمتراءِ پهلاج راءِ جو جنم 1897ع ۾ ٿيو هو. اسڪول

مان تعليم وٺي جاتيءَ ۾ زمينداري ڪرڻ لڳو، ۽ اتي لوڪلبورڊ ۽ اسڪول بورڊ جو ميمبر ٿيو. 1930ع ۾ پاڻ جدا ٿيا، ۽ کيس ورهاست ۾ پرين جون زمينون مليون، جنهن ڪري 1931ع ۾ ڳوٺ وڃي رهيو، جتي هن وقت سينيٽري ڪاميٽيءَ جو چيئرمين آهي. پرين جي اسڪول جو به هڪ مکيه بانيڪار آهي. سندس فرزند مسٽر لوڪو مل بي. اي ۾ آهي ۽ سنڌيءَ

ديوان قيمتراءِ بهلاج راءِ ۾ ڪتابن لکڻ جو چاهه اٿس.

ديوان سادو رام بهلاج راءِ ايم. بي. بي. ايس پاس ڪري، ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽري ڪرڻ لڳو. سگهوئي پوءِ انگلينڊ مان ڪي ڊگريون حاصل ڪري، هندستان ۾ موٽي آيو. هن وقت نوابشاه ۾ هيلٿ آفيسر آهي.

ديوان گانگنداس انگريزي پنج درجا پڙهي، سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو ۽ پوءِ زمينداري ڪرڻ لڳو. هن وقت سيٺ اجو مل ليالرام جي ڪوٺيءَ ۾ پائيواري ڪم ڪري ٿو.

هانهان:

سنسڪرت ۾ ”وهني“ معنيٰ ”باهه“. انهيءَ مان ”وهنيان“ لفظ ٺهيو آهي، جنهنجو اچار ڦري ”وانهان“ ٿيو آهي، ۽ معنيٰ اٿس ”اڱڙيا يا باهه وارا“. اهي اڪثر حلوائ، پڪوڙائي، ڀوڳڙائي، نانارا، سونارا وغيره آهن، ۽ سندن ڌنڌو باهه بيان هلي ٿو. ”وانهان“ جو اچار ڦري ”واوا“ به ٿيو آهي. اهي به حلوائ ۽ پڪوڙائي آهن، ۽ کين چلهو تپائڻو پوي ٿو. هيءُ اصل ايوڊيا (اٿوڊ) جا ويل پنهنجو نسل سري رامچندر جي وڏي پٽ ڪش مان چڪين ٿا، ۽ ديويءَ جا آپاشڪ آهن (صفحه 25). اهي

سورج ونسي گھراڻي جا ڪتري راجپوت پوءِ وڻش وانگر ڌنڌو ڪرڻ لڳا، جنهن ڪري هاڻ وڻش ليکجن ٿا. سنڌين گرو ”سوائي صاحب“ آهن، جن سان گڏجي سنڌ ۾ آيا هئا. ڏسو صفحه 163 ۽ 164. هن وقت ڪيترا تعليم يافته وانھان توکرين ۾ آهن، ۽ منجهائن ڪي چڱن عهدن تي آهن. ڪي ڊاڪٽر ۽ وڪيل به آهن.

واوا!

ڏسو مٿي ”وانھان“.

پھريون ڀاڱو

پورو ٿيو

سنڌ جي ھندن جي تاريخ

جلد پيو

سٽاءُ

نمبر	عنوان	صفحو
------	-------	------

★ هندي

27-59	1- باب پھريون: آڳاٽو سنڌ سماچار
27	● قديم سنڌ جون حدون
27	■ سنڌو ۽ مھراڻ
28	● مھراڻ سڪڻ جا سبب
29	● نارائيسر ۽ ڪوٽيسر
29	● سري يا اپر سنڌ جي رونق
30	■ وچولي جي رونق

31	★ ڪراچي ضلعي وارو لاڙ
31	● سنڌونديءَ جا ڦاٽ
31	● سنڌوندي ۽ سمنڊ جي چٽاڀيٽي
32	● ڦاٽن ۾ ڦيرڦار

- 32 • سمنڊ جو هتي پري ٿيڻ
- 33 • ڪاري ۽ مٺي جون ڪاريون
- 33 • ڪارين جو ڏٺجڻ
- 33 • پاٽال بندر ۽ ٻه درياهي
- 34 • ٻه درياهيءَ جو ذڪر
- 36 • ديبل بندر
- 36 • لاڙي بندر
- 37 • ڌاراجا
- 37 • گهاري واري ڪاري ۽ پنيور
- 38 • گهوڙپاري ۽ وڪر
- 39 • ڪيٽي بندر
- 40 • ڪوٽڙي - الهرڪيو شاهه
- 40 • ريج ورنن
- 41 • ڪڪرالو
- 41 • شاهه بندر
- 42 • چوهڙ جمالي
- 42 • شاهه يقيق
- 43 • لاڏيون
- 43 • پير پٺو
- 44 • ساموئي
- 45 • ڪلان ڪوٽ
- 45 • رانڪون ۽ هندن جي ڪاريگر
- 46 • ڪوهن ۾ محفلون
- 46 • گرونانڪ صاحب جون ڇاڪڙيون
- 46 • تنگر نٿي جو وسڻ
- 47 • ”تنگر نٿو“ نالو ڪيئن پيو؟
- 48 • نٿي جو اڳوڻو اوج

- 51 • سڄاڻ
- 52 ■ شاهه ڪپور
- 53 ■ سير ڳنڍو
- 53 ■ لوڻ جون ڪاٺيون
- 53 • ٻن لاڙن جو ميلاپ
- 54 ■ فتح باغ ۽ جُون
- 55 • بدين
- 55 • لاڙ جي اڳوڻي صورت
- 56 ■ لاڙ ۽ ڪنڀات جو لاڳاپو
- 56 ■ رڻ جي رونق
- 58 • خوفناڪ زلزلو

2- باب ٻيو: سنڌ جا اڳوڻا هندو

- 60 ■ سنڌ جو آدم
- 61 • ڪڏهن ۽ ڪٿان آيا؟
- 62 ■ هندو مسلم ايڪتا
- 62 ■ سنڌ صوفي پرڳڻو
- 64 • سنڌ ۾ اسانت ■ اسانت
- 66 • عامل ۽ پائيند جو پيد
- 66 • مهاراڻي ڀرتاب کي سنڌ مان مدد
- 67 • همايون بادشاهه کي مدد

3- باب ٽيون: عاملن جي ترقي

- 68 • انگريزن جي صاحبيءَ جي شروعات
- 68 • انگريزي سڪڻ لاءِ چاه
- 69 • عاملن کي عهدا
- 69 • سنڌي ۽ انگريزي اسڪول

- 71 ■ حيدرآبادي عامل ۽ نوڪريون
- 72 ■ بمبئي وڃڻ لاءِ واٽون
- 73 ■ ساهتيءَ وارن لاءِ اهنج
- 74 ● حيدرآباد تعليم يافتن جو گهر
- 74 ■ اوائلي گريجوئيٽ
- 75 ■ ڪراچيءَ ۾ سنڌ ڪاليج
- 76 ■ عاملن جو ولايت وڃڻ
- 76 ■ عاملن جو زور وٺڻ
- 77 ■ عاملن جو فخر
- 78 ■ عاملن ۾ انقلاب

80-93 -4- باب چوٿون: پائيندن جي ترقي

- 80 ● وڻج واپار
- 81 ■ هنرن کي همٿائڻ
- 82 ■ ڪارخانا
- 82 ■ قديم سنڌ ورڪي
- 83 ■ آلهندي ايشيا سان واپار
- 83 ■ يورپ ۾ سنڌ جي مشهوري
- 84 ■ روم ۾ سنڌورڪي
- 84 ■ جهاز رانيءَ ۾ ترقي
- 85 ■ هندن جون بينڪون
- 85 ● جاوا ۽ سنڌورڪي
- 85 ■ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جا سنڌورڪي

88 هائوڪن سنڌورڪين جي تاريخ

- 93 ● سنڌورڪين جي ائسوسيئيشن
- 93 ● سنڌورڪين جي ڪمائي

5- باب پنجون: هندو آسترين جي ترقي 94-109

- 94 • سماج ۾ ڦيرو
- 94 ■ اڳوڻيون حالتون
- 96 ■ وڌيا جي شروعات
- 98 ■ اعليٰ تعليم
- 99 • وهانءَ ۽ ڌيتي لپتي
- 100 • گهرو جيتوت
- 101 • ننڍا ۽ ٻانهينءَ کي نيڪالي
- 102 • گڏيل ڪٽنب ۽ اوطاقن جو رواج گهٽجڻ
- 104 ■ نوان فيشن ۽ وڌيل خرچ
- 105 • هاڻوڪي منورتيءَ بابت رايو
- 105 ■ ڌرمي ڳالهيون
- 106 • زالن ۾ انقلاب
- 107 ■ زالن جي ڪانفرنس
- 108 • ڪستوربا گانڌي فنڊ
- 108 • بالڪن جي هاري ۽ گرل گائيڊس

6- باب ڇهون: سنڌ جي ترقي 110-114

- 110 ■ هندن جي صاحبي
- 110 • مسلمانن جي صاحبي
- 113 ■ سرڪار جي آمدني ۽ خرچ
- 113 • شرطي جاگيرداريءَ جو سرشتو
- 114 • زمين جو وڪرو
- 114 ■ زمينداري سرشتو

7- باب ستون: سنڌ جو وڻج واپار ۽ واپار جا مکيه مرڪز 115-141

- 115 • واپار لاءِ واٽون

115 •. سمنڊ جي رستي واپار

117 **ڪراچيءَ جي ڪهاڻي**

128 • ٽپال جون ٽڪليون

129 • سنڌ جو تخت گاه ڪراچي

129 • ڪراچيءَ جو آئيندو

130 • سنڌونديءَ جي رستي واپار

131 • پراڻو سکر

131 • نئون سکر

137 **خشڪيءَ جي رستي واپار**

137 • شاهي رستا

137 • ڪراچيءَ کان ٺٽو ۽ سيوهڻ

137 • سيوهڻ کان شڪارپور ۽ جيڪب آباد

137 • حيدرآباد کان روھڙي ۽ ملتان

138 • لکپت وارو رستو

138 • حيدرآباد کان جوڌپور

138 **شوقين شهر شڪارپور**

138 • شڪارپور جو وسڻ

139 • شڪارپور جو واپار

142-146 **8- باب اٺون: حيدرآباد جي حقيقت**

142 • حيدرآباد جي اوائلي صورت

143 • حيدرآباد جو وسڻ

145 • هندن جا پورهيا ۽ سندن حق

9. باب نائون: آڪھين جا احوال

147-329

- 147 ■ آسواڻي
- 147 ■ آٿلاڻي نڪ ”ڇيٽرا“
- 148 ■ آٿلسنگاڻي نڪ ”تلريجا“
- 148 ■ اُتمچنداڻي نڪ ”ڪڪا“
- 149. ■ اُتر سنگھ
- 149 ■ امرناڻي
- 149 ■ ايسراڻي
- 151 • بنيجا
- 151 ■ بجاج
- 152 ■ برهم ڪتري
- 155 • بهرناڻي
- 156 • بهرواڻي
- 157 ■ ٻالاڻي
- 158 • ڀاٽيا
- 163 ■ جواهرِي ڀاٽيا نڪ ”نئين گانڌي“
- 165 ■ ڀارواڻي
- 167 ■ ڀاڳچنداڻي . ۱
- 168 ■ ڀاڳچنداڻي . ۲
- 168 • ڀڳت
- 170 • ڀڳواناڻي
- 170 • ڀرجواڻي
- 171 ■ ڪاهري
- 171 • ڪارڪ بندر ۽ ڪراچي
- 172 • سيوهڻ ۽ ڦرلٽ
- 173 • براهمن جو پڇاءُ
- 174 • ٻوڙواڻين جي سخاوت

175	■ پئسي جو زور
176	■ ميرن سان چڪري
177	● ڪراچيءَ جا والي پوڄواڻي
177	● پوڄواڻين سان رعايتون
178	● سيٺ هوتچند سان زبردستي
180	● پوڄواڻين جي انگريزن کي مدد
181	● پوڄواڻين جو سلسلو
183	● تختاڻي
183	● تُلُسيائي - ۱
189	■ تُلُسيائي - ۲
190	● تولائي - ۱
190	■ تولائي - ۲
190	● تولائي - ۳
191	● تيجسنگاڻي
191	● نارائي
193	● پارواڻي - ۱
194	● پارواڻي - ۲
194	● پڳراڻي
194	● پوچارا
195	■ جڳتياڻي (پنجابي)
196	■ جواهرِي ڀاتيا
196	● جئسنگاڻي
197	● جيئڙا
198	■ جينواڻي
199	● ڇاولا
199	■ چئناڻي
200	● ڇيلاڻي

205	• پڻتوڻي
206	• چڱاڻي
207	■ خوبچنداڻي - ۱
208	■ خوبچنداڻي - ۲
208	• دوداڻي
213	■ دنجاني
215	■ ڏير ملاڻي
215	■ ڏاسواڻي
216	• ڏوڏيجا
220	• ڏيونائي
221	• رامچنداڻي - ۱
222	■ رامچنداڻي - ۲
222	• رام رکياڻي
222	• راءِ ڪنگهور
223	• روپاڻي
224	• ساگراني
226	■ ساگر نائين جو سلسلو
226	(الف) آسانند جي آڪھ
226	(۱) مڪي تلوڪچند
227	(الف) مڪي کيمچند تلوڪچند
228	(۱) مڪي هوتچند
228	■ مڪي نارائنداس
228	• مڪي پيسو مل
229	■ مڪي واڌو مل
229	• مڪي بگو مل
231	■ مڪي تيجو مل تلوڪچند
231	■ مڪي نهچلداس تيجو مل
233	(۲) مڪي آلو مل تيجو مل
235	(۳) مڪي بگو مل تيجو مل

- 236 (۴) ڪندو مل تيڃو مل
- 236 (ب) مڪي ڏيئو مل تلوڪچند
- 236 (پ) مڪي ڪوڏو مل تلوڪچند
- 236 (ت) مڪي آسن مل تلوڪچند
- 237 (ث) مڪي آسڪرنداس تلوڪچند
- 237 ■ مڪي بستراءِ آسانند
- 239 (ب) مڪي مجلسراءِ جي آڪھ
- 239 (ب) مڪي تاراچند جي آڪھ
- 242 ● مڪي هيرانند
- 245 ■ مڪي سڪرامداس
- 247 ■ مڪي گروڏنو مل سڪرامداس
- 248 ■ مڪي هرڪشنداس گروڏنو مل
- 250 ■ مڪي منگهارام گروڏنو مل
- 252 ■ مڪي پرسرام منگهارام
- 253 ■ مڪي وشننداس هيرانند
- 253 ■ مڪي دنراجمل وشننداس
- 254 ■ مڪي چوٿرام دنراجمل
- 255 ■ مڪي ديارام وشننداس
- 256 (پ) مڪي وليرام ڌرمداس جي آڪھ
- 257 ● مڪي لوڪو مل وليرام
- 257 ■ مڪي ڪيٿلداس لوڪومل
- 258 ● مڪي چانڊومل وليرام
- 259 ■ مڪي پريتمداس چانڊو مل
- 261 ■ مڪي جينانند پريتمداس
- 261 ■ مڪي گوبندرام پريتمداس

264	• سٽرا
266	• سپاهيملائي
273	• سنڌي پنجابي
273	• سهتا
274	■ شوداسائي
275	• شهائي
282	■ شيوڪرامائي
282	■ عيدناڻي
283	■ غريبڊاسائي
283	• ڪاريا
284	■ ڪانجن
284	■ ڪريالائي - ۱
290	• ڪريالائي - ۲
290	• ڪٽواڻي
291	■ ڪرانا
291	■ ڪلڻائي
292	■ ڪيٽلڊاسائي
293	■ گانڌي
293	■ گيانچنداڻي (گياني)
296	• لالواڻي - ۱
297	• لالواڻي - ۲
297	• لاهوري
297	■ لڪاڻي
298	• لڪواڻي
298	■ لڪياڻي
300	■ لا
300	■ ماڻا
301	■ مٽي
301	■ منسڪاڻي

304	■ منشيائي - ۱
304	■ منشيائي - ۲
304	● موٽيائي
305	■ موٽواڻي - ۱
307	■ موٽواڻي - ۲
307	● موٽواڻي - ۳
308	■ موٽواڻي - ۴
308	● موٽرجاڻي
308	■ مهٽروٽري
309	● ميرچنڊاڻي
309	■ ميرچنڊاڻي گهٽي ۽ وارا
311	● فوجداري گهٽي ۽ وارا
316	■ ناگپال
316	■ نانواڻي
320	● نصرپوري ۽ ڇاپرو
321	■ واڌواڻي - ۱
324	■ واڌواڻي - ۲
324	■ واسواڻي
326	● هائيزاماڻي
327	● هنگوراڻي

330-336

	هنڊن جي لڏپلاڻ جي تاريخ
330	■ ويدڪ زماني ۾ لڏپلاڻ
330	● اتهاسڪ زماني ۾ لڏپلاڻ
331	■ ٻوڏي زماني ۾ لڏپلاڻ
331	■ عربن جي ڪاهه وقت لڏپلاڻ
332	● مسلمانن جي صاحبيءَ ۾ لڏپلاڻ
333	● انگريزن جي صاحبيءَ ۾ لڏپلاڻ
333	● هاڻوڪي لڏپلاڻ جو ذڪر

منڍ

هن ڪتاب جو پهريون ڀاڱو جون 1946ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيم، ته جن عامل توڙي پائيند پائرن جي آڪهين جا احوال ان ۾ نه هئا، تن مان به ڪن خوشيءَ سان اهو خريد ڪيو، ۽ هن قسم جي تاريخ هئڻ جي ضرورت سمجهي، پنهنجن آڪهين جا احوال ٻئي ڀاڱي ۾ وجهڻ لاءِ مون کي ڏنائون. مڪي منگهارام گرو ڏن مل گهڻي تڪليف وٺي، پنهنجي سڄي ساگواڻي خاندان جي مڪمل تاريخ تيار ڪئي آهي سا هن اڪرين لکيل مون کي ڏنائين، ۽ اها سموري مختصر طرح هن ڀاڱي ۾ ڏني اٿم. حيدرآباد جي مڪي گوبندرام پريتمداس ۽ ڀائي پرتاپ ڏيئلداس، ۽ ڪراچيءَ جي سيٺ سڪديو اوڌوداس يارواڻي ۽ ايم. ايل. اي (سينٽرل) پنهنجا احوال به ڏنا، پر ڪن ٻين آڪهين جا احوال به وٺي ڏنائون، جنهن لاءِ سندن گهڻو شڪر گذار آهيان. ڪراچيءَ جي پوڄواڻي سڀني بابت ڪيتريون آڳاٽيون ڳالهيون سيٺ نائونمل جي انگريزيءَ ۾ لکيل احوال مان ملين. انهيءَ ڪتاب ۾ ميرن جي صاحبيءَ جون گهڻيئي ڳالهيون آهن، جن مان ڪي مڪه هن ڪتاب ۾ ڏنيون اٿم.

سند جا ڪي وڌيڪ احوال ڪيندا هئا. سي ڪن ڪامياب ڪتابن مان ڳولي ڪڍيم؛ باقي هاڻوڪن سنڌورڪن جي تاريخ پاڻ هڻڻ ڇڏي ڇڏي. سنڌ ورڪن جو ڪجهه وڌيڪ احوال مڪي منگهارام گروڏن مل هٿ ڪري ڏنو، جو پڻ گڏيو آهي. ائين ڪن ڀائرن مدد ڪئي، ته مون وٽ ڪيتروئي مضمون اچي ڪٽيو، جو سمورو هن ٻئي ڀاڱي ۾ ڏنو آهي.

سنڌ ۾ هندن جون هزارين آڪهيون آهن، ۽ ڪنهن به هڪ جڳي جي جاءِ نه آهي، جو سڀني آڪهين جا احوال يڪي سرهٿ ڪري سگهجي. جيڪڏهن سنڌ جي جدا جدا پنڄائتن جا مڪي ۽ سر پنڄ احوال وٺي ڏيڻ ۾ مدد ڪن، ته پوءِ هن ڪتاب جا جيڪر ڪيترائي ڀاڱا ڪڍي سگهجن. لکن جي محنت، ڇپائڻ جي تڪليف ۽ ڇپائيءَ جو سڀ خرچ مان ڪريان ٿو؛ باقي رڳو مددگار گهرجن، جي احوال وٺي ڏين.

هن ڪتاب جي ٻنهي ڀاڱن ۾ آڪهين جا احوال الف ب وار بيهاريا آهن؛ پر ائين نه آهي، ته اڌ جيترو مضمون پهرئين ڀاڱي ۾ ۽ باقي اڌ جيترو ٻئي ڀاڱي ۾ آهي. هر هڪ ڀاڱو پنهنجي جاءِ پورو نٿو آهي، تنهن ڪري جنهن کي جيڪو ڀاڱو وٺي سو اڳ ۾ پڙهي. ايترو آهي، ته جيڪي تاريخي ڳالهائون پهرين ڀاڱي ۾ اڳيئي آهن، تن مان ڪن جي ذڪر ڪرڻ جو وري ضرور ٿيو آهي، ته پڙهندڙن جو ڌيان پهرين ڀاڱي ڏي ڇڪايو آهي، ته هن ٻئي ڀاڱي ۾ ساڳي ڳالهه دهرائي نه پوي.

هن ڪتاب جي ٻنهي ڀاڱن ۾ مون رڳو پڳڙ آهنڙن وڌن نامور ماڻهن ۽ ديش ڀڳتن جا احوال ڪين ڏنا آهن، جن اسان جي ديس جا گهڻا پريا آهن، يا ٻيءَ طرح پاڻ موڪين ٿا، يا جي وڏا سنت ۽ مهنت ٿي گذريا آهن؛ اهڙن مهاڀرشن جا، جيون چتر اڳيئي ڇپيل آهن. مون آڪهين جا احوال ڏنا آهن، جن ۾ انهن مهاڀرشن جا احوال به ڏنا آهن، جنهن ۾ ڪري انهن جو خاص طرح اونو مون ڪيو ٿي ڪونهي. منهنجي مراد ئي هي آهي، جا کولي ٻڌايان ٿو.

سنڌ ۾ آڪالي يا خالصا، برهم ڪتري، ڀاتيا، ڇاپرو، سهتا، لالا، ٺاٺا، وانجهان وغيره آهن، جن مان ڪن ٿورن جا تاريخي احوال جدا جدا

ڪتابن ۽ اخبارن يا مخزنن ۾ ڇپيل آهن، ۽ ڪن احوالن جي رڳو انهن خاندانن جي ڪن پير مردن کي سڏ آهي؛ پر ٻين کي ڪل نه ڪانهي. مون ڪوشش ڪري، اهي سڀئي احوال هٿ ڪري، هن ڪتاب ۾ آڻي هيڪاندا ڪيا آهن، ته جنهن کي جيڪو احوال ڪپي، تنهن کي اهو سولائيءَ سان هن هڪڙي ڪتاب مان ملي سگهي. هيءَ پڙهندڙن لاءِ هڪ وڏو سهنج ڪيو اٿم، ته جدا جدا ڪتابن ۽ اخبارن هٿ ڪرڻ ۽ ٻين کان پڇائن ڪرڻ جي تڪليف کان چٽي پون.

ٻي ڳالهه ته سنڌ ۾ جيڪي هندن جون آڪهيون آهن، تن مان ڪيترين جي اڳاٽن احوالن مان ڪي تاريخي حقيقتون ملن ٿيون، پر اهي ڪنهن قلمبند ڪونه ڪيون آهن؛ جنهنڪري جيئن وقت ويندو گذرندو، تيئن ماڻهن کان وسرنديون وينديون. اڄ به پنهنجيءَ آڪه جو جيڪو احوال ڪو پير مرد ٻڌائي سگهندو، سو سندس پويان مشڪل ٻڌائي سگهندا. انهيءَ سبب سڄيءَ سنڌ ۾ وڙول وجهي، ۽ ڪيترن پير مردن کان پڇائون ڪري، هندو آڪهين جا احوال جيڪي به ملي سگهيا اٿم، سي ڏنا اٿم، ته سندن پڙين لاءِ سوجهرو ٿئي. آڪهين جا احوال جنهن ترتيب تي بيهاريا اٿم، سا هتي منڍ ۾ ئي ٻڌايان ٿو، ته هن کانپوءِ جيڪي ڀائر پنهنجن آڪهين جا احوال مونکي موڪلين، سي ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون ان ۾ ڄاڻائين. هن ڪتاب ۾ هر هڪ آڪه جي نالي سان گڏ پهريائين ”نڪ“ جو نالو ڏنو اٿم، جو سڀ آڪهين جدا جدا نڪن جون شاخون آهن. جيڪڏهن ڪي آڪهين ساڳيءَ نڪ جون آهن، ته انهنجا نالا به اُتي جو اُتي ڏنا اٿم، ته انهن آڪهين وارن کي سڏ پوي، ته سندن نڪڙيا سؤٽ ڪهڙا ڪهڙا آهن. ائين نڪ جو نالو ڏيئي، پوءِ ٻڌايو اٿم، ته انهيءَ آڪه جا وڏا اصل سنڌ جا رهاڪو هئا، يا ڪٿان ٻاهران آيا. جيڪي ٻاهران آيا هئا، تن بابت ڄاڻايو اٿم، ته اهي ڪٿان آيا، ڪڏهن آيا، ڪهڙي سبب آيا، سنڌ جي ڪهڙي شهر يا ڳوٺ ۾ اچي رهيا، هن وقت سندن گهر اٽڪل ڪيترا آهن، ۽ منجهائن ڪهڙا ڪهڙا بزرگ ٿي گذريا آهن. ڪنهن آڪه جي ڪا خاص ريت رسم آهي، جا ٻين آڪهين ۾ عام نه آهي، ته اها به ڄاڻائي اٿم. هيءَ ڳالهيون سنڌ جي پنڀگتي تاريخ جو هڪ مکيه ڀاڱو آهن. اهڙن احوالن مان قديم سنڌ

جي تاريخ جوڙڻ لاءِ گهڻو ئي مصالحو ملي ٿو. تنهن ڪري اهو ڪيو ڪيندو
يو وڃان.

سڀني آڪهين جا تاريخي احوال مان پنهنجي خرچ تي وٺيو ڇپايان،
تنهن ڪري جنهن به عامل توڙي پائيند پاء ڪي پنهنجيءَ آڪهه جو احوال
موڪلڻو هجي، سو بلاشڪ موڪلي؛ باقي شخصي احوال ۽ بلاڪ فوٽا جنهن
ڪي ڇپائڻا هجن، سو پنهنجي خرچ تي ڇپائي. جنهن لاءِ مون سان هينينءَ
اٿرييس تي لکيڙهه ڪري. جن جا شخصي احوال ۽ بلاڪ فوٽا هن ڪتاب
جي جنهن ڀاڱي ۾ ڇپيا، تنهن ڀاڱي جي هڪ ڪاپي کين مفت موڪلي
ويندي، ۽ ٻيا ڀاڱا خريد ڪن يا نه ڪن، سا سندن مرضي.

سڀني هندو آڪهين جي تاريخي احوالن ڇپائڻ جو خرچ مون پاڻ تي
پڌو، ۽ ڪنهن کان به ڇنڊو ڇيرو نڪو ورتو اٿم، نڪو وٺو اٿم، ته خرچ
جي پورائي ڪرڻ جو خيال به مونکي ضرور ڪرڻو پيو. سنڌ ۾ حالت هيءَ
آهي، ته اسڪولن ۽ ڪاليجن لاءِ جيڪي درسي ڪتاب منظور ٿين ٿا، سي
چوڪريون ۽ چوڪرا وٺڻ لاءِ ٻڌل رهن ٿا؛ باقي هن قسم جا ڪتاب ڪو
هڪڙو چئو چاه پئي وٺي ٿو، ته پندرهن ويهه چٽا ڪانس وٺي پڙهن ٿا، ۽
پنهنجو پئسو نٿا خرچين. اهڙيءَ حالت ۾ ههڙا ڪتاب جيڪر ڪڍڻ ئي
مشڪل ٿي پون، خاص هن ڪري جو هن وقت پن، ڇپائيءَ ۽ جلد ٻڌائيءَ
جا خرچ اڳي کان ٿيڻا چوڻا آهن. انهيءَ سبب شخصي احوالن ۽ بلاڪن کي
به جاءِ ڏني اٿم. ته ڪي انهن جي ڇپائيءَ مان ۽ ڪي ڪتاب جي وڪري
مان پئسو پيدا ٿيندو رهي، ته ٻيا ڀاڱا ڪڍڻ سولا ٿين، نه ته خرچ کي پورو
پئجي ڪين سگهيو. اهو رستو اختيار ڪيو اٿم، ته هيءَ ڪتاب ”ڪير ڪير
آهي؟“ (Who's Who?) جو ڪم به ڏئي ٿو. ائين ٻٽا ڪارج سڏ ٿين ٿا.

جيڪي ڀائر پنهنجا شخصي احوال ۽ بلاڪ فوٽا نه وجهائين، سي به
پلي ته پنهنجي آڪهه جو تاريخي احوال موڪلين، ته اهو مان پنهنجي خرچ تي
ڇپائيندس. پاڻ رڳو ايترو ڪن، جو ميونڪي اڳواٽ اطلاع ڏين، ته ڪين
پنهنجيءَ برادريءَ لاءِ ڪتاب جون اٽڪل ڪيتريون ڪاپيون ڪپنديون، ته
مان اوتريون ڇپايان.

مان پنهنجي مير شخصي احوالن کان وڌيڪ دٻان تاريخي ڳالهين ڏي

ڏيندو پيو وڃان. هن ڪتاب جي پهرين ڀاڱي جي پهرين ڇاونهاهه صفحن ۾ ”هندن جي صاحبيءَ جي تاريخ“ ڏني اٿم، جنهن ۾ ڪيترين ڳالهين سان گڏ اهو به ڄاڻايو اٿم، ته هڪ هنديءَ يا گڏيل ڪٽنب جو رواج ڪيئن پيو؛ گهڻين، برادرين، ڳوٺن ۽ ڀرڳڻن جون پنڄاڻيون ڪيئن ٺهيون، ۽ ڪيئن ايڪتا جو انگ وڌائي، هڪٻئي جي گڏيل ڪوشش سان علمي، ملڪي، پنڳتي، نيتي، ڌرمي ۽ ٻين ڳالهين ۾ ترقي ڪري هاڻوڪي ڪڙيءَ تي اچي پهتا آهيون. اهڙي تاريخ اڄ تائين ڪنهن به ڪانه لکي آهي، تنهنڪري اها پهرين ڀاڱي جي مندر ڏني اٿم، جو انهن ڳالهين جو هن ڪتاب جي مضمون سان وڏو ئي واسطو آهي.

هن ٻئي ڀاڱي جي مندر ۾ ڪي وڌيڪ تاريخي حقيقتون ۽ عاملن ۽ پائينندن جون ڪي مکيه ڳالهيون ڄاڻايون اٿم. اسان جن هندو استرين ڪيتري قدر ترقي ڪئي آهي، تنهن ڳالهه جو ذڪر ڪرڻ به ضروري سمجهم. اهو تاريخي احوال ڪماري سرلا جڳمول نرسين ايم. اي، پرنسيپال تولارام گرلس هاءِ اسڪول حيدرآباد جي کان لکايو اٿم، جو انهيءَ ڳالهه جي کيس گهڻن کان وڌيڪ سڌ آهي. مطلب ته هن ڪتاب کي هر طرح ڪارائتي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم، جنهن ڪري اميد ته پڙهندڙن کي گهڻو پسند پوندو. جيڪڏهن هن ڪتاب کي اڃا به وڌيڪ ڪارائتي ڪرڻ لاءِ ڪي ٻيون به ڳالهيون ڪوڏسيندو، ته انهن کي به گهڻي خوشيءَ سان ٿين ڀاڱي ۾ جاءِ ڏيندس.

ڪن اڳوڻن يورپي عالمن سنڌ کي ”سٽل ڀرڳڻو“ ۽ ”دڪي ماٿر“ ڪوٺيو آهي، پر اهو اڳيون زمانو گذر ڪري ويو. هن وقت سنڌ ۾، خاص ڪري سنڌ جي هندن ۾، اڳي کان گهڻي ڄاڳرتا آهي، ۽ پنهنجي جيوڻ عزت آبرو ۽ سبڪ سان گذارڻ لاءِ ايڪتا جي اوت ورتي اٿن. سنڌ جون حالتون وقت بوقت ڦرنديون ڏسي، ڀليءَ پٽ محسوس ڪرڻ لڳا آهن، ته هڪٻئي سان ملي ڪم ڪرڻ ۾ ئي سڄي هندو جاتيءَ جو ڀلو آهي. ان لاءِ هڪ عمدي واٽ هيءَ ورتي اٿن، جو ويجهڙائيءَ ۾ ”سنڌ سرو هندو پنڄاڻ“ ٺاهي اٿن، جنهن ۾ عامل توڙي پائيندڙ، ڪانگريس توڙي غير ڪانگريس، شامل ٿيا آهن، ۽ سڀ وڻيا وساري، هندن جي بهبوديءَ جو

اٺو ڌاريو اٿن، ۽ هر طرح پاڻ پيا موکين. اهڙيءَ حالت ۾ ضرور سمجهڻ، ته قديم زماني کان وٺي اڄ تائين هندن جي مڪمل تاريخ تيار ڪجي، ۽ هن کان پوءِ وقت بوقت جيڪي به ٿيندو رهي، سو ان ۾ گڏجي، ته هندن جي جيوت جو هر هڪ دور اسان جن پوين کي به سمجهڻ سولو ٿئي. مون کي اميد آهي، ته هندن جي اهڙي مڪمل تاريخ جوڙڻ لاءِ منهنجو هيءَ ڪتاب بنياد پٿر جو ڪم ڏيندو. هڪ واريءَ آڏائو اڏيو پيو هوندو، ته پوءِ پيا ان ۾ سولائيءَ سان ستارو ۽ واڌارو ڪري سگهندا، تنهن ڪري سنڌ جي هر هڪ هندوءَ کي هيءُ ڪم پنهنجو ڪري سمجهڻ گهرجي، ۽ احوالن کڻي ڪرڻ ۾ جيڪا به مدد ڏيئي سگهي سا ڏئي. تاريخ سان گڏ آڪهين جا احوال به ڏنا اٿم، ته هر هڪ هندوءَ جو ڪتاب سان شخصي واسطو هجي ۽ هن ڪتاب کي پنهنجي آڪهه جي تاريخ ڪري سمجهي. اهڙو ڪتاب سڄي هندستان ۾ پينگالين، مرهٽن، گجراتين يا ٻين اڄ تائين ڪونه ڪڍيو آهي. هيءَ هڪ نئين نموني جي پنڌي تاريخ آهي، جنهن جي جوڙڻ لاءِ هيتري مٿاڪت ڪئي اٿم.

آڪهين جي تاريخي احوالن بابت مون کان خيتري قدر ٿي سگهيو آهي، تيتري قدر پوريءَ طرح تحقيقات ڪئي اٿم. انهيءَ هوندي به هن ڪتاب جي ڪنهن به ڀاڱي ۾ ڪنهن کي به ڪا خامي يا غلطي نظر اچي، ته ڀلائي ڪري اها منهنجي ڌيان تي آئي، ته مان گهڻي خوشيءَ سان اها ستاريندس، جو تاريخ ۾ ڪنهن به قسم جي خامي يا غلطي هرگز هئڻ نه گهرجي.

77، مڊل ڪلاس ڪالوني، ڀيرو مل مهرچند

اجمل خان روڊ،

بندر روڊ ايڪسٽينشن، ڪراچي 50

1 مارچ 1947ع

باب پهريون

آڳاٽو سنڌ سماچار

قديم سنڌ جون حدون:

سنڌ جي ھندن جي تاريخ پوريءَ ريت سمجھڻ لاءِ پهريائين سنڌ جي آڳوڻي صورت ڌيان ۾ رکڻ گهرجي، جو هر هڪ ملڪ جي طبعي صورت ۽ آب هوا جو اُتي جي رهاڪن تي وڏو ئي اثر ٿئي ٿو. اڳي سنڌ جي رونق ئي ٻي هئي، ۽ حدون به علحديون هيس.

رگ ويدڪ زماني ۾ سنڌ، پنجاب ۽ گندار (قندار) وارو پاسو تن سڀني کي گڏي ”سندو ماٿر“ سڏيندا هئا. رگ ويد کانپوءِ جي زمانن ۾ به سنڌ ۽ پنجاب جي حڪومت ڪيترو وقت گڏيل هئي. (ڏسو پاڻو پهريون، صفحہ 19، 20، 38، 39، 44 ۽ 50).

سنہ 711ع ۾، عربن جي ڪاهه وقت، سنڌ جون حدون ڪشمير کان وٺي سورت (گجرات) تائين، ۽ افغانستان ۽ بلوچستان جي حدن کان وٺي عربي سمنڊ تائين هيون؛ جنهن ڪري ارم پيلو (لس پيلو) ۽ مڪران ڪنارو به سنڌ ۾ اچي ٿي ويا. مطلب ته آڳوڻي سنڌ هاڻوڪيءَ سنڌ کان ٻيڻي ٿيڻي هئي. آباد به جهڙي چئجي تهڙي هئي، ۽ ان لاءِ سبب هو.

سندو ۽ مهراڻ:

ڪنهن نهايت قديم زماني کان وٺي ويندي ڪلهوڙن جي صاحبيءَ تائين، سنڌ ۾ ٻه وڏيون نديون هونديون هيون: هڪڙي ”سندو“ ۽ ٻي ”سندو ساگر“ يا ”مهراڻ“. جنهن کي ”هاڪرو“ ۽ ”واهنده“ به سڏيندا

هئا. هن وقت الهندو نارو واهه آهي؛ پر اڳي سنڌوندي ان جي پيٽ مان وهندي هئي. ٻي وڏي ندي مهراڻ يا هاڪرو، پنجاب مان اچي، بهاولپور رياست کي ريج ڏيندي، ٻوهڙيءَ کان اڍائي ڪوهه پري، الور واري ٽڪريءَ جي ٻنهي هينان لنگهندي هئي (ڏسو ”چچ نامو“). ۽ اتان وڏو ڦيرو ڪري، اُڀرندي ناري جي پيٽ مان وهندي هئي. اڳي اُڀرندو نارو، ڏيولي تعلقي جي ڏکڻ ڏي، ڳوٺ رحمڪي بازار (رحمون ڪي بازار) جي ويجهو ڪڇ جي رڻ وٽ، هاڻوڪي دوري پراڻ ۾ وڃي چوڙ ڪندو هو.

”پراڻ“ لفظ جي معنيٰ ئي آهي ”پراڻو“ يا ”جهونو“ (درياهه). مهراڻ يا هاڪري ڪي مٿين پاسي کان پنجاب جي ستلج نديءَ جو پاڻي گهڻي ڀرتي ڪندو هو، ۽ هيٺين پاسي کان سنڌو نديءَ جو پاڻي، حيدرآباد جي هاڻوڪي ٿليني واهه کان ٿوري ڦريل وات وٺي، ريڻ واهه جي پيٽ مان لنگهي، بدين تعلقي جي پريان انهيءَ ساڳي پراڻ ۾ وڃي پوندو هو. پاڻيءَ جي انهيءَ ٻئي ڀرتيءَ سبب، پراڻ ڳوڙيون ۽ گڙگات ڪندي، ڪوري ڪاريءَ سان وڃي گڏبي هئي، جا مغليين تعلقي جاتيءَ جي پريان آهي، سنڌ کي ڪڇ علائقي کان ڌار ڪري بيٺي آهي. ڪوري ڪاريءَ ۾ پراڻ جو پاڻي وڃي پوندو هو، ته اها ٿوڪجي وهندي هئي، ۽ لڪپٽ وٽان لنگهي، ڪڇ جي نار ۾ وڃي چوڙ ڪندي هئي. مطلب ته اڀرندو نارو ۽ الهندو نارو هن وقت واهه آهن؛ پر اڳي اهي ٻه وڏا درياهه هوندا هئا، انهن تي آبادي جهڙي چئجي تهڙي ٿيندي هئي.

مهراڻ سڪڻ جا سبب:

ڪنهن قديم زماني کان وٺي سنڌوندي نصرپور وٽان وهندي هئي، ۽ سري امر اڏيري لال صاحب عيسوي ڏهين صديءَ ۾ (سنبت 1007 ۾) اتي اوتار ڌاريو هو. نصرپور وٽان درياهه وهندو هو، ته ريڻ واهه جو پراڻي ٿلينيءَ کان اڳي هو، تنهنڪري پاڻي جام ملندو هو، ۽ اهو هاڻوڪي دوري پراڻ ۾ وڃي چوڙ ڪندو هو، جيئن مٿي اڳيئي چيو ويو آهي.

سنه 1758ع ۾ سنڌونديءَ نصرپور وٽان رخ ڦيرائي، هاڻوڪي وات ورتي. ته ريڻ واهه جو وهڻ بند ٿي ويو. پوءِ پراڻي ٿليني جاري ٿي، ۽ ان جو

پاڻي پراڻ کي پھچڻ لڳو. حيدرآباد جي پراڻي ڦليليءَ جو پاڻي پراڻ جي پيٽ مان لنگهي، جاتي تعلقي جي ڀرڻان، ڪوري ڪاريءَ مان وهي وڃي سمنڊ ۾ پوندو هو. سا ڳالهه هن وقت عجب جهڙي پيئي لڳي، پر اڳي ائين هو. (ڏسو سنڌ گزيٽيئر، صفحو 14)؛ پر اها حالت گهڻي تائين نه هلي، جو درياھ وڌيڪ رخ ڦيريو، ته خود ڦليلي سڪي ويئي. ستلج نديءَ پنجاب طرف رخ ڦيرايو. ته مھراڻ کي پاڻيءَ ملڻ کان هيڪاري جواب مليو ۽ سڪڻ لڳو. 16 جون 1819ع جي ڪڇ جي رڻ طرف خوفناڪ زلزلو ٿيو، ته مھراڻ يا هاڪرو بنھ عدم موجود ٿي ويو!

نارائڻسر ۽ ڪوٽيسر:

سنڌوساگر يا مھراڻ (هاڪري) جو ذڪر ھندن جي وشنو پراڻ ۾ به آهي. مھراڻ جو منو پاڻي ڪڇ جي نار جي ڪاري پاڻيءَ سان وڃي گڏبو هو، تنهنڪري وشنو پراڻ ۾ ڄاڻايل آهي، ته اتي نديءَ جو وهانءُ سمنڊ سان ٿيندو هو. هيءَ رنگين زباني آهي. سمنڊ ۽ نديءَ جي سنگم ڪري، انهيءَ پاسي نارائڻسر ۽ ڪوٽيسر ھندن جا تيرت ٿيا. اڄ به ڪيترا ھندو نارائڻسر ۾ پتر ٻولائڻ ويندا آهن.

سري يا اڀر سنڌ جي رونق:

سنڌونديءَ جون ڦرديون گرديون مشهور آهن. اڳي ڪشمور بند ۽ ٻيا بند ڪين هئا، تنهنڪري سنڌونديءَ کي رخ ڦيرائڻ ۾ روڪ ٿيندي ڪانهي، ۽ ڪيترا هنڌ پاڻيءَ هيٺ ٻڏا پيا هوندا هئا. انهيءَ سبب سنڌ ۾ بيلا به هاڻوڪي کان وڌيڪ گهڻا ۽ گهاٽا هوندا هئا. ڪينڌڪوٽ طرف اڳي ٻيلن جون ٻاجهون لڳيون پيون هونديون هيون، اهي اڳيان وڻ وڍائي هاڻوڪيون آمدرفت جون واٽون ٺاهيون اٿن.

اڀر سنڌ ۾ زڳو ڀڳو جهنگ ڪين هوندا هئا، پر رنگ به هوندا هئا. مسٽر رڪلداس بئرجي، آرڪيالاجيڪل کاتي جو سپرنٽينڊنٽ، جنهن سن 1922ع ۾ مهن جي دڙي کوٽائڻ جو ڪم شروع ڪيو هو، تنهن انهيءَ سال پنجاب ۽ بيهاولپور رياست کان 'سنڌ ڏي' انڊي. سنڌونديءَ جا ارڙهن سڪڙ

پيٽ انهيءَ وات تي ڏٺا هئا! انهن کانسواءِ ٻي سنڌ، سکر ۽ لاڙڪاڻي ضلعن ۾ ستاويهن وڏن ۽ ٽيونجاه ندين شهرن جا ويرانا به ڏٺا هئا! اهي شهر ٻوڏي زماني ۾ وسيل هئا. انهن جي کنڊهرن، مان سنڌ جي ڪشن گهراڻي جي حاڪم وسديو پهرين جي وقت (158-177ع) جا سڪا لڌا آهن، جنهن ڪري چئبو، ته عيسوي ٻي صديءَ ۾ اهي شهر سري (اڀر سنڌ) جو سينگار هئا. هي حقيقتون ڪلڪتي جي ”ماڊرن رويو“ مخزن جي ڊسمبر 1924ع واري پرچي جي صفحي 671 ۾، مهن جي ڌڙي جي ذڪر سان گڏ، ڄاڻايل هيون. مهن جي ڌڙي مان نهايت قديم سڀيتا جو پتو پيو، تنهن کانپوءِ آريڪيالاجيڪل کاڌي وارن جهڪڙ جو ڌڙو (لاڙڪاڻي)، ۽ ليمون جوڻيجو (اڀر سنڌ) ۽ ٻيا ڌڙا ڪوٽايا، ته انهن هنڌن به ساڳيءَ سڀيتا جا اهڃاڻ مليا. هيءَ حقيقتون ڄاڻائين ٿيون، ته اڀر سنڌ وارو پاسو به نهايت قديم زماني ۾ چڱي اوج کي رسييل هو. ٻوڏي زماني ۾ به زور هو، ۽ هاڻوڪي رونق اڳي کان علحدي اٿس.

وچولي جي رونق:

دادوءَ، سيوهڻ ۽ مانجهند وارا پاسا وقت بوقت درياھ پئي پاتا آهن، ۽ پرين ۽ ٻي يعني هاڻوڪي نوابشاه ضلعي ڏي به ساڳي ڪار ڪئي اٿس. جرمنيءَ واري ٻيءَ جنگ شروع ٿيڻ کان اڳ سڪرنڊ تعلقي ۾ چانهوءَ جو ڌڙو ڪوٽايائون، ته اتان به مهن جي ڌڙي واري جهوني سڀيتا جو پتو پيو. اڃا وڌيڪ ڪوٽائي ڪانه ٿي آهي، تنهنڪري ڪجهه وڌيڪ چئي نٿو سگهجي؛ پر پوءِ جا ڪي احوال پارسي تاريخن مان ملن ٿا. مثلاً دادوءَ تعلقي ۾ هاڻوڪي ڳوٺ ڀاٽ جي اوڀر طرف اڌ ميل کن جي مفاصلي تي، اڳي هڪ عاليشان شهر ساڳي ”ڀاٽ“ (ڀاٽر) نالي سان هو، جو ڪنهن زماني ۾ تختگاه شهر هو، ۽ وڏي اوج کي رسييل هو. راجا جي محلات ۽ سندس اميرن جون جايون جي اڳي قابل فخر هيون، سي اڄ ڏسو ته جهنگلي جانورن جي رهڻ جون جايون ۽ چوپاين جا چراگاهه بنيون ٻيٽيون آهن! اڳيان وڻ به ويا ته واهيرا به ويا!!! هيءَ اهو ساڳيو ڀاٽ جو شهر آهي، جنهن ۾ همايون بادشاهه حميده بيگم سان پرڻيو هو، جنهن مان اڪبر بادشاهه ڄائو هوس (طبقات

اڪبري ۽ تاريخ اڪبر، ڪرنل ميليسن، صفحو 50). ھوڏانھن درياھ جي پرينءَ ڀر ڏسو، تہ ڪنڊياري کان وٺي نوشهري فيروز، موري ۽ سڪرنڊ تائين ڪيترا شھر ۽ ڳوٺ وڏن ڌڙن تي ٻڌل آھن، ۽ ڪيترن ھنڌ واري آھي. اھي وڏا ڌڙا ۽ واريءَ جا ڍڳ اھوئي اھڃاڻ ٿا ڏين، تہ اڳي درياھ ڪنڊياري، نوشهري ۽ موري تعلقن مان انھن ڌڙن وٽان وھندو ھو، ۽ ھاڻوڪي ڳوٺ قاضي احمد تعلقي سڪرنڊ وٽان لنگھي، ھاڻن ڏي ھليو ويندو ھو. مطلب تہ وچولي جي صورت بہ ھاڻ اڳي کان گھڻو ڦريل آھي.

”نہ آھي يڪسان سدا زمانو،
گھڙيءَ ۾ ڪڇ آھ گھڙيءَ ۾ ڪڇ آھ.“

ڪراچي ضلعي وارو لاڙ

سنڌونديءَ جا ڦاٽ:

سنڌونديءَ جا ڪپر ڪڇا ۽ ھيٺاھان آھن، تنھن ڪري سولائيءَ سان ڪپر ڪيرائيندي ۽ رخ ڦيرائيندي وٺي. آبڪلاني موسم ۾ ڦوڪجي وھندي آھي، تہ ڪن ھنڌان ڪپرڻ تان بہ ٿپي ڪيڏانھن جو ڪيڏانھن لنگھي ويندي آھي. ائين جيڪي نيون شاخون ٺاھيندي آھي، تن کي عام طرح ”ڦاٽ“ چئبو آھي، ڇاڪاڻ تہ نديءَ جو پاڻي ڪنارن کي زور سان ٽاڙي پنھنجي وھڻ لاءِ اھي واٽون ٺاھيندو آھي. پاڻيءَ جو لاهه عربي سمنڊ ڏانھن آھي، ۽ وقتي سمنڊ بہ اٽلي ٻوڙ ٻوڙان ڪندو آھي، تنھنڪري قديم زماني کان وٺي اڄ تائين ڪراچي ضلعي واري لاڙ جي صورت ۾ جيترو ڦير پيو آھي، تيترو سنڌ ۾ ٻئي ڪنھن بہ ھنڌ ڪونہ پيو آھي. عربي سمنڊ نہ وقتي سنڌونديءَ کي نون ڦاٽن جوڙڻ لاءِ بہ مجبور ڪندو آھي، جنھن ڳالھہ جو ذڪر ڌار ڪجي ٿو.

سنڌونديءَ ۽ سمنڊ جي چٽاڀيٽي:

سمنڊ جي وير سدائين پئتي چڙھندي ۽ ٻھندي آھي؛ نہ حومسي

جڏهن سمنڊ پنهنجي موج مستيءَ ۾ هوندو آهي، تڏهن ”جوال“ يا وڏي وير چڙهڻ مهل لهرين اُسري، عرشين وڃي لڳنديون آهن. ان وقت سنڌونديءَ کي سمنڊ پاڻ وٽ جاءِ ڏيڻ بدران اٿلندو منجهس گهڙي پوندو آهي، ۽ نديءَ جي پاڻيءَ کي زور سان پٽي هٽائيندو آهي. ندي چوي ته مان سمنڊ ۾ چوڙ ڪريان، ۽ سمنڊ چوي ته مان اول توکي اچڻ چو ٿو ڏيان! سمنڊ ۽ نديءَ جي انهيءَ چٽاڀيٽيءَ وقت، سنڌونديءَ کي چوڙ ڪرڻ جي واٽ نه ملندي آهي، ته پنهنجي مٽي سمنڊ جي منهن ۾ هڻي، پاڻ ٽوڪجي ٽوڪجي، ڪٿان نه ڪٿان پاڻيءَ هارڻ لاءِ پيون واٽون ٺاهيندي آهي، ۽ اُهي به ”قات“ سڏبا آهن. سڀني قاتن تي نالا رکيل آهن.

قاتن ۾ ڦيرڦار:

سنڌونديءَ جا قات ڪڏهن ڪهڙا ته ڪڏهن ڪهڙا. هيئن به آهي ته اڳي جيڪي قات هئا، تن مان ڪي هينئر سنوان سنواٽا واه آهن، جهڙوڪ اڀرنڌو نارو ۽ ڦليلي، ۽ هن پاسي بگهاڙ واه، پياري ۽ گونگڙو. گونگڙو اڳي قات هو. سنڌا اڃا ظاهر آهن. اڳي جڏهن ان ۾ پاڻي جام هوندو هو، ۽ سمنڊ به جاتيءَ کان ٻن ڪوهن جي مفاصلي تي هوندو هو. تڏهن پياريءَ جي پاڻيءَ سان گڏ سير ڪاريءَ ۾ وڃي پوندو هو. سن 1819ع ۾ هن پاسي ڌرتي ڏي تنهن هن لاڙ جي طبعي صورت ئي ڦيرائي ڇڏي، جنهن ڳالهه جو وڌيڪ ذڪر پوءِ ڪبو.

سمنڊ جو هٽي پري ٿيڻ:

سنڌونديءَ پنهنجي وهڪ ۾ ڪروڙها من مٽيءَ جا ڏهاڙي اُٿيندي آهي، تنهنڪري ان جو پاڻي سدائين لڙاٽيل هوندو آهي. نديءَ جي اها مٽي سمنڊ جي ڪناري وٽ وڃي ڪئي ٿيندي آهي، ته وڏا دڙا ٺهي پوندا آهن، ۽ سمنڊ کي زمين ڏانهن وڌڻ کان روڪيندا آهن. ائين سمنڊ ڏينهن پوءِ هٽندو ڀرپور ٿيندو وڃي ٿو. ميجر راورٽيءَ جي تخميني موجب عربن جي ڪاهه وقت عربي سمنڊ هاڻوڪي کان ڇاڻهه ميل کن اوڀر هو.

ڪاري ۽ مٺي جون ڪاريون:

سمنڊ جي ڪناري وٽ ڪٿي مٺيءَ جا دڙا ته ڪٿي واريءَ جا ڍير لڳا پيا هوندا آهن، ته وقت بوقت سمنڊ جون لهرون سولائيءَ سان انهن ۾ کاڌ ڪري وڌو گهارو وجهنديون آهن، ۽ اهو ڏينھون پوءِ وڌيڪ ويڪرو ڪندوبن وينديون آهن. ائين وڏيون ڪاريون ٺهي پونديون آهن، جن مان ٻيڙيون اينديون وينديون آهن. هيئن به آهي، ته سنڌونديءَ جون شاخون سمنڊ ۾ وڃي چوڙ ڪنديون آهن، ته وڻ چڙھڻ مهل سمنڊ جو پاڻي انهن شاخن ۾ گهڙي ويندو آهي، ۽ گهارا وجهندو پيٽ ويڪرو ڪندو ويندو اٿن؛ ته پوءِ اُهي به وڏيون ڪاريون ٿي پونديون آهن. انهن ڪارين ۾ سمنڊ طرف پاڻي ڪارو ۽ ڀنڀن پاسي مٺو. سڀني ڪارين تي نالا رکيل آهن جهڙوڪ واسو ڪاري، ڪانٽو، ڪونٺانو، ديو ڪاري، پوري ڪاري، شيشا ڪاري، وغيره.

ڪارين جون ڏٽجڻ:

وقتي قصو ٿي اٿو ٿيندو آهي، سمنڊ جي واري ڪن ڪارين جا منهن ڏٽي ڇڏيندي آهي. سنڌونديءَ جي مٿي به منجهن وڃي ڪٽي ٿيندي آهي، ته وهڻ بند ٿي ويندو اٿن. انهيءَ سبب سمنڊ جي ڪناري وٽ ڪاريون سدائين ساڳيون ڪونه هونديون آهن. سمنڊ جي ڪناري جي ”ليول“ به سدائين ساڳي ڪانه هوندي آهي. انهيءَ سبب سنڌوندي پنهنجو پاڻي سمهلو هڪ هنڌ عربي سمنڊ ۾ ڪين وڃي اوتيندي آهي، پر ڪناري وٽ ڇانيون ڇانيون ٿيندي آهي.

هنن ڳالهين جو ذڪر هن ڪري ڪيو ويو آهي، ته پڙهندڙن کي هن پاسي جي طبعي صورت جي سڌ پوي، ۽ سمجهڻ سولو ٿين، ته ڪيئن سنڌ جي اڳاٽن هندن سمنڊ جي وڏين ڪارين ۽ نديءَ جي جدا جدا ڦاٽن جو فائدو ٿي ورتو، ۽ نوان نوان بندر جوڙي، وڻج واپار کي زور ٿي وٺايائون.

پاتال بندر ۽ ٻه درياهي:

عيسوي سن کان سوا ٽي سؤ ورهيه اڳي سڪندر اعظم جي ڪا

وقت، ھاڻوڪي ڪراچي ضلعي واري لاڙ ۾ ”ڀاتال“ نالي هڪ نهايت عالیشان بندر هو، جو وڏي واپار جو مرڪز هو. يوناني تاريخ نويسن ان جون گهڻيون ساڪون ڪيون آهن، ۽ ڄاڻايو اٿن، ته اهو ڀاتال بندر اتي هو، جتان سنڌوندي ۾ وڏيون شاخون ٿي وڃي ٿي. هن پاسي ۾ درياھي اڄ به آهي؛ پر ميجر راورٽي ۽ ٻين يورپي عالمن ڄاڻايو آهي، ته عربن جي ڪاھ وقت عربي سمند ھاڻوڪي کان چاليھ ميل کن اوڀر ۾ هو. اهڙيءَ حالت ۾ هن وقت چئي ڪين سگهيو، ته اڳي ۾ درياھي ڪٿي هئي ۽ ڀاتال بندر ڪهڙي هنڌ هو. ھاڻوڪي ۾ درياھيءَ جو حوالو ٺڪي ڪنھن تاريخ نڪي جاگرافيءَ ۾ ڏنل آهي، تنهنڪري ان جو ٿورو ذڪر ڪجي ٿو، ته جن جو اهو پاسو ڏنل نه هجي، سي انجا گهر ويٺي واقف ٿين.

۾ درياھيءَ جو ذڪر:

۾ درياھي ڳوٺ اڏيري لال تعلقي گهوڙياريءَ وٽ آهي. گهوڙياريءَ جي مختيارڪار جي آفيس ڪوٽڙي الله رکڻي شاھ ۾ آهي، ۽ اتان اڏيرو لعل ڏيڍ ڪوھ کن پنڌ تي آهي. ڳچ ورهيه ٿيا، ته هن پاسي جي سينت منگهن مل هيءَ ڳوٺ ٻڌائي، جهجهيءَ سڪ ۽ سرتا سان اتي سري آمر اڏيري لال صاحب جو مندر جوڙايو، ته ڳوٺ تي نالو ئي ”اڏيرو لال“ پئجي ويو. هتي چيتي چنڊ جو ميلو هر ڪنهن سال وڏيءَ دام ڌوم سان لڳندو آهي. انهيءَ اڏيري لال وٽان دريا شاھ ڪٿي ۾ شاخون ٿئي ٿو. ساڄي طرف واري درياھ کي ”اوچتو“ ۽ ڪڍي طرف واري درياھ کي ”حيدري“ چوندا آهن، ۽ ٻنهي کي گڏي ”۾ درياھي“ ڪوٺيندا آهن. ھاڻوڪي ”ڊيلٽا“ يعني ٽڪندياري ڪيٽپاري ملڪ جو مٿ انهيءَ ۾ دياھيءَ وٽان شروع ٿئي ٿو. اڳي پير پٺو ۽ ننگر نٿو به ”ڊيلٽا“ جي اندر هوندا هئا؛ پر پوءِ گهاري واري ڪاري ۽ بگهاڙ واه، جي اصل درياھ جا ڦاٽ هئا، سي لتجي ويا، ته ننگر نٿو ”ڊيلٽا“ کان نڪري ٻاهر ٿيو، ۽ ملڪ جي رونق ٿي ڦري ويئي. (ڏسو بمبئي سرڪار جي دفتر مان چونڊيل سند بابت مقرر ٿيل مضمون، جلد پهريون).

اڏيري لال وٽان جيڪي درياھ جون ۾ شاخون ڦٽن ٿيون، تن مان هن وقت مکيه ”اوچتو“ درياھ آهي، جو هتان هلي. ڪيئي بندر ڏي وڃي ٿو.

اڏيري لال کان ڪيئي بندر درياھ جي رستي چاليھ ڪوھ ۽ سڌي رستي پنجويھ ڪوھ ٿيندو. ھن شاخ کي ”اوچتو“ ھن ڪري، چوندا آھن، جو درياھ اتان اوچتو يا اچانڪ منھن ڪڍيو ھو. ھيءُ نالو خود ڄاڻائي ٿو، تہ درياھ جو ھيءُ ھڪ نئون ڦاٽ آھي، پر اھوبہ ڪن ورھين جو آھي. اوچتو درياھ کي ڪيئي بندر جي ويجهو ”ٽيٽياھ“ ڪوٺيندا آھن. جنھن ھنڌ درياھ وڃي عربي سمنڊ ۾ پوي ٿو، تنھن ھنڌ کان ٿورو اوڀرو درياھ جو پيو ھڪ ڦاٽ آھي، جنھن کي ”حجامڙو“ چوندا آھن. بمبئي سرڪار جي دفتر مان سنڌ بابت چونڊيل مضمون (جلد پھريون) ۾ ڄاڻايل آھي، تہ ھڪ لڱا ڪو حجام، نسي جي حالت ۾، انھيءَ ھنڌان درياھ اُڪندي ٻڌو ھو، تنھنڪري درياھ جي انھيءَ ڀاڱي تي ”حجامڙو“ نالو پيو. ٽيٽياھ ۽ حجامڙو ڳاڙھي جي ڳوٺ وٽان ڦٽن ٿا. ڳاڙھي کي ”رچل“ چوندا آھن، ۽ ڳاڙھي کان پري ”ٽيٽياھ“ کي ”ڄوٺو“ سڏيندا آھن.

ڳوٺ اڏيري لال تعلقي گھوڙپاريءَ وٽان پيو درياھ نڪي سڌو ڪيئي بندر نڪي سڌو شاھ بندر ڏي وڃي ٿو؛ پر ٻنھي جي وچان وھي ٿو، ۽ اھو ”حيدري“ سڏجي ٿو. ھن نالي منجھان ئي پٿرو آھي، تہ اھو نالو ڪو گھڻو جھونو ڪونھي. اڳي ضرور پيو ڪو نالو ھوندس. حيدريءَ کان اٺ ڪوھ کن پري درياھ کي ”مٺي“ ڪوٺيندا آھن. مٺيءَ کان ڇھ ڪوھ کن پري درياھ جو پيو ھڪ ڦاٽ آھي، جو سڏبوئي ”ڦاٽ“ آھي. اتي ”ڦاٽ“ نالي ڳوٺ بہ آھي. انھيءَ ڳوٺ جي آمھون سامھون ”ڳوٺ ڪارو ڇاڻ“ آھي، جنھن ۾ ھڪ ھزار کن آدم رھي ٿو. اتي ٽپال آفيس، اسڪول، پوليس ٿاڻو ۽ ٽپيدار جي ڇاوڙي (ديرو) آھن. حيدري درياھ جي پيڙهيءَ مان ڦاٽ ميرواھ ۽ ڦاٽ قلندري نڪرڻ ٿا، جي عربي سمنڊ ۾ وڃي پون ٿا.

ڳوٺ ڪاري ڇاڻ کان ميرواھ ڦاٽ بہ ڪوھ کن پري آھي، ۽ ان کان منيل سوا پري درياھ کي ”واھڻ“ چوندا آھن. ائين چڀي چڀي تي درياھ جا پيا پيا نالا رکيا اٿن. ميرواھ ۽ واھڻ جي وچ ۾ ”سوڪي“ نالي ڳوٺ آھي، جنھن ۾ اسڪول، ٽپيدار جي ڇاوڙي (ديرو) وغيره آھن. ھتي واپار جو چلتو چڱو آھي، تنھن ڪري ھتي سرڪاري ڪسٽم آفيس بہ آھي. ھتي سارين جو واپار گھڻو ٿئي ٿو. ڳوٺ ڪاري ڇاڻ ۽ ڳوٺ سوڪيءَ ۾ ڇانورن ڌڻ ۽

چڙڻ جون انجڻيون بہ آهن. ڳوٺ سوکيءَ وٽان واهڻ مان درياھ جي ھڪ شاخ ڦٽي ٿي، تنھن کي ”سنھڙي“ چوندا آهن. سوکيءَ کان ست ڪوھ اوڀر حيدر درياھ مان ”مل“ درياھ وھندو ھو، پڙ اھو ھاڻ ڦٽي ويو آھي. ميرواھ. واهڻ ۽ سنھڙي اھي ٽيئي واسو ڪاريءَ مان لنگهي عربي سمنڊ ۾ وڃيو پون.

هيءَ ٻيو درياھ بہ مٿي ذڪر ڪيل ”ڦاٽ“ مان لنگهي. ڪيٽي بندر ڏي وڃي ٿو، تنھن ڪري ڪيٽي بندر ٻن درياھن جي وچ ۾ آھي. ٿورن ورھن کان ڪراچيءَ مان ڳوٺ ڪاري ڇاڻ ۽ ڪيٽي بندر طرف لاريون وڃن ٿيون، جنھن ڪري آمدرفت جي گھڻي سھولت ٿي پئي آھي.

ديبل بندر:

سڪندر اعظم جي وقت کان گھڻو پوءِ جا جيڪي احوال ملن ٿا، تن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ هن پاسي ديبل بندر ۽ لاڙي بندر مشھور ھئا. ڪن يورپي عالمن جي چوڻ موجب پير پٺو (تعلقو ٺٽو)، ۽ ڪن جي چوڻ موجب ڀٽپور (تعلقو ميرپور ساڪرو)، ديبل بندر ھو. منھنجي خيال موجب ديبل بندر اتي ھو، جتي ھاڻ شاھ ڪپور آھي، تنھن ڪري اُنجو وڌيڪ ذڪر پوءِ ڪبو.

لاڙي بندر:

لاڙي بندر معنيٰ لاڙ جو بندر. ننگر ٺٽي جتي پريان هن وقت جيڪو بگھاڙ واه آهي، سو اڳي سنڌونديءَ جو ڦاٽ ھو. بگھاڙ واه شيشا ڪاريءَ ۾ وڃي پوي ٿو، ۽ هيءَ بندر انهيءَ ڪاري جي ويجهو ھو. مسقط ۽ ٻين پاسن کان جيڪو مال ايندو ھو، سو هن بندر تي اچي لھندو ھو، جنان پوءِ ٺٽي ويندو ھو. تحفۃ الڪرام ۾ ڄاڻايل آھي، تہ بلوچي ۽ مڪراني چور هن بندر تي چوريون ڪرڻ ايندا ھئا، تنھن ڪري بچاءَ لاءِ بندر جي چوڌاري ڪوٽ جڙيل ھوندو ھو. انھيءَ ڪوٽ ۽ ٿورين ٻين ڊنل جاين جا نشان اڄ تائين بگھاڙ واه جي پڇڙيءَ وٽ ظاھر بيٺا آهن. ۽ سمنڊ جون لھرون اتي پيون ٿوڏا ڏين. ڪيترن ورھن کان ھتي ھر ڪنهن سال ٻاڻو شد جو مٿو لڳندو.

آھي، جنھن ۾ اڪثر مھاڻا ۽ جت وڃي ڪٺا ٿيندا آھن. ميلي واري وقت ٿوري بستي ٿيندي آھي، باقي پوءِ تہ اتي سج پئتي واکا ڪندي آھي!

ڌاراجا:

لاڙي بندر کان ھڪ ڪوھ کن پنڌ تي ڌاراجا جو شھر ھو، جنھن ۾ ھڪ ھندو راجا ٻاچ ڪندو ھو، ۽ ميرپورساڪري وارو پاسو سندس حڪومت ھيٺ ھو. ھيءُ ڪلھوڙن جي صاحبيءَ جي ڳالھ آھي. ميان نور محمد ڪلھوڙي جي وقت ۾ ڪراچيءَ توڙي حيدرآباد ضلعي واري لاڙ ۾ حڪومت ٿي ھندن جي ھوندي ھئي. ھيءُ ڌاراجا جو راڻو خودمختيار حاڪم ھوندو ھو (ڏسو سنڌ گزيٽيئر، صفحو 111). ھو ”راڻو“ سڏبو ھو، تنھن مان سمجھجي ٿو، تہ سوڍو راجپوت ھو. ڪلھوڙن کي ليکيندو بہ ڪين ھو. ھڪ لڱا، ميان نور محمد ڪلھوڙي جي وقت ۾، نصرپور تائين ڪاھي ويو؛ پر شڪست کائي موٽيو. ٻئي گھمري چپر (جبل) جي مسلمانن کي ننگر ٺٽي تي ڪاھ ڪرڻ لاءِ چيڙيائين، ۽ پنھنجو لشڪر بہ موڪليائين. ڪلھوڙن جي چوڻ تي ميان بولا خان نومڙو وڏو جڳھ وٺي ٺٽي کي بچائڻ لاءِ ويو. وات تي جنھن ھنڌ منزل ھنيائين سو ھنڌ اڄ تائين سندس نالي پٺيان ”ٿاڻو بولا خان“ سڏجي ٿو. سنہ 1747ع ۾ ڪلھوڙن جي چوڻ تي بجار نالي ھڪ جوکڻي راڻي کي قتل ڪري ڇڏيو. ڌاراجا جو شھر پوءِ ڪلھوڙن جي ھٿ ۾ آيو تہ ھن پنھنجي حڪومت جي حد وڌائي سمنڊ تائين ڪئي، بجار جوکڻي کي ”ڄام“ جو لقب ڏنائون. ھو پوءِ جوکين جو سردار ٿيو، ۽ ميرپورساڪري کان وٺي حب بنديءَ تائين پنھنجو دڳو ڄمايائين (ڏسو سنڌ گزيٽيئر صفحو 111 ۽ 112).

گھاري واري ڳاري ۽ پٺپور:

سنڌونديءَ جون اڳي جيڪي شاخون ھن پاسي ھيون، ۽ پوءِ لڏجي ڏڏجي ويون، يا ٿوري ڪاريون ٿي پيون، تن مان ھڪ ميرپورساڪري تعلقي ۾ گھاري واري ڳاري آھي، جا سڪندراعظم جي وقت ۾ بہ درياھ جي ھڪ شاخ ھئي (ڏسو ميجر جنرل ھيگ: انڊس ڊيلٽا ڪئنري). سسئي پنھونءَ

جي قصي ۾ ڄاڻايل آهي، ته سسئي جيئن ڄائي تيئن ماڻهن پيتي ۽ ۾ پاڻي، درياھ ۾ داخل ڪيس. اها پيتي ضرور انهيءَ گهاري واري ڪاريءَ مان ڀنڀور جي محمد ڪٽيءَ کي هٿ آئي هوندي، جو اڳي اها ڪاري هاڻوڪي ڪلري واه سان ڳنڍيل هئي، ۽ سنڌونديءَ جي شاخ هئي. ۽ ڪراچيءَ طرف گذري بندر ڏي وڃي چوڙ ڪندي هئي. اڄ به ڀنڀور جو شهر گهاري واري ڪاريءَ جي بگل ۾ بيٺو آهي.

سنه 1758ع ۾ سنڌونديءَ نصرپور وٽان رخ ڦيرايو، ته هن پاسي ان جو اثر هيءُ ٿيو، ته ڪلري ڪلر ٿي پيئي، ۽ گهاري واري ڪاريءَ تائين سنڌونديءَ جو پاڻي پهچي ڪين سگهيو. پوءِ رڳو عربي سمنڊ جو پاڻي منجهس اچڻ لڳو، ته درياھ جي ڦاٽ مان ٿري. ڪاري ٿي پيئي. اڄ تائين ننڍيون پيڙيون ڪراچيءَ جي گذري بندر کان گهاري واري ڪاريءَ تائين اچن وڃن ٿيون. منهوڙي واري لائيت هاڻوس جي روشنائيءَ جو دھو به هن پاسي پوندو آهي. هتي جو ڀريو ڀاڱيو ڀنڀور جو شهر جنهن ۾ ڀنڀو راڻ نالي راجا تجمل ۽ تومان سان حڪومت ٿي هلائي، ۽ جنهن ۾ ڪيچ مڪران کان قافلا ان ۽ ٻين جنسن سوڍ لاءِ ايندا هئا، سو اڄ ڏسو ته اجاڙ ٿيو پيو آهي! راجا ۽ وزيرن جي رهڻ لاءِ عاليشان عمارتون، ۽ ڀنڀور جو سهڻو قلعو، جنهن کي ٺاهوڪا ٺل هئا، تن جو هاڻ ڪوبه نشان ڪونهي. ڪنڀر جي هڪ ڊنل نهائينءَ جا نشان پڌرا پيا. آهن، باقي ٻيو رڳو سروتن ۽ جنبوٽن جا ڍير لڳا پيا آهن!

گهوڙي باري ۽ وکر:

هاڻوڪي گهوڙي باريءَ طرف سنڌونديءَ جي ٻي هڪ شاخ هوندي هئي. جا ”باري گوراهه“ يا ”گوراهه باري“ سڏبي هئي، پر پوءِ ماڻهن اچار ڦيرائي ”گهوڙي باري“ ڪيو اٿس. بمبئي سرڪار جي دفتر مان سنڌ بابت متفرقه مضمون چونڊي ٻن وڏن جلدن ۾ سرڪار ڇپايا هئا، تن مان جلد پهرين ۾ ڄاڻايل آهي، ته انهيءَ گوراهه باريءَ وٽ ”وکر“ نالي هڪ بندر هو، جو ڪراچيءَ کان پوءِ ٻيو نمبر بندر ليکبو هو، اهو مڙن جي صاحبيءَ ۾ 1826ع ۾ بندو. ۽ 1836ع ڌاري اهڙو زور ورتائين، جو حيدرآباد جي مڙن

کي انهيءَ بندر مان هر ڪنهن سال لک روپين کان به وڌيڪ پيدائش ٿيندي هئي. انگريزن جي صاحبي شروع ٿي، تنهن کان سگهوئي پوءِ يعني 1848ع ۾ درياھ اُتان رخ ٿيرايو، ته وڪر بندر جو نصيب وڪڙ کائي، رفوچڪر ٿي ويو، ۽ انجي برڪت ڪيٽي بندر ۾ وڃي پئي. وڪر جي ديهه ۽ گهوڙپاريءَ ٽپو ۽ ڳوٺ به درياھيءَ ۾ آهن. گهوڙپاريءَ کي هاڻ عام طرح ”پراڻي ٻاري“ ڪوٺيندا آهن.

ڪيٽي بندر:

وڪر بندر کانپوءِ ٻيڙين جي آمدرفت جي سهنج ۽ وڻج واپار لاءِ ڪيٽي بندر سڻاڻو ھند هو، تنهن ڪري 1848ع کانپوءِ انهيءَ زور ورتو. ڪيٽي بندر ٻن درياھن جي وچ ۾ آهي. 1853ع ۾ اهي درياھ اٽليا، ته سڄو ڪيٽي بندر ٻڏي ويو! ماڻهن پوءِ ٻيو گهمرو ڪيٽي بندر ٻڌو، ۽ ڪراچيءَ جي ڪسٽم آفيس وارن هتي ڪسٽم آفيس کولي. ٿورن ئي ورهين کانپوءِ درياھ شاهه انهيءَ کي به ڌوئي ڌمالي پنهنجي پيٽ ۾ پاڻي ڇڏيو! هن وقت جيڪو ڪيٽي بندر آهي سو تنهن ويجهڙائيءَ جو ٺهيل آهي، ۽ سرڪاري ڪسٽم آفيس به ٺهڻ جڙيل آهي.

ڪيٽي بندر طرف ”سوئڻ“ نالي گاهه ٿئي ٿو، جو مال جي حق ۾ نهايت عمدو آهي. اهو گاهه فقط انهيءَ ھند ٿيندو آهي، جتي ڪارو توڙي مٺو ٻئي پاڻي هوندا آهن. ڪيٽي بندر طرف سمنڊ جو ڪارو پاڻي ۽ سنڌونديءَ جو مٺو پاڻي آهي، تنهنڪري سڄيءَ سنڌ ۾ اهو گاهه رڳو ڪيٽي بندر طرف ٿيندو آهي. انهيءَ گاهه مان ”نانوئي“ پيدا ٿيندي آهي، جا انسانجا هندو گيارس جي ڏينهن کائيندا آهن. نانوئيءَ جو پتر پڇائيندا آهن، ۽ ان جو سيرو به ٺاهيندا آهن. جو سواڊي ٿيندو آهي.

ڪيٽي بندر لاڙ جي بنهه ڇيڙي تي آهي، ۽ گهوڙپاريءَ جو اڳوڻو عميدو شهر هاڻ هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي، ۽ مختيارڪار جي هيڊ ڪوارٽر ٿيڻ جي لائق نه آهي. تنهنڪري تعلقي آفيس ڪوٽڙي، الله رکڻي شاهه ۾ آهي.

ڪوٽڙي - الهه رکيو شاهه:

هن تعلقي هيڊ ڪوارٽر جو نالو گهڻو ئي وڌو؛ پر اندر گهڙي ڏسو، ته آلو نور لڳو پيو آهي! "نانءُ بڙا ديهه ويران". 1910-1911ع ۾ ڏنم، ته مختيارڪار جي آفيس ۽ ٻيون ٿوريون جايون ڪنهن حال ۾ هيون؛ باقي ڪي جايون اهڙيون به هيون جن جون چٽيون چنل ۽ پٽيون پڳل هيون؛ اتي هڪ ننڍڙو باغ آهي. جنهن مان ڪامورن کي ٿورو ڀاڄي پتو ملي ٿو؛ باقي ٻه اڪثر چانورن جو اٿو، مڇي، جهينگا، ۽ دال کائيندا آهن. جن کي ڳئون به پڪري آهي تن کي ڪير ۽ ڌڌ جو سهنج آهي. ڳوٺ ۾ دڪان رڳو هڪڙو هو، جنهن ۾ ستاسيءَ جو سڙيل سیتو رکيل هو. چانور پتا ۽ اتي ۾ اڌو اڙ ڪنٺان! اُتي سياري ۾ به ڪڪريون ٿين! هن وقت اتي مچر گهٽ آهي؛ پر اڳي مچر گهڻو هو. ماڻهو جهنگ ڦرڻ ويندا هئا، ته ڪنهن وڻ مان ٿارو پتي، اُهر سڀ وقت پيا لوڏيندا هئا، ته مچر ويجهو نه اچي! ڳوٺ ۾ ڪلر گهڻو آهي.

ريج ورنن:

گهوڙياري تعلقي ۾ ڪيئي بندر کانپوءِ ڳوٺ وڙ چڱو آهي. هن پاسي نارين ۽ ڪمند جي پوک گهڻي ٿئي ٿي. ٻنهي پوکن کي ريج گهڻو ڪجي سکر بئراج کلڻ کان اڳ آبڪلاڻي موسم ۾ هتي اڳي ايترو ته پاڻي هوندو هو، جو مختيارڪار کي ڪا زمين ڏسڻي هوندي هئي، ته ترهي تي ترندو به ڊيگ ۾ ڌڪيو ويندو هو!

حيدرآباد ضلعي واري لاڙ ۾ بدين طرف به مختيارڪار جي سواري لاءِ عام طرح ڳڙ جون ڊيگيون هونديون هيون. ڊيگ ايڏي ته هوندي هئي جو ٻه چٽا منجهس ڪرسيون وجهائي ويهندا هئا، ۽ ٻه چٽا ڪرسيون جي اڳيان هيٺ ويٺا هوندا هئا. اها ڊيگ ٻه ٽي چٽا ڌڪيندا هلندا هئا، ۽ ڪاردا پنهنجي عملي سودو ترندو ويندو هو! سکر براج کلڻ کانپوءِ هيڏانهن پاڻي گهٽ ٿو اچي؛ پر آسرو آهي ته لوئر سنڌ بئراج کلڻ کانپوءِ هيءُ پاسو اڳي کان به اڳرو ٿيندو.

ڪڪرالو:

شاھ بندر جو ڏاکڻو ڀاڱو سمنڊ نالن اڳي هڪ ڌار پريٽو هو، ۽ ”ڪڪرالو“ ڪوٺيو هو. يوناني تاريخ نويسن هائوڪي ڪراچي ضلعي واري لاڙ جي ذڪر ڪندي، ”ڪروڪلا“ نالو ڄاڻايو آهي. شايد ”ڪڪرالو“ نالي جو اُچار پنهنجي يوناني نموني ڦيرائي، ائين لکيو اٿن.

ڪڇ ملڪ جي انتهاس مان معلوم ٿئي ٿو، ته سنڌ ۾ جڏهن سمن جي صاحبي هئي، تڏهن سنڌ جو سمو حاڪم ڄام تماچي ننگر نٽي طرف (ساموئيءَ) ۾ رهندو هو ۽ سندس ڀاءُ ڄام اوديو سندس پاران ڪڪرالي ۾ حڪومت ڪندو هو (ڏسو هن ڪتاب جو ڀاڱو پهريون صفحو 45). سمن کانپوءِ سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو راڄ ٿيو، ته به ڪڪرالي ۾ سمن (راجپوتن) جي صاحبي هلندي آئي. تحفته الڪرام ۾ ڄاڻايل آهي، ته سنه 995 هجري (1567ع) ڌاري مرزا محمد باقي ترخان جي وقت ۾ ڄام ڏيسر (سمو راجپوت) ۽ سنه 1009 هجري (1600ع) ڌاري ڄام ڏيسر جو پٽ ڄام هالا ڪڪرالي جو حاڪم هو. ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ به ڪڪرالي جو حاڪم ڪو سمو راجپوت هو، ۽ ڌاراجا جي راڻي سان پٽ ٿي نصرپور تائين ڪاهي ويو هو. (ڏسو سنڌ گزيٽيئر، جلد پهريون، صفحو 111).

شاھ بندر:

سنه 1555ع ۾ پورچوگيزن نٽي جو شهر جلاڻي ڀسم ڪيو، ته مرزا عيسيٰ ترخان ڪڪرالي ڀرڳڻي ۾ هائوڪي شاھ بندر طرف نئون شهر ٻڌو، پر اهو ٻن سون ورهين کانپوءِ ڦٽي ويو. سنه 1759ع ۾ ميان غلام شاھ ڪلهوڙي ڪڪرالي جي ڄام کي ڪڍي، اتي نئون شهر ٻڌايو، جو ناميارو بندر هو. ميان غلام شاھ ڪلهوڙي جا انهيءَ بندر وٽ پندرهن جهاز بيٺل هوندا هئا، تنهن ڪري اهو سندس نالي پٺيان ”شاهبندر“ يعني ”ميان غلام شاھ جو بندر“ سڏجڻ ۾ آيو. اتي هڪ قلعو به جوڙايائين، جو ”شاهڳڙھ“ يعني ميان غلام شاھ جو ڳڙھ (قلعو) ڪوٺيو هو. هتي ڪيترا ڀتيا رهندا

ھئا، جي مسقط ۾ ٻين شھرن سان واپار ڪندا هئا. سنه 1758ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ نئي ۽ اورنگا بندر (ڪراچي رامباغ) ۾، ميان غلام شاھ ڪلهوڙي جي اجازت سان، ڪوٺيون وڌيون هيون. پوءِ شاهيندر وسيو ته اورنگا بندر واري ڪوٺي ڪٽي، هتي آئي وڌائون. سنه 1819ع ۾ هن پاسي ڌرتي ڌڻي ته شاهيندر جو اڳوڻو اوج اڏامي ويو. هن وقت شاهيندر هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي، ۽ اهڙو نه آهي، جو تعلقي جو مختيارڪار اتي پنهنجو هيڊڪوارٽر ڪري سگهي. ڪجهه وقت شاهيندر جي مختيارڪار جي آفيس ”مٽيءَ“ ۾ هئي. سنه 1892ع جي آخر ڌاري مختيارڪار جو هيڊ ڪوارٽر ڦيرائي ڳوٺ لاڏين ۾ ڪيائون. ٿورن ورهين کان نئي ۽ سڃاڻل کان لاريون اوڏهيون وڃن ٿيون. سڃاڻل کان ڳوٺ چوهڙ جمالي نوڪوه ۾ ان کان ڳوٺ لاڏيون ساڍا ٽي ڪوهه پري آهي.

چوهڙ جمالي:

سڃاڻل کان لاريءَ ۾ چڙهي لاڏين وڃبو، ته چوهڙ جماليءَ وٽان لنگهڻو پوندو. ڳوٺ چڱو آهي ۽ مختيارڪار جي آفيس جيڪر هتي ڪن ها؛ پر هتي پاڻيءَ جي اٿل جو هر دم ڊپ هوندو هو، تنهنڪري نه ڪيائون. هتان ستاهه واهه درياھ شاه مان نڪري ساڍا سورهن ڪوهه کن هيءُ پاسو سرسبز ڪندو سيرپڪار کان سمنڊ ۾ وڃي پوندو هو. سکر بئراج کلڻ کانپوءِ هيڏانهن پاڻي گهٽ ٿو اچي، ۽ ستاهه واهه هاڻ پنهنجو پيٽ مس ٿو پري.

چوهڙ جماليءَ وٽ ابن شاه جا ٽڪر آهن. ٽڪر تي ابن شاه جي تربت ٺهيل آهي. چون ٿا ته هيءُ هڪ وڏو الياءُ ٿي گذريو آهي، پر ڪير هو، هتي ڪيئن آيو، تنهن ڳالهه جي مجاور ڪي به سڌ ڪانه هئي.

شاهه يقين:

چوهڙ جماليءَ ۽ لاڏين جي وچ ۾ شاهه يقين جي درگاهه آهي، جا چوهڙ جماليءَ کان ڏيڍ ڪوهه کن پري آهي. هتي هر سال چيٽ جي ماه پهرئين آرتوار تي ميلو لڳندو آهي، جو ٽي چار ڏينهن ساندھ هلندو آهي.

ھيڏڙي ڳوٺ ۾ ميلي تي پندرھن ھزار آدم اچي ڪٺو ٿيندو آھي! ميلي ۾ بازاريون ڪلنديون آھن. سرڪار جي تخميني موجب انھن نن چئن دينھن ۾ اتي ويھن ھزارن روپين جو مال نڪال ٿيندو آھي!

لاڏيون:

لاڏين ۾ ھن وقت مختيارڪار جي آفيس، سرڪاري اسپتال ۽ ٻيون ٿوريون جايون پڪريون آھن. سنہ 1910-1911ع ۾ مان لاڏين ۾ ويس. ان وقت ھڪڙي بہ پڪري جاءِ جڙيل ڪانہ ھئي. سرڪاري اسپتال ھڪ ڪڪائين لانديءَ ۾ ھئي! مختيارڪار جنھن جاءِ ۾ رھندو ھو، سا یتو پاڻ ھئي! ڳوٺ ۾ ڇھ سؤ کن آدم ھو. ھندن مان گھڻا لھاڻا ۽ ڀاٽيا ھئا. لوڪلبورڊ جي باغ ۾ ٿوريون ڀاڄيون پوکيل ھيون، جنھن ڪري ڪامورن جو سک ھو؛ باقي ٻيا ماڻھو ڏينھن رات دال کائيندا ھئا، ۽ مھائن جو گذران مڇيءَ تي ھوندو ھو. ڳوٺ ۾ نہ ڌوبي نہ ٺاڻي! ڪامورا پنھنجا ميرا ڪپڙا ڳوٺ چوھڙ جماليءَ ۾ ڌوپڻ موڪليندا ھئا. جيڪو ڪامورو لاڏين ڏي بدلي ٿيندو ھو، سو اوڏھين رھندو ويندو ھو. اھو ھينئون پاسو ڇڏي ھاڻ ٺٽي طرف جو ذڪر ڪجي ٿو.

پير پٺو:

ڪوٽڙي الھ رکشي شاھ ۽ ننگر ٺٽي جي وچ ۾ پير پٺو آھي، جو ٺٽي کان ڇھ ڪوھ پري آھي. ھتي جو نظارو اھڙو آھي، جو ان جي ڏسڻ سان اکيون ٽرن ٿيون، ۽ دل بھار بھار ٿئي ٿي! اھو قدرت جو قاعدو آھي، تہ مٺي جي ماڻھو جو نظارو نہايت نزاکت ڀريو ٿيندو آھي. ھتي ٽڪريءَ تي ھڪ پاسي پير پٺي جي درگاھ ۽ ٻئي پاسي شاھي منار چڱي رونق ڪيو بيٺا آھن. وٽر ٽڪريءَ جي ھيٺان بگھاڙ واھ ھيڪاري جھجھي موج مچائي آھي، جنھن ڪري ھيءُ پاسو ڏسڻ وٺان آھي. آب و ھوا بہ سٺي اٿس. پير پٺو قلندر لعل شھباز سيوھائيءَ جو ھمعصر ھو. سيوھڻ واري درگاھ کانپوءِ ھيءُ ھڪ وڏو زيارت گاہ يڪبو ھو. اڳي ھزارين ماڻھو ھتي زيارت لاءِ ايندا ھئا. پير پٺي کي ھندو راج گويچند سمجھي پوچھندا آھن، تنھنڪري ھي ھندو

ٻه گھڻا ايندا آهن. پير صاحب جو ميلو هر سال ربيع الاول جي ٻارهين تي وڏيءَ دؤر ڌام سان لڳندو آهي، ۽ ٽي چار ڏينهن ساندھ هلندو آهي. پير صاحب جي هٿن جي نشاني سندس دستار شريف آهي. جا ميلي جي ڏينهن ۾ درگاه جو ملان پائي، وڏي شان ۽ دٻدي سان خانگاه کان وٺي مناري تائين ويندو آهي، ۽ سڀ مريد ۽ زيارتي سندس پٺيان هلندا آهن. نالپرن جي صاحبيءَ ۾ ٺٽي جو نواب پنهنجي خرچ تي ايترو ر سيندو ۽ گيهه هي ميلي جي ڏينهن ۾ موڪليندو هو، جو سڀ زيارتي دڙ تي کڻي خوش ٿي ويندا هئا.

پير پٺي واري ٽڪريءَ تي هڪ پڪسرو منار ٺهيل آهي، جو هڪ سؤ کن فوٽ اونچو آهي، ۽ اندرين پاسي ڇت دونهاڻيل اٿس. انهيءَ مان ائين سمجهڻ ۾ اچي ٿو، ته اڳي هيءُ منار ”لائيٽ هائوس“ (روشني منار) ٿي ڪم ايندو هو. هيءُ منار گھڻو ڪري سڄو ئي سالم بيٺو آهي، ۽ ڀانئجي ٿو ته ڪلهوڙن جي وقت جو آهي، ۽ انهيءَ کان گھڻو اڳاٽو ڪونهي.

پير پٺي واري ٽڪريءَ تي مانيٽن جو محلو (مقام) آهي ۽ هتي جا رهاڪو ٽڪريءَ جي هيٺان ڳوٺ ٻڌيو ويٺا آهن. ڳوٺ ننڍڙو آهي؛ پر ان ۾ انجنيري بنگلو ۽ مسافر خانو جڙيل آهن، جنهن ڪري ڪوبه سيلاني اتي ويندو، ته رهڻ ۾ ڏکيائي ڪانه ٿيندس.

ساموئي:

سومرن جي صاحبيءَ ۾ سندن گاديءَ جو هنڌ ڪجھه وقت وڳهه ڪوٽ ۽ ڪجھه وقت طور نالي شهر هو. دودي ۽ چنيسر جي وچ ۾ لڙائي لڳي، تنهن ۾ اهي شهر ته ناس ٿي ويا، پر سومرن جي صاحبيءَ جو به خاتمو ٿي ويو! هيءُ گهرو لڙائيءَ جو نتيجو ڏسو.

سومرن کانپوءِ سمن جي صاحبي ٿي، ته هنن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ”ساموئي“ ڪيو، جو اڄ هڪ ننڍڙو ڳوٺ، ننگر ٺٽي کان ڏيڍ ڪوه کن پري، مڪلي ٽڪريءَ جي اتر طرف، بنهه ڇيٽڙي تي آهي. اڳي درياهه اتان وهندو هو، ۽ پاڻيءَ جي سهنج ڪري اهو تختگاهه ٿيو هو. ساموئي (ممائي) فقير، جن جون اڳڪٿيون مشهور آهن، سي ڪي جڙ هئا، تنهنڪري اهي

”ساموئي قبر“ به سڏبا آهن (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 45). انهن فقيرن کي به پينرون هيون. منجهانئن هڪڙي مائي مڪلي هئي. جنهنجي نالي پٺيان هيءَ نئي واري نڪري سڏجي ٿي. ۽ پاڻ دفن به انهيءَ ٿڪريءَ تي ٿيل آهي! بي مائي بلڙي هئي. جنهن نالي پٺيان گوني تعلتي م هڪ ڳوٺ آهي. ۽ اتي شاهه عبداللطيف جي تڙ ڏاڏي شاهه ڪريم جي درگاهه آهي، سنهنڪري اهو ڳوٺ ”بلڙي سرف“ سڏجي ٿو. اهي ٻئي سرون ۽ سندن ڀائر مهي حاکم ڄام تماچي ٻئي جي وقت ۾ ٿي گذريا آهن. جو نوريءَ نالي هڪ مهائي پرڻيو هو. ڄام تماچي، ۽ نوريءَ جون قبرون اڄ تائين ساموئيءَ ۾ آهن.

ڪلان ڪوٽ:

ساموئيءَ وٽان پوءِ درياھ رخ ڦيرائي، هاڻوڪي ڪلان ڪوٽ وٽان وهڻ لڳو. ته ڪجهه وقت اهو گاديءَ جو هنڌ ٿيو. ۽ ”تعلق آباد“ نالو پيس. ڪلان ڪوٽ (ڪلياڻ ڪوٽ) معنيٰ اهو ڪوٽ يا قلعو جنهن مان ڪلياڻ ٿين. هن نالي منجهان ئي پڌرو آهي، ته اهو هندن جوڙايو هو. ڪراچيءَ ۾ به ڪلان ڪوٽ آهي، ۽ اتي ديويءَ جو آستان آهي. هيءَ به اصل مندر هو، پر پوءِ مسلمان حاڪمن ڪلان ڪوٽ پنهنجي قبضي ڪيو، ته ابڙهين مسجد ٺهي، جنهن جا نشان اڄ تائين ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

رانڪون ۽ هندن جي ڪاريگري:

مڪلي ٿڪريءَ تي جيڪي اڳاٽيون جايون جڙيل آهن، تن مان ڪي ڏسڻ وٽان آهن. انهن مان هڪڙي ترخان گهراڻي جي حاڪم ميرزا جاني بيگ جي رانڪ (قبو) آهي. جا اٽڪندي آهي. بنياد پٿر جو اٿس ۽ مٿان گنبد اٿس. رانڪ جي سرن تي ڪم اهڙو ٿيل آهي. جو سرون نه، پر پيروز چنجن! مبرز: جاني بيگ 1596ع ۾ گذاري ويو. کانئس پوءِ پٽس ميرزا غازي بيگ حاڪم ٿيو. تنهنجي نرٻت پڻ اُتي آهي.

مبرز عيسيٰ جي رانڪ به واه جي ٺهيل آهي! هن ساڳي نالي سان به حاڪم ٿي گذريا آهن: هڪڙو ميرزا عيسٰي ترخان. ٻيو. نواب مبرز عيسٰي ترخان. سرون سرن عيسٰي ٺهڻ آهي. جو ترخان گهراڻي جو پهريون حاکم.

سنڌ ۾ ھو، ۽ 1566ع ۾ وفات ڪيائين. ٻيو نواب ميرزا عيسيٰ، جو جهانگير بادشاه جي ڏينھن ۾ ٿي گذريو آھي. سندس رانڪ، ھيٺ توڙي مٿي، گھڙيل پٿرن (ڪپڇن) جي آھي. دروازا بہ پٿر جا، تہ ڇت بہ پٿرن جي! ھن رانڪن تي ڪم اھڙي نموني ٿيل آھي، جھڙو شوالن ۾ ڏسڻ ۾ ايندو آھي. انھيءَ مان ائين سمجھجي ٿو، تہ ڪاريگرن مان گھڻا ھندو ھئا.

ڪوھن ۾ محفلون:

ڪن آکاڻين ۾ ٻڌو اٿئون، تہ اڳي ڪوھن ۾ بہ محفلون ۽ مجلسون ٿينديون ھيون. اھڙا ڪوھ جيڪڏھن ڪنھن کي ڏسڻا ھجن، تہ مڪليءَ تي ڏسي، مان ۽ منھنجا بہ ٿي سنگتي، ھڪ سونھون ساڻ ڪري، ڪريمنڏني جي ڪوھ ۾ ھيٺ لھي وياسين. ڏاکڻيون ٺھيون پيون آھن، تنھنڪري لھڻ چڙھڻ ۾ تڪليف ڪانھي. ھتي ئي ڪوھ ھڪٻئي جي مٿان پيا پائڻجن، جي ٽڪريءَ مان ڪوري ڪڍيا اٿن، ڪوھ ۾ اندر دالان آھن، جن ۾ ٺٽي وارا محفلون ۽ مجلسون ڪندا آھن. مينھوڳيءَ ۾ اھي ڪوھ ڀرجي تار ٿيندا آھن. انھن ڪاريگرن جي ڪاريگريءَ جي جيتري بہ ساراهه ڪجي تيتري ٿوري.

گرونانڪ صاحب جون ڇاڪڙيون:

مڪلي ٽڪريءَ تي، منشاديويءَ جي مندر واري واٽ وٺي، مٿي چڙھبو، تہ چڙھڻ سان عيدگاھ جي شاھي ڀت ٻارھن تيرھن ڪمانن سان نظر ايندي. ان جي پٺيان قبا ۽ ننڍا مقام آھن. عيد گاهه جي ڀريان امام خانو آھي. اتي تابوت رکندا آھن، ھتي ھڪ پٿر تي ڪي نشان آھن، جي چون ٿا تہ گرو نانڪ صاحب جي ڇاڪڙين جا نشان آھن.

ننگر ٺٽي جو وسڻ:

ھن وقت جيڪو ٺٽي جو شھر آھي، سو سمن جي صاحبيءَ ۾ سنہ 1490ع ۾ ٻڌو. انھيءَ کان اڳي جيڪو ٺٽو ھو، سو عبسوڀي يارھين صديءَ ۾ بہ ھو. سنہ 1026ع ڌاري سلطان محمود غزنويءَ ملتان ھٿ ڪري، بو،

پنهنجا وزير عبدالرزاق سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو، جو سيوهڻ هٿ ڪري، پوءِ ٺٽي تائين آيو، ۽ خليفن جي نائين کي سنڌ مان ڪڍي، پنهنجا نائب مقرر ڪيائين. اهي نوان نائب هندو راجپوت هئا، جن کي سنڌ جي حڪومت جون واڳون مليون، ۽ سندن صاحبي پوءِ عام طرح سومرن جي صاحبي سڏجڻ ۾ آئي. سومرن پنهنجو تختگاه ٺٽي جو شهر ڪونه ڪيو. اهو شهر پوءِ شايد زبون ٿي ويو.

سومرن کانپوءِ سمن جي صاحبي ٿي، ته هنن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ اول ساموئي ۽ پوءِ ڪلان ڪوٽ ڪيو. انهن هندن درياھ رخ ڦيرائي، هائوڪي ٺٽي جي شهر وٽان وهڻ لڳو، ته سمو حاڪم ڄام نظام الدين، جو ”ڄام نندو“ به سڏبو هو، تنهن هجري سن 896 (1490ع) ۾ ٺٽي جو شهر نئين سر آباد ڪيو. تحفته الڪرام ۾ ائين به لکيل آهي، ته انهيءَ شهر ٻڌڻ لاءِ ڀٽ ڄام ننڍي پاڻ چونڊيو هو، پر شهر اڏڻ لاءِ مهورت براهمن ڪڍيو هو (ڏسو سنڌ گزيٽيئر صفحو 99). ٺٽي جو شهر نئين سر ٻڌو، ته ڄام ننڍي اهو پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو. سنڌ جو سمو حاڪم ڄام تماچي، جو ”نوري“ نالي مهائي پرڻيو هو، تنهنجو پوتو اهو ڄام نندو هو. سندس تربت اڄ تائين مڪلي ٽڪريءَ تي آهي.

”ننگر ٺٽو“ نالو ڪيئن پيو؟

هن وقت جتي ٺٽي جو شهر ٻڌل آهي، تنهنجي مهائن جي ٺٽ ٻڌل هوندي هئي. ”ٺٽ“ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ ”ٺٽ“، جنهنجو اُچار سنڌيءَ ۾ ”ٺڙ“ (درياهه جو ڪنارو) به آهي؛ پر ”ٺٽ“ معنيٰ ڪنهن واه يا درياهه ي تڙ وٽ ٻڌل ڳوٺ. جتان پٽن اُڪري پار ٽجي. هيءُ پاسو اڳي گهڻي قدر پاڻيءَ هيٺ ٻڌو پيو هوندو هو. هتي مهاڻا مڇيون ماريندا هئا. مسافرن کي به پٽن اُڪاري پار ڪندا هئا. انهيءَ ”ٺٽ“ تان شهر تي ”ٺٽو“ نالو پيو، چون ٿا ته اها ٺٽ ”ننگر“ نالي هڪ مهائي جي ڪوٺي هئي، جنهنڪري ڪيترا ماڻهو هن نئين شهر کي ”ننگر ٺٽو“ سڏڻ لڳا. شهر ٻڌو، ته ٺٽ وارو پاسو شهر سان گڏجي ويو. جنهن ڪري اهو اڄ تائين ”ٺٽ جو پاڙو“ سڏبو

آھي. (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 178). عربيءَ ۽ پارسيءَ ۾ ”ت“ ۽ ”ث“ اکر کيئن، تنھن ڪري پارسي تاريخن ۾ ”ث“ بدران ”ت“ لکيل آھي.

نئي جو اڳوڻو اوج:

نئي جو شهر سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ٿيو، ته ڇا علم ۽ هنر ۾، ڇا دندي ڌاريءَ ۽ وڻج واپار ۾، پنهنجو من پائڻ ٿيو. اهو شهر اڳي ڪيتري قدر آباد هو، تنهنجو ذڪر سر هينري پائنجر پنهنجي ڪتاب بلوچستان ۽ سنڌ جي سير ۾ ڪيو آهي، جو سنه 1816ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو هو. هو صاحب 1809ع جي بهار جي موسم ۾ سنڌ ۾ آيو هو. پنهنجي سفرنامي ۾ لکيو اٿس، ته نئي ۾ هڪ پير مرد سٺ کن ورهين جي ڄمار جو گڏيو، جنهن پنهنجن وڏن کان ٻڌل ڳالهه ڪئي. ته هڪ لڱا نادر شاهه بادشاهه پنج لک لشڪر سان وٺي، دهليءَ کان موٽيو هو، ۽ نئي ۾ اچي منزل هنئي هئائين. ان وقت سنڌ جو حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙو نئي ۾ منزل انداز هو، تنهن نادر شاهه بادشاهه جي، سندس سڄي لشڪر سوڌي، فاني موڪلي. پنج لک ماڻهن سورهن ڏينهن ساندهه ماني کاڌي، ته به نئي جي شهر ٻان اٿو ڪين ڪٿو!!!

نئي ۾ اڳي اڪيچار آدم هو؛ پر سر هينري پائنجر لکيو آهي، ته ويجهڙائيءَ ۾ به، نادر شاهه بادشاهه جي نئي ۾ منزل انداز ٿيڻ وقت (ميان نور محمد ڪلهوڙي جي صاحبيءَ ۾)، نئي ۾ چاليهه هزار ڪوري ۽ ويهه هزار کن ٻيا ڪاريگر هئا، ۽ انهن کانسواءِ صراف، ان جا واپاري ۽ ٻيا دڪاندار سٺ هزار کن هئا. پنهنجي وقت جي ڳالهه ڪئي اٿس، ته 1809ع ۾ نئي جو آدم ويهه هزار کن ٿي چيائون. اڄ نئي ۾ چار پنج هزار آدم مس ٿيندو! اڳي نئي جي طبعي صورت ئي ٻي هوندي هئي. بگهاڙ واه، ڪلري واه ۽ گهاري واري ڪاري سنڌونديءَ جا ڦاٽ هئا، تنهنڪري آبادي جهڙي ڀلي ڇڄي تهڙي ٿيندي هئي. باغ باغيچا به واه جا هوندا هئا! ڪيپٽن اليگزينڊر همملٽن 1699ع ۾ نئي جي ذڪر ڪندي ڄاڻايو آهي، ته نئي جي حاڪمن جا باغ نهايت چڱيءَ حالت ۾ هوندا هئا. عمدين ميون ۽ گلن ٿلن

جي ڪمي ڪانه هوندي هئي. هتي جا ڏاڙهون ته اهڙا سٺا ۽ سوادِي هوندا هئا، جو اهڙا اڳي مون ڪڏهن به ڪونه ڪاڏا هئا!

ٺٽي جي شهر تعليم ۾ ڪيتري قدر ترقي ڪئي هئي، تنهن ڳالهه جي ذڪر ڪندي ڪئپٽن هملٽن چيو آهي ته، سنه 1699ع ۾ ٺٽي ۾ چار سو کن مدرسه هئا، جن ۾ نوجوانن کي سياسي، فقه ۽ فيلسوفيءَ جون ڳالهيون سيکاريندا هئا. ڪنهن به هڪڙئي شهر ۾ چار سؤ مدرسه هجن، سا وڏي ڳالهه آهي. ساڳي ڳالهه برٽن صاحب به ڪئي آهي. جهوني سنڌ گزيٽيئر ۾ به ڄاڻايل آهي، ته ٺٽي ۾ روهڙيءَ ۾ يونيورسٽيون هونديون هيون. اڳي هندن جا گروڪل هوندا هئا ۽ اهي به يونيورسٽيون هونديون هيون.

ويڊڪ زماني کان وٺي سنڌو ماڻھو ۾ هڪڙا هئا ”آچاره“، جي گويا پروفيسر هئا، ۽ ٻيا ”اُپاڌيايه“، جنهن لفظ جو اچار ڦري ”اوجها“ ۽ ”واجهو“ ٿيو آهي. سنڌ ۾ ملن ۽ آخوندن جا مڪتب هوندا هئا، ته هنن واجهن کي پنهنجون پائشالاڻون هونديون هيون، ۽ هندن جا وڏياگرو اهي هوندا هئا. هندو ماسترن جي اسڪولن کي سڏبو ٿي ”واجهڪا“ اسڪول آهي. ”واجهو“ جو مونٿ آهي ”واجهي“. اڄ تائين ڪراچيءَ ۽ ٺٽي ۾ ٻانيڻيائيءَ يا گريائيءَ کي ”واجهي“ چوندا آهن. اهي هندو نيائين کي وڏيا سيکارينديون هيون. مطلب ته هندن کي به پنهنجون پائشالاڻون هونديون هيون. اڄ به ٺٽي ۾ هڪ آڪهه جو نالو ٿي ”اوجها“ آهي. اهي پشڪرڻا براهمڻ آهن ۽ اصل جيسلمير کان سنڌ ۾ آيا هئا. ميرن جي صاحبيءَ ۾ منجهانئن ڪي ڪراچيءَ ۾ اچي رهيا، پر اڄ تائين ٺٽي وارن سان ناتا اٿن. اهڙي ايورويڊ (حڪمت) جا به ڇڱا ڄاڻو هئا. ڪراچيءَ جو حڪيم سڪرامداس اوجها اڄ تائين حڪمت ۾ وڏن جو نالو قائم ڪندو اچي.

ٺٽي ۾ جيڪي اڌ لک کن ڪوري هوندا هئا، تن کي رڳو لونگين ۽ شالن اٿڻ لاءِ پنج هزار کن آڏاڻا هوندا هئا (ڏسو سنڌ گزيٽيئر، جلد پهريون، صفحو 393). سندن جوڙيل لونگيون، شالون، مشرو، گپيون وغيره سنڌ واسين توڙي ٻاهرين کي گهڻيون پسند اينديون هيون. سنه 1869ع ۾ سنڌ ۾ پهريون هنري نماءُ ڪراچي ۾ جي فرير هال ۾ ٿيو هو. اتي ٺٽي جون لونگيون ڏسي سڀني واه واه پئي ڪئي!

ميرپورساڪري تعلقي ۾ ڀنڀور ۽ گهاري جي وچ ۾ هن وقت ڪي ويران پٽ آهن، جي ”ڪبير جا پٽ“ سڏجن ٿا. چون ٿا ته ڪبير ڀڳت سنڌ ۾ آيو هو، ۽ ڪي ڏينهن هتي آستانو هوس. ٺٽي جا ڪيترا ڪوري رهندا ٿي هتي هئا.

ڪبير ڀڳت ڪوري هو. ٺٽي جي ڪورين کي سندس لاءِ ايتري ته عزت آهي، جو ڪبير ڀڳت جو آستانو اڄ تائين ٺٽي ۾ آهي. ڪبير ڀڳت جي پٽ ڪمال ڀڳت جو ميلو هر ڪنهن سال وڏي ڌار ڌور سان ٺٽي ۾ لڳندو آهي.

ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ به ٺٽو وڏي واپار جو مرڪز هو. 1758ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پنهنجون ڪوٺيون ٺٽي ۾ اورنگا بندر ۾، ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي اجازت سان وڌيون. پر 1775ع ۾ پٽس ميان سرفراز خان اهي ڪٿائي ڇڏيون.

ٺٽي ۾ عاليشان عمارتن جي به اڳي ڪمي ڪانه هئي. ميرزا غازي بيگ جي وقت ۾ ميان خسرو خان ٺٽي جو خودمختيار حاڪم ٿي پئي گذاريو، تنهن اڪيچار ٺٽو خرچي، ٺٽي ۾ ٽي سؤ سٺ مسجدون، ڪوه، پليون، مسافر خانو وغيره جوڙايا هئا. همايون بادشاهه ڪجهه وقت ٺٽي ۾ اچي رهيو هو، تنهن ڳالهه جي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ ٺٽي ۾ سؤ قبائين مسجد جوڙائي هئائين، جا اڄ تائين سالم بيٺي آهي؛ باقي شهر جون ٻيون ڪيتريون مسجدون هيستائين شهيد ٿي ويون آهن.

ٺٽي جي ھندن به پنهنجا مندر واه جا پٽي جوڙايا! جنگشاهيءَ وارو رستو ولي وڃو، ته مڪلي ٽڪريءَ وٽ شنگهه پوٽيءَ وارو مندر، جي مپيونسپل ناڪي کان ڳوٺ گججي وارو رستو هلو، ته منشاديويءَ جو مندر، جي اندر بازار ۾ گهڙو، ته چونڪ بزار ۾ به مندر آهي. شهر جي ٻاهران، مسائي طرف ڪڏيءَ جو مندر ۽ ستين جو آستان آهي.

ٺٽي جي شهر جي ٻاهران راڄ گهاٽ درٻار مشهور آهي. اُنجو پهريون گادي نشين ٻاٽو بالڪرام صاحب هو، جو پنجاب جي ڳوٺ جلالپور ۽ فتح پور مان دونهيون دڪائي، ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾، ٺٽي ۾ درياهه وٽ

پنهنجو ڳوٺ ٻڌي اچي رهيو هو. سندس گادي نشين مان ٻاڻو پورنداس ۽ ٻاڻو لڄمڻداس نهايت ناميارا سنت ٿي گذريا آهن.

نئي جي شهر چڱا اوج ماڻيا هئا، ته چماڻون به خوب جهليون هئائين. نئي گهمزا ته باهه به جليو. پهرين باهه شاھ بيگ ارغون 1521ع ۾ ڏياريس. ٻيو گهمرو 1555ع ۾ ميرزا عيسيٰ ترخان جي صاحبيءَ ۾ پورچوگيز سنڌ ۾ آيا. ۽ نئي ۾ اٺ سؤ کن ماڻهو ماري، ۽ ڪروڙن جي مالي ڦري. ۽ پوءِ شهر کي باهه ڏنائون! ٽيون گهمرو 1591ع ۾ اڪبر بادشاهه جو لشڪر نئي تي ڪاهي آيو، ۽ ميرزا جاني بيگ ڏٺو، ته نٿو هٿان ويندو، تنهن پنهنجي شهر کي پاڻيهي ٽوڪي ڏياري باهه! انهيءَ پوئين گهمري نئي جو شهر اهڙو جليو، جو وري پوريءَ ريت پاڻ کڻي ڪين سگهيو. درياهه به دغا ڏيندو پيو ويٺس. نئي جو شهر جنهن مهل ٻڌو هو، تنهن مهل درياهه ٻنهن شهر وٽان وهندو هو، پوءِ رخ ڦيريندو ويو. انگريزن جي صاحبيءَ شروع ٿيڻ کان ئي ڪجهه وقت اڳي درياهه شاھ نئي کان ڏيڍ ڪوهه پري هوندو هو، اڄ تي ڪوهه ڀرپور آهي! ڪن ورهين کان ڪيترا نئي وارا ڪراچيءَ ۾ پنهنجون جايون جوڙائي هميشه لاءِ اتي رهيا پيا آهن.

سجاول:

جنگشاهي اسٽيشن ۽ نئي جي وچ ۾ هن وقت جيڪو ڪلري واه آهي، سو اڳي درياهه جو ڦاٽ هو. نئي کان ٽي ڪوهه پري بگهاڙ واه آهي، جو اگهيمائيءَ وٽان درياهه مان نڪري ٿو. اهو به اڳي درياهه جو ڦاٽ هو. آبڪلاڻي موسم ۾ ڪلري ۽ بگهاڙ واه اٿلندا هئا، ته نئي ۽ سجاول جا ڪيترا پاسا پاڻيءَ هيٺ ٻڌا پيا هوندا هئا. اتي ماڃر ذات جا مهاڻا رهندا هئا. جي مڇيون ماريندا هئا، ۽ مسافرن کي پتن اُڪاري پار به ڪندا هئا. اڄ تائين سجاول وارو پاسو انهن مهاڻن جي نالي پٺيان ”ماڃر“ سڏبو آهي. سجاول ڏي ”ماڃر“ نالي هڪ ڍنڍ به آهي. نئي جو شهر ٻڌو تنهن کان گڇ وقت پوءِ به سجاول وارو پاسو پاڻيءَ هيٺ ٻڌل هو. سنه 1758ع ۾ سنڌونديءَ نصرپور وٽان رخ ڦيرايو، ته هن پاسي پاڻي اڳي کان گهٽ اچڻ لڳو. جنهن ڪري اهي ٻٽ ويا سڪندا. هاڻوڪي سجاول جي شهر واري زمين ائين پاڻيءَ مان

نڪري پڌري ٿي، ته سڄاول خان نالي هڪ زميندار اتي هڪ ڳوٺ ٻڌو، جو سندس نالي پٺيان ”سڄاول“ سڏجڻ ۾ آيو. اهو ڳوٺ پوءِ وڏي شهر ٿيو. ته به اهوئي نالو اڃا هليو اچيس. انهيءَ ميان سڄاول خان جو ڀاءُ ميان محمود خان هو، تنهن پنهنجي خرچ تي اتي هڪ واه/کوٽايو، جو سندس نالي پٺيان اڄ تائين ”محمود واه“ ڪوٺجي ٿو. مطلب ته سڄاول وارو پاسو وسيو. سا ڪلهه ڪلهوڙي ڳالهه آهي. سڄاول شهر جي بازار جي وچ مان گهٽوارو واه وهي ٿو. تنهنڪري اها ڳالهه يڪدم گهڻو ڌيان ڇڪي ٿي.

شاهه ڪپور:

مغليهن تعلقي جاتي، ۽ ميرپور بٺوري واريءَ وات کان ڀرپور شاهه ڪپور آهي، جو اڄ هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي؛ پر اتي ڇپڪو ويرانو آهي، تنهن مان ظاهر آهي، ته اڳي اهو شهر اٽاهه لٽو پيو هو. اڳي درياهه اتان وهندو هو، جنهنجون ڳالهيون اتي جا ماڻهو. اڄ تائين ڪندا آهن.

شاهه ڪپور ۽ ان جي آسپاس وارن هنڌن کي اڳي پاڻيءَ جي ڪوٽاهي هئي ڪانه. مغليهن تعلقي جاتيءَ جي پريان ڪوري ڪاري آهي؛ جا سنڌ کي ڪڇ علائقي کان ڌار ڪري بيٺي آهي. سنڌ جي آڳاٽن نقشن ۾ اها ”سنڌونديءَ جي اڀرندي واري شاخ“ ڪري ڄاڻائي اٿن. سنڌونديءَ جي الهندي واري شاخ هاڻوڪو بگهاڙ واه هو، جو ٽٽي جي پريان آهي. انهن ٻنهي جي وچ ۾ ”پڇاري“ نالي واه آهي جو پڻ اڳي سنڌونديءَ جو هڪ ڦاٽ هو (ڏسو سنڌ گزيٽيئر جلد. پهريون، صفحو 294). اهو پڇاري واه سير ڪاريءَ ۾ وڃي پوي ٿو. وات تي ٻنو، دڙو، مير خانا وغيره ڳوٺ اٿس. اڳي ڪوري ڪاري، پڇاري ۽ بگهاڙ واه اهيئي ٽيئي درياهه جا ڦاٽ هئا، ۽ آبڪلاني سم ۾ اٿلندا هئا، ته انهن تي هن پاسي ڪيتري قدر آبادي ٿيندي هئي. تنهنجو تصور هرڪو پاڻيهي ڪري. پنيور ۽ پير ٻنو به اڳي مکيه هنڌ هئا؛ پر اهي ايتري ايراضي والاري ڪانه بيٺا آهن، جيڪي شاهه ڪپور وارو ويرانو والاري بيٺو آهي، ۽ اهو پنيور ۽ پير ٻني کان اڻڇڻو وڌيڪ آباد هو. شڪ نه آهي ته اهوئي دبل بندر هو. ليلا ۽ چنيسر وارو قصو هن طرف به ٿيو آهي.

سير ڳنڍيو:

مغليين تعلقي جاتيءَ کان ٻه ڪوهه کن پري ”سير ڳنڍيو“ آهي. هتي ”سير“ نالي ڪاري پيئي وهي. هن کي ”سندو بندر“ به چوندا آهن جو ”سندو“ نالي ڳوٺ ويجهو اٿس. هن بند جو ڪڇ علائقي سان سارين ۽ ٻين جنسن جو واپار چڱو هلندو هو، تنهن ڪري انگريز سرڪار اتي ڪسٽم آفيس ڪولي، ته جيڳي پيدائش ٿيڻ لڳيس. سنه 1914ع کان وٺي هيءَ ڪاري ٿورو ٿورو سڪڻ لڳي. اهو وسيل پاسو به هن وقت اجهائو وسائو پيو آهي، ۽ واپار جو اهو اڳوڻو چلتو ڪونهيس.

لوڻ جون کاڻيون:

ميجر راورٽيءَ پنهنجي ڪتاب سنڌ جي مهراڻ (صفحي 468-469) ۾ ڄاڻايو آهي، ته شاهه بندر ۽ جاتيءَ تعلقن جا ڪي پاسا اڳي پاڻيءَ هيٺ ٻڌل هئا. سنه 1758ع ۾ سنڌونديءَ نضرپرو وٽان رخ ڦيرايو، ۽ هن پاسي پاڻي گهٽ اچڻ لڳو، ته هي پاسا پاڻيءَ مان نڪري پڌرا ٿيا. هن سان گڏ هيءَ ڳالهه به ڌيان ۾ رکڻ گهرجي، ته شاهه بندر ۽ جاتي تعلقن وٽان سمنڊ به ڏهت بوقت ٿورو ٿورو هٽندو پئي ويو. سنه 1819ع ۾ هن پاسي خوفناڪ زلزلو ٿيو. ته اتان سمنڊ هيڪاري هٽي پري ٿيو. هن وقت سمنڊ جي نشاني اُتي جون لوڻ جون کاڻيون آهن، جن مان جيڪر اڄ به ايترو ته لوڻ نڪري جو سڄي سنڌ ته ڪاٽي، پر ڪيڏو لوڻ جيڪر ٻاهر به روانو ڪري سگهجي. سنه 1878ع ۾ ڪراچيءَ طرف ماريپور لوڻ کان ڪلي، تنهن کان اڳ ڪي واپاري انهن کاڻين مان لوڻ ڪڍائي ڪلڪتي روانو ڪندا هئا. اهو کاڻين وارو پاسو هن وقت اهڙو ته ويران ٿيو پيو آهي، جو ماڻهو ته ڇڏيو، پر ڪو مرون به جيڪر اتي مشڪل جالي سگهي!

ٻن لاڙن جو ميلاپ:

ڪراچي ضلعي وارو لاڙ ميرپور بشوري تعلقي ۾. جهوڪ شريف

(ميرانپور) وٽ، پورو ٿئي ٿو، جتي سنڌ جي صوفين جي سرتاج شاھ عنايت جي درگاه آھي. انھيءَ درگاه کان رڳو ڏيڍ ڪوھ کن پريرو بلڙي شريف (تعلقو گونئيءَ) ۾، شاھ عبداللطيف جي تڙ ٿاڏي شاھ عبدالڪريم جي درگاه آھي. انھن ٻن درگاھن جي وچ ۾ ھيءَ ٻئي لاڙ ھڪٻئي کي پاڪر پائي اچي گڏيا آھن، گويا درويشن جا در جھلي بيٺا آھن.

حيدرآباد ضلعي واري لاڙ کي ٿليلي پاڻي پھچائي ٿي. ھن وقت جيڪا ٿليلي آھي، سا نئين ٿليلي سڏجي ٿي. انھيءَ کان اڳي پراڻي ٿليلي ھئي ۽ تنھن کان اڳ ريڻ واھ ھو، جو ھاڻوڪي ٿليلي کان ڪجهه قدر ڦريل واٽ وٺي ٽنڊي غلام حيدر وٽان لنگھندو ھو، ۽ ھاڻوڪي ڍوري پراڻ ۽ ڪوري ڪاريءَ جي ڀيٽ مٿان وھي، ڪڇ جي نار ۾ وڃي ڇوڙ ڪندو ھو. سنہ 1758ع ۾ درياھ شاھ نصرپور وٽان رخ ڦيرايو، تہ ھيڏانهن پاڻي پورو نہ آيو، جنھنڪري ريڻ واھ پوءِ ڦٽي ويو. (ڏسو صفحو 10).

فتح باغ ۽ جوڻ:

ريڻ واھ جڏھن وھندو ھو، تڏھن ٽنڊي غلام حيدر جي ويجهو فتح باغ ۽ جوڻ نالي ٻہ مشھور شھر ھوندا ھئا. مغل بادشاھ ھمايون، امرڪوٽ جي گادي نشين راڻي پرساد کان پئسي ۽ لشڪر جي مدد وٺي، ٺٽي جي شھر تي ڪاھ ڪرڻ جو قصد ڪري، جوڻ جي شھر وٽان لنگھيو، تہ اتي جي ساوڪ سبزي ايتري قدر تہ وڻي ويس، جو ڇھ مھينا ساندهه اتي ٽڪي پيو! اُن وقت (1542ع ۾) اڪبر بادشاھ امرڪوٽ واري قلعي ۾ ڄائو ھو، تنھن کي ۽ راڻي حميده بيگم کي بہ اتي پاڻ وٽ گھراڻي رھايائين. اھي ڇھ مھينا اڪبر بادشاھ انھيءَ جوڻ جي شھر ۾ تپنو ھو.

اڳي ھيءَ چوڻي عام ھئي تہ:

”نر ننگر، نار نصرپور، نرت نورائي، ڦر فتح باغ، ھلي ڏسو جوڻ، جتي ڪپھ جو واپار.“ يعني مڙس (ڏسڻ ۾ ناھوڪا) ننگر ٺٽي جا، زالون (سھڻيون) تہ نصرپور جون، نرت (سھڻيون اڪيون) نورائيءَ جي ماڻھن جون، ڦر يعني ڦل ڦول (ميوو) تہ فتح باغ جو، ۽ ڪپھ جو واپار (پلي) ۾ پلو) جيڪڏھن ڪنھن کي ڏسڻو ھجي. تہ ھلي جوڻ جي شھر ۾ ڏسي.

نورائين جو ڳوٺ ڪٿر جي پريان ٽنڊي محمد خان کان ڪوهه کان اوڀر
اتر ڏي آهي.

چون ٿا ته اڪبر بادشاهه جو وزير بيربل براهيم فتح باغ جو ويٺل هو.
ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي وقت ۾، مدد خان پٺاڻ سنڌ ۾ اچي ٿرلٽ
ڪرائي، ۽ ڪيترن شهرن کي باهيون ڏياري ڀسم ڪرايائين! جون، فتح باغ،
بدين (سانولپور) وغيره ائين ويران ٿي ويا!

بدين:

بدين جو شهر اصل سانولپور سڏبو هو، جو سانوليو (سانول) نالي
هڪ هندو اهو ٻڌايو هو. مدد خان پٺاڻ اهو شهر جلائي پورو ڪيو، ته وري
ٻيو گهمرو ٻڌو. ان وقت انهيءَ پاسي ”بدين“ نالي هڪ مهاڻي مشهور هئي،
تنهنجو نالو مٿس پيو. ساڳيءَ ريت تلهار ۽ ماتلي، ۽ نوابشاهه ضلعي ۾
ٻانڌي، دڙ، ڀڄيري، سن، ساوڙي ۽ سڪرنڊ تي مهاڻن جا نالا پيل آهن.

لاڙ جي اڳوڻي صورت:

”لاڙ“ معنيٰ لڙيل پاسو، جو لڙي وڃي سمنڊ يا درياھ سان لڳي.
ڪراچي ضلعي جو ڏاکڻو ڀاڱو لڙي وڃي سمنڊ سان لڳي ٿو، تنهن ڪري
اهو ”ڪراچي ضلعي وارو لاڙ“ ڪوٺجي ٿو. ٽنڊي محمد خان، ماتلي،
ٽنڊي باگي ۽ بدين وارو پاسو ”حيدرآباد ضلعي وارو لاڙ“ سڏجي ٿو، پر
اڻڏهن نڪو سمنڊ نڪو درياھ، ته پوءِ ”لاڙ“ نالو ڪيئن پيس؟ هن لاءِ
هڪڙو ئي سبب هيءَ آهي، ته هن وقت بدين جي پريان جيڪو گهاري
شيخياڻيءَ وارو رڻ آهي، تنهن مان اڳي ٻيڙيون ۽ جهاز هلندا هئا، جي ڪڇ
علاقن ڏي ويندا هئا. هيءَ پاسو به اڳي پاڻيءَ ڏي لڙيو بيٺو هوندو هو،
تنهنڪري ”لاڙ“ نالو پيس. اهو هاڻوڪو رڻ اڳي هتو ئي ڪونه. (ڏسو سنڌ
گزيٽيئر جلد پهريون، صفحو 5). ميجر راورٽي پنهنجي ڪتاب سنڌ جي
مھراڻ ۾ ائين به ڄاڻايو آهي، ته بدين جو شهر اڳي بندر هو. سنه 1758ع ۾
”اب. سنڌ“ (سنڌو نديءَ) نصرپرو وٽان رخ ڦيرايو، ۽ هيڏانهن گهڻو پاڻي نه
آيو، ته هن پاسي جي صورت ٿي ٿري ويئي.

لاڙ ۽ کنڀات جو لاڳاپو:

اڳي جڏهن مهراڻ يا هاڪرو ڍوري پراڻ ۽ ڪوري ڪناريءَ جي ڀيٽ مان وهندو هو، ۽ ڪوري ڪاري ڪڇ جي نار ۾ وڃي ڇوڙ ڪندي هئي (ڏسو صفحو 10)، تڏهن ڪوري ڪاريءَ وٽان مهراڻ جي ٻي شاخ به وهندي هئي، جا کنڀات جي نار ۾ وڃي ڇوڙ ڪندي هئي. ٿر جا چارڻ اها ڳالهه اڄ تائين ڪندا آهن. اثبت صاحب پنهنجي سنڌ جي احوال ۾ انهيءَ ٻئي شاخ جو ذڪر ڪيو آهي، پر اها ڏند ڪٿا ڪري ليکي اٿس. مان پنهنجي سر اها هڪ تاريخي حقيقت ڪري سمجهان ٿو، ۽ ان لاءِ سبب آهي.

گجرات جو کنڀات وارو پاسو اڳي ”لاٽ“ سڏبو هو، ۽ انهيءَ جو اچار سنڌيءَ ۾ ”لاڙ“ آهي. اڳي سنڌ جي حڪومت جون حدون گجرات تائين هونديون هيون (ڏسو صفحو 9)، ۽ اهي ٻئي پرڳڻا هن ڪڇ جي رڻ واري واٽ کان پاڻيءَ جي رستي به ڳنڍيل هوندا هئا. يوناني تاريخ نويسن (تالمي وغيره) ”لاٽ“ بدران لکيو ئي ”لاڙ“ آهي، ۽ کنڀات واري پاسي کي ”لاڙ“ ديش سڏيو اٿن.

رڻ جي رونق:

ڪڇ جي رڻ ڏي ڪجهه وقت سمنڊ هو، ۽ ڪجهه وقت مهراڻ يا هاڪرو اتان ڍوري پراڻ ۽ ڪوري ڪاريءَ جي ڀيٽ مان وهندو هو، ته رڻ جي رونق ئي اڳي ٻي هوندي ئي. اڳي هتان ٻيڙيون ۽ جهاز هلندا هئا، جنهنڪري اڳي رڻ ۾ ڪي بندر به هوندا هئا، جهڙوڪ ڏينلي تعلقي جي ڏکڻ، ڏيڇم، رحمڪي بازار (رحمون ڪي بازار) ۽ پريان سنڌڙي، لکپت طرف بستل. بندر مشهور هئا. ڪڇ جي رڻ ۾ ڪي قلعا به ٺهيل هوندا هئا، جن جا نشان اڄ تائين بيٺا آهن.

رحمڪي بازار کان ڏيڍ ڪوھ پري اڳي ”ڪانجي ڪوٽ“ هو. ڪڇ جي راءِ جو هڪ صوبو ڪانجي نالي هتي رهندو هو، تنهن اهو ڪوٽ اڏايو هو (ڏسو ڪڇ علائقي جي تاريخ).

رحمڪي بازار کان نو ڪوه کن پري ڏکڻ ڏي ”سنڌڙي“ نالي بندر هو. اتي ڪڇ جي راجا رانڌون هڪ ڪوٽ جوڙائي، ان ۾ چوڪيدار بيهاريو هئا، جو ڪن درياھي چورن هن پاسي رڻ ٻاري ڏنو هو. انهن قلعن ۽ ڪوٽن کان گهڻو اڳاڻو ”وڳهه ڪوٽ“ هو، جو سومرن جي صاحبيءَ ۾ سندن گاديءَ جو هنڌ هو. سومري جو ڀاءُ ويڳو هو، تنهنجي نالي پٺيان هيءَ شهر ۽ ڪوٽ ”ويڳا ڳڙھ“ ۽ ”وڳهه ڪوٽ“ ڪوٺيو هو. مطلب ته هاڻوڪي ڏيپلي تعلقي جي ڏاکڻي ڀاڱي، ۽ ڪڇ جي رڻ جي ڪيتري ڀاڱي جي اڳي روتق ئي علحددي هئي.

اڳي ننگر پارڪر وارو پاسو به بلي بلي هوندو هو! ننگر پارڪر جو شهر ٻڌو تنهن کان گهڻو اڳي ”پاري ننگر“ نالي هڪ شهر؛ هاڻوڪي ننگر پارڪر کان اٺ ڪوه کن اوڀرو، ڳوٺ ويرا واه جي ويجهو چڱو وسيل هو؛ اڳي اتان درياھ وهندو هو، جنهنجو سڪل پيٽ اڄ تائين ڳوٺ ويرا واه وٽ آهي. ان کي ”سنگها“ (پيٽ) چوندا آهن، ۽ ان ۾ هاڻ باراني پوک ڪندا آهن اڳي هتي درياھ هو، ته پاري ننگر هڪ وڏو بندر هوندو هو. ڪئپٽن رينگس پنهنجي جوڙيل ڪتاب ٽر جي احوال ۾ ڄاڻايو آهي، ته پاري ننگر جو شهر عيسوي پهرين صديءَ ڌاري ٻڌو هو، ۽ منجهس جهجهو آدم رهندو هو. هن پاسي جا ماڻهو عام طرح چوندا آهن، ته پاري ننگر ۾ هندو لوهار تمام گهڻا هوندا هئا، ۽ اهي جهاز به جوڙيندا هئا، جن ۾ هتي جا هندو واپاري پنهنجو مال ڪڇ علائقي ۽ ٻين پاسي روانو ڪندا هئا. پاري ننگر جي ويرانن ۾ اڄ تائين لوھ جي ڪٽ جا وڏا ڍڳ لڳا پيا آهن، جي مون پاڻ ڏٺا آهن.

ويرا واه جي ويجهو ”ڌوٽر“ نالي هڪ ننڍڙو جبل آهي. چون ٿا ته هتي ٻن جهازن جي بيهڻ لاءِ ٽڙ ٺهيل هو، تنهنڪري ”ڌوٽر“ يعني ٻن جهازن لاءِ ٽڙ نالو پيس. پاري ننگر جي ويرانن ۾ جين ڌرم وارن جي ڪن ڊنل مندرن جا نشان اڄ تائين پڌرا پيا آهن، جنهن ڪري ائين سمجهجي ٿو، ته هيءَ شهر اصل جين ڌرم وارن (اسواڙن) وسايو هو. ننگر پارڪر جي شهر کان پارهين ڪوه کن اوڀرو، ۽ مارئيءَ جي ڳوٺ جي ڳوٺ ملير جي ويجهو، جين ڌرم وارن جو هڪ مندر آهي جو گوريچي پارسات جي نالي سان ”گوريءَ جو مندر“ سڏجي ٿو. اهو گهڻو ڪري سمورو سنگ مرمر ۽

جودپوري پٿر جو ٺهيل آهي ۽ اهڙي ٻي عالیشان عمارت سڄي ٿر ۾ ڪانهي. هيءُ هڪ تيرٿ جي جاءِ ڪري ليکبو آهي. اڄ تائين احمد آباد ۽ ٻين ھندن ڪيترا جين ڌرم وارا هتي ياترا لاءِ ايندا آهن. مندر ۾ پهريائين دالان آهي، جنهن جا ٽنڀا سنگمرمر جا ٺهيل آهن، چٽ گولائيءَ تي اٿس، ۽ ڀتين تي سهڻيون تصويرون چٽيل آهن. دالان کانپوءِ ٻه صفحا آهن. پهرين صفحي ۾ ٻنهي پاسن کان ڇهه ڇهه ڪوٺيون آهن. هر هڪ ڪوٺيءَ ۾ هڪ ٿلهو ٺهيل آهي، جنهن تي رڳو هڪ چٽو ويهي سگهي. شايد هيءُ مندر اصل ۾ هڪ من يا گرو ڪل ٿي ڪم ايندو هو، ۽ هر هڪ جوڳي يا برهمچاري پنهنجي پنهنجي ٿلهي تي ويهي يوگ اڀياس ڪندو هو، ۽ يا پڙهندو هو؛ پر متان ڏند اچي وڃي، تنهنڪري ڪوئي اهڙي ننڍڙي ٺاهي اٿن، جو ڪو ٿلهي تي ويٺي جهوٽا کائيندو ته مٿو يڪدم پٽ سان وڃي لڳندس. ٻئي صفحي ۾ وڏو ٿلهو ٺهيل آهي جتي سڀ پوڄن مهل ۽ ٻين وقتن تي وڃي ڪٺا ٿيندا هئا.

خوفناڪ زلزلو:

سنه 1762ع ڌاري ميان غلام شاه ڪلهوڙي ڪڇ جي راءِ کان سندس پيڻ جو سڱ گهريو، جو هن نه ڏنس. انهيءَ تان ميان غلام شاهه کي اهڙا ساڙ لڳا جو ڪڇ جي راءِ کي گهر ويني وڏو ئي نقصان پهچايائين. پراڻ جي پريان هڪ وڏو بند ڌياري ڇڏيائين، ته سنڌ جو پاڻي سنڌ ۾ رهي، ۽ ڪڇ علائقي تائين نه وڃي. اڳي لڪپٽ جي ساريال پوک جو مدار پراڻ جي پاڻيءَ تي هوندو هو؛ پر هن بند جڙڻ کانپوءِ پراڻ جو پاڻي لڪپٽ تائين نه ويو، نه ڪڇ جي راءِ کي لکها روپين جو نقصان پهتو. هن تڪرار جو سربستو ڏڪڙ ڪڇ علائقي جي تاريخ ۾ آهي؛ مگر سنڌ گزيٽيئر ۾ ان بابت فقط ٻه سٽون آهن: (ڏسو سنڌ گزيٽيئر جلد پهرين، صفحو 5).

پراڻ جي پاڻيءَ جو رخ جيئن ميان غلام شاهه ڦيرايو، تيئن پوءِ به ڦريل هو؛ پر پراڻ تائين ڦليليءَ جو پاڻي ڪونه ٿي پهتو، نه مهراڻ يا هاڪرو ڏينهن پوءِ سڪڻ جا سعيلا ڪرڻ لڳو. پوءِ ته هڪ الاهي آفت اچي نازل ٿي، 16 جون 1819ع جي ڪڇ ڀڄ طرف ڌرتي ڌٻي، جنهن ڪري ڀڄ جو شهر گهڻو ڪري سمورو زبون ٿي ويو، ۽ ڪيتريون هليتيون چٽ ٿي ويون! انهيءَ

ساڳي وقت سنڌ ۾ به اهڙو خوفناڪ زلزلو ٿيو جنهن شاھ بندر ۽ جاتيءَ کان وٺي ڪڇ جي رڻ تائين ملڪ جي طبعي صورت ٿي ڦيرائي ڇڏي ۽ مهراڻ يا هاڪري جو نالو نشان به ڪونه رهيو. ڪڇ جي رڻ ۾ ته الاهي اسرار ٿيو. ڌرتيءَ جي ڌوڏي سبب ڪڇ جي رڻ جي وچ واري زمين ڦٽندي ڦوڪندي، مٽي چڙهي اُٿي!!! يونچال بند ٿيو، تنهن کانپوءِ به رڻ جي وچ واري زمين جيئن جو ٿيڻ مٽي رهي، رڳو پاسن واري زمين وري جهڪي سٽين ٿي بيٺي. انهيءَ سبب رڻ جي وچ واري اٿيل زمين هڪ وڏي اونچي بند جي مثل ٿي بيٺي. اهو بند اڄ تائين ڪڇ جي رڻ ۾ آهي. ان کي ”الله بند“ چوندا آهن، جو اهو بند ڪنهن انسان جو جوڙيل ڪونهي، پر الله سائينءَ جي امر سان پاڻمادو جڙي پيو آهي. سنڌڙيءَ وارو ڪوٽ جنهن ۾ اڳي ڪڇ جي راءِ جا چوڪيدار درياھي چورن تي چوڪسي ڪرڻ لاءِ رهندا هئا، سو انهيءَ الله بند وٽ زمين دوز ٿيو پيو آهي! مطلب ته مهراڻ هتان موڪلايو، ته رڻ جي رونق گهٽي، ويتر هن زلزلِي اهڙو ڪم ڪيو، جو اڄ ڪڇ جو رڻ پسيانڪ ڏيکاري پيسو ڏئي. هاڻ ته چوڻي به آهي، ته ”شل ڪنهنجي رڻ ۾ رات نه پوي!“ هاڻ اچو تاريخي احوالن تي •

باب ٻيون

سنڌ جا اڳوڻا هندو

سنڌ جو آدم:

ويڊڪ زماني کان وٺي 710ع تائين سنڌ ۾ سڀ هندو هئا، ۽ صاحبي به سندن هئي. سنه 711ع ۾ عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ته ڪي هندو عربن سان لڙندي مارجي ويا. جيڪي هندو باقي بچيا، تن کي تن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

(1) هڪڙا اهي جن کي محمد بن قاسم، سنڌ فتح ڪرڻ شرط مسلمان ڪيو. هن وقت سنڌ ۾ جيڪي مسلمان آهن، تن مان ڪيترا انهن آڳاٽن هندن جو اولاد آهن. ڪي هندو پوءِ به مسلمان ٿيا (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحہ 55، 76، 131، 238 ۽ 239).

(2) ٻيا اهي هندو، جن مسلمان ٿيڻ کان صفا نابري واري. انهيءَ تي بغداد جي خليفي کان محمد بن قاسم لکي پڇيو، ته هنن هندن جي حالت ۾ ڇا ڪجي؟ اسلام موجب ڪنهن کي به زوريءَ مسلمان ڪرڻ روا نه آهي، تنهنڪري بغداد جي خليفي جي حڪم موجب محمد بن قاسم کين هندو ڌرم ۾ رهڻ ڏنو؛ پر مٿن جزيه جي ڀل ٻڌائين. انهن سندن اها ڀل پري ڏني؛ پر پنهنجو هندو ڌرم نه ڇڏيائون. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 55 ۽ 56). اهي ئي برجستا هندو هئا، جن پوءِ اهنسامت جو ڪوبه وڃار نه ڪري، خليفن جي ٻائين سان جنگيون جوٽيون، ۽ سنڌ جو گج ڀاڱو جلد ئي مٿي پنهنجي بيشي ڪاٺون. سنه 1026ع ۾ محمود غزنويءَ سنڌ ۾ خليفن جي ٻين

ڪي. ڪڍي ڇڏيو ۽ ڀرڱي جون واڳون ھندن جي ھٿ ۾ ڏنائين. (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 56 ۽ 57). ڪلھوڙن جي صاحبيءَ تائين جيتوڻيڪ ھندن جو زور گھڻو گھٽجي ويو هو، تہ ٻہ ميان نور محمد ڪلھوڙي جي وقت ۾ بہ ٿر ۽ ڪراچي ضلعي واري لاڙ ۽ حيدرآباد ضلعي واري لاڙ ۾ حڪومت ٿي ھندن جي ھئي (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 60 ۽ 71) ۽ ھن ٻئي ڀاڱي جو صفحو 20). ڪي چون ٿا تہ سنہ 711ع کان وٺي 1843ع جي شروعات تائين سنڌ ۾ مسلمانن جي صاحبي سوا يارھن سو کن ورھيہ ساندھ ھلي، ۽ ھندن جو حڪومت ۾ ھٿ ھئو ئي ڪونہ پر اھا غلط ڳالھ آھي، جيئن مٿين حقيقتن مان ظاھر آھي.

3. ٽيان آھي ھندو، جي عربن جي ڪاھ وقت، ھراس وڃان سنڌ جا وڻ ٿي ڇڏي، ٻيڙين ۾ چڙهي، بہاولپور ۽ پنجاب طرف ويا، جتان پوءِ ڪن سببن ڪري ٻين پاسي بہ تڙي پکڙي ويا؛ پر اصل اروڙ (الور) تعلقي روھڙيءَ کان ڀڳا ھئا، تنھن ڪري سندن پويان اڄ تائين پاڻ کي ”اروڙونسي“ سڏائين ٿا، جن جو ذڪر ھن ڪتاب جي ڀاڱي پھرين، صفحو 129 ۽ 135 ۾ اڳيئي ڪيو ويو آھي.

ھن وقت سنڌ ۾ جيڪي عامل ۽ ڀائيپند آھن، تن مان ڪيترا انھن آڳاٽن اروڙونسين جو اولاد آھن، جھڙوڪ آھوجا، بجاج، سچديو، منچنڊيا، (اجواڻي، ڀاونائي، جڳتياڻي، ڪرنا يا ڪرٽملاڻي ۽ سکر وارا موتواڻي) ۽ ٻيا. ھر ھڪ جي آڪھ جو ذڪر ڪندي اھو بہ ڄاڻائبو تہ سندن وڏا اصل ڪٿان آيا، ڪڏھن آيا، ڪھڙي سبب آيا، ۽ سنڌ ۾ ڪٿي ڪٿي اچي رھيا. ھتي انھن ڳالھين جو رڳو مختصر ذڪر ڪجي ٿو.

ڪڏمن ۽ ڪٿان آيا؟

ارغونن ۽ ترخانن جي صاحبين ۾ سنڌ ۾ ھندو بلڪل ٿورا ھئا، ۽ پنھنجي سائنسي نموني کيتي ۽ ڌنڌو ڌاري ڪندا ھئا. اڪبر بادشاھ جي وقت ۾ بہ سنڌ ۾ گھڻي ڀاڱي مسلمان ھئا. پر خود مسلمانن مان ڪيترا ھندن وانگر غريب ۽ اڻوچھ ھئا. عيسوي بيدرھين سورهين صديءَ کان وٺي سنڌ جي حالتن ۾ تڪڙو نڪڙو ڦير پوڻ لڳو.

مغلن جي بادشاهيءَ جو جيئن زور ٿيندو ويو، تيئن پنجاب طرف بدامڻي وڌندي رهي. جيستائين ۽ چوڏپور طرف به وڳوڙ هئا. اورنگزيب بادشاهه جي وقت جي هڪ مکيه ڳالهه هيءَ آهي ته سندس مقرر ڪيل عملدار مسلمانن کان زڪوات ۽ ھندن کان جزيه جي ڍل وٺندا هئا. دسمان پاتشاهه سري گرو گوبند سنگھ صاحب جي آڱيا پٽاندر پنجاب جي سڪن انهيءَ ڍل ڏيڻ کان نارڀي واري، ته ساڻن سختيون ٿيون، جي ڪيترو وقت ساندهه هليون. ملڪ جون حالتون ڏسي گرو گوبند سنگھ صاحب اڪال پنٿ جاري ڪيو، ۽ اڪالين يا خالصن ۾ ايتري قدر ته ملٽري پاڻ ڦوڪيائين، جو پوءِ هنن مسلمانن کان پنجاب جي حڪومت ٿي ڪسي ورتي، ۽ مهاراجا رنجيت سنگھ پنجاب جو والي ٿيو. سڪن سان سختيون ٿيون، ته پنجاب جي ڪيترن شهرن ۽ ڳوٺن مان ڪيترا هندو پڇي سنڌ ۾ آيا، ڪي آگري ۽ اٿوڌ جي گڏيل پرڳڻن کان آيا. راجپوتانا ۾ به وڳوڙ ۽ بدامڻي هئڻ سبب ڪيترا سنڌ ۾ اچي رهيا، ڪي ڌڪار وغيره سبب ڪڇ علائقي کان به آيا. ائين ڪلهوڙن جي صاحبيءَ تائين ڪيترن پاسن جا هندو سنڌ ۾ پنهنجا ماڳ جوڙي اچي ويٺا. منجهانن ڪيترا گروءَ جا سک هئا، پر ڪي ڪيترا ديويءَ جا آپاشڪ، درياهه پٽي ۽ ٻين پنٿن وارا هئا. ائين سنڌ ۾ وڻ وڻ جي ڪاٺي اچي ڪٽي ٿي. انهن سنڌ ڏي رخ رکيو تنهن لاءِ سبب هئا.

هندو مسلم ايڪتا:

اڪبر بادشاهه جي وقت کان وٺي هندو ۽ مسلمان ڪپر ڪنڊ ٿيڻ لڳا. انهيءَ هندو مسلم ايڪتا جو اثر سنڌ سميت سڄي اتر هندستان تي ٿيو، پر انهيءَ ايڪتا سنڌ ۾ گهڻو زور ورتو تنهن لاءِ هڪ خاص سبب هو.

سنڌ صوفي پرڳڻو:

سنڌ ۾ پهريون صوفي قلندر لعل شهباز مروندي هو، جنهنجي درگاهه اڄ تائين سيوهڻ ۾ آهي. سيوهڻ ۾ قلندر شهباز جو مبلو هر ڪنهن سال لڳندو آهي. جو ٽي ڏينهن ساندهه هلندو آهي. ميلي وارن ڏينهن ۾ ڏهاڙي شام جو قلندر شهباز جي مينڊي هڪ وڏي ٽالهه ۾ ڪٽي ان جي مٿان زريءَ

جا پوش چاڙهي چوڻر جهلائيندا هلندا آهن. ان وقت سرگس ۾ هندو توڙي مسلمان هزارن جي تعداد ۾ اچي ڪٺا ٿيندا آهن.

قلندر شهباز کي ڪيترا هندو راجا ڀرتريءَ جو اوتار ڪري ليکيندا آهن ۽ ميلي وقت قلندر شهباز جي ميندي سڀوھن جا ميراڻي ۽ نانواڻي ڪندا آهن.

قلندر شهباز کانپوءِ عيسوي سورھين صديءَ ۾ قاضي قاضن سڀوھن وارو ۽ شاھ عبدالڪريم بلڙي شريف وارو ناميارا صوفي ٿيا. کانئن پوءِ شاھ عنايت جھوڪ شريف وارو ٿيڻو، جو سنڌ جي صوفين جو سرتاج سڏجي ٿو. شاھ عنايت ميان يار محمد ڪلهوڙي جي صاحبيءَ ۾ شهيد ٿيو. سندس همعصر شاھ عبداللطيف ڀٽائي هو جو شاھ عنايت کان عمر ۾ گهڻو ننڍو هو؛ پر سنڌ جي شاعرن جو سرتاج هو. شاھ عبداللطيف جو همعصر سچل سرمست درازن وارو هو جو اڃا ٻالڪ هو، ته شاھ صاحب سندس چيشاني ڏسي چيو، ته ”اسان جيڪو ڪنو چاڙهيو آهي، تنهنجو ڍڪڻ هيءَ لاهيندو.“ اها اڳڪٿي اچي لڳي. سچل فقير جي وقت ۾ به ملا مولوي هئا؛ جي شريعت جا پابند هئا. پر هن بيپرواه بادشاه سنڌن ڪابه ڪاڻ نه ڪري، سنڌ ۾ صوفي مت کي گهڻي قدر زور وٺايو. پوءِ ته جانشاه، بيدل، بيڪس، سامي، دلپت، روحل، غلام علي، درياھ خان ۽ ٻيا صوفي ٿيا، جن ميرن جي صاحبيءَ تائين سنڌ کي رڱي ڇڏيو، ۽ سنڌ جو صوبو صوفي پرڳڻو ٿي پيو. ٿلهي وارا ساد، ابجيءَ ۽ جتوئيءَ وارا ساد به پنهنجو وارو چڱيءَ ريت وڄائي ويا.

ويدانت ۽ تصوف يا صوفي مت ۾ سچ پچ ته ڪوبه تفاوت ڪونهي، تنهنڪري سنڌ ۾ انهيءَ صوفي مت آسانيءَ سان هڪ اهڙو ته وسيع ميدان پيدا ڪيو، جنهن ۾ هندو توڙي مسلمان اڄ تائين هڪٻئي سان رمل ڪن ٿا، ۽ گڏجي ”حق موجود“ جو نعرو هڻن ٿا.

صوفي مت جي ٿلهاءَ ڪري سنڌي ساهتيه به ايتري قدر ته واقارو ڪيو آهي، جو اڄ جيڪڏهن سنڌي ساهت مان صوفياڻو ڪلام ۽ ويدانتي واڻي ڪڍي ٻڌجن، ته سنڌي ساهت انهيءَ گهڙيءَ مردپي مثل ٿي پوي.

سند جو سرڳڻو جنهن ۾ شاھ، سامي، سچل ۽ ٻين جو ڪلام، ڪندن

ٽوڙي مسلمانن، اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ گڏ پئي پڙهيو، ۽ منجهن ڀائپيءَ جو خيال پئي وڌايو. سو ساڳيو پرڳڻو هينئر اور منزل کي پهتو آهي.

اهو هنڪ سياسي منصوبو آهي، جو هڪ قوم کي ٻي قوم سان ويجهائي، ونجوڳ وڌائي ٿو. انهيءَ ونجوڳ جي آثارن ڪيترن ورهين کان سند سميت سڄي هندستان ۾ ڏيکاري پئي ڏئي؛ پر هلنديڙ سال 1947ع ۾ ايتري قدر ته چن ڦاڙ ٿي آهي، جو اڪند ڀارت کي هڪڙيئي ڌڪ سان ڀڄي ٻه مکيه ٽڪر ڪيو اٿن، ۽ ”هندستان“ ۽ ”پاڪستان“ ٺاهيا اٿن. سند جو صوبو، جو چئن سؤن ورهين کان صوفي پرڳڻو هو، سو سڀني پرڳڻن کان اڳ ۾ پاڪستان ۾ داخل ٿيو آهي.

سند ۾ اسانت ۽ سانت:

ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين ۾ سند ۾ سڀ وقت صلح سانت ۽ امن امان ڪوتو نهو. مثلاً پوئين ڪلهوڙي حاڪم ميان عبدالنبيءَ جي وقت ۾ مدد خان پٺاڻ جي ماڻهن سنڌ ۾ اچي ڦرلٽ ڪئي، ۽ ڪيترن شهرن کي ٻاهيون ڏيئي بسم ڪيائون. خود ڪلهوڙن ۽ ميرن جي وچ ۾ 1782ع ۾ هالاڻي تعلقي ڪنڊياري ۾ لڙائي لڳي، جنهن ۾ هالاڻيءَ جو شهر زبون ٿي ويو، ۽ ڪلهوڙن جي صاحبي به پوري ٿي. مدد خان پٺاڻ به ان وقت آيو هو.

سنه 1730ع ۾ مير علي مراد پنهنجي علاج لاءِ ڊاڪٽر جيمس برنس گهرايو هو. تنهن جيڪي اکين ڏنا احوال ڏنا آهن، تن مان ظاهر آهي، ته سند جي ھندن سان ورتاءُ چڱي ريت نه ٿيندو هو. (پڻ ڏسو سنڌ گزيٽيئر، جلد پهريون، صفحو 117).

ميرن جي صاحبيءَ ۾ گڊواڻين جو وڏو ديوان گڏو مل خون ٿي ويو. مرحوم شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ جي ڪتاب ”قديم سنڌ“ جي صفحي 295 ۾ لکيل آهي، ته مير غلام علي خان کي ديوان گڏو مل به دعا جو شڪ پيو، تنهنجي اشاري سان ڪن ماڻهن هن کي سندس گهر ۾ لئين سان ماري ڇڏيو. اڄ نائين ڪيترا گڊواڻي هيئن چوندا آهن، ته ڪنهن مير ديوان گڏو مل کان سندس نياڻيءَ جو سنگ گهريو، جو هن نه ڏنس؛ پر ڊپ لڳس. ته من زوريءَ ڪجي وڃي، تنهن کان سندس مڃتا سان ڪس ڪجي

ڇڏيائين. انهيءَ تان انهيءَ مير کي اهڙا ساڙ لڳا جو سگهو ئي پوءِ ديوان گدو پنهنجي روزمره جي دستور موجب درٻار ۾ اڃا گهڙيو، ته ڪن ماڻهن بندين سان جلائي پورو ڪيس. ٻنهي حالتن ۾ ديوان گدو مل جو خون مير غلام علي خان ٽالپر جي صاحبيءَ ۾ ٿيو هو. مير غلام علي سنڌ 1811ع ۾ گذاري ويو، جنهن ڪري چئبو ته اهو واقعو انگريزن جي صاحبيءَ شروع ٿيڻ کان گهٽ ۾ گهٽ ٻه ٽيه ورهيه اڳي ٿيو هو.

انهيءَ وقت ڌاري ڪراچيءَ جي سينٽ هوٽلچنڊ پوجواڻيءَ کي زوري مسلمان ڪيائون ٿي (يا ڪيو هئائون)، ته انهيءَ ڳالهه تان سندس پٽ سينٽ نائونمل کي ايتري قدر ساڙ لڳا، جو انگريزن کي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ ۾ مدد ڪيائين، جن 1843ع ۾ ميرن کي شڪست ڏيئي سنڌ جو پرڳڻو پنهنجي تابعي ڪيو. ميرن جي صاحبيءَ جي انهن ڳالهين جي ڀيٽ ۾ چئبو، ته ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ هندن جي عزت، جان ۽ مال جي سلامتي وڌيڪ هئي. هندن جو مغز سٺو آهي، تنهنڪري حاڪمن پنهنجو مالي کاتو ڪين سنڀالڻ لاءِ ڏنو ٿي، ۽ ڪن کي پنهنجو صلاحڪار وزير مقرر ڪيائون ٿي.

ڪلهوڙن ۽ ميرن کي آبادگارن وٽان ڍل بلي روڪڙا پئسا ڪونه ملندا هئا، پر فصل مان حصو ملندو هون، تنهن ڪري پئسيءَ جو رواج هو. پئسيءَ لاءِ ڪيترا هندو ڪاردار (مختيارڪار) مقرر ٿيل هئا، حاڪمن کي جيڪو ان حصي ۾ ملندو هو، تنهنجي سنڀال لاءِ ”انباردار“ مقرر ٿيل هئا، ۽ انهن مان گهڻا هندو هئا. اهو به هڪ سبب هو جنهنڪري ڪيترن هندن پين هندن اچي سنڌ ۾ زمينداري ڪئي. خود ڪلهوڙن توڙي ميرن کي سنڌ کي وڌيڪ آباد ڪرڻ جو اٺو هوندو هو. ڪن کي ٿوري ٺاڻي ۾ ته ڪن کي مفت ۾ به زمينون ڏيندا هئا، ته ڀلي ته آبادي وڌيڪ ٿئي ۽ اسان کي به پيدائش مان ڍل جو چڱو حصو ملي. اهي ٻاهران آيل هندو محنتي ۽ چالاڪ هئا، ۽ ڏينهن ڏينهن پنهنجي حالت بھتر ڪندا ويا. وقتي ميرن کي پئسو ڪپندو هو ته شاهوڪار هندن کان اڌارو وٺندا هئا. انگريزن سنڌ فتح ڪئي تنهن وقت به حيدرآباد جي ڪن هندن جو ميرن تي قرض هو جو سر چارلس نيپيئر نه ڏياريو. وڌيڪ ڏکڻ لاءِ ڏسو ”ساگراني“.

عامل ۽ پائيند جو پيد:

جيڪي هندو سنڌ ۾ اڳيئي هئا، ۽ جيڪي پوءِ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان وٺي پنجاب ۽ ٻين پاسين کان آيا، تن جي وچ ۾ پهريائين پيد هئڻو ئي ڪونه. پوشاڪ به ساڳي پگڙي، انگڙڪو ۽ ڌوٽي هين. منجهانئن پوءِ ڪي ڪلهوڙن ۽ ميرن وٽ ديواني عهدي ۽ ٻين عهدن تي مقرر ٿيا، ۽ پوشاڪ به مسلمان حاڪمن جهڙي پهرڻ لڳا، ته هنڊن ڇا به ڌار پکا ٿي پيا، هڪڙو عاملڪو پکو، ٻيو پائيندڪو پکو. ائين پيد شروع ٿيو، ته انهيءَ هيءَ روپ ورتو، جو ساڳيئي ڏاڏي جي اولاد مان جن مسلمان حاڪمن وٽ نوڪريون ڪيون، سي ”عامل“ (عملدار) سڏجن ۾ آيا، ۽ جن اباڻي ڪرت ڪار ڪئي سي ”پائيند“ ڪوٺجن ۾ آيا. ائين جن ته خود سندن گهرن ۾ وزهاڱو ٿي ويو! اڄ به اکين سان ڏسون پيا، ته حيدرآباد جي سڌارنگائين، ڪريالائين ۽ واسوائين مان هڪڙا عامل ته پيا پائيند سڏجن ٿا، جيتوڻيڪ ڏاڏنگ ساڳيو ئي اٿن. هيءَ جڙتو پيد آهي، جو انگريزن جي صاحبيءَ ۾ هيڪاري وڌيو. عاملن ۽ پائيندن جو وڌيڪ ذڪر ڌار ڪبو.

مهراڻي پرتاب کي سنڌ مان مدد:

سومرن جي صاحبيءَ کان وٺي ٿر ۾ سوڍا راجپوت زور ٿيا هئا، ۽ اهي اُتي جا خودمختيار حاڪم هوندا هئا. مهراڻو پرتاب مغلن جي هٿان شڪست کائي، امرڪوٽ ۾ آيو هو. ان وقت امرڪوٽ واري گاديءَ تي راڻو پيسنو وپل هو، تنهن کي چيائين ته مان جيڪر ٺٽي تي ڪاهه ڪري، مسلمانن جو زور ڀڄي، اوڏهين پنهنجي بادشاهت وڃي برپا ڪريان، پر پئسي جي مدد گهرجي. راڻي پيسي چيس ته پنهنجو چتور ڇڏي، سنڌ ۾ اچي رهين، تنهن ۾ مان سڄي راجپوت قوم جي گهٽتائي ٿو سمجهان. پنهنجي ملڪ موٽي هٿ ڪرڻ لاءِ، توکي پئسو ڪيپي ته مان توکي ڏيان. پوءِ ته راڻي پيسي پنهنجو خزانو ڪولي سندس اڳيان رکيو! چتور جو هڪ وڏو سيٺ به ان وٽ امرڪوٽ ۾ هو تنهن به لکن جي مدد ڪيس!! مهراڻي

ڀرتاب کي ائين جھجھي مدد ملي، ته وڌيڪ لشڪر رکي، مقلبن سان وري وڃي جنگ جوتيائين، ۽ پنهنجو هارايل ملڪ گهڻي قدر موٽي هٿ ڪيائين؛ پر پوءِ سگهوئي پاڻ گذاري ويو.

همنايون بادشاهه کي مدد:

ساڳيءَ ريت همنايون بادشاهه سنڌ ۾ آيو هو، ۽ امرڪوٽ جي راڻي پرساد وٽ مهمان ٿي رهيو هو. نٿي تي ڪاهه ڪرڻ جو قصد ڪيائين، ۽ راڻي پرساد کان پئسي ۽ لشڪر جي مدد گهريائين ته هن گهڻي خوشيءَ سان ڏنس. هنن حقيقتن مان ظاهر آهي، ته تر جا سوڍا حاڪم به نهايت پريا ڀاڳيا هوندا هئا. سندن وڌيڪ احوال لاءِ ڏسو مصنف جو جوڙيل ڪتاب ”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راج.“ •

باب ٽيون

عاملن جي ترقي

انگريزن جي صاحبيءَ جي شروعات:

سنه 1843ع ۾ سر چارلس نيپيئر سنڌ فتح ڪئي، ۽ ان جو پهريون گورنر پاڻ مقرر ٿيو. سنڌ جي هيڏي ساري پرڳڻي کي فقط ٽن ضلعن ۾ ورهائين: ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور. سکر، لاڙڪاڻو ۽ اپر سنڌ ضلعا، اڳي شڪارپور ضلعي جي حد ۾ هئا. تنهن ضلعن لاءِ، ڪليڪٽر، ڊپوٽي ڪليڪٽر، جج، ماجسٽريٽ ۽ ٻيا عهديدار سڀ ملٽري ڪاتي وارا مقرر ڪيائين، جو انهن سنڌ فتح ڪرڻ ۾ مدد ڪئي هئي. انهن عملدارن کي فوجداري توڙي ديواني قاعدن جي سنڌ خير ڪا هئي، تنهنڪري سمورو ڪازوبار ملٽري نموني هلندو هو. انهيءَ تان بمبئيءَ جي اخبارن سر چارلس نيپيئر کي اچي ڪنيون. مٿس ڄلھين پٺيان ڄلھيون ٿيون ته خفي ٿي پيو، ۽ 1847ع ۾ استعفا ڏيئي هليو ويو. بروقت سنڌ جو پرڳڻو بمبئي کاتي سان لاڳو ٿيو. سنڌ لاءِ ڌار ڪمشنر مقرر ٿيو، جنهن کي ٻين هنڌن جي ڪمشنرن کان وڌيڪ اختيارون هيون.

انگريزي سڪڻ لاءِ چاهه:

انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ ڪوبه سنڌي انگريزيءَ جو ڄاڻو ڪونه هو، تنهن ڪري پهرين ماڻهن جو مڪو مچي ويو بمبئي، پونا ۽ ٻين پاسن جا مرهٽا، پارسي ۽ ٻيا سنڌ ۾ آيا، جي انگريزيءَ جا چڱا ڄاڻو هئا، ۽ منجهانئن ڪي گرنجويٽ هئا. انهن کي جيت نوڪريون ملون، پر سنڌي

ڪين ڄاڻندا هئا. تنهنڪري پهريان ڏهه ورهيه کن ساندھ، ميرن جي صاحبيءَ وانگر سموري سرڪاري لکپڙهه پارسيءَ ۾ هلندي هئي. ٻاهران آيل انگريزي دانن مان جيڪي پارسي ڄاڻندا هئا، سي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري پنهنجن وڏن عملدارن کي ٻڌائيندا هئا. عاملن کي به انگريزي سکڻ لاءِ چاهه ٿيو، پر اڃا اسڪول نڪونه ڪليا هئا. سرڪاري لکپڙهه اڃا پارسيءَ ۾ پئي هلي، ته يورپي عملدارن ڪن پارسي ڄاڻندڙ عاملن کي به نوڪريون ڏنيون.

عاملن کي عهدا:

حيدرآباد جو پهريون ڪليڪٽر ڪيپٽن رائيٽورن هو، جو اصل ملٽري عملدار هو. ان وقت حيدرآباد ضلعي ۾ هاڻوڪو سڄو نوابشاھ ضلعو ۽ ٿرپارڪر ضلعي جو گچ ڀاڱو اچي ٿي ويا. سڄي ضلعي لاءِ تيرهن مختيارڪاريون رٿيل هيون. حيدرآباد جي آڏواڻين جي هڪ شاخ وارا قنڌارائي آهن، جي اڪالي يا خالصا آهن (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 109). ڪيپٽن رائيٽورن انهن خالصن ۾ ملٽري ڀاڱو ڏنو ته وڏي ويس. رٿيل تيرهن مختيارڪارين مان يارهن کين ڏنائين! ٻين پن ضلعن جي ڪليڪٽرن به ائين ڪيو، ۽ سيوهڻ ۽ ٻين ھندن جي عاملن کي جيڪي مختيارڪاريون ڏنائون. جيڪي حشمت وارا هندو توڙي مسلمان ڏنائون، تن مان ڪن کي فوجدار مقرر ڪيائون ته ڪن کي ٻيا عهدا ڏنائون. جيڪي هندو توڙي مسلمان انگريزي نه ڄاڻندا هئا تن لاءِ هيءَ سهوليت ڪيائون، ته قاعدن جا ڪتاب ڀلي ته سنڌيءَ ۾ پڙهي، وڪالت جو امتحان ڏين. امتحان مهل سختي هئي ڪانه، تنهنڪري سنڌي وڪيلن جو تعداد گهڻو ٿيو. ڪي جج ۽ ماجسٽريٽ به مقرر ٿيا، جي گچ ورهيه پوءِ به هلندا آيا.

سنڌي ۽ انگريزي اسڪول:

ميرن جي صاحبيءَ ۾ ڪيترن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ ملن ۽ آخوندن جا مڪتب هوندا هئا، جي انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل واري وقت تائين

ھلندا آيا. ھندو ڪامورن جا پٽ مسلمان چوڪرن سان گڏ انھن مڪتبن ۾ پڙھندا هئا. ڪي عامل پنھنجن اوطاقن ۾ آخوندن کي گھرائيندا هئا، ۽ پاڙي جا عامل چوڪرا انھن اوطاقن ۾ پڙھندا هئا. اھي ملا ۽ آخوند اڳي رڳو پارسي سيکاريندا هئا؛ پر پوءِ سنڌي بہ سيکارڻ لڳا. سنڌي مضمون پارسي آئيوٽا ۾ لکندا هئا ۽ سڀ ڪنھن جي لکڻ جو نمونو پنھنجو هو.

سنه 1850ع ۾ سر ٻارٽل فرير سنڌ جو ڪمشنر مقرر ٿيو تنھن ھاڻوڪي عربي سنڌي آئيوٽا جوڙائي، جا جولاءِ 1853ع کان وٺي ڄالو ٿي، ۽ ان وقت کان وٺي سنڌي درسي ڪتاب انھيءَ مقرر ٿيل آئيوٽا ۾ تيار ٿيا ۽ پوءِ سنڌي اسڪول ڪليا.

سنه 1853ع ۾ ٽي سرڪاري ھاڻ اسڪول بہ ڪليا؛ ھڪڙو ڪراچيءَ، ٻيو حيدرآباد ۽ ٽيو شڪارپور ۾. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ انڌي ڪفايت ڪري اسڪولن لاءِ فقط ڏھ هزار روپيا هر ڪنھن سال ڏيڻا ڪيا، ته اسڪول بہ انھن پئسن سارو ڪليا. ماسترن کي ڏھ پنڌرھن روپيا پگھار ٿي ڏنائون ته ماستر بہ اھڙائي ٿي ملين. خود ماسترن کي پاڙھن جي ڍنگ سيکارڻ لاءِ پوءِ ھڪ ٽريننگ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ کوليائون. اھو پوءِ ٿيرائي حيدرآباد ۾ آندائون. حيدرآباد ۾ ٽريننگ ڪاليج پھريائين سيوھائي پاڙي ۾ هو ۽ پوءِ ھاڻوڪي عاليشان عمارت جڙي. سنڌ ۾ اسڪولن جي اڃا گھرج گھڻي هئي. سرگواسي راءِ بهادر ديوان ڪوڙيمل جي جيون چتر مان معلوم ٿئي ٿو، ته سندس وقت ۾ پاڻ ۽ سندس سرتاڀرين مان ڪهي ڳوٺ جليائيءَ ۾ ھڪ آخوند وٽ پڙھڻ ويندا هئا. اسڪولن جي اثاڻ ڏسي ڪن حيدرآبادي عاملن پوءِ پنھنجا خانگي اسڪول جاري ڪيا، جن ۾ انگريزي ٽئين درجي تائين پاڙھيندا هئا.

ڪراچيءَ جو پهريون ڪليڪٽر ڪئپٽن پريڊي هو، تنھن شروع ۾ ٽي پنھنجي خرچ تي ھڪ ”فري اسڪول“ کوليو هو، جو پوءِ ڪراچي جي چرچ مشن سوسائٽيءَ جي حوالي ٿيو؛ جنھن ڪري اڄ تائين ”مشن اسڪول“ سڏجي ٿو. اھڙو ھڪ مشن اسڪول پوءِ حيدرآباد ۾ بہ کليو.

حيدرآبادي عامل ۽ نوڪريون:

انگريزن جي صاحبيءَ جي اوڻل ۾ ملڻ ۽ مولوين انگريزي علم ڪفر ڪري ٿي سمجهيو. سنه 1885ع ۾ خانبهادر ميان حسن علي آفنديءَ ۽ ٻين ڪن پيدار مسلمانن جي ڪوشش سان ڪراچيءَ ۾ مدرسو کليو، ته انهيءَ وقت به ڪيترا مسلمان پنهنجن پٽن کي انگريزي تعليم ڏيڻ جي برخلاف هئا. ائين ڪيترن مسلمانن نڪي سرڪاري هاءِ اسڪولن جو نڪي مدرسي جو پهريائين گهڻو فائدو ورتو، جنهن ڪري علم ۾ گهڻو پئتي پئجي ويا.

پاڻيبندين کي ته نوڪرين ڪرڻ جو اونو هڻو ٿي ڪونه. هو پنهنجن پٽن کي هندو سنڌي اکر ۽ ٿورو حساب ڪتاب سيکاري، پنهنجن دڪانن يا ڪوٺين تي ويهاريندا هئا، ۽ پنهنجي ڌنڌي مان واقف ڪندا هئا. انگريزي پرائڻ لاءِ باقي رهيا عامل.

سرڪاري هاءِ اسڪول جي ڪراچيءَ، حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ کليا، تن مان ڪراچيءَ واري هاءِ اسڪول جو گهڻو فائدو ڪرستانن، پارسين، مرهٽن، گجراتين ۽ ٻين ورتو، باقي سنڌ جي ھندن جا ٻار ان ۾ ٿورا هئا. شڪارپور هاءِ اسڪول ۾ به پهريائين ٿورا شاگرد هئا، جو شڪارپوري به ڪيترين صدين کان وڻج واپار ڪرڻ تي هريل هئا.

حيدرآباد وارن خانگي اسڪولن توڙي سرڪاري هاءِ اسڪول جو فائدو اڪثر رڳو حيدرآبادي عاملن ورتو، پر انهن کي به هڪ اُٿڻ هئي.

اوائڻ ۾ ميٽريڪيوليشن امتحان بمبئي ۾ ٿيندو هو. بمبئيءَ ڏي وڃڻ لاءِ سمنڊ توڙي خشڪيءَ جي رستي هائوڪي وانگر سهوليتون ڪين هيون، تنهن ڪري ڪيترا شاگرد انگريزي پنجون ڇهون يا ستون درجو پڙهي، پوءِ پڙهڻ ٿي ڇڏي ڏيندا هئا، ۽ وڃي نوڪريون ڪندا هئا. انگريزن کي گهڻن ئي ڪاتن لاءِ انگريزيءَ جا ڄاڻو سنڌي ماڻهو ڪپندا هئا، تنهن ڪري ڪاميٽيءَ جو امتحان مقرر ڪيائون، جو پوءِ پبلڪس سروس امتحان سڏجڻ ۾ آيو. جيڪي اميدوار پاس ٿيندا هئا، تن کي سنڌ جي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جي صحيح سان هڪ سرٽيفڪيٽ ملندو هو جو ”ننڍي درجي واري نوڪريءَ ملڻ لاءِ ٻي درجي جو سرٽيفڪيٽ“ سڏبو هو. هونءَ به هو.

تہ جيڪو شاگرد انگريڪلچر کاتي جو ھيٺين ۽ مٿين درجي جو امتحان پاس ڪندو هو، سو بہ سرڪاري نوڪري ملڻ لاءِ حقدار ٿيندو هو. جيڪو سرڪاري نوڪريءَ ۾ گھڙندو هو تنھن کي پھريندي ئي شرط پنجويھ روپيا پگھار ملندو هو. تن ڏينھن ۾ سھانگائي ايتري قدر ھئي جو ماڻھو آسانيءَ سان چاليھن پنجيتاليھن روپين مان سڄو ڪٽنب پالي سگھندا ھئا، تنھن ڪري پنجويھ روپيا پگھار ھڪ آبرو وارو پگھار ليکبو هو. ڪن کي پوءِ اعليٰ تعليم وٺڻ جو چاھ ٿيو، پر بمبئيءَ وڃڻ سٿري ڳالھ ڪانہ ھئي.

بمبئيءَ وڃڻ لاءِ واٽون:

سنہ 1843ع ۾ جيئن انگريزن سنڌ فتح ڪئي، تيئن سرڪاري ٽپال آئن نيٺ لاءِ ھڪ ننڍڙو جهاز بمبئيءَ کان ڪراچيءَ ايندو هو، جنھن ۾ ٿورا مسافر بہ چاڙھيندا ھئا. اھو دستور ھليو پئي آيو. پھريان سنڌي شاگرد جن کي سندن ماسترن ھمٿائي بمبئيءَ ۾ مئٽريڪيوليشن امتحان ڏيڻ لاءِ موڪليو، سي ديوان نولراءِ شوقيرام، ديوان ڏيارام جيئمل، ديوان ڪوڙو مل چندمل ۽ مسٽر چوھڙ مل ڪندن مل پنجابي ھئا، جن مان رڳو مسٽر چوھڙ مل پاس ٿيو. ٻين ٽن کي انھيءَ ننڍڙي جهاز جي ڌوڏن ۽ لوڏن اھڙو تہ ڪڪ ڪيو، جو وري بمبئيءَ وڃڻ کان بان پري ڇڏيائون، ۽ مئٽرڪ پاس ڪرڻ کانسواءِ وڃي روزگار کي لڳا. کائن پوءِ سيٺ آلو مل ٽيڪمڊاس پوڄواڻي ڪنھن دنگيءَ ۾ چڙهي ويو، ۽ بمبئيءَ پھچڻ ۾ 15-16 ڏينھن لڳس.

ڪراچيءَ کان وٺي ڪوٽڙيءَ تائين اڳ گاڏيون 1861ع کان وٺي ھلڻ لڳيون. انھيءَ کان اڳ ماڻھو اٺن تي چڙحي ڪوٽڙيءَ، جھرڪن، ٺٽي ۽ ملير کان ڪراچيءَ ۾ ويندا ھئا. اھڙيءَ حالت ۾ ڪيترن حيدرآبادين ۽ ٻين ڪراچيءَ ڏئي بہ ڪانہ ھئي. ايتري سڌ ھين، تہ ڪراچيءَ ۾ ھڪ وڏو سمنڊ آھي جنھن ۾ ڪيترا بہ جهاز ٻڏي وڃن، تہ بہ جيڪر پتو ڪونہ پوي. سمنڊ جو ماڻھن کي اڳي ئي ڏھڪاءُ هو، وڌيڪ ديوان نولراءِ ۽ ٻين وٽان سفر جي سختين جي سڌ پين، تہ مائٽ پنھنجن پٽن کي سمنڊ جي رستي بمبئيءَ وڃڻ جي موڪل ڏيندا ئي ڪين ھئا.

اڳي سمنڊ جي رستي بمبئيءَ وڃڻ اھنجو ھو. تہ خشڪيءَ جي رستي

وڃڻ بہ سھنجو ڪونہ ھو. ڪوٽڙيءَ وٽ انگريزن جا جھاز بيٺل ھوندا ھئا، تن ۾ مسافر چڙھي لاڙڪاڻي، سکر بلڪہ ملتان تائين ويندا ھئا. ملتان ۾ آڱ گاڏي ھئي، جا لاھور وٽان لنگھي دھليءَ تائين ويندي ھئي. بمبئيءَ بڙودا سينٽرل انڊيا ريلوي پراڻي ھئي، پر آڱ گاڏيون رڳو بمبئيءَ کان وٺي احمد آباد تائين ھلنديون ھيون. جن کي بمبئيءَ وڃڻو ھوندو ھو، سي دھليءَ مان چڪڙن ۾ چڙھي، جئپور، اجمير، پالڻپور وغيرہ ۾ منزلون ھنندا احمدآباد ويندا ھئا، ۽ اتان آڱ گاڏيءَ ۾ چڙھي بمبئيءَ ويندا ھئا. انگريزن جي صاحبيءَ کان گھڻو اڳي ملتان بہ سنڌ جي حد ۾ ھوندو ھو؛ ويتر سنڌي ماڻھو پوءِ ڪيترا ورھيہ ساندھ ملتان کان بمبئيءَ ويندا ھئا، تنھن ڪري بمبئيءَ جا رھاڪو اڄ تائين سنڌي ماڻھن کي ”ملتانبي“ ڪوٺيندا آھن.

راج رشي ديوان ڌيارام گدو مل جي جيون چتر مان معلوم ٿئي ٿو، تہ 1874ع ۾ مئٽرڪ امتحان ڏيڻ لاءِ بمبئيءَ ويو ھو، ۽ بمبئيءَ پھچڻ ۾ چار مھينا کن لڳا ھئس. ان جو سبب اھو ئي ھو، جو سفر جي سھوليت ڪانہ ھئي.

ساھتيءَ وارن لاءِ اھنج:

ساھتي پرڳڻي وارن لاءِ تہ سنڌ جو سنڌ ۾ سفر جي سھوليت ڪانہ ھئي. ساھتيءَ ۾ ڪن ھنڌ اسڪولن ۾ اول فقط انگريزي ٿي درجا ھئا، جنھن ڪري ڪي شاگرد حيدرآباد ۽ اسڪول ۾ اچي پڙھندا ھئا. پڊعيدن وارو ريل جو رستو 1896ع ۾ کليو، تنھن کان اڳ پرين ۽ نارو شاھ جا شاگرد قلجي اسٽيشن تائين ڪڍي ويندا ھئا، ۽ اتان آڱ گاڏيءَ ۾ چڙھي ڪوٽڙيءَ تائين ويندا ھئا. گدو بندر واري پل 25 مئي 1900ع ۾ کلي، تنھن کان اڳ ڪوٽڙيءَ ۾ گدو بندر جي وچ ۾ ھڪ سزڪاري جھاز ھلندو ھو. گدوبندر کان مسافر گھوڙي گاڏيون پاڙي حيدرآباد ايندا ھئا. پوءِ تہ ساھتي وارن پنھنجا اسڪول ڪوليا؛ (وڌيڪ حقيقتن لاءِ ڏسو ڀاڱو، سڀرو ”تھليائي“).

حيدرآباد تعليم يافتن جو گھر:

حيدرآباد جي شاگردن خانگي اسڪولن توڙي سرڪاري هاءِ اسڪول بلڪه مشن اسڪول جو به چڱو ئي فائدو ورتو. بمبئيءَ وڃڻ جي تڪليف هوندي به ڪي جوان ويا، ۽ گريجوئيٽ ٿي آيا. سند ڪاليج ڪليو، ته سگهوئي پوءِ حيدرآباد جو شهر تعليم يافتن جو گھر ٿي پيو.

اوائلي گريجوئيٽ:

1857ع ۾ بمبئيءَ يونيورسٽي برپا ٿي، ۽ سنه 1887ع ۾ ڪراچيءَ ۾ سند ڪاليج ڪليو. انهن ٽيهن ايڪٽيڻ ورهين جي عرصي ۾ پندرهن سورهن گريجوئيٽ ٿيا يعني سراسري ٻن سالن ۾ هڪڙو گريجوئيٽ!!! ايم. اي جي ڊگري يا سائنس جي ڊگري ته ڪنهن هڪ ڄڻي به حاصل ڪانه ڪئي! اهو سڀ هن ڪري ٿيو، جو بمبئيءَ ڏي وڃڻ جي سهوليت ڪانه هئي. جيڪي هيٺيان گريجوئيٽ ٿيا سي گهڻو ڪري بمبئي جي ايلفنسٽن ڪاليج مان.

1- چوهڙ مل ڪندنمل پنجاڻي، 1865ع

2- آلو مل ٽيڪمداس پوڄواڻي، 1867ع

3- ميرزا صادق علي فريدون نينگ، 1872ع

4- ٽيڪچند اوڌوداس واسواڻي، 1875ع

5- ڏيارام گدو مل شاهڻي، 1878ع

6- هرچند راءِ وشنڊاس پارواڻي، 1882ع

7- وزير مل اتمچند لالواڻي، 1884ع

8- ٽهراڻ ڪيمچند وزيرائي، 1884ع

9- بولچند ڪوڏو مل جڳتياڻي، 1884ع

10- هيرانند ڪيمر سنگهه آڏواڻي، 1886ع

11- مٿراداس جواهری، 1886ع

12- همت سنگهه گج سنگهه آڏواڻي، 1886ع

13- دلپتراءِ روجيرا ۾ لالواڻي، 1886ع

ھنن صاحبن مان ديوان ڏيارام گدو مل 1882ع ۾ ۽ ديوان تھلرام ڪيمچند وزيرائيءَ 1886ع ۾ ايل. ايل. بي به پاس ڪئي.

سنه 1887ع کان اڳ رڳو ٻن ھندن انجنيئرنگ جون ڊگريون حاصل ڪيون ھيون:

(1) سنه 1875ع ۾ مسٽر پزيتمداس پرسو مل چندناڻي، ايل. سي. اي فرسٽ ڪلاس ۾ پھريون نمبر آيو ھو.

(2) سنه 1881ع ۾ مسٽر ڪيٿا سنگھ رام سنگھ لالا. پھريون سنڌي ڊاڪٽر تاراچند جيسرامداس واڏواڻي ھو، جنھن ڊاڪٽريءَ جو امتحان ڏيئي سنه 1886ع ۾ ايل. ايم. ايس. جي ڊگري حاصل ڪئي ھئي.

ڪراچيءَ ۾ سنڌ ڪاليج:

ڪراچيءَ ۾ ڪاليج ڪن حيدرآباد عالمن، نٽي جي وزيرائين ۽ ڪراچيءَ جي پارواڻين ۽ پوجواڻين جي ڪوشش سان ڪليو. انھن مان راجرشي ديوان ڏيارام گدو مل پاڻ گھڻو پتوڙيو. اھو مڙس جي نہ ھجي ھا، تہ ڪراچيءَ ۾ ڪاليج سٽرو ڪونہ ڪلي ھا. ڪاليج لاءِ چندي ڪئي ڪرڻ ۾ انھن سڀني ڪڙي ٽپائي، ڪن پارسين بہ وڌيءَ دل سان پئسي جي مدد ڪين. حيدرآباد ۾ ديوان مينارام گدو مل شھائي ۽ سادو نولراءِ شوقيرام ماڻھن جي اڳيان جھولي جھلي پينا، تہ ھڙن مڙسن کي موٽائي ڪير؟ انصاف تہ ڏسو تہ ٽپيدار ڪان وٺي ڊپٽي ڪليڪٽر تائين ھر ھڪ عامل کان سندس ھڪ مھيني جو پگھار ورتائون ۽ زميندارن کان سندن ھڪ مھيني جي ڪمائيءَ جيترو ورتائون. اڪثر ڪري ڪاليج ڪن خاص شھرن ۾ انھن شھرن جي رھاڪن ۽ پئسگرڊائيءَ وارن جي سھوليت لاءِ کلندا آھن پر ڪراچي مھڙي ھڪڙو ئي ڪاليج سڄيءَ سنڌ لاءِ ٿي ڪليو تہ بہ مسلمانن مان ڪنھن ھڪڙي ٿامي جي پاڻي بہ ڪانہ ڏني. انھيءَ ھوندي بہ ھندو بي ھمت نہ ٿيا، ۽ سنه 1887ع ۾ ڪاليج کوليائون.

ڪاليج ڪولن ۾ مھورت مھل توڙي پوءِ جيڪي بہ يورويي عملدار ڪاليج ڏسڻ تي آيا، تن ائين پئي چيو، تہ جيءَ ڪاليج جيتوڻيڪ ھندن جي

پئسن سان ڪليو آهي، ته به ڪاليج کي ”هندو“ ڪاليج بدران ”سنڌ ڪاليج“ نالو ڏنو اٿن! ڪاليج جا دروازا به نه رڳو هندن لاءِ پر سڀني قومن لاءِ کليل رکيا اٿن، ته ڀلي ته ڪير به اچي وڌيا پراڻي! هندن پنهنجي فراخدلي هيڪاري وڌيڪ هن ريت ڏيکاري آهي ته مسلمانن لاءِ اسڪالرشپون به منظور ڪيون اٿن، ته ڀلي ته هيءُ پتي پيل قوم به چڙهي پوي!

سنه 1885ع ۾ ڪراچي ۾ مندرسو ڪليو ۽ تنهن کانپوءِ جيڪي مسلمان اعليٰ تعليم وٺڻ چاهيندا هئا، سي اڪثر عليڳڙھ ڪاليج ۾ پڙهندا هئا. سنڌ ڪاليج ۾ پهريائين مسلمان داخل ٿي نٿي ٿيا؛ پر پوءِ اهي به هن ڪاليج جو چڱو فائدو وٺڻ لڳا. هن وقت سنڌ ۾ جيڪي مسلمان وزير آهن، ۽ سنڌ ۾ توڙي ٻاهر وڌڻ وڌڻ عهدن تي آهن، تن مان ڪيترن سنڌ ڪاليج مان وڌيا پراڻي هتي.

عاملن جو ولايت وڃڻ:

سادو نولراءِ ۽ ساڌو هيرانند جو ڀاءُ ديوان موتيرام پهريون ئي سنڌي هو، جنهن ڪلڪتي ۾ وڌيا وئي، ايم.اي جي ڊگري حاصل ڪئي هئي. اهوئي پهريون سنڌي هو، جو ولايت ويو هو، ۽ بئرسٽر ٿي آيو هو. اهوئي پهريون سنڌي هو، جو پوءِ بمبئي کاتي ۾ جدا جدا هندن ۾ جج مقرر ٿيو، ۽ جيترو پگهار هوس تيترو پئي ڪنهن به سنڌيءَ جو ان وقت تائين نڪون هو. ديوان موتيرام کان پوءِ گهڻي ئي عامل بلڪ ڀاڻيڻند به ولايت ويا هئا، ۽ پنهنجي محنت ۽ قابليت سان قسمن قسمن ڊگريون حاصل ڪري آيا هئا. هن وقت عاملن مان ٻارهن تيرهن جڻا آءِ.سي.ايس آهن ۽ بمبئيءَ ۽ ٻين هندن وڌڻ وڌڻ عهدن تي آهن، پنهنجي علم، عقل ۽ قابليت جو فائدو انهن شهرن کي به پيا ڏين.

عاملن جو زور وٺڻ:

اڳي سڀني ضلعن لاءِ ڪليڪٽر يورپي هوندا هئا. ڊويزنن لاءِ انسٽنٽ ۽ ڊپٽي ڪليڪٽر به يورپي هوندا هئا. سنڌ ۾ پهريائين اڪثر حيدرآبادي عاملن اعليٰ تعليم ورتي. منجهانئن ڪيترا روپنيو کاتي ۾ گهڙيا، ته

ھيڊمنشي ۽ مختيارڪار ٿيا. يورپي عملدارن سندن ڪم تحسين جوڳو ڏٺو، ته ڪيترن کي ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ڪيائون. ان وقت اهو ڏيهي ماڻهن لاءِ وڏي ۾ وڏو عهدو هوندو هو. ڪي جڊيشنل کاتي ۾ گهڙيا، ته ناظر، جج ۽ ماجسٽريٽ ٿيا. انهن سڀني عهدن وارا وڏا ماڻهو ليکبا هئا. اڳي فائينل امتحان بمبئي ۾ ٿيندو هو. پوءِ مئٽرڪ ۽ فائينل امتحان سنڌ ۾ وٺڻ لڳا. ڪيترا مئٽرڪ يا فائينل امتحان پاس ڪري، يڪدم نوڪرين ۾ گهڙندا هئا، ۽ پنهنجي محنت ۽ قابليت سان وڏي وڃي وڏن عهدن تي پهچندا هئا: ديوان نولراءِ شوقيرام ۽ ديوان ڪوڙو مل چندن مل مئٽرڪ پاس ڪيل ڪين هئا، پر روينيو امتحان پاس ڪيائون، ته اهي به وڏن عهدن تي وڃي پهتا. حيدرآباد ۾ ميڊيڪل اسڪول کليو، ته ڪيترا اتان ڊاڪٽريءَ جو امتحان پاس ڪري، ميڊيڪل کاتي ۾ گهڙندا هئا. ۽ ڪي پنهنجون خانگي اسپتالون ڪيندا هئا. وڪالت جو امتحان سنڌ جو سنڌ ۾ وٺندا هئا، ته ڪيترا حيدرآبادي وڪيل ٿيا. ڪراچيءَ کان وٺي اُپرسند تائين ڪوبه وڏو شهر ڪونه ڇڏيائون. اُتي جي رهاڪن مان به ڪي وڪيل هئا، پر حيدرآبادي وڪيلن جي هاڪ هئي، تنهن ڪري اهي جتي ڪٿي چڱيءَ ريت ڪڍي ويا. ڪراچيءَ ۾ سنڌ ڪاليج کليو، ۽ ڪيترا گريجوئيٽ ٿيا، ته گهڻا يڪدم نوڪرين ۾ گهڙيا، ۽ وڏن عهدن تي وڃي پهتا. ڪن حيدرآبادي عالمن ڪابه نوڪري ڪانه ڪئي. اهي زميندار ٿي رهيا، ۽ اڄ به ڪيترا زمينداري ڪن ٿا، ته به ايترو چڻبو، ته حيدرآبادي عامل گهڻي ڀاڱي نوڪرين ۾ هئا، وڏا عهدا پڻي ماڻيائون، ۽ ڏينهن ڏينهن زور ٿيندا پئي ويا.

عاملن جو فخر:

ڀائيندن ۽ ٻين جو وقت بوقت عملدارن ۾ ڪم پوي ٿو. ڀائيندن کي ته پنهنجون بنديون به انڪم ٽيڪس عملدارن کي ڏيکارڻيون پون ٿيون، ۽ سندن آيت پٽاندر مٿان انڪم ٽيڪس پوي ٿي. ائين وقت بوقت عامل عملدارن وٽ پنهنجي گتيءَ وڃڻو پوندو هون، ته رفته رفته منجهن ڪمٽري احساس (Inferiority Complex) پيدا ٿيو. ٻهراڙين ۾ جيڪي ديوان آهن (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 75)، تن جو به حيدرآبادي عامل عملدارن ۾ وقت

بوقت ڪئم پيو پوندو هو، ۽ اهي به حيدرآبادي عاملن کي وڏي شيءِ ڪري سمجهندا هئا.

عاملن جي وڏن ديواني عهدا ڪمايا هئا، تنهنڪري سندن ديواني دم هلندو پئي آيو، ويتر پاڻ وڏن عهدن کي پهتا، ته ڪيترن حيدرآبادي عاملن کي پنهنجي عاملپيءَ جو فخر هٿڪاري جهجهو ٿيو. پائيندن مان سڱ وٺندا هئا، پر کين ڏيندا ڪين هئا. پوري پني ڪمائيءَ وارو حيدرآبادي عامل به دڪان يا ڪوئي ڪڍڻ پنهنجي شان کان گهٽ ڳالهه سمجهندو هو.

انهيءَ وقت ئي ڪن دوراندیش حيدرآبادي عاملن سمجهو، ته هيءَ نمونو گهڻي تائين هلي ڪين سگهندو. پهراڙيءَ وارن توڙي مسلمانن کي به ڪڏهن عهدن ڪمائڻ جو وارو هلندو يا ملندو ئي ڪونه؟ ائين چاهيندا هئا، ته عامل کي هٿر سڪن ۽ ڌنڌي ۾ به گهڙڻ. حيدرآباد ۾ پهريائين پهريائين ديوان گويالڊاس فوٽوگرافز هڪ سيڌي جو دڪان کوليو. اهو ڪم رڳو مثال وجهڻ لاءِ ڪيائين، پر پاڻ گهڻو وقت ڪشمير ۾ گذاريندو هو، ۽ دڪان ڏي ڌيان ڏيئي ڪين سگهندو هو، تنهن ڪري سگهوئي بند ڪرڻو پيس.

ديوان ڪندمنل منگهز سنگهه لالواڻي جنهن جي نالي پٺيان حيدرآباد جو ڪندمنل گزلس هاءِ اسڪول سڏجي ٿو، تنهن آڪٽوبر 1896ع ۾ حيدرآباد ۾ قيصريه پريس کولي هئي. ڪجهه وقت امير شاهي گهٽيءَ جي سامهون ڪپڙي جي چاپ ڪولياڻين، ته سندس ڪن ماڻهن جا رتل ڍنگڙا لهي ويا! چون ته عاملن جو شان وچايو اٿس! هاڻ پين جي اڳيان ڪٿڻ ڪيئن ڪئي سگهنداسين!

عاملين ۾ انقلاب:

سنه 1891ع کان وٺي ڊسمبر 1900ع تائين سنڌ جو ڪمشنر سر هينري ايون مرچيسن جيئس هو. انهيءَ جيئس صاحب ڏٺو ته ڪيترا مسلمان زميندار قرض ۾ ڳڻتيا پيا آهن ۽ وائين وٽ زمينون گروي پيون اٿن. سندن پلي خاطر انڪمبڊ اسٽيٽس ڪتابو ڪولياڻين جو عام طرح ”ڪٽل ڪاتو“ سڏجي ٿو. سرڪاري نوڪرين ۾ مسلمان ٿورا ڏٺائين، ته کين نوڪريون پئي ڏيارياين.

پھراڙين ۾ اتي جي معزز ماڻھن جي ڪوشش سان پنچائتي ۽ ٻيا اسڪول کليا، وڌيا جو ٽھلاءِ ٿيو، ۽ ڪي جوان نوڪرين ڪرڻ جا لائق ٿيا، تہ انھن کي بہ سرڪاري توڪريون ملڻ شروع ٿيون. ائين عامل جي پھريان ھئا، سبي پويان ٿي پيا، انھيءَ حالت حيدرآبادي عاملن ۾ انقلاب آندو. جن کي چار پئسا ھئا، ۽ ڌنڌي ڌاريءَ ۾ سيڙائي سگھيا ٿي، تن وڃي ڌنڌو شروع ڪيو.

سنڌ جي ھندن ۾ پھريون مسٽر ڪنول سنگھ پوھو مل ملڪاڻي ھو، جنھن ماسٽر وسڻ مل ملڪاڻيءَ سان ڀائيواري ڳنڍي حيدرآباد ۾ اول پريميئر پريس کولي ھئي، ۽ پوءِ ٻيا بہ ڪي ڀائيوار ڪري، پنھنجي سرگواسي پاءُ مسٽر جوڌا سنگھ بسنت سنگھ آڏواڻي جي نالي ”جي. بي. آڏواڻي ٽئڪمپني“ جاري ڪئي. ھن ڪمپنيءَ وارا پن جا وڏا واپاري آھن (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 113-114). ائين ٻين ڪن عاملن بہ ڌنڌو ڪرڻ شروع ڪيو. ھلندڙ ويھين صديءَ جي شروعات ۾ اھو انقلاب آيو، ۽ ان وقت کان وٺي ڪيترائي عامل حيدرآباد، ڪراچي ۽ ھندستان جي گھڻو ڪري ٻين سڀني مکيه شھرن ۾ علحدو علحدو ڌنڌو پيا ڪن. ڪي ٿورا عامل سنڌورڪ بہ ويا. ڪن ٿورن عاملن ڀائينندن ۾ سنگ بہ ڌڻا آھن. ائين ڪرڻ ۾ ھاڻ اھم ڪوثر ٿا سمجھن •

پاڻيبندين جي ترقي

وڻج واپار:

سنڌ ۾ نڪي لوهه نڪي ڪوئلن جون ڪاٺيون آهن، تنهنڪري سنڌي ماڻهن ڪڏهن به ملون (Mills) ڪونه ڪوليون، باقي وڻج واپار ته رڳ ويڊ واري زماني کان وٺي ڪندا اچن (ڏسو پاڻو پهريون، صفحو 23). ڏنڌي ڌاريءَ ۾ عامل هلندڙ ويهين صديءَ جي شروعات کان وٺي ڳهڙيا، ۽ سنڌ جي مسلمانن وڻج واپار ڏي ڪڏهن به گهڻو ڌيان ڪونه ڏنو، تنهن ڪري سنڌ جي وڻج واپار تي پاڻيبندين جو چڻ ته موروثي حق ڄمي ويو، هن وقت سنڌ ۾ هندو فقط ستاويهه سيڪڙو آهن، ته به سنڌ جو واپار اٽڪل سٺ ستر سيڪڙو هندن، خاص ڪري پاڻيبندين، جي هٿ ۾ آهي. هيرن جواهرن ۽ سون چانديءَ کان وٺي سيڌي، ميوي، پاڇين ۽ تيل تماڪ وغيره تائين ڏسو، ته هر ڪنهن جنس جو واپار پاڻيبندين ڪن ٿا. ڌاريءَ جي رات جو ڪراچيءَ جي ڪپڙي جي مارڪيٽن ۾ ڏسو، ته ڪيئن يورپي فرمن وارا اسانجن هندو واپارين وٽ ڌاريءَ جون واڌايون ڏيڻ اچن ٿا ۽ لکها روپين جي مال لاءِ ڪانئن ”آرڊر“ وٺن ٿا.

وڏن شهرن ۽ ڳوٺن جي ڳالهه ڇڏي، وسين ۽ واهڻن ۾ ڏسو، ته جتي اڪثر سڀ مسلمان رهن ٿا، تي به هڪ نه ٻئي وائڻي جو دڪان آهي. آڌيءَ مانجهي ڪنهن ڳوٺاڻي کي پئسي جو ڪپ پوندو هو، ته وائڻي وٽ مدد لاءِ ڊوڙندو هو، ڳوٺن ۽ واهڻن جا وائيا سڀني سان رس به رهاڻي وينا هوندا هئا، ته چڱيءَ ريت ڄماڻي به وينا هوندا هئا. گذريل ٿورن ورهين کان پهرايڙين ۾ بدنامي ڏسي، ڪيترا هندو اهي پنهنجا ماڳ ڇڏي، وڏن شهرن ۾ اچي وٺا

آھن. رڳو لاڙڪاڻي جي شھر ۾ ڏسو، تہ اتي ٿورن ئي ورھين ۾ ڏھ ھزار کن آدم وڌي ويو آھي. ائين حيدرآباد ۽ ٻين شھرن ۾ بہ آدم گھڻو وڌي ويو آھي، ۽ پھراڙيون اڪثر خالي ٿينديون پيون وڃن.

ھنرن کي ھمٿائڻ:

شھرن ۾ ڳوٺن ۾ جيڪي مسلمان ڪاريگر آھن، تن مان ڪيترن کي ھندو وقت بوقت پئسي جي مدد ڪري، ھنرن ۽ ڪاريگرن کي زور وٺائيندا آھن. مثلاً بوبڪ ۾ غاليجا ٺھڻ ٿا. غاليجن جا جوڙيندڙ جيتوڻيڪ مسلمان آھن، تہ بہ پئسي جي مدد کين اتي جي ڪن ھندن وٽان ملي ٿي. ساڳيءَ ريت ھالن ۾ ڪاشيءَ ۽ جنڊيءَ جو ڪم ٿئي ٿو، ۽ اتي جي ڪيترن مسلمان ڪاريگرن کي پئسي جي مدد ھالن جا ڪي ڀاڀرا ۽ ڪي ٻيا ھندو ڪندا آھن. ائين ھنرن کي گھڻو ھمٿائيندا آھن، ۽ پنھنجن پئسن جي عيوض اُهي جڙيل شيون کائڻ وٺي، چڱي اگھ ۾ نيڪال ڪندا آھن.

سنڌ جي ھندن اھو نمونو ڪو اڄ ڪلھ اختيار ڪونہ ڪيو آھي. اڳتي نٿي ۾ اڌ لک کن ڪوري ھوندا ھئا، جن کي 500 کن آڏاڻا فقط لونگين ۽ شالن اٽل لاءِ ھوندا ھئا (ڏسو صفحو 34). ڪئپٽن ٽي. پوسٽنس سنڌ بابت ھڪ ڪتاب لکيو آھي جنھن ۾ ڪيتريون اکين ڏٺيون ڳالھيون لکيون اٿس. ان ۾ ڄاڻايو اٿس، تہ ڪچي ريشم جا قافلا قنڌار کان شڪارپور ۾ ايندا ھئا؛ شڪارپوري اھو ريشم ڪٽائي ۾ رڱائي پوءِ سکر، روھڙي، خيرپور، سيوھڻ ۽ ٺٽي ۾ موڪليندا ھئا. انهيءَ مان نہ رڳو لونگيون پر مشرو، گريون ۽ ٻيا ريشمي ڪپڙا بہ ٺھندا ھئا. ائين ھندو ھنرن کي ھمٿائيندا ھئا، ۽ کين بہ چڱو اڀراسو ٿيندو ھو.

سنڌ ۾ بخاري تناويز، گلبدن، گلبرھا وغيره شڪارپورين چالو ڪيا. ڪوئيتا، چمن، ڪابل، قنڌار وغيره جي ميون جي واپار کي بہ پھريائين زور ڀاڻ وٺايائون، نہ تہ پٺاڻ ڀاڻيھي ميوي جي واپار کي ھيترو زور وٺائي ڪين سگھن ھا. ھن وقت شڪارپوري مدراس، بمبئي ۽ ٻين ھنڌ وڌي پيماني تي واپار پيا ڪن.

ڪارخانا:

انگريزن جي صاحبي شروع ٿيڻ کان سگهوئي پوءِ اسانجن ڪن پائيندن ڪجهه ٿاڻن جا ٿورا ڪارخانا کوليا. پوءِ اتي پيهڻ، چانورن چڙڻ، ۽ ڪتر جا ڪارخانا کوليائون. سڄيءَ اڀرست ۾ پهريون سنڌي شڪارپور جو سيٺ آڏلداس هو، جنهن ڪپڙي اٺڻ جو ڪارخانو شڪارپور ۾ کوليو هو. اهو هٿ جو آڏاڻو هو، جو مون پاڻ ڏٺو هو. پوءِ پروفيسر شيوارام ڦيروائي ساڻس شامل ٿيو، ۽ 1908ع ۾ ڪل جي وسيلي ڪم ڪرڻ لڳا. کانئن پوءِ روهڙيءَ جي ڪن پائيندن ڪپڙن اٺڻ جا ڪارخانا کوليا. هن وقت سکر ۾ سوتلي ڪپڙي، بسڪوٽن، ڪنٽمنٽرن، گنجين، جورابن ۽ ريشمي ڍيرن جا ڪارخانا آهن. ويجهڙائيءَ ۾ شيشن جوڙڻ جا ڪارخانا ڪلنا آهن. حيدرآباد ۾ ”انڊس گلاس ورڪس وارا“ شڪارپوري آهن، ۽ تحسين جوڳو ڪم ڪري رهيا آهن. شڪارپور ۾ ڪجهه وقت پروفيسر ڦيروائيءَ برف جوڙڻ جو ڪارخانو کوليو. بوبڪ تعلقي سيوهڻ ۾ ماچيسن جو ڪارخانو ڪجهه وقت هو. ڪراچيءَ ۾ ڪوڪو گولڊ به جڙي ٿو.

ائين هڪ هڪ ڳالهه جي اُڀتار ڪبي، ته وڏي وستار ۾ وڃي پئسو، تنهنڪري ايترو چوڻ پس ٿيندو، ته مٿي ذڪر ڪيل سڀئي ڪارخانا گهڻو ڪري سنڌ جي پائيندن ڪنديا آهن، ۽ ڏينهنون ڏينهن چڱي ترقي ڪندا پيا وڃن.

قديم سنڌ ورڪي:

”سنڌ ورڪ“ نالو انگريزن جي اچڻ کانپوءِ چالو ٿيو، پر سنڌ بلڪ هندستان کان ٻاهر ڏيساورن ۾ وڃي وڻج واپار ڪرڻ سنڌو ماڻھو جي رهاڪن رڳو پيدگ زماني ۾ ئي شروع ڪيو هو (ڏسڻ ياڳو پهرين، صفحو 24). جهاز رانيءَ ۾ سنڌو ماڻھو جي رهاڪن کان ڏکڻ هندستان جا ماڻھو وڌيڪ قابل هوندا هئا. آرڪوٽ (مدراس) جي رهاڪن اهڙو ته نالو ڪڍيو، جو ”آرڪاتي“ لفظ جي هنئر معنيٰ ٿي آهي جهاز جو سڪاني. انهي آڳاٽي زماني جا جهاز اهڙا نه هئا، جو چؤمابسي ۾ سمنڊ جي لهيرن جي ست سڀي

سگھن. انهيءَ سبب چوماسي ۾ ڪيڏانهن به ٻاهر ڪونه ويندا هئا. پوءِ جڏهن سمنڊ مائو ٿيندو هو، تڏهن خوشيون منائيندا هئا. اهو خوشيءَ جو ڏينهن ”ناريل پورٽما“ سڏجي ٿو، جو انهيءَ ڏينهن سمنڊ ۾ ناريل، مھري، اڪا وغيره وجهندا آهن.

الهندي انشيا سان واپار:

مسٽر رالنسن ۽ ڪن ٻين عالمن کي ڪتاب جوڙيا آهن، جن ۾ هندستان ۽ مغرب جي ملڪن ۾ جيڪو واپار هلندو هو تنهنجو ذڪر آهي. سنڌو ماڻھو جا رهاڪو بيلونيا، ميسوپوٽيميا ۽ اڀرندي آفريڪا طرف وڃڻ واپار ڪرڻ ويندا هئا. مغرب ۾ سنڌ جو نالو گھڻو مشهور هوندو هو. سنڌ جي سڀيتا ۽ شاهوڪاريءَ جون ساڳون ٻڌي، عيسوي سنه کان 516 ورهيه اڳي ايران جو بادشاهه دارا پهريون پنجاب ۽ سنڌ تي ڪاهي آيو هو (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 51).

يورپ ۾ سنڌ جي مشهوري:

سنڌ جي مشهوريءَ جي ساڳ کي انگريزي لفظ به پيرين ٿا. مثلاً انگريزي لفظ سنڊن (Sindon) اصل ۾ آهي سنڌي لفظ ”سنڌن“ معنيٰ سنڌ جي (ململ)، سنگين اوچن يا ويڙهن لاءِ ڪپڙو. انهيءَ ساڳي لفظ جو گريڪ (يوناني) ۽ لاطن ٻولين ۾ اُچا آهن. ”سنڊون“ ۽ معنيٰ اٿس سنگين ململ (سنڌ جي ٺهيل). اڳي شايد هيءَ چوڻي عام هئي، ته ”ململ ته سنڌن“. اسانجن واپارين اهو نالو بيلونيا ۾ ڦهلايو، ۽ پوءِ ٻين هنڌ به عام ٿيو.

اهو سنڊن لفظ ملٽن هن ريت ڪم آندو آهي:

Wore she not a veil of Sindon.
(Milton)

هتي ”سنڊن“ معنيٰ سنڌ جو وٽيل سنگين ڌاڳو، جنهن مان چاريون ٺاهي يورپي زالون منهن تي وجهندوين هيون. پوءِ انگريزي لفظ ”سينڊل“ (Sendal) آهي، جو اصل آهي سنڌي لفظ

”سينڌر“ معني سنڌ جو (سنگين ڏاڳو). نامور شاعر لانگفيلو اهو لفظ هن ريت ڪم آندو آهي:

Sails of silk and ropes of sendal,
Such as gleam in ancient lore.

(Longfellow)

هن مان پتو آهي ته سنڌ جي سنگين وتيل ڏاڳي مان اڳي ولايت ۾ پيڙين لاءِ پگهه (رسا) ٺاهيندا هئا، ۽ اهي رسا انهن شاهن پيڙين ۾ ڪم ايندا هئا جن جا ريشمي سڙه هوندا هئا. مطلب ته سنڌ جو وتيل سنگين ڏاڳو نه پوري لوڪ هڪ شاهائي شيء ڪري ليکيندا هئا.

روم ۾ سنڌور ڪي:

عيسوي پهرين صديءَ ۾ سٿين لوڪن جي سنڌ ۾ صاحبي هئي (ڏسو ڀاڱو پهرين، صفحو 53). سندن وقت ۾ روم وارن جا جهاز سنڌ ۾ ايندا هئا، جا ڳالهه ڪارتر صاحب واري جوڙيل سنڌ جي تاريخ ۾ ڄاڻايل آهي. اسانجا سنڌي ماڻهو روم ڏي وڃ واپار لاءِ ويندا هئا. اڄ تائين چوڻي آهي ته: ”ٽوڙي وڃي روم، ته به ڊوڊو ۽ ٿور، لکيو لوح قلم ۾.“

هيءَ پهاڪو ائين ڄاڻائي ٿو، ته جيڪي وڃ واپار لاءِ روم ڏي ويندا هئا، سي اڪثر جهجهو ڌن ڪمائي ايندا هئا، پر جيڪڏهن ڪنهنجي قسمت ئي ڍلي هوندي هئي، ته روم ۾ به ڊوڊو ۽ ٿور نصيب ٿيندي هيس يعني ٿوري ڪمائي ٿيندي هيس، جنهنڪري گذران سادو سودو هوندو هوس.

جهاز رانيءَ ۾ ترقي:

”عيسوي پهرين صديءَ ۾ سنڌ جا واپاري چين (چائنا) ڏانهن ويا هئا، ۽ اتي جي حاڪم کي ڏاڍيون سوغاتون ۽ تحفا ڏنا هئائون. عيسوي ٽين صديءَ ۾ هندن جون بينڪون سوڪوٽرا پٽ ۾ هونديون هيون، ۽ سندن جهاز آفريڪا جي اڀرندي ڪناري ايران جي بندرن تي ڏسڻ ۾ ايندا هئا. پنجين ۽ ڇهين صديءَ ۾ سنڌ ۽ گجرات پاسي جهاز راني نهايت زور هوندي هئي.“ (پيرپلس)

ھندن جون بينڪون:

حمزو نالي ھڪ ايراني مسافر لکي ٿو، ته پنجين صديءَ ۾ ڪوفي جي ويجهو فرات نديءَ وٽ ھندن جا گھڻا جهاز ڏسبا ھئا. ڪامر نالي ھڪ ڪتاب نويس لکي ٿو، ته عيسوي ڇهين صديءَ ۾ سلون (لنڪا) ٻيٽ سان ديبل بندر (ڏسو صفحو 19 ۽ 36-37) ۽ ويراوال بندر جو گھڻو واپار ھلندو ھو. تن ڏينھن ۾ سنڌ ۽ گجرات جي ماڻھن بخري نار ۾ ٻيٽ ھٿ ڪيا ھئا، ۽ بينڪون وڌيون ھئائون.

جاوا ۽ سنڌورڪي:

عيسوي پهرين صديءَ کان وٺي هندستان جا ڪيترا ماڻهو جاوا، سوماترا ۽ دور پورپ ۾ پڻ ڪيترن ھندن ويا ھئا، ۽ پوءِ به ويندا ھئا. سنه 1603ع ۾ گجرات جو راجا ڪسم چتر ھو، تنھن پنھنجي پٽ ڀرو وڃي ساوڀچال کي جاوا وڃڻ لاءِ ڇھ جهاز ۽ پنج ھزار ماڻھو ڏنا جن مان گھڻا ڪاشتگار، محرر ۽ سپاھي ھئا. ھن راجڪمار پوءِ پيءُ وٽان ٻہ ھزار ڪاريگر گھرايا ۽ اوڏھين بينڪ وڃھي، ڪي مڙھيون ۽ مندر جوڙايائين، جن جا نشان اڄ تائين اُتي بيٺا آھن.

گجرات جو پاسو ڪيترا ورھيه سنڌ جي حد اندر ھو (ڏسو صفحو 9 ۽ 40-41). سنڌ جا ھندو به جاوا ڏي ويندا ھئا ۽ جھجھو ٺاڻو ڪمائي ايندا ھئا، جنھن بابت ھڪ بيت چڙيل آھي، جو سنڌي پنجين ڪتاب ۾ به ڏنل آھي.

سودي خاطر سنبھي، جيڪي ويا جاوا،
ڪري وڻج واپار سي، سگھو ٿيا ساوا،
اڻ ميو ڏن اُتان، سو جو ڪمائين،
ڀاڻ ته ڪائڻ، تن جا پويان پڻ ڪائين.

ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جا سنڌورڪي:

ھاڻوڪن عاملن ۽ ڀائينندن مان ڪيترن جا وڏا ڪلهوڙن جي صاحبي،

کان وٺي، جدا جدا وقتن تي سنڌ ۾ آيا هئا. ان وقت جيڪي هندو سنڌ ۾ اڳيئي هئا، تن مان ڪيترا، پنهنجن وڏن وانگر، ڏيساورن ڏي ويندا هئا. انهن جا، ڪي اکين ڏنا احوال شاهه عبداللطيف پنهنجي رسالي جي سر سبز ڀاڱي ۽ سامونڊي ۾ نٿا آهن. سنه 1928ع ۾ مون اهي احوال رسالي مان ڪڍي، پنهنجي ڪتاب ”لطيفي سير“ ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا هئا. هاڻ ڪي مصنف منهنجي انهيءَ ڪتاب مان مدد وٺي تاريخي مضمون پيا لکن. هتي رڳو ٿوري ۾ ذڪر ڪجي ٿو.

”قرقل، ڦوٽا، پارچا، پاڻيٺ پاتائون.“

قرقل (لونگ) ۽ ايلاجي سنڌ جون پيدائشون نه آهن. اهي مصلحا ملبار ڪناري کان آئندا هئا، ۽ پارچا يعني ڪپڙا (رشمي) چين ولايت ۽ بينگال کان آئندا هئا. اهي تاريخي حقيقتون آهن ۽ رسالي ۾ به انهن ڳالهين جا اهڃاڻ آهن.

سوڌي ڪارڻ سنڌي ويهون وڻجارن،
وٺا چين بينگال ڏي ماڻڪ رکي من.

پاڻيٺ يا آبادار موتي پٽن ھندن (ايراني نار وغيره) کان آئندا هئا، پر ڪي غواص يعني ٻوڏ ۾ سمند مان سڀون سوڙهي ايندا هئا. سنڌ ۾ ٻوڏين جا تائين آهن. سمند مان موتين ڪڍڻ جو مقاطعو ڪسٽم کاتي وارا ڏيندا آهن.

لنڪا لنڪا ڪن، لءِ لنڪا جي اوھريا،
سٺي سون لنڪا جو، سک نه سامونڊين.

سنڌ جي وڻجارن (واپارين) ٻڌو هو، ته لنڪا (سلون) ۾ سون گهڻو آهي، تنهنڪري جيستائين اوڏهين نه ويندا هئا، تيستائين آرام ڪونه ايندو هو.

”ڏٺي ڏٺاري، سامونڊين سر سنڀاليا.“

جولاءِ واري مهيني ۾ ڏٺاري پنهنجن ٻارن ٻچن وٽ ڪري پوءِ سفر تي ويندا هئا. بهاري موسم (ڦڳڻ) ۾ موٽندا هئا. ائين ٻچن مهينن جو سفر ڪندا هئا. پر ڪي ٻارهن مهينن به موٽندا هئا.

”آيو ٻارھين ماھ، وريو سفر سنڀري.“

عيسوي پندرھين ۽ سورھين صديءَ ۾ پورچوگيزن، فرينچن ۽ پوءِ انگريزن واپار سانگي هندستان ۾ اچي ڪوٺيون وڌيون. اھي يورپي اڄ تائين فلنگي (فرنڪي) Franks سڏبا آھن. منجھانئن ڪي درياھي چور ھوندا ھئا، جي اسانجن سامونڊين ڪي ڦرندا ھئا.

معلم ماڳ نہ اڳھين، فلنگي منجھ ڦريا،

ملاح! تنھنجي مڪڙيءَ اچي چور چڙھيا،

جتي ڏينبگ ڊريا، تتي تاري تنھنجي!

ڪن ويچارن جا غوراب سمنڊ ۾ غرق ٿي ويندا ھئا! سندن اسھڻ جا ڏينھن ٿيندا ھئا، تہ سندن گھر واريون پيون رٿنديون ھيون ۽ جڏھن سندن موٽڻ جا ڏينھن ٿيندا ھئا، تڏھن بندر تي وڃي پيھنديون ھيون. پريان ڪو جھاز ايندو ڏسنديون ھيون، تہ ھرڪا چونڌي ھئي، تہ:

”مان منھنجو ھوءَ، جاني ھن جھاز ۾!“

اسانجا اھي وڻجارا درياھ پئشي ھوندا ھئا، تنھنڪري سندن گھر واريون سمنڊ ۾ اڪا ۽ بحرانا وجھنديون ھيون.

جاچر جاتون نہ ڏئي، ڏٺا تہ موهي،

سڌون ڪوھ ڪري، سا پنھنجي ڪانڌ جون؟

ھن مان ظاھر آھي، وڻجارن جون وھون (زالون) سمنڊ جي جاترا تي وينديون ھيون، ۽ اتي جا ڏٺا ٻاري پاڻيءَ تي تاري پوءِ سمنڊ ۾ پرواھ ڪنديون ھيون. اھڙيون پيون بہ ڪي ڳالھيون رسالي ۾ آھن، جي سڀ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جون آھن. ميان نور محمد ڪلهوڙو شاھ صاحب جو ھمعصر ھو:

ھاڻوڪن سنڌ ورڪين جي تاريخ:

نوٽ: هيءُ مضمون پاڻ هونجند نيشو مل خونچنداڻي سنڌ ورڪيءَ جو لکيل آهي. سنڌ ورڪين جو ٿورو وڌيڪ احوال مڪي منگهارام گردنه مل هٿ ڪري ڏنو، سو پڻ هن ۾ گڏيو ويو آهي. (ايڊيٽر)

سنڌ جي ھندن جي تاريخ سنڌ ورڪين جي احوال کانسواءِ جيڪڏهن اڻپوري ليکجي، سنڌ ورڪ ڪيئن چالو ٿيو، اها هڪ عجيب وارثا آهي، اڄ حيدرآباد جي پائيندن فرقي لاءِ فخر جو باعث آهي. حيدرآباد کي اڏڻ ۾ سنڌ ورڪين جو ڳڻل هٿ آهي. ائين چوڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهجي، ته جي سنڌ ورڪي نه هجن ها، ته حيدرآباد جو روپ سٺيو نه هجي ها. ساريءَ سنڌ کي سنڌ ورڪ مان گهڻي قدر فيض رسيو آهي.

سنه 1843ع ۾ انگريزن سنڌ ورتي، ته گورنر جي پليٽين جي ڪاڌي خوراڪ لاءِ سامان سپاويڪ ريت حيدرآباد ۾ رهندڙن کي ميسر ڪري ڏيڻو پيو. آدجڳاد کان وٺي واپار پائيندن پڻ ڪيو آهي، سو اهو ڪم پائيندن ئي شروع ڪيو. ولايتي سولجرن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ ڪري لونگيون، نصرپور جا کيس، ڪڇ جون چنيون، مقيشي ڀرت ۽ ٻيا اهڙا سامان سولجرن کي پائيندن ڏيکاريا، ته اهي کين پسند پيا. گورنر انهن شين جي طلب انهن پائيندن واپارين کان ڪئي، جي سندن مودبخاني ۾ هوندا هئا. پائيندن اهي سامان نيڪال ڪرڻ شروع ڪيا، ته پوءِ سندن ذات هري ويئي. مودبخاني جي ڪم سان گڏ هڪ فرقو انهيءَ ڌنڌي جو کلي پيو، جو پوءِ سنڌ ورڪ جي نالي سان مشهور ٿيو.

سنڌ ۾ جتي جتي سهڻو ۽ عمدو سامان تيار ٿيندو هو، تي تي ڪي پائيند روبرو وڃي، مال گڏ ڪري، پوءِ اهو لشڪر جي گورن سولجرن ۽ سندن عملدارن کي وڪڻندا هئا. شروعات ۾ ڌنڌو ايڏو وڏو نه هو، پر ٺاڌي جي آس چڱي هوندي هئي، ڪي پوءِ به پنهنجو ڌنڌو اڪثر ڪري

ڪئمپن ۾ ڦيرڻ جي رستي ڪندا رهيا. ڪن ته اصل حيدرآباد جي صدر ۾ وڃي دڪان کوليا. انهن مان مکيه ڀائي ٿرمڊاس پنجو مل واسواڻي ۽ ڀائي ڪوٽو مل سيوهاڻي (ديوان چنديرام جج جو پيءُ) هئا.

حيدرآباد جي ڪئمپن مان آزمودو پراڻي پوءِ بمبئيءَ طرف ويا. بمبئيءَ ۾ مکيه سنڌ ورڪي ڀائي جيرامڊاس پوهو مل دانستگائي، ڀائي ٿرمڊاس پنجو مل ۽ ڀائي ڊنگو مل بلومل هئا. کانئن پوءِ برڪ واپاري ۽ جواهري ڀائي تاراچند پرسرام ٿيو. هن وقت ته سوين حيدرآبادي ۽ سنڌ جي ٻين هنڌن جا هندو بمبئيءَ جي سڀ ڪنهن قسم جي واپار ۾ گهريل آهن.

اسانجا ڀائيندڙ ڀائر پوءِ بمبئيءَ کان وڪ وڌائي، ڪولمبي ۽ رنگون ڏي ويا. ڪولمبي ۾ اصل برڪ فرمون هيون. مکي سنڪرامڊاس هيرانند، ٿرمڊاس پنجو مل، ميسرس هرڊارماڻي وارا ۽ ٻيا ڀيٽا ۾ به گهڻا واپاري آهن. ائين حيدرآباد وارا سنڌ ورڪي سڄيءَ لنڪا ۾ پکڙيل آهن.

رنگون ۾ ٿرمڊاس پنجو مل برڪ هو. پوءِ گنو مل پرسرام، جنهنجو جواهرڪو ڪم هو، تنهن کانپوءِ ليڪراج، جهمت مل قيمتراءِ ۽ ٻين رنگون ۾ ڪارخانا کوليا.

هندستان کانپوءِ (سنه 1869ع ۾ سويٽيز ڪئنال کليو، ۽ جهاز عام طرح اچڻ وڃڻ لڳا تنهن کانپوءِ) ”ميسرس پوهو مل بزرادرس“ جو ڀائي پوهو مل ڪٿرو (ايڇيٽ) ۽ يورپ ڏانهن، ۽ ”ميسرس وسيا مل آسومل“ وارن جو ڀائي، وسيومل سينگاپور ڏانهن نڪري ويا. اهي ٻه پهلوڻ قسمت آزمائڻ لاءِ سمنڊ جهاڳي آئل آزادي سان، پنهنجي وطن جو وڇوڙو قبولي ويا. شروعات ۾ سنڌ جو مال ۽ هندستان جي ٻين پاسن جو ڪجهه مال پاڻ سان کڻي ويا. انهن اوائلي سنڌ ورڪين جي ڌنڌي جو طريقو بلڪل ساڌارڻ هوندو هو، ۽ سنڌن جيوت پڻ ساڍي هوندي هئي. خرچ بلڪل ٿورو ڪندا هئا. قناعت ۽ صرفي نڀان ڪمائي، جڏهن ورهين کانپوءِ وطن وريا، تڏهن سندن مڻ مائٽن ۽ رشتيدارن جي پڻ دل سرڪي. اڄ جنهن اڻڄ ۽ رونق تي سنڌ ورڪين جو ڌنڌو پهتل آهي، سو ڪنهن کان به گجهو ڪونهي، پر سنڌ جون شيون، جن سندن ڌنڌي جو بنياد ٻڌو، سي هيئر سندن ”لائين“ کان ٻاهر آهن.

ڪڇ جون چنيون لسبون ۽ آرسِيءَ جي ٽڪرن واريون تن چڱو وقت
سند ورڪين کي وارو ڏنو. هاڻي انهن جو ايترو ۽ اهڙو چالامان ڪونهي.

سند ورڪين وڌندي چيان ۽ چين ۾ پنهنجون روانگيءَ جون آفيسون
ڪوليون. دنيا جي جدا جدا ملڪن جي مالن جا نمونا چيان ۾ ٺهرائي
ڏيسا ورن ڏي موڪلڻ لڳا. چين منجهان چينائي ٺهيل مال جي روانگي ڪرڻ
لڳا. چيان مان ريشم ۽ سوٽي مال جي روانگي زبردست انداز ۾ وڌي مقدار
تي وڃي پهتي. چينيءَ جو سامان، فلاوريات، ٽي سيت، ڪڪائون مال
جهڙوڪ چٽايون، باسڪيٽ، هٽڊ بئگ وغيره، چمڙي، ڪڪن ۽ ڪپڙي جا
ٺهيل سليپر، بمبوءَ جون چيريون وغيره پهريائين پهريائين اسانجا سند ورڪي
ڪوبيءَ مان موڪليندا هئا. ريشم ۽ ريشمي مال، سوٽي اوني مال ۽ ٻيو
طرح طرح جو سامان پوءِ روانگيءَ جي لسٽن ۾ آيو.

شروعات ۾ جن چيان ۾ ڪوئيون ڪليون تن ۾ مکيه ميسرس
وسيامل آسو مل ۽ ميسرس ٽي پرسو مل مانجهندن وارا هئا. ميسرس
وسيامل آسو مل ڪوبيءَ وارن جو مئنيجر پائي دولهڙن مل ٿلو مل مهٽائي
هو، جنهن چيان ۾ چڱو نالو ڪڍيو. ان وقت چيان ۾ سندورڪين جو
دٻڊو بلند هو.

سنڌين جون ڪوئيون يوكوهاما، ڪوبيءَ ۽ ٻين هنڌ هيون، ۽ ڪيترن
کي پنهنجون زرخريد جڳهون هيون جن مان ڪي 1923ع جي زلزلي ۾ زبون
ٿي ويون. 1942ع جي مهاڀاري جنگ ۾ سنڌين جو ڏاڍو نقصان ٿيو ۽ ڪن
سند ورڪين کي بيگناهه ماري وڌائون. جيئن چيان هارايو تيئن جملي واپار
بند ٿي ويو. اٽڪل ڏيڍ سؤ ڪوئيون هيون.

سينگاپور ۾ ميسرس وسيا مل آسو مل ۽ ميسرس ڪي. اي. جي
چوٽر مل وارا جهونا آهن. وسيا مل وارا سينگاپور ويا، تنهن کانپوءِ اوڀر
ايشيا ۾ ۽ ٻين پاسي سنڌي وڃڻ لڳا، جيئن ته جاوا، ملايا، هانگ ڪانگ،
چائنا ۽ انڊونيشيا، جتي سوين سنڌين جون ڪوئيون هونديون هيون. انهن
مڙني کي چيان واري جنگ ۾ ڏاڍا نقصان پهتا. هزارين سندورڪي جنگ وارو
سمورو وقت اُتي باند هئا، ۽ وطن ڏي اچڻ ٿي ملين. چوڻ ۾ اچي ٿو.

نيتاجي سڀاش چندر بوس کي ڪيترن سنڌين مدد ڏني هئي. انهيءَ پاسي برڪ ڪوٺيون ميسرس وسيا مل آسو مل، مڪي هوتچند ڪيمچند ۽ ميسرس ڪي. جي. چوٽر مل جون ليڪن گهرجن.

فلپائن ۾ ميسرس وسيا مل وارا ۽ ميسرس ڌنا مل چيلارام وارا پهريائين ويا هئا. ميسرس وسيا مل وارن جو مٽيڇر پائي مولچند چوٽرام هائيرامائي هو. ميسرس پوهو مل برادرڻ وارن جو ڪم منيلا ۾ پائي گيهي مل رامنداس وڃي کوليو.

جاوا ۾ ميسرس هوتچند ڪيمچند، ميسرس ڪي. اين. ڌنا مل وارن ۽ ڪن ٻين جون فرمون برڪ آهن. هونو لولو ۾ ميسرس واٽو مل برادرڻ جڳو نالو ڪڍيو آهي.

مٿين سڀني ھندن مان جاوا جي سنڌورڪين ايترو ته نالاهو ڪمايو، جو چوڻي پئي، ته:

جو وڃي جاوي، سو ڦرن آوي،

جي آوي، ته پٽ پوٽا ڪاوي.

ڪيترا سنڌي جاوا جي چوڪرين سان پرڻجي، اتي ٽينڪ ڪري وٺا آهن.

سنڌورڪين جون اوائلي وڏيون ۽ برڪ ڪمپنيون ٿي هيون: ميسرس پوهو مل برادرڻ، ميسرس ڌنا مل چيلارام ۽ ميسرس وسيا مل آسو مل. پوئينءَ فرم وارا اوڀر ايشيا ۾ ئي رهيا، باقي ٻيون ٻه فرمون ايشيا توڙي يورپ ٻنهي کنڊن ۾ پکڙيون. انهن ٻنهي فرمن يورپ ۾ جڳو واڌارو ڪيو. پوءِ ته سنڌين جون گهڻي ئي نيون فرمون انهيءَ پاسي ڪليون. مثالاً ۾ سنڌين جا ستر سالن کان وٺي ڪارخانا آهن. ڪن جا ڪارخانا جبرالٽر ۾ به آهن. ميسرس پوهو مل برادرڻ وارا ته سائوٿ آمريڪا تائين به وڃي پهتا. هن وقت ٻه سنڌ ورڪي سائوٿ آمريڪا جي ڏکڻ ۾ فاكلنڊ ٻيٽن ۾ براجمان آهن. مطلب ته وڃڻ جا لنگهه ۽ مڪي بندر سڀ سنڌين جي حاضريءَ جي ساک پرين ٿا.

اسيٽ ۾ به برڪ واپاري جوھو مل برادرڻ وارا آهن. شام ۾ مڪي شمس الدين احمد وارا، ٽرڪ ۾ پيسو مل مونچند، جبرالٽر ۽ وس

آفريڪا پاسي جي ٿي. چئنراءَ، ڪشچند چيلارام، مينارام چسيو مل، ايم. ڊيئلڊاس ۽ ٻيا، ايسٽ آفريڪا ۽ سائوٿ آفريڪا ۾ مکيه واپاري ٽيڪمداس برادرس، ڌيارام گدو مل ڪمپني، هاسارام ۽ مورياڻي، ماريشس ۽ ڪئنري ٻيٽن ۾ پڻ ڪيترن سنڌين جون فرمون آهن. آفريڪا جي اولھ پاسي ميشرس جي ٿي. چئنراءَ، ميشرس مينا رام جسو مل ۽ تاراچند جسو مل وارا جهونا آهن. ميشرس ڪشچند چيلارام وارا به زور آهن. سائوٿ آمريڪا ۽ نارٿ آمريڪا يا ڪئناڊا ۾ ڪي جزوي سنڌي آهن، جو اتي آسٽريليا وانگر هندستانن کي اچڻ جي ايتري اجازت ڪانهي.

جرمنيءَ واري ٻي مهاڀاري جنگ وقت آمدرفت بند ٿي، ته آسانجن سنڌي پائرن هندستان جو هندستان ۾ واپار کي وڌايو. هن وقت هندستان جي هر هڪ ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيل آهن ۽ واپار ۾ چڱو نالو ڪڍيو اٿن.

مدراس پاسي ميشرس چيلارام گيانچند وارن جي ڌڻيءَ پائي چيلارام چڱو نالو ڪڍيو. اصل سندن هڪڙي فرم هئي، جنهن مان پوءِ ڦٽي ٿي فرمون ٿيون آهن؛ ميشرس چيلارام گيانچند، ميشرس ڪشچند چيلارام ۽ ميشرس ڪيولرام چيلارام.

ڪلڪتي ۾ ميشرس تاراچند پرسرام برک جواهري هئا. سرگواسي راءِ بهادر موهنداس واسواڻي انهي فرم جو مئنيجر هو.

رنگون ۾ ميشرس گنو مل پرسرام وارن جي نالي فرم هئي. ميشرس ٿي. ڪيمچند تيجو مل وارا به مشهور واپاري هئا. ٻيا به ڪيترا پوءِ اتي وڃي ڌنڌو ڪرڻ لڳا.

احمد آباد ۾ ميشرس جهمت مل قيمتراءَ وارن کي پنهنجي آرٽ جي مال پيدا ڪرڻ جي ”مل“ آهي. سورت ۾ ميشرس ڪي. اين. ڌنا مل مانجهند واري جي آرٽ جي مل آهي.

سڄي هندستان ۾ شڪارپوري به ٽريڊ پڪڙيل آهن. شڪارپورين توڙي حيدرآباد جي سنڌ ورڪين جو مرڪز بمبئيءَ جو شهر آهي، جتي ڪيترا عامل به آهن.

سنڌ ورڪين جي ائسوسيئيشن:

سنڌ ورڪ مريجنس ائسوسيئيشن جو پايو 1918ع ۾ پيو. ان جو پهريون پريزيڊنٽ مڪي هرڪشنڊاس هو، جو ٻارهن ورهيه انهيءَ عهدي تي هو. انهيءَ کانپوءِ پريزيڊنٽ جون چونڊون ساليانن ٿينديون آهن. انهيءَ ائسوسيئيشن سنڌ ورڪ کي چڱو فيض رسايو آهي، ۽ سنڌ ورڪين جي اهنجن ايڏائن دفع ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي.

سنڌ ورڪين جي ڪمائي:

اخبارن ۾ وقتي سنڌ ورڪين جا احوال پوندا آهن. ويجهڙائيءَ ۾ اهڙن احوالن مان معلوم ٿيو، ته هر ڪنهن سال سنڌ ورڪي سراسري ادائي ڪروڙ روپيا سنڌ ۾ آئين ٿا. شڪارپورين جي ڪمائي تنهن کان سواءِ آهي، ۽ اها به ڪا ٿوري ڪانهي.

باب پنجون .

هندو استرين جي ترقي

(نوٽ: هيءَ سڄو ئي باب ڪماري سرلا جڳو مل نرسين ايم.اي. پرنسپال. تولارام گرلس هاءِ اسڪول. حيدرآباد واريءَ جو لکيل آهي. ڪجهه اڳاٽو احوال مون ٻڌايو مانس، ۽ هاڻوڪو احوال سمورو پاڻي لکيو اٿس. (ايڊيٽر)

سماج ۾ ڦيرو:

ڪنهن به سماج لاءِ سدائين هڪ حالت ۾ رهڻ نه رڳو ڏکيو آهي، پر ناممڪن آهي، جو انسان جي جيوت سدائين پيئي لٽو کائي. ڪابه سماج يا قوم ڪيتري قدر سڌريل آهي، سو پتو سندس استري جاتيءَ جي حالت مان پوي ٿو. تنهن ڪري هتي رڳو سنڌ جي هندو استرين جي حالت جو ذڪر ڪجي ٿو. ته سمجهڻ سولو ٿئي. ته ڪيتري قدر ترقي ڪئي اٿن.

اڳوڻيون حالتون:

اڳي نياڻيون اڃا ٻارڙيون هونديون هيون. ۽ ”اٿان اٿان“ پيون ڪنديون هيون. ته مائٽ سندن ڪنن ۾ سورهن کان وٺي ويهن تائين سيون هڻائي پئي ڪن توبائيندا هئا. ته وڏي هوندي ڪنن ۾ ڳن. ڪرڪون، جهومڪڙيون ۽ ٻيا مٿيا پائي سگهن. سندن نڪ ۾ به ٻه تنگ ڪرائيندا هئا. نه وهانءَ مهل نٿ ۽ بولو پائي سگهن. ڇوڪريون اڃا سوڙهي ٻانڱ ڪڍنديون

هيون، ته مائٽ کين راند روند جي راحت کان رهت ڪري، گهر جي چئن پتين اندر بندي ويهاريندا هئا، جو پردي جو رواج عام هوندو هو. ڪنهن گهر ۾ ڪا وڏو نياڻي هوندي هئي، ۽ اتفاق سان نانائڻي گهر يا ماسيءَ پٺيءَ وٽ ٽڪڻ ويندي هئي، ته رات جي وڳڙي ۾ سندس مٿن مائٽن مان ڪو مرد ماڻهو سوڙهين سنهڙين گهٽين مان لنگهائي، ڇڏي ايندو هوس ۽ موٽندي به ائين پاڻ سان وٺي ايندو هوس. وڏو نياڻي ڏينهن ڏٺي جو بازار مان لنگهي، سا بيشرميءَ جي ڳالهه ليکي ويندي هئي.

بال وواڻ جو رواج عام هوندو هو، تنهن ڪري ڇوڪرين کي اڪثر ننڍڙي مڱائي پرڻائي ڇڏيندا هئا، ۽ وڏا پرائڻ جو وجهه ڪونه ڏيندا هئا. کين رڳو گرمڪي اکر سڀڪاريندا هئا، ته پوئي پٺو پڙهي سگهن. مائٽيون اڪثر مائٽين وارين جي معرفت ٿينديون هيون. ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جي اڪلائڻ ۾ رڳو مائٽن جو هٿ هوندو هو. ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون هڪٻئي کي پسند ڪري پوءِ پرڻجن. سا حد بيشرميءَ جي ڳالهه ليکي ويندي هئي.

پردي جي رواج عام هئڻ سبب ننڍيون نيتيون پنهنجي سهري، وڏي ڏير ۽ ٻين مردن اڳيان منهن ڍڪينديون هيون. گهر ۾ ٻين جي اڳيان خود پنهنجي مڙس کي پٺي ڏيئي ويهنديون هيون. ٻين جي اڳيان پنهنجي مڙس سان ڳالهائڻ نهايت بيشرميءَ جي ڳالهه ليکي ويندي هئي. پنهنجي مڙس جي اڳيان ماني به ڪن ڪائينديون هيون. ٻاهر نڪرنديون هيون، ته پاڻ کي سڄوئي چادر ۾ ويڙهي، اڪڙي ڪڍي نڪرنديون هيون. عاملڪا ڇوڪرا اڪثر بيدي کي جتي، چم جي ٽوپن سان پائيندا هئا، مرد اڪثر سرازڪي جتي پائيندا هئا، ۽ زالن جي جتيءَ جو منهن اچي ڀرت سان ڀريل هوندو هو. پيرن جي آڱرين ۾ ميناڪاري بندرا پيل هوندا هئا، تنهنڪري سڄو ئي پير جتيءَ ۾ وجهي ڪن سگهنديون هيون. چيچ ۽ ٻاج ٻاهر هونديون هيون، باقي ٽي آڱريون پادر ۾ وجهي، ”ڪٽڙ ڪٽڙ“ ڪري هلنديون هيون. ننڍي نيتي بيڪي ماڪي يا ٻين مٿن مائٽن وٽ ويندي هئي، ته ويندي توڙي موٽندي ڪو نوڪر يا نوڪرائي پاڻ سان وٺي ويندي هئي. ٻڍيون زالون ٽڪائن ۾ ۽ ٽوڙيءَ ٽڏي تي اڪثر پائيهي وينديون هيون. ڪي ٻڍيون به ٻاهر اڪڙي ڪڍي نڪرنديون هيون.

ڇوڪريون جيستائين ڪناريون هونديون هيون، تيستائين مٿي تي پوتي، بٺ تي ڏورڻي يا دماچ جو چولو ۽ تنگن ۾ اڪثر سوسيءَ جي سٿڻ هوندي هيون. نڪ ۾ نيرو وٽو يا بولو ۽ ٻانهن ۾ اڇو ڳيو پائينديون هيون. ننڍيون نيتيون گلبري جي چادر، ريشمي ملل جو چولو ۽ گلبدن يا قنڀون جي سٿڻ مقيش سان ڀريل ڀاڄن سان پائينديون هيون. نڪ ۾ نٺ پيل هوندي هيون جنهنجي ڏانڻ ۾ سوني يا روپي ڪنڍي ٻڌل هوندي هئي. نٺ جي ٻار ڪري مٿان نڪ ڇڄي پوي، تنهنڪري ڏانڻ ڇڪئي، نٺ مٿي ڪنڍيون هيون، ۽ ڪنڍي چوٽيءَ ۾ اٽڪائي ڇڏينديون هيون؛ عاچ جا چوڙا بڪ ۽ ڪنج وارا ويڪرا هوندا هئا، باقي ڪرائيءَ وارا سوڙها هوندا هئا، تنهنڪري انهن سوڙهن چوڙن پائڻ مهل هٿ ڦٽجي پوندا هئا. هٿ ڦٽيل هئڻ سبب، مانيءَ ڪاڻڻ مهل ٻانهن تڏي ڪري پوءِ وات ۾ گهره وجهي سگهنديون هيون. وڏيءَ جمار واريون محموديءَ جي اڇي چادر ۽ ڳاڙها پٿڙا (پيشگير) پائينديون هيون. گهرن ۾ ڪيترين کي سوسيءَ يا گريءَ جي سٿڻ هوندي هئي. جن جوانن کي ٻاهر نوڪري هوندي هئي، سي پنهنجن مائٽن کي ائين چئي ڪين سگهندا هئا، ته اسين ٻارن ٻچن سان پنهنجي نوڪريءَ واري هنڌ وڃي رهون. اها هڪ حد بيشرميءَ جي ڳالهه ليکي هئي. انهيءَ سبب ڪراچيءَ ۾ ٻين هنڌ ڪامورن جون اوطاقون ٺهينديون هيون، جن ۾ نوڪرن جي هٿن جي ٺهيل رسوئي کائيندا هئا. جيڪي پير مرد ۽ ٻيا شهر جو شهر ۾ رهندا هئا، سي به گهڻو وقت گهرن ۾ زالن وٽ ويهڻ پسند ڪين ڪندا هئا. انهيءَ سبب گهڻيءَ گهڻيءَ ۾ پنچائتي اوطاق هوندي هئي، جنهن ۾ گهڻو وقت وڃي گذاريندا هئا. ڪن کي پنهنجون اوطاقون به هونديون هيون، جن ۾ اوڙي پاڙي وارا وڃي گڏ ٿيندا هئا. ڪي ته صبح جو ڏنڊن پائي ۽ منجهند جو ننڊ آرام به اوطاقن ۾ ڪندا هئا.

وديا جي شروعات:

سنڌ جا هندو توڙي مسلمان زناني تعليم جي اڪثر برخلاف هوندا هئا، ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ چرچ مشن سوسائٽيءَ جا هاڻ اسڪول هوندا هئا، ۽ زناني مشن جي مڊمن، ڇوڪرين لاءِ به اسڪول کوليا هئا، پر مائٽن

کي ڊپ لڳندو هو، ته مٿان اسان جن ٻارن کي ڪرستان ڪن، تنهنڪري مشن سوسائٽيءَ جا اسڪول گهڻو زور وٺي نٿي سگهيا. پوءِ برهمو سماج وارن جي ڪوشش سان سنڌ ۾ زناني تعليم وڌڻ شروع ٿي.

سادو نولراءِ شوقيرام آڏواڻي پهريون سنڌي هو، جنهن سنڌ ۾ برهمو سماج جو بنياد وڌو سندس سنگ ۾ پوءِ ٻيا ڪي سنڌي به برهمو ٿيا. انهن برهمن جي ڪري ڪي ٻينگالي برهمو وقت بوقت ڪلڪتي کان سنڌ ۾ ايندا هئا. انهن ناري جاتيءَ ۾ سجاڳي پيدا ڪرڻ جو تاڪيد اسان جن ماڻهن کي ڪيو، ته سنه 1885ع ۾ سادو نولراءِ شوقيرام آڏواڻي، حيدرآباد ۾ ”شوقيرام چانڊو مل گرلس اسڪول“ کوليو، جو اڄ تائين چوڌڪي گهٽيءَ واري چاڙهيءَ تي آهي. سگهوئي پوءِ حيدرآباد ۾ سوشل ريفارم ائسوسيئيشن (پنگتي سڌار منڊلي) برپا ٿي، جنهنجي سهاري هيٺ سادو هيرانند حيدرآباد جي دونهن واري گهٽيءَ ۾ اسڪول کوليو. پوءِ ٿورا وڌيڪ اسڪول عامل توڙي پائينند چوڪرين لاءِ ڪليا. ان وقت هاڻوڪي وانگر ماسٽريائيون ڪن هيون، تنهنڪري ڪي وڏواڻن ماسٽريائيون مقرر ڪيائون، ته اهي چوڪرين کي پاڙهي ۽ ساڳي وقت سندن روزگار جي واٽ به ڪلي. اهي وڏواڻن اڪثر گرمڪي اکر ڄاڻنديون هيون. ڪن ماستري ڪندو ڏسي، ٻيون زالون شوڪارا پيون پڙينديون هيون، ۽ چوڻديون هيون، ته هٿ ويچارين، جو ڪو ڪٽيندڙ ڪمائيندڙ ڪونهي، تنهن ڪري هيءَ حال ٿيا اٿن، جو ماستري ٿيون ڪن! جانا پري چوڻديون هيون، ته ڀڳوان شال ههڙا حال ڪنهنجا به نه ڪري!

ماسٽريائين کي پاڙهن جو ڍنگ ڪونه ٿي آيو، تنهنڪري سادو نولراءِ ۽ وقتي سادو هيرانند چوڪرين کي پاڙهن ويندا هئا، ته ماسٽريائيون به سڪن ته پاڙهيو ڪيئن آهي. انهن اسڪولن جو چيئرمين ديوان تاراچند شوقيرام هوندو هو. اسڪولن جي تگههاني ديوان پريداس شيوڪرام به ڪندو هو. پوءِ جيئن تعليم وڌي، تيئن ماسٽريائين ۾ لياقت ۽ هوشياري وڌيڪ گهريل هيون. پوءِ وڌيڪ پڙهيل ماسٽريائيون رکيائون ۽ اڳين وڏواڻن ماسٽريائين لاءِ هڪ ناري شالا کوليائون، جتي سبق ۽ پڙڻ جو ڪم ڪنديون هيون. راجوشي ديوان ڏيارام گدو مل سبق لاءِ ڪيتريون مشينون وٺي ڏيون ۽ گرو گرنت صاحب به رکائي ڏنائين ته زالون وڃن وٺن. انهيءَ ناري شالا جو مثال

وئي پيئون تاري شالاڻون جاري ٿيون. ديوان جهڙيل واري گهٽيءَ ۾ پائيندند هٿي شالا به زالن لاءِ کولي. ائين استري سڪيا ۽ ناري شالاڻن جو ڪم زور وٺڻ لڳو. حيدرآباد جو مثال وٺي، ساهتي پرڳڻي ۾ راءِ بهادر ڪوڙو مل ۽ ڪراچيءَ ۾ پياڻي جڳو مل زناني تعليم لاءِ آيا ڪرڻ لڳا. هن وقت تائين سڄيءَ سنڌ ۾ چوڪرين جا گهڻيئي اسڪول عاملن ۽ پائيندند جي ڪوشش سان کليا آهن. ۽ ڪيترن اسڪولن جون عمارتون به عالیشان آهن.

اعليٰ تعليم:

سنڌ ۾ پهريون سادو هيرانند هو، جو پنهنجن ٻن نياڻين کي اعليٰ تعليم ڏيارڻ جي ارادي سان بانڪيپور وٺي ويو. ايشور جي اڃا اهڙي، جو پاڻ وات تي بيمار ٿي پيو. چالاڻو به اوڏهن ٿيس، ۽ نياڻيون موٽي آيون! سادو هيرانند جو اهو پاريل ڏيڻو اجهامي ڪين ويو. سندس اهو مثال دل ۾ تاري، پياڻي جڳو مل پنهنجي نياڻين کي اعليٰ تعليم پرائڻ واسطي ڪلڪتي موڪليو.

سنڌ ۾ اعليٰ تعليم کي زور ڀرڻسپال شهاڻيءَ وٺايو. پهريائين پنهنجي نياڻي سنڌ ڪاليج ۾ موڪلي ٻين لاءِ مثال وٺائين. پوءِ ٻين کي همٿائڻ لڳو. ماڻهن کي خاطري هئي، ته ديوان صاحب سنگهه چنداسنگهه شهاڻيءَ جهڙي پرنسپال جي وقت ۾ اسانجن نياڻين جي ڪاليج ۾ هر طرح سنڀال ٿيندي، تنهنڪري نرسنسي پنهنجون نياڻيون سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ موڪلڻ لڳا. اهو رواج عام ٿيو، ته پوءِ حيدرآباد ۽ شڪارپور ڪاليجن ۾ به ماڻهو پنهنجون نياڻيون موڪلڻ لڳا. ڪيترين چوڪرين پنهنجي اهڙي قابليت ڏيکاري جو ساليانن امتحانن ۾ ڪيترن چوڪرن کي شهه ڏيئي ٿي ويون. آڄ به ائين آهي. هاڻ ته اسان وٽ گهڻي ئي چوڪريون گرنجويٽ ۽ ڊبل گرنجويٽ آهن. سنڌ ۾ چوڪرين جي اسڪولن جو تعداد ڏينهون پوءِ وڌندڙ آهي. ماسٽري ڪرڻ ۾ هاڻ ڪوبه اهم ڪونهي، تنهنڪري چوڪرين جا سڀ اسڪول اڪثر رڳو ماسٽريائيون پيون هلائين. ۽ ڪيترين ماسٽريائين جي گهڻي ساڳي آهي.

اڄ ڪلهه چوڪريون نه فقط ماسٽريءَ پر ڊاڪٽريءَ ۽ "نرسنگ ڪورس" لاءِ به پيون وڃن. ڊاڪٽريءَ لاءِ اڪثر دهليءَ وينديون آهن. تازو ڪراچيءَ ۾ "ڊو ميڊيڪل ڪاليج" کليو آهي، ته ڪي چوڪريون ان ۾ به داخل ٿيون آهن.

مائنٽ اڪثر پنهنجن نياڻين کي سندن دل جي لاڙي پٽاندر تعليم ڏيڻ چاهين ٿا. ڪن پنهنجون نياڻيون جڙپور ۽ ٻين هنڌ موڪليون آهن، جتي کين بهادريءَ جو انگ سيکاريو وڃي ٿو. مهاڪوي رابندرناٿ ٿاگور جي آدرشي مهاوڏياليه "شانتِي نڪتِين" ۾ به ڪيترن پنهنجون ڌيئر موڪليون آهن. اتي پينٽنگ، راڳ، نرتي، ڪلا ۽ ڪي هٿ جا هنر سکنديون آهن. سڄيءَ سنڌ ۾ چوڪرين لاءِ هڪڙوئي ڪاليج "سينٽ ميران ڪاليج" آهي جنهن کي ساڌو ٽي. ايل. واسواڻيءَ هڪ آدرشي ڪاليج بنايو آهي.

وهانءُ ۽ ڌيٽي ليتي:

هند جو هڪ وڏو مريض جو سنڌ ۾ به ڦهليل آهي، سو آهي ڌيٽي ليتي. اڳي بال وراهه جو زواج عام هو. اٺن نون ورهين جي چوڪري ڏهن ٻارهن ورهين جي چوڪري سان پرڻبي هئي، ۽ ڌيٽي ليتي هڪ هزار کن روپين تائين هوندي هئي. پوءِ جيئن چوڪريون پڙهيون، وڌيڪ پڙهيل چوڪرن جي گهرج پيشي، تيسن ڌيٽي ليتي وڌي اٺ ڏهه هزار ٿي. پوءِ چوڪريون ڪاليجن ۾ پڙهيون، ته "انگلينڊ رٽرنڊ" جوانن جو اگهه وڌيو، جنهنڪري هينئر ڌيٽي ليتي پنجويهن ٽيهن هزارن تي اچي بيٺي آهي. انهيءَ وچ ۾ پنچائين گهڻي ڪشالا ڪيا، ڪي شاديون بهشڪار ڪيائون، بلڪ ڌيٽي ليتيءَ جو آڪٽ به پاس ٿيو، ته به ڌيٽي ليتي جيئن ته تيسن وڌ.

چوڪرين کي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پڙهڻ جي ضرورت ٿي، ته شاديون وڏيءَ عمر ۾ ٿيڻ لڳيون. ڪن کي دل وٽان سنگ نه ملڻ ڪري به وڌيڪ ترسڻو ٿو پوي. ڪن چوڪرين لاءِ جي عمدو ڪڍڻ ملي ٿو ته ڌيٽي ليتيءَ جي طلب به وڌي ٿي ٿي. انهن سببن ڪري نتيجو هي ٿيو آهي، ته ڪيترا چوڪرا ۽ چوڪريون پرڻجڻ کان محروم رهجي ويا آهن. دير سان شادي ڪرڻ جو هي، ڳرو مسئلو پيدا ٿيو آهي. جواڄ تائين ملڪ جا مدير

حل ڪري نه سگھيا آهن. هيئن به آهي ته جن کان گري ڏيتي لپتي ڏيڻ نٿي پڇي، سي سڌي يا اڻ سڌي نموني پنهنجن نياڻين کي اشارو ڪن ٿا، ته کين پنهنجي اڪلاءَ جو رستو پائيھي ڳولي ڪڍڻو آهي. انهيءَ سبب ڪيتريون چوڪريون ”فتشن“ ڪن ٿيون، پينٽ ۽ پائونڊر سان پاڻ کي رنگين ٿيون، ۽ ڪپڙا لٽا بت کي ڊڪڻ لاءِ ايتري قدر نهيون ڪن جيتري قدر ڏيهه کي ڏيکاري ڏيڻ لاءِ ڪن ٿيون. اهي نمونا انهيءَ سبب اختيار ڪن ٿيون ته من پنهنجو بلو پائيھي ڪري سگھون، انهيءَ ۾ ماڻهن پنهنجي ڪوتاهي ڏيکاري آهي، چوڪرين پنهنجو اوج آدرش وڃايو آهي ۽ اسانجي ڀارت ورش جي اصولن کي سڀيتا وڌي لوڏي ۾ اچي ويئي آهي. بعضي بعضي کي عشق ۾ ٿيون ڏيئي، شادي ڪري گهر ٺاهين ٿا!

اڳي گڏيل ڪٽنب جو رواج هو. ڪا وڏوڙ نياڻي قضا سان رهجي ويندي هئي، ته اها ڪنهن نه ڪنهن نموني ماضي ويندي هئي. هن زماني ۾ سڀ ڌار ڌار رهڻ پسند ڪن ٿا. اڻ پرڻيل چوڪرو، نوڪريءَ سانگي جتي هوندو، تنهنجي وڃي رهندو، پر اڻ پرڻيل چوڪري ڪٿي ماضي سگھندي ۽ ڪيستائين؟ هيءَ به هڪ وڏو مسئلو پنگت اڳيان کڙو ٿيو آهي. اهڙن مسئلن ننڍڙن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ اڃا گهڻو مونجهارو ڪونه پيدا ڪيو آهي، ته به ديش سڌارڪ جيڪڏهن انهنجي حل ڪرڻ جي سويل ٿي ڪوشش ڪندا، ته انهيءَ ۾ ديس جو ڀلو آهي.

گهرو جيون:

اڳي گهرن ۾ نوڪرن بيهارڻ جو گهڻو رواج ڪونه هوندو هو. پوڻي بهاريءَ ۽ باسٽن ملڻ لاءِ پورهيتون هونديون هيون، ڪي ته پورهيت به ڪين بيهاريندا هئا. گهر جون وڏيون ڀنڀرڪي جو اٿي، ڏندن پائي ڪري، پوڻو بهاري ته ڪنديون هيون، پر ڪي ان به پيهنديون هيون ۽ چانور به چڙينديون چنڊينديون هيون. ٻارن ٻچن واريون پنهنجن ٻارن کي سويل ٿي ٿيڙن ڪڙائي اسڪولن ۾ موڪلينديون هيون. هاڻوڪي وانگر چانهه، ڊبل زروٽيءَ ۽ مٽڪڻ جو رواج ڪونه هوندو هو. چانهه ته ڪو اتفاق سان دوا طور ڪم آڻيندو هو. ڪنهنڪي ڪنگهه يا ليس وغيره ٿيندو هو ته چانهه سان گڏ سونف، مٺي

ڪاٺي ۽ ڪارامرچ ڪاڙهي پياريندا هئس. سياري ۾ عام طرح ٽانڊن تي پڪل لوليءَ ۾ گيهه بئرس وجهي، مٿان ڪنڊ پرڪي اها نيرن ٻارن کي ڪرائيندا هئا. اونهاري ۾ ڪٽري ڪچئي ۽ ڌڻ يا ماني انب سان ڪاٺي ٻار اسڪول ۾ ويندا هئا. پوءِ ننڍيون نيتيون توڙي وڏيون سنان پاڻي ڪري، ڪجهه وقت پوڻي پنو پڙهنديون هيون، ۽ پوءِ گهر جي ٻي ورتن ڪنديون هيون. منجهند جو ماني ڪاٺي، باسڻ برتن ملي، پوءِ ڪجهه وقت اک لائينديون هيون. ننڊ مان اتي هٿ منهن ڏوئي، ڦٽي ڏيئي، سنئين سيند ڪڍي، پوءِ ڌر ڪڍي ويهي سبنديون پيرينديون هيون. منجهند جي مهل ٿوريون وڌيڪ مانپون پچائي داڀلي ۾ پاڻي رکنديون هيون. سانجهيءَ جو ٻار اسڪولن مان موٽندا هئا، ته پئسي جا پڪوڙا يا دال چڻي اتي تنهن سان ڦلڪو ڪائيندا هئا. زالون ته وقتي سنڌيل انڙيءَ يا مربي ذري سان ڦلڪو اڌ ڪائينديون هيون. اها هوندي هئي ”تفن“. سوڍا لمليت جو رواج گهڻو ڪونه هو. بجلي بتيون به ڪونه هيون. اڳي نڪر جا ڌڻا هوندا هئا، جن ۾ ڪجهه جون وڻيون ۽ ڪوڙو تيل پاريندا هئا. پوءِ هٿ بتيون ۽ پيتن ۾ تنگن جا شمعڏان چالو ٿيا. نڪر جا ڌڻا ٻارڻا هوندا هئن ته زالون ڪجهه جون وڻيون ٺاهينديون هيون. ڏئي تي وٽ چڙهندي هئي، ته سنڌيا ڪنديون هيون ۽ پوءِ رات جي ماني تيار ڪري، سيني کي ڪارائي، باسڻ به بروقت ملي رکنديون هيون. صبح جو رڳو چاهه ڪي چوٽڪو پاڻي، باهه ڏڪائينديون هيون.

نٿ ۽ ٻانهينءَ کي نيڪالي:

ڪاڪهي پيرو مل وٽان معلوم ٿيو اٿم، ته سنه 1902-03ع ڌاري راڌا سومارين جو سڱرو آگري ڪان حيرآباد ۾ آيو هو. وڌيل ڌيتي لپتيءَ جون ڳالهيسون ٻڌي چيائين، ته اول پنهنجا خرچ گهٽايو. زالن کي خاص طرح اپديش ڪيائين، ته گهڻا زيور نه پايو. اوهانجي رڳي نٿ به اڍائي هزار رپيا ڪاٺي ٿي وڃي، اها اول لاهيو، ته نياڻيءَ کي به نٿ بولو ڏيڻو نه پويو. تن ڏينهن ۾ نٿ ۽ ٻانهين سهاڳ جون نشانپون ليکيون هيون. ڪهنجي ٻئي جو جدمن ڇالائو ٿيندو هو، تڏهن نٿ ۽ ٻانهين وڌائي پايو.

ڪي اها پتو ڪندي هئي. انهيءَ سبب خود راتا سوامي پنٿ وارين زالن کي نٿ وڌائڻ ۾ سنسڙو پئي پيو؛ پر پنهنجي گروءَ جي به ڳالهه رکڻي هين، تنهنڪري نٿ وڌائي، ڦلي پاتائون. ڪن زالن کي ڦلي پائڻ نه وئي، تن سچن ڏاڻن ۽ سچين چونين بدران ڪوڙن ڏاڻن ۽ ڪوڙين چونين پائڻ جو رواج وڌو، ته خرچ گهٽ ٿئي.

ڪاڪو پيرو مل ڳالهه ٿو ڪري ته انهيءَ وقت ئي مون ۽ منهنجن ڪن سنگتين سمجهو، ته هاڻ نٿ پائڻ جو رواج ويندي وير نه ڪندو. سنه 1904ع ۾ مون کي نياڻي ڄاڻي، ته مون سندس نڪ ماڳهين ڪونه ٿوڀايو. هن هڪ ڪن جي رڳي پاڙي ٽوپائي مانس، ته وڏي هوندي ڪن ۾ ٻر پائي سگهي. منهنجن ڪن سنگتين به ائين ڪيو. پوءِ ته نڪ ٽوپائڻ جو رواج ئي بند ٿي ويو، جنهن ڪري هينئر ڪنوارين توڙي پرنلن جا نڪ پٽا آهن.

ٻانهين پائڻ جي رواج جي برخلاف سادو هيرانند پنهنجن اخبارن ”سرسوتي“ ۽ ”ستار پريڪا“ ۾ گهڻو ڏٺيندو هو. نٿ پائڻ جو رواج گهڻو، ته انهيءَ سان گڏ ٻانهين پائڻ جو رواج به گهڻو، ۽ سونڀ ڇوڙن پائڻ جو رواج پڻ، ائين نٿ ۽ ٻانهين کي هڪئي جي پٺيان نيڪالي ملي.

گڏيل ڪٽنب ۽ اوطاقن جو رواج گهٽجڻ:

سنه 1890ع ڌاري ڪي ٿورو جوان لوڪاڻي لڄ لاهي پنهنجا پار پنجا پنهنجن نوڪرين وارن هٿ وٺي وڃي رهيا. هن لاءِ عام طرح سبب هيءُ پئي ڏنائون، ته اوطاقن ۾ نوڪرن جي هٿ جي ٺهيل رسوئي اسان کي ٿئي وئي، ننڍيون نيشيون ساڻهن جي زبردستيءَ کان ڇڏيون، مڙسن وٽ هر طرح جي آزادي ملين، ته رفتہ رفتہ هيئن ٿيو جو ساڻهن وٽ وري وڃڻ تي دل نه پئي ٿين. انهيءَ تان پوءِ چوڻي به پئي ته:

”ڀڳوان تنهنجو ٿورو - مڙس ڏجانم چورو.“

مطلب ته ساڻها هجن ئي نه، رڳو ونو ۽ ڪنو هجي. ائين ڌار پار رهڻ جو رواج زور وٺڻ لڳو، ته اڳوڻو گڏيل ڪٽنب جو رواج ويو گهڻو ۽ ساڳي وقت اوطاقن ۾ رهڻ جو رواج به گهڻو ويو.

ڪيترن حيدرآبادي عاملن ۽ ٻين ڪامورن جون نوڪريون ڪراچيءَ ۾ هونديون هيون. پهرينائين ڪجهه وقت ڪراچيءَ جي جهوني مارڪيٽ طرف رهندا هئا. سگهوئي پوءِ ڪاري در تي ڪي نيون جايون جڙيون ته ڪي ڪاري در تي اوطاقون ٺاهي وڃي رهيا، ته ڪي ٻارن ٻچن سان نين توڙي جهونين جاين ۾ وڃي رهيا. تن ڏينهن ۾ گاڏي کائو گهڻو وسيل ڪونه هو. پوءِ گاڏي کاتي ۾ گهڻيون جايون جڙيون ته عامل ۽ ٻيا ڪامورا ڪارو در ڇڏي گاڏي کاتي ۾ وڃي رهيا، ۽ شڪارپورين وڃي ڪارو در وسايو. گاڏي کاتي ۾ جايون آسانيءَ سان ۽ بلڪل واجبي مساوڙ تي ٿي مليون، تنهنڪري گهڻي ئي ٻارن ٻچن سان اتي وڃي رهيا. ان کانپوءِ اوطاقن جو رواج ٽڪڙو ٽڪڙو نڪرندو ويو. ٿورن ئي ورهين ۾ گاڏي کاتي ۾ جايون ملڻ مشڪل ٿي پيون، ته بندر روڊ وارو پاسو وڌيو. عاملن اول جمشيد ڪوارٽر وسايو. پوءِ عامل ڪالوني نمبر-1 وسايائون ۽ اها به پوري نه پين ته عامل ڪالوني نمبر-2 ٺاهيائون. ڪي ماڊل ڪالوني ۽ ماڊل ڪلاس ڪالونين ۾ پنهنجون عاليشان عمارتون جوڙائي وينا. نئي وارن، سيوهاڻين، اُپرسنڌ وارن ۽ ٻين به ائين ڪيو ته گڏيل ڪٽنب جو رواج ۽ اوطاقن جو رواج ٻئي هڪٻئي پٺيان غائب ٿيا. اهي ساڳيا ڪامورا جن چيو ٿي ته اسانڪي اوطاقن ۾ نوڪرن جي هٿن جي ٺهيل رسوئي ٿئي وئي، سي ڏسو ته هاڻ پيا، گنڊهه والي، مارواڙي وغيره نوڪر بيهاري وينا آهن ۽ انهن جي هٿن جي ٺهيل روئي وينا کائين! اڳي هر هڪ ڀيرو 12 کان 18 رين تائين پگهار وٺندو هو. هينئر پسي جو پگهار چاليهه پنجاهه رپيا آهي، پر پنهنجي آسودگي ڏيکارڻ لاءِ ڪيترا اهو وڏو خرچ پاڻ تي ٻڌي ويندا آهن: ڪن وٽ ته چنڊ ڦوڪ ۽ اٽي ويٺيءَ لاءِ ڌار نوڪر آهن. هن جو نتيجو هيءُ ٿيو آهي ته ڪيترين ننڍين نيتين جا هڏ ويهي ويا آهن. اتفاق سان مشن هلائي ڪو ٿورو گهڻو ڪپڙو سٺن، نه ته رڳو گهر جون پٽليون ٿيون وينيون آهن. ڪنهن ڏينهن پيو نه اچي ته پنهنجو هڏ مشڪل هلائين. هٽل مان ٺهيو لڪيو کاڌو گهرائي کائين! کاڌو به چشڪي وارو ڪيئن. اڳي هندو زالون بيضي کي هٿ به ڪين لائينديون هيون. ڪو مرد ماڻهو بيضو کائيندو هو، ته چونديون هيون ته هيءُ مسلمان يا ڪرستان آهي. اڄ ڏسو ته تريل پاڻ اڌ تريل بيضو، ٻڊنگ، ڪيڪ، بيسٽري وغيره

چوڪريون توڙي زالون حلال ڪري ٿيون سمجھن. اڳي اُتي وڻي کي پاڙ پائيءَ جي صلاح ڪندا هئا. هينئر ڪيڪ، پيسٽري، بسڪوٽ ۽ چانهه يا آرينج، ومٽو ۽ ٻيا پيچ عام آهن، جي گهڻوئي خرچ پيچن ٿا. سادگي ڪن ٿورن کي پسند آهي، باقي نٿو شت ۽ فٽشن زور آهن.

نوان فٽشن ۽ وڌيل خرچ:

ڪراچيءَ ۾ وڻ وڻ جي ڪاٺي آهي. اسانجون چوڪريون ڪاليجن ۾ پڙهڻ لڳيون، ته سارهيون پائڻ لڳيون. ڪراچيءَ ۾ مڙهيائين کي چوٽيءَ ۾ گل وجهندا ڏٺائون ته پاڻ به ائين ڪرڻ لڳيون. ڪن پنجاهين جي ڊريس پسند ڪري اها چالو ڪئي، ائين نوان نوان فٽشن پهريائين ڪراچيءَ مان جاري ٿين ٿا، ۽ اتان جيڏرآباد ۾ چالو ٿين ٿا، جتان پوءِ پهراڙين ۾ ڦهلجن ٿا. پهراڙين ۾ ڪو رواج اڃا چالو مس ٿئي، ته تنهنڪان ئي اڳي ڪراچيءَ مان وري پٺا نوان فٽشن جاري ٿين ٿا. غامبيايون جيڪي ڪن ٿيون، تنهن تي ڪنهنجي اپيل هلي نٿي سگهي، تنهنڪري کين هڙڪو قدم سوچي ويڃاري ڪڍڻ گهرجي، ۽ ٻين لاءِ آدرش ٿيڻ گهرجي، پر هن وقت اکين سان ڇا ٿا ڏسون؟

ايشور هٿ، دل ۽ دماغ ڏٺا آهن، ته تنهن جي پوري مڃاڻ سان ڪارائتي زندگي ڪائجي، پر اڄ ڳالهه ڪيتريون ننڍيون نيتيون ايتري قدر ته هڙڪ ٿيون آهن، جو رڌڻ پڇاڻڻ جو سمورو ڪم نوڪرن کي سونپيو اٿن ۽ جيڪي پار پاڻ چئين تن لاءِ ”آيا“ مقرر ڪن! اهي حالتون ڏسي ڪي ويچار وان ائين پيا چون ته اسانجون زالون رڳو ماني ڪاٺي ڄاڻن ۽ Social Parasites مفت خور ٿي پييون آهن. هن ڳالهه ۾ مڊمن سان ريس ٿيون ڪن. صاحبوڪن ۽ مڊمن سان ريس ڪرڻ ڪري سندن گهر جي سينگار ۽ اسباب ۾ به وڏو ئي ڦير پئجي ويو آهي. سادي رهڻي ۽ اڳيان طول ۽ گديون هاڻ نظر ئي ڪين ٿا اچن. سوفا سيٽ، پلنگ، ميزون، ٽيپاون، ڪرسيون بلڪ ريڊيو هر هڪ گهر جا ضروري اسباب آهن. رهڻيءَ ڪرڻيءَ جو معيار ۽ نٿو شت ايتري قدر وڌيل آهي، جو ٿورن پيسن سان گهر هلائڻ اڄ ڪنهن مسئلن ٿي پيو آهي. ڪيترن گهرن جو چرخو چوڪرين جي

ڪمائيءَ مان ھلتي ٿو، ته به پنج پنجوءَ جا ڪٽائي پيا آهن. هيءَ وڌيل خرچ گھرو حياتي ناس ڪرڻ جو ھڪ سبب بڻيو آھي.

ھاڻوڪي منورتيءَ بابت رايو:

ھندوستان جي ٻن ڀاڱن جي ڀيٽ ۾ سند جا ھندو وڌيڪ تبديل پسند آهن. نوان خيال ۽ نئون ڳالھيون جھٽ پٽ جھٽيندا آهن. پنھنجي جيوت جي چرخي ٿيرائيندي ويرم ٿي ڪانه ڪندا آهن. ڪن ويچار وائن جو رايو آھي، ته اھا قومن جي اُسرن ۽ ٿوھ جوانيءَ ۾ اچڻ جي نشاني آھي. انھيءَ جوانيءَ جي مستيءَ ۾ انسان ڪن ڪسبن جا سانڍيل سنسڪار ھڪ ڪن ۾ ٽوڙي، نوان آچار ويچار اختيار ڪري ٿو، ۽ ان آزمائيل واٽن ۾ گھڙي، نيون واٽون آزمائي ٿو، ۽ انھن واٽن تي ڪو شعاع ڏسي ٿو، ته پتنگ وانگر انجي مٿان ڌوڪي وڃي پري ٿو، ۽ آخر پنھنجا پر ساڙي ٿو!

ڪي وري ھن قسم جي سپاءَ کي اسريل تسريل سلي سان ڀيٽي چوڻ ٿا، ته اھو ھلڪو ۽ ترل سپاءَ آھي. اھڙي سپاءَ وارا گويا ھڪڙي ھنڌان سلا پٽي پئي ھنڌ ھڻن ٿا. اھڙا چنچل سپاءَ وارا ڪنھن به ڳالھ ۾ اونھو وڃي ڪين سگھندا، ۽ سندن پاڙون ڪڏھن به پختيون ڪين ٿينديون.

ڪي ويچاروان اٿلندو انھيءَ منورتيءَ کي ساراهين ٿا ۽ چوڻ ٿا ته جيئن ھاري ناري روت Transplantation ڪن ٿا يعني قلم ھڪ ھنڌان ڪڍي ٻئي ھنڌ ھڻن ٿا، ته پاڻ پوک چڱي ٿئي ٿي، تيئن هيءَ شڪتي به قوم کي سدائين سرسبز رکي ٿي. پاڻيھي وقت ثابت ڪندو ته هيءَ منورتي سند چئي ھندن لاءِ فائدي واري آھي يا مرڳو ھاڃيڪار آھي.

ڌرمي ڳالھيون:

ھاڻوڪن ھندو استرلين جي سپاءَ کي ڀلي ته ڪو ترل يا چنچل ڪوٺي، ته به ايترو ھرڪو قبوليندو، ته ھو پنھنجي ڌرم تي پختيون آهن، ۽ مردن کان وڌيڪ قدامت پسند (Conservatives) آهن. منجھائڻ کي گروءَ جون سڪڙيون، ڪي ديويءَ جون پوڄاڙيون، ته ڪي ڌريار پٺي آهن. ڪن تي آري سماج، برھمو سماج ۽ ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جو اثر ٿيو آھي، ته به

پنڳتي پختگي Social Solidarity جي مھندار استري ٿي آھي. آڳاٽن ڪريائن ڪرمن جي رکڀال بہ استري ٿي آھي. پوڄا پاٽ بہ نيم سان استريون ڪن ٿيون. گروءَ ۾ جيڪو يقينو اٿن سو ساراهڻ جوڳو آھي. ايترو چئبو تہ اندو وشواس ۽ آڳاٽا اڃان ڪن ۾ آھي، جو سنڌ جون ڪي زالون پير فقير پڇاينديون آھن ۽ جادوءَ توڻي ۾ بہ ويساھ اٿن.

زالن ۾ انقلاب:

چوڪريون جيئن مئٽرڪ تائين پڙھڻ لڳيون تيئن آزاديءَ سان گھمڻ ڦرڻ جو چاھ منجھن وڌيو. سنڌ ۾ مھاتما گانڌيءَ جو پرڀاءُ سنہ 1919ع ۾ خلافت ڪانفرنس سان شروع ٿيو. سوديشي ھلچل جاري ٿيڻ، ۽ ھندستان کي آزاد ڪرائڻ جا نعرا لڳڻ شروع ٿيا، تہ آزاديءَ جي لھر چوڪرين ۽ ننڍين نيتين ۾ بہ آئي. پرڏي جو رواج ان وقت کان وٺي تڪڙو تڪڙو لھڻ لڳو. سنڌ جي نارين تي ڪانگريس ۽ مھاتما گانڌيءَ جو اثر 1930ع کان وٺي چڱيءَ ريت ٿيو، جڏھن ڪراچيءَ ۾ ڪانگريس جو ساليانو اجلاس ٿيو، ۽ پوءِ زبردست سول نافرمانيءَ جي ھلچل ھلي. ڪانگريس اجلاس ۾ چوڪريون ۽ زالون ”پرڀد“ ڪرڻ لڳيون، ۽ والٽيئر تي سارو ڪم سنڀالڻ لڳيون. ٻين آڳواڻن، استرپن توڙي پرشن، جي خيالات مان واقف ٿيڻ سان سندن دلين ۾ وڏو انقلاب پيدا ٿيو، ۽ قوميت جو جذبو جاڳيو. ان کانپوءِ 1932ع واري ھلچل شروع ٿي، تنھن ڪراچيءَ جي زالن ۾ گھڻو اتساھ وڌايو، ان وقت تائين بہ سنڌ جي ھندو زالن پرڏي جي پھراڇا صفا ڪانہ ڇڏي ھئي، ۽ چوڪريون ڪاليج ۾ ڪاليج جي پٽيواليءَ سان گڏ وينديون ھيون. چوڪريون ۽ زالون اڪيليون گھمن، سا ڳالھ غير واجبي سمجھي ھئي. پوءِ آڳوڻا خيال اڪاڻجي ويا. جوان چوڪريون ۽ زالون ولايتي ڪپڙي جي بھسڪار لاءِ ”پڪيٽنگ“ ڪرڻ لڳيون. شراب جي گت آڳاٽن بہ وڌيءَ ھمت سان بيھي ويون، ڪنھن شراب جي گتي ۾ ڪو چڪي چاڙھڻ لاءِ چڙھندو هو، تہ گتي جي ڇاٽڻ وٽ چوڪريون ۽ زالون ڊگھيون ٿي سمھي پونديون ھيون، ۽ آڳلي کي چونديون ھيون، تہ گتي ۾ اندر وڃڻو ھجيئي تہ ڀلي تہ اسان کي لتاڙي لنگھي وڃ. ڪنھن کي بہ جرئت ڪانہ ٿي ٿي جو ائين

ڪري. ائين گتي وارن جا گراهڪ موٽي ويندا هئا. پوليس کين چڙوچڙ ٿيڻ لاءِ چوندي هئي، ته پوليس کي ليکينديون به کين هيون. لٽ بازي ۽ گولي بازي ٿيندي هئي، ته ڊجي ڀنڄي ڪونه وينديون هيون، پر سورهيائيءَ سان ڌڪ سھنديون هيون.

ڪنھن ھندو استريءَ تي مقدمو ٿئي، ته سندس مائٽ جيڪر ھزارها خرچي به کيس ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪن؛ پر هن قومي ھلچل مھل ھندو استرين ۾ ايترو ته اتساهو هو، جو مقدمن ھلڻ مھل نڪي وڪيل ٿي ڪيائون، نڪو بچاءُ ٿي ڏنائون. جيلن ۾ ائين ٿي ويون ڄڻ ته ترنگ جو تيرت ڪرڻ ٿي ويون! اها حيرت جھڙي ھلت ھلي، ثابت ڪري ڏيکارايئون، ته استرين ۾ وڏي شڪتي آھي جنھنجي پروڙ اڳي عام خلق کي نٿي پئي. سنه 1942ع ۾ ڪانگريس اعلان ڪيو ته انگريز ھندستان ڇڏي وڃن، ته سنڌ جي نه رڳو وڏن شھرن مان، پر سنڌ جي ھرھڪ ڪنڊڪڙڇ مان، ناريون نڪري نروار ٿيون ۽ ديش خاطر ھر طرح جون سختيون منيون ڪري پوڳياڻون، مطلب ته سنڌ ۾ راجپوتي آندولن زالن جي جيوٽ ۾ وڏو ئي انقلاب آندو. ھندستان جي اڪثر رڳو ھندو مردن ۽ زالن ڪيترينون قربانيون ڪيون، ته پورن پنجن ورھين جي اندر ھندستان جي آزاديءَ جو بل بڻال ٿيو، ۽ 15 آگسٽ 1947ع کان وٺي ھندستان تي حڪومت ڪرڻ کان انگريزن پاڻمرادو ھٿ ڪنيون.

زالن جي ڪانفرنس:

راجپوتي ھلچل ڪانسواءِ ٻين سنڌائين جو به سنڌ جي نارين تي چڱو ڳي اٿن ٿيو، آھي آل انڊيا وو مينس ڪانفرنس جو اجلاس ڪراچيءَ ۾ 1934ع ۾ ٿيو، ۽ وري تازو حيدرآباد ۾ 1945ع ۾ ٿيو، جنھن لاءِ حيدرآباد جي نارين تجسني جوڳو بندوبست ڪيو هو. ھيئر سنڌ جون زالن به موروثي ملڪيت ۾ حصو ۽ پيا حق ڇڪڻ لڳيون آھن. هن ڪانفرنس ۾ ھندستان جون ڪي بھارائيون ۽ ٻيون وڏ گھراڻيون جھڙوڪ مسز سروجني ناڻڊو، مسز ھانسامھتا ۽ ٻيون آھن ۽ ھرھڪ ميٽر ۾ دنيا جي جدا جدا ھندن جون استريون اچي ڪيون ٿينديون آھن.

اسانچون ناريون دنيا جي ٻين نارين سان ڪانفرنس ۾ لڙهه وڃڻ ۾ اچن ٿيون، ته سندن دماغ وڌيڪ ڪلي ٿو. هيئن به آهي، ته سنڌ جون ڪي استريون اڳيئي قاعدن قانونن مان چڱيءَ ريت واقف آهن. ۽ پاڻمرادو به سمجهي سگهن ٿيون، ته سرڪار جي جوڙيل موجوده قاعدن ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون ڦيريون گهريون ٿيڻ گهرجن، جنهنڪري کين به مردن جهڙا حق ملن. شريعتي جيئي ٻائي تلسيداس سپاهيملائي ڪيترو وقت سنڌ اسيمبلي، ۾ ڊپٽي اسپيڪر هئي، ۽ اسيمبليءَ ۾ ملڪي ڳالهين سان گڏ پنگتي ڳالهين ۾ به چڱو پهرو پئي ورتائين.

ڪستوربا گانڌي فنڊ:

سنڌ ۾ ڪستوربا گانڌي ميموريل ٽرسٽ فنڊ هڪ ٻي زالن جي ڪم ڪرڻ جي سنسٽا آهي. 1943ع ۾ مهاتما گانڌيءَ جي قديمي شريعتي ڪستوربا جو ديهانت جيل ۾ ٿيو، تنهنجي پوتر يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ هيءَ فنڊ جاري ٿيو. انهيءَ فنڊ ۾ هر هڪ پرائٽ چنڊو ڏنو، ته ٿوري وقت ۾ هڪ ڪروڙ روپيا ڪٿا ٿيا. سنڌ تي لک روپيا ڏنا. مهاتما گانڌيءَ جي اعلان موجب سنڌ جو ڏنل پئسو سنڌ جي ننڍڙن ڳوٺن ۾ زالن ۽ ٻارن جي بهبوديءَ بلي خرچيو ويندو. ڳوٺن ۾ جيڪي ڪم ڪرڻا آهن، سي مقرر ڪيا ويا آهن. گرامر سڀوا جو ڪم، جنهنجي سکيا لاءِ ٽريننگ ڪئمپن سڄي هندستان ۾ مقرر ٿيل آهن؛ ويڊ گهر، مڊوائيفري ٽريننگ ڪورس، زالن لاءِ تعليمي سنسٽائون وغيره. اميد ته سنڌ جون پيڙيون هن فنڊ جو چڱو فائدو وٺنديون. هن وقت هڪ سينئر سکر ڊويزن ۾ به چالو ٿيو آهي.

ٻالڪن جي ٻاري ۽ گرل گائيڊس:

سنڌ ۾ ٻالڪن جي ٻاريءَ جو پرياو به سندر آهي. ننڍڙا ٻار، ٻالڪ ۽ ٻالڪيون، آرتوار ڏينهن صبح جو سنڀري، چاهه مان ٻالڪن جي ٻاريءَ جي سينئر تي ويندا آهن. اُتي ڪلاڪ ٻه ڀاڻ کي وندرائي، پوءِ گهر موٽندا آهن. وندر سان گڏ سکيا به ملندي اٿن. ٻاريءَ ۾ ٻالڪ ڦڙت ٿين ٿا، راڳ لاءِ شوق منجهن جاڳي ٿو، ۽ آکاڻين، پرولين ۽ گجهارتن لاءِ منجهن جد وڌي

ٿو. بالڪن جي ٻاريءَ جا بانيڪار دادا شيوڪرام موٽواڻي ۽ ڪي ٻيا آهن؛ پر سنڌ ۾ انجو پايو پختو ڪندڙ ۽ ساريءَ سنڌ ۾ ڦهلائيندڙ دادا پاروتي گدواڻي آهي. اها سنسٽا شهرن ۽ ڳوٺن ۾ چڱيءَ ريت هلي رهي آهي. تازو چوڪرين مريدن ۽ تنگ جاري ٿيا آهن، ۽ گرل گائيدش جو تعداد ڏينهون پوءِ وڌندڙ آهي؛ راند روند دواران منجهن بدني ڦڙتائي ۽ شڪستي وڌائي وڃي ٿي ۽ ادب انداز ۽ ضابطو سڀڪارو وڃي ٿو. هنن ڳالهين جو جاتي، تي ڪهڙو ۽ ڪيترو اثر ٿيندو شي ڳالهين ايتڙ وقت پائيهي ثابت ڪندو. ●

باب ٻيون

سنڌ جي ترقي

هندن جي صاحبي:

نهایت قديم زماني کان وٺي 710ع تائين سنڌ ۾ سڀ هندو هئا، ۽ صاحبي به سندن هئي. سندن صاحبيءَ ۾ سنڌ جيڪا ترقي ڪئي تنهنجو ذڪر هن ڪتاب جي پهرين ڀاڱي جي منڍ ۾ اڳيئي ڪيو ويو آهي.

مسلمانن جي صاحبي:

سنه 711ع کان وٺي سنڌ ۾ هندو توڙي مسلمان گڏ رهندا آيا آهن. ميرن جي صاحبيءَ جي پڇاڙيءَ تائين سنڌ جي پرڳڻي جيڪا به ترقي ڪئي، سا انهن ٻن قومن جي گڏيل ڪوشش جو نتيجو ڄڻي. ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبيءَ ۾ هندن جو تعداد جيتوڻيڪ ٺاهوڪي کان گهٽ هو، ته به وقت جي حاڪمن ڏٺو، ته هندو وڏي مغز وارا آهن، ۽ سندن سهائتا ۽ سهڪار کانسواءِ حڪومت جو چرخو پوريءَ ريت هلي ڪين سگهندو، تنهنڪري ڪيترن هندن کي ديواني عهدن تي مقرر ڪيائون، ۽ مالي کاتو ۽ ٻيا کاتا ڪين سنڀالڻ لاءِ ڏنائون. شڪارپور جي چيئرمين جو وڏو ڏاڏو ديوان چيئرمين شڪارپور جو گورنر هو. شڪارپور ۾ پنهنجو ضرب خانو هوس، ۽ سندس نالي، ”ج“ اکر سان سڪا هڻندا هئا. ائين ڄڻ ته حاڪم ئي پاڻ هو (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 200).

ميرن مٿس اعتبار رکي، هيڏي آخري ڪيس ڏني، ته پاڻ نه رڳو ايماندار ٿي هليو، پر ميرن جي صاحبي پوري ٿيڻ کانپوءِ به سائن ايتري قدر ته وفادار ٿي رهيو، جو انگريزن پاڻ وٽ وڏو عهدو ٿي آچيس. به وٽن

نوڪري ڪرڻ ڪين قبوليائين، ۽ سنڌ جا وڻ ٿي ڇڏي ملتان جي گورنر لالا مولراج وٽ وڃي رهيو.

سگهوئي پوءِ مير عليمراد خان خيرپور رياست جو والي ٿيو، ته پنهنجي مالي کاتي جي انتظام جو اونو ٿيس. ديوان چينل جي ايمانداريءَ ۽ قابليت جي سڌ هيس تنهنڪي پنهنجو مالي وزير مقرر ڪيائين، ته ديوان اهو عهدو خوشيءَ سان قبول ڪري، خيرپور ۾ اچي، وزيرِي ڪمائن لڳو. هيءَ حقيقت بمبئيءَ سرڪار جي دفتر مان سنڌ بابت چونڊ مضمونن جي جلد ٻئي ۾ ڄاڻايل آهي، هن کان به وڌيڪ وفاداريءَ جو هڪ ٻيو به مثال آهي، هن ڪتاب جي پهرين ڀاڱي ۾ ”ملڪائين“ جي احوال ڏيندي ڄاڻايو ويو آهي، ته منشي آتراءِ ملڪاڻي مير صوبدار خان جو مالي وزير هو، ۽ حيدرآباد جي قلعي ۾ ميرن جو جيڪو خزانو هو تنهنجون ڪنجون ٿي وٽس هيون. سنڌ فتح ڪرڻ شرط سر چارلس نيسپئر خزانِي جون ڪنجيون گهريس، ته چيائين ته پنهنجن حاڪمن جي اجازت کان سواءِ نه ڏيندس. ائين جن ته انگريزن کي پنهنجو حاڪم ڪري ٿي سمجهيائين.

سنڌ فتح ڪرڻ شرط انگريزن کي سنڌ پيشي، ته منشي آتراءِ جي ايمانداريءَ ۽ سوڌيءَ رهن هڻڻ سبب ميرن جو مٿس ايتري قدر اعتبار هو، جو پنهنجن ديرن جي ڏيڍي تائين وڃڻ جي به اجازت ڏيئي ڇڏي هئائونس. انگريزن سنڌ فتح ڪري ميرن کي گڏو بندر واري بنگلي ۾ نظر بند رکيو هو، ۽ اتان ڪين ڪلڪتي موڪلڻو هون. ميرن جي زالن کي حيدرآباد واري قلعي مان ڪڍي، گڏو بندر واري بنگلي ۾، ميرن وٽ موڪلڻو هون. انهيءَ ڪم لاءِ منشي آتراءِ کي ديرن جي ڏيڍيءَ وٽ بيهاريائون، ته زالن کي ڏولين ۾ ڇاڙهائي گڏو بندر موڪلي. منشي آتراءِ ان وقت به ميرن سان اهڙو سڄو هو، جو پنهنجي جان جوڪي ۾ وجهي پهريائين ڏولين ۾ هيرا، جواهر ۽ ٻي قيمتي مالي موڪليائين. ائين سورهن ڏوليون ميرن وٽ سلامت وڃي پهتيون. سترهين ڏوليءَ ۾ به رڳي قيمتي مالي ٿي موڪليائين، پر هوا ۾ ڏوليءَ جو پلوءَ مٽي ڪڇي ويو. انگريزن جي سولجرن کي ڏوليءَ ۾ ڪابه عورت ڏسڻ ۾ ڪانه آئي، ته شڪن پين، ۽ ڏولي روڪي، اها مالي ضبط ڪيائون. پوءِ هڪ مڊم کي اندر موڪلي، زالن کي ٻاهر ڪڍيائون. سورهن

ڊولپون قيمتي ماليءَ جون انگريزن جي هٿان ويون، ته سر چارلس نپيئر کي ايتري ته ڪاوڙ لڳي، جو منشي اوتراءِ کي نظربند ڪرڻ ۽ کيس "شوت" ڪرڻ جا ڌڙڪا ڏنائين، پر پوءِ کيس چيائين، ته هڪ ورهيه اسان وٽ نوڪري ڪري، اسانکي ڪم مان واقف ڪريو، ته توهانکي اٺ سؤ روپيا ماهياتو پينشن ڏينداسين. منشي اوتراءِ اها آڇ نه قبولي، ته به مينرن جي سفارش تي کيس پوليٽيڪل پينشن ڏنائون، وڌيڪ حقيقت لاءِ (ڏسو ڀاڱو پهريون، سٽرو "ملڪاڻي").

ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين ۾ نڪي هيون اسينبليون نڪي ڪائونسلون. ودوان وزير هوندا هئا، جي پنهنيجن حاڪمن کي جدا جدا مسئلن بابت صلاح مصلحت ڏيندا هئا، ته سدائين امن امان هجي ته پرڳڻي جي چڱيءَ ريت ترقي ٿئي. اهڙو هڪ مثال گندواڻين جو وڏو ديوان گندو مل آهي، جو ميان نور محمد ڪلهوڙي وٽ ديواني عهدي تي هو، ۽ سندس خاص صلاحڪار هو. (ڏسو ڀاڱو پهريون، سٽرو "گدواڻي").

ميان نور محمد ڪلهوڙو دهليءَ جي بادشاهن جو ڏن پڙو هو. احمد شاهه ابداليءَ مغلن جو زور ڀڳو ته ميان نور محمد کي دل ۾ آيو، ته هاڻ سنڌ ۾ خودمختيار ٿي رهجي ۽ ايران جي بادشاهن جو ڏن پڙو نه ٿجي. احمد شاهه ابداليءَ کي ڪنهن طرح هن ڳالهه جي ڪڙڪ پئجي ويئي، سو 55-754ع ڌاري، وڏو لشڪر ساڻ وٺي، سنڌ تي ڪاهي آيو، ۽ نوشهري فيروز تائين اچي پهتو. اتي ميان نور محمد جو ساھ اچي مٺ ۾ ٿيو. ديوان گندو مل کيس موبجھاري ۾ ڏسي يڪدم احمد شاهه ابداليءَ کي نوشهري فيروز جي منزل تي وڃي مليو، ۽ ميان نور محمد جي پاران وڪيل ٿي، اهڙي تقرير ڪيائين، جو احمد شاهه جي ڪاوڙ ڪافي ٿي ويئي، ۽ پنهنجو لشڪر موٽائي وٺي ويو، ڏسو ته پنهنجي عقل ۽ ادراڪ سان ڪيئن پنهنجي حاڪم جي آبرو ۾ رکيائين، ۽ ساڳي وقت سنڌ ۾ لڙائي لڳڻ نه ڏنائين ته به جيڪڏهن گهڻي خونريزي ٿئي ها.

هنن ٽنهي ئي مسئلن مان ڏسڻ ۾ ايندو، ته ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين ۾ هنڌن جو تعداد جيتوڻيڪ ٿورو هو، ته به حق ته حڪومت ٿي سگهندن هئي، ۽ مسلمان حاڪم حق ته بالابين هئا. مالي ڪاٺا ۽ ٻيا ڪاٺا نه

سنڀاليائون ٿي، پر وس پڇندي لڙائي لڳڻ به نٿي ڏنائون، ته ڀلي ته اهن امان ۾ پرڳڻي جي ترقي ٿيندي رهي.

سرڪار جي آمدني ۽ خرچ:

مسلمان حاڪم پنهنجي بيت ۽ انگ ٻلي گهڻو خرچ ڪونه ڪندا هئا، باقي خيرون جواهرن ۽ گهن گهن تي گهڻو نالو خرچيندا هئا، جو اڳي هندو توڙي مسلمان زالن کي گهڻن مڻين پائڻ جي ڏاجهه هوندي هئي. مستخدم درگاهن، قين ۽ رانڪن جوڙائڻ، ۽ ديني مدرسن ۽ انهن جي ڪاروبار هلائيندڙ سيدن، ملن ۽ مولوين پٺيان پئسو جام خرچيندا هئا (ڏسو صفحو 33 ۽ 34). ٿر جي سونڊن راجپوتن سنڌ جي ميرن کي ليکيو به ڪين ٿي، ته مڻن خشمت ڄمائڻ ۽ ساڳي وقت پنهنجي بچاءَ لاءِ مير فتح علي خان مٺيءَ جي شهر ۾ هڪ قلعو جوڙايو. ان وقت هاڻوڪي اسلام ڪوٽ ۾ ”نبا“ سوڍا زور هئا، ۽ اهو شهر سندن نالي پٺيان ”نبيڪي“ سڏبو هو. سنه 1759ع ۾ مير فتح علي خان اتي به ڪوٽ جوڙايو. سونڊن کي انهي ڪوٽ ۾ پنهنجي سلام لاءِ گهرائيندو هو، تنهنڪري انهيءَ ڪوٽ توڙي شهر تي ”سلام ڪوٽ“ نالو پيو، جنهنجو اچار ڦيرائي ”اسلام ڪوٽ“ ڪيو اٿن. سنگالي وارو قلعو 1800ع ۾ جوڙايائين. نئين ڪوٽ وارو قلعو مير ڪرم علي خان 1814ع ۾ جوڙايو. اهڙي طرح قلعن ۽ ڪوٽن تي به گهڻو ئي نالو پئي خرچيائون، پر پئسي پيدا ڪرڻ ۾ وڏي ٻاهر هندن، خاص ڪري ڀاڻيڻن ڪئي ٿي، ۽ ان لاءِ سبب هئا.

شترطي جاگيرداريءَ جو سرشتو:

مسلمان حاڪمن ٻٽ پگهارن تي مقرر ڪيل لشڪر هوندو ئي ڪونه هو. پگهار تي پنهنجي سر جي سلامتيءَ لاءِ ”انگ رڪيڪ سوار“ يا بوراڻا (Body-guard)، پهريدار، ٻيلي ۽ خاصخيلي رکندا هئا. ٻانهن ۽ ٻانهيڙن به هونديون هيون. سنڌ جي حڪومت جون واڳون ڪلهوڙن کان ڪنسي مڃيون پنهنجي هٿ ۾ ڪيون، ته ڄڻ بڙوچ سردارن سنڌ فتح ڪرڻ ۾ ڪين مدد ڪئي هئي. ننڍي ڪيتريون جاگيرون ڏنيون هوائون. انهن سان رڳو هيءَ

شرط هو، ته گهرج مهل اهي هلنديءَ پچنديءَ وارا سردار لشڪر جي ڀرتي ڪرڻ لاءِ پنهنجا ماڻهو موڪليندا. ائين وقت تي مير اڌ لک کن جيترو لشڪر ڪٺو ڪري سگهندا هئا؛ پر پيادن کي به انا ۽ سوارن کي چار انا روزانو پتو ڏيڻو پوندو هو، تنهنڪري گهرج پوري ٿيڻ شرط لشڪر موٽائي موڪليندا هئا، ته وڌيڪ خرچ نه ٿئي. مطلب ته هن شرطي جاگيرداري سرشتي هئڻ سبب بروج سردارن وٽان ڍل بلي هڪ ٽامي جي پائي به ڪانه ملندي هئي. (ڏسو سنڌ گزيٽيئر، صفحو 134-135)

زمين جو وڪرو:

هن وقت سرڪار توڙي ميونسپالٽيون ڪيترا پٽ نيڪال ڪري، چڱو پيسو پيدا ڪن ٿيون؛ پر اڳي زمين جو ملهه خيرڪو هو. مسلمان حاڪم ڪن کي ٿوري ناڻي پر ته ڪن کي مفت ۾ (وقتي انعام طور) زمينون ڏيندا هئا، ته ڀلي ته آبادي وڌيڪ ٿئي، اسانکي ڍل بلي پيدائش جو چڱو حصو ملي. ائين ڪيترن هندن به زمينون هٿ ڪري آبادي ڪئي (ڏسو صفحو 51). سندن پويان اڄ تائين زمينداري ڪن ٿا. اوباوڙي ۽ ڪشمور کان وٺي ڪيئي بندر ۽ شاه بندر تائين سوين عامل ۽ ڀائيند زميندار آهن.

زمينداري سرشتو:

زمين جو ملهه گهڻو ڪونه هو، تنهنڪري مسلمان حاڪمن ڍلن پيدا ڪرڻ لاءِ زمينداري سرشتو جاري ڪيو هو. ڪنهن عرصي لاءِ (گهڻو ڪري هڪ ورهيه لاءِ زمين جو مقاطعو ڏيندا هئا). درياھ جي ڀر واري زمين تي جيڪا پوک ٿيندي هئي، تنهن مان پيدائش جو ٻه ڀاڱي پنجون حصو ۽ چرخي پوک مان پيدائش جو ٽيون حصو وٺندا هئا. حساب ڪتاب رکڻ ۽ بڻي ڪرڻ لاءِ هندو عملدار هوندا هئا، تنهنڪري ڪيترا عامل ۽ ڀائيند به زمين جا مقاطعا ڪڍندا هئا، انهيءَ ريت حاڪمن کي هندو توڙي مسلمان مقاطعدارن وٽان بڻيءَ ۾ چڱو ئي حصو ملندو هو. سنڌ جو سمورو واپار اڪثر ڀائيندن جي هٿ ۾ هوندو هو تنهن ڪري مسلمان حاڪمن کي ڀائيندن وٽان گهڻو ئي ٺاڻو ملندو هو. سنڌ جي وڻج واپار جو ذڪر ڌار ڪجي ٿو.

ياپ ستون

سند جو وڻج واپار ۽ واپار جا مکيه مرڪز

واپار لاءِ واٽون:

قديم زماني کان وٺي سند جو وڻج واپار هڪڙو سمنڊ جي رستي، پيو. سنڌونديءَ جي رستي ۽ ٽيون خشڪيءَ جي رستي اڄ تائين هلندو اچي. انگريزن جي صاحبيءَ ۾ 1861ع کان وٺي سند ۾ ريل جا رستا ٺهيا، ته سنڌونديءَ جي رستي جيڪو وڻج واپار هلندو هو، سو گهڻي قدر جهڪو ٿي ويو. اڳي خشڪيءَ جي رستي قافلا ايندا ويندا هئا. سو رواج به اڳ گاديون جاري ٿيڻ کانپوءِ گهڻي قدر گهٽجي ويو. سنه 1869ع ۾ سوئيٽز ڪئناڊا ڪليو ۽ جهاز عام طرح اچڻ وڃڻ لڳا، ته سمنڊ جي رستي واپار گهڻو وڌيو، ولايتي مال جي آمدني گهڻي ٿي، ديسي هنرن ۽ ڪاريگرن کي وڏو ڌڪ اچي ويو، ۽ ملڪ ۾ فشن وڌي ويو، جنهن ڪري خرچ به وڌيا.

سمنڊ جي رستي واپار:

رگ ويدڪ زماني کان وٺي ميرن جي صاحبيءَ تائين سمنڊ جي رستي وڻج واپار هلڻ ڪري، سنڌونديءَ جي چوڙ وٽ بندر هوندا هئا، جن مان ڪن مکيه بندرن جو ذڪر هن ڪتاب جي پهرين باب ۾ اڳيئي ڪيو ويو آهي. باب چوٿين ۾ پائينندن جي ترقي جي ذڪر ڪندي، اهو به ڄاڻايو ويو آهي، ته ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ جا سامونڊي (سمنڊ جو سفر ڪندڙ) چين ولايت (چئنا) ۽ بينگال ڏي به ويندا هئا، ۽ شاھ جي رسالي ۾ انهن بابت چيل آهي، ته:

ويا چين بينگال ڏي، ماڻڪ رکي من." (صفحو 72).

چين ۽ بينگال ڏي وڃڻ جو رواج ميرن جي صاحبيءَ ۾ به هلندو آيو. انگريزن جي صاحبيءَ شروع ٿيڻ کان پنج ورهيه اڳي (1838ع ۾) ڪراچيءَ جو جيڪو واپار هليو هو، تنهنجو مفصل احوال ڪمانڊر ڪارليس لکيو آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو اٿس، ته انهيءَ سال ڪراچيءَ ۾ ساڍن ايڪيهين لکن (625, 46) رپين جو مال ٻاهران آيو هو. جنهن ۾ مکيه شيون چين ۽ بينگال جو ريشم هو. بينگال مان ڪنڊ به آئي هئي. ڪجهه مال منيلا، بٽيوي، ۽ ملبار کان آيو هو. رڳو ڪارا مرچ 750, 48 رپين جا آيا هئا. سنڌ ۾ هندو توڙي مسلمان زالن پانهيون پائينديون هيون، تنهن ڪري 1838ع ۾ چوھٺ هزارن رپين جو غاڇ آيو هو، بمبئيءَ کان ڪپڙن جا ٿاڻ ۽ گجرات مان سٺ جا ڍيرا آيا هئا. ايراني نار کان ڪجور، موٽي ۽ ڏيڍ هزار کن غلام يا پانها وڪري لاءِ آيا هئا، جن مان هڪڙا "شيدئي" ۽ ٻيا "حبشي" هئا. هر هڪ غلام جو ملهه اٽڪل اسي روپيا هو.

سنه 1838ع ۾ سنڌ جي واپارين ستهٺ هزارن روپين جي ڪڻڪ ٻاهر رواني ڪئي هئي. روانگيءَ جون ٻيون مکيه شيون گيهه، لوڻيل مڇي، پشم ۽ نير هيون. مارواڙ مان آفيم گهراڻي ڊمن ۾ پورچوگيزن کي موڪليو هئائون، انهيءَ سال ڪراچيءَ ۾ جيڪو مال ٻاهران آيو هو تنهن مان ڪپڙن جا ٽاڪيٽا، ڪنڊ ۽ مرچ مصطالحا ڪابل ۽ قندار ڏي سنڌ جي واپارين (شڪارپورين) روانا ڪيا هئا. ڪمانڊر ڪارليس جي تخميني موجب اهو ڏيڍ لک کن روپين جو مال هو (ڏسو سنڌ گزيٽيئر، صفحو 368).

انهيءَ واپار هلق ڪري سنڌ جي ميرن کي ڪيترو ناڻو مخصوص طور مليو، سو ڄاڻايل ڪونهي. بمبئي سرڪار جي دفتر مان چونڊيل سنڌ بابت مضمون جي جلد پهرين ۾ ايترو ڄاڻايل آهي، ته ڪراچيءَ کانپوءِ ٻيو نمبر بندر وڪر (گهوڙياري) ليکيو هو، جنهن 1836ع ڌاري اهڙو ته زور ورتو، جو حيدرآباد جي ميرن کي رڳو انهيءَ هڪڙي بندر مان هڙڪنهن سال لک رپين کان به وڌيڪ پيدائش ٿيندي هئي (ڏسو صفحو 22).

ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين ۽ سندن جي رستي واپار ڪندڙن مان مکيه ڪراچيءَ جا پوڄاڻي، تيليون ۽ ٻيا هندو، ۽ نئي، شاهنادر ۽ جٽي.

طرف جا پائيند هوندا هئا، جن مان ڪيترا پاڻيا هوندا هئا (صفحو 25). انهن وٽان مسلمان حاڪمن کي گهڻو ئي ملندو هو. انهيءَ وٽج واپار مان پاڻ به ساڃاڻي پيا هئا.

مغليهن تعلقي جاتيءَ جي نزديڪ ”رڙهيءَ“ نالي ڳوٺ آهي، جو اٽڪل ڏيڍ سؤ ورهين کان ڦٽي ويو آهي. هن وقت اتي رڳو ٿورا ڍنل قبا بيٺا آهن، جن مان هڪ وڏو قبو خواجن جي پير ميان نور شاھ جو آهي. رڙهيءَ جا سينيون وڏا شاهوڪار هوندا هئا، هٿ جا چوٽ به اهڙا هوندا هئا، جو پاڻيءَ وانگر پئسو ڪپائيندا هئا. اڄ به انهيءَ پاسي ڪو وڏا يا اڍنگا سيدنگا خرچ ڪري، ته چونس، ته ”رڙهيءَ جو شاهوڪار آهين ڪيئن، جو هيتو خرچ ٿو ڪرين؟“

مغليهن کان اڏائي ڪوهه کن پري، اتر اڀرندي طرف، تندڪوٽ آهي، ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان اڳي تند نالي هڪ راجا هن پاسي تي گذريو آهي، تنهنجو هتي ڪوٽ هو، جو هاڻ ڦٽي ويو آهي. چون ٿا ته انهيءَ ڀڙي (ڍنل ڪوٽ) ۾ جهجهو ڌن پوريل آهي، پر ڌن جي مٿان سڌائين هڪڙو نه ٻيو واسينگ نانگ ويٺو ئي آهي، جنهن ڪري اتي جا رهاڪو ڀڙي جي ويجهو به ڪونه وڃن.

سنڌ ۾ هن وقت هڪڙو ئي مکيه بندر ڪراچيءَ جو شهر آهي، جو 15 آگسٽ 1947ع کان وٺي پاڪستان سرڪار جي گاديءَ جو هنڌ مقرر ٿيو آهي. سنڌ سرڪار جي گاديءَ جو هنڌ به اهوئي آهي تنهن ڪري هتي اول انجو ذڪر ڪجي ٿو.

ڪراچيءَ جي ڪهاڻي

ڪراچيءَ جي ڪهاڻي هڪ عجب جهڙي آکاڻي آهي. سومرن جي صاحبيءَ ۾، بلڪ شايد تنهن کان به اڳي، اهو مهاڻن جو ڳوٺڙو هو، جنهن ۾ ”ڪولاچي“ ذات جا مهاڻا ٿورڙيون ڀنگيون اڏيو وينا هئا. انهيءَ ”ڪولاچي“ نالي جو اچار اول ڦري ”ڪلاچي“ ۽ پوءِ ”ڪراچي“ ٿيو. هاڻوڪي ڪياماڙيءَ جي ويجهو هڪ ڪن هو، جو ”ڪلاچيءَ جو ڪن“ سڏبو هو.

ان ۾ هڪ وڏو سانگر مچ رهندو هو. جنهن مورڙي نالي هڪ مهائي جا ڇهه پاڻر کائي پورا ڪيا هئا، پر آخر مورڙي ماريو هوس. مورڙي بابت به ٽي بيت پهريائين شاهه ڪريم بلڙيءَ واري عيسو سورهينءَ صديءَ ۾، ۽ پوءِ شاهه عبداللطيف ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾، ڇپا هئا، جي شاهه جي رسالي ۾ آهن:

ڪالهه ڪلاچيءَ هليا، چئنيون کڻي ڇڳير

(شاهه)

ڪراچيءَ ۾ جيڪي مهاڻا رهندا هئا تن جي مڃين جي مياڻي هاڻوڪي نيتو جيئيءَ (جهونا بندر) جي نزديڪ هوندي هئي. اڄ تائين ڪراچيءَ جي ڪاري در وارو پاسو ”مڇي مياڻي ڪوارٽر“ سڏبو آهي. ان وقت به ڪراچيءَ طرف هتو واپاري هئا، پر اهي ”ڪارڪ“ نالي بندر ۾ رهندا هئا. ڪارڪ بندر خب نديءَ جي پريڻن پاسي ڪيپ مانڙ (راس المعاريءَ) جي منهن وٽ، هاڻوڪي ڪراچيءَ کان ڏهه ڪوهه کن پري هو. اهو وڏو شهر هو. ڪراچيءَ جي پوڄاڻي سڀني ۽ ڪن ٻين هندن جا وڏا اتي رهندا هئا، ۽ سمنڊ جي رستي پوربندر، ملبار، ايراني نار وغيره سان واپار ڪندا هئا. سنه 1725ع ڌاري سمنڊ اتان رخ ڦيريو، ته بندر جي منهن وٽ ايترو آءُ يا لڻ ڇڙهيو، جو بندر تائين دنگيون وڃي نئي سگهيون. ائين سمنڊ واپار کي وڏي شڪست آئي، ته هاڻوڪي ڪراچيءَ طرف لڏي آيا، ان وقت اتي تيز، ٿورهر ۽ ٻيا جهنگلي وڻ ٿڻ ۽ ٻوٽا پينل هئا سي وڍائي، هڪ ننڍڙو شهر ٻڌائون، جو اڄ تائين ”اولڊ ٿائون“ (جهونو شهر) سڏبو آهي. انهيءَ شهر جي چوڌاري عالم پناهه يا قلعو جوڙايائون، جنهن کي به دروازا هوندا هئا، هڪڙي دروازي جو منهن هاڻوڪي نيتو جيئيءَ جي ڪاري پاڻيءَ طرف هو، تنهن ڪري اهو ”ڪارو در“ سڏجڻ ۾ آيو، ٻئي دروازي جو منهن ليساري نديءَ ۽ ان جي ويجهو کوٽيل مٺي پاڻيءَ جي ڪوهن ڏي هو، تنهن ڪري اهو ”مٺو در“ کوٽجڻ ۾ آيو. ڪارڪ بندر جا واپاري اتي اچي رهيا ته ڪارڪ بندر صفا ٿي ويو. ان وقت شاهه بندر به هڪ خاصو بندر هو. ڪراچي وسڻ شروع ٿي تنهن کان سگهو ئي پوءِ شاهه بندر وٽان به سمنڊ رخ ڦيريو، ۽ دنگيون ۽

جهاز بندر تائين وڃي پتي سگھيا، تنهن ڪري اتي جا واپاري به ڪراچيءَ ۾ اچي رهيا. ائين آدم ٿورو وڌيو، ته هيءَ نئون ٻڌل شهر ڪلهوڙن پنهنجي تابعي ڪيو، جو ان وقت سنڌ ۾ سندن صاحبيءَ هئي.

سنه 1782ع ڌاري قلات جي خان جو نالي زرڪ خان سنڌ جي پوئين ڪلهوڙي حاڪم ميان عبدالنبيءَ کي مڏ ڏيندي، ۽ ميرن سان وڙهندي، مارجي ويو. انهي تان وڏو معاملو مچي ها، پر انهيءَ خون جي عيوض ميان عبدالنبيءَ ڪلهوڙي قلات جي خان کي ڪراچيءَ جو شهر ڏيئي ڇڏيو، ته سانت ٿي ويئي.

ڪراچيءَ جو شهر قلات جي خان جي تابعي ٿيو، ته ڪراچيءَ جا پوڄواڻي سينيون ۽ ٻيا خراسان سان وڻج واپار ڪرڻ لڳا. خراسان کان به قافلا ايندا هئا، جن لاءِ ڪراچيءَ واري ڪوٽ يا عالم پناه کان گهڻو پريرو هڪ سراءِ ٺهيل هوندي هئي. انهيءَ قافلي سراءِ واري پٽ تي هن وقت ڪراچيءَ جي مدرسي جو ڪجهه ڀاڱو ٺهيل آهي، ۽ اهو پاسو اڄ تائين ”سراءِ ڪوارٽر“ سڏجي ٿو.

ڪلهوڙن کانپوءِ سنڌ ۾ ميرن جي صاحبي ٿي، ته به ڪراچيءَ جو شهر قلات جي خان جي تابعي هو. پوڄواڻي سينيون ۽ ٻيا هندو قلات جي خان سان ايتري قدر وفادار هئا، جو ڪراچيءَ جي شهر هٿ ڪرڻ لاءِ ميرن به گھمرا لشڪر ڇاڙهي موڪليو، ته پوڄواڻن هٿائي ڪڍين. آخر ڪن شرطن تي ڪراچيءَ جو شهر ڏنائون. انهن ڳالهين جو وڌيڪ ذڪر پوڄواڻين جي احوال سان گڏي ڪيو. هتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو، ته جنهن وقت کان وٺي ڪراچيءَ جو شهر وسيو، ۽ پوءِ شاھ بندر طرف جا به ڪي واپاري اتي اچي رهيا، تنهن وقت کان وٺي تصريور، گهاري تعلقي ميرپورساڪري، ٿاڻي بولاخان ۽ ٻين ڪن هنڌن جا هندو به اتي آيا، ۽ ائين آدم وڌندو ويو.

ڪراچيءَ جو شهر مير غلام علي خان کي مليو ته هن منهنوڙي تي هڪ ننڍڙو قلعو جوڙايو. سنه 1836ع ۾ انگريزن شاھ شجاع الملڪ جي مدد لاءِ جهاز جي رستي لشڪر موڪليو. انگريزن کي ڏيکارڻ لاءِ ميرن جي ماڻهن منهنوڙي جي قلعي مان توپ ڇوڙي، ته انگريزن توپون ڇوڙي منهنوڙي وارو قلعو ٿي اڏائي ڇڏيو! ميرن پوءِ سر جان ڪين سان عهدنامو ڪيو.

سنه 1842ع ۾ سر چارلس نيپيئر پوني مان سنڌ جو ريزيڊنٽ مقرر ٿي ڪراچيءَ ۾ آيو. مير نصير خان ۽ ٻين ميرن سان ڳالهيون ٻوليون ڪري ٻيو عهدنامو ڪيائين، جنهن موجب ڪراچي، شڪارپور، امرڪوٽ ۽ سبزل ڪوٽ انگريزن کي مليا.

سنه 1843ع ۾ سر چارلس نيپيئر باقي رهيل سنڌ به هٿ ڪئي ۽ ان جو پهريون گورنر پاڻ مقرر ٿيو. پنهنجي گاديءَ جو هنڌ حيدرآباد ڪيائين. ٻئي سال (1844ع ۾) سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ڦيرائي ڪراچي ڪيائين. پاڻ جنهن بنگلي ۾ رهندو هو، سو پوءِ سرڪار کانئس خريد ڪيو ۽ اهو پوءِ ”گورنمينٽ هائوس“ سڏجڻ ۾ آيو. سندس بنگلي کان اڌ ڪوه کن ڀرپور ملٽري وارن پنهنجي چانوئي 1844ع ۾ وڌي؛ ۽ اهو هنڌ اڄ تائين ”ڪئنٽونمينٽ“ (چانوئي) سڏجي ٿو. ملٽري سامان رکڻ لاءِ جنهن هنڌ ڏيڍو ٺهيا، سو هنڌ اڄ تائين ”ڊيو لائين“ سڏجي ٿو. هن وقت جتي پارسي ڪالوني ۽ انڌن جو اسڪول ٺهيل آهن، سو به سمورو پاسو ملٽري وارن والاڙيو. ملٽري وارن جو جتي توبخانو هوندو هو، ۽ ”پريڊ“ ڪندا هئا، سو هنڌ اڄ تائين ”آرٽلري ميدان“ سڏجي ٿو. سنه 1932ع کان وٺي انهيءَ ميدان ۾ جايون جڙيون آهن. جڊيشنل ڪمشنر جي ڪورٽ ۽ سنڌ سيڪريٽريٽ اتي بنهه ويجهڙائيءَ ۾ جڙيون آهن. سر چارلس نيپيئر جي وقت ۾ ڪيترا سولجر جتي رهندا هئا، تن تي سندن سهنج لاءِ بازار کلي، تنهن ڪري اهو پاسو اڄ تائين ”سولجر بازار“ سڏجي ٿو. مطلب ته آرٽلري ميدان، سولجر بازار ۽ ڊيو لائين کان وٺي ڪئنٽونمينٽ تائين سڀ پٽ ملٽري کاتي وارن وسايا.

سنه 1847ع ۾ سر چارلس نيپيئر استعفا ڏيئي هليو ويو، ته سنڌ جو پرڳڻو بروقت بمبئي کاتي سان لاڳو ڪري ڇڏيائون ۽ ان وقت کان وٺي سنڌ لاءِ ڌار ڪمشنر مقرر ٿيو (ڏسو صفحو 53).

ڪراچيءَ جو واڌارو، بلڪ سڄيءَ سنڌ جو سڌارو، سنڌ جي ڪمشنر سر. بارٽل فرٽر جي وقت (1850-1859ع) ۾ ڳهڻو ٿيو. سرڪاري لکپڙهه پارسيءَ ۾ هلندي هئي، سو رواج بند ڪرائي، حڪم ڪيائين ته آئيندي سڀ لکپڙهه سنڌيءَ ۾ هلي، جيڪي يورپي ۽ ٻيا عملدار سنڌي نه

جائن، سي سنڌي سڪن ۽ سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن. سنڌيءَ لاءِ ڪفا هڪڙي آئيوپٽا مقرر ٿيل ڪانه هئي، تنهنڪري هاڻوڪي عربي سنڌي آئيوپٽا جوڙيائين جا جولاءِ 1853ع کان وٺي چالو ٿي. پوءِ سنڌي درسي ڪتاب تيار ڪرائي، ٿورا سنڌي اسڪول ۽ ٽي هاءِ اسڪول ڪولايائين (ڏسو صفحو 55). ڪراچيءَ ۾ يورپي ٻارن لاءِ به اسڪول ڪولايائين. هاڻوڪو ”گاندني گارڊن“ جو اڳي ”سرڪاري باغيچو“ سڏبو هو، سو پاڻ جوڙيائين ۽ ان لاءِ قسمن قسمن پڪي ۽ جانور گهرايائين، جن جو تعداد پوءِ ميونسپالٽيءَ وڌايو. باغ ۾ سولجرن جي سنان ڪرڻ لاءِ تلاءُ جوڙيائين. ٽرنٽي چرچ سندس وقت ۾ 1855ع ۾ جڙي. ضلعي علمدارن لاءِ آفيسون ۽ بنگلا ۽ عام خلق جي سهنج لاءِ مسافر خانا جوڙيائين. سنڌ جا ڪيترا رستا ٺهرايائين ۽ ڪيترن هنڌ پليون ٻڌاريائين. ائين گهڻيءَ سڌارا ڪري، ۽ ڪراچيءَ جي رونق ڪجهه قدر وڌائي، پوءِ هر ڪنهن سال ڪراچيءَ ۾ ميلا لڳائڻ ۽ هنري نماءُ ڪرڻ جو رواج وڌائين، ته ڪٿان ڪٿان جا ماڻهو ڪراچيءَ ۾ اچڻ لڳا. انهن ٻاهرين ماڻهن ڏٺو، ته ڪراچيءَ جو شهر سمنڊ جي بغل ۾ بيٺو آهي، تنهنڪري واپار لاءِ سٺائو هنڌ آهي. باقي بمبئيءَ توڙي ٻين پاسن ڏي اچڻ وڃڻ جي سهوليت ڪانهي (ڏسو صفحو 57 ۽ 58). سر بارٽل فرير اها تڪليف اڳيئي محسوس ڪئي هئي، تنهن ور ور ڏيئي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي اڳيئي پئي لکيو، ته بمبئيءَ کان جيڪو جهاز سڌو ولايت وڃي ٿو، سو آئيندي ڪراچيءَ کان اچي وڃي، ته سنڌ جي ماڻهن لاءِ سهنج ٿئي، ۽ ڪا چڱي رقم ڏيو، ته مان بندر جوڙيان. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ اها رٿ نه قبولي. ٻڌڻ لڳس، ته ولايت کان جهاز جيڪڏهن اول ڪراچيءَ ۾ ايندا، ته ڪراچي زور وٺي ويندي، ۽ بمبئيءَ جي واپار کي وڏو ڌڪ اچي ويندو، تنهن کان رٿ ٿي نامنظور!!! ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ تي دائيون پاتيون، ته فرير صاحب سڌو هندستان جي وائسراءِ لارڊ دلهاؤسنيءَ کي سموري حقيقت لکي موڪلي، تنهن حڪم ڪيو، ته آئيندي ولايت جا جهاز ڪراچيءَ کان اچن وڃن، ۽ ڪراچيءَ جي بندر جوڙائڻ جي منظوري به ڏنائين. انهيءَ ڪاٽپوءِ ڪياماڙي بندر ٺهيو، جو ويجهڙائيءَ ۾ تمام گهڻي قدر وڌايو اٿن. اهو ڪم

مسٽر واکر نالي هڪ انجنيئر کي سپرد ٿيل هو، جنهن منھوڙي وارو ”برڪ واٽر“ به جوڙايو هو (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 114).

منھوڙي ۽ ڪياماڙي جڙڻ جو ڪم جنهن وقت اچا هليو پئي تنهن وقت ڪياماڙي ۽ ڪراچي کان وٺي ڪوٽڙي تائين ريل جي رستي جوڙڻ جو ڪم 29 اپريل 1858ع کان وٺي شروع ٿيو. ائين ماڻهن کي آنت ٿيو، ته هاڻ سمنڊ توڙي خشڪيءَ جي رستي آمد رفت جو سهنج گهڻو ٿيندو.

سر بارتل فرير جي وقت ۾ ڪراچيءَ جي هنري نماءُ ڏسڻ لاءِ جيڪي ماڻهو ٻاهران پئي آيا، تن مٿان ڪي هميشه لاءِ ڪراچيءَ ۾ رهي پيا. بمبئيءَ جي ڪن واپارين هاڻوڪي ڪاري در ۽ مٺي در جي مهر وٽ ڪيترا پٽ خالي پيل ڏسي، اتي دڪان کوليا، ۽ ته اهو پاسو ”بمبئي بازار“ سڏجڻ ۾ آيو. ڪيترا ڪڇي پنهنجو واڙو (لوڙهو) ٺاهي جنهن هنڌ رهيا، تنهن هنڌ پوءِ پڪيون جليون جڙيون، ته به اڄ تائين اهو ”ڪڇي واڙو“ سڏجي ٿو. ڪاٺياواڙ ۾ ”جوڙيا“ نالي هڪ ڳوٺ آهي. اتي جا واپاري مڙج مضافاتي ۽ ٻين جنسن جا دڪان جنهن هنڌ ڪنولي اچي وينا، سو هنڌ اڄ تائين ”جوڙيا بازار“ ڪوٺجي ٿو. ان جي ويجهو ڪيترو ڪليل ميدان هو. اتي ائين جي ڪوڙي هوندي هئي. ڪنهن کي ٻاهر وڃڻ لاءِ ان ڪيندو هو، ته اتان پاڙي ڪندو هو. اتي پوءِ باغيچو ٺهيو ته انهيءَ تي ”کوڙي باغيچو“ نالو پيو. ڪن ٿورين هاڻوڪو سراءِ ڪوارٽر والاريو. سندن ويجهو ڪيترا مينهن به گهر جوڙي وينا. ڪيترا ڪرستان، پارسي ۽ ٻيا صدر ۾ وڃي رهيا. صدر ۽ شهر جي وچ ۾ مفاصلو گهڻو آهي، تنهن ڪري هوند وارا ماڻهو پاڻ کي ڏولين ۾ ڪيائي ايندا ويندا هئا. اهي ڏولين ڪهار ڪندا هئا، انهن کي جهجهي ڪڍائي ٿيندي ڏسي، ڪن گهوڙي گاڏيون چالو ڪيون. گاڏين وارا پنهلجون گاڏيون شهر ۽ صدر جي وچ ۾ بيهاريندا هئا، ۽ اهو ”گاڏي کاتو“ سڏجڻ ۾ آيو، پر اتي ڪا ايڪٽ بيڪٽر جاءِ ان وقت جڙيل هئي. ائين شهر اچا وڌيو پئي، ته سنه 1859ع ۾ سر بارتل فرير بمبئيءَ بدلي ٿي ويو. سنڌ جي ماڻهن سندس ڳڻ مڃي، سندس يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ هڪ ھال جوڙايو، جو سندس نالي پٺيان ”فرير هال“ سڏجي ٿو.

ڪراچيءَ جو شهر هندن ٻڌايو، ته اهو اول سنڌ توڙي ٻين هنڌن جي

ھندن چڱي قدر وسايو، جنھن ڳالھ جي ساک اولڊ ٿائون، منو ڌر، جوڙيا بازار، رنچوڙ لائين، نانڪواڙو، رام شوامي گاڏي کاتو وغيره اڄ تائين پرين ٿا. 1885ع ۾ خانبهادر ميان حنس عليءَ ۽ سندس ڪن رفيقن جي ڪوش سان مدرسو کوليو، پر سنڌ جي مسلمانن جو واپار ڏي ڌيان خيرڪو هو. ٻاهران آيلن مان خواجهن، بورين ۽ ميمڻن ڪراچيءَ جي واپار کي وڌايو، ۽ شهر کي رونق به وٺايائون. انهيءَ ڏس ۾ پارسين پاڻ کي چڱيءَ ريت موڪيو. سر چارلس نيسپر جي وقت کان ئي وٺي ڪاميسريٽ، کاتي ۽ ٻين ڪن کاتن جا پهريان مقاطعدار پارسي هئا. ڪراچيءَ جي پورٽ ٽرسٽ آفيس اڃا کلي ڪانه هئي، ته مسٽر پيسٽن جي بيڪا جي نالي هڪ پارسي بندر جو سمورو ڪاروبار سنڀاليندو هو. ڪراچيءَ جي زمين جو ملهه ان وقت ڪونه ٿي ٿيو، ته پهريون مسٽر ايدلجي ديشا هو، جنهن هڪٻئي پٺيان ايترا پلاٽ ورتا، جو ميونسپالٽيءَ کي ملڪيت جو هڪ رجسٽر شهر جي ماڻهن لاءِ ۽ ٻيو رجسٽر خاص مسٽر ايدلجيءَ جي پلاٽن جي داخلا ڪرڻ لاءِ رکڻو پيو! آخر حڪم ٿيو، ته کيس وڌيڪ زمين وڪرو ڪري نه ڏجي، نه ٿي هيءَ سڄي ٽڪريءَ جا پٽ ڳنهنڊو. حيدرآبادي عاملن مان راجرشي ديوان ڏيارام گبڊو مل جي پيءُ ديوان مينا رام شهائي ٿورڙي ناهي پر ڪي وڏا پلاٽ ورتا، جن تي هن وقت ”شيوا ڪنج“، ”سرٿا گتي“ ۽ ٻيون جايون جڙيل آهن، پر مسٽر ايدلجي گهڻو ڦهيو. اهوئي پارسي هو، جنهن شروع ۾ ٿي هڪ خيراتي اسپتال عام خلق جي پلي لاءِ ڪراچيءَ ۾ جوڙائي.

ڪراچيءَ ۾ ڪي وڏيون ڇاپون ۽ نوان ڪارخانا به پهريائين پارسين کوليا. سڄيءَ سنڌ ۾ پهريائين پهريائين هڪ پارسيءَ سر ٻارٽل فريزر جي وقت ۾، ڪراچيءَ ۾ سوڍا ملڪيت جوڙڻ جو سانچو گهرايو هو. پوءِ مسٽر بهرامجي ايدلجيءَ سوڍا جي سانچي سان گڏ برف جوڙڻ جو ڪارخانو به کوليو. ڪانٽس پوءِ مسٽر نسروانجي آر. ميهٽا به ائين ڪيو، ۽ هڪ برف جوڙڻ جو ڪارخانو حيدرآباد ۾ به کوليائين. ڪيترن ورهين کانپوءِ لادين يا رنگين فرشي سرن (ٽائلس) جو ڪارخانو گانڌي گارڊن جي پريان کوليائين.

ڪراچيءَ جو پهريون مکيه واپاري مسٽر ايڇ. جي رستمجي هو. عام خلو ۾ توڙي عملدارن وٽ ايسري نه عزت هيس. جو هڪ لڱا بمبئيءَ جو

گورنر ڪراچيءَ ۾ آيو، ته سنڌ جي ڪمشنر وٽ ٽڪڻ بدران وٽس مهمان ٿي وڃي رهيو.

ڪراچيءَ ۾ پهريون ڇاپخانو سر چارلس نپيئر جي وقت ۾ 1844ع ۾ ڪليو جنهنڪي "انڊورٿائيزر" پريس چوندا هئا. انهيءَ مان "سنڌ انڊورٿائيزر" نالي اخبار نڪرندي هئي. اها سرڪاري پريس پوءِ عام طرح سنڌ جي ڪمشنر جي پرنٽنگ پريس سڏجڻ ۾ آئي. رعييتي ماڻهن مان پهريائين هڪ پارسيءَ ڪراچيءَ ۾ ڇاپخانو گهرايو، جنهن مان "سنڌين" نالي هڪ هفتيوار انگريزي اخبار نڪرندي هئي. اخبار جو نالو پوءِ ڦيرائي "بيڪن" ڪيائون ۽ پوءِ "سنڌ ٽائيمس" نالو رکيائونس، جنهنجو ايڊيٽر 1884ع ۾ سادو هيرانند هو. اها سيٺ پوڄاچيءَ ۽ ٻئي هڪ پارسيءَ سيٺ دورايجي جي پريس هئي.

ڪراچيءَ وارو ڪاليج 1887ع ۾ ڪليو، ته ان لاءِ پهريائين پرنسپال وائسلي صاحب مقرر ٿيو؛ پر ڪاليج کي منڍ کان ئي وٺي جنهن هر طرح زور وٺائڻ جي ڪوشش ڪئي، سو هڪ پارسي پروفيسر بروجرجي پادشاه هو. جو ڪاليج جو وائيس پرنسپال هو. ڪاليج جي شاگردن لاءِ هاسٽل جي گهرج ٿي، ته چندي ڪئي ڪرڻ لاءِ حيدرآباد ۾ ڪهي ويو. ديوان مينارام گدو مل چڱي رقم ڏني، ته هاسٽل تي سندس نالو پيو. هاسٽل لاءِ اڃا گهڻو پئسو ڪپندو هو، ته پنهنجي زير صدارت ڪراچي ڪاليج جي شاگردن کان هڪ اميچوئر ڊريميمٽڪ سوسائٽي ٻڌي ڪرايائين، جنهن ڊسمبر 1894ع ۾ پهريون ناٽڪ "نل دميتي" ڪيو. پوءِ هر ڪنهن سال نوان نوان ناٽڪ جا ڪتاب جوڙائي، ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ ڪيل ڪندا هئا. ائين سنڌي ساهت جو واڌارو به ٿيو، ته هاسٽل لاءِ به چڱي رقم ڪئي ٿي. اهو سڀ پروفيسر پادشاه جو پرتاب چئبو.

پروفيسر پادشاه کانپوءِ ديوان صاحب سنگهه ڇڏي سنگهه شهنائيءَ سنڌ ڪاليج کي هيڪاري وڌيڪ اوچ تي آندو، ۽ سندس ڪوشش سان چوڪريون ڪاليج ۾ داخل ٿي، اعليٰ تعليم وٺڻ لڳيون (ڏسو صفحو 85). اهوئي مڙس هو. جنهن انجنيئرنگ ڪاليج ٻڌي ڪرايو هو. انهيءَ ڪاليج لاءِ پئسو ڪپندو هوس. ته مسٽر جسٽيڊ ٽنهنجا مڙسي ڪري، مسٽر ٽنهنجا

ايدلجي دينشا جي اولاد وٽان هڪ لک رپيا آڻي ڏنس، جنهن ڪري ڪاليج تي سيٺ نادر شاهه ايدلجي دينشا جو نالو پيو. ڪراچيءَ ۾ ”لا ڪاليج“ به پرنسپال شهاڻيءَ کولايو، ۽ اهو سندس نالي پٺيان سڏجي ٿو.

هندستان جي وائسراءِ لارڊ رين جي ايامڪاريءَ (1880-1884ع) ۾ ڪيترا سڌارا ٿيا، ۽ ميونسپل سرشتو جاري ٿيو، ته ڪراچيءَ ۾ پهريون ميونسپل چونڊون ڊسمبر 1884ع ۾ ٿيون، ۽ 1885ع کان وٺي ميونسپل ڪم هليو. شروع ۾ ٽي ديوان ٽهلام ڪيمچند وزيرائيءَ ۽ پوءِ آنرل سيٺ هرچند راءِ وشنڊاس پارواڻيءَ، ڪراچي ميونسپالٽيءَ کي هڪ آدرش ميونسپالٽيءَ بڻائڻ لاءِ پاڻ گهڻو پتوڙيو. کائن پوءِ مسٽر جمشيد نسروانجي ميهٽا ڪيترا ورهيه ڪراچيءَ جو ميئر هو. ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي محلات جهڙي عمارت سندس وقت ۾ ٺهي. ڪراچيءَ جي شهر وڌائڻ لاءِ ماڻهن کي گهڻي قدر همٿايائين، ته آرٽلري ميدان، جمشيد ڪوارٽر ۽ بندر روڊ ايڪسٽينشن وارا. پاسا ايتري قدر وسيا، جو مسٽر جمشيد ميهٽا اڄ هتي وڃي طرح ”ڪراچيءَ جو معمار“ سڏجي ٿو.

ڪلفٽن يا هوا بندر تي جيڪو عاليشان ”پرامينيڊ“ ڪراچيءَ جي عام خلق لاءِ ٺهيل آهي، سو سر جهانگير ڪوناريءَ جي خرچ تي ٺهيو هو، تنهن ڪري اهو عام طرح ”ڪوناري پريڊ“ ڪوٺبو آهي. مطلب ته پارسين جيڪي وڏ ڪراچيءَ سان ڪيا آهن، سي ماڻهن کان وسرڻ جا ڪينهن.

ڪراچيءَ ۾ پهريائين پهريائين ميسرس مٽڪينان مٽڪنزي ڪمپنيءَ جا جهاز ايندا ويندا هئا. پوءِ برٽش انڊيا اسٽيم نيوگيشن ڪمپني، شيبيرڊ ڪمپني، ميسرس ايلرمن لائينس، ۽ ايشياٽڪ نيوگيشن ڪمپني جاري ٿيون. ان وقت کان وٺي مال جي آمدني ۽ روانگي جام ٿيڻ لڳي.

پهريون يورپي ڪمپنيون جن وڏي پيماني تي سنڌ مان ٻاهر مال موڪلڻ شروع ڪيو، سي ميسرس رالي برادرز، ميسرس ڪليمينٽ رابنسن ۽ اسٽراس ڪمپنيءَ وارا آهن. لوئي ڊريفس ڪمپنيءَ وارا فرينچ آهن، ۽ اهي به پنٽي ڪونه پيا. ٻيون مکيه يورپي واپارين جون ڪمپنيون گرهام ڪمپني، فاربس ڪمپني، ميسرس ڪاڪس وغيره آهن. والڪرٽ برادرز وارا سويڊن جا آهن.

ڪراچيءَ ۾ جيڪو مال ٻاهران اچي ٿو، تنهن مان ڪيترو اتر هندستان، افغانستان ۽ بلوچستان ڏي روانو ٿئي ٿو.

سنڌ گزيٽيئر مان معلوم ٿئي ٿو، ته سنه 1900-1901ع ۾ ساڍن ستن ڪروڙن روپين جو ۽ 1904-1905ع ۾ ساڍن ٻارهن ڪروڙن جو مال ٻاهران آيو هو. ساڳين پنجن ورهين ۾ روانگي تمام گهڻي ٿي. سنه 1900-1901ع ۾ ڇهن ڪروڙن ۽ ٻارهن لکن روپين جو ۽ 1904-1905ع ۾ ويهين ڪروڙن ۽ اٺونجاهه لکن روپين جو مال سنڌ کان ٻاهر روانو ٿيو هو. موجوده سنڌ گزيٽيئر 1907ع جو ڇپيل آهي. ان کانپوءِ گذريل چاليهن ورهين ۾ واپار وڌي ٿيو ٿو ۽ چاليهون ٿيو آهي.

هن وقت ڪراچيءَ جي ريلوي بندر اسٽيشن ۽ نيٽو جيٽي (جهونا بندر) جي وچ ۾ جتي چاڙهي آهي، تي اڳي هڪ وڏي پل، شاهي رستي (بندر روڊ) جي مٿان، ٺهيل هوندي هئي. انهيءَ پل جي مٿان سرڪاري ڪسٽم آفيس هوندي هئي، ۽ هيٺان، پل جي دروازن مان، گهوڙي گاڏيون ۽ بيل گاڏيون اينديون وينديون هيون، ۽ ترامون پل جي پاسي وٽان لنگهنديون هيون. ڪسٽم آفيس جي پريان پورٽ ٽرسٽ آفيس هڪ ساديءَ جڙيل جاءِ ۾ هوندي هئي. هيٺن جتي پورٽ ٽرسٽ ۽ ڪسٽم آفيس آهن، تي اڳي وير چڙهن، منهن سمنڊ جو پاڻي ايندو هو. وير لهڻ کانپوءِ آلڙ هوندي هئي. اتان پوءِ سمنڊ جو پاڻي هٽائي، هاڻوڪيون عاليشان عمارتون جوڙايائون، جي پڻ جهجهي ڪمائيءَ جون نشانيون چڻيون.

واپار کي وڌائڻ ۽ هنرن کي همٿائڻ لاءِ بئنڪون تمام ضروري آهن. يورپي لوڪن ڪراچيءَ ۾ بئنڪون به کوليون. ڪراچيءَ ۾ جهونيون يورپي بئنڪون نيشنل بئنڪ آف انڊيا ۽ مرڪنٽائيل بئنڪ آف انڊيا آهن. سنه 1902-1903ع ڌاري چارٽرڊ بئنڪ ڪلي، امپيريل بئنڪ آف انڊيا سرڪاري بئنڪ آهي. اها اڳي ”بمبئي بئنڪ“ سڏبي هئي، پوءِ گهڻي يورپي توڙي ڏيهي ماڻهن جون بئنڪون، بلڪ ڪوآپريٽو بئنڪون به کليون، جن مان ڪي زمينداري بئنڪون آهن. ڪيترا شڪارپور، حيدرآباد ۽ ٻين شهرن جا سينيون به ”بئنڪنگ“ جو ڪم ڪندا آهن، جو عام طرح ”صرائڪو ڏنڌو“ سڏجي ٿو. انهن صرائڪن جي معرفت به هر ڪنهن سال

ڪروڙها روپين جي وار ڦير ٿئي ٿي. مسلمان وياڄ وٺڻ حرام ڪري سمجهندا آهن. تنهنڪري سندن هڪڙي به بئنڪ ڪانهي.

ڪراچيءَ ۾ تيل جون ڪمپنيون يورپي لوڪن جاري ڪيون. ڪن يورپين ويهي جون ڪمپنيون به جاري ڪيون. هينئر ته يورپي توڙي ڏيهي ماڻهن جون گهڻيئي ويهي جون ڪمپنيون آهن.

حيدرآباد ۾ راجرشنڊي ديوان ڊپارٽمنٽ گدو مل جي ڪوشش سان سنڌ هندو پراويڊنٽ فنڊ ڪليو، جنهن تحسين جوڳو ڪم پئي ڪيو. پوءِ ڪن پوريءَ ڳڻ ڳوٺ بنا، ڪن وري لوڪن کي ڳڻ جي ارادي سان، فنڊ ڪوليا، ته تان قاعدا ٺهيا، ۽ سڀر ۾ سميتجي ويا!

ڪراچيءَ جو جيئن واپار وڌيو، تيئن ڪي مارواڙي ۽ ٻيا سيلينيون ڪراچيءَ ۾ اچي، اُتي هميشه جي لاءِ گهر ڪري وينا. ڪراچيءَ ۾ ڪاٿائو مڪنڊي مارڪيٽ، گورڊنڊاس مارڪيٽ، شڪارپوري مارڪيٽ وغيره هندن ڪوليون، جيئن انهن مارڪيٽن جي نالن منجهان ئي پڌرو آهي. واپار وڌڻ ڪري واپارين جون ڪي سنسٽائون برپا ٿيون، جهڙوڪ ڪراچي چيمبر آف ڪامرس، انڊين مرچنٽس ائسوسيئيشن وغيره.

ڪراچيءَ جو آدم ٽڪڙو ٽڪڙو وڌيو، ته ڪن يورپين ڪراچيءَ ۾ ”ايسٽ انڊيا ٽراموي ڪمپني“ برپا ڪئي. شروعات ۾ ٽرامن هلائڻ لاءِ گهوڙا ٻڌندا هئا. ڪي ٽرامون ماڙيءَ سان هونديون هيون. ڪيترا مسافر مٿي ماڙيءَ تي وائڻو ٿي ويهن پسند ڪندا هئا. پوءِ هاڻوڪيون ”آٽو موبائيل“ ٽرامون جاري ٿيون، ته گهوڙن ٻڌڻ جو رواج بند ٿي ويو. ٿورن ورهين کان ”بسون“ چالو ٿيون آهن، پر اڃا گهڻن بسن جي گهرج آهي.

عيسوي ويهين صديءَ جي ايجادن مان بجلي، ٽيليفون ۽ سٽيما مکيه آهن. ڪراچيءَ ۾ بجلي ڪمپني ۽ ٽيليفون ڪمپني ڪن يورپين جاري ڪيون. سٽيماڻن جا مالڪ ته ڪي عامل به آهن. مطلب ته ڪراچيءَ جي شهر هينئر ويهين صديءَ جي شروعات کان وٺي ٽڪڙي ٽڪڙي ترقي ڪئي آهي، ۽ اڄ اهو سڄي هندستان ۾ ٿيون نمبر آهي، ۽ ”اڀرندي جو ستارو“ سڏجي ٿو. بزرگ روڊ ۽ مارپور ۾ هوائي جهازن جي اڏڻ هئڻ سبب انجي اهميت هڪڪاري وڌي آهي. ڪراچي بندر سڄي ايشيا جو هوائي مرڪز

آھي. منجھس ڪيتريون ئي عمديون عمارتون ٺھيل آھن، جھڙوڪ ميربيدر ٽاور، ڊينسو ھال، ميونسپل آفيس، خالقڏنو ھال، عجائب خانو (ميوزيم)، فريئر ھال، ڪن ڪاليجن ۽ اسڪولن جون جايون وغيره. ڪراچيءَ ۾ ٽڪاڻا، مندر ۽ ديوليون بہ گھڻيئي آھن؛ پر صدر جي رومن ڪئٿولڪ چرچ جھڙي سھڻي ديول ٻي ڪا بہ ڪانھي. ڪراچيءَ جي عيدگاھ وارو ميدان جو اٽڪل پندرھن لک رپيا لھي، سو ويجهڙائيءَ ۾ ڪراچي ميونسپالٽيءَ مسلمانن کي بنا پئسن ڏنو آھي، تہ ڀلي تہ ڪراچي شھر جي شان وٿان ڪا عاليشان مسجد جوڙائين. ڪراچيءَ جي ڪھاڻيءَ سان گڏ ھيءُ ڳالھ ھاڻائڻ بہ ضرور آھي، تہ ھندستان جي ٽپال جي ٽڪلين جوڙڻ جو رواج ڪراچيءَ مان شروع ٿيو ھو.

ٽپال جون ٽڪليون:

سر بارٽل فريئر جيترو پئسو سڌارن ڪرڻ ڀلي ٿي خرچيو تيترو ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ڪونہ ٿي ڏنس. ان وقت ھندستان ۾ رواج ھو، تہ ٽپال پھچائڻ وقت ٽپال جو خرچ وصول ڪندا ھئا. سر بارٽل ھيئن ڪيو جو پنھنجون ٽپال جون ٽڪليون جوڙايائين. ھر ھڪ ٽڪليءَ تي تير جي شڪل نڪتل ھئي، جيئن اڄ بہ سرڪاري پينسلن، اسٽيلن وغيره تي تير جو نشان آھي. انھيءَ تير جي پاسي کان ”سنڌ ڊسٽرڪٽ ڊاڪ“ لفظ ڇپايائين. اھي ٽڪليون ٽن رنگن جون ڇپايائين، ۽ حڪم جاري ڪيائين، تہ آئيندي جنھن بہ ماڻھوءَ کي خط پٽ موڪلڻو ھجي، سو لفافن تي اھي ٽڪليون، وزن پٽاندر، اڳواٽ ھڻي. ان وقت سنڌ ۾ ٽپال آفيسون تمام ٿورن ھنڌ ھونديون ھيون، ۽ ھاڻوڪي وانگر ٽپال جا دٻا ٿوري ٿوري مفاصلي تي ڪونہ ھوندا ھئا. انھيءَ سبب ھيءُ حڪم بہ جاري ڪيائين، تہ جن ھنڌ ڪا ٽپال آفيس نہ ھجي، تن ھنڌ ماڻھو انھن ٽڪلين لڳل خط پوليس جي ٿاڻي تي، يا جيڪا بہ سرڪاري آفيس ماڻھن کي ويجهي ھجي، تنھن ۾ پھچائين. پوليس جي ٿاڻيدارن ۽ ٻين سڀني سرڪاري عملدارن کي حڪم ڪيائين، تہ جيڪي خط پٽ توھان کي ملن، سي پنھنجن ماڻھن جي ھٿان ويجهي ٽپال آفيس ۾ پھچائي ڏجو، تہ ھو پاڻيھي واسطيدار ڌرين کي پھچائيندا. انھيءَ بندوبست سبب ھر

ھڪ پوليس ٿاڻو ۽ ھر ھڪ سرڪاري آفيس ۾ ٽي ”ٽپال جو دٻو“ ٿي پيئي. انهيءَ ۾ سرڪار جو خرچ ڪونه ٿي ٿيو، پر پيدائش نهايت گهڻي ٿي ٿي. ائين سڄي هندستان ۾ پهريون سنڌ جو پرڳڻو هو جنهن ۾ ٽپال جي ٽڪلين ڪم آڻڻ جو رواج جاري ٿيو. پوءِ اسٽامپ آڪٽ عمل ۾ آيو، ته سيپٽمبر 1854ع کان وٺي اهي ٽڪليون بند ٿي ويون ۽ نيون ٽڪليون ڪارڊ ۽ لفافا ڇالو ٿيا.

سنڌ جو تختگاه ڪراچي:

سنه 1847ع ۾ سنڌ جو پرڳڻو بمبئي کاتي سان لاڳو ٿيو (ڏسو صفحو 53)، ۽ 1936ع ۾ بمبئي کان ڇڄي فار ٿيو، ته سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ڪراچيءَ جو شهر ٿيو. سنڌ وزارت لاءِ ڪي معزز عامل ۽ پائيند وزير مقرر ٿيا. سنڌ اسيمبليءَ جو پهريون اسپيڪر آئربل ديوان پوڄسنگهه پهلاجائي هو؛ پر سگهوئي پوءِ 1938ع ۾ سائينءَ جي گود ۾ وڃي سڪي ٿيو. ڪيترو وقت سنڌ اسيمبليءَ جي ڊيوٽي اسپيڪر پيٽل شريمني جيئي ٻائي تلسيداس سپاهيملائي هئي، جا ڳالهه سنڌ جي ھندن لاءِ عام طرح، ۽ سنڌ جي هندو نارين لاءِ خاص طرح، فخر جو باعث آهي.

ڪراچيءَ جو آئيندو:

15 آگسٽ 1947ع کان وٺي ڀارت ڪنڊ کي ٻن ڀاڱن ”هندستان“ ۽ ”پاڪستان“ ۾ ورهايو اٿن. پاڪستان جو تختگاه به ڪراچيءَ جو شهر ٿيو آهي، ته انجو رنگ روپ اڻ ڀڄو ڦرندو.

پاڪستان جي مرڪزي سرڪار لاءِ آفيسون ۽ عملي لاءِ جايون ڪي جڙيون آهن، ۽ ڪي جڙن پيون. هندستان جي جن پرڳڻن ۾ مسلمان ٿورا آهن، تن مان اڌ لک کن ته هينئر ئي اچڻا هئا، پر ڪراچيءَ ۾ هن وقت جاين جي تنگيءَ هئڻ سبب انهن جو اچڻ مهمل ٿيو آهي. انهيءَ لاءِ ڪوآپريٽو سوسائٽيون برپا ٿيڻيون آهن، جي ڪن جايون جوڙائي ڏينديون. بمبئي، ڪاٺياواڙ ۽ گڏيل علائقن جي ڪن لکاپتي مسلمان واپارين ڪراچيءَ ۾ وڏن ڪارخانن کولڻ جو ارادو اڳيئي ظاهر ڪيو آهي. هنرن جي

ٻاري ۾ خود سنڌ سرڪار جون ڪي وڏيون رٿون اڳيئي رٿيل آهن. هڪ وڏي اسٽيٽ جاري ٿيندي، جا هنرن کي زور وٺائيندي. ڪپڙي اٺڻ جي ٽن ”ملن“ کولڻ جي منظوري سنڌ سرڪار ڏني به آهي. اهڙن وڏن ڪارخانن کولڻ لاءِ منگهي پير واري رستي ڏي گهڻي ئي پٽ پيا آهن، تنهن ڪري اهو ويران پاسو چڱيءَ ريت وسندو.

ڪراچيءَ ۾ ”ريڊيو براڊڪاسٽنگ اسٽيشن“ هينئر ئي بريا ٿيڻي آهي. چئن جهازن جوڙڻ جو ڪم به جلد چالو ٿيو آهي.

ڪراچيءَ جو آدم اڳيئي ٽڪڙو ٽڪڙو پئي وڌيو، ۽ هن وقت (1947ع ۾) ڪراچيءَ ۾ ڇهه لک کن آدم آهن. ٿورن ئي ورهين ۾ اهو وڌي ڏهه لک ٿئي، ته عجب ڪونهي. هيترن ماڻهن جي رهڻ لاءِ ۽ نون ڪارخانن کولڻ لاءِ جايون جڙنديون، نوان رستا ٺهندا، نيون بازاريون، ڇاپون ۽ مارڪيٽون کلنديون ۽ نوان اسڪول جاري ٿيندا، ته ڪراچيءَ جي رونق ئي ٻي ٿي پوندي.

هن وقت ڪراچيءَ ۾ ملير جي ڪوهن ۽ هاليجي ڍنڍ مان پيئڻ لاءِ پاڻي اچي ٿو. آدم وڌندو، ته پاڻيءَ لاءِ اڳواٽ ئي ضرور ڪي جوڳا بندوبست ٿيندا. ملير ۾ ڀاڄين جي پوک هاڻوڪي کان ٿيڻي چوڻي ٿيندي. ان پوک لاءِ سنڌ سرڪار اڳيئي لوئر سنڌ براج کولڻ جو ارادو ڪيو آهي. مطلب ته سنڌ ۾ ڪيتيءَ ۽ هنري واڌاري جون رٿون جنهن وقت عمل ۾ اينديون تنهن وقت سنڌ جو عام طرح، ۽ ڪراچيءَ جو خاص طرح، روپ رنگ بدليو، ۽ بينگال ۽ يونائيٽيڊ پروونسز وانگر سنڌ هڪ گتيل پرڳڻو ٿي پوندو.

سنڌونديءَ جي رستي واپار:

قديم زماني کان وٺي پنجاب ۽ سنڌ جي وچ ۾ ڪيترو واپار سنڌونديءَ جي رستي هلندو هو، ۽ واپار جو مکيه مرڪز الور تعلقو روهڙي هوندو هو، جو هندن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هوندو هو. سنه 962ع ۾ الور طرف خوفناڪ زلزلو ٿيو، جنهن سکر ۽ بکر وارا ٽڪر به ٽوڙي ڇڏيا! ان وقت ڪيترا ماڻهو الور مان لڏي، روهڙيءَ ۽ بکر ۾ وڃي رهيا (ڏسو ڀاڱو پهرئون، صفحو 59). سکر گهڻو پوءِ وسيو.

پراڻو سکر:

ھجري سنہ 927 (1520ع) ۾، ميرزا شاھ بيگ ارغون جي وقت ۾، بکر ھڪ وڏو شھر ھو، ۽ سکر ھڪ ڳوٺڙو ھو. ھجري سنہ 983 (1575ع) ۾ اڪبر بادشاھ جي حڪم سان، محب علي خان ۽ مجاھد خان بکر ۽ روھڙيءَ جا حاڪم ٿيا، ۽ کيسو خان، سکر جو حاڪم ٿيو.

تحفۃ الڪرام ۾ ڄاڻايل مٿين حقيقتن مان ظاھر آھي، تہ عيسوي سورھين صديءَ جي شروعات ۾ سکر وسيو ھو، ۽ پنجاھ کن ورھين ۾، ڳوٺڙي مان ڦري شھر ٿيو ھو، جنھن ڪري ان لاءِ ڌار حاڪم مقرر ٿيو ھو. پوءِ نئون شھر ٻڌو، تہ اڳيون شھر ”پراڻو سکر“ ۽ نئون ٻڌل شھر ”نئون سکر“ سڏجڻ ۾ آيو.

نئون سکر:

سنہ 1836ع ۾ انگريزن شاھ شجاع الملڪ جي مدد لاءِ لشڪر موٽايو ھو (ڏسو صفحو 109)، ۽ مير نصير خان کان بکر جو قلعو اڌارو ورتو ھئائون. ڊسمبر 1842ع ۾ ميرن سان ٻيو عھدنامو ڪري ڪراچي، ٺٽو، روھڙي، بکر ۽ سکر ھميشہ لاءِ ورتائون (ڏسو سنڌ گزيٽيئر، صفحو 126). سنہ 1843ع ۾ سر چارلس نيپيئر سنڌ فتح ڪئي، تہ کيترو لشڪر ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ موڪليائين (ڏسو صفحو 74، 109 ۽ 110).

سر چارلس نيپيئر سکر ۾ بہ لشڪر رھائڻ جي ضرورت سمجھي. درياھ جي ڪناري کان وٺي ٽڪريءَ تائين ڪيترا ڪڇين، نمڻ وغيره جا وڻ بيٺل ھئا؛ سي ڳچ قدر وڍائي اتي پنھنجي لشڪر جي چانوٺي وڌائين. منزل گامھ کان وٺي ٽڪريءَ جي ڇيڙي تائين لشڪر لاءِ بوراڪون، گدام، موديخانا وغيره ٺھيا، تہ ھيءُ نئون ٻڌل شھر ”ڇيڙي“ (چانوٺي) سڏجڻ ۾ آيو.

ملٽري وارن سکر وسايو، تہ پھرين ئي ڏينھن کان وٺي سندن کاڌي خوراڪ لاءِ سامان پراڻي سکر وارن واپارين کي پھچائڻو پيو. کين چڱي

ڪمائي ٿيندي. ڏسي، روهڙيءَ جا ڪي واپاري ڏينهن جو اچي وڪري ڪري، پوءِ شام جو موٽي ويندا هئا. پوءِ ٻين پاسن جا هندو آيا، ۽ سکر ۾ پنهنجا دڪان ڪڍي ويٺا. جيڪي هندو لاڙ کان آيا، تن جي نالي پٺيان اڄ تائين سکر جي هڪ بازار ”لاڙاڻڪي بازار“ سڏجي ٿي. ٻيا ڀاڙا آيا، جن جي نالي پٺيان ”ڀاڙاڻڪي بازار“ ڪوٺجي ٿي. ڪي مارواڙي به هاڻوڪي ڪاٻڙي بازار طرف پنهنجون جايون جوڙائي ويٺا، جنهن ڪري اها اڄ تائين ”مارواڙي بازار“ سڏجي ٿي. ڪراچيءَ کان ڪي پارسي ۽ ڪوڄا (خواجہ) به آيا. پارسي ۾ مان هڪ سينٽ ليمجي هو، جنهنجو گهر سکر ۾ ٽڪڙيءَ تي هوندو هو. سندس گهر جي نزديڪ جنهن چاڙهيءَ تان ماڻهو لهندا چڙهندا هئا، سا اڄ تائين سندس نالي پٺيان ”نيمجي (ليمجي) چاڙهي“ ڪوٺجي ٿي. ڪوڄن جتي پنهنجو پاڙو ٻڌو، سو اڄ تائين ”ڪوڄن جو پاڙو“ سڏجي ٿو. اهي نالا اڄ تائين ڄاڻاڻين ٿا، ته سکر ڪيئن اسريو.

سکر اڃا اسرڻ شروع ڪيو، ته 1845ع ۾ اُتي وبا پيئي. ملٽري کاتي جا ڪيترا ماڻهو مئا، ته سر چارلس نيپيئر باقي رهيل لشڪر يڪدم ٻين هنڌ روانو ڪري ڇڏيو، جنهن ڪري ملٽري بوراڪون، گدام، مودرخانا وغيره خالي ٿي ويا! سکر جي واپارين کي جن وٽان جهجهي ڪمائي پئي ٿي، سي ملٽري کاتي وارا هليا ويا، ته ٻيو ڪو شهر جيڪر انهيءَ دم ڦٽي وڃي ها، پر هتي ائين نه ٿيو. تنهن سکر درياھ شاھ جي هنج ۾ بيٺو آهي، ۽ خشڪيءَ جي رستي به واپار لاءِ واٽون اٿس، ته هتي آسانيءَ سان جهنگل مان ڦري منگل ٿيو.

اڳي سڄيءَ سنڌ ۾ ماڻهو عام طرح ڪوٽلن بدران ڪنڊيءَ، لٽيءَ، ٻير وغيره جون ڪاٺيون ٻاريندا هئا. اڃاين جي ڪامن، ٽئين، دروازن ۽ درين لاءِ ٻير، ۽ ٽيڪن ۾ بهڻ ڪم آڻيندا هئا. سکر جا واپاري ٻيڙين جي رستي جلاو ڪاٺيون، ٻيڙ جون دوڳيون، ۽ ٻيو عمارتي ڪاٺ ٻاهر موڪلڻ لڳا. سکر ۾ جنهن هنڌ پبلن مان ڪاٺ گهرائي ستيون ڪري رکندا هئا، سو هنڌ اڄ تائين ”ڪاٺ مڏي“ سڏجي ٿو. ريل جا رستا ڪليا، ته نه رڳو سنڌ ۾ گهڻن هنڌ، پر پنجاب، ڪوئيٽا ۽ چمن ۾ به ڪن وڃي ڪاٺ جا ڪارخانا کوليا. ساڳيءَ ريت ڪڻڪ، ڪپھ، ٺاس وغيره ٻاهر موڪلڻ لڳا. ڪراچيءَ

مان ڪپڙو، مرچ مصالحا وغيره گهرائي، ڪجهه شهر جو شهر ۾، ته ڪجهه ۾ وارن شهرن ۽ ڳوٺن ۾، نيڪال ڪندا هئا. سکر ۾ انهن سڀني جنسن جون منڊيون هونديون هيون، جن ۾ ڪن لکن رپين جو واپار ڏهاڙي هلندو هو. رپين ڳڻڻ ۾ وقت لڳي ٿو، تنهنڪري سکر جا ڪيترا واپاري، وقت بچائڻ لاءِ "ڪانئن ۾ رپيا توري ڏيندا وٺندا هئا. (ڏسو "سکر سونهارو" صفحو 41). مطلب ته آڱ ڳاڏين جاري ٿيڻ کان اڳيئي، درياھ شاھ جي ديا سان، سکر ۾ وڏي پيماني تي واپار هلندو هو. ان لاءِ هڪ سبب هي به هو، ته انگريزن جي صاحبيءَ جي شروعات ۾، ڪوٽڙيءَ کان وٺي، بلٽان تائين آگيو هئا، سکر هڪ مکيه بندر هوندو هو ۽ واپارين ۽ ٻين کي اُتي اچڻ وڃڻ جي گهڻي سهوليت هوندي هئي (ڏسو صفحو 58).

"سکر سونهارو" نالي هڪ ڪتاب مسٽر پيرسرام ويروئل مستند نهايت گهڻي محنت ڪري جوڙيو آهي، تنهنجي صفحي 31 ۾ لکيو اٿس، ته "پاڻي سيروءَ واري چونڪ جو ميدان هڪ شاهي ڪڏو هو، جنهن ۾ برسات جو پاڻي اچي ڪٺو ٿيندو هو، جو ميونسپالٽيءَ آهستي آهستي پراڻي ڇڏيو." وري صفحي 32 ۾ لکيو اٿس، ته ٽنن جي چونڪ ۾ ٽنن جا شاهي وڻ هوندا هئا، جنهن ڪري "ٽنن جو چونڪ" نالو پيس. هيءَ سکر جا اوائلي ستارا ڄڻا، ۽ اوائل ۾ سکر ۾ ميونسپالٽي هئي. ڪانه. حقيقت هن ريت آهي ته سنه 1846ع ۾ سپر چارلس نيپيئر ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ "حفظ صحبت جا بورڊ" Board of Conservancy برپا ڪرايا هئا، ۽ سکر ۽ ٻين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ صفائي، روشنائي وغيره جو بندوبست پنڄاڻتيون ڪنديون هيون. (ڏسو سنڌ گزيٽيئر، صفحو 465). سکر وڌيو، ته سنه 1856ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر سر ٻارٽل فريئر هتي به هڪ اهڙو بورڊ برپا ڪيو جنهن سکر جي ٽڪريءَ جو اهو هيٺيون پاسو ستاري، دڪانن ۽ ٻين جاين جوڙائڻ جي لائق ڪيو هو. سکر جو "فريئر روڊ" سندس نالي پٺيان سڏجي ٿو.

اڳتي سکر جو شهر شڪارپور ضلعي جي حد ۾ ليکيو هو (ڏسو صفحو 53). سنڌ جي ڪمشنر ارسڪن صاحب ڏٺو ته شڪارپور جي ڀيٽ ۾ سکر جي آب هوا وڌيڪ سٺي آهي. تنهنڪري سرڪاري عملدارن جي صحت جو خيال ڪري. سنه 1883ع ۾، ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر شڪارپور

بدران سکر ڪيائين، ته سکر ۾ نيون آفيسون ۽ بنگلا جڙيا، آدم وڌيو ۽ تنهن سان گڏ واپار به وڌيو. خود شڪارپور جو ڪيترو واپار ڇڪجي سکر ڏي آيو. ريلوي جو هيڊ ڪوارٽر جو هاڻ لاهور ۾ آهي، سو به سکر ۾ ٿيو، ۽ ساڳي سال 1883ع ۾، ريلوي ورڪشاپ کلي. ريلوي ملازمن لاءِ ڪوارٽر جڙيا. منجهائن ڪيترا يورپي ۽ ٻيا ڪرستان هئا، تن لاءِ اول رومن ڪئٿولڪ چرچ هائوڪي ليوکس پارڪ وٽ جڙي. پوءِ پرايسٽنٽ چرچ به جڙي، جا هائوڪي سٽي ڪورٽ وٽ آهي. سکر جي يورپي لوڪن پنهنجو جيمخانو کوليو، ته اهو وجهه ڏسي سينٽ پالنجيءَ نالي هڪ پارسيءَ سکر ۾ برف شاپ کولي. سکر جي واپارين يورپين ۽ ٻين ڪرستانن جي گهرج جون شيون گهرائي، وڪري لاءِ موجود رکيون. انگريزي شراب جون ڇاپون به شايد اول سندن ڪري کليون هيون.

ريلوي ورڪشاپ ۾ ڏهاڙي تي چار هزار ڪمي ڪم ڪندا هئا. انهن غريب آباد وسائي. منجهائن گهڻا پنجابي هئا. سکر جا واپاري ملتان جي گهڻيلا ۽ ٻيون سندن گهرج جون شيون گهرائي انهن جو وڪرو ڪرڻ لڳا. انهن پنجابين جي ڪري پنجاب جي سنڌي لوڻ جو واهيو سکر ۾ وڌيو. سنه 1884ع ۾ سکرڪار لوڻ جو گذار سکر ۾ کوليو. سنه 1910ع ۾ سنڌي شراب جي وڪري لاءِ ”ويئر هائوس“ (گذار) به کليو.

اڳي بلوچستان، افغانستان ۽ وچ ايشيا کان قافلا شڪارپور ۾ ايندا هئا. سنه 1880ع کان وٺي 1988ع تائين رڪ اسٽيشن کان وٺي سبيءَ تائين ريل جو رستو ٺاهي تيار ڪيائون، ته انهيءَ پاسي جو ڪيترو واپار سکر ڏي ڇڪجي آيو. آڻي ميوي ۽ سڪل ميوي جو واپار ان وقت کان وٺي سکر ۾ زور ٿيو.

سنه 1878ع کان وٺي اڳ گاڏيون روھڙيءَ کان ملتان ۽ دهليءَ ڏانهن اينديون وينديون هيون؛ باقي سکر ۽ روھڙيءَ جي وچ ۾ سنه 1888ع تائين هڪ جهاز هلندو هو، جو مسافرن کي پٽڻ اڪاري پار ڪندو هو. پوءِ لئسنڊائون پل جڙي جا سڄيءَ دنيا ۾ پيو نمبر پل ليکجي ٿي. ان جي کولڻ جو مهورت 27 مارچ 1889ع جي لارڊري ڪيو هو. اها پل جڙي ته روھڙي ۽ سکر هڪٻئي کي پاڪر پائي اچي گڏيا، ۽ سکر جو شهر ملتان ۽ دهلي،

سان بہ ڳنڍجي پيو. ائين واپار هيڪاري وڌيو. سکر واري پل جڙڻ کان
ڪجهه وقت پوءِ مان سکر ويس، تہ ڏٺم، تہ ڪيترن ماڻهن هن سھڻيءَ پل
ڏي عجب وڃان وات ڦاڙي پئي نھاريو! انهيءَ عجب وڃان ڪن راڳ ٺاھيا
هئا: هڪ راڳ جو ٿل آڇ تائين ياد اٿم:

سکر واري پلڙي ٻڌائون، خواجہ مٿان پل،
وڃي ڏسو اسرار صاحب جو، سکر واري پل!

ڪوٽڙيءَ ۽ سکر واري ريل جي رستي ۾ وقت بوقت گھارا پوندا هئا.
تنھنڪري پيو ريل جو رستو حيدرآباد کان روھڙيءَ تائين 1896ع ۾
کوليائون. پل تان آڳ ڏاڏيون سکر ڏي اچڻ وڃڻ لڳيون تہ ماڻهن توڙي مال
جي آمدرفت جو هيڪاري وڌيڪ سھنج ٿيو.

سکر لاءِ جيڪي ڪليڪٽر وقت بوقت مقرر ٿيا، تن مان بہ ڪن
سکر سان پنھنجا پال پلایا. منجھان هڪ ڪرنل ميو هو، جنھن ھاڻوڪو
عمدو پڪو بندر ٻڌايو ۽ اتي وڻ پوکيائين، جنھنڪري اھو ”ميسويندر“
سڏجي ٿو. ڪيترو وقت مسٽر واليس سکر جو ڪليڪٽر هو. هن صاحب
ميسونسل آفيس جي ھيٺان ٽڪري ٽڪائي سڌو رستو ڪرايو، جو نهايت
سھڻو پيو لڳي ۽ آمدرفت جو بہ وڏو ٿي سھنج ٿيو آھي. سکر جو ”واليس
گنج“ سندن نالي پٺيان ڪوٺجي ٿو.

سنہ 1924-25ع ۾ سکر براج ٺھڻ جو ڪم شروع ٿيو، جنھنجي ڪولڻ
جو مھورث 13 جنوري 1932ع تي ٿيو. انهيءَ براج جي ٺھڻ ڪري سکر جو
شھر سڄيءَ دنيا ۾ مشھور ٿيو آھي. انهيءَ پاسي اڳي جھنگلي وڻ ٿن پيٽا
ھوندا هئا، ٻئي وڏائي، ”براج ڪالوني“ ٺاھي اٿن، تہ شھر هيڪاري وڌيو
آھي.

سڄيءَ سنڌ ۾ پهريون ماسٽر ھريسنگھ ڊنگو مل سکر وارو هو،
جنھن 1885ع ۾، سکر ۾، پنھنجو ڪتب خانو کوليو هو. ٻئي سال منشي
پوڪرڏاس شڪارپور ۾ پنھنجو ڪتب خانو کوليو. ٻئي صاحب لاھور مان
ڪتاب ڇپائيندا هئا، جي ”لٿو“ يا پٿر جي ڇاپي ۾ ھوندا هئا. حيدرآباد
جھڙي شھر ۾ بہ آڪٽوبر 1896ع ۾ ديوان ڪندمل منگھرسنگھ لوهي

ڇاپخانو گهراڻي، ”قيصريه پريس“ کلي هئي، نه ته تنهن کان اڳ، ڪراچيءَ کانسواءِ ٻئي ڪنهن به شهر ۾ نڪو ڪو هو لوهي ڇاپخانو، نڪا ڪا روزاني يا هفتيوار اخبار، جنهن ڪري ماڻهن ۾ قومي جاڳرتا به خير ڪا هئي. اڳي سکر ضلعي بلڪه سڄيءَ اپر سنڌ ۾، شڪارپور کانسواءِ، ٻيو ڪٿي به هڪڙو به هاءِ اسڪول ڪونه هوندو هو، تنهنڪري هاڻوڪي وانگر هيترا تعليم يافته هوندا ئي ڪين هئا.

سنه 1895ع ۾ مان سکر جي سالت ڊيپو (لوڻ گدام) ۾ ڪلارڪ هوس. ان وقت جي سکر ۽ هاڻوڪي سکر جي وچ ۾ زمين آسمان جيترو ٿيڻ لڳي هئي. سڄي شهر ۾ اڪثر رڳو مٽيءَ ۽ ٽيڪن جون جڙيل جايون هونديون هيون. سکر جي سڀني سرڪاري ڪاتن ۾ ڪيترا ڪامنورا حيدرآبادي عامل هوندا هئا، ڪي وڪيل به حيدرآبادي، ته ماستر به حيدرآبادي.

سکر ۾ جيئن تعليم يافتن جو تعداد وڌيو آهي، تيئن پنهنجي شهر جي رونق به وڌائي اٿن. اهو ساڳيو سکر جو شهر، جنهن ۾ اڳي ساديون سوديون جايون هونديون هيون، تنهن ۾ اڄ ڏسو ته پڪسرين عمندين عمارتن جي جهرمر لڳي ويئي آهي. پرميشوري پاڻي چانڊواڻي گرلس هاءِ اسڪول جي عاليشان عمارت سڄي ٽڪريءَ جو سينگار آهي، لٽرسِي ٽاور ۽ سينڊرناس ڏيئو مل ٽاور شهر کي ڪافي بيٺا آهن، ۽ پارڪن ۽ وندرگاهن هڪاري مڇ مچائي آهي. هتي جي بندر جو نظارو ته اڳيئي ڏسڻ وٺان هو، وٽن ان کي هڪاري رونقدار ڪيو اٿن. اهڙن ڪمن ۾ ڪن ڏاڻي پرشن پئسي جي چڱي مدد ڪئي آهي.

شهر جي ماڻهن نون ڪارخانن کولڻ سان ته گهڻا ئي ڪينهي. ريشمي ڪپڙي اٿڻ، هونڙي، ائلبوميم جي باسٽن، لادين يا رنگين فرشي سرن (ٽائلس)، بسڪوٽن، ڪئمڙن، چاڪليٽن، سگريٽن وغيره جا ڪارخانا ڪولي، واپار کي ايتري قدر وڌايو اٿن، جو اڄ ڪراچيءَ کان پوءِ ٻيون نمبر سکر بندر ليکجي ٿو.

سري ساد پٺلي جي ڪري سکر هڪ تيرت جو اسٽان آهي.

خشڪيءَ جي رستي واپار

شاھي رستا:

خشڪي، جي رستي واپار ھلائڻ لاءِ، ماڻھن ۽ قافلن جي آمدرفت جي سھنج خاطر، اڳي ھيٺيان شاھي رستا ٺھيل ھوندا ھئا، جي اڄ تائين آھن.

ڪراچيءَ کان ٺٽو ۽ سيوھڻ:

ڪراچيءَ جي ٺٽي ناڪي وٽان ھڪ شاھي رستو ٺٽي وڃي ٿو، جتان پوءِ جھرڪن، ڪوٽڙيءَ، مانجهند ۽ لڪيءَ کان سيوھڻ وڃي ٿو. ڪراچيءَ جي سيوھڻ ناڪي وٽان پيو ھڪ شاھي رستو آھي. اڄ ڪلھ موٽرون ۽ بسون انھيءَ رستي کان ملير، ڳوٺ گھاري تعلقي ميرپورساڪري ۽ ٺٽي ڏي وڃن ٿيون؛ پر ھيءُ جھونو رستو پوءِ ڪوٽڙي ڊويزن جي ٿاڻي بولا خان کان ڪوھن کن پريان، لڪيءَ ۽ کيرٿر جبلن جي وچ واريءَ ماٿر مان، سيوھڻ ڏي وڃي ٿو، ٻئي رستا سيوھڻ ۾ وڃي گڏجن ٿا.

سيوھڻ کان شڪارپور ۽ جيڪب آباد:

سيوھڻ کان شاھي رستو دادوءَ، لاڙڪاڻي، شڪارپور کان جيڪب آباد وڃي ٿو؛ پر مٿي ذڪر ڪيل سيوھڻ واري جھوني رستي مان، سيوھڻ کان اوڀر ۾ ھڪ ٻيو شاھي رستو ٺٽي ٿو، جو منڇر ڍنڍ جي ڏکڻ وٽان ڦري جوهيءَ، ڪڪڙ، ميهڙ، نصيرآباد ۽ رتيديري مان لنگهي، شڪارپور ۽ اتان جيڪب آباد وڃي ٿو.

حيدرآباد کان روھڙي ۽ ملتان:

حيدرآباد ۾ ڦليليءَ جي ڪاري ڦڙدي وٽان ھڪ شادي رستو مياڻي، مٽياري، هالا ۽ سعیدآباد کان سڪرنڊ، قاضي احمد، دولت پور، موري ۽ ڳوٺ سدوھا نعلني موري کان نوشهري فيروز، پريا، لاکا ۽ هالاڻي تعلقي

ڪنڊياري مان لنگهي، خيرپور رياست مان روھڙيءَ ۾ انهيءَ هنڌ اچي ٿو، جتي مهاشيه هاسارام بمناڻي جي يادگيريءَ قائم ڪرڻ لاءِ "پارڪ" (باغچو) ٺهڻ آهي. اهو رستو "بمناڻي پارڪ" وٽان پني عاقل، گهوٽڪي ۽ ٻاٺڙي کان بهاولپور رياست مان سنڌو ملتان ("مول آستان") وڃي ٿو. اهو رستو اهڙو سڌو ۽ ڪشادو آهي جو واٽ تي ڀلجڻ لاءِ ڪنهن کي سبب ئي ڪونهي. جنهنڪري چوڻي آهي، ته "انڌن به وڃي ملڪان لڌو آهي." هاڻوڪن عاملن ۽ پائيندين مان ڪيترن جا وڏا، پنجاب کان سنڌ ۾، اها واٽ وٺي آيا هئا.

لکپت وارو رستو:

ڪراچي، حيدرآباد ۽ ٻين ڪن هنڌن جي واپارين جون ڪوٺيون لکپت ۾ هونديون هيون. اوڏهين نئي کان ويندا هئا. نئي کان تي ڪوه پري سڃاڻل وارو پٽڻ آهي، سو لنگهي مغليين تعلقي جاتيءَ جي پريان ڪوري ڪاري اُڪري، ته لکپت وڃي پهچيو. نارائڻسر ۽ ڪوٽيسر به ايڏهين آهن (ڏسو صفحو 10 ۽ 11).

حيدرآباد کان جوڌپور:

حيدرآباد کان تنڊي الھيار، ميرپورخاص، شادي پلي ۽ امرڪوٽ تائين چڱو رستو آهي. امرڪوٽ کانپوءِ واريءَ جو پٽ ڪري گڊڙي تعلقي ڇاچري ڏي وڃبو آهي، جتان جوڌپور ساڍا ستتيهه ڪوهه آهي.

شوقين شهر شڪارپور

شڪارپور جو وسڻ:

شڪارپور ۾ اڳي گهاٽا ٻيلا لڳا پيا هوندا هئا. اهو دائودپوٽن جو شڪارگاهه هو. ڳوٺ لکيءَ کان وٺي خانپور تائين سمورو ملڪ سندن هو. ٻاٺڙي جي مهر ذاب وارن ڳوٺ لکي کائڻ ڪسبو. ته دائودپوٽن ساڻن ڌوڙهي.

’ اهو موتائي ورتو. انهيءَ سوپ جي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ هتي جا پيلا وڌائي. سنه 1617ع ۾ هڪ شهر ٻڌائون، جو شڪارپور سڏجي ٿو. پنجاب مان آيل ھندن مان اول چئن آڪھين وارا شڪارپور ۾ اچي رهيا، جنهنڪري اڄ تائين چون، ته ”چگھ، ماکينجا، چاولا، چوئين ذات بجاج“. وڌيڪ حقيقت لاءِ ڏسو ياڳو پهريون، صفحو 76 ۽ 131 کان 135.

شڪارپور جو واپار:

شڪارپور جو نئون شهر وسيو، ته ماڻهن لاءِ پهريائين ته ڪيئي کاڌو. پري پري جا زميندار وهن تي ان لڏائي، شڪارپور ۾ وڪري لاءِ موڪليندا هئا. پوءِ شڪارپورين پاڻ به ان پوک ايتري ته ڪئي، جو اڄ به ڏسو، ته شڪارپور جي استور گنج کانپوءِ وڏي شاهي ان بازار آهي. شڪارپورين باغ به پوکايا، ته ڀاڄيون ۽ ڦل ڦول به ڄام ٿيا.

ڳوٺ لڪي، گڙهي ياسين ۽ ٻين آسپاس وارن ڳوٺن ۾ ڪوري اڳيئي هئا. لڪيءَ جي جوڙي (هاڻ عام طرح چئون ”کاڌي“) ۽ لڪيءَ جا ڪوري مشهور هوندا هئا. اهي سهڻيون سونسيون به اُٿندا هئا، جن جو تر ڳاڙهو ۽ ڪارو هوندو هو. اچي جوڙي، اچي توڙي سادي، جندرن کان به ايندي هئي. جندرن کان قافلا ايندا هئا، ۽ ڪپڙي جو واپار گهڻو ئي هلندو هو. بخاري کان بخاري چيٽون، بخاري قناوڙ، گلبدن، گلپهرا، اطلس ۽ ڪيمخاب آئي سڄيءَ سنڌ ۾ چالو ڪيائون، ته ڏهاڙي هزارها رپين جي وڪري رڳو انهن ريشمي ڪپڙن جي ٿيندي هئي. بخاري کان قبروان ڪلف به ايندائون جن جو به سڄيءَ سنڌ ۾ چڱو ئي ڪاپو ٿيڻ لڳو.

پندر عباس ايران جي حد ۾ آهي، تنهن مان اڪثر غالينچا آيندا هئا. ايراني غالينچا به سنڌ ۾ شڪارپورين مشهور ڪيا. غالينچن جو واپار نهايت وڏي پيماني تي هلندو هو، ۽ انهي واپار ڪيترن شڪارپورين کي ساڄو ڪري ڇڏيو. پندر عباس سان واپار ڪرڻ ڪري پاڻ به ”بندري“ ڪوٺجڻ لڳا. آيا جهڙوڪ سيٺ چيتنداس بندري. ميان دين محمد ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ شڪارپور ۽ سبيءَ جا حاڪم بني بجا افغان هوندا هئا، تنهن ڪري هاڻوڪن شڪارپورين جا وڏا پٺاڻ

سان وڻج واپار ڪرڻ تي هريل هوند هئا. ميان نور محمد ڪلهوڙي پنهنجيءَ صاحبيءَ جي اوائل ۾ سبيءَ وارو پاسو پنهنجي تابعي ڪيو؛ پر 1737ع ۾ نادر شاهه بادشاهه ڪانئس سبي ڪسي، اتي هڪ افغان حاڪم مقرر ڪيو. ائين شڪارپورين جو پٺاڻ سان وڻج واپار جو ناتو هلندو آيو. پشتو ٻولي به چڱي سڳي پيا. ڪوئيٽا ۽ چمن جي وچ ۾ قلعو عبدالله آهي، اتي جي پٺاڻن سان ميوي جو سودو ڪرڻ لڳا. پٺاڻن کي چڱو لاپ ٿيو. ته سندن ڏاڻ هري. پوءِ ته ڪيترا پٺاڻ پاڻمرادو آلو توڙي سڪو ميوو، گيهه، پشم، ڪچو ريشم، رنگ وغيره قنڌار ۽ ٻين هندن کان شڪارپور ۾ آڻيندا هئا. شڪارپوري ڪچو ريشم ڪٿائي ۽ رڱائي، سنڌ ۾ ٻين هنڌ موڪليندا هئا، جنهن مان لونگيون، گريون ۽ ٻيا ريشمي ڪپڙا ٺهندا هئا. اهو واپار به چڱو ٿي هلندو هو (ڏسو صفحو 67).

هاڻوڪي شڪارپور ريلوي اسٽيشن جي ڀرسان ”قلعو قافلو“ آڄ تائين آهي. پٺاڻن جا قافلا اتي ايندا هئا، ۽ اوڀاري سودو به اتي ڪندا هئا. قلعي قافلي جي ڀرسان صدر آهي. انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ گهوڙن جون شرطون ۽ ملاڪڙا انهيءَ صدر ۽ قلعي قافلي وٽ لڳندا هئا، ۽ گهوڙن جي خريد فروخت ٿيندي هئي. شڪارپوري انهيءَ قلعي قافلي وٽان پنهنجا قافلا هيڏانهن سکر ته هوڏانهن ڪراچيءَ موڪليندا هئا. ليفٽيننٽ پوسٽنس ڄاڻايو آهي، ته انگريزن سنڌ فتح ڪئي تنهن کان اڳ شڪارپور جي واپار مان ميرن کي 54736 رپيا روينيو طور مليا هئا. مارچ 1878ع کان وٺي ڪوٽڙيءَ کان خانپور تائين اڳ گاڏيون هلڻ لڳيون، ۽ 1880ع کان وٺي 1888ع تائين رڪ اسٽيشن کان وٺي سبيءَ تائين ريل جو رستو جوڙي تيار ڪيائون، ته شڪارپورين واپار کي هيڪاري وڌايو، نه ته پٺاڻ پنهنجي سر ميوي وغيره جي واپار کي ايترو زور وٺائي ڪين سگهن ها.

شڪارپور جا واپاري پٺاڻن کي رڳو ڀڳو روڪ ناڻو ڪونه ڏيندا هئا. ميوي وغيره جي عيوض ڪين ڪپڙو، مرچ مصالحا، پٺاڻي گهٽلا (ملتان جا جڙيل) وغيره ڏيندا هئا. ائين جنسن جي مٽاسٽا ٿيندي هئي، جنهن ڪري شڪارپورين کي خريد توڙي فروخت مان چڱو لاپ ٿيندو هو.

شڪارپوري نه رڳو واپار ۽ ڪيتي مان برتيا؛ پر ترانڪي ڌنڌي

(بئڪنگ) به کين ساڄو ڪيو. بخاري ما جيڪو ناڻو ايندو هو، سو سمورو شڪارپور جي بجاج آڪھ جي معرفت. هن وقت ڪيترن شڪارپورين جو اهو هڪ مکيه ڌنڌو آهي.

ڳچ ورهين کان حالتون ڦريل ڏسي، شڪارپورين بلخ بخاري ڏي وڃڻ بند ڪيو آهي. ڪي ڪوئيٽا ۽ سبيءَ ۾ آهن؛ پر گهڻا ڪراچي، بمبئي، مدراس ۽ هندستان جي ٻين وڏن شهرن ۾ وڻج واپار ڪن ٿا. شڪارپور جا صراف سڄي هندستان ۾ پکڙيل آهن، ۽ ڪروڙها روپيا شاهوڪاري وياج تي ڏيئي واپار، هنرن ۽ ڪاريگرن کي همٿائيندا آهن. پئسو جام ڪمايو اٿن، ته پنهنجي شهر کي به اهڙي رونق وٺائي اٿن، جو اڄ شڪارپور جو رڳو لکي در لک لهي! ويم گهر، اکين جي اسپتال ۽ ٻين سنسٽائن بلي به گهڻو ئي پئسو خرچ ڪيو اٿن.

شڪارپوري راڳ جا گهڻو شوقين آهن. هنديءَ لاءِ به گهڻو چاهه اٿن. سڄيءَ سنڌ کي ساميءَ جا سلوڪ شڪارپور مان مليا. وديا لاءِ چاهه اڳي کان گهڻو اٿن، جنهن ڪري چوڪرن ۽ چوڪرين لاءِ گهڻيئي اسڪول کوليا اٿن. سڄي اپر سنڌ ۾ رڳو شڪارپور ۾ آرٽس ڪاليج آهي (ڏسو صفحو 55).

باب اٺون

حيدرآباد جي حقيقت

حيدرآباد جي اوائلي صورت:

حيدرآباد جو شهر اصل نيرن ڪوٽ سڏبو هو، جو نيرن نالي هڪ هندو راجا جو اتي ڪوٽ اڏيل هو. عربن جي ڪاھ وقت اهو شهر ڦٽو. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ گنجي ٽڪر وارو پاسو وسيل هو. ڪيترا درويش اتي دفن ٿيل آهن. ڪاليءَ وارو مندر به ان وقت هو. ڪٿان ڪٿان جا جوڳي، انهيءَ مندر ڀرسان لاءِ ايندا هئا. شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ (1689-1752ع) جو جوڳين سان سنگ سنه 1710ع ڌاري اتي ٿيو هو. پنهنجي رسالي ۾ جوڳين ۽ گنجي ٽڪر جي گهڻي ساک ڪئي اٿس.

”پير پروڙي ڀاءُ، گنجي ۾ گڻ گهڻا.“

ميان غلام شاھ ڪلهوڙو، جو ميان نور محمد ڪلهوڙي کي شاھ صاحب جي دعا سان ڄاتو هو، تنهن هائوڪو حيدرآباد وارو قلعو ديوان گدو مل جي معرفت 1768ع ۾ جوڙائي راس ڪرايو. پاڻ پوءِ گذاري ويو. ڪلهوڙن کانپوءِ ميرن جي صاحبي ٿي، ته به مير فتح علي خان 1787ع کانپوءِ حيدرآباد جو شهر پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو. وڌيڪ حقيقتن لاءِ ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 73 ۽ 74.

سنه 1919ع ۾ ”عاملن جو احوال“ ڇپايم، تنهن وقت جي پير مردن کان معلوم ٿيم، ته خدا آبادي عامل ۽ پائيند هالن طرف واري نئين خدا آباد مان پهريائين ڪوٽڙيءَ ۽ گدو بندر ۽ تنهن کانپوءِ حيدرآباد ۾ آيا هئا. شهر بڪدم ڪونه وسيو هو، تنهن ڳالهه جو پتو ڪن ٻين حقيقتن مان به پوي ٿو.

حيدرآباد جي قلعي جي دروازي جي ويجهو سيد طالب شاھ واري مسجد آهي. شاھ مير فتح علي خان جوڙائي هئي. ان جي پريان جمن شاھ جو پڙ آهي، ۽ تنهنجي پريان ميان فقير جو پڙ آهي. ميان فقير محمد مير جو وزير هو. تنهن اتي پڙ ٻڌايو هو. سندس اولاد اڄ تائين قليليءَ جي نزديڪ ننڍي يوسف ۾ رهي ٿو. انهيءَ پڙ جي پريان مائي بخيريءَ جي مسجد آهي. اها مائي مير فتح علي خان جي ماءُ هئي. تنهن پنهنجي جيئري اها مسجد جوڙائي هئي. هي حقيقتون خود ڄاڻائين ٿيون. ته قلعي جي ويجهڙائي وارو پاسو پهريائين وسيل ڪونه هو. جنهن ڪري مسجدن جوڙائڻ ۽ پڙن ٻڌائڻ لاءِ ڪم ٿي آيو. ڊاڪٽر هيڊل به لکيو آهي، ته اوائل ۾ ڪو به خانداني گهراڻي جو ماڻهو شهر ۾ اندر ڪونه رهندو هو. شهر ۾ رڳو ڊڪاندار ۽ ميرن جا نوڪر چاڪر رهندا هئا.

قلعي جو پنيون پاسو جو آسپش طرف آهي، تنهن کي اڄ تائين ڪي مسلمان ”نيرن جا پٽ“ سڏيندا آهن. اهي نياڳا پٽ ڪري ليکبا هئا، تنهن ڪري اهو پاسو ڪنهن به ڪونه ٿي وسايو. قلعي وارو چاڙهيءَ جي هيٺان قديم شاھ جي درگاه ۽ پکي واري پير جي تربت کان وٺي ميان سرفراز خان جي قبي تائين جيڪا زمين آهي تنهن کي ”شهيدن جا پٽ“ ڪري ٿا سڏين. اهو پاسو قبرستان ٿي ڪم ايندو هو. هاڻوڪي ٺٽڪ چاڙهيءَ جي هيٺان رومن ڪئٿولڪ چرچ طرف گهاتو پيلو لڳو پيو هوندو هو. چند پراماڻي گتيءَ جي چاڙهيءَ هيٺان ڪن ورهين کان پڪيون جايون جڙيون آهن؛ مگر اڳي اتي قبرون هيون، جن جي مونکي به سانڀر آهي. اها هتي حيدرآباد جي اوائلن صورت.

حيدرآباد جو وسڻ:

حيدرآباد جو شهر گاديءَ جو هنڌ ٿيو، ته نه رڳو خدا آبادي عامل ۽ پائيند، پر سنڌ جي ٻين هنڌن جا ڪي پائيند، سيڏي پاڏي ۽ ٻين جستن جا ڊڪان ڪولي اچي ويا. لاڙ کان آيل پائيند اڄ تائين ”لاڙائي“، لاکاٽ تعلقي سکر ۽ ڪاٺياڙي کان آيل ”لاڪاڻي“ ۽ گچيري تعلقي موري کان آيل،

"گجيراڻي" سڏجن ٿا. کائن اڳي جيڪي ٿورا ڀائيند شهر ۾ هئا، سي اڄ تائين "شهري" سڏجن ٿا. انهن سڀني ڀائيندن قلعي کان وٺي هاڻوڪي چوڌڪي بازار تائين پٽ والاريا، ۽ بازار سڌي رکيائون، جو خدا آباد ۾ به بازار ائين سڌي هئي.

هاڻوڪي مکڪي گهٽي ساگرڻي آڪهه وارن مکين جي نالي پٺيان سڏجي ٿي، پر اهي پوءِ آيا. مکڪي گهٽي، جي وڏي ويڙهي جي دروازي وٽ اڳي پوليس جو ٿاڻو هوندو هو. ان جي پريان جيڪي ڀائيند رهندا هئا، تن مان سکرڻي، ٻڌراڻي ۽ صورتاڻي مکيه آهن، جن جا ويڙها اڄ تائين مکڪي گهٽيءَ ۾ هڪ ٻئي جي لاڳيتا آهن. انهن سڀني جا پنهنجا پنهنجا مکي هئا. انهن کانپوءِ چار خدا آبادي ڀائيند ڏاسو مل، واسو مل، محبوبراءِ ۽ مهتابراءِ آيا، سي به انهيءَ گهٽيءَ ۾ اچي رهيا، سندن اولاد ڏاسواڻي، واسواڻي، محبوباڻي ۽ مهتاباڻي آهن. انهيءَ پاسي اڃا به ڪيتور پٽ خالي پيو هو، جو پوءِ ساگرڻين وسايو. ساگرڻين مان سيٺ تاراچند ڌرمڊاس برک هو ۽ اهو پوءِ سڄي شهر جو مکي ٿيو.

ساگرڻين جا ويجهو سوت، ساگر مل جي پاءُ ناگر مل جو اولاد، "ناگرڻي" سڏجن ٿا. انهن کي مکڪي گهٽيءَ ۾ جاءِ نه ملي، ته اهي ٿورو ٻرپرو سرور واري قبيءَ طرف وڃي رهيا. انهيءَ قبيءَ کان ٻرپرو ميرچنداڻي گهٽي آهي. اتي اڳي ساڻي مڇي وڪڻندا هئا تنهن ڪري انهيءَ هن ڌڪي اڄ تائين "پراڻا مڇي هٿ" چوندا آهن. انهن مڇي هٿن جي ڌڪڻ ۽ اڀرندي طرف خالي پيل پٽ ميرچنداڻين والاريا. ميرچنداڻي گهٽيءَ جو ڇڙو سرور واري قبيءَ جي گهٽيءَ سان لڳو بيٺو آهي. ائين ناگرڻي سندن پاڙيسري ٿيا، ته شادي غميءَ ۾ هڪٻئي وٽ اچڻ وڃڻ لڳا. پوءِ ته ڪيترا ناگرڻي پاڻ کي "ميرچنداڻي" ڪوٺائڻ لڳا، ۽ اڄ تائين ڪوٺائيندا اچن، نه ته حقيقت ڪري ميرچنداڻين سان سندن ڪوبه جگري ناتو ڪونهي. ڪي ناگرڻي پنهنجي وڏي ڏاڏي سيٺ لڪو مل جي نالي پٺيان پاڻ کي "لڪاڻي" سڏائين ٿا.

گدواڻين جو وڏو ديوان گدو مل مير فتح علي خان سان گڏ خدا آباد

ڪان آيو هو. پاڻ ۽ سندس ٻيا عزيز قلعي جي ويجهو جنهن گهٽيءَ ۾ گهر جوڙائي ويٺا، سا سندس نالي پٺيان گدوالي گهٽي سڏجي ٿي. ديوان فتح سنگھ ٻٽائي ميرن وٽ ديواني عهدي تي هو. اهو حيدرآباد ۾ اچي رهيو ته ٻيا به ڪيترا سيوهاڻي سندس ويجهو اچي رهيا ■ اهو ”سيوهاڻي پاڙو“ سڏجڻ ۾ آيو، هاڻ ڪيترا سيوهاڻي اهو پاڙو ڇڏي، هيٺ ڪڇي ۾ وڃي رهيا آهن. ٻين عاملن ڪريلاڻي گهٽيءَ، ■ سرور واري قبيءَ کان وٺي هاڻوڪي سري گهاٽ تائين پٽ والاريا. هاڻوڪي گوسائين واري گهٽيءَ ۾ گوسائين هرنام گر اچي مڙهي وڌي. مڙهيءَ جي آسپاس جهنگ لڳو پيو هوندو هو. اهو جهنگ وڍائي ٿڌائين، شوداسائين ۽ ڇٻلائين اتي پنهنجون جايون جوڙايون. انهيءَ کان گهڻو پوءِ به، هاڻوڪي سري گهاٽ وٽ جيڪا گهٽي آهي تنهنجي منهن وٽ، هڪ ڪرڙ جو وڻ بيٺو هوندو هو، جو مون پاڻ ڏٺو هو. انهيءَ وڻ سبب اها ”ڪرڙي گهٽي“ به ڪوٺبي هئي. سري گهاٽ جي ويجهو هئڻ سبب اها ”گهاٽ واري گهٽي“ به سڏجي ٿي. انهيءَ گهٽيءَ ۾ شاهائي رهن ٿا، تنهن ڪري اها ديوان صاحبراءِ (شاهائي) جي نالي پٺيان سڏجي ٿي.

حيدرآباد جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ مسر ويهاريائون، ■ ٽڪاڻو به جوڙايائون، جو عاملن توڙي پائيندن مان گهڻا گروءَ جا سڪ هٿا پوءِ سوڙه ٿي، ته 1875ع ڌاري هاڻوڪي نوابآباد وسي، ويهن پنجويهن ورهين کان پوءِ هيرا آباد وارو پاسو وسيو.

اڳي حيدرآباد جي شهر ۾ هڪڙي به پڪسري جاءِ ڪانه هوندي هئي. پهريائين پهريائين ديوان تولارام سچانند ڀاونائي وڪيل پڪسري جاءِ ماڙيءَ سان جوڙائي. هاڻ ته پڪسرين جاين جو ڪاڻو ئي ڪونهي.

ھندن جا پورھيا ۽ سندن حق:

سنڌ ۾ جيڪي به شهر ۽ وڏا ڳوٺ آهن، تن کي اڪثر هندن رونقدار بنايو آهي. ۽ عام خلق جي ڀلي لاءِ ڪيتريون ئي خيراتي اسپتالون، وڻ، گهر، ڌرمشالائون ۽ ٻيون سنسٿائون ڪوليون اٿن. لکها رپيا خرچي ڪيترا اسڪول ۽ ڪاليج جاري ڪيا اٿن. تازو سنڌ يونيورسٽي ڪولڻ لاءِ ”سنڌ

وڌيا سميت "ناهي اٿن، ته ڪيترن ھندن وڌيءَ دل سان چندا ڏنا آهن. سنڌ ۾ آخيارون ۽ ڇاپڻا به گهڻا ھندن جا آهن ۽ سنڌي ساهت جي ترقيءَ ۾ به سندن ڳيل هٿ آهي. سنڌ جو وڻج واپار ته گهڻي قدر وڌايو ئي ھندن آهي ۽ سرڪار توڙي ميونسپالٽين کي گهڻي پيدائش ھندن مان آهي. انهيءَ ھوندي به ھندو رڳو عزت، جان ۽ مال جي سلامتي ۽ حڪومت جي انتظام ۾ پنهنجا واجبي حق گھرن ٿا. ●

باب نائون

آڪهين جا احوال

آسواڻي:

نڪ ”رھتا سھتا“. ھيءُ گچيري تعلقي ۾ وڻل آھن. مير فتح علي خان ٽالپر جي صاحبيءَ ۾ حيدرآباد ۾ ڌنڌي ڌاريءَ سانگي آيا، جتي پوءِ هميشه لاءِ رھي پيا. (ڏسو صفحو 136)، انھن گچيرين مان ھڪ آڪھ ٽارا پنھنجي وڏي ڏاڏي پائي آسومل جي نالي پٺيان پاڻ کي ”آسواڻي“ سڏائين ٿا. حيدرآباد ۾ گچيرين جي پنڄائت ٿي ڌار آھي، ۽ وقت بوقت پنھنجيءَ پھر مان ڪو معزز چونڊي کيس پنھنجو مڪي ڪندا آھن. آسواڻين مان ڪي پڙھي پيا آھن، نوڪرين ۾ آھن؛ مگر ٻيا عام طرح اڄ تائين ڌنڌو ڌاري ڪن ٿا.

آلاڻي نڪ ”جينڙا“:

ڏسو ”جينڙا“. ھيءُ تنڊي محمد خان جا سينيون پنھنجي وڏي ڏاڏي سيٺ آئلداس بدي مل جي نالي پٺيان پاڻ کي ”آلاڻي“ ڪوٺائين ٿا. سيٺ آئلداس کي ست پٽ ھئا، جن مان ھڪڙو سيٺ ڪيمچند ۽ ٻيو سيٺ ڪيسومل ھو، جن ٻنھن ۾ انريل سيٺ ھرچند راءِ وڻنداس جي پارواڻي آڪھ سان گھاٽا نانا آھن. سيٺ ڪيسومل جو پٽ سيٺ گيانچند مڪي ھوندو ھو ۽ تنڊي محمد خان ۾ ھلنديءَ وارو ھو. حيدرآباد ڪاليج جي پرنسپال پارواڻيءَ جو نانو ٿئي. آلاڻين مان ڪي نوڪريون تہ ڪي ڌنڌو ڌاري ڪن ٿا.

آئلسنگاڻي نڪ ”تلريجا“

اص اروڙ ونسي آهن. ڏسو ”اروڙونسي“ (ڀاڱو پهريون، صفحو 129): هيءُ بند ٿي سڪ آهن. راجا رنجيت سنگھ جي وقت ۾ پنجاب جي ڪن اڪالين ۽ ھنن بند ٿي سڪن جي وچ ۾ اثبوت ٿي تہ سندن وڏو ڏاڏو لچمن سنگھ پنجاب مان لڏي سنڌ ۾ آيو، ۽ لاڙڪاڻي کان اڍائي ڪوھ کن پري، نائچن جي ڳوٺ ۾ اچي رهيو. کيس چار پٽ هئا: آئل سنگھ، گريخس سنگھ، هريستنگھ ۽ گردنو سنگھ، جن مان آئل سنگھ جي نالي پٺيان هيءُ ”آئلسنگاڻي“ سڏجن ٿا. نائچن ۾ وڏيا ويجهيا، تہ اتي سندن هڪ سو کن گهر ٿيا. ڪي پوءِ لڏي لاڙڪاڻي ڏي ويا ۽ ڪي ٻين هنڌ نوڪرين ۾ آهن. هن وقت نائچن ۾ سندن چاليهه کن گهر آهن. اڪثر زمينداري ڪندا آهن؛ پر ڪي نوڪرين ۾ بہ آهن. اڄ تائين کيس (وارو) رکيل اٿن، ۽ ڪنگڻي ۽ ڪچو پيل اٿن (ڏسو ڀاڱو پهريون صفحو 135، سرو ”اڪالي“).

آتمچنداڻي. نڪ ”ڪڪا“:

هيءُ خدا آبادي پائيند آهن ۽ پنهنجي وڏي ڏاڏي سيٺ آتمچند ڀڄي مل جي نالي پٺيان پاڻ کي ”آتمچنداڻي“ سڏائيندا آهن. حيدرآباد ۾ سندن گهر اصل ڪيانتي ٽنڊي طرف دلواڻي گهٽيءَ ۾ هوندا هئا. پوءِ سوڙھ سبب منجهائن ڪي اتي ٻين هنڌ وڃي ويٺا. سيٺ آتمچند جو حيدرآباد جي ميرن سان چڱو رستو هوندو هو. انگريزن جي صاحبي شروع ٿي تہ ان وقت بہ نانءُ ناموس گهڻو هوس. سيٺ آتمچند حيدرآباد ۾ ڪجهه وقت ميوٽسپل ڪائونسلر هو.

سيٺ آتمچند کي چار پٽ هئا: چئنراءِ، رامچند، اودوداس ۽ ٽوپنداس. ڀائي چئنراءِ جي پوٽن جا ڪارخانا ويسٽ آفريڪا، جبرالٽر ۽ ٻين هنڌ آهن ۽ ”جي. ٽي. چئنراءِ آتمچند“ جي نالي سان مشهور آهن (ڏسو صفحو 78). ڀائي اودوداس جو پوٽو ڀائي تھلرام آسومل سنڌورڪي آهي. سٽنس ڪارخانا اڳي نيوپارڪ (آمريڪا) ۽ مالٽا ۾ هئا، ۽ هاڻ فقط هندستان ۾ بمبئي، ڪلڪتي، لاهور، دهلي ۽ ٻين هنڌن ۾. حيدرآباد جي

ڀائينندن مان اتمچنداڻي، ساڳراڻي، مهتاڻي ۽ هاڻيراماڻي شهر جا مکيه ڀاوا ڪري ليکبا آهن.

اُتم سنگھ:

نڪ ”چچڙا“. هيءُ اصل حيدرآباد جي لالواڻي ديوانن جا سؤٽ ليکبا هئا، ۽ پاڻ کي سڏائيندا ئي لالواڻي هئا، بلڪ گهر به لالواڻي گهڻي ۽ ڀر هوندا هئن. نڪ به ساڳي لالواڻين واري اٿن. سن 1915ع ڌاري معلوم ٿيو ته لالواڻين جي شجري ۾ سندن آڪهه جو نالو به ڪونهي، ۽ سندن پيڙهي ٻين لالواڻين سان لڳيئي نٿي. انهيءَ وقت کان هو پنهنجي پتا ديوان اُتم سنگھ جي نالي پٺيان پاڻ کي سڏائڻ لڳا.

ديوان اتم سنگھ کي نو پٽ هئا: ماستر عيدن مل، ديوان وزيرمل سب جج، ماستر ڪشنچند ۽ ٻيا. سندن اولاد به پاڻ کي ”اُتم سنگھ“ سڏائيندو اچي. ساڳيءَ ريت ديوان روچيرام جي آڪهه وارا پاڻ کي لالواڻي سڏائيندا هئا. انهن جي پيڙهي به لالواڻين جي وڏي ڏاڏي لالچند تائين چڪجي نٿي سگهي، تنهن ڪري هو پاڻ کي ”گرداري ملاڻي“ سڏائين ٿا.

امر ناڻي:

نڪ ”ٻوڏيجا“. هيءُ ڀرمار سوڍن راجپوتن مان آهن. سندن نڪڙيا سوت نوشهري فيروز تعلقي ۾ آهن، جن مان ”ڦلواڻي“ آڪهه وارا مکيه آهن. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 193 ۽ 194). هيءُ ڳوٺ پيان تعلقي ڪوٽڙيءَ ۾ رهندا هئا، پر هاڻ ٿڙي پڪڙي ويا آهن. سنيٽ امر ڏنومل تبومل جنهن جي نالي پٺيان هيءُ سڏجن ٿا سو پڳيٽ هوندو هو؛ سندس اولاد مان ڪي سيٺ وشداس مانجهوءَ واري وٽ گماشتا هوندا هئا، ۽ اڄ تائين منجهائن ڪي سيٺ وشداس جي آڪهه وارن سان اڳيون ناتو هلائيندا اچن. هن آڪهه وارن مان ڪي جدا جدا نوڪرين ۾ آهن ۽ ڪي دڪانداري ڪندا آهن.

ايسراڻي:

نڪ ”ماڪيجا“. هيءُ اصل اروڙونسي آهن ۽ سندن نڪڙيا سؤٽ لار.

۽ ڀريا تعلقي نوشهري فيروز ۽ خيرپور مير صاحب واريءَ ۾، ۽ حيدرآباد ۾ آهن (ڏسو ڀاڱو پهريون، اروڙونسي، ۽ ”ماڪيجا“ صفحو 239)، هيءُ گروءَ جا سڪ آهن ۽ اورنگزيب بادشاهه جي وقت ۾ پنجاب کان سنڌ ۾ آيا هئا (ڏسو صفحو 47).

ايسرائي آڪھ وارن مان پنج ڀائر لاڙڪاڻي طرف اچي، سنڌونديءَ جي ڀرينءَ ڀر رهيا، ۽ زمينداري ڪرڻ لڳا. جنهن وقت انگريزن سنڌ فتح ڪئي، تنهن وقت اتي سلامتي نه سمجهي، درياھ جي اوڀر ۽ ڀر، ايلياس جي ڳوٺ ۾ اچي رهيا. اٽڪل هڪ سؤ ورهيه ٿيا، ته اتان لڏي لاڙڪاڻي ۾ اچي رهيا. لاڙڪاڻي ۾ سندن گهٽي اڄ تائين ”ايلياسي گهٽي“ يعني ڳوٺ ايلياس کان آيلن جي گهٽي سڏجي ٿي.

ايسرائي آڪھ وارن جي مٿي ذڪر ڪيل پنجن ڀائرن جا ٻيا به ڀائر پنجاب ۾ گرداسپور جي نزديڪ رهندا هئا، سي به پوءِ سنڌ ۾ آيا. اهي اول خداآباد ۽ پوءِ حيدرآباد ۾ ميرن وٽ نوڪرين ۾ هئا. 1793ع ۾ سنڌ جي ميرن حڪومت جو ورهاڱو ڪيو (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 75)، ته هيءُ ايسرائي نوشهري فيروز ۾ بڻجيءَ ۽ اجاري جي بستگيءَ لاءِ مقرر ٿيا. ان وقت مورچائي آڪھ وارا به نوشهري ۾ رهندا هئا، جن جي نڪ به ”ماڪيجا“ آهي. ڪجهه وقت کان پوءِ ايسرائي ڀائرن مان هڪ ڀاءُ جي آڪھ وارا، مورچائين سان گڏ، خيرپور مير صاحب واريءَ جي ويجهو، ڳوٺ ڀرڳڙين ۾ وڃي رهيا، جو انهن ٻنهي آڪهين وارا مير سهراب خان وٽ نوڪرين ۾ هئا. هڪ ڀيرو ڪن ورهيه ٿيا ته هيءُ ڀرڳڙين مان لڏي هميشه لاءِ لاڙڪاڻي ۾ وڃي رهيا. سندن ٻيا سوت، جي اڃا نوشهري فيروز ۾ هئا، سي به اتان لڏي لاڙڪاڻي ويا. ائين سڀ ايسرائي لاڙڪاڻي ۾ وڃي ڪنا ٿيا، ته به سندن مٿي ماڻهي اڄ تائين خيرپور ۽ سانحي ڀرڳڙي وارن سان هلندي اچي. جيڪي ايسرائي ڳوٺ ايلياس ۾ لڏي لاڙڪاڻي ۾ اڳيئي اچي رهيا هئا، تن سان چلي سوتڪ وارن جي به واٽ ڪانه اٿن.

ديوان ايسرداس جنهن جي نالي پٺيان هن آڪھ وارا سڏجن ٿا، تنهنجو هڪ پٽ ديوان سنتوڪ سنگهه هو. منڍ ۾ فقط ديوان سنتوڪ سنگهه اڄو اولاد خيرپور مان لاڙڪاڻي ۾ آيو هو. ديوان سنتوڪ سنگهه جي نسل مان

ديوان بھادر ايسر سنگھ، ٻلوڪ سنگھ ۽ سندس ويجهو سوٽ ديوان گوپند سنگھ ۽ ديوان ڪندن سنگھ آھن. ساڳئي نسل مان ديوان شام سنگھ ۽ ديوان وادومل آھن:

ديوان ايسرداس جي ٻئي پٽ ديوان تيرگداس جي نسل مان ديوان هزاريمل ناميارو وڪيل هو، جنهن جو پوتو ديوان سيرومل وشناس وڪيل آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي جو ميمبر ۽ سنڌ ليڄسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر آهي.

گوٺ ايليئاس ڪان ايل ايسرائيل جو وڏو ڏاڏو ديوان ٽلوڪچند ايسرداس هو، جنهن جي نسل مان ديوان گوپند بخش حاجي مل بئرسٽر، پائس ڪيپٽن نانگ بخش اسسٽنٽ ڪمانڊنگ رائل انجنيئر ۽ سندن سوٽ ديوان ڪندناس ٽلومل اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر ۽ ٻيا آھن. اهي ”ايليئاسي“ سڏبا آھن.

بنيجا:

ساڳيءَ نڪ وارا شھائي آھن. ڏسو ”شھائي“. هن نڪ وارا لاڙڪاڻي ۽ شڪارپور ۾ آھن. شڪارپور وارن مان ڪي قنڌار ڪان آيا هئا، تنهن ڪري ”قنڌاري بنيجا“ سڏجن ٿا (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 131).

بجاج:

هي شڪارپور ۾ رهن ٿا. ”بجاج“ سندن نڪ جو نالو آهي. اصل ۾ اروڙوڻسي آھن (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 129 کان 135). سن 711ع ۾ عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ته هيءُ اروڙ تعلقي روھڙيءَ مان ٻيڙين جي رستي پنجاب ڏي پڇي ويا، جتان پوءِ ڪي ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ ته ڪي ميرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ ۾ وڻج واپار سانگي موٽي آيا. ڪي بجاج اڄ تائين پنجاب ۾ آھن. ڪي مارواڙ ۾ به آھن، جهڙوڪ سيٺ جمنالال بجاج. سنڌ ۾ بجاجن جا نڪريا سوٽ روھڙيءَ جي ڀمنائي آڪھه وارا ۽ مانجهوءَ تعلقي ڪوٽڙيءَ جي پارواڻي آڪھه وارا آھن، جن مان آئربل شيٽ هرجند راءِ وشناس ناميارو وڪيل ٿي گذريو آهي.

شڪارپور ۾ بجاجن جا ڏيڍ سئو کن گھڙ آهن، ۽ اڪثر صرافڪو ڌنڌو ڪندا آهن. پنهنجي آدم ۽ اورچائيءَ سان ڪئن چڙهي پيا آهن ته تنهنجو هڪ مثال ڏجي ٿو. شڪارپور جي جيتملاڻي بجاجن جو وڏو ڏاڏو سيٺ جيتومل ميرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ ۾ آيو ۽ ميرن جو مودي ٿي رهيو. سندن پوين پوءِ صرافڪو ڌنڌو اختيار ڪيو. بلخ بخاري کان جيڪو ٺاڻو ايندو هو سو هن بجاج آڪهه وارن جي معرفت ۽ ان لاءِ ڪميشن ملندي هين. انهن جيتملاڻي بجاجن جي فرم ”سيٺ منگهو مل لئينداسنگهه ۽ سنس“ جي نالي مشهور آهي. صرافڪي ڌنڌي مان سياجا ٿيا ته وڏيءَ دل سان دان ڪيائون. هن آڪهه مان سيٺ سترام سنگهه منگهو مل جي نالي شڪارپور ۾ ناري شالا ۽ مسافر خانو آهن. سيٺ سترام سنگهه کي چار پٽ لئينداسنگهه، جيسا سنگهه، نارائڻ سنگهه ۽ چيلا سنگهه هئا. سيٺ جيسا سنگهه جي نالي ڪوئيٽيا ۾ ڌرمسالا آهي. سيٺ لئينداسنگهه ۽ پاٽس سيٺ نارائڻ سنگهه هر هڪ لک رپيا هندو غريبن جي سهائتا لاءِ ڏيئي جدا فند جاري ڪيا، جن مان غريب شاگردن کي اسڪالرشپون ملن ٿيون ۽ ٻيا عام خلق جي ڀلي جا ڪم ٿين ٿا. سيٺ چيلا سنگهه وارن هڪ لک رپيا شڪارپور ڪاليج لاءِ ڏنا ۽ هڪ لک رپيا شڪارپور جي سيٺ سيتلداس ڏنا، جنهن ڪري شڪارپور وارو ڪاليج ٻنهي جي نالن پٺيان سڏجي ٿو.

برهم ڪتري:

برهم ڪتري جي اڻپتيءَ جو احوال ھندن جي پراڻن ۾ لکيل آهي. پراڻن پٿاندر پرگو زشيءَ جي ڪل مان جمڊگني نالي هڪ براهمڻ هو جنهن جو پٽ ”رام“ هو. انهيءَ رام جي هٿ جو هٿيار ”پرشو“ (ڪهاڙو) هو، تنهن ڪري عام طرح ”پرشورام“ (پرسرام) سڏبو آهي ۽ وشنو پڳوان جو ڇهون اوتار ڪري ليکبو آهي. پراڻن ۾ لکيل آهي ته پرسرام جي پٽ جمڊگنيءَ وٽ هڪ گانءِ هئي، جا ڪامڌين هئي. ”ڪامڌين“ معنيٰ ”اها گانءِ جا ڪامائون يا مرادون پوريون ڪري يعني جنهن کان جيڪي گهرجي سو ملي. سندن ملڪ جي راجا اها گانءِ ڏني، ته سپاويڪ ريت سندس دل ٿي ته اها مون وٽ هجي. جمڊگنيءَ کان اها گانءِ گهريائين. پر هن نه ڏس،

تنهن تي راجا اها گئو زبردستيءَ ڪاهي هليو ويو. ان وقت پرسرام گهر ۾ حاضر نه هو. پوءِ جڏهن هن ڳالهه جي سڏ پيس، تڏهن ٻي لوهه ٿي ويو، ۽ بنا دير راجا کي ماري، اها گئو موٽائي پنهنجي پيءُ کي آڻي ڏنائين. راجا جي پٽن، پنهنجي پيءُ جي وير وٺڻ لاءِ، جمڊگنيءَ جي آشرم تي ڪاهه ڪئي. انهيءَ مهل پرسرام ڪيڏانهن ٻاهر ويو هو. جمڊگنيءَ کي گهر ۾ اڪيلو ڏسي، راجڪمار سولائيءَ سان ڪهي ويس. پرسرام پوءِ جڏهن پنهنجي آشرم ۾ اچي ڏٺو، ته هيءُ وٺل وهي ويو آهي، تڏهن سڄي ڳالهه ڀائرمادو سمجهي ويو. اوڏي مهل پرن ڪيائين، ته اهي راجڪمار ته پورا ڪندس؛ پر ڪوبه ڪتري پڇو جيئرو ڪونه ڇڏيندس. پرائن ۾ لکيل آهي، ته پرسرام جملي اڪيهه گهمرا ڪترين جو ڪل ناس ڪيو هو.

پرائن ۾ لکيل مٿينءَ ڳالهه ۾ سنسڪرت لفظ ”گو“ ڪم آيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”گانءُ“ تنهنڪري عام طرح هندو چون ته مٿيون معاملو گانءُ تان متو هو؛ پر سنسڪرت ۾ ”گو“ لفظ جون گهڻي معنائون آهن، جن مان هڪڙي آهي ”ڀرتوي يا ڌرتي“. ڪيترا يورپي عالم جي سنسڪرت جا چڱا ڄاڻو آهن، تن جي خيال موجب هتي ”گو“ جي معنيٰ ”ڌرتي“ وٺڻ گهرجي. مطلب ته سندن خيال موجب پرسرام جي پتا جمڊگنيءَ جي قبضي ۾ ڪا زرخيز زمين يا آباد ملڪ هو، جو راجا پنهنجي قبضي ڪرڻ ٿي چاهيو؛ پر جمڊگنيءَ نه ڏنس، ته اهو زوريءَ پنهنجي حد سان لاڳو ڪري ڇڏيائين، جنهن ڪري معاملو متو (وڌيڪ حقيقت لاءِ ڏسو ناڊ صاحب وارو راجستان جو احوال). ”گو“ لفظ جي معنيٰ ڪو ”گانءُ“ سمجهي يا ”ڌرتي“ سمجهي، ته به سڀني پرائن ۾ اهو چٽيءَ ريت ڄاڻايل آهي، ته برهم ڪترين جي ابتڙي پرسرام جي وقت ۾ ٿي هئي. ائين به لکيل آهي ته پرسرام جتي ڪٿي ڪترين کي ناس ڪندو، سنڌ ديش ۾ آيو ۽ اتي پنج ڏينهن رهي، ڪتري ناس ڪرڻ لڳو. سندس وقت ۾ سنڌ جو حاڪم سورجونسي گهراڻي جو راجا رتن سين هو. پرسرام جي اچڻ جي خبر راجا کي ملي؛ ته سمجهيائين ته هاڻ خير ڪونهي سو پنهنجن پنجن راڻين (چندراپسا، پدمي، پدما، سوڪمارا ۽ ڪشناوتي) سميت، رات جي وڳڙي ۾، سنڌ ڇڏي پڇي ويو. آخر سرسوتيءَ ندي جي ڪناري تي، هڪ گهاتي

جھنگ ۾ دڙجي نالي هڪ رشيءَ جي آشرم ۾ وڃي پناهه ورتائين. سندس راڻيون گريوتيون هيون؛ کين اتي پت ڄاوا ۽ اهي هن رشيءَ جي آشرم ۾ نپنا، تنهن ڪري برهمڻ ليکجن ۾ پئي آيا. وڏي راجڪمار جو نالو ”جي سين“ هو، ۽ عام طرح ”جي شرما“ سڏبو هو. (”شرما“ برهمڻن جو لقب آهي). ڪجهه وقت کان پوءِ پرسرام به انهيءَ پاسي ويو. پرسرام راجا کي شڪار ڪندو ڏٺو ته سمجهيائين ته اڻڀڄو ڪتري آهي، سو امالڪ ماري وڌائينس، پرسرام پوءِ ڳولا ڪرڻ لڳو؛ ته متان ٻيو به ڪو ڪتري هن پاسي هجي. ڳولا ڪندو دڙجي رشيءَ جي آشرم ويو. اتي هيءُ راجڪمار ڏٺائين، ته ڀانيائين ته هي رشي پتر آهن. وڏو راجڪمار جيءَ سين (جي شرما) براهمڻڪي ويس ۾ هو، ۽ ننڍڙيئي ويندو ديا سڪيو هو. پرسرام کي اهو وڻي ويو، ته پنهنجو شش ڪيائينس، ۽ پٽن وانگر پائڻ لڳس. هڪڙي ڏينهن پرسرام انهيءَ شش کي ساڻ وڻي سرسوتي نديءَ ڏي ويو. ان وقت ٿڌي هير پئي لڳي. ننڊ جو خمار ٿيس، ته پنهنجو مٿو، پنهنجي شش جي گوڏي تي رکي، اهلي پيو، ۽ اتيئي ننڊ کڻي ويس. اتي مچر گهڻا هئا. راجڪمار کي مچرن ايترا چڪ پاتا، جو ستر مان رت وهڻ لڳس، ته به چُرڻو ڪين، ته متان پرسرام جي ننڊ ڦٽي پوي. پرسرام کي مچرن چڪ پاتا، ته اهو انهيءَ دم اڻي کڙو ٿيو. پنهنجي شش جو رت ۽ سرير گرم ڏسي سمجهي ويو، ته هي ڪتري آهي، جنهن ايترو سور سٺو آهي. ڪنهن براهمڻ کي ايترو رت، نڪري، ته جيڪر هيئن ماڻ ڪري ڪين وهي، تنهن کان سواءِ براهمڻن جو رت جيڪي سو ٿڌو ٿيندو آهي، ۽ ڪترين جو گرم، سو چيائينس، ته ”سڄي ڪر ته تون براهمڻ آهين يا ڪتري؟“ هن سڄي ڪئي، ته ”مان ڪتري آهيان، پر رشيءَ جو آشرم ۾، براهمڻڪو ويس ڌاري، ويد وديا سڪيو آهيان.“ پرسرام کي ڪوبه براهمڻ مارڻو نه هو، ۽ ڪوبه ڪتري جيئرو ڇڏڻو نه هو. هن حالت ۾ هن ويد وديا جي ڄاڻوءَ کي مارڻ پاپ سمجهيائين، ويتر پنهنجو شش ڪيو هئائينس، ۽ هن سندس شيوو ڪئي هئي، تنهن ڪري جيڏان ڏٺائينس، ۽ چيائينس ته، ”تون آئيندي برهم ڪتري ليکين.“

اينٿوون صاحب بمبئي کاتي جي قومن ۽ ذاتين بابت هڪ نهايت

ڪارائتو ڪتاب لکيو آھي تنھن ۾ برھم ڪترين جي ايتپيءَ بابت گھڻن پراڻن جو تہ ھنن ٿورن لفظن ۾ ڄاڻايو اٿس، تہ پرسرام جنھن وقت ڪترين کي ناس پئي ڪيو، تنھن وقت ڪن ڪترين جون گريوتيون استريون، ڪن براھمڻن جي وڃي سرن پيون، جن مٿن قياس ڪري، کين پاڻ وٽ پناھ ڏني. کين جيڪي ٻار ڄاوا، سي اصل نسل ڪري ڪتري ھئا، پر براھمڻن جي گھرن ۾ ڄاوا نپنا ھئا، تنھن ڪري ”برھم ڪتري“ سڏجڻ ۾ آيا.

اينٿون صاحب سندن ٿورو تاريخي احوال بہ ڏنو آھي. ليکيو اٿس، تہ اٽڪل 5 سئو ورھيه ٿيا، تہ برھم ڪتري پنجاب مان لڏي، ”پنچ محل“ طرف، ڄامپانير ۾ وڃي رھيا. سن 1484ع ۾ مسلمانن اتي ڪاھ ڪئي، تہ ھي ھراس وڃان، اتان ڀڄي احمد آباد ۽ پٺن ھند ويا.

ڀڄائڻ مان معلوم ٿيو آھي، تہ ھنوقت سنڌ ۾ جيڪي برھم ڪتري آھن، تن جا وڏا گجرات کان ڪڇ علائقي ۾ ويا، جتان سنڌ ۾ اول ننگر ٺٽي ۾ آيا، ۽ اتان پوءِ ڪي ڪراچيءَ، حيدرآباد ۽ شڪارپور ويا. اھي سڀ ديويءَ جا پوڄاري آھن. حيدرآباد ۾ جيڪي چوڙيگر آھن، سي گھڻو ڪري سڀ برھم ڪتري آھن. برھم ڪترين جون نڪون گھڻيون آھن، ۽ ساڳيءَ نڪ وارا ھڪٻئي ۾ سڱ ڪونہ ڏيندا آھن. سنڌ جي برھم ڪترين جون مکيه نڪون ھي آھن: اروڙ، آسرا، ڀڄڙا، ٽنڊڻ، جگر، ڇاٽپار، درڙي، ڏوڏيا، ڌانڌا، سنڀر، سوڍا، سونپار، سوفيڄي، ڪاٺ پانڀڻ، ڪاڪو، ڪرڪل، گنا، مامتورا، ماڏو، مڇر، نينگو وغيره. سنڌ ۾ سڀني جا ٿورا گھر آھن، باقي ڇاٽپار ۽ مڇر گھڻا آھن. ڪراچيءَ ۽ ٺٽي کان وٺي، ڪڇ علائقي، گجرات، ڪاٺياواڙ ۽ بمبئيءَ تائين، جيڏانهن وڃ تيڏانهن مڇر ٿي مڇر!

بھرنائي:

نڪ ”سوٽيا“. ھي لھائڻ جي نڪ جو نالو آھي. ڏسو ”لھائڻ“ (ڀاڱو پھريون، صفحو 236). ھن آڪھ وارا نصرپور جي مکي بھرڏنو مل ولد مکي روڀچند جي نالي پٺيان پاڻ کي ”بھرنائي“ سڏائين ٿا. مکي بھرڏنومل انگريزن جي صاحبيءَ ۾ ڄائو ھو. سندس پٽا مکي روڀچند جي وقت ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي ھئي؛ پر ھن آڪھ وارا انھيءَ کان ٿي گھڻو اڳي نصرپور ۾ مکي

هئا. مير الهيار خان. جنهن جي نالي پٺيان ”تنبوالهيار“ سڏجي ٿو، تنهن جي ڏينهن ۾ مڪي بهرڏنو مل جو ڏاڏو سيٺ ڏيوراڄمل نصريپور جو مڪي هو، ۽ ميرن جو انباردار هو.

ميرن جي صاحبيءَ ۾ نصريپور جي مڪيءَ ڏيوراڄمل جا ڪي سوت وڻج واپار سانگي ڪراچيءَ ۾ وڃي رهيا. ۽ سندن نسل وارا اڄ تائين ڪراچي، جي نصريپور بئچاٽ جا مڪي آهن. سوئيٽيا نڪ وارن مان ڪي حيدرآباد ۾ آهن. وڌيڪ حقيقت لاءِ ڏسو سرو ”نصريپوري“.

بھروائي:

نڪ ”درڙي“. ساڳيءَ نڪ وارا بالواڻي، رام رکياڻي، رامچنداڻي، ملڪاڻي ۽ هنگوراڻي آهن، جي سڀ جيسلمير کان آيا هئا، پر هن آڪھ جا وڏا پنجاب، جي خانيپور شهر مان لڏي، سنڌ ۾ آيا هئا. سندن وڏو ڏاڏو بهرومل (بحرومل) يا بهرڏنومل ولد ناريومل وڪا آٿلرام هو، جنهن جي نالي پٺيان هيءَ ”بھروائي“ سڏجن ٿا.

بھرومل يا بهرڏنومل خانيپور مان مير ڄام سان گڏي سنڌ ۾ آيو هو. مير صاحب حيدرآباد کان ڀرپور پنهنجو هڪ ڳوٺ ٻڌائي پنهنجن ماڻهن جي تنڊي سان اُتي وڃي رهيو، تنهن ڪري انهيءَ ڳوٺ تي ”تنڊوڄام“ نالو پيو. تنڊي ڄام جا مير خانيپور کان آيا هئا، تنهن ڪري ”خاناڻي مير“. سڏبا آهن. سيٺ بهرومل کي ميرن زمين ٽڪر ڏنو، ۽ اهو آباد ڪري، قوت گذران ڪرڻ لڳو.

سيٺ بهرومل کي چار پٽ روچيرام، ڪپولرام، تيرٿداس ۽ گوپالڌاس هئا، جن مان پويان ٻه گهڻو وڏيا ويجهيا ۽ هاڻوڪا بھروائي اڪثر انهن ٻن جو اولاد آهن. سيٺ تيرٿداس جي نسل مان راءِ صاحب روچند سيٺومل وڏو زميندار آهي ۽ تنڊي ڄام ۾ ڪجهه ٿاڙڻ جو ڪارخانو اٿس. سيٺ گوپال داس جي نسل مان سيٺ ٿهلام ٽيڪچند وڏو زميندار آهي، ۽ سنڌ اسيمبليءَ جي ڪانگريس پارٽيءَ جو ميمبر آهي. بھروائين مان ڪي واپاري ته ڪي زميندار آهن. منجهائن ڪن جون مٿيون ماڻيون آٿريل سيٺ هرچندرا ۽ شنداس جي پاورائي آڪھ وارن سان آهن.

ٻالاڻي:

نڪ "راءِ ڀرٿور". گوٽر "ڪشيپ". هيءُ چوهاڻ راجپوتن مان آهن. اصل دهليءَ ۾ رهندا هئا؛ پر پوءِ ڀرٿويراج ۽ راجا جڻچند جي پاڻ ۾ اثبوت ٿي، ۽ لڙايون لڳيون. ته هيءُ دهليءَ مان بڊامنيءَ سببان لڏي، سنڌ ۾ آيا. اهي راجا ڀرٿويراج جا همصر هئا؛ پر سندن نڪ جو نالو "راءِ ڀرٿور" آهي، تنهن مان سمجهجي ٿو ته راجا ڀرٿويراج جو خود چوهاڻ راجپوتن مان هو. تنهن جو مٿن هٿ هو، تنهن ڪري پنهنجيءَ نڪ تي سندس نالو رکيائون. ساڳيءَ ريت لهائن ۽ ڀاڻين جي ڪيترين لکن جي نالن اڳيان "راءِ" لفظ گڏيل آهي. جو ڪڇ جو راءِ جو مٿن هٿ هو. اهڙا ٻيا مثال به آهن.

هيءُ تاريخي حقيقت آهي، ته دهليءَ ۽ اجمير جي راجا ڀرٿويراج ۽ راجا جڻچند ڪنوج (ڪاٺيه ڪڇ) جي راجا جو پهريائين پاڻ ۾ ايتري قدر ساز سلوڪ هو، جو سلطان شهاب الدين دهليءَ تي ڪاهي آيو، ته راجا جڻچند پنهنجي ماسات راجا ڀرٿويراج جو طرف وٺي بيٺو ۽ سلطان کي شڪست ڏيئي ڪڍيائون، پوءِ پاڻ ۾ اثبوت ٿين.

سن 1193ع ۾ سلطان شهاب الدين ٻيو ڀيرو دهليءَ تي ڪاهي آيو، ته راجا جڻچند شخصي ساڙ وڃان وڃان سلطان شهاب الدين سان پٽ ٿي بيٺو. نتيجو هيءُ ٿيو، ته راجا ڀرٿويراج مارجي ويو ۽ دهليءَ اجمير جي حڪومت هندن جي هٿان ويئي!

سن 1194ع ۾ سلطان شهاب الدين خود راجا جڻچند تي ڪاهي آيو، ۽ سندس رفيقن جون سسيون ترارين سان لهرائي ڪنوج ۽ بنارس پنهنجي قبضي ڪيائين. مسلمان حاڪمن پوءِ بنگال، بهار ۽ اٽوڊ به هٿ ڪيا. ائين سڄو اتر هندستان هندن جي هٿان ويو، هيءُ قتل گهر جو نتيجو ڏسو.

ٻالاڻين جا وڏا جيڪڏهن انهن لڙاين وقت هراس وڃان سنڌ ۾ آيا هئا، ته چئبو ته سومرن جي صاحبيءَ ۾ آيا هئا، ۽ سنڌ ۾ آئي اٺ صديون ٿيون اٿن، جنهن ڪري هيءُ نهايت آڳاٽي آڪهه چئبي. هن وقت هو پاڻ کي پنهنجي وڏي ڏاڏي سينٽ ٻالي مل جي نالي پٺيان سڏائين ٿا، جو نوشهري فيروز ۾ رهندو هو. سينٽ ٻالي مل کي هڪ پٽ سينٽ چوٿرام هو، جنهن

کي ٻه پٽ تيجارام ۽ بيسجارام هئا. ٻنهي پٽن جو اولاد هن وقت نوشهروفيروز ۾ آهي. ميرن جي صاحبيءَ ۾ ايسرائي ۽ مورجاڻي نوشهري ۾ ٻئيءَ ۽ اجاري جي بستگيءَ لاءِ مقرر ٿيل هئا. اهي ٻوڙ خيروپور مير صاحب واريءَ جي ويجهو ڳوٺ ڀرڳڙين ۾ وڃي رهيا، جو مير سهراب خان وٽ نوڪريءَ ۾ هئا (ڏسو "ايسرائي"). ان وقت ٻالائين مان سيٺ چوٽرمل جي آڪھ وارا مورجاڻين سان گڏ، نوشهروفيروز ڇڏي، ڀرڳڙين ڏي ويا. اتي وڌيا ويجهيا. هن وقت ڀرڳڙين ۾ ٻالائين جا سترهن ارڙهن گهر آهن. منجهائن کي وڪيل، ڊاڪٽر ۽ ماسٽر آهن، ته کي سرڪاري نوڪرين ۾ آهن. نوشهري فيروز ۾ ٻالائين جا سٺ کن گهر آهن. منجهائن کي وڪيل، ڊاڪٽر ۽ زميندار ته کي واپاري آهن. ٻالائين مان مسٽر تولارام هڪ چڱو ديس شيوڪ هو. اخبارن ۽ مخزنن ۾ عمدا عمدا ليک لکندو هو. نوشهري فيروز وارن ٻالائين مان جن پهريائين ڊاڪٽريءَ جو امتحان پاس ڪيو تن مان هڪڙو ڊاڪٽر لوڪومل سيرو مل هو، جو نهايت خوش مزاج ۽ رلڻو ملڻو مڙس هو، ۽ ويجهڙائيءَ ۾ گذاري ويو.

ڀاتيا:

هي جيسلمير جي ڀٽي راجپوتن مان آهن. سندن پيڙهي سري کرشن سان وڃي لڳي ٿي، جو چندرونسي گهراڻي جي جادو وٺسين مان هو. تنهن ڪري سڀ ڀاتيا چندرونسي، جادو وٺسي ۽ کرشن وٺسي ڪوٺبا آهن. هي جيسلمير ڏي ڪئن ويا ۽ ڪئن سنڌ ڏي آيا، سي حقيقتون منڍ کان وٺي مختصر طرح ڄاڻائجن ٿيون.

شري کرشن مٿرا ۾ ڄائو هو ۽ گوگل ۾ نپنو هو، پر مهاڀارت واري لڙائيءَ کان ڪجهه وقت اڳي پنهنجا ڪيترا نيات وارا (جادو وٺسي) پاڻ سان وٺي، دوارڪا ۾ وڃي رهيو هو، ۽ اڄ تائين "دوارڪا نات" يعني دوارڪا جو ڌڻي يا حاڪم سڏبو آهي. سري کرشن هن پرڻويءَ تي هڪ سئو ويهه ورهيه رهيو. ان وقت دواپور جڳ پورو ٿيڻ تي هو، ۽ ڪلجڳ اڃا شروع ٿي هئو، جنهن ڳالهه کي اڄ پنج هزار کن ورهيه ٿيا.

شري کرشن کان پوءِ دوارڪا ۾ جادو وٺسين جي پاڻ ۾ ڳهرڻ لڙائي

لڳي، جنهن ۾ هزارها جادوؤ ونسي مارجي ويا! هيءُ ڪلجڳ جو پهريون ڇٽو ڇٽبو، جو ڀائرن هڪ ٻئي جا گلا ڪپيا! هن گهرو لڙائيءَ جو هڪ نتيجو هيءُ ٿيو، جو جادو ونسين جو دوارڪا مان زور ٽٽي ويو، نه ته تنهن کان اڳ مٿرا، اندر پرست (دهلي طرف) پرياڳ ۽ دوارڪا ۾ ڪيترو وقت حڪومت سندن هوندي هئي. هينئر هينئر حال ٿين ته به راجائي ڪمانڊ جو خيال هون. هن گهرو لڙائيءَ کان پوءِ جيڪي جوڌا ٻچيا سي راجپوتانا جا پٽ لٽاري پريرو ويا. پنهنجي بادشاهت ٻريا ڪرڻ لاءِ ڪنهن وقت ٻين کي شڪست ٿي ڏنائون، ته ڪنهن وقت پاڻ شڪست ٿي ڪاڏائون. ائين هڪڙي هنڌان حڪومت ٿي وين، ته ٻين هنڌ حڪومت ٿي ڪيائون، ۽ پنهنجا شهر به پئي ٻڌائون. مثلاً عيسوي سن کان ڇهه صديون کن اڳ ”گجا“ نالي هڪ جادو حاڪم پنهنجو هڪ شهر ٻڌو، جو سندس نالي پٺيان ”گجني“ ۽ ”گجني پور“ سڏبو هو. پوءِ ايرانين ”گجني“ جو اُچار ڦيرائي ”غزني“ ڪيو. راجا گج کي پوءِ خراسان جي حاڪم ماريو، ته هيءُ جادو ونسي غزني ڇڏي، پنجاب ڏي ويا، ۽ اتي ڪيترا ورهيه صلح سانت ۾ راج پئي ڪيائون. سن 70ع ۾ ساڪ يا ستين لوڪ پنجاب ۽ سنڌ تي ڪاهي آيا (ڏسو ڀاڱو پهريون صفحو 53). انهن ساڪ لوڪن هنن جادو ونسين جي راجا کي ماريو، جو راجا ساليواهن جو پيءُ هو. هو پوءِ هتي ڏکڻ اڀرندي ڏي لاهور ۽ ملتان طرف ويا، ۽ اتي حڪومت ڪرڻ لڳا. اڄ تائين لاهور ۽ ملتان ۾ پاتيا گهڻا آهن. ساڪ لوڪن پوءِ اُتان به ٿي هٽاين، ته جادو ونسين جي راجا ساليواهن، ملتان کان ٽيهه ڪوهه پري، ڪاهروور جي نزديڪ کين اهڙي سخت شڪست ڏني، جو سندس ماڻهن کيس لقب ڏنو ”ساڪاري“ يعني ساڪ لوڪن جو اري (دشمن). اها مهاڀاري لڙائي 78ع ۾ لڳي. جادو ونسي سوڀارا ٿيا، ته انهيءَ سوڀ جي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ انهيءَ سال کان وٺي ساليواهن جو ساڪ (سنبت) شروع ڪيائون، جو اڄ تائين هليو اچي. راجا ساليواهن کان پوءِ به ساڪ لوڪن مٿن ڪاهيو، ته راجا ساليواهن جي پٽ راجا راسل کين هٽائي ڪڍيو. سيالڪوٽ جو شهر انهيءَ پراڪرميءَ راجا راسل ٻڌايو هو. راجا ساليواهن جا پويان ”شاڪ راجڪمار“ سڏبا هئا، ۽ منجهائن جيڪو گاديءَ تي وهندو هو سو راجا ساليواهن جو عيوضي ۽ وشنو ڀڳوان جو اوتار

ليکبو هو. راجا ساليواھن جي پوٽي جو نال ”پتي“ هو، ۽ پتي راجپوت سندس نالي پٺيان سڏجن ٿا. انهيءَ ”پتي“ مان ”ڀاڻيا“ لفظ ٺهيو آهي، جنهن جي اڪري، معنيٰ آهي ”پتيءَ جو اولاد“. پتي راجپوت هن وقت جيسلمير ۾ آهن. پر ايڏهين پوءِ ويا. اول کي صديون سانده پنجاب طرف پنهنجو راج وڃائي وڃائي پئي ڪيائون؛ پر پوءِ عيسوي اٺين صديءَ ۾ هٽيو پيا. ۽ سولج نديءَ جي ڏاکڻي طرف پنهنجو دڳو ڄمائي ويٺا ته به پنجاب مان سندن صاحبيءَ جو صفا خاتمو ٿي ڪونه ويو. ڪجهه وقت هنن پتي راجپوتن جي چوٽي بادشاهت جهلم نديءَ جي الهندي ڪناري ڏي، پنجاب جي سينڌي لوڻ وارن ٽڪرن جي ويجهو هئي؛ پر ڪيترا پتي راجپوت انهيءَ کان گهڻو اڳي پنجاب ڇڏي، هيٺ ڏکڻ ڏي ويا هئا، انهن پهريائين ٿوٽ ۽ پوءِ بهاولپور پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو، جنهن ڪري بهاولپور ۾ اڄ تائين ڪيترائي ڀاڻيا آهن. سن 853ع ۾ سندن حاڪم ڏيوراڄ نالي هڪ پتي راجپوت (ڀاڻيو) هو. پهريون ئي حاڪم ڏيوراڄ هو. جو ”راول“ سڏجڻ ۾ آيو. کائس پوءِ جيسلمير جا ٻيا سڀ حاڪم ”راول“ ڪوٺجڻ ۾ آيا. هن بهاولپور ۾ هڪ قلعو جوڙايو، جو سندس پٺيان ”ڏيوگڙهه“ سڏبو هو؛ پر هاڻ بهاولپوري ان کي عام طرح ”ڏيورا واڙ“ ۽ ”ڏيرا واڙ“ ڪوٺيندا آهن. ڪن سالن کان پوءِ (شايد محمود غزنويءَ جي ڪاهن وقت) ڪيترا پتي راجپوت بهاولپور ڇڏي، جيسلمير طرف ويا. ان وقت جيسلمير جو شهر اڃا ٻڌو ڪونه هو. هاڻوڪي جيسلمير کان پنج ڪوھ پري، الهندي طرف ”لڌرو“ (ليڏڙو) نالي شهر هو، تنهن ۾ هن طرف جا ماڻهو رهندا هئا. پتي راجپوت ۽ بهاولپور کان انهيءَ ليڏڙي ويا. اهو شهر پوءِ اڄهائو، ته جيسل نالي هڪ پتي راجپوت سن 1156ع ۾ هڪ نئون شهر ٻڌو جو سندس نالي پٺيان ”جيسلمير“ سڏجڻ ۾ آيو. اتي هڪ قلعو به جوڙيائين جو پوءِ علاولدين بادشاهه جي لشڪر اڏائي ڇڏيو، ۽ شهر کي باهيون ڏيئي بسم ڪري ڇڏيائون. انهيءَ اڳئين شهر جو ويرانو اڄ تائين هاڻوڪي جيسلمير جي شهر ۾ ظاهر ٿينو آهي. اهو اصلوڪو شهر پنج صديون کن سانده ويران ٿيو هو، جنهن ڪري پتي راجپوت ٿڙي پڪڙي ويا هئا. سن 1651ع ۾ سبل سنگھ

نالي ھڪ ڀٽي راجپوت پنهنجي وڏن جا وسائل پٽ وسايا، ۽ شھر جو اھوئي اڳيون نالو ”جيسلمير“ قائم ڪيائين.

سلطان علاوالدين جي لشڪر جنھن وقت جيسلمير جو اصلوڪو شھر ڄاڻائي پورو ڪيو، تنھن وقت سنڌ ۾ سومرن جي صاحبي ھئي، ۽ دودي چنيسر جو ڀاءُ ۾ پڳ تان تڪرار ٿيو ھو. ان وقت سنڌ ۾ سما بہ ھا، جي جادو ونسي ڪل جا راجپوت ھئا. (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 164) اھي ٺٽي ۽ ساموئيءَ طرف رھندا ھئا. (ڏسو صفحو 28).

سنڌ ۾ سومرن کان پوءِ سمن جي صاحبي ٿي، پر تنھن کان ٿي اڳ سنڌ جي ڪن سمن (جادو ونسين) ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ حڪومت پئي ڪئي. ڪڇ جو راءِ جاڙيجن جي نسل مان آھي، ۽ اھو جاڙو ولد لاکو ننگر ٺٽي جو ويٺل ھو، ۽ سندس پويان سندس نالي پٺيان پاڻ کي ”جاڙيجا“ يعني جاڙي جو اولاد سڏائين ٿا.

گرنارڪوٽ جو حاڪم راءِ ڏياچ (راءِ دياس) سنڌ جي چوڙا سما راجپوتن (جادو ونسين) مان ھو. ھو سنہ 1003ع ۾ جھونا ڳڙھ جي گاديءَ تي ويٺو ۽ سن 1010ع ۾ پنھنجو سونھارو سر ڏيئي ڪاٺياواڙ جي تاريخ جا ورق پنھنجي رت سان رنگي ويو. ھن حقيقت مان ائين سمجھڻ ۾ اچي ٿو، تہ جيسلمير جو اصلوڪو شھر جڏھن سلطان علاوالدين جي لشڪر ڄاڻائي بسم ڪيو، تڏھن اتي جا ڀٽي راجپوت (ڀاٽيا) ھن سنڌ جي سمن (جادو ونسين) جي آڌار تي، روھڙيءَ واري واٽ وٺي ٺٽي ۾ آيا، جتان پوءِ ڪي ڪاٺياواڙ ڏي بہ ويا، جنھن ڪري ڀاٽيا اوڏھين بہ آھن. اھي پنھنجن نالن پٺيان اڪثر ”بجي“ ۽ ”سي“ (سنسڪرت ”سنھ“ يعني شينھن، سنڱ) لفظ گڏيندا آھن، جھڙوڪ پريمجي، ڪانجي، نانسي، ڪيت سي وغيره.

ھن وقت ڀاٽيا سڄي ھندستان ۾ آھن. ڪي ڪابل ۽ قندار، بلڪ نيروبي ۽ زنجبار ۾ بہ آھن. منجھان ڪيترا شري نات جا پوڄاري آھن.

سنڌ ۾ ڀاٽيا ھزارن جي تعداد ۾ آھن، اھي نہ رڳو وڏن شھرن ۾ پر ننڍڙن ڳوٺن ۾ بہ آھن. سنڌ ۾ گھڻي ۾ گھڻا ڀاٽيا روھڙيءَ ۾ آھن. روھڙيءَ جي لالا ڀاٽين جي احوال لاءِ ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 234 کان 236. سڀ ڀاٽيا اڪثر پنھنجي ڀاٽيا قوم ۾ سنڱ ڏيندا آھن. اھي غام طرح پڪا وڻشتو

آھن؛ پر پنجاب ۽ سند جا ڪي ڀاتيا مڃي مانس ورتائيندا آھن. اڪثر ”ڇپ ڇپ“ گھڻي اٿن. ٿورو ئي شڪ پوين ته ڪنھن ڀنگيءَ يا ڪنھن اپوتر شيءِ سان پلؤ لڳو اٿئون ته ڪپڙن سوڌو سنان ڪندا آھن. اهڙن سببن ڪري پاڻيءَ جي ھاروير وٽن گھڻي ٿيندي آھي. چوڻي به آھي ته:

وھانءُ نہ واٽڪو، سھج نہ سونارڪو،
گپ چڪ ڀانڱي، ڍنگ ڍنگ مھٽڪي.

لاھور، ملتان، بھاولپر ۽ ٿٽي ۾ ڀاتيا پنھنجو نالو ڪڍي ويا ٿا ڏسجن،
جو چوڻي آھي ته:

مٿي مٿي ملتان ۾، ھيرا لاھور سانھن،
بھاول ۾ سڀ رتن ھيءُ، ٺٽا پنا ڪوءِ.

ملتان ۾ مٿيون مٿيون (چيڊيون مٿيون) آھن، لاھور جا ڀاتيا جنسي ھيرا آھن، بھاولپور ۾ سڀ رتن (جواھر) آھن، ۽ ڪو ڪو پنو ٺٽي ۾ به آھي. ”پنو“ معنيٰ اھو چمڪندڙ ورق، جو پڪراج يا ٻي جواھرات جي ھيٺان رکي جڙيو آھي ته جواھرات جي سونھن وڌائيندو آھي.

سڄي ھندستان جا ڀاتيا وقت بوقت ڪانفرنس ڪوٺائيندا آھن. پھرين آل انڊيا ڀاتيا ڪانفرنس 1913ع ۾ ڪراچيءَ جي خالق ڏني ھال ۾ ٿي ھئي، جنھن جو ڀرڌان راءِ صاحب مرارجي سميد جوڌ پور جو چيف جج ھو. ٻي ڪانفرنس بمبئي ۾ 1915ع ۾ ٿي ھئي جنھن جو ڀرڌان راءِ صاحب ڊاڪٽر ھيرالال لاھور وارو ھو. ٽين ڪانفرنس 1916ع ۾ لاھور ۾ ٿي ھئي، جنھن جو ڀرڌان راءِ صاحب اسرڊاس موٽارام شڪار پوري ڀاتيو ھو. چوٿين ڪانفرنس 1917ع ۾ ڪلڪتي ۾ ٿي ھئي، جنھن جو ڀرڌان راءِ صاحب ڪلياڻجي مرارجي بئرسٽر ھو. سند جي ڀاتين جي ڌار ڀراونشل ڪانفرنس روھڙيءَ ۾ ٿي ھئي. ھيءُ حقيقتون ڄاڻائين ٿيون، ته ڀاتيا قوم ۾ جاڳرتا گھڻي آھي ۽ پنھنجيءَ انٽيءَ جو اونو اٿن.

ڀاتين جون چوراسي نڪون آھن گاجريا، ڪاجريا، اديسي، ٻيلا، جيٺا، ڀرمل، جاوا (جابا)، ڇڇيٺا، سوني، گگا، گانڌي، گوگل گانڌي، وانڊوجا

وغیره. سندن ڪيترين لکن جي نالن اڳيان ”راء“ لفظ گڏيل آهي، جهڙوڪ راءِ سميت، راءِ پنج لوتيا (لوديا)، راءِ رامڻا، راءِ پدمسي، راءِ پنچال وغيره. سنڌ ۾ ڪيترا ڀاڻيا سرڪاري نوڪرين ۾ چڱن چڱن عهدن تي آهن. ڪي هن وقت پينشن بردار آهن، جهڙوڪ مسٽر ولبڊاس پارومل گاجريا، رتيرد ڊيپوٽي ڪليڪٽر، ڪي ڊاڪٽر ۽ وڪيل ته ڪي پروفيسر ۽ ماستر آهن. ڪنهن به ڌنڌي ڌاري، ڪرڻ ۾ اهم ڪردار اچين. تنهن ڪري منجهائن ڪي ڪپڙي، ان، گيهه، کنڊ ۽ ميوي جا واپاري ته ڪي پساري آهن. حيدرآباد جي اوائلي ڪتب فروشن مان هڪڙو مسٽر رامچند مورچمل ڀاڻيو هو، جو اسٽامپ وينڊر به هو. حيدرآباد جو هڪ اوائلي آريه سمناجي هو. ڀاڻين مان ڪن جا وڏا جواهري هئا، جنهن ڪري اهي ”جواهري ڀاڻيا“ سڏبا آهن. انهن جو ٿورو ذڪر ڌار ڪجي ٿو.

جواهري ڀاڻيا نڪ ”نئين گانڌي“ :

هيءُ جيسلمير ۽ بهاولپور کان اول روھڙيءَ ۾ آيا. مير فتح علي خان ٽالپر جي صاحبيءَ ۾ حيدرآباد جو شهر گاديءَ جو هنڌ ٿيو، ته هيءُ روھڙيءَ کان شاهي سڙڪ وٺي حيدرآباد ۾ آيا (ڏسو صفحو 130). روھڙيءَ ۽ شڪارپور ۾ گانڌي نڪ وارا ڀاڻيا آهن، پر انهن سان سندن ڪابه مٿي ماڻي ڪانهي. هيءُ ڀاڻيا حيدرآباد جي لونگ ڀڳت واري گهٽيءَ ۾ دڪان ۽ ڪوٺيون ڪڍي اچي ويٺا ۽ گهر به اُتي اٿن. شروعات ۾ سڀ ڪنهن قسم جو ڌنڌو ڪندا هئا؛ مگر سندن مکيه ڌنڌو موتين ۽ جواهرن جو هو، جنهن ڪري ”جواهري ڀاڻيا“ سڏجن ۾ آيا، ۽ سندن گهٽي به ”جواهري گهٽي“ سڏجن ۾ آئي، جا لونگ ڀڳت واري گهٽيءَ ۾ آهي.

هيءُ ڀاڻيا پهريائين ميرن ۽ نوابن وٽ جواهر ۽ موتي وڪڻڻ ويندا هئا. انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ عامل ۽ ڀاڻيبنڊ به سندن چڱا گراھڪ هوندا هئا. پوءِ موتين پائڻ جو رواج گهٽيو ويو، ته هنن پنهنجي اولاد کي انگريزي وڏيا پاڙهي. عسڪر پراڻي ڪي سرڪاري نوڪرين ۾ گهڙيا، ڪي وڪيل ٿيا. ته ڪي ٻيو ڌنڌو ڌاري ڪرڻ لڳا؛ مگر اصل سندن مکيه ڌنڌو جواهرن جو هو. جنهن ڪري اڄ تائين ”جواهري“ سڏجن ٿا.

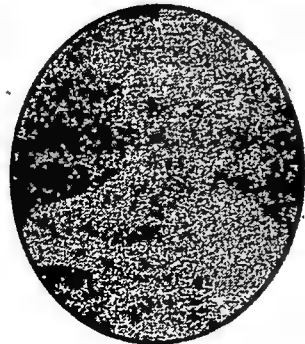
حيدرآباد ۾ جيڪي جواهري ڀاتيا پهريائين آيا، تن مان هڪڙو سيٺ گوبند رام هو. جو روهڙيءَ کان آيو هو. کيس ٻه پٽ هئا، جن مان وڏو سيٺ ذوقيرام هو. ذوقيرام جو وڏو پٽ سيٺ چانڊو مل ميرن جو جواهري هو. ٻيو پٽن سيٺ وشنڊاس ڪپه جو وڏو واپاري هو. وشنڊاس جو پٽ مسٽر روچيرام حيدرآباد جي ميونسپل واٽر ورڪس جو انجنيئر هو. 15 اپريل 1906ع جي رات جو حيدرآباد جي قلعي ۾ گولو ٿاڻو هو، تنهن کان جو، حيدرآباد جي خزاني آفيس ۽ ڪچهريءَ کي باهه لڳي هئي، ۽ نئي جي پلنگ پاڙي ۾ باهه لڳي هئي، سي ٽيئي خوفناڪ باهيون مسٽر روچيرام وسايون هيون. نئي واري باهه وسائڻ ڪري هڪ هزار روپيا انعام مليو هوس.

مسٽر روچيرام وشنڊاس جو ڀاءُ مسٽر موتيرام وڪيل هو. مسٽر موتيرام جو پٽ سيٺ ڀاڳچند ڪراچيءَ جي فائر برگيڊ ۾ هو. بغداد ۾ گيهه جي دُڪان کي باهه لڳي هئي، تنهنجي وسائڻ ۾ مدد ڪئي هئائين.

سيٺ رامچند ذوقيرام جو وڏو پٽ مسٽر متراداس سنڌ جي اوائلي گريجوئيٽن مان هو (ڏسو صفحو 60). وڪالت جو امتحان پاس ڪري ديوان بهادر هيرانند ڪيمسنگهه آڏواڻيءَ سان گڏ ڪم ڪرڻ لڳو، ۽ وڪالت ۾ چڱو نالو ڪڍيائين. ائين هن آڪهه مان ڪي ناليرا مڙس ٿي گذريا آهن.

حيدرآباد جي جواهري ڀاتين جي ٻي هڪ آڪهه جو وڏو ڏاڏو سيٺ مولچند ننديرام ولد سيٺ گوبندرام آڏڻ مل ولد سيٺ جڳو مل ڪاشيرام هو. سيٺ مولچند کي ٽي پٽ ڪٽمل، سويراج ۽ آڏڻ مل هئا. سيٺ ڪٽمل کي چار پٽ چينانند، هاسومل، شامداس ۽ ليالرام هئا.

سيٺ هاسي مل ڪٽمل جو جنم حيدرآباد ۾ سن 1847ع ۾ ٿيو هو. سيٺ هاسومل جواهري هو، ته پٽن ڪٽمل به اهوئي ڌنڌو اختيار ڪيو. ٻئي پيءُ پٽ موتي، هيرا، پٽ ۽ وغيره بمبئي ۾ جڳپور مان آڻيندا هئا ۽ حيدرآباد ۾ اچي نيڪال ڪندا هئا. سندن ڪوئي لونگ ڀڳ جي گهٽيءَ ۾ هوندي هئي.

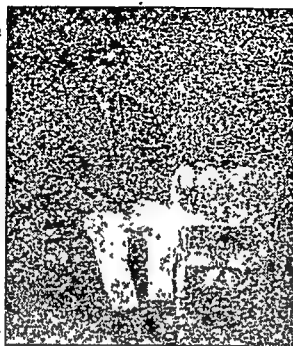

هاسو مل ڪٽمل

سيٺ ھاسي مل جو ديهانت جنوري 1931ع ۾ ٿيو. انهي سال کان گھڻو اڳي حيدرآبادي عالمن موتين پائڻ جو رواج لاهي ڇڏيو، (ڏسو صفحو 89) ته پوءِ پائيندن به لاهي ڇڏيو. انهيءَ سبب سيٺ ھاسي مل جا پٽ وڃي انگريزي پڙھيا. پھريون پٽ مسٽر ڀرتمداس امپيريل بئنڪ ۾ ھو، ٻيو پٽ مسٽر گھنشامداس وڪيل آھي، ٽيو پٽ ماسٽر موھن لال اڃا تائين اين. ايڇ اڪيڊمي جي قلعي واري انگريزي برانچ جو ھيڊ ماسٽر آھي ۽ چوٿون پٽ ڀرشوٽر داس ڌنڌو ڪندو آھي.

مسٽر گھنشام داس ھاسو مل 10

اگست 1891ع جي حيدرآباد ۾ ڄائو ھو. ھو ننڍڙي انگريزي پڙھڻ ويٺو، پر ورھيه کن حيدرآباد جي گدومل سنسڪرت پائشالا ۾ سنسڪرت جو اڀياس ڪيو ھو ائين جنھن ڪري مئٽرڪ تائين سنسڪرت ڪٿين ھئائين. سن 1906ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪيائين. سن 1906 ۽ 1915ع جي وچ ۾ ڪجهه وقت نوان ڪنيا ودياليہ ۾ ماسٽري ڪيائين ۽ ڪجهه وقت امپيريل بئنڪ جا ان وقت ”بمبئي بئنڪ“ سڏبي ھئي، تنھن ۾ ڪلارڪي

مسٽر گھنشامداس ھاسومل

ڪيائين. سن 1915ع ۾ سنڌ پليڊرس امتحان ڪراچيءَ ۾ پاس ڪيائين، ته بئنڪ جي ڪلارڪي ڇڏي 1916ع کان وٺي وڪالت ڪرڻ لڳو، ۽ اڄ تائين وڪالت ڪندو اچي. کيس ٻه پٽ آهن. سندس مربي فرزند مسٽر گنگارام بي. اي (B.E) پاس ڪيل آھي ۽ ھينئر سڀ ڊويزن آفيسر آھي. ٻيو پٽ مسٽر رامچند ڪاليج ۾ پڙھندو آھي. ائين ھن آڪھ وارن پنھنجي اباڻي ڪرت ڇڏي ڏني آھي، ته به اڄ تائين اھي سڀ ”جواھري ڀاتيا“ سڏبا آهن.

ڀارواڻي:

ھن آڪھ وارا، جن مان آنرل سيٽ ھرچند راءِ وشنڊاس (ولد سيٺ

نھالچند لکميچند) سڄيءَ سنڌ، بلڪ سڄي هندستان ۾ چڱو نالو ڪڍيو، تن جو احوال ڀاڱي پهرئين (صفحي 146 ۽ 151) ۾ اڳيئي ڏنو ويو آهي، پر اهو رڳو سيٺ لکميچند جي اولاد جو احوال آهي.

سيٺ لکميچند جو ڀاءُ سيٺ موريو مل هو، جنهن کي ٻه پٽ ڏيونداس ۽ جينومل هئا. اهي جيتوڻيڪ سيٺ هرچندرا جي ڏاڏي سيٺ نھالچند جا سوت هئا، ته به سائس گڏيل ڪٽنب جا ڀاتي هئا. سيٺ جيتي مل جو جنم ڳوٺ مانجهوءَ تعلقي ڪوٽڙيءَ ۾ سن 1834ع ۾ ٿيو هو. گهر جو ڪم ڪار گڏيل ڪٽنب جي سنڀال ۽ مٿن مائٽن وٽ اچڻ ويڃڻ جو ڪم مٿس رکيل هو. سندس ديهانت 1898ع ۾ مانجهوءَ ۾ ٿيو. کيس ٽي پٽ واڌومل، ڪيسو داس ۽ نائونمل هئا، جن مان واڌو مل ننڍڙي گذاري ويو. سيٺ ڪيسو داس جو جنم ڳوٺ مانجهوءَ ۾ 1863ع ۾ ٿيو. سندس سئوٽ سيٺ هرچندا راءِ وشنڊاس کانس هڪ ورهيه کن ننڍو هو ۽ پاڻ ۾ گهڻو سنڀند هون. هيءُ سيٺ وشنڊاس جي پيلن جي ليڪن جو ڪم ڪراچيءَ جي ڪاٺين ۽ ڪوئلن جو واپار ۽ سامونڊي دنگين جو ڪم سنڀاليندو هو. 1897ع ۾ ڪراچيءَ ۾ خوفناڪ پليگ پيئي، ته سيٺ وشنڊاس غريبن جي دوا درمل لاءِ هڪ وڏي اسپتال کولي ۽ سيٺ هرچندرا سان گڏ، هو به پليگ ۾ ورتلن جي تهل ٽڪور ڪرڻ لڳو. ڪراچيءَ جي ڪاري در وارا هندو توڙي مسلمان جهجهي عزت ڏيندا هئس. ليڄي ميمڻن سان اهڙا ته سنا نانا هوندا هئس، جو سندس گهرو جهڳڙن جا فيصلو پاڻ ڪندو هو ۽ کين وري ڪير ڪنڊ ڪري ڇڏيندو هو. هن ڊسمبر 1905ع ۾ ڪراچيءَ ۾ چالاڻو ڪيو. کيس ڪوبه اولاد ڪونه هو.

سيٺ نائونمل جو جنم ڳوٺ مانجهوءَ ۾ سن 1866ع ۾ ٿيو. ۽ پنجويهن ورهن جي ڳوٺ جوانيءَ ۾ 1891ع ۾ چالاڻو ڪيائين. کيس ٻه پٽ رامچند ۽ جيرامداس هئا.

سيٺ رامچند جو جنم سن 1884ع ۾ ڳوٺ مانجهوءَ ۾ ٿيو. ڪي ورهيه ڪوئٽيا ۾ پنهنجي ڪاڪي سيٺ وشنڊاس جي چاپ تي رهيو، ۽ سيٺ ڪيسو داس جي چالاڻي کان پوءِ ڪراچيءَ جي ڪاٺين ڪوئلن ۽ دنگين جي واپار واري ڪوٺيءَ تي رهيو. چوويهن ورهين جي ڄمار ۾ 1908ع

۾ ڪراچيءَ ۾ ڇاڻڻو ڪيائين. کيس ڪو پٽ ڪونه ڄائو جو ويهي وسائي. پنهنجو نڪ نالو ڇڏي هليو ويو.

سيٺ جيرمداس جو ڄم ڳوٺ مانجهوءَ

۾ 1885ع ۾ ٿيو.

ڪراچيءَ جي سرڪاري هاءِ اسڪول ۾ تعليم پرائي، پنهنجي ڪاڪي سيٺ وشناس نهالچند جي اناج جي ڌنڌي جي ڪوٺي تي ويٺو؛ پر پوءِ سيٺ وشناس جي ڪٽنب کان ڌار ٿيو ۽ پنهنجو اناج ۽ ڪپهه جي ڪميشن جو ڌنڌو 1919ع ۾ ڪراچيءَ ۾ کوليائين جو ڏينهن پوءِ وڌندو ويو. هن وقت

سندس آفيسون ڪراچيءَ، بمبئي، جيڪب

سيٺ جيرامداس ناٿنل.. آباد ۽ سکر ۾ آهن. جيمس آباد ۾ ڪپهه ٺاهڻ

جي انجن ۽ پريس اٿس. ڏوڪريءَ ۾ ڇانورن ڇڙڻ جو ڪارخانو، ڪراچيءَ ۾ دال جي انجن ۽ جايون زمينون اٿس. کيس ڇهه پٽ جواهر لال، موهن لال،

هيرانال، هري لال، ڪنڀالال ۽ ارڃن لال آهن. سندس مري پٽ جواهر لال

(جنم 1918ع) ڪراچيءَ واري ڪارخاني جو مئنيجر آهي. پنهنجي پتا وانگر

خوش مزاج ۽ شوقين طبيعت جو آهي ۽ نهايت ڏاني پرش آهي. بنگال جي

ٻوڏن، ڪستوربا فنڊ ۽ ٻين قومي توڙي خير جي ڪمن ۾ وڏيءَ دل سان

پئسي جي مدد ڪئي اٿس. هو ڪراچيءَ مان 6 جنوري 1948ع ۾ ٽر مار

کان پوءِ لڏي وڃي بمبئي گهر ڪري ويٺا.

ڀاڳچنداڻي - 1:

هيءُ حيدرآباد ۾ سپاهيملاڻي گهتي طرف سڪن جي پاڙي ۾ رهن ٿا،

۽ اصل ڀاڻيا آهن. ڏسو ”ڀاڻيا“ منجهائن مسٽر مينارام؛ ايم. ڀاڳچنداڻي

گرججوئيٽ آهي ۽ ڪجهه وقت سنڌ جي بئريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن جو

پرسنل اسسٽنٽ هو.

ڀاڳچنداڻي-2:

نڪ ”ڪمل“. هيءُ وانھان آھن (ڏسو ڀاڱو پھريون؛ صفحو 270).
 ”وانھان“. سندن اصلوڪو ماڳ ايوديا (اٺوڌ) آھي. سندن گروسوائي
 صاحب آھن. جن سان گڏ، هو آگري ۽ اٺوڌ جي گڏيل علائقن مان سنڌ ۾
 اول ساهتي پرڳڻي ۾ آيا؛ جنان پوءِ، درياھ اُڪري، بوبڪ تعلقي سيوهڻ ۾
 وڃي رهيا (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 165). هن وقت منجھائن ڪي
 گرنجوتيت آھن ته ڪي ولايت مان وڏا امتحان پاس ڪري آيا آھن، ڪي
 گزيتيد آفيسر، انجنيئر، آڊيٽر ۽ ڊاڪٽر آھن، ۽ ڪي زمينداري ۽ ٽنڊو ڌاري
 ڪندا آھن.

بوبڪ ننڍو ڳوٺ آھي؛ پر گهٽ ڪوٺي، سڄيءَ سنڌ مان رڳو
 بوبڪ ۾ سرڪار جي ڀارن ڀنگ جي پوک ٿئي ٿي، جنهن ڪري اتي ڀنگ
 جي وڪري لاءِ سرڪاري ڊيپو آھي. تماڪ ۽ ڏاڻن جي پوک به اتي گهڻي
 ٿئي ٿي، بوبڪ ۾ غاليجا به ٺهندا آھن. ڪجهه وقت اتي ماچيسن جوڙڻ جو
 ڪارخانو هو. بوبڪ جي نزديڪ نامياري منچر ڍنڍ آھي، جنهنجون پٽداشون
 بيهه، لوڙهه، وينٽرا، مھيون، ڪُڙ، ڪوٺيون وغيره ڇڱو پئسو پيدا ڪن
 ٿيون. منچر ڍنڍ جي مچن ۾ پڪين جو به گهڻو وڪرو ٿئي ٿو. آب هوا جي
 ڪري دادوءَ ۾ سيوهڻ کان بوبڪ وڌيڪ فرحتي آھي.

ڀڳت:

هيءُ پڊعیدن ۽ نارو شاهه تعلقي نوشهري فيروز ۾ رهن ٿا. ”ڀڳت“
 سندن نڪ جو نالو آھي. هيءُ سوائي صاحبن مان آھن. سوائي صاحب اصل
 ايوديا (هاڻوڪي ”اٺوڌ“) جا وڻيل، سري رامچندر جي وڏي پٽ ڪش جو
 اولاد، سورج ونسي گهراڻي جا ڪتري راجپوت ۽ ڊبويءَ جا پاشڪ آھن.
 سوائي صاحبن جون ٻه مکيه شاخون آھن. هڪڙي شاخ وارن راجائي
 ڪماڻي، جن جي نسل مان مهاراجا اڏيراج، سوائي مانسنگهه بهادر جيپور جو
 مهاراجا ۽ ٻيو اڏبور جو مهاراجا اڏيراج راج راجيشور سوائي شري يسونترءِ
 هولڪر بهادر آھن. سندن فوٽن ۽ خاندان جي تاريخي احوال لاءِ ڏسو

”ٽائيمس آف انڊيا“ جا 1934 ۽ 1935ع وارا ساليانا پرچا. سوائي صاحبن جي ٻي شاخ وارن ڀڳتي مارگ اختيار ڪيو. ٻنهي شاخن وارا ”سوائي“ سڏجن ٿا. ”سوائي“ هڪ لقب آهي، جو ڀڳتن کي سڏي پراپت ڪرڻ بعد اڌ کان مليل آهي. اهو ”سوائي“ لفظ خود ڄاڻائي ٿو، ته هو پنهنجي راجڌانيءَ ۾ توڙي ورت ۾، ٻين کان سوايا هئا. اهي پوءِ لڙائي، ڌڪار وغيره سبب ايوڌيا ڇڏي لکنوءَ جي رستي هسٽناپور (دهلي طرف) ويا. اها حقيقت ديويءَ جي چرچن يعني شبنندن مان معلوم ٿئي ٿو. ”ڀڳت“ نڪ وارا اڄ تائين پنجاب ۾ به آهن. سمنلي جي ڀڳت اسٽيٽ (رياست) آهي، ۽ انهيءَ رياست وارن سان هنن ڀڳتن جو لاڳاپو چوڻ ۾ اچي ٿو. هو پوءِ جيسلمير ويا، جتان سنڌ ۾ هاڻوڪي ڪوٽ لالو اسٽيشن وٽان گهڙيا. سندن اڳواڻ سوائي لالو جسراج هو، جنهن جي نالي پٺيان ”ڪوٽ لالو اسٽيشن“ سڏجي ٿي، جا پڌر عيدين اسٽيشن جي ويجهو آهي. ڪوٽ لالو اسٽيشن کان ٻه ڪوه کن پري ٻانڌي اسٽيشن طرف، ”سوائي ايتي پرش“ جو آستان هو، جو نصرت جي ديهه پهرئين جي نقشي ۾ ڄاڻايل آهي. سوائي صاحبن مان ڪي اڳيرو وڌي، چنيجا تعلقي موري ۾ ويا، ۽ ڪي موري وٽان پٽن اُڪري، دادوءَ ۽ سيوهڻ ويا، جتان سوائي نيو مل اتمچند. حيدرآباد ويو (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 165) ڪي ٺارو شاهه ۾ رهيا. ميرن جي صاحبيءَ ۾ ديوان عيدين مل هنگورائيءَ هاڻوڪو پڌر عيدين جو ڳوٺ ٻڌايو، ته ڪي ڀڳت ٺارو شاهه مان لڏي، اتي وڃي رهيا، جنهن ڳالهه کي ڏيڏ سئو کن ورهيه ٿيا. هنن ڀڳتن ۾ هڪ مهاپرش پيدا ٿيو، جنهن جو نالو سوائي ڪيولرام هو، ۽ سڄي عمر جتي ستي ٿي رهيو. سندس آستان اڄ تائين پڌر عيدين جي ڀڳتن جي محلي جي وچ ۾ آهي، جنهن ۾ سندس چاڪڙيون رکيل آهن ۽ سڀ ڀڳت انهن چاڪڙين اڳيان مٿو تڪيندا آهن. پرين ۾ جيڪي ڪيولرامائي آهن، سي انهيءَ سوائي ڪيولرام جي نالي پٺيان سڏجن ٿا، جيتوڻيڪ سندس چيلي جو اولاد آهن. سوائي ڪيولرام وڏي ڪرامت جو صاحب هو. کائنس پوءِ ڀڳتن ۾ ٻيا به ڪي مهاپرش ٿيا جهڙوڪ ڀڳت ڪشنداس، ڀڳت موريو مل ۽ ڀڳت چيرامداس. ڀڳت ڪشنداس جي ڪوٺي ڳوٺ نگر تعلقي سڪرنڊ ۾ هوندي هئي. سندس ڪٽ اڄ تائين اتي آهي ۽

ڪيترا ان کي مڻو ٿيڪيندا آهن. ڀڳت ڪشنداس ۽ ڀڳت سوربو مل ڪرامت جا صاحب هئا، ۽ شهر جا ماڻهو عزت وچان کين ”ڀڳت صاحب“ سڏيندا هئا.

اڳي سڀ ڀڳت اڪثر واپار ڪندا هئا، ۽ پدعيدن جا سڀ ديوان، ڀيمپاڻي ۽ ڪرناڻي، اڪثر زمينداري ڪندا هئا، ۽ ڪي نيڪا ڪندا هئا، ڪيترائي انگريزي ڪونه ڄاڻندا هئا. سن 1916-1917ع تائين پدعيدن ۾ رڳو هڪڙو گريجوئيٽ پروفيسر مولچند شڪرامداس ڀيمپاڻي هو، پوءِ منجهن علم لاءِ چاهه وڌيو ته هن وقت پدعيدن جهڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ ٽيهه کن گريجوئيٽ آهن، جن مان ڀڳتن ۾ ڏهه کن گريجوئيٽ آهن. هينئر پڙهي پيا آهن، ته چڱن عهدن تي وڃي رسيا آهن، ۽ ڪي وڪيل آهن. هي ۽ ڀڳت سڀ ڪنهن شپ ڪارج مهل مهاديو جو روت ڪندا آهن، جو سورج ونسي گهرائي وارا مهاديو جا پوڄاري هئا. خود رامائن مهاديو جي استتيءَ سان شروع ٿئي ٿو. هيءَ تربتا جڳ واري جهوني رسم وٽن اڄ تائين هلي اچي.

ڀڳواناڻي:

نڪ ”ڪڪڙيجا“. انبواڻي، ڪيسواڻي ۽ مولچنداڻي به ساڳيءَ نڪ جا آهن. اهي سڀ اروڙونسي آهن. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129 کان 135). تائين چون ٿا ته ڪٿي لڙائي ڪندي سندن وڏن جو باروت کڻي ويو، ته ان جي بدران ڪڪڙو ڪم آندائون، تنهن ڪري سندن پويان ”ڪڪڙيجا“ يعني ڪڪڙي وارن (ڪڪڙي ڪم آڻيندڙن) جو اولاد سڏجڻ ۾ آيا. ڀڳواناڻي خيرپور مير صاحب واريءَ ۾ رهن ٿا. منجهائن ديوان مولرام سڏي مائڪسٽريٽ ۽ ڪي ٻيا بزرگ ٿي گذريا آهن. سندن هڪ شاخ وارا ”ڇينوڻي“ سڏجن ٿا، ”ڏسو ڇينوڻي“.

ڀوجواڻي:

نڪ ”جسوجا“. هي ڪراچيءَ جا سينيون اصل اروڙونسي آهن، جي 711ع ۾ عربن جي ڪاهه وقت اروڙ (الور) تعلقي رهڙيءَ مان لڏي پنجاب ڏي ويا. جتان پوءِ موٽي سنڌ ۾ آيا (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129 کان

135) هيءُ اصل پنهنجي وڏي ڏاڏي سيٺ ساجن مل گبرداس مل ولد سيٺ رنگومل جي نالي پٺيان ”ساجنڻي“ سڏبا هئا. سيٺ ساجن مل جو پٽ سيٺ نانڪداس هو، تنهنجي مري پٽ سيٺ پوڄومل جي نالي پٺيان پوءِ پاڻ کي ”پوڄوڻي“ ڪوٺائڻ لڳا. آڪه جو اڳيون نالو ڪراچيءَ ۾ اچڻ کانپوءِ ڦيرايائون.

ڪاهري:

سيٺ ساجن مل، ذات جو لهاڻو، ڪاهريءَ نالي شهر ۾ رهندو هو، جو هن وقت هڪ ننڍڙو ڳوٺ. دادوءَ طرف خدا آباد جي ويجهو، پٺيان اسٽيشن کان ٻه ڪوه کن پري آهي. اهو پاسو اڳي ”سامتائي پرڳڻو“ سڏبو هو، جنهن ۾ چٽا ۽ پنهور ذاتين جا مسلمان زور هوندا هئا. سيٺ ساجن مل جي وقت ۾ ڪاهري هڪ وڏو شهر هو، ۽ سڄي پرڳڻي جي گاديءَ جو هنڌ هو. اتي هي سيٺ هڪ ناميارو زميندار ۽ وڏو واپاري هو. سندس پٽ سيٺ نانڪداس اتي وڌيڪ زمين خريد ڪئي، ۽ اباڻي ڌنڌي کي به زور وٺائي ڪيترن هنڌ پنهنجون ڪوٺيون کوليائين.

ڪارڪ بندر ۽ ڪراچي:

سيٺ نانڪرام ٻه گهر پريٺو هو. پهرين گهر مان سيٺ پوڄومل 1709ع ۾ ڄائو. ٻئي گهر مان ٽي پٽ ڪيولرام، هيماچ ۽ ڀاڳچند هئس. سيٺ پوڄومل ڄائو ٺپو ڪاهريءَ ۾ هو، پر سيوهڻ ۾ پنهنجي پتا جي ڪوٺيءَ تي ڪم ڪندو هو. سن 1725ع ۾، اڃا سورهن ورهين جي ڄمار جو هو، ته ماتيجي ماءُ سان اثبتي ٿيس. پوءِ ڌار ڌار ٿي، هاڻوڪي ڪراچيءَ طرف، پنهنجي روءِ سوءِ وڻج واپار ڪرڻ لڳو. ان وقت ڪراچي هڪ مهائن جو ڳوٺڙو هو، ۽ هندو واپاري ڏهه ڪوه کن پريان ”ڪارڪ“ نالي بندر ۾ رهندا هئا، ۽ سمنڊ جي رستي ايراني نار، پوربندر، ملبار وغيره سان واپار ڪندا هئا. سيٺ پوڄومل هتي اچڻ کان سگهوئي پوءِ پنهنجون ڪوٺيون سونمياڻي، گواڌر، لش پيلي ۽ مسقط ۾ کوليون. پوءِ شاهه بندر ۽ لاڙي بندر ۾ به ڪوٺيون کولي. سورت، پوربندر ۽ ملبار سان وڻج واپار ڪرڻ لڳو.

سن 1728ع ڌاري ڪارڪ بندر وٽان سمنڊ پنهنجو رخ ڦريو. بندر تائين دنگيون اچي وڃي نئي سگهيون، تنهن ڪري سيٺ پوڄومل ۽ ٻين واپارين هاڻوڪي ڪراچيءَ جو اهو ياڱو اچي وسايو هو. هن وقت ”اولڊ ٽائون“ يعني جهونو شهر سڏجي ٿو. ڪراچيءَ جو شهر پوءِ ڪئن وڌيڪ وسيو سي حقيقتون اڳتي ڄاڻايون ويون آهن. (ڏسو صفحو 107)

ڪراچيءَ جو شهر وسڻ شروع ٿيو. تنهن کان سگهوئي پوءِ شاھ بندر وٽان به سمنڊ رخ ڦريو. بندر وٽ ايترو رءُ يا لٽ چڙهيو، جو دنگيون ۽ جهاز بندر تائين وڃي نئي سگهيا، تنهن ڪري اتي جا واپاري به ڪراچيءَ ۾ وڃي رهيا. ائين آدم ٿورو وڌيو، ته هيءُ نئون ٻڌل شهر ڪلهوڙن پنهنجي تابعي ڪيو، جو ان وقت سنڌ ۾ بسندن صاحبي هئي. ننگر نئي ۾ ڪلهوڙن جي پاران هڪ نواب حڪومت ڪندو هو، جنهن بجار خان نالي هڪ جوڪيو پاڻ وٽ مقرر ڪيو هو. انهن جوڪين کي ”ڄام“ جو لقب مليل هو. ڪراچيءَ لاءِ به هڪ جوڪيو مقرر ٿيو، جنهن جو نالو ڄام دريا خان هو. پوڄواڻي سيڻيون ۽ ٻيا هندو جن پهريائين ڪراچي وسائي، سي ڄام دريا خان جوڪئي سان رس رهائي هلندا هئا، ۽ هو اڻڪي سوڪيءَ ۾ سندن واهرو ٿيندو هو. ڄام جي ڏي هوندي به پنهنجي عزت، جان ۽ مال ملڪيت جي بچاءَ لاءِ پنهنجي نئين ٻڌل شهر جي چوڌاري هڪ ڪڇ سرو ڪوٽ اڏايائون. ڪوٽ جي ڪنڊن وٽ ٺلهه ٺاهيائون، ۽ مستط مان توفون گهرائي، انهن ٺلهن تي رکيائون، ٻاروٽ به پاڻ وٽ گهڻو موجود رکيائون. انهيءَ ڪوٽ ٺهڻ کان پوءِ هيءُ شهر ”ڪلاچي ڪوٽ“ سڏبو هو.

سن 1783ع ڌاري قلات جي خان جو نالي ميان عبدالنبي ڪلهوڙي کي مدد ڏيندي مارجي ويو، ته انهيءَ خون جي عيوض ميان عبدالنبيءَ ڪراچيءَ جو شهر قلات جي خان کي ڏيئي ڇڏيو. ان وقت کان وٺي پوڄواڻي سيڻيون ۽ ٻيا هندو خراسان سان وڻج واپار ڪرڻ لڳا. (ڏسو صفحو 108)

سيوهڻ ۾ ڦرلٽ:

1725ع ۾ سيٺ پوڄومل پنهنجي پتا جي سيوهڻ واري ڪوٺيءَ سان واسطو ٽوڙي، ڪراچيءَ طرف ويو. ته سندس ماتيجو پاءُ سب ڪيٽرام

سيوهڻ واري ڪوٺيءَ جو ڪم سنڀالڻ لڳو. پنهنجو ڌنڌو ايتري قدر ته وڌايائين، جو سندس چار سؤ کن گماشتا جدا جدا شهرن ۾ سندس ڪوٺيون هلائيندا هئا؛ پر پوءِ قسمت ڦيرو ڪاڌس. سن 1752ع ڌاري ڪلهوڙن ۽ ميرن جي وچ ۾ هالاڻيءَ ۾ لڙائي لڳي، جنهن ۾ ميرن کٽيو. ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي هار ٿي، ته قنڌار جي حاڪم وٽان هڪ وڏو لشڪر مدد خان پناه جي مهنداريءَ هيٺ وٺي آيو. لشڪر جو خرچ پري ڪين سگهيو، ته پٺاڻن سنڌ ۾ ڦرلٽ ڪئي. سيوهڻ ۾ اهي پناه سڀني ڪيولرام جي گهر ۾ گهڙي پيا، ۽ سندس سمورو ڌن کڻي ويا. انهيءَ ڦرلٽ مهل سڀني ڪيولرام پنهنجيءَ جان بچائڻ سانگي سيوهڻ وارين ڪرين ڏانهن ڀڄي ويو، جتي جهولي جي جهڙپ اچي ويس ۽ لوڪ پڌاريو.

سڀني ڪيولرام کان پوءِ پاڻس سڀني هيمراج ڪاروبار هلائڻ لڳو. سيوهڻ واري سموري ملڪيت ڦرجي ويئي هين؛ باقي سندن چئن سون ڪوٺين تي گماشتن وٽ جهجهو ٿي نالو هو. نالو وٺي پنهنجو ڌنڌو وري وڌي پيماني تي ڪرڻ لڳو ۽ اڳرو ٿي پيو.

براهمڻن جو بچاءُ:

سن 1738ع ۾ نادرشاهه بادشاهه ڊهليءَ تي ڪاهه ڪري، مغلن جو زور ڀڳو، ۽ ڊهليءَ، مٿرا ۽ لاهور ۾ ڦرلٽ ڪري، ڪابل ڏي موٽي ويو. ساڻس گڏ قلات جو خان نصير خان هو، جنهن لشڪر مٿرا جا ڪيترا براهمن ۽ براهمڻيون به قيد ڪيون هيون. انهن براهمڻن قيدين کي ملتان ۽ شڪارپور واريءَ وات کان قلات ڏي وٺي ٿي ويا، ته سنڌ ۾ ڪيترن کي هن ڳالهه جي سڌ پيشي. سڀني پوڄو مل جي ننڍي پاءُ سڀني ڪيولرام جي ڌرمپتيءَ شريمني تخت ٻائيءَ کي براهمڻن ۽ براهمڻين جو قياس پيو. ان وقت سڀني ڪيولرام جون ڪوٺيون شڪارپور ۽ ان جي پريان قلات جي حد ۾ هيون. انهن ڪوٺين تي جيڪي سندن گماشتا هئا، تن کي لڪائي موڪليائين، ته پشپا ڏيئي، انهن براهمڻن ۽ براهمڻين کي ڇڏايو. انهن گماشتن هر هڪ براهمن ۽ براهمڻيءَ لاءِ هڪ سؤ کان اڏائي سؤ رپين تائين روڪ نالو ڏيئي، کين آزاد ڪرايو؛ شريمنيءَ تخت ٻائيءَ پوءِ کين سيدو ڀاڙو ۽ راه

خرچ ڏياري، مٿرا ڏي موٽائي موڪليو ۽ ائين انهن براهمڻن جو بچاءُ ڪري پاڻ کي پيڇ جو ڀاڱي ڪيائين. ڪلهوڙن کانپوءِ ميرن جي صاحبي ٿي، ته ان وقت به پوڄواڻين واه جي سخاوت ڪئي!

پوڄواڻين جي سخاوت:

سنه 1811-1812ع ۾ ڪڇ علائقي، ڪاٺياواڙ ۽ راجپوتانا ۾ سخت ڏڪار پيو. ڪي مسڪين پنهنجا ٻچا وڪڻي، انهن جي عيوض ان وٺڻ لڳا! ان وقت پوڄواڻي سڀني جون ڪوٺيون ڪڇ علائقي ۽ هالا پراڻت ۾ هيون. سندن گمناشتن ان ڏيئي، اٺ ڏهه هزار خريد ڪيا، ۽ اهي ڪراچيءَ ۾ هن سڀني کي موڪليائون. سڀني انهن ايهن کي پاڻ وٽ پالي وڌو ڪيو. جڏهن اهي ڪڻ ڪمائڻ جهڙا ٿيا تڏهن ڪن راهه خرچ ڏيئي روانو ڪيائون. انهيءَ ڏڪار وقت ڪيترا ڏڪار جا ماريل ڪڇ ۽ راجپوتانا کان سنڌ ۾ آيا. نت تعلقي نوشهري فيروز جا ”تهليائي“ ۽ رتيديري طرف جا ”جشنڱائي“ به انهيءَ ڏڪار سبب جيسمير (جيسلمير) مان سنڌ ۾ آيا هئا. سنڌ ۾ آدم وڌيو ته ان جا اڳهه چوٽ چڙهي ويا. جوئر، نانگلي گجرون ۽ ٻيا سادا ان به ملڻ مشڪل ٿي پيا. پوڄواڻي سڀني وٽ ان جا پانڊا پريل هئا، تن پنهنجن ماڻهن کي حڪم ڏنو، ته جيڪو به هندو توڙي مسلمان ان لاءِ اچي تنهن کي ڏهاڙي هڪ سير ان بنا پئسن ڏيو. ڪن هوند وارن کي پئسن تي به ڪٽبان ان ڪونه ٿي مليو، سڀ رات جي وڳڙي ۾ منهن ڍڪي ان وٺڻ لاءِ سڀني جي در تي ٿي ويا، پر لڄ پئي آين. سڀني حڪم ڪيو ته رات جو پانڊن ۾ جيڪي ڏٺا هن ٿا سي سڀ گل ڪري ڇڏيو، ته اونداهه ۾ ماڻهو بنا حجاب ان وٺڻ اچن. ڪي ٻڌا ۽ بيمار ان وٺڻ لاءِ سڀني وٽ وڃي نٿي سگهيا. تن کي هڪ مهيني جو سيدو هنن درياهه ڏل سڀني گهر وٺي موڪليو. اهو ڏڪار ست اٺ مهينا ساندهه هليو. اهو سڀ وقت پوڄواڻي سڀني جي اها سخاوت هلندي آئي!

جهڙا ڪم پئسي سان ٿين ٿا، پوڄواڻين کي پئسي جو زور ڪيتري قدر هو، سا حقيقت به سڀيٺ ناٿون مل واري احوال ۾ ڄاڻايل آهي چنهنجو مختصر طرح ذڪر ڪجي ٿو.

پٿرسي جو زور:

سيٺ ڀوڄو مل نانڪداس جي آڪھ وارا گڏيل ڪٽنب جا ڀاتي هئا. سنه 1782ع ڌاري سيٺ ڀوڄو مل گذاري ويو. ڪانش پوءِ به سندس پٽ گڏيل ڪٽنب جا ڀاتي ٿي رهيا. پنهنجي ڌنڌي کي زور وٺائي ساڃاڻي پيا، ۽ خرچ به وڏا ٿي هئڻ. گماشتن جي پگهارن سوڌو سندن ساليانو خرچ چاليهه هزار کن رپيا هوندو هو. سنه 1816-1817ع ۾ سيٺ ڀوڄو مل جي گهر واري شريعتي پارٽي ٻائيءَ چالڻو ڪيو، تنهن کان پوءِ هي ڀائر ڌار ٿيا.

سيٺ ڀوڄو مل پنهنجي جيئري پنهنجي هڪ گدام جي زمين ورائي، ان ۾ پنهنجو ڌن پوريو هو. پنج سو کن من گگڙ جا ڪاڙهائي، انهيءَ زمين مٿان چٽڪارائي ڇڏيا هئائين. ڌمڪ هٿائي زمين ڏاڍي ڪرائي ڇڏي هئائين.

سندس پٽن جنهن وقت اهو پوريل ڌن ٿي ڪڍايو، تنهن وقت تائين زمين اهڙي ڏاڍي ٿي ويئي هئي، جو ويهن مزورن کي زمين کوٽڻ ۾ مهينو کن لڳي ويو! آخر اندران پنج ڇهه من ايڏا وڏا نڪتا جو هر هڪ من ۾ جيڪر ٿي من کن گڙ جا ماپي سگهن. انهن منن ۾ چانديءَ جا جهونا سڪا، سونيون مهرون ۽ سيتاراميون هيون. * سيٺ ڀوڄو مل جي پٽن اڪيچار مايا ۽ ٻي سموري ملڪيت پورا چار حصا ڪري، پاڻ ۾ ورهائي ڪنڻين ۽ ڌنڌو به ڌار ڀار ڪرڻ لڳا. سيٺ ڀوڄو مل جي منقط ۾ هڪ جبري ڪوٺي هئي. سا پوءِ به هنن ڀائرن جي گڏيل ملڪيت ٿي رهي. هڪ يورپي جهاز انهيءَ ڪوٺيءَ جي گڏيل ملڪيت هو جو چٽنا ۽ جاوا جي وچ ۾ هلندو هو، ۽

ميرن جي صاحبيءَ ۾ چانديءَ جا ڪورا رپيا چالو هوندا هئا، ۽ هر هڪ ڪوري رڻي جو مله ڏهه آنا هوندو هو. ٻيا ايراني سڪا هوند هئا جي مشهد (تبريز) جي فريخاني ۾ ٺهندا هئا، تنهن ڪري ”مهدي سڪا“ سڏبا هئا، ۽ انهن جو مله وڌيڪ هوندو هو. اهي سنڌ ۾ شڪارپورين چالو ڪيا هئا، جو خراسان ۽ ٻين پاسي وڻج واپار ۾ اهي سڪا عام طرح ڪم ايندا هئا، پنجاب ۾ سڪن جي صاحبي تي، ته مهاراجا رنجيت سنگھ پنهنجا سڪا چالو ڪيا، جي دسمان پاتشاهه سري گرو گووند سنگھ جي نالي پٺيان ”گوڻندي“ سڪا سڏبا هئا. پنجاب کان جيڪي آڪهيون سنڌ ۾ آيون، تن اهي سڪا اتان آندا ۽ پوءِ سنڌ ۾ ايتري قدر چالو ٿيا جو خود ميرن جي خزاني ۾ ”گوڻندي“ سڪا هوندا هئا. انهن کان سواءِ سيتاراميون هونديون هيون جي سونين پٽيلن جي نموني هونديون هيون ۽ سڪا ٿي ڪم اينديون هيون، انهن تي سيتاماتا ۽ سري رامچندر جون شڪليون نڪتل هونديون هيون، تنهنڪري ”سيتاراميون“ سڏبيون هيون. جيئن ڪجهه وقت آسان جون زالون گيڻ جا هار پائينديون هيون. اهو رواج اڄ تائين ڏکڻ هندستان جي زالن ۾ آهي.

وقتي بمبئي ۽ ملبار ڪناري کان به مال آڻيندو ۽ نيندو هو، هيءَ حقيقتون ڏيکارين ٿيون، ته سيٺ پوڄو مل وٽ اڪيچار مايا هئي، ويتر سندس پٽن وڏي پيماني تي واپار پئي ڪيو جنهن ڪري پئسي جو زور گهڻو هون. ملڪ ۾ ڪيتري قدر هلندي هيئن، تن ڳالهين جا به وڏا بيان آهن، جي هتي ٿورن لفظن ۾ ڄاڻائجن ٿا، جو انهن ڳالهين جو سنڌ جي تاريخ سان واسطو آهي. —

ميرن سان چڪري:

سنڌ ۾ ڪلهوڙن کان پوءِ ميرن جي صاحبي ٿي، ته پوڄواڻي سڀني ميرن سان رستو رکيو، پر ڪراچيءَ جو شهر اڃا قلات جي خان جي هٿ ۾ هو تنهنڪري وڌيڪ رستو خان سان هون. خان جي پاران جيڪو نواب ڪراچيءَ لاءِ مقرر ٿيندو هو، سو جيڪڏهن ڪنهن وقت ڪا بيجا هلت هلندو هو، ته پوڄواڻي سڀنيون قلات جي خان کي رپورٽ ڪري، انهي نواب کي موقوف ڪرائي ڇڏيندا هئا. ائين ڄڻ ته ڪراچيءَ جا والي پاڻ هئا، ۽ نواب به سندن ڀار تي هلندو هو.

سنه 1792-1793ع ۾ مير فتح علي خان ٽالپر ڪراچي جي شهر هٿ ڪرڻ لاءِ پندرهن هزار ٻروچ هٿيارن پنوهارن سان موڪليا. انهيءَ سال قلات جي خان جي پاران ڪراچيءَ ۾ جيڪو نواب مقرر ٿيل هو، تنهن وٽ نڪو پورو لشڪر نڪو پورو باروت هو. سيٺ درياهه ڏني مل ۽ سيٺ ٻلرامداس هلنديءَ وارا مڙس هئا، تن جهجهوئي لشڪر ڪنو ڪيو ۽ پنهنجا باروت جا پانڊا کولي پنهنجي لشڪر کي ڏنائون. آخر ميرن جي لشڪر کي شهر ڏيئي ڇڏيائون. ميرن پوءِ ٻيو گهمرو پنهنجو لشڪر موڪليو، ته پوڄواڻي سڀني مڙسي ڪري، کين ڀڄائي ڪڍيو.

سنه 1794ع ۾ ميرن ٽيون گهمرو هيڪاري وڏو لشڪر موڪليو. قلات جي خان جي پاران جيڪو نواب ڪراچيءَ لاءِ مقرر ٿيل هو، تنهن ڏٺو ته هاڻ منهنجي ڀڄڻ جي جاءِ ڪانهي، سو پوڄواڻي سڀني کي چيائين ته مون کي ڪي ماڻهو ڏيو ته مون کي قلات ۾ سلامت پهچائي اچن. سيٺ درياهه ڏني مل پنهنجا ماڻهو ڏيئي، قلات روانو ڪيس. قلات جي خان کي لکي موڪليائين ته اسين واپاري ماڻهو آهيون، تنهن هوندي به لشڪر ۽ باروت جي

مدد ڏيئي آسان ۾ گھمرا ڪراچيءَ جو شهر بچايو آھي. هاڻ اوھين پنھنجي شهر بچائڻ جو پاڻيھي بندوبست ڪريو. قلات جي خان لکي موڪليس ته ”اسين لڙائيءَ لاءِ تيار نه آھيون. ھيئر به جيڪڏھن اوھين پاڻيھي ڪراچيءَ جو شهر بچائي سگھو ته بھتر، نه ته توهان تي ميار ڪانھي.“

ڪراچيءَ جا والي پوڄواڻي:

ميرن کي سنڌ ۾ قلات جي خان کي ڪراچيءَ جي بچائڻ جي سڀر ٿي ڪانھي، ۽ اڳي به ۾ گھمرا پوڄواڻي سڀنن اسانجي ڪر کي ھٿايو هو. انھي سبب مير ڪرم علي خان سيٺ درياھ ڏني مل کي ڏوراپي طور لکيو ته:

”اسين ھڪٻئي جا جھونا دوست آھيون ۽ ساڳيءَ سنڌ ۾ رھون ٿا. قلات جو خان ڌاريو ماڻھو آھي، تنھن کي مدد ڪرڻ اوھان لاءِ واجب نه آھي.“ سيٺ درياھ ڏني مل ڏٺو ته قلات جي خان وٽان لشڪر ۽ باروت جي ڪا به مدد ڪانه ٿي ملي، ۽ اسين جي ميرن سان لڙنداسين ته پنھنجي ڌنڌي ڌاريءَ ڏي ڌيان ڏيئي ڪين سگھنداسين، تنھنڪري مير ڪرم علي خان کي لکي موڪليائون ته ”اسين برابر پاڻ ۾ دوست آھيون؛ پر ڪراچيءَ جو شهر اوھانکي انھي شرط تي ڏينداسين ته توهانجي لشڪر جو ڪوبه ماڻھو شهر ۾ اندر نه گھڙندو ۽ ڪراچي لاءِ جيڪو به تواب مقرر ڪندو، سو اسانجي صلاح تي ھلندو، رعيت کي نه آزاريندو. مير ڪرم علي خان اھي شرط قبوليا، ۽ لکيائينس، ته اسانجي پاران جيڪو نواب ڪراچيءَ ۾ مقرر ٿيندو، سو سيڪنھن ڳالھ ۾ اوھانجي صلاح مصلحت موجب ھلندو، ۽ اوھانکي ڪراچيءَ جو والي ڪري سمجھندو.“ سيٺ درياھ ڏنو مل کي اھا خاطري ملي، تنھن کان پوءِ ڪراچيءَ جو شهر ميرن کي مليو. (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 222)

پوڄواڻين سان رعايتون:

ڪراچيءَ جو شهر ميرن کي مليو ته مير گھڻو خوش ٿيا. پوڄواڻي سڀنن کي ڪراچي جو والي ڪري ٿي سمجھيائون تنھن ڪري حڪم

ڪيائون، ته ڪراچيءَ جي شهر مان جيڪا به سرڪاري ڍل اڳڙي، تنهنجو حصو پوڄواڻي سينين کي ملي. ائين هنن سينين جو وڏو مان ٿيو، پر سيٺ درياھ ڏني مل پنهنجي شهر جي ڍل مان حصو وٺڻ واجب نه سمجهيو. انهيءَ تي ميسر فتح علي خان فرمان جاري ڪيو ته هنن سينين وٽان جيڪا ”ايڪسائيز ڊيوٽي“ وصول ڪرڻي پوي تنهنجو ٽيون حصو کين معاف ٿئي، سندن باغن باغيچن جي ڍل وٺڻ ۾ نه اچي ۽ پنهنجي بني، مان خود ڪشيدي شراب ڪڍائڻ جو جيڪو حق اڳيئي اٿن، سو پلي ته آڻيندي به کين هجي، ميرن پوءِ حيدرآباد ۾ ڪيس پاڻ وٽ گهرايو ۽ جهجهي عزت ڏنائونس، ۽ ڪيتريون سوغاتون به ڏنائونس.

سيٺ هوڻچند سان زبردستي:

سنه 1811-1812ع ۾ مير غلام عليءَ وفات ڪئي. کانئس پوءِ مير ڪرم علي ۽ مير مراد علي گاديءَ تي ويٺا. مير ڪرم علي ۽ سيٺ درياھ ڏنو مل پاڻ ۾ گهرا دوست هئا ۽ هڪٻئي کي سوغاتون پيا موڪليندا هئا، پر مير مراد عليءَ کي اها ڳالهه دل ڪري نه پئي آڙي. (ڏسو سيٺ نائون مل جو احوال صفحو 48) پنهنجي صاحبيءَ ۾ مير مراد عليءَ پوڄواڻين کي رنج ٿيڻ لاءِ سبب ڏنو ته هنن ميرن جي صاحبي جي پڄاڻي ڪرائي ڇڏي.

اها حقيقت هن طرح آهي ته سنه 1832ع ۾ نصرپور جو هڪ هندو چوڪرو ڪراچيءَ جي ڪنهن واجهي (هندو ماسٽر) وٽ پڙهندو هو. هڪ ڏينهن واجهي جي سختيءَ ڪري اهو چوڪر گهران پڄي هڪ مسجد وٽ وڃي بيٺو. ڪن مسلمانن مسجد ۾ اندر وڃڻ لاءِ زور ڪيس، ۽ پوءِ اتي بند ڪري ڇڏيائونس. سندن انهي همت ڀان ڪراچيءَ جي هندن سخت اعتراض وٺي هت ٽاڙ ڪئي، ته مسلمانن کي روزمره جي گهرج جون شيون انهي ڏينهن ملي. ڪين سگهيون. ٻئي ڏينهن نورل شاهه نالي هڪ سيد هندن کي ڳاريون ڏيندو پوڄواڻين جي محلي وٽان لنگهيو. سيٺ نائون مل پوڄواڻيءَ جي ننڍي ڀاءُ سيٺ پرسرام ڳارگند ڪرڻ کان روڪيس ته هن شهر ۾ ائين وڃي هلايو، ته سيٺ پرسرام مون کي ۽ نبي سڳوري صلح ڪي گهٽ وڌ ڳالهائو آهي، ۽ قرآن شريف سندن اڳيان جهلي سندن مدد گهرائين.

ائين ته رڳو ڪراچيءَ ۾، پر ٺٽي، شاهه بندر، حيدرآباد، مٽياري ۽ ھالن ۾ ڪيترن مسلمانن کي پڙڪايائين، ته منجهن خوش جاڳيو، ۽ ڳالهه مان ڳالھوڙو ٿي پيو.

ڪيترن مسلمانن مير مراد عليءَ تي زور آندو، ته سيٺ پرسرام کي حيدرآباد ۾ گهرايو. سيٺ هوڻچند کي مير صاحب لکي موڪليو ته پنهنجي پٽ، سيٺ پرسرام کي اسان وٽ موڪليو. وري ٻيو خرمان موڪليائينس ته جيڪڏهن سيٺ پرسرام ڪراچي ۾ نه هجي ته توهين پاڻ اچي حاضر ٿيو. سيٺ پرسرام ٻڌندڙ ڄاڻ وٺڻ ۽ چڏي، چيسلمير هليو ويو هو. سندس بدران سيٺ هوڻچند ٻه هزار کن هندو ساڻ وٺي حيدرآباد ويو ته ڪيترا مسلمان اچي چڙيا. مير مراد علي خان حيدرآباد ۾ ڪوبه گوڙ ڪرڻ نه ڏٺو. سندن کي چوائي موڪليائين ته هن ڳالهه جي فيصلي جو بار نصرپور جي پير صاحب تي وجهجي ٿو، ۽ اتي جيڪي وڻيو سو وڃي ڪريو. سڀ مسلمان ٻوڙ نصرپور ويا.

مير مراد عليءَ جي پاران سيد ذوالفقار شاهه ۽ علي شاهه ساڻن گڏ ويا، جي خانگي طرح ٻين مسلمانن سان پٽ هٽا. جيڪي هندو سيٺ هوڻچند سان نصرپور ويا، تن تي مسلمان ڪاهي پيا ۽ سندن وچان سيٺ هوڻچند کي زبردستي ڪڍي حيدرآباد هليا ويا. جتان پيڙيءَ جي رستي اول ٺٽي ۽ پوءِ شاهه بندر طرف ڳوٺ بنگائي ۾ وٺي ويس ۽ منلو شاهه جي گهر ۾ وڃي رهايا فونس جو نورل شاهه جو مائٽ هو. سيٺ هوڻچند کي اتي زوريءَ مسلمان ٿي ڪيائون، پر سندس ڄمار پنجاهه ورهين کان ٻاهر هئي ۽ شريعت موجب ايڏي ڄمار واري جي طهر ڪرڻ روا نه آهي، تنهن ڪري ستون سٿڻ لڳا. ته ٻيو ڪهڙو اپاءُ ڪجي. سيٺ هوڻچند کي پنهنجو رڌل ڪاڌو پنهنجي ٽالهي مان ٿي کارايائون، پر هن نابري واري، ۽ ڏهه ياره ڏينهن سانده پيڙڻ داڻا کائي پائيءَ جهلو پئي ڪيائين.

سيٺ هوڻچند ڪراچيءَ ۾ وڌي ۽ هلنديءَ وارو هو ۽ سنڌ جي ھندن جو هڪ اڳواڻ هو (دسو سيٺ لاکون مل جو احوال، صفحو 11). هيڏي وڌي ماڻهو سان ههڙي زبردستي ٿي ته سڄيءَ سنڌ ۾ رڙ پئجي ويئي. ڪڇ

۽ جيسلمير جي راجائن بہ افسوس ظاهر ڪيو تہ مير مراد علي خان جيڪو قدم کنيو هو تنھن لاء پاڻ ڀڄتاڻ لڳو.

يڪدم نئي جي نواب کي لکي سيٺ هوتچند کي حيدرآباد ۾ گھرائي ورتائين، ۽ چيائينس تہ هاڻ جيڏانهن اوھان جي مرضي پوي ٿيڏانهن هليا وڃو. هو پوءِ لک ڇپ ۾ لکيت هليو ويو، جتي سندس ڪوئي هئي. اتي ساڻس ڏاڍي همدردي ٿي، جنهن ڪري ڪنهن بہ سندس وار جو نالو بہ نہ ورتو.

پوڄاڻين جي انگريزن کي مدد:

سيٺ هوتچند سان هٿن زبردستي ٿي تہ پٽس سيٺ نائون مل کي ميرن ۾ اهڙيون باهيون هيون، جو سندن صاحبيءَ جي حتمي ڪرڻ جون واٽون ڳولڻ لڳو. ڪرنل پاتنجر (1789-1856) جو ”سر“ جي خطاب ملڻ ڪري، سر هينري پاتنجر سڏبو هو، سو 1825ع ۾ ڪڇ جو ريزيڊنٽ مقرر ٿيو هو، ۽ پوءِ ڪجهه وقت سنڌ ۾ پوليتيڪل ايجنٽ هو. سن 1832ع ۾ حيدرآباد ۾ ميرن سان عهد نامو ڪرڻ آيو تہ انگريزن جا واپاري جهاز سنڌونديءَ مان لنگهن. ان وقت سيٺ نائون مل جي ساڻس واقفيت ٿي ۽ پوءِ پاڻ ۾ اهڙو رستو ٿين، جو هڪٻئي کي خط پٽ لکندا هئا. جيڪي بہ يورپي پوءِ سنڌ ۾ ايندا هئا، سي سرهينري پاتنجر جڳي چوڻ تي هر ڪا مدد سيٺ نائون مل کان وٺندا هئا، ۽ وقتي سندس مهمان ٿي سندس اوطاق ۾ وڃي رهندا هئا.

سن 1836ع کان 1842ع تائين هندستان جو وائسراءِ لارڊ آڪلنڊ هو. سندس وقت ۾ دوست محمد خان ڪابل جو حاڪم هو. لارڊ آڪلنڊ دوست محمد خان کي تخت تان لاهي شاهه شجاع کي تخت تي وھارڻ لاءِ لشڪر سنڀرايو. اهو لشڪر سنڌ مان شڪارپور جي رستي ڪابل وڃڻو هو (ڏسو صفحو 109 ۽ 123) لشڪر لاءِ سڀڻو سامان ۽ وهڻ کپندا هئا. سيٺ نائون مل کي سر هينري پاتنجر لکيو تہ لشڪر لاءِ سڀڻو بہ هزار لاڏو اٺ ۽ هڪ هزار کن ڦاند هٿ ڪري ڏيو، سيٺ نائون مل جو ڪراچيءَ جي پنگردائي وارن ڪيترن ٻروچ سردارن سان رسنو هو. اهي ٻروچ سردار

خودمختيار ٿي رهندا هئا ۽ سنڌ جي ميرن کي ليکيندا ئي ڪين هئا. اوڀل سويل پيسو اڌارو ڪيندو هو ته سيٺ نائون مل کان وٺندا هئا. انهن ٻروچ سردارن جي معرفت سيٺ نائون مل انگريزن جي لشڪر لاءِ وٺت هت ڪيا، ته ميرن کي اها ڳالهه نه وئي، پر هن سندن ڪابه پرواهه نه ڪري، بلڪ پنهنجي جان تان آسرو کڻي، سموري ڪم جي سرانجامي ڪئي. وٺت ۽ سيدو ته هت ڪري ڏنائين، پر پنهنجو ننڍو ڀاءُ سيٺ سڪرامنداس به ڏنائين جو منڊ کان پڇاڙيءَ تائين لشڪر سان رهيو ۽ لشڪر کي شڪارپور تائين پهچائي پوءِ موٽيو. مطلب ته انگريزن کي ايتري ته مدد ڪيائين، جو سر جان ڪين جنهن جي مهنڌاريءَ هيٺ انگريزن جو لشڪر ڪابل ٿي ويو، تنهن پاڻ قبوليو ته سيٺ نائون مل جي مدد کانسواءِ شڪارپور طرف لشڪر موڪلڻ ئي مشڪل ٿي پوي ها.

سن 1838ع ۾ انگريزن دوست محمد سان جنگ جو اعلان ڪيو. 1839ع ۾ ڪابل ۽ غزني هت ڪيائون، ۽ شاهه شجاع کي تخت تي وهاريائون. افغانن کي انگريزن جي دست اندازي نه وئي، تن وڳوڙ مڇايا، پر انگريزن ماري مڇايين. انگريزن پوءِ سنڌ هت ڪرڻ جو سعيو ڪيو، ته سيٺ نائون مل انهيءَ به مدد ڪين، جنهن ڪري انگريزن جاگير امداد ڪيس، تن پيڙهيئن تائين هڪ سئو رپيا پينشن مقرر ڪيس ۽ سي ايس آءِ جو لقب ڏنائونس. سيٺ هوتچند ميرن جي صاحب اکين سان ويندي ڏني، ۽ تنهن کان پنج ورهيه پوءِ سن 1848ع ۾ پرلوڪ پٿاريو.

پوڄاڻين جو سلسلو:

سيٺ پوڄومل کي چارپٽ درياهه ڏنو مل، لمنداس، ناڪرداس ۽ ٻلرامداس هئا. منجهائن پهرين سيٺ ناڪرداس 1799-1800ع ڌاري چالاڻو ڪيو. پوءِ 1811-1812ع ۾ سيٺ ٻلرامداس، 1820-1821ع سيٺ درياهه ڏنو مل ۽ 1830-1831ع ۾ سيٺ لمن داس گذاري ويا.

(الف) سيٺ درياهه ڏنومل کي ٻه پٽ موتيرام ۽ اڏير ڏنومل هئا. سيٺ موتيرام جا پوٽا مسٽر ڪيرترا ۽ مسٽر ڌمن مل، جوهرمل ۽ مسٽر شهباشامداس مينارام آهن.

(پ) سيٽ ليمن داس کي هڪڙو ٽي پٽ سيٽ هوتچند هو، جنهن کي زوريءَ مسلمان ٿي ڪيائون. کيس ست پٽ هئا.

(1) سيٽ هوتچند جو پهريون پٽ سيٽ پريتمداس هو، جنهن جو پٽ سيٽ آتمارام (جنم 1827ع) ”سنڌ سڀا“ جو پريزيڊنٽ هو. 1885ع ۾ گذري ويو.

(2) سيٽ هوتچند جو ٻيو پٽ ٿائون مل هو، جنهن جو پوتو راءِ بهادر سيٽ آلومل ٿيڪمداس سنڌ جي اوائلي گريجوئيٽن مان هو (ڏسو صفحو 60). کيس ٽي پٽ سيٽ حشمتراءِ، سيٽ بولچند ۽ سيٽ ڪندنمل ٿيا، جن مان سيٽ حشمتراءِ 1906ع ۾ گذاري ويو، باقي ٻه حيات آهن.

(3) ٽيون پٽ سيٽ پرسرام بنا اولاد گذاري ويو.

(4) سيٽ تلسيداس، جنهن جي نسل مان مسٽر جشن مل ٺهرايو.

(5) سيٽ سڪرامداس، جنهن کي ٽي پٽ وسرامداس، پريمچند ۽ دولت رام هئا. سيٽ وسرامداس جو هڪڙو پٽ سيٽ منگهارام ۽ ٻيو سيٽ هاسومل هو، جو وليم واٽسن ڪمپنيءَ ۾ وڏي پگهار تي هو. سن 1902ع ڌاري انهي ڪمپنيءَ ڏيوالو ڪڍي ڪراچيءَ جي سڀني يورپي قومن جي پٽ وڃائي هڻي.

سيٽ دولترام کي چار پٽ جمعيٽراءِ، چنٽراءِ، امر ڏنومل ۽ هيمنداس ٿيا. سيٽ جمعيٽراءِ جو فرزند سيٽ تولارام ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن ۾ ڪيترن ورهين کان آهي گذريل اٺن ورهين کان چيف آفيسر ٿي رهيو آهي ۽ شهر جي چڱي شيوا ڪري پنهنجو نالو ڪڍيو اٿس. پاٽس سيٽ پرتابراءِ B.O.A.C هڪ هوايي جهازن جي ڪمپنيءَ ۾ چڱي عهدي تي آهي. سيٽ چنٽراءِ ۽ سيٽ هيمنداس اڃا تائين حيات آهن.

(6) سيٽ هوتچند جو ڇهون پٽ سيٽ گوبالڊاس هو، جنهن جي نسل مان سيٽ بختومل هو.

(7) سيٽ هوتچند جو ستون پٽ سيٽ ليڪراج هو، جنهنجا پوٽا سيٽ نهالچند، راءِ بهادر سيٽ ليلازارم گڊومل ۽ ٻيا آهن. سندن سوت مسٽر پريداس ۽ مسٽر جناڙن لوڪومل وڪيل آهن.

(ب) سيٺ ڀوڄومل جي ٽئين پٽ سيٺ ناڪرداس جي نسل مان ”ڀوڄواڻي برادرس“ صراف آهن. سيٺ ڀوڄومل جا ٻيا ڀائر گهڻو ڪونه وڌيا.

تختاڻي:

نڪ ”درڙي“ هي پيرين جا ديوان آهن هنگورائين جي شاخ آهن. ڏسو ”هنگورائي“.

تلسنياڻي-1:

نڪ ”ماڪيجا“. هي اصل اروڙ (الور) تعلقي روهڙيءَ جا ويٺل، 711ع ۾، عربن جي ڪاهه وقت اروڙ مان لڏي پنجاب ڏي ويا، جتان پوءِ ڪلهوڙن ميرن جي صاحبي ۾ موٽي سنڌ ۾ آيا. ڪيترا ”ماڪيجا“ نڪ وارا اڄ تائين پنجاب ۾ آهن. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129، ”اروڙونسي“ ۽ صفحو 239، ”ماڪيجا“).

تلسنياڻي آڪهر وارا هڪڙا پيرين ۾ ۽ ٻيا حيدرآباد ۾ آهن، پر هتي جن جو ذڪر ڪجي ٿو سي حيدرآباد کان ڏهه ڪوهه پري سيڪاٽ تعلقي هالن جا ويٺل آهن.

لاڙڪاڻي جا ايسرائي، پيرين جا ماڪيجا، پيرگڙين جا سورجاڻي ۽ حيدرآباد جا ميرچنداڻي عامل سندن نڪڙيا سوت آهن.

سنڌ جي ڪيترن ڳوٺن ۾ ڪي سماجڪ رسمون وڏن شهرن کان علحديون آهن. سيڪاٽ ۽ ٻين ڪن ڳوٺن ۾ چڱن بڻ بنيادن وارن کين ”ستاويهڻا“ ڪري سڏيندا آهن، ۽ اهي ئي وڏا گهراڻا يا اوچ درجي جا ڪري ليکبا آهن. انهن کان پوءِ ٻيو نمبر ”ايڪيهڻا“ ڪوٺبا آهن. انهن کان پوءِ گهٽ طبقه وارا آهن، جي پنجن دفٽن ۾ ورهايل آهن، جن کي پنڌرهينجا، ”يارهينجا“، ”ڪنگڻ“، ”بدائي“ ۽ ”ڦيرائي“ سڏيندا آهن.

ستاويهڻا يا وڏا گهراڻا وهانءَ مهل پنج پرهائينون ڏيندا آهن يعني سندن ڪتنب مان ڪا چوڪري پرڻي آهي ته کيس گهٽ ۾ گهٽ پنج سؤ رپيا ڏاجي طور ڏيندا آهن، (هر هڪ پرهياڻيءَ جا 100 روپيا)، ڪي ته اٺ ڏهه هزار به ڏيندا آهن، پر گهٽ ۾ گهٽ رقم پنج سؤ رپيا آهي.

سندن چوڪريون ۽ چوڪرا فضيلت پزيرا ۽ سوڌي ۽ هلٽ وارا آهن. سڀني ستاويهن ساڻ مائٽي ڪرڻ ۾ ڪيترائي فخر سمجهندا آهن، وٽر جي ڪن تمار سنو هوندو آهي ته پوءِ اٺ ڏهه هزار رپيا ڏيئي به اها مائٽي ڪندا آهن. ايڪيهه چوٿا پرهائيون، پنڌهيا ٿي ۽ يارها به ڏيندا آهن.

ڏيئي لپتي ائڪٽ پاس ٿيڻ کان پوءِ ستاويهن ۽ اٺيهن سنڌو نڪري ويو آهي ۽ خود ”پنڌهيا“ به پنج سؤ رپيا ڏيئي لپتيءَ طور ڏيئي پاڻ کي ”ستاويها“ سڏائيندا آهن. انهيءَ هوندي به جيڪي اصل وڏ گهراڻا آهن، تن جو ڳوٺن ۾ روپ آهي ۽ ماڻهو کين عزت جي نگاهه سان نهاريندا آهن.

هندو ڌرم موجب نياڻي پڙٺائجي ٿي، سو ”ڪنڀادان“ آهي، پر ڪي نياڻيءَ لاءِ پئسا وٺندا آهن ۽ اهي ذليل ۽ ردي ڪلاس وارا ليکبا آهن. جيڪي ”ڪنگڻ“ سڏبا آهن سي نياڻيءَ جي عيوض هڪ ٽامي جي پائي به کين وٺندا آهن. ڏيئي لپتيءَ جي خرچ کان پاڻ بچائڻ لاءِ ڪي ڪنووتي ڪندا آهن ۽ اهي ”بدائتي“ سڏبا آهن. ڪنووتي يا بدو تڏهن ٿيندو آهي، جڏهن هڪڙو پنهنجو پٽ ۽ ڌيءَ ڏيئي، انهن جي عيوض ٻئي جي پٽ ۽ ڌيءَ جو سنگ وٺندو آهي. ڪي وري ڦيري تي ڪنووتي ڪندا آهن يعني هڪڙو ٻئي کي پيو ٿيڻ کي ۽ ٽيون چوٿين کي سنگ ڏيندو آهي ۽ چوٿون وري پهرين کي سنگ ڏيندو آهي. ائين جيڪي ڦيري تي ڪنووتي ڪندا سي ”ڦيرائي“ سڏبا آهن.

سيڪاٽ ۾ جيڪي هندن جا گهر آهن، تن مان ٻه حصا تلسيائي آڪهه وارن جا آهن، جنهن ڪري سيڪاٽ جو مکي سدائين انهيءَ آڪهه مان ٿيندو پئي آيو آهي. هن آڪهه جو وڏو پائي، تلسيداس هڪ سنت پرش هو. انهيءَ بزرگ جي وقت کان وٺي مکيڻ جي پڳ هن آڪهه تي هلي اچي.

پائي تلسيداس جو پٽ پائي ٻالچند به هڪ سادو جن هو ۽ سري امر اڏيري لال صاحب جو پوڄاري هو.

اڏيرو لال سيڪاٽ کان اڏائي ڪوهه پري آهي. پائي ٻالچند سدائين اسر جو اٿي پيرين پيادو اڏيري لال ويندو هو ۽ مندر جي صفائي وغيره ڪري پوءِ سيڪاٽ ۾ اچي دڪانداري ڪندو هو. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ لڱا لال صاحب مٿس پرسن ٿي پنهنجو درشن ڏنس، ۽ اناج جا ڪي ڪٺا پڙهي

چيائينس ته هيءَ وڃي پنهنجي گهر جي گنديءَ ۾ وجهه. گنديءَ جي منهن مان جيترو به ان پيو ڪڍينديون تيترو پيو نڪرندو ۽ پر گنديءَ جو منهن ڪڏهن به نه ڪولج. جيڪڏهن ڪوليندين ته پوءِ ان نڪرڻ بند ٿي ويندو. پاڻي ٻالچند اهي ان جا ڪٿا اٿي پنهنجي گنديءَ ۾ وڌا. پوءِ ته جيترو به ان گراهڪ گهرندا هئس، تيترو گنديءَ مان ڪڍي پيو ڏيندو هو. ائين ٻارهن مهينن اندر چار پنج هزار رپيا ڪمايائين. ته اوڙي پاڙي وارا واٽڙا ٿيا، ته گنديءَ ۾ ايترو ان اچي ڪٿان ٿو، جو گندي ڪڏهن به خالي نٿي ٿئي. پاڻي ٻالچند جي گهر جي زالن کان ڪن اها ڳالهه پڇي، ته هنن سڄي حقيقت ٻڌائي. اڳلن پوءِ گنديءَ جو منهن وڃي ڪوليو، ته ان ۾ فقط لال صاحب وارا ڏنل ان جا ڪٿا پيل ڏٺائون. انهيءَ ڏينهن کان وٺي گنديءَ ان ڏيڻ بند ڪيو. اڄ به اها گنديءَ واري ڳالهه سيڪاٽ ۾ مشهور آهي.

پاڻي ٻالچند کي مولچند نالي هڪ پٽ هو، جنهن کي چار پٽ چيٽنداس، تولارام، ٿلومل ۽ جاني مل هئا.

(الف) پاڻي چيٽ داس کي ڇهه پٽ هونچند، جسومل، پوجومل، راهومل ڏيئومل ۽ هيمنداس هئا. (1) سيٺ هونچند هڙين ۽ ٻيلن جا ٺيڪا ڪڍندو هو، ۽ وڏيءَ هلنديءَ پڇنديءَ وارو هو. ڳوٺ جا لڇ لمبٽ ڪائڻس ڪن هڻندا هئا. برجستو به اهڙو هو جو هڪ لڱا ڪنهن شخص ڪهاڙيءَ سان ٻئي کي ڌڪ ٿي هنيا ته سيٺ هونچند پڪ وجهي، دسي پٽ تي هينس ۽ ڪهاڙي ڪسي ورتائينس. سندس ڏينهن ۾ تلسياڻي سيڪاٽ ۾ زور هوندا هئا.

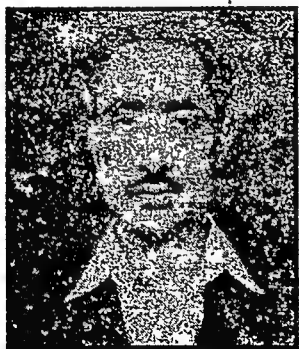
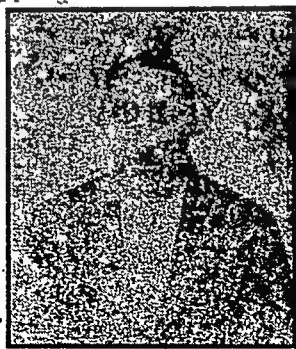
سيٺ هونچند کي ٽي پٽ دانومل، نانڪرام ۽ گاگنداس هئا. سيٺ داني مل جو پٽ سيٺ چنديرام، ميسررس واڌومل ۽ نانڪرام فرم جا ڪراچيءَ ۾ ڪوڙي باغيچي وٽ آهي، تنهنجو مئنيجر آهي. کيس چار پٽ راجومل، ڪرمچند ۽ ٻه ٻيا آهن.

سيٺ نانڪ رام هونچند ڪوئلن ۽ ڪائڻن جو واپار ڪندو آهي. مسٽر واڌو مل

سٽ چنديرام دانومل

تي جومل سپاهي ملائي (حيدرآبادي عامل) سيٺ نانڪرام انهيءَ ڌنڌي ۾ ڀائينوار آهن، تنهن ڪري سندن قمر ميسرس واڌومل ۽ نانڪرام جي نالن پٺيان سڏجي ٿي. جا ڪراچي ۽ ٻر ڪوڙي باغيچي وٽ آهي. سيٺ نانڪرام مهمان نواز ۽ رسا ڪار آهي. ڪن عملدارن ”راءِ صاحب“ جو لقب وٺي ٿي. ڏس، پر اها ڳالهه نه قبوليائين. کيس هڪڙو اٺي پٽ سيٺ ليلارام آهي، جو سياڻس ڪوڙي سيٺ نانڪرام هونجندو رهيو. باغيچي واري ڪوئي ۽ ٻر ڪم ڪندو آهي.

ليلارام کي هڪڙو ٽي پٽ ٿيڃيان ۽ ٽي نياڻيون ڇايون. ڀڳوان جي اهڙي جوڙ جوڙ شندس اهو هڪڙوئي سڪيلڏو پٽ ٿيڃيان ٽن ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو. هن فوتو ٿيڻ کان پوءِ ليلارام جي نياڻي ڪماري گهڻي پنهنجي ننڍڙي ڀاءُ تي چيان ڪئي هنج ۾ کڻي وٺي آهي. سيٺ نانڪرام کي پنهنجي ننڍڙي پوٽي جي مڙهه ڪري ڏاڍو صدمو

پهتو. پالڪ جي مانا کي پنهنجي پٽ جي چاڻهي ڪري دل کي اهڙي چوٽ آئي جو جنسي پاڳل ٿي پيئي ۽ ڪي مهينا پئي رنائين. اندي جي ڄر اجهل اهڙي آهي. سيٺ هونجندو جو ٽيون پٽ سيٺ گنگنداس آهي. اهو به ميسرس واڌومل ۽ نانڪرام واري قمر ۾ ڀائينوار آهي.

سيٺ ھوڻچند جو پيءُ ڀائي جسومل
چينداس نہايت سائنڪي ۽ گنيسر سپاء وارو
ھو، ۽ تينھن ورھين جي ڄمار ۾ ڇالانو
ڪيائين. کيس ٻہ پٽ رگھومل ۽ روڀچند ڄاوا،
جن مان ڀائي روڀچند ھڪ نياڻي پٺيان ڇڏي
ڀاڻ ڀرلوڪ ٻڌايو. سڀ رگھو مل جي ھل
سادن ستن جھڙي ھوندي ھئي، تنھن ڪري
عام طرح ”ساد“ سڏبو ھو.

سيٺ رگھو مل کي ٻہ پٽ سادومل ۽
چيناند آهن، جن مان مسٽر سادو مل سرن
جي پٽي ۾ ڪم ڪندو آھي.

مسٽر چيناند رگھومل ”نيٺاب“ جي

نالي سان مشھور آھي. سماج ۽ ديس جي
شيو ڪري چڱو نالو ڪڍيو اٿس. بي. اي،
ايل. ايل. بي پاس ڪيل اٿس ۽ حيدرآباد ۾
وڪالت ڪندو آھي، ملڪي ڳالھين ۾ گھڻو
بھرو وٺندو آھي، ۽ سختين سھڻ کان ڪن
ڪيائيندو آھي. قومي ھلچل ۾ ٽي ڀيرا جيل
جي ياترا
ڪيائين ۽ ٻہ

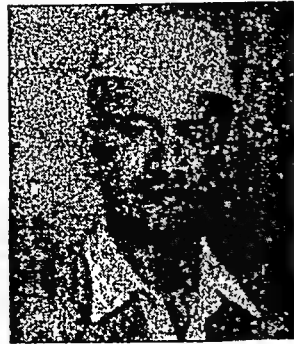
گھمرا ڦٽڪن
جو سزائون

سھڻون پيس. سن 1942ع واري قومي ھلچل
۾ پوليس جي لٽ بازي ڪري سندس ساڄي
پاتھن ڀڄي پئي. ڪانگريس اندر ڪم ڪندي
ھو حيدرآباد ضلعي مان ڊيليگيٽ چونڊيو آھي.
ھن وقت سنڌ پرائيٽ ڪانگريس ڪاميٽيءَ
جو پڻ ميمبر آھي. ڊيليگيٽ جي حيثيت ۾

سادومل رگھومل

ھو انڊين نيشنل ڪانگريس ميرٿ واري اجلاس ۾ شامل ٿيو ھو. ھالا، تندي الھيار ۽ ماتلي تعلقن جي اھنجن دور ڪرائڻ لاءِ ڪاميٽين جو پريزيڊنٽ آھي ۽ ڳوٺاڻن جي اھنجن ايڏائن دور ڪرائڻ لاءِ ڪوشش ڪندو آھي. سماج جي سڀوا لاءِ ڊاڪٽر ھيمنداس واڌواڻي خيرپور واري سان ملي ”سنڌ ائسٽي ڌرتي لئي ايسوسيئيشن“ بڻيا ڪرايائين ۽ پاڻ ان جو جنرل سيڪريٽري ٿي رھيو.

مسٽر چھنانند رڱھومل

مسٽر چھنانند سنڌي ساهت جي واڌاري ڪرڻ ۾ بہ واھر ڪئي آھي. ڪي ناول لکيا اٿس جن مان ھڪڙو ”سونھري ڀارت“ آھي. پاڻس مسٽر واڌو مل بہ انھي ڪم ۾ کيس چڱي مدد ڪري رھيو آھي. (3) سيٺ ڀوجومل چيٽنداس کي بہ پٽ بسومل ۽ ڪوڏومل ٿيا. جن مان ڀائي بسومل کي سيڌي جو دڪان آھي ۽ ڀائي ڪوڏومل گذاري ويو آھي. ھنن ٻنھي ڀائرن جي آکھ وارا ھن وقت تندي ڄام ۾ رھندا آھن.

(4) سيٺ چيٽنداس جو چوٿون نمبر پٽ ڀائي راھو مل ھو؛ سو گذاري ويو آھي. ڀائي راھومل جو پٽ ڀائي دولارام بہ گذاري ويو آھي. جھڙي گدام طرف شراب جا گتا ھوندا ھئس. سندس آکھ وارا تندي آدم ۾ رھن ٿا.

(5) سيٺ چيٽنداس جو پنھنجون نمبر پٽ ڀائي ڏيئومل ھو جو گذاري ويو آھي. کيس ٽي پٽ گيهي مل، واڌومل ۽ ٿھل مل ٿيا. سندن پٽ نوڪرين ۾ آھن.

(6) سيٺ چيٽنداس جو ڇھون نمبر پٽ سيٺ ھيمنداس ننڍڙيئي گذاري ويو.

(ب) سيٺ چيٽنداس جي ڀاءُ سيٺ تولارام کي بہ پٽ وشناس ۽ ٺڪيو مل ھئا، جن کي پنھنجا باغ ھئا، ۽ ڪينري زمين بہ ھئي. سندن

پوين اهي باغ ۽ زمينون نيڪال ڪري ڇڏيون. ڀائي وشنڊاس ۽ ڀائي
تڪئي مل جو اولاد اڄ تائين سيڪاٽ ۾ رهندو اچي.

(ب) سيٺ تولارام جي ڀاءُ سيٺ تلومل کي سيٺ طوطل داس نالي هڪ
ڀت هو. جو قاعدي قانون جو چڱو ڄاڻو هو. ڪنهن به هندو توڙي
مسلمان سان ڪو ڪنڀاءُ ٿيندو هو، ته هو وٽس نڀاءُ ڪرائڻ ويندا هئا.
سيٺ طوطل داس جا پوٽا چمنڊاس، نڀاچند ۽ درياھ ڏنومل ولد
درمداس آهن. ڀائي چمنڊاس کي ڀڳوانداس، مڱن داس، ۽ ٻيا ٽي ڀت
آهن، جن جي ڪراچيءَ ۾ کوڙي باغيچي وٽ ڪوئي آهي.

(پ) سيٺ مولچند جي چوٿين ڀت جاني مل کي پنج ڀت ٽوپڊاس، شامن
داس، لالچند، مولچند ۽ ڀاڳارومل هئا. ڀائي ٽوپڊاس جا پوٽا (ڀائي
لالچند جا ڀت) نوتنداس، ڇتومل، چانڊو مل ۽ گبهي مل صرائڪو
ڌنڌو ڪندا آهن. ڀائي شامنڊاس کي ٽي ڀت ڪيمچند، ربواچند ۽
تھلرام هئا. ڀائي ڪيمچند ٽنڊي آدم جي منگھڻائي سئين سان ڀائيوار
هو. ڀائي ربواچند جي ڀت چانڊومل کي بمبئي ۾ ڪوئي آهي.

ڀائي جاني مل جو ڀت مڪي لالچند بنا اولاد گذاري ويو. تلسيائين مان
اهو مڪي وڏيءَ ڌيءَ ۽ پيڪي وارو هو. هندو توڙي مسلمان پنهنجن معاملن
جي نبيري لاءِ وٽس ايندا هئا. مڪي لالچند جو ڀاءُ ڀائي مولچند هو، جنهن
جو ڀت ڀائي هرچند مل اڄ تائين سيڪاٽ جو مڪي آهي. ڀائي ڀاڳاري مل جي
نسل وارا حيدرآباد ۾ رهندا آهن. هن وقت ڳوٺن ۾ رهڻ ۾ ڪيترا ماڻهو
سلامتي ٿٽا سمجهن تنهن ڪري تلسيائين مان به ڪي ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد
تہ ڪي ٽنڊي ڄام ۽ ٻين شهرن ۾ وڃي رهيا آهن.

تلسيائي 2:

نڪ ”مجر“. سندن نڪڙيا سوٽ واسواڻي آهن. جن مان ڪي عامل
تہ ڪي ڀائيند آهن. هي تلسيائي آڪھ وارا گچري تعلقي. موري کان ميرن
جي صاحبيءَ ۾ حيدرآباد ۾ ڌنڌي ڌاريءَ ڪرڻ سانگي آيا (ڏسو صفحو
136). حيدرآباد ۾ سندن اٽڪل ڇهه گهر آهن.

ٽولاڻي - 1:

نڪ "سجڊيو". حيدرآباد جي چئنائين جا سوٽ آهن. سندن احوال لاءِ ڏسو ڀاڱو پهريون صفحو 163.

ٽولاڻي - 2:

نڪ "ڌاميڇا". اصل اروڙوڻسي آهن. (ڏسو ڀاڱو پهريون صفحو 129 سرو "اروڙوڻسي"). 711ع ۾ عيرين جي ڪاهه وقت اروڙ (الور) تعلقي روھڙيءَ کان پنجاب ڏي ويا، جتان پوءِ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبيءَ ۾ ميوٽي سنڌ ۾ آيا. هن وقت لاڙڪاڻي ۾ رهن ٿا. سندن وڏو ڏاڏو ديوان تولارام ولد ديوان ڌنراحم ولد ديوان سجن مل ولد ديوان پورومل هو. ديوان تولارام جو پٽ ديوان مدين مل هو جنهن کي ٻه پٽ منگهو مل ۽ جڙيو مل هئا. ديوان منگهو مل جو پٽ ديوان اوتراءِ تنهنجو پٽ ديوان سخاوتراءِ ۽ ان جو پٽ ديوان پريدياس لاڙڪاڻي ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ آهي. لاڙڪاڻي جو ميونسپل هاءِ اسڪول سندس نالي پٺيان سڏجي ٿو.

لاڙڪاڻي جي آريه سماج "سنگ سڀا" ۽ "سڌار سڀا" جي مکيه بانيڪارن مان هڪڙو ديوان جڙئي مل جو پوٽو، مسٽر گردنومل اتمچند هو. سڌار سڀا جي سهاري هيٺ ٻريا ڪيل هڪ چوڪرين جو اسڪول اڄ تائين آهي تنهنجو مئنيجر ڪيترو وقت مسٽر گردنومل هو.

ٽولاڻي - 3:

نڪ "سيڙا". هيءُ سيٺ تولارام وريلداس ولد سيٺ نيراج مل جو اولاد آهن. اصل پنجاب ۾ رهندا هئا. اتي گرو تيغ بهادر صاحب جي زماني ۾ وڏو وڳوڙ مٽو، ته سيٺ تولارام سنڌ ۾ هڪ ننڍڙي ڳوٺ کڻيائين ۾ اچي ديرو ڪيو ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ ننڍي الهيار جي ڳوٺ ڪوڪرن ۾ وڃي رهيو. ان وقت ٻيا به ڪي هندو پنجاب کان لڏي سنڌ ۾ آيا هئا تنهن ڪري اهي سڀ "سنڌي - پنجابي" سڏجن ۾ آيا. اڄ تائين اهي سنڌي پنجابين ۾ سنگ ڏهندا وندا آهن. هن جي نڪ تي "سيڙا" نالو ڪتب پيو. — ڪهاڻي

ھڪ عمندي اڪاڻي آھي، ڇوڻ ٿا تہ پنجاب طرف سيٺ تولارام جي تڙ ڏاڍي
 ڪي ھڪ پٽ ڄائو، تنھن سان گڏ ھڪ نانگ بہ ڄائو! نانگ ڪي بہ پٽ
 ڪري پالڻ لڳا!! ھڪ لڳا ڪو مھمان سندن گھر ۾ آيو. پينگھي ۾ ٻار
 سان گڏ نانگ ويٺل ڏسي سان ڪي ماريائين تہ ٻار بہ پاڻمرادو دم ڏنو! ان وقت
 ڪيان وٺي سندن ٽڪ جو نالو ”سيٽرا“ يعني نانگ وارا پئجي ويو. انھي ٽڪ
 وارا لڳ تائين ملتان ۽ ان جي آسپاس رھن ٿا. انھيءَ واقعي کان پوءِ ھن آڪھ
 وارا چؤماسي ڇا چار مھينا سميون واريندا آھن، جو سميون نانگ بلائن وانگر
 ورن ۽ ڪڙن ستان ٿينديون آھن. جنھن سميون ڪاڌيون تنھن ڄڻ تہ پنھنجو
 اولاد ڏکاءو ۽ چؤماسي ۾ نانگ يلائون گھڻيون نظر اينديون آھن، تنھن ڪري
 سميون ورن لاءِ اھو عرصو مقرر ڪيو اٿن. ڪوڪرن ۾ سنڌي اسڪول 1865ع
 ۾ کليو، تنھن کان پوءِ ھن آڪھ جا ٻار سنڌي پڙھڻ لڳا. ھن وقت منجھان
 ڪئي تبديلي غلام علي، تبدي محمد خان ۽ ٻين ھنڌ رھندا آھن. گھڻا ڌنڌو
 ڌاري ڪندا آھن، پر ڪي زميندار آھن، تہ ڪي نوڪرن ۾ بہ آھن.

نيپجسنگاڻي:

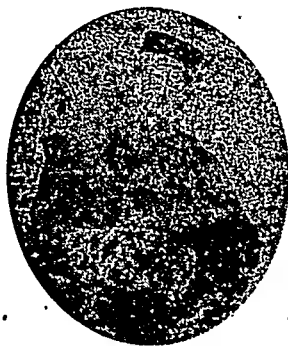
”نڪ“ ”سيٽرا“. ساڳيءَ نڪ وارا ”تولاڻي“ (3) آھن، ھيءُ سنڌي
 پنجابي آھن، يعني اصل پنجاب کان سنڌ ۾ آيا ھئا، ھن وقت حيدرآباد ۾ رھن
 ٿا ۽ پنھنجي ويجهي ٻاڏي پاڻي تيچ سنگھ جي نالي پٺيان پاڻ ڪي سڏائين ٿا.
 حيدرآباد جي قلعي ۾ ٽيچ سنگھ جو قبرستان آھي، ٽيچ سنگھ جو ٻيڙي شيراز ۾
 دڪان ڪيترن ورھين ھونڌو ھو، سو انھيءَ تيچ سنگھ جو پٽ ھو ۽ ھيءُ
 انھيءَ آڪھ وارا آھن.

نارائي:

حيدرآباد ۾ شھدادپوري پاڻي ۾ رھن ٿا. ڪلھوڙن جي صاحبيءَ کان
 وٺي ڪڙت زمينداري ھن ۾ ڪري ڪانڊ ڪيائون ۽ سندن پوٽن جي تي نہ
 ھليا تہ ٻنيءَ ٽڪرا وڪڻا پين ۽ آخر ترين پر ٿيا! منجھان مسٽر اوڌو ڏاڍن
 نيازائي زيلوي ۾ وڃي نوڪري ڪئي ۽ اھو وڏي روجي انيسٽنٽ ٽرسٽڪ
 سپرنٽينڊنٽ ٿيو ۽ پوءِ ”راءِ صاحب“ جو لقب مليس. پٽن ۾ مسٽر جيتاڻند

G.D.A امتحان پاس ڪري، حيدرآباد ۾ نيشنل بئنڪ ڪولي. هينئر حيدرآباد ۾ ڀارت بئنڪ جو مئنيجر آهي.

مسٽر روپچند جهامراءِ نارائيءَ جو جنم سن 1868ع ۾ ٿيو. پبلڪ سروس امتحان پاس ڪري، سن 1887ع ۾ ڪراچيءَ جي تزامسوي ڪمپنيءَ ۾ وڃي نوڪري ڪيائين، جتي پنهنجي اورچائيءَ ۽ ايمانداريءَ ڪري چڱي درجي تي وڃي پهتو. تيرهن ورهيه نوڪري ڪيائين پوءِ ڪراچيءَ جي برهمو سماج وارن جو سنگ ٿيس، ته 1900ع ڌاري نوڪري ڇڏي، لوڪن جي شيوا، پڄن ڀاءُ ۽ ڀڳتي ڪرڻ لڳو.

ڀڳت روپچند جهامرا جنهن ڪري ”ڀڳت“ سڏجڻ ۾ آيو. سندس نيم هو، جو صبح جو شيوا پوڄا ڪري، ڦليليءَ تي پائي وسئي مل جي ميونسپل اسپتال ۾ بيمارن جي ملم پتي وڃي ڪندو هو. اوري پاڙي وارن توڙي ٻين غريب ڪنهن جي پرگهو لهندو هو. انهيءَ ٻلي اٽڪل ڏيڍ سو رپيا ماهيانو خرچ ڪندو هو. انهيءَ ٻلي ڪم ۾ زاجرشي ڏيوان ديارام گندو مل ۽ ٻيا سخي ڪليءَ دل سان پئسي جي سهائتا ڪندا هئس. پنهنجي ڪمائيءَ مان ميڙيل پنج سو رپيا ڪراچي برهمو سماج جي سيڪريٽريءَ کي مهارشي ديوندر نات تڱور جي مندر ۾ اشرم جوڙائڻ لاءِ ڏيئي ڇڏيا هوائين، جنهن ڳالهه جي خبر سندس پرلوڪ پٽارجڻ کان پوءِ سيڪريٽريءَ سڀني کي ٻڌائي هئي. پڇاڙيءَ ۾ سوڙهيءَ جي بيماري ٿس، جنهن سبب 12 ڊسمبر 1914ع ۾ پرلوڪ پٽاريو.

ڀڳت روپچند جو پٽ مسٽر هري سندر ڪيٽرورھين کان ”ڪوڙومل ساهتيه منڊل“ ٻريا ڪيو آهي ۽ ڪيترائي ڪارائتا سنڌي ڪتاب ڇپائي پٽرا ڪيا اٿس.

”سڌار سيا“ به ٺاهي اٿس، جنهن جي دوران غريب زالن ۽ ٻارن کي سهائتا ملندي آهي. انهيءَ ٻلي ڪم لاءِ ڪي داني پرش اٽڪل ٽي هزار رپيا

هر مهيني ڏيندا اٿس.

ڀڳت روپچند جي ڀاءُ مسٽر وشنڊاس جو هڪڙو پٽ ڊاڪٽر هاسا رام ۽ ٻيو پٽ ڊاڪٽر پريتمڊاس هئي ڪلڪتي ڊاڪٽري سڪڻ ويا. ڊاڪٽر هاسا رام ڪلڪتي مان موٽڻ شرط انڊين نيشنل ڪانگريس جي هڪ شاخ کولي جنهنجو پريزيڊنٽ آنرل سيٺ هرچندرا وشنڊاس ٿيو ۽ پاڻ سيڪريٽري هو. ڪجهه وقت ”فينڪس“ اخبار جو ايڊيٽر هو. پٽس مسٽر پرماتند برگ روڊ جي هوائي جهازن جي اڏي ۾ هوائي جهازن هلائڻ جو ڪم سکي لنڊن مان A & C امتحان پاس ڪري آيو. هن وقت هوائي جهازن ٺاهڻ جي ڪم تي، ڪانپور ۾، وڏو عملدار آهي. ڊاڪٽر پريتمڊاس چوڻيٽالينهن ورهين کان ڊاڪٽري ڪندو اچي. ڏهه ورهيه کن ڪراچيءَ ۾ ميونسپل ڪائونسلر هو. ائين هيءُ لڙيل آڪهه وارا چڙهي پيا. سيٺ پوڄراج جهمت مل نارائي سنڌ ورڪي ڪيترا ورهيه ڇپان ۾ هو. اهو گهر به چڱو چڙهيل آهي.

پازواڻي-1:

نڪ ”درڙي“. سندن نڪڙيا سوٽ بهرواڻي، بالواڻي، رامچنداڻي، رامڪياڻي، ملڪاڻي، ۽ هنگوراڻي آهن. درڙي نڪ وارا اڪثر جيسلمير کان سنڌ ۾ آيا هئا؛ پر هن آڪهه وارن بابت چوڻ ۾ اچي ٿو، ته پنجاب کان آيا هئا. هيءُ سيٺ مينارام ۽ سندس ڀاءُ سيٺ ڄاڄي مل جو اولاد آهن. سندن ٽيون ڀاءُ سيٺ وسومل هو جو بنا اولاد گذاري ويو. سيٺ مينارام کي ٻه پٽ پيرومل ۽ ٻالچند هئا، ۽ پيرومل جي نالي پٺيان هيءُ پارواڻي سڏجن ٿا. اٽڪل پنجونجاهه ورهيه ٿيا، ته سيٺ پيرومل ۽ سندس عزيز سانگهڙ تعلقي جي هڪ ڦٽل ڳوٺ لشڪريءَ ۾ وڃي رهيا. پنهنجي ڪاڪي سيٺ وسومل جي نالي پٺيان ان کي ٽنڊو وسومل سڏيائون؛ پر اهو پيروءَ جو ڳوٺ سڏبو آهي. سيٺ پيرومل جون ڪوٺيون ٿرپارڪر ضلعي ۾ آهن. هن ڪٽنب وارا وڏا زميندار آهن ۽ نيڪا به ڪندا آهن. اناج ۽ ڪپهه جا به وڏا واپاري آهن. سيٺ پيرومل داني پرش هو ۽ ساڌن سنتن جي ٿهل گهڻي ڪندو هو. سندس پٽ سيٺ سيتلداس وڏو زميندار ۽ سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر هو.

ھي 1942ع ۾ ڪن حرن جي ھٿان سندس خون ٿيو ھو. سندس ننڍو ڀاءُ شيڪ ھيٺو ڪوئل سنڌ اسيمبليءَ (ڪانگريس پارٽيءَ) جو ميمبر آھي.

ٻارواڻي 2

”نڪ“ روگھاڻن ھن آڪھ وارا ميرپورخاص تعلقي جي ڳوٺ جھلوڙيءَ جا ويٺل آھن ۽ پنھنجي وڏي ڏاڏي سيٺ پاروئل جي نالي پٺيان سڏجن ٿا. سيٺ پاروئل جا پٽ نايڪل، ڏيالداس ۽ بالچند ھئا. نايڪل کي ھڪ پٽ مانوئل، ڏيالداس کي چار پٽ نايڪومل، ميٿيرام، تيرٿداس ۽ مولچند ۽ بالچند کي ٽي پٽ گيهي، ڪل، ٽيجو مل ۽ چتو مل ٿيا. ھن آڪھ وارا زميندار آھن. سيٺ ماني مل جو فرزند. سيٺ ھرچند راءِ ٿرپارڪر ضلعي جي پٺاڻين پٺڄاڻ جو پريديوت آھي. ميٿريو خاص ميونسپالٽيءَ جو سٽن ورھين کان ميٽر، جسٽس آف پيس (J.P.) ۽ وڏي، ھلندي ۽ آزاد خيالن وارو ۽ پنکتي ستاري جو ڪوڏيو آھي.

ڀڳراڻي:

”نڪ“ روگھاڻن آڪھ وارا پاڻ کي برهم ڪتري سڏائيندا آھن، ۽ ڳوٺ مانجھوءَ تعلقي ڪوٽڙيءَ ۾ رھندا آھن. ھن آڪھ مان سيٺ خوشحال داس پنجو مل ڀڳراڻي کي چار پٽ ڀرموئل، آسرداس ۽ ٽروخي مل ۽ ڄاڻي مل ھئا، جي مانجھوءَ ۾ وڏيا ويجهيا، جنھن ڪري ھن مانجھوءَ ۾ ڀڳراڻي خاندان جا چئيھ ڪٽنب آھن. سڀ اڪثرو ڪپڙي رنگن ۽ چرچو ڪم ڪندا آھن ۽ پر ڪي ٻئي ٻارو به ڪندا آھن. عام طرح ”ڪٽي سڀاڏ“ سڏبا آھن ۽ سيٺ آسرداس خوشحال داس نهايت ڪلمڪ ھو. سندس چرچا اڃا مشھور آھن. سيٺ ڄاڻي مل جو پوتو ماسٽر تولارام سيٺلداس مانجھوءَ جي سنڌي اسڪول جو ھيڊ ماستار آھي ۽ شيوا جو ڏنگ منجھس آھي. ھن پنو ڄاراءُ ۽ ٺھڙ ”نلھڙ“ آھن. نڪ وارا ڪٽواڻي ۽ ٻيا جدا جدا شھرن ۾ رھن ٿا. پر ھن آڪھ وارا ڳوٺ انڙپور تعلقي ڪوٽڙيءَ ۾ رھن ٿا. سندن ڪٽنب ۾ تلال

جي ستي" هوندي هئي، جنهن ڪري مٿن "پوچارا" نالو پيو. منجهان هڪ مڪي، سيٺ مويرام پوچاري هو، جنهن کي ٽي پٽ پوچومل، ٽيڪچند ۽ رامومل هئا. سندس پوٽي جيئي مل ٽيڪچند کي سيٺ وڌندڙس نهالچند مانجهوءَ واري بادهه ۾ ڄائون جي انجڻ ڪڍائي ڏني جنهن ۾ هو پائيوار هو. سندس پائيو ٽيڪچندس مويرام ڄائون جو واپار ڪندو آهي ۽ پتڄاتي ڪمن ۾ گهڻو ڄاڻ وٺندو آهي.

جڳنيائي (پنجابي):

نڪ "چڙا". سندن ڏکڻا سوت حيدرآباد جي لالواڻي ۽ اتر سنگ آڳهين وارا ديوان آهن. هيءُ پنجاب ڪسان سنڌ ۾ آيا هئا، تنهن ڪري "سنڌي پنجابي" سڏجن ٿا ۽ پنهنجي وڏي ڏاڏي سيٺ جڳتر ۽ جي نالي پٺيان پاڻ کي "جڳنيائي" ڪوٺائين ٿا. هن آڪهه

مان سيٺ چانڊومل مڪي هو، جنهن 1835ع ۾ ميرن جي صاحبيءَ ۾ جواهرات جو ڌنڌو شروع ڪيو. سنڌ جي ميرن کي هيرا ۽ جواهر ڪڍندا هئا، ته سيٺ چانڊومل کين اهي پهچائيندو هو، جنهن ڪري هن آڪهه وارا "ميرن جا جواهر" سڏجن ۾ آيا. سيٺ چانڊومل کي ڇهه پٽ هئا. هوندومل، اوڏومل، گهڻشامداس، تيرتداس، ڪندومل ۽ ويرو مل. هنن به اباڻو ڌنڌو

سيٺ ڪندومل چانڊومل جواهرات جو شروع ڪيو، ۽ پنهنجي "فرم" برپا ڪيائون جا "ميشرس وي". ڪندا مل چانڊومل جي نالي سان مشهور آهي. انهيءَ فرم جون آفيسون حيدرآباد، ڪراچي ۽ بمبئيءَ ۾ آهن. سيٺ ڪندومل پنهنجي ورهين جي ڄمار ۾ 1942ع ڌاري گذاري ويو. سندس ٻه پٽ پائي ڪيمچند ۽ پائي پيتامبر داس آهن. حيدرآباد واري هيڊ آفيس جو ڪاروبار پائي ڪيمچند سنڀاليندو هو. ڪراچيءَ ۾ مٿي در تي به جواهرات جو دڪان اٿن، ۽ اهو پائي پيتامبر داس هلائي ٿو.

سيٺ ڪندي مل جي ڀاءُ سيٺ ويرومل جو جنم 1885ع ڌاري ٿيو هو، ۽ ٻائيٽاليه ورهين جي ڄمار ۾ سن 1927ع ڌاري گذاري ويو. سندس ٻه پٽ پرسرام ۽ جيرامداس آهن. هن فرم جي بمبئيءَ واري چاڻ سيٺ پرسرام جي حوالي آهي، ۽ ڪراچيءَ جي ايلفنسٽن اسٽريٽ واري چاڻ نيٺ جيرامداس هلائي ٿو. گذريل هڪ سئو کن ورهين کان هن فرم جو نانءُ ناموس هليو اچي.

سيٺ ويرومل چانڊومل

جواهرِي ڀاتيا:

ڏسو ”ڀاتيا“

جئسنگاڻي:

هن آڪھ وارا لاڙڪاڻي ضلعي ۾ رهن ٿا. اصل راجپوتانا کان آيا هئا. سن 1811-1812ع ۾ راجپوتانا ۾ سخت ڏڪار پوڻ سبب سنڌ ۾ آيا ۽ ڳوٺ طيب تعلقي رتيديري کان ڏيڍ ڪوه کن پريرو خانواه ۾ زمينون خريد ڪري، ٻني ٻارو ڪرڻ لڳا. سن 1850ع ڌاري خانواه ۾ ٻوڏ ٿي، ته منجهانن ڪي رتيديري ته ڪي ڳوٺ طيب ۾ زمينداري ڪرڻ لڳا. ائين جئسنگاڻين جون ٻه شاخون ٿيون. رتيديري وارن جئسنگاڻين جي احوال لاءِ ڏسو هن ڪتاب جو ڀاڱو پهريون، صفحي 198 کان 200.

طيب وارا جئسنگاڻي ميرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ ۾ آيا، پر ميرن وٽ نوڪري ڪانه ڪيائون. انهي هوندي به ٻين هنڌن جي ديوانن وانگر ميرائي پوشاڪ پائيندا هئا ۽ تراريون ٻڌندا هئا. سندن وقت جي هڪ ترار ابدار مون پاڻ ڏٺي آهي، جنهن تي پارسيءَ ۾ بيت لکيل آهن ۽ ميان تي سون حڙهيل انس.

طیب وارن جئسنگائين مان مکيه ديوان رامچند هو، جو انگريزن جي صاحبيءَ ۾ ٿي گذريو آهي. کيس پنج پٽ هئا جن جون هيٺس پنج ڌار آکهيون آهن. ديوان رامچند جو مربي فرزند ديوان قيمتراءِ پنهنجي وقت ۾ لاڙڪاڻي ۾ هڪ برک وکیل هو. بنگل ڊيري، خير ڊيري ۽ پنجوڊيري وارن جا ڪي تڪرار ٿيندا هئا، ته سندن فيصلو ديوان قيمتراءِ ڪندو هو. سن 1905ع ڌاري هڪ سئو چئن ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو. کيس ٽي پٽ هرداسمل، عظيمتراءِ ۽ حشمتراءِ هئا، جن مان وڏو ديوان هرداسمل پڻ لاڙڪاڻي جو هڪ مشهور وکیل ۽ آنرري مارجسٽريٽ هو. ديوان قيمتراءِ جو پوٽو مسٽر عطرلال وکیل لاڙڪاڻي ۾ و کالت ڪندو آهي.

ديوان عظمت راءِ زميندار هو. سندس نالي پٺيان ڳوٺ عظمت آباد ۽ ديوان قيمتراءِ جي نالي پٺيان ڳوٺ قيمت آباد سڏجي ٿو. ديوان هشمتمتاءِ قيمتراءِ جي نالي پٺيان ڳوٺ حشمت آباد سڏجي ٿو جو قيمت آباد کان ٻه ڪوهه کن پري ۽ عظمت آباد جي لڳو لڳ آهي. ديوان قيمتراءِ جي ننڍي ڀاءُ ديوان پرتابراءِ جي نالي پٺيان پرتاب آباد ۽ ديوان پرتابراءِ جي پٽ ديوان گيانچند جي نالي پٺيان گيانپور آهي. اهي سڀ ڳوٺ گهڻو ڪري ڳڙهي خيرپور طرف آهن. ايڏهين قيمت واه به مکيه آهي.

ديوان حشمتراءِ جي اولاد مان ديوان آتمارام حيات آهي. جيڪب آباد طرف ٻنيون اٿس. حشمت آباد ۾ سارين چڙڻ جو ڪارخانو اٿس. ڪراچيءَ ۾ به ٿي بنگلا ۽ ٻي جائداد اٿس. سندس پٽ خوشيرام، مادوداس ۽ گوگلداس ساڻس گڏ زمينداري ڪندا آهن.

جيئڙا:

هن نڪ وارا سنڌ جي ڪيترن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ آهن. پيرن جا ”نوٽائي“، ڳوٺ ڪاهي قاسم تعلقي نوشهروفيروز جا ”جڻاڻي“ ۽ ناروشاهه جا ”گيانچنداڻي“ ساڳيءَ نڪ جا آهن. اهڙيءَ ريت موري، سڪرنڊ، حيدرآباد، ميرپورخاص، بوبڪ، لاڙڪاڻي ۽ ٻين ڪن هنڌ انهيءَ نڪ وارا تڙيل نڪڙيل آهن، جنهن ڪري چوڻي آهي ته ”جيئڙا گڏ نه ويٺڙا“.

لاڙڪاڻي جو ديوان روجرام جسارام رٿائڊ مختيارڪار به نالو

کي سڏائيندا ٿي. "جيتڙا" آهن. لاڙڪاڻي ۾ سندن 9 گهر آهن. اهي اڪثر ديويءَ جا پوڄارا آهن. جنهن ڪري نورائن (ايڪهئن) ۾ شراب ۽ مائين مڇي ڪونه ورتائيندا آهن ۽ ٿورڙو به بضر ڪيائين جي به منع اٿن. اڳي منجهن ڪو وهان ٿيندو هو ته وهان کان اڳ سومر تي "جسراج" ڪندا هئا، جنهن ۾ پڪرو پل دان ڪري رڌيندا هئا. اهو رواج بند ڪري اٽڪل چاليهن ورهين کان وهان تي روت ڪندا آهن. لاڙڪاڻي، ناروشاهه ۽ ٻين ڪيترن هنڌن جا "جيتڙا" ويدناٿ جي مڙهيءَ جا شيوڪ آهن. ويدناٿ جو ڳوٺ ڏاڍو ضلعي جي ڪڪڙ تعلقي ۾ خيرپور ناٿن شاهه کان ڏيڍ ڪوه کن پري آهي. جنهن ۾ ويدناٿ سواڻيءَ جي سماءُ آهي ۽ مٿان قبو اڏيل اٿس. انهيءَ آستان جو گديسر جوڳي اڪثر "جيتڙا" نڪ مان ٿا ڦيندا آهن.

جينواڻي

نڪ "ڪڪڙيجا"، انبواڻي، ڀڳواناڻي، ڪيسواڻي ۽ مولچنداڻي سندن تڪڙيا سڏوٽ آهن. چون ٿا ته ڪنهن لڙائيءَ ۾ هن نڪ وارن جي وڏن جو باروٽ ڪپي ويو، ۽ ان جي بدنن ڪڪڙو ڪم آندائون، تنهن ڪري سندن پويان "ڪڪڙيجا" يعني ڪڪڙي ڪم آڻيندڙن جو اولاد سڏجڻ ۾ آيا. جينواڻين جا وڏا پنجاب کان سنڌ ۾ آيا هئا، ۽ خيرپور مير صاحب واريءَ ۾ اچي رهيا هئا. سندن سڳا سؤٽ خيرپور جا ڀڳواناڻي آهن جن سان چلي سؤنڪ وارن جي وات هوندي هين ۽ اڄ به وٺندا هئا. ديوان جينمل جنهن جي نالي پٺيان هن آڪهه وارا سڏجن ٿا سو خود ڀڳواناڻي هو. سندس ڪٽنب پٺيان ڪنهن ناروشاهه مان ديوان منسڪداس اوترامائيءَ وارن مان شادي ڪئي هئي. جو هڪ صغير پٽ ڇڏي مري ويو. سندس چالاڻي گمان پوءِ سندس گهڙ واري خيرپور ڇڏي، پيڪن وٽ ناروشاهه ويٺي اتي ئي رهي پيئي. ناروشاهه جا جينواڻي انهي ماتيءَ جي هڪ ڇڏيل پٽ جو اولاد آهن. اهي اڄ تائين ناروشاهه ۾ رهندا اچن. ناروشاهه جي ديوان منسڪداس اوترامائيءَ وارن مان هن وٽ ڪوبه حيات ڪونهي. خيرپور جي منشين جي آڪهه (ڀڳواناڻين) وٽ هنن جينواڻين جو اڳي شاديءَ غميءَ ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو هو، پر پوءِ آهستي آهستي اهو رستو

ٿيندو ويو. هن آڪھ مان ماسٽر عالِميچند سچانند ڪيترن ورهيه، نوشهروفيروز ۾ پوست ماسٽر هو. سندن پائر مسٽر سکرآمداڻس ۽ مسٽر ڌيارام اڃا حيات آهن.

ڇاولا:

هن نڪ وارا اصل ۾ اروڙوڻسي آهن (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129 "اروڙوڻسي"). عربن جي ڪاھ وقت اُهي اروڙ (الور) تعلقي روهڙيءَ کان پنجاب ڏي ويا جتي ڪي اڄ تائين آهن. ڪي ميرن جي صاحبيءَ ۾ موٽي سنڌ ۾ آيا. منجهانن ڪي لاڙڪاڻي تہ ڪي سکر ۽ شڪارپور ۾ رهيا، ۽ ڪي وڏي ڏي ويا. شڪارپور جو شهر جن هندن پهرائين وسايو تن مان هڪڙا هن آڪھ وارا هئا، جنهن ڪري شڪارپورين ۾ چوڻي آهي ته: "جڳھ ماڪيجا، ڇاولا، چوڻين ذات، بھاج".

ڇٽاڻي:

نڪ "سجديو". اصل اروڙوڻسي آهن. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129، "اروڙوڻسي") سنه 711ع ۾ عربن جي ڪاھ وقت ڀاڄڙ پيئي، تہ اروڙ (الور) تعلقي روهڙيءَ مان لڏي، پيڙين جي رستي، پنجاب ڏي ويا، جتان ڪنهن وقت موٽي سنڌ ۾، پهرائين چانڊڪي پرڳڻي (لاڙڪاڻي) ۾، ۽ تنهن کان پوءِ حيدرآباد ۾ آيا. سندن وڏو ڏاڏو ديوان شيوڪڙا هو، جنهن جي پٽ ديوان تولارام جو اولاد "تولاڻي" سڏجن ٿا. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 163). ديوان تولارام کي پنج پٽ هئا، جن مان وچون ديوان هيرانند هو، جنهن جي پٽ ديوان چٽراءِ جي نالي پٺيان هيءَ "ڇٽاڻي" سڏجن ٿا. مطلب ته "تولاڻي" ۽ "ڇٽاڻي" ساڳي هڪڙي نر جون ٻه شاخون آهن.

ديوان چٽراءِ حيدرآباد جي مسائي واري ٻائي نانگي گنگرامر اداسيءَ جو سردالو سک هو. اهو ٻائو صاحب 1804ع ۾ حيدرآباد ۾ آيو هو. 1824ع ۾ ڀرلوڪ پٿاريو. چون ٿا ته ديوان چٽراءِ کي انهيءَ ٻائي صاحب جي آسيءَ سان ڇهه پٽ ڄاوا (1) ديوان سويراج (2) ديوان نانڪ بخش مختيارڪار جتن جو پٽ ديوان گياڻچند ۽ پٽ (3) ديوان بهاري مل جنهن

جو اولاد راءِ صاحب ديوان ڀوپتراءِ، ديوان ريجھومل ۽ ٻيا (4) ديوان گرتاريمل (5) ديوان گوڀند بخش جهنڄو، اولاد ديوان ڀيرومل، ديوان وسڻمل ۽ ٻيا (6) ديوان موهن لال جنهن جي نسل مان ديوان خوبچند جيڻمل پي. اي حيدرآباد جي. هاءِ اسڪول جو هيڊماسٽر ۽ ٻيا. چئنائي آڪھه وارا شراب ڪو نه ورتائيندا آهن. وهانءَ وڌاڻ تي پنجنٽول ڪم آڻيندا هئا؛ پر هاڻ اهو رواج به بند ڪري ڇڏيو اٿن.

ڇپلاڻي:

نڪ ”ڪٿوريا“. هن نڪ وارن جا وڏا ”ڪٿوري“ (ڪستوريءَ) جو واپار ڪندا هئا، تنهن ڪري سندن نڪ تي اهو نالو پيو. اهي اصل پنجاب ۾ رهندا هئا، جتان پوءِ ڪي شڪارپور ويا، جنهن ڪري ”ڪٿوريا“ نڪ وارا اُتي به آهن. ڪي سنڌ ۾ اول خدا آباد ۽ پوءِ حيدرآباد ۾ وڃي رهيا. ڪي چوندا آهن ته اجواڻي، ڀاونائي، جڳتياڻي ۽ گدواڻي سندن سؤت آهن؛ پر ائين نه آهي، جو انهن آڪهين وارن جي نڪ ”منڇنڊيا“ آهي، ۽ سکر جا ”موٽواڻي“ (ديوان بسنت رام ۽ ٻيا) سندن نڪڙيا سؤت آهن. انهن موٽواڻين جي نڪ به ”منڇنڊيا“ آهي.

ڇپلاڻين جو وڏو ڏاڏو ديوان سڀلداس (ڇپلداس) هو، جنهن بابت چون ٿا، ته کائڻ پيئڻ جو ڏاڍو خوراڪي هوندو هو. هرڪو طعام اهڙو تيار ڪرائيندو هو، جو ڪيا بات! سندس لاءِ سيرو اهڙو سٺو ٺهندو هو، جو ڪي پهاڪي طرز چوندا هئا ته:

”سيرو ته سڀل سيرو، نه ته ڄاڻ ۽ جيرو“

يعني سيرو اهڙو کائجي. جهڙو ديوان سڀلداس (ڇپلداس) کائيندو هو، نه ته ٻيو سيرو کائڻ اهڙو آهي، جو ڄڻ ته ڄاڻ ۽ جيري جي ڦڪي پرڻي آهي!

چون ٿا ته ڇپلاڻين وٽ اڳي اڪيچار مايا هوندي هئي. چوپايو مال به هون جنهن ڪري وڻن کير ان ميو هوندو هو. هڪ لڱا ڪنهن ڇپلاڻيءَ جي نهن پنهنجا پير کير سان ڌوئا، تنهن کان پوءِ وڻائن مايا موڪلايو. هينئر به

ڇيلائي ڏکيا بکيا ڪنهن پر جيتري سندن ناڻي جي ھاڪ اڳي ھئي، تيتري ھائي ڪانہ ٿي ٻڌجي.

حيدرآباد ۾ ڇيلائين جون ٻہ شاخون آهن، جن مان ھڪ شاخ وارا گوسائين سورجگر جي گھٽيءَ ۾ شوداسائين سان لاڳيتو رھندا آهن، ۽ ٻيءَ شاخ وارا سپاھي ملائين جي ويجهو رھندا ھئا. ھن وقت گھڻو ڪري ٻنهي شاخن وارن مان ڪي حيدرآباد جي ھيرآباد ۾ ۽ ڪي ڪراچيءَ ۾، رھن ٿا. حيدرآباد جي گوسائين ۽ واري گھٽيءَ ۾ ڇيلائين ۽ شوداسائين جي پنڇاتي اوطاق يڪي ھوندي ھئي، جا اڄ تائين سندن گڏيل ملڪيت آھي، پر ھن وقت زبون ٿي پيئي آھي.

گوسائين واري گھٽيءَ جي ڇيلائين مان ھڪ آڪھ ديوان پور سنگھ جي آھي، جنھن جا پٽ ديوان ھاسومل ۽ ديوان چيٽن رام وڪيل ھئا. ديوان ھاسو مل ميرن وٽ مختيارڪار ھو. مياڻي واري لڙائيءَ کانپوءِ ڪن ميرن کي ڪلڪتي موڪليائون تہ سندن خواهش پٽاندڙ، انگريزن جي منظوريءَ سان ديوان ھاسو مل بہ ساڻن گڏ ويو ھو. سن 1857ع ڌاري ڪلڪتي کان سنڌ ڏي ٿي موٽيو، تہ واٽ تي بلووي جي گوڙ، کيس ترار جا گھاءَ رسيا ھئا. سندس آڪھ مان مسٽر نارائڻ داس رامچند ڇيلائي ايم. اي ۽ ٻيا آهن.

ڇيلائين جي ٻي آڪھ ديوان وشناس مختيارڪار جي آھي، جنھن جا ٻہ پٽ ديوان ٿانور داس ۽ ديوان بولچند زميندار ھئا. ديوان وشناس جو ڀاءُ ديوان گھنشام داس ھو، جنھن کي بہ پٽ ديوان لالچند مختيارڪار ۽ ديوان ڪوٽومل فاريستڙ ٿيا. ديوان لالچند مختيارڪار نہایت نيڪ انسان ھو. سندس چالاڻو امرڪوٽ ۾ ٿيو ھو. ڇيلائين مان مسٽر پرماتند چيٽن رام جي آڪھ بہ مکيہ آھي.

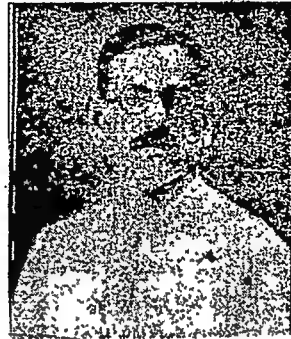
جيڪي ڇيلائي سپاھيملائين جي ڀرسان رھندا ھئا تن جي سپاھيملائين سان ڪيترا ورھيہ ساندہ ڀاڄيءَ واٽ نہ ھوندي ھئي، پر چلو سوٽڪ بہ واريندا ھئا، جيتوڻيڪ سپاھيملائين جي نڪ ”ناگڏيو“ آھي ۽ ڇيلائين جي ساڻن ڪابہ مٽي ماڻي ڪانھي. گھڻو وقت ھڪٻئي جي ڀرسان رھيا ھئا، تنھن ڪري شايد ھڪٻئي کي پنھنجي برادريءَ وارو ڪري سمجھندا ھئا. انھن ڇيلائين مان مکيہ آڪھ ديوان بھرڏنومل مجلسر۾ جي

آھي، جنھن کي بہ پٽ ديوان ڌيارام ۽ ديوان ليڪراج ھئا. ديوان ليڪراج کي چار پٽ ڄاوا؛ پرمانيڊ، حشمتراءِ، منگھارام ۽ بولچند.

(1) مسٽر پرمانيڊ ڊاڪٽريءَ جو امتحان پاس ڪيو هو، ۽ حيدرآباد جي سول اسپتال ۾ ٻين ڪيترين سرڪاري اسپتالن ۾ ڊاڪٽر ٿي ڪم ڪندو هو. سندس پٽ مسٽر ست سرڻ ڪراچي جي ڊي. جي سنڌ ڪاليج ۾ ايڪانامڪس جو پروفيسر آھي.

(2) حشمتراءِ. جنم 1889ع ديھانت

1934ع. هو صاحب ننڍڙي ڏھين ۽ فھم ھو. اڃا اسڪول ۾ پڙھندو ھو، تہ ”مڊل اسڪول اسڪالرشپ“ مليس. ھاءِ اسڪول ۾ پڙھڻ لڳو، تہ ”ھاءِ اسڪول اسڪالرشپ“ ۽ ”سنڌ اسڪالرشپ“ مليس. ڪاليج ۾ ”پرويئس“ امتحان ۾، سڄي يونيورسٽيءَ ۾ پھريون نمبر آيو ھو. بي. اي ۾ فزڪز ۽ ڪيمسٽري ڪئي ھو، پر ايم. اي ۾ ھسٽري ۽ ايڪانامڪس“ ڪئيائين. بي. اي پاس ڪرڻ کان پوءِ ڊي جي سنڌ ڪاليج ۾

پروفيسر ايڇ. ايل. ڇٻلاڻي

”دڪشافيٽو“ مقرر ٿيو.

1911ع، ايم. اي پاس ڪيائين، ۽ سڄي يونيورسٽيءَ ۾ پھريون نمبر آيو؛ ۽ ”تلنگ گولڊ ميڊل“ انعام مليس. پوءِ بي. بي ڪاليج مظفرپور (پھار)، ڊي. اي. وي. ڪاليج لاهور، جسونت ڪاليج، جوڌپور، بنارس ھندو يونيورسٽيءَ ۾ ۽ بمبئيءَ جي ايلفنسٽن ڪاليج ۾ پروفيسر مقرر ٿيو. ڪجھہ وقت حيدرآباد جي ڌيارام گدومل نيشنل ڪاليج جو پرنسپال ھو ۽ پوءِ دھلي يونيورسٽيءَ ۾ ايڪنامڪس ڊپارٽمينٽ جو وڏو پروفيسر مقرر ٿيو. ”ايڪنامڪس“ ۾ اھڙو تہ نالو ڪڍيائين، جو سن 1929ع ۾ ھند سرڪار ”بئنڪنگ انڪوائري ڪاميٽي“ مقرر ڪئي ۽ کيس انھيءَ ڪاميٽيءَ جو ميمبر چونڊيو. سنڌ جي پرڳڻي کي بمبئي کاتي کان ٽاز ڪرڻ جو سوال اٿس، تہ ھيءُ انھيءَ رٿ جي برخلاف ٿي بيٺو. جھڙو ھو انگريزيءَ ۾ قابل

تھڙو ئي هو فصيح زبان. سنڌ ۾ ڪيترن ھنڌ تقريرون ڪري، سنڌي ماڻھن خاص ڪري ھندن ۾ جاڳرتا پيدا ڪيائين. ڇي سنڌ ۾ جيتوڻيڪ ھندو ٿورا آھن، ته به سرڪار کي گھڻي پيدائش ھندن مان ٿئي ٿي. ھنر، ڪاريگريون، وڻج واپار سڀ گھڻو ڪري ھندن جي ھٿ ۾ آھن. جيڪڏھن سنڌ ڌار ٿيندي، ته سنڌ جو پوڳڻو پنھنجي خرچ کي پورو پئجي. ڪين سگھندو، ۽ گھڻو ڪري سڀ ڪوٽ ھندن کي پرڻي پوندي، تنھن ڪري ويھن ٿي نھن جو زور ھلائي، اھا رت ٿڌائي ڦٽي ڪرڻ گھرجي. سگھوئي پوءِ ھڪ ڪتاب انگريزيءَ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيائين، جنھن ۾ خود سرڪار جي ڇپايل رپورٽن وغيره مان انگ اکر ڏيئي ثابت ڪيائين، ته سن 1847ع کان وٺي جيئن سنڌ جو پرڳڻو بمبئي کاتي سان لاڳو ٿيو آھي، تيئن ھر ڪنھن سال بمبئي سرڪار کي ڪيترو گھاٽو پيو آھي. ھيئر سنڌ ڌار ٿيندي ته سنڌ جي مالي حالت اھڙي نه آھي، جو اسان جو پرڳڻو پنھنجي خرچ کي پاڻيھي پورو پئجي سگھي. پوءِ ته اڻڇو قسمن قسمن تيڪس پوندا ۽ انھن جو وڏو حصو ھندن کي پرڻو پوندو. سندس انھيءَ ڪتاب ڇپجڻ کان پوءِ بمبئي سرڪار بلڪ ھند سرڪار جون اڪيون ڪليون، نه ته تنھن کان اڳ ڪين به ايتري ٿوتي جو پورو يتو ڪونه ٿي پيو. انھيءَ ڪتاب لکڻ ڪري پروفيسر ڇيلائي سڄي ھندستان ۾ مشھور ٿيو. پوءِ لنڊن ۾ ”رائونڊ ٽيبل ڪانفرنس“ ٿي، جنھن ۾ سنڌ کي بمبئي کاتي کان ڌار ڪرڻ جو فيصلو به ٿيو هو. ھن سرڪار کيس چونڊي ”رائونڊ ٽيبل ڪانفرنس“ ۾ موڪليو، ته پنھنجا ويچار انھيءَ ڪانفرنس اڳيان ظاھر ڪري. انھيءَ ڪانفرنس ۾ سنڌ کي ڌار ڪرڻ جو فيصلو ٿيو. سن 1936ع کان وٺي سنڌ کي بمبئي کان ڌار ڪيائون، ته جيڪا ڪوٽ پروفيسر ڇيلائيءَ اڳيئي ظاھر ڪئي ھئي، سا سنڌ سرڪار کي ھند سرڪار ڏيئي ڪئي. مطلب ته سندس ظاھر ڪيل انگن اکرن مان ڪوبه عالم ڪابه چوڪ ڪڍي ڪين سگھيو.

پروفيسر ڇيلائيءَ ھندستان جي ”ڪرينسي ۽ بئنڪن“ بابت، ۽ ھندستان جي آرٽڪ مسٽرن بابت به ڪي ڪتاب انگريزيءَ ۾ لکيا آھن. ھندستان جي انتظام ۽ ملڪي جوڙجڪ بنسبت به ڪي ڪتاب لکيا آھن. انگلند جي تاريخ ۾ ڀاڱن ۾ نهايت عمدې ترتيب تي انگريزيءَ ۾ لکيائين.

تہ مون ان جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪري ڏنس. اها اسان واري تاريخ اڄ تائين سنڌ جي هاءِ اسڪولن ۾ درسي ڪتاب ٿي ڪم اچي ٿي.

پروفيسر ڇٻلاڻيءَ هڪ وڏو ڪم هيءَ به ڪيو. جو ڪراچيءَ ۾ ”ماڊل هاءِ اسڪول“ کوليائين جو هاڻ سندس نالي پٺيان سڏجي ٿو. ڪراچيءَ جو هڪ ميونسپل ابتدائي اسڪول به سندس نالي پٺيان کولي ٿو. ڪراچيءَ جي بندر روڊ واري خدا آبادي عامل پئڇاڻ جي جاري ڪيل اسپتال تي به سندس نالو پيل آهي.

(3) مسٽر منگهارام - جنم 1896ع. سن 1917ع ۾ بي. اي پاس ڪيائين. بمبي جي سرڪاري ايس. ٽي. سي. ڊي ڪاليج مان 1921ع ۾

پڙهڻ جي ڪم ۾ فرسٽ ڪلاس ڊپلوما مليس. بي. اي پاس ڪرڻ کان پوءِ تعليم کاتي ۾ گهڙيو. ڪراچيءَ جي سرڪاري هاءِ اسڪول ۾ ماستريءَ ڪندي، 1922ع ۾ ايم. اي امتحان پاس ڪيائين. سن 1926ع ۾ پنهنجي ڀاءُ پروفيسر حشمتراءِ جي مدد سان ڪراچيءَ ۾ ماڊل هاءِ اسڪول کوليائين، جنهن جو پرنسپال پڻ آهي. سن 1936ع ۾ ڪراچيءَ جي بندر روڊ ايڪسٽينشن طرف ”واٽو مل بولچند هاءِ اسڪول“ کوليائين ۽ ٻئي سال انهيءَ سان پرائمري اسڪول به لاڳو ڪيائين. انهيءَ ڊبليو. بي هاءِ اسڪول جو

مسٽر ايم. ايج. ڇٻلاڻي

پرنسپال مسٽر چنديرام بولچند آڏواڻي آهي.

مسٽر منگهارام ڪيترو وقت هيڊماسٽرن جي ڪراچيءَ واري ايسوسيئيشن جو پريزيڊنٽ، ۽ ڪراچيءَ جي بواءِ اسڪاٽوٽ ايسوسيئيشن جو وائيس پريزيڊنٽ هو. هن وقت ڪراچيءَ جي انڊين گرلس هاءِ اسڪول جو سيڪريٽري، ڪراچيءَ جي تعليم جي ترقيءَ جي سوسائٽيءَ ۽ فيميل اڊيوڪيشن سوسائٽيءَ جو آنرري سيڪريٽري آهي. ڪراچيءَ جي حيدرآباد عامل پنجاڻ جي مٽيجگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر ۽ خزانچي به آهي. هندستان جي ملڪي جوڙجڪ ۽ انتظام بابت ڪتاب لکيا اٿس.

مسر ھاسارام پرماتند رنارڊ انجنيئر جي آڪھ وارا پاڻ کي ”ڇبلاڻي“ سڏائيندا آهن، پر سچ پچ ته مير چنداڻي آهن. ڏسو ڀاڱو پهريون صفحو 264

ڇتواڻي:

هن آڪھ وارا روهڙيءَ ۾ رهن ٿا. سندن وڏو ڏاڏو ڇتومل روهڙيءَ ۾ 1901ع ۾ ڄائو هو. جواني، جي وقت ۾ خيرپور رياست ۾ جواخري جو ڌنڌو ڪندو هو. پوءِ اهو ڌنڌو سميٽي، حيدرآباد ۾ شراب جي بڻين جو ڪم ڪيائين. اڳي حيدرآباد ۾ ڦليليءَ جي ڪني تي ڪيترا ڪلال هوندا هئا، جي نڪر جي مٿن ۾ ڳڙ ۽ ٻير جي چوڏي پسائي رکندا هئا، جنهن ڪري مثل ڳڙ وٽن سڏائين موجود هوندو هو. جن کي خودڪشيده دوا آتش يا سه آتش شراب ڪيائون هوندو هو، سي مصالحن جون چليون ڪلالن کي وڃي ڏيندا هئا، ته هو ڪرنگلن ۾ مصالحا چڪائي ڳلابي، ترنجي، مشڪي، چؤعريقي ۽ ٻيا قسمين قسمين اڇا ذاتيديد شراب ڪڍي ڏيندا هئا. سن 1843ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي ته به اهو رواج هلندو پئي آيو. سن 1887ع ۾ ڪوٽڙي ۾ شراب جي سرڪاري ڊسٽري (بني) کلي، ته ڦليليءَ واريون، بڻيون بند ٿيون. ٻئي سال 1888ع ۾ سيٺ ڇتومل پرلوڪ ٻڌاريو. جيڪو وقت جيئرو هو سو وقت حيدرآباد ۾ ديوان جهوڙيل واري گهٽيءَ ۾ رهندو هو. پر روهڙيءَ ۽ سکر وارن سان رستو هلائيندو آيو. کيس هڪ پٽ تاراچند هو جو سکر پراڻي جي چانڊواڻين مان پرڻايائين. تن ڏينهن ۾ آڱ گاڏي ڪا نه هئي، تنهن ڪري وهانءَ جي ڇج جهاز جي رستي حيدرآباد کان سکر پراڻي ۾ وڃي شادي ڪرائي، موٽي حيدرآباد آئي هئي. حيدرآباد ۾ رهڻ ڪري تاراچند پنهنجون ٻه نياڻيون عاملن ۾ پرڻايون جنهن ڪري هن آڪھ وارن جو حيدرآبادي عاملن سان ناتو آهي.

مسٽر تاراچند جو مربي پٽ ماسٽر مولچند آهي جنهن جو جنم سن 1872ع ۾ حيدرآباد جي جهوڙيملاڻي گهٽيءَ ۾ ٿيو هو. سنڌيءَ ۾ ڪاميتيءَ جو امتحان پاس ڪيائين ۽ ٻه ورهيه ٽريننگ ڪاليج ۾ تعليم ورتائين ته سنڌي اسڪولن ۾ ماسٽريءَ ملڻ لاءِ حقدار ٿيو. ڪجهه وقت نولراءِ هيرانند اڪڊمي، جي سنڌي اسڪولن ۽ ڪجهه وقت حيدرآباد جي ميونسپل

اسڪولن ۾ ماستري ڪيائين. منهنجو مربي ڀاءُ مسٽر تانورداس به قلعي واري ميونسپل اسڪول ۾ ماستر هو. سندس معرفت ماستر مولچند سان ڄاڻ پڄاڻ ٿيم. سن 1890 کان 1894ع تائين اسان تنهن جو اهو نم هوندو هو جو ڏهاڙي سج ٿئي مهل سپاهيملائي گهٽي ۽ ڀر سائين ڪيسورام ۽ سائين هريرام صوفين جي ٽڪائي ۾ ڪٿا ٻڌڻ ويندا هواسين. ارتي تي رهندي هئي. تنهن کان پوءِ ماستر مولچند بڪتارو ڪٿي صوفياڻو ڪلام ڳائيندو هو. ته چڱي موج مچندي هئي. سائين هريرام ڪيڏانهن به ٻاهر ويندو هو، ته ماستر مولچند کي پڇڻ پاءُ ڪرڻ لاءِ ساڻ ڪڻندو هو. ماستر صاحب مون کان پنج ورهيه کن وڏو آهي، ته به اڄ تائين الحان عمدو اٿس ۽ چڱو گوڀو آهي. شعر جوڙڻ جي ذات به اٿس. سندس سنگ ۾ مان ننڍڙيئي علم موسيقيءَ مان ڪجهه قدر واقف ٿيس ۽ شعر جوڙڻ ۽ ڪتابن لکڻ جو چاهه به سندس سنگ به وڌيم، جنهن ڪري اڄ تائين ماستر صاحب سان منهنجو پائڻ جهڙو رستو آهي. کيس پنج پٽ آهن جن مان ٻيون نمبر مسٽر لکي مل ايم. اي پاس ڪيل آهي ۽ روهڙيءَ جي ميونسپل هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر آهي. سندس ٽي ننڍا پٽ مئٽرڪ پاس ڪيل آهن ۽ نوڪرين ۾ آهي.

ڇڳاڻي:

نڪ ”ڪڪڙيجا“. ساڳيءَ نڪ وارا هالاڻي تعلقي ڪنڊياري ۾ ”انبواڻي“، خيرپور مير صاحب واريءَ ۾ ”ڀڳواناڻي“ نارو شاهه ۽ ”جيناڻي“، روهڙي ۽ سکر ۾ ”ڪيسواڻي“ ۽ پنجوڌيري تعلقي رتيديري ۾ ”مولچنداڻي“ آهن. هي سڀ اصل اروڙونسي آهن. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129) پنجاب کان خيرپور مير صاحب واريءَ ۾ آيا هئا. جتي ميرن جي صاحبيءَ ۾ ديواني عهدي تي مقرر ٿيا هئا. انگريزن جي صاحبي تي، ته خيرپور ڇڏي، درياھ، اُڪري، لاڙڪاڻي ضلعي جي رتيديري تعلقي ۾ ويا، جتي پنجوڌيري ۾ پنهنجا ماڳ جوڙي ويٺا. ڇڳاڻي گروهه جا سڪ آهن، ۽ سندن ٽڪاڻو اڄ تائين خيرپور جي پريان پير جو ڳوٺ تعلقي روهڙيءَ ۾ آهي.

پنجوڌيري ۾ ڇڳاڻي پهريائين فقط زمينداري ڪندا هئا، سو، منجهان

جيڪي پڙھيا تن مان ڪي نوڪريون، ته ڪي وڪالت، ته ڪي ڊاڪٽري ڪرڻ لڳا. سندن جملي ڏھ ٻارھن گھر اُتي هئا. سن 1918ع ۾ پنجوديري ۾ ڌاڙو لڳو. جنهن ڏينهن ڌاڙيل آيا، تنهن ڏينهن بنگل ڊيري تعلقي رتيڊري ۾ سڄي تعلقي جو پنچاڻي ميڙ ڪوٺايل هو. ۽ گهڻو ڪري سڀ مرد ماڻهو اوڏھين ويل هئا؛ باقي هڪ تيا سي ورهين جي ڄمار جو پير مرد ديوان ڪيترائ، ڇڳاڻي پنهنجي اوطاق ۾ ويٺو هو. ڌاڙيلن جي اچڻ جو ٻڌي، اوطاق مان نڪري، گهر ڏي ٿي ويو، ته ڌاڙيلن کيس روڪيو. ديوان ڪيترائ سندن چوڻ ٻڌو اٿندو ڪري، پوءِ ته پنهنجي گهر ڏي ٿي ويو، ته ڌاڙيلن بدوق هڻي ماري وڌس.

ديوان ڇڳومل بندومل جنهن جي نالي پٺيان هن آڪھ وارا سڏجن ٿا، تنهن کي پنج پٽ هئا. سندس پوٽو ديوان ڪيترائ هردا رام هو، تنهن کي ڌاڙيلن راهه ويندي هڪن خُون ڪيو. ان وقت کان وٺي ديوان ڪيترائ جي آڪھ وارا پنجوديري مان لڏي لاڙڪاڻي ۾ وڃي رهيا، جتي اڄ تائين رهن ٿا.

خوبچنداڻي:

هيءَ نڪ ”اچڻ سڏ“ وارا حيدرآباد جي اڪترائي گهٽيءَ ۾ رهن ٿا. اصل خدا آباد ۾ رهندا هئا. سن 1759ع ۾ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾، ڪن ڪوسن ڦرلٽ ڪري، خدا آباد کي باهه ڏني ته ڀاڄڙ پيئي. انهيءَ ڀاڄڙ وقت ڪن ٻين آڪهين سان گڏ هيءَ ٽلٽيءَ تعلقي سيوهڻ ۾ وڃي رهيا، جتي سندن ڏورانهان سؤٽ ”ٺهرا ماڻي“ اڄ تائين آهن. ميرن جي صاحبيءَ ۾ حيدرآباد جو شهر وسيو، ته ڪٿان ڪٿان جا هندو اُتي آيا. ان وقت ٽلٽيءَ ۽ اڪٽر (نزديڪ يوبڪ) مان به ڪيترا هندو لڏي حيدرآباد ۾ آيا. منجهائن گهڻا اڪٽريڪان آيا هئا، تنهن ڪري سندن گهٽي ”اڪترائي“ سڏجن ۾ اُتي، هن آڪھ وارا ٽلٽيءَ کان آيا هئا، تنهن ڪري اول ”ٽلٽياڻي“ سڏبا هئا، مگر هاڻ عام طرح ”خدا آبادي عامل“ ڪوٺجن ٿا، ۽ حيدرآباد جي چنڊ عاملن سان مٿيون مائٽيون اٿن. اڪتر کان آيل هندو پائيند ليکجن ٿا، ۽ سندن پنچاڻ ٿي ڌار آهي.

ديوان خوبچند جنهن جي نالي پٺيان هن آڪھ وارا سڏجن ٿا پنهنجي

اولاد مان مکيه ديوان راهومل هو. جنهن جو مربي فرزند ديوان خانچند هو. ڪيترائي ورهيه سانده "سند ستار" اخبار جو ايڊيٽر هو. سند ۾ پهرين سنڌي اخبار اها جاري ٿي هئي، ۽ سن 1884 کان 1887ع تائين ان جو ايڊيٽر سازو هيرانند هو. سازو هيرانند کان پوءِ ديوان خانچند ان جو ايڊيٽر ٿيو هو. اها اخبار ويجهڙائيءَ ۾ بند ٿي آهي.

خوڀچندائين مان ديوان ايسرداس. ديوان سھسان مل ۽ ڪي ٻيا بزرگ ٿي گذريا آهن، جن جو اولاد آهي.

خوڀچنداڻي-2:

هي حيدرآباد جا پائيند آهن. سند ۾ لڏ پلاڻ ٿيڻ سبب سندن احوال ملي نه سگهيو آهي، هن آڪھ وارن مان پيءُ هوتچند نيٽومل "هاڻوڪن سنڌورڪين جي تاريخ" لکي ڏني، جا هن ڀاڱي جي صفحو 73 کان 79 تائين ڏني ويئي آهي.

دوداڻي:

نڪ "هرچيال". اصل پنجاب کان آيا هئا. ۽ هن وقت لاڙڪاڻي، قنبر، وارھ تعلقي نصيرآباد ۽ حيدرآباد ۾ آهن. سندن وڏو ڏاڏو دوداسنگھ "سردار دودا سنگھ" سڏبو هو ۽ پنجاب جي مهاراجا رنجيت سنگھ جو ويجهو مائٽ (ڀاءُ يا سوٽ؟) هو. ٻنهي عزيزن جي وچ ۾ اثبت ٿي. ته سردار دودا سنگھ پنجاب ڇڏي، لاڙڪاڻي ۾ پنهنجن چئن پٽن سميت آيو. سند ۾ اچڻ کان پوءِ سردار دوداسنگھ جي پٽن جي وچ ۾ سوال اٿيو، ته خالصو ٿي رهجي، يا مونو ٿجي؟ انهيءَ ڳالهه تان پائرن جو پاڻ ۾ اينري قدر مت پيدا ٿيو، جو وڙهي هڪ ٻئي کان ڌار ٿيا! هڪڙو پيءُ لاڙڪاڻي ۾ رهيو، ٻيو قنبر طرف عيسيٰ جي ڳوٺ ۾ گهر ڪري وڃي ويٺو، ٽيون وارھ تعلقي نصيرآباد ڏي لڏي ويو ۽ چوٿون حيدرآباد هليو ويو! انهن سڀني ھندن سندن اولاد اڄ تائين آهي، ۽ اُهي سڀ "دوداڻي" سڏجن ٿا.

لاڙڪاڻي جي گهاڙواھ جي هڪ شاخ نورنگ واھ ۽ ٻي نور واھ آهي. عيسيٰ جو ڳوٺ نورواھ جي ڪناري تي هڪ بندر هو. ۽ اُتي سرون

بيھنديون ھيون. اھو ڳوٺ چڱو وسيل ھو، تنھن ڪري مختيارڪار جي آفيس اول اُتي ھوندي ھئي. اھو بندر پوءِ ڌڪاڻو، تہ مختيارڪاري قبر ۾ ٿي، دودائين مان بہ ڪي قبر ۾ وڃي رھيا، ۽ ڪي موٽي لاڙڪاڻي ۾ ويا.

قبر وارن دودائين جي مکيہ ڪرت زمينداري ھئي ۽ اھي ڀائيندن جي دفعي ۾ لکيجڻ ۾ آيا. ڀائي منگھوسنگھ ۽ ڀائي موھن سنگھ قبر جي دودائين جا مڪي ھئا. لاڙڪاڻي وارن دودائين مان ڪن ميرن وٽ منشيگيري ڪئي، ۽ انگريزن جي صاحبيءَ جي شروعات ۾ ئي منجھائن ڪي سرڪاري نوڪرين ۾ گھڙيا، جنھن ڪري اھي ”عامل“ ۽ ”ديوان“ سڏجڻ ۾ آيا.

لاڙڪاڻي جي دودائي پنچائت جا مڪي اصل گرڏنو سنگھ دوداسنگھ جي نسل وارا ھئا. مڪي جي پڳ ديوان صورت سنگھ سندس پٽ ديوان ڪرمسنگھ تائين ھلندي آئي. ديوان ڪرمسنگھ جي مريو ڪان پوءِ پنچائت مڪي جي پڳ ديوان قيمت سنگھ کي ڏني جنھن ڦيرائي ديوان مينگھراج تي رکي، جو موٽو ھو. ائين ”سنگ“ دودائين بدران ”مونا“ دودائي مڪي ٿيا.

ديوان قيمت سنگھ لکاسنگھ دودائي

اصل ماستر ھو، ۽ پارسيءَ جو چڱو ڄاڻو ھو. حيدرآباد جو ديوان چانڊومل آڏواڻي دفتردار انوقت سکر ۾ ھو. ديوان چانڊومل ”حيدرآبادي“ ۽ ”غير حيدرآبادي“ ۽ ”عامل“ ۽ ”ڀائيند“ جي وچ ۾ پيد ڪونہ رکنڊو ھو، پر لياقت کي ڏسندو ھو. ديوان قيمت سنگھ پنھنجيءَ چال چلگت ۽ نيڪ سپاءَ ڪري وٺي ويس، تہ ماستري ڇڏائي،

ريونيئو ڪاتي ۾ نوڪري وٺي ڏنائينس تہ

پنھنجو جوهر اُتي ڏيکاري. ديوان قيمت سنگھ

قابليت ۽ ايمانداريءَ سان نوڪري ڪئي، تہ وڏي وڃي فرسٽ گريڊ مختيارڪار ٿيو، ۽ ڪجهہ وقت ائڪٽنگ ڊپٽي ڪليڪٽر ھو. کيس ست بٽ ھئا:

(1) ديوان جيس سنگھ: سندس احوال ھيٺ ڏار ڏبو.

(2) ديوان پريم سنگھ، جنھنجا ٻہ پٽ مسٽر موتي سنگھ ۽ مسٽر ربواسنگھ انجنيري کاتي ۾ آھن.

(3) ديوان ڪيول سنگھ، جنھن جي ٻن پٽن مسٽر ٽيڪ سنگھ ۽ مسٽر ڪلياڻ سنگھ کي پنھنجو "ويلڊنگ" جو ڪارخانو آھي.

(4) ديوان چوٽ سنگھ رٽائرڊ اڪائونٽنٽ جنھن جو مويي فرزند مسٽر شڪر سنگھ سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ ڪلارڪ آھي ۽ ٻيا بہ اڃا پڙھن پيا.

(5) ديوان ويرو سنگھ پي. اي. ايل. ايل. بي انڊو پيڪيٽ آھي. ھيءُ

صاحب ايڪيھ ورھيہ ساندھ ميونسپل ڪائونسلر ۽ ٽي ورھيہ لاڙڪاڻي ميونسپالٽيءَ جو وائيس پريزيڊنٽ ھو. کيس ڪارونيشن ميڊل مليل آھي. سندس نياڻي ڪاليج ۾ پڙھندي آھي ۽ "سائس ڪورس" ڪنيو اٿس.

(6) ديوان صاحب سنگھ، جو وڪيل ھو

۽ ڪيترا ورھيہ ميونسپل ڪائونسلر ھو. سندس يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ

گانڌي باغ ۾ ڪلاڪ ٽاور سندس نالي ٺھرايل آھي.

ديوان ويرو سنگھ قيمت سنگھ

(7) ديوان ڪوڏو سنگھ، جو گريجوئيٽ آھي ۽ لاڙڪاڻي جي انگريزي

اسڪول ۾ ماسٽر آھي. سندس فرزند مسٽر گردنو سنگھ سنڌ

سيڪريٽريٽ ۾ ڪلارڪ آھي ۽ ٻيا ٽي پٽ اڃا پڙھن پيا.

ديوان قيمت سنگھ جي مٿين ستن پٽن مان وڏو ديوان جيسا سنگھ

سن 1866ع ۾ ڄائو ھو. پنھنجي قابليت، آدم ۽ اورچائيءَ سان وڏي وڃي

ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. انھي عھدي تان 1916ع ۾ پينشن ورتائين، ۽ پوءِ سڀ

وقت لاڙڪاڻي ۾ گذاريائين. شھر جي ھندن توڙي مسلمانن ۾ گھڻي عزت

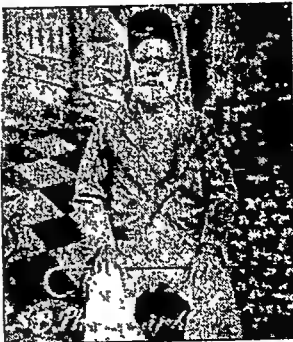
ھوندي ھيس، ۽ اھي وقتي ڪانئس کي فيصلو ڪرائيندا ھئا. سندس نيم

ھوندو ھو. تہ صبح جو سان پاڻي ڪري نسابو ڪرڻ ۽ ھندو ھو. ڪنھن

وقت تپ ھوندو ھوس، تہ بہ انھيءَ ڳالھہ جو
ڪوبہ سانگو نہ ڪري، سنان ڪندو ھو ۽
شيوا بہ ڪندو ھو، ڳڻ گرهی ھو تنھن ڪري
نہ رڳو ھندڪن ڌرمي پستڪن پر قرآن شريف
۽ انجيل جو بہ اڀياس ڪندو ھو. ھڪ لڳا
راب جي وقت دل جي ڏاڍي تڪليف ٿيس، تہ
ويئي رات گذاريائين، پر گھر جي ڪنھن بہ
ڀاتيءَ کي نہ مان نہ اُتاريائين. ڪنھن وقت
سندس گھر جا ڀاتي پاٿمرادو جاڳيا، تہ چيائين
ديوان جيسانگھہ قيمت سنگھہ تہ ”توھين اٿيا آھيو، ۽ منھنجو ڌيان پاڻ ڏي
چڪيو اٿو تہ ھينئر وڌيڪ تڪليف محسوس
ٿو ڪريان تہ تہ جيڪو وقت اوھين نہ ٻہ ھئا آھو وقت چڻ تہ مون کي
تڪليف ھئي ڪانہ.“

ھيءُ دل جو درويش 3- جنوري 1932ع جي پرلوڪ پڌاريو. پڇاڙيءَ
جي وقت بہ گھمرا ”ست نام“ چئي پراڻ تياڳيائين. سندس ديھانت کان
ڪجھہ وقت اڳ ڪنھن پڇس تہ توھان وٽ ملڪيت ڪيتري آھي، تہ چيائين
”تي لک“. اھو اشارو پنھنجي ٽن پٽن ڏي ڪيائين. سندس ھڪ پٽ ڊاڪٽر
ڪيسو سنگھہ ايم. بي. بي. ايس اڪين جو ڊاڪٽر آھي ٻيو پٽ مسٽر چوھڙ
سنگھہ ائڊوڪيٽ آھي ۽ ٽيون پٽ مسٽر سوڀ

سنگھہ ڊاڪٽر آھي. مسٽر چوھڙ سنگھہ
ڪاليج ۾ پاڻ کي پنھنجي ڏاڏي جي نالي
بنيان ”قيمت سنگاڻي“ سڏائيندو ھو. دوداڻين
جي سڳاڻندي اڪثر لاڙڪاڻي ۽ ساھتي
پرڳڻي وارن سان آھي؛ پر حيدرآبادين سان بہ
ناتو اٿن.

ديوان قيمت سنگھہ دوداڻي جنھن وقت
لاڙڪاڻي جي سنڌي اسڪول ۾ نائب ماستر
ھو. تنھن وقت مسڳي اسڪول جو نائب

ماسٽر ديوان آئملل ڪندن ملي (حيدرآباد جي ديوان چترسنگھ وڪيل ۽ راءِ بهادر ديوان جڳت سنگھ رٽائرڊ ڪليڪٽر جو پٽا) هو. هنن ٻنهي جي پوءِ پاڻ ۾ ايتري پريت ٿي، جو هڪ ٻئي سان سنگ ڳنڍيائون. ديوان قيمت سنگھ جي ستن پتن مان ٻه پت ديوان جيساسنگھ ۽ ديوان ڪيول سنگھ ماسٽر آئملل جون نياڻيون پرڻيا. ائين هن لاڙڪاڻي جي دودائين جو ناتو حيدرآبادين سان شروع ٿيو. جو پوءِ وڌيو. ماسٽر آئملل جي پٽ ديوان چترسنگھ وڪيل ٻي شادي ديوان گوپند بخش لکميچند دودائيءَ جي ڀيڻ سان ڪئي. ديوان چترسنگھ وڪيل جي معرفت خود منهنجو پٽ سرگواسي پريڊاس عرف هرنام سنگھ ديوان گوپند بخش جي نياڻي پرڻيو.

ديوان گوپند بخش پنهنجي حياتيءَ جو

ٻيون ڪجهه وقت سکر ۾ گذاريندو هو، جتي 12- آگسٽ 1946ع جي، ڇاهتر ورهين جي ڄمار ۾، چالائو ڪيائين. کيس ٻه پٽ آهن، جن مان وڏو مسٽر چيتن رام (جنم 1904-1905ع) سول انجنيئرنگ جو امتحان پاس ڪيل آهي ۽ هن وف سکر بئراج ۾ اوورسير آهي. ديوان گوپند بخش جو ٻيو پٽ مسٽر ويڙهو مل (جنم 1- آگسٽ 1915ع)

مسٽر چيتن رام گوپند بخش بجليءَ جي انجنيئرنگ جو امتحان پاس ڪيل آهي، هن وقت لاڙڪاڻي ۾ "موتي اليڪٽرڪ ريڊيو ڪمپني" جو مئنيجر ۽ پروپرائيٽر آهي.

مٿي ذڪر ڪيل دودائين کانسواءِ ٻيا به ڪي دودائي لاڙڪاڻي ۾ آهن جهڙوڪ مسٽر انند ڪمار ائڪٽنگ سب جج رهڙي. انهن جي نڪ به "هرچيال" آهي، پر سندن شجرو سن دودائين سان ملي نه ٿو اچي. ايترو معلوم

ٿئي ٿو ته ميرن جي صاحبيءَ ۾ سندن ڪو وڏو حيدرآباد جي جبل ۾ نوڪريءَ ۾ هو، جنهن ڪنهن راجپوتي قيديءَ کي ڪارڪن جي وڏي پنڊيءَ ۾ لڪائي ڀڄڻ ۾ واهر ڪئي هئي. انهي سبب کيس دسهڙي جي ڏينهن مارايو هئائون، جنهن ڪري هن آڪهه وارا دسهڙو ملهائين ٿي ڪونه. انهي وقت ٻيا جيڪي دودائي حيدرآباد ۾ هئا، سي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ ڳيريلي ۾ وڃي رهيا. سندن هڪ وڏو ڏاڏو ڀائي مورو سنگهه اُتي ٿوري زمينداري ۽ ان جو واپار ڪندو هو. ڳيريلي کان پوءِ هيءَ لاڙڪاڻي ۾ دودائين جي پاڙي ۾ وڃي رهيا. ڀائي مورو سنگهه جو پٽ ڀائي سوپراج هو، جو پوءِ سپروائيزنگ تپيدار ٿيو. کيس چار پٽ هئا؛ جن مان وڏو پٽ مينگهراج هو، جو ”ديوان“ سڏبو هو ۽ ڪجهه وقت لاڙڪاڻي جي سڀني دودائين جو مکي هو، جنهن ڳالهه جو مٿي اڳيئي ذڪر ڪيو ويو آهي. مکي مينگهراج جو پٽ مسٽر لوڪرام پوست ماسٽر هو، ۽ ان جو پٽ ڊاڪٽر گنومل آهي جنهن جي فرزند مسٽر انند ڪمار تازو سب جج جي عهدي جي استعيفا ڏني آهي.

ڏنجاڻي:

نڪ ”ڪٽهريا“. هي اصل هالا تعلقي ۾ ڪوٽڙيءَ جي شهر ۾ رهندا هئا. اهو شهر ورهين کان ويران ٿي ويو آهي، ته به ان جو نالو وڃڻ جو نه آهي، جو شاهه عبداللطيف ڀٽائي انهيءَ ڪوٽڙي جي حڪيم جي نياڻي پڙيو هو. چون ٿا ته ڪوٽڙيءَ جي حاڪم مغل پيگ مرزا پنهنجي نياڻيءَ جو سنگ شاهه صاحب کي ڏيڻ نٿي قبوليو، ته شاهه صاحب هيٺيون بيت پاراتي طور چيو هو:

ڀيگ تنهنجي ڀيگي ڪوٽڙيءَ ۾ ڪانه،

اُٿم آس الله ۾، دل ماري ٿي ڪٽهريا!

ڪوٽڙي ۾ هڪ ”لال لٿو“ يعني لٿي جو وڻ آهي جتي سهڻي لال لطيف ننڍڙي هوندي ڪجهه وقت جوڳ پڄايو هو. چون ٿا ته شاهه صاحب کي شاديءَ مهل نه رڳو رواجي ڏاج مليو هو، پر ڪي ماڻهو به مليا هئس، جي پوءِ ساڻس گڏ پٽ (پٽ شاهه) تي وڃي رهيا. ان وقت ڪوٽڙيءَ ۾ هن آڪهه وارا فقط ٽي ڀائر هئا؛ ڏنجاڻي، سندن ۽ سيون، جنهن جو نالو ملي نٿو

سگهي. ڌنڄيءَ جو اولاد ”ڌنڄائي“ سڏجن ٿا. ڀائڻس سڌن، پٽ شاھ بھي ڀرسان، ڪنڊوءَ جي ڳوٺ ۾ وڃي رهيو، جتي سندس اولاد اڄ تائين آهي. اهي سندس نالي پٺيان ”سڌناڻي“ سڏجن ٿا. ڌنڄيءَ کي عام طرح ”ڌنڄي شاھ“ سڏيندا هئا. سندس هڪڙو پٽ سڪيو ۽ ٻيو مدن هو. ڀائي مدن هڪ وڏو ڀڳت هو ۽ شاھ عبداللطيف جو گهرو دوست هو. سنڌ ۾ ڀڳت جڏهن ڪٿي ڀڳت وجهندا آهن تڏهن شاھ صاحب ۽ مدن ڀڳت بابت ڪي عمديون ڳالهيون ۽ ڪي بيت ٻڌائيندا آهن. چون ٿا ته هڪ لڱا شاھ صاحب چرچو ڪري مدن ڀڳت کان پڇو ته:

”حشر ويل حساب ۾ ڪافر ڪندا ڪئن؟“

مدن ڀڳت چيس ته ان جو جواب ڪنهن ٻئي وقت ڏيندس. سگهوئي پوءِ هيءُ ٻئي جڳا ڪنهن پٽن تي ويا. پاڻي ٻيڙي چوڙي اڳيرو ويو، ته مدن ڀڳت سڏ ڪري چيس ته اسان کي به چاڙهي هل، ته رواجي پاڙي کان توکي ڏهوڻو ڏينداسين. انهيءَ تي پاڻي هرڪي جهٽ موٽي آيو ۽ ٻنهي کي چاڙهيائين. پوءِ شاھ صاحب کي مدن ڀڳت چيو ته توهان پڇيو هو ته:

”حشر ويل حساب ۾ ڪافر ڪندا ڪئن؟“

ان جو جواب توهان کي اتي جو اتي مليو آهي ته:

”هٿ جني جو هٿن، سي پهرين پٽن پار پيا.“

”هٿ جني جو هٿن“. يعني جن جو هٿ چوٽ آهي يا جي سخي مرد آهن (سي پنهنجي انهيءَ سخاوت سان پهرين پٽن پار پون ٿا). مدن ڀڳت جا رچيل ٻيا به ڪي بيت مشهور آهن. جهڙوڪ:

(1) ميان! پراڻي ملڪ ۾ گهڻي بڪ مر بڪ،

اڳيان راتر وٺندءِ روڪڙو، ڇاڪاڻو حق،

تڏهن مدن چوي مرڪ، جڏهن ڪنهن ڏيئي خلاص ٿين.

(2) ڪالهه پڻ ڪالهه هئي، اڄ پڻ ڏينهن پيو،

مڙهيءَ ۾ مدن چوي، ويهي ڪانگ ويو،

جنهن ۾ ماڻ پيو، سا راه رهندي ڪيترو.

هن وقت شاھ جي پٽ طرف ڌنڄائين جو رڳو هڪ به گهر آهي سا

چڙوڇڙ ٿي ٻين شهرن ۾ وڃي رهيا آهن. تندي آدم ۾ سوامي ٿيئون رام صاحب جا جيڪي گادي نشين آهن سي ڏنجاڻي آهن.

ڌير ملاڻي:

نڪ ”گيرا“. ساڳيءَ نڪ وارا حيدرآباد جا سدا رنگاڻي ۽ مهٽاڻي آهن. پر هي سهڻا آهن، ۽ هالن پراڻن ۾ پنهنجي سهڻن جي پاڙي ۾ رهن ٿا. هيءُ گوسائينءَ جا ڇيلا ۽ ديويءَ جا پاشڪ آهن. سندن محلي جي منهن وٽ گوسائين نانگي هرند گر جي مڙهي آهي. محلي ۾ اندر اٺاڻائي، ڌير ملاڻي، غريب داساڻي، ڪٽهار، منشيائي ۽ هيراننداڻي رهن ٿا. ڌير ملاڻين مان مکيه ديوان ڪريارام مختيارڪار هو، جنهن جو پٽ ديوان مولرام ڀٽي ڪليڪٽر هو.

ڏاسواڻي:

نڪ ”جيون“. هيءُ خدا آبادي پائيند ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ خدا آباد ۾ وڏي ڀيماني تي وڻج واپار ڪندا هئا. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي وقت ۾ ڪن ڪوسن خدا آباد ۾ ڦرلٽ ڪئي ۽ شهر کي باهه ڏنائون، ته ڀاڄڙ پيئي. انهيءَ ڀاڄڙ وقت ڏاسومل، واسومل، محبوبراءِ ۽ مهتابراءِ اهي چار جڻا حيدرآباد جي هاڻوڪي مکي گهٽيءَ ۾ اچي رهيا. سندن اولاد ڏاسواڻي، واسواڻي، محبوباڻي ۽ مهٽاڻي آهن. ڪاٺن اڳي انهيءَ ساڳيءَ گهٽيءَ ۾ پيا به پائيند رهندا هئا، جن مان مکيه سڪراڻي، ٻڌراڻي ۽ صورتاڻي آهن. سندن ويڙها اڄ تائين مڪئي گهٽيءَ ۾ هڪٻئي جي لاڳيتو آهن. انهن سڀني برادرين جو پنهنجو پنهنجو مکي هوندو هو. ڏاسواڻين مان پاڻي سين مل مکي هو. پوءِ ساگرڻي اتي اچي رهيا، جن مان مکيه ماڻهو تازاچند هو. اهو پوءِ سڄي حيدرآباد جو مکي ٿيو، ۽ سندس پويان اڄ تائين مکي سڏجن ٿا. ڏسو ”ساگرڻي“.

ڏاسواڻي حيدرآباد ۾ اچڻ کان پوءِ گهڻو وڌيا ويجهيا. هن وقت سندن ٻه شاخون آهن: هڪڙا پاڻ کي ”ڏاسواڻي“ ۽ ٻيا پاڻي ڏاسومل جي تسلي مان پاڻي چيلارام جو نالو گڏي پاڻ کي ”ڏاسواڻي چيليا رامباڻي“ سڏائين ٿا.

ڏاسواڻين ۾ مکيه ماڻهو ڀائي رامچند تلسيداس ۽ ڀيا آهن. منجهائن ڀاتي خوبچند بولچند سنڌ ورڪي پنگتي ستاري جو ڪوڏيو هو. سن 1920ع ڌاري ”ڪنيا“ نالي هڪ هفتيوار گور مڪي، سنڌي اخبار جاري ڪئي هوائين. جنهن جي لکڻ ۾ منڊ ڪان ٿي وئي مان مدد ڪندو هو سانس. جرمنيءَ واري جنگ هلندي، جبرالٽر کان جنهن جهاز ۾ ٿي آيو سو جهاز جرمن لوڪن ٻوڙي ڇڏيو ۽ هن ڪونڌر جو ائين اڻ مندائتو موت ٿيو.

ڏاسواڻين مان ڀائي بولچند تولارام کي پسارڪو دڪان هو. ڌنڌو چڱو هلندو هوس جنهن ڪري گهڻو ڪمايائين. کيس پنهنجو آندڙي ڄاڻو اولاد ڪونه هو، تنهن ڪري پنهنجن ڀائيندڙن جي استرڻ ۽ نياڻين کي پنهنجو اولاد سمجهي، سندن بهبوديءَ لاءِ پنهنجي ڪمائيءَ جو گهڻو حصو خرچڻ لڳو. پنهنجي پٽا جي نالي حيدرآباد ۾ ڪانگن ڪاڌي ڍنڍ طرف، ”تولارام گرلس هاءِ اسڪول“ جاري ڪيائين، جنهن جي عاليشان عمارت اڀرندي ڪڇي جو سينگار آهي. سندس ماما سمورت ٻائي هئي، تنهنجي نالي پٺيان جيڪو ”سمورت ٻائي اسڪول“ سڏجي ٿو، سو سندس پٽس ۽ محنت سان ٺهيل آهي. مطلب ته وڏو داني ۽ پر آپڪاري پرش هو. سپاءَ جو به نهڻو ۽ ڪلمڪ هو. گرم ڏي لاڙو گهڻو هوس ۽ ڇڏا ڪاشي پٺت ۾ درد وشواس هوس. سوامي هيمراج ڇڏا ڪاشيءَ جا جوڙيل پستڪ ”گلزار معاني“ ۽ ڀيا سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي، پنهنجي خرچ تي ڇاپايائين ۽ ائين سنڌي ساهت جو به واڌارو ڪيائين. ”جو دي گيا، سو لي گيا“.

ڌوڏيجا:

هيءُ لهائڻ جي هڪ نڪ جو نالو آهي: لهاڻا اصل ۾ سورجونسي ڪتري ۽ سري رامچندر جي پٽ لوجو اولاد آهن. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 236 کان 236). ڪرنل ٽاڊ جي جوڙيل راجستان جي اتهاس ۾ ڌوڏا نالي هڪ نهايت حشمت واري حاڪم جو ذڪر آهي، جو عيسوي 6 صديءَ ڌاري ٿي گذريو آهي. هو هڪ رواجي سردار جو پٽ هو، پر پنهنجيءَ سورهياڻيءَ ۽ ادم سان هاڻوڪين جيسلمير ۽ بهاولپور رياستن جي ڀرسان هڪ حڪومت برپا ڪئي هوائين. انهيءَ پرڻائي راجا جو اولاد سندس ئي نالي پٺيان سڏجي ٿو.

راجا ڏوڏا کي ٻارهن پٽ هئا، جي سندس چالاڻي کان پوءِ پاڻ ۾ ڦٽا، ته حڪومت ٿي. ڊاڏاڊوڙ ٿي وين. هن گهراڻي جو سلسليوار احوال ملي نه ٿو سگهي ته به راجستان جي گهڻين لڙاين جي بيانن ۾ ڏوڏا سيناپتين جو ذڪر آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته هن گهراڻي وارا ويرتا جي ڪري پوءِ به مشهور هئا. هن وقت امرتسر، ملتان، لوئر پنجاب، بهاولپور ۽ شڪارپور ۾ ڏوڏا خاندان جا گهڻيئي گهر آهن جا ڳالهه ثابت ڪري ٿي ته پندرهن صدين جي وڏي عرصي گذرڻ کان پوءِ به هيءُ گهراڻو پنهنجي هستي قائم رکيندو آيو آهي.

شڪارپور ۾ ڏوڏيجن جا اٽڪل ٻه سئو گهر آهن، جن مان پنجاهه کن گهر ڀائي سندناس ڏوڏيجا جي اولاد جا آهن. ڀائي سندناس جو پتا ڀائي رهنداس هڪ وڏو واپاري هو، ۽ عيسوي ارڙهين صديءَ جي آخر ڌاري ٿي گذريو آهي. ڀائي سندناس جي پٽ ڀائي تاراچند کي شڪارپور ۾ ٿامي ۽ پتل جي ديگين ٺاهڻ جو وڏو ڪارخانو هوندو هو، جنهن ۾ تنهن ڇاليهه ماڻهو ڏهاڙي ڪم ڪندا هئا، ۽ پاڻ ٺانارن جو مڪي هوندو هو. شڪارپور جا ٺانارا ۽ ڀائي تاراچند جون ديگيون هنڌين ماڳين مشهور هونديون هيون. قنڌار، قلات ۽ ايران کان قافلا انهن ديگين خريد ڪرڻ لاءِ ايندا هئا.

ڀائي تاراچند کي ست پٽ هئا: ليڪراج، چيلارام، پيسو مل، جيئومل، ديڊارام، توپنداس ۽ بولچند. سندس مربي پٽ ڀائي ليڪراج قنڌار، چمن ۽ قلات جي پٺاڻن سان واپار ڪندي سڄي عمر ڪوئيٽا ۾ گذاري، جتي ساڌ سنگت ۽ ڀڳتي پيءُ جو به چڱوئي پرچار ڪيائين. سن 1921ع ۾ گذاري ويو.

ڀائي تاراچند جا ٻيا چار پٽ: ڀائي چيلارام، ڀائي جيئو مل (جيرامداس)، ڀائي ديڊارام ۽ ڀائي توپنداس به پنهنجن وڏن جي ڪوٺين قائم رکن لاءِ بلخ بخاري، سمرقند ۽ يارقند ويا هئا. پهرين ٽن اتان چڱو ٺاڻو ڪمائي، سنڌ ۾ اچي پنهنجا ڌنڌا شروع ڪيا. چوٿون ڀائي توپنداس ته چوڏهن ورهيه بخاري ۾ رهيو.

هن آڪهه جي وڏن جون هنديون دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ هلنديون هيون. پاڻ سان ٺاڻي ۽ جوڪم ڪڍڻ جي ضرورت ٿي ڪانه هوندي هئي.

شڪارپور جي سڀني کي ٺاڻو ڏيئي رسيد وٺي هتي ۽ ان رسيد جا پئسا شڪارپور جي سڀني جي گهرن ۾ ڪري ڏنا ويا. ان کي ڪولون چين ولايت، جاوا، سوماترا، ايران، عراق، ريشيا، بخاري، يارقند ۽ سمرقند تائين ڦهليل هيون ۽ ڪجهه قدر اڃا به آهن.

ڀاڻي ٽوپڻداس بخاري مان جيڪو ٺاڻو کڻي آيو، سو ڪم نه آيس، جو ريشيا ۾ بولشيوڪن جي حڪومت ٿيڻ تي اتي جي زار جا اڳيان نوٽ هلڻ ئي بند ٿي ويا. سو سؤ ريل جا روسي نوٽ پڻ تي مورتون ڪري هنيائون، جي شڪارپور جي ڪيترن ئي گهرن ۾ اڃا تائين لڳل آهن. ڀاڻي ٽوپڻداس ۽ ڀاڻي ڊيڊارام پنهنجن ستن پٽن، ننهن ۽ گهر واريءَ سميت 1935ع واري ڪوئيٽا جي زلزلي ۾ زمين ۾ ڊهي ويا. رڳو ٻه نياڻيون بچيون جي ويجهڙائيءَ ۾ پرڻيون آهن.

ڀاڻي تاراچند جي پٽ پيسومل کي ننڍڙي وڏا پرائڻ ۽ سنسڪرت سکڻ جو گهڻو چاه هوندو هو. مئٽرڪ امتحان سنسڪرت ۾ پاس ڪيائين، سو به انوقت جنهن وقت سنڌ ۾ عام طرح پارسي پڙهڻ ۾ ايندي هئي ۽ سنسڪرت سيکارڻ جو اسڪولن ۾ بندوبست ئي ڪونه هوندو هو. يونيورسٽي اڪثر مرهٽا پنڊت سنسڪرت لا ممتحن مقرر ڪندي هئي؛ پر پيسومل پاس ٿي آيو. ڏينهن ڏينهن پوءِ سنسڪرت ۾ ايتري قدر ته قابل ٿيو، جو وقتي سنڌ جا ڪي پنڊت

مسٽر جيتن رام گوڻند بخش

پنهنجون مشڪلاتون کائڻس حل ڪرائيندا هئا. کيس اهاڻي اڪير هوندي هئي، ته هن، ڀراچي، سنڌوديس ۾ ديواڻيءَ جو پرچار زور وٺي. لاڙڪاڻي ۾ ڪجهه وقت هندي سيکارڻ لاءِ هڪ نائيت اسڪول کوليائين. سنڌ ۾ هندي پاشا پرچار جي پهرين ڪانفرنس 1915ع ۾ ڪوٺايائين، جنهن جو سيڪريٽري پاڻ هو. انهيءَ ڪانفرنس جو انرو ته اثر ٿيو جو ابر سنڌ ۾ هند هند هندي ۽ سنسڪرت جا اسڪول کلي لڳا. ٻنهي سڌي جا به ٿيڻي

ڪم ڪيائين. ڏيئي لپتيءَ، ٻالڀڻ ۽ ٻڍاڻ ۾ شادين، مڇي مانس ۽ مڌرا جي برخلاف پرچار ڪرڻ لاءِ گھنڊ ڪڍي لاڙڪاڻي، سکر ۽ شڪارپور جي گھٽين ۾ زوردار پرچار ڪيائين. سکر واري سڌار سڀا ۽ ٻين ڪيترين ڪانفرنسن جو سيڪريٽري ۽ پريزيڊنٽ هو.

اڻويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ وڪالت جو امتحان ڏيئي لاڙڪاڻي ۾ پنهنجي ورهيه وڪالت ڪيائين. حيدرآباد ۽ ٻين هنڌن جي ديوانن وانگر ميراثي پوشاڪ پائيندو هو ۽ عام طرح "ديوان پيسو مل" سڏبو هو. لاڙڪاڻي جي بار ايسوسيئيشن جو سيڪريٽري هو ۽ ڪجهه وقت پريزيڊنٽ به ٿي رهيو هو. وڪالت مان ايتري ته ڪمائي هيس، جو ڪيترا گھمرا جڃ ٿيڻ جي آڇ ٿيس ته به نه قبوليائين. ڇت جو لاڙو ڌرم ڏي هوس ۽ هٿ جو ڇوٽ هوندو هو. ڪيترين سفيد پوش وڏوائن کي ڳجهي ٻالهي مدد ڪندو هو. سندس ديهانت 1931ع ۾ ٿيو.

ديوان پيسو مل پنهنجي پٺيان پنج پٽ ڇڏيا: ڪنيا لال، لوڪرام، ڪرمچند، رامچند ۽ مادوداس. ڪنيا لال ڪراچيءَ ۾ ڪپهه جو واپار ۽ دلالي ڪندو آهي. ويدانت ۽ ساد سنگت جو گھڻو چاهه اٿس.

ڀائي لوڪرام ٻارهن ورهيه لائڊس بئنڪ ۾ نوڪري ڪئي ۽ پوءِ ڪراچيءَ ۾ "سنڌ اسٽيشنري مارٽ" نالي پٺن ۽ اسٽيشنريءَ جو دڪان کوليائين جو ويجهڙائيءَ ۾ سنڌ ۾ لڏ پلاڻ ٿيڻ سبب وڪڻي ڇڏيائين. چئن وزهن کان حيدرآباد اسٽيشن جي پويان "انڊس گلاس ورڪس" نالي سيشي جو وڏو ڪارخانو کوليو اٿس جنهن ۾ اٽڪل ڇهه سؤ ماڻهو ڪم ڪن ٿا ۽ 250 قسمن جون سيشي جون بوتلون ۽ گلاس مشين تي تيار ٿين ٿا. هن ڪارخاني جو مال نه رڳو سنڌ ۾، پر بمبئي، جودپور، اديپور، اجمير، ڪاٺياواڙ، گجرات، مدراس، دهلي، راولپنڊي، پشاور، ايران، افغانستان ۽ آفريڪا ڏانهن به وڃي ٿو، جا ڳالهه سنڌ لاءِ فخر جو باعث آهي. هن ڪارخاني جو ڪم به تحسين جوڳو ٿي ٿو، جو ڪم جي سنڀال آزمودگار ڪن ٿا.

ديوان ڪرمچند انجنيئر جي پيءُ، اي امحان ڏيئي سرڪاري نوڪري ۾ مڃيو، ڪوئلا ۾ انجنيئر ٿي رهيو. اب ورهيه نوڪريءَ ڪري ٿو.

1942ع ۾ نوڪري ڇڏيائين ۽ پنهنجي سالي سيٺ پياري لال وليچا سان پائيواريءَ ۾ نيڪيدار ٿي ڪم ڪري ٿو. حيدرآباد ۾ انڊس گلاس ورڪس ۾ پنهنجي ڀاءُ مسٽر لوڪرام سان به پائيواري آهي. ڪارخاني کي سنڌار ۽ وڌائڻ ۾ سندس گهڻو هٿ آهي. پنهنجي پٽا وانگر هيءُ به پنگتي سڌاري جو گهڻو ڪوڏيو آهي. سندس شادي بنا ڏيئي لڙي ٿي ۽ ائين ٻين لاءِ جڳو مثال وڌو اٿس.

ديوان پيسومل جو چوٿون پٽ پائي رامچند ميجارڪو ڌنڌو ڪندو آهي، ۽ پنجون مسٽر ماڌو داس بي. اي حيدرآباد جي انڊس گلاس ورڪس جو سيڪريٽري آهي.

ڏيونائي:

نڪ ”ڏکڻي“. هن آڪهه وارا حيدرآباد جي ويجهو ٽنڊي حيدر ۾ رهن ٿا. سندن وڏو ڏاڏو ڏيونڌاس جنهن جي نالي پٺيان سڏجڻ ٿا تنهنجو پٽ پهلاجراءِ ۽ ان جو پٽ سيرومل هو. سندن نسل مان سيٺ شيوارام مکيه هو جو شروعات ۾ هڪ ننڍو زميندار هو. پنهنجي اولاد کي انگريزي وديا ڏنائين. اهي پوءِ واپار ۾ گهڙيا ۽ چڱا آسودا آهن. سندن ڪوٺيون شيوارام ربواچند جي نالي حيدرآباد، ماتلي، تلهار، ڪراچي ۽ بمبئيءَ ۾ آهن. حيدرآباد ۽ ماتليءَ ۾ ڪجهه ٿاڻن جون انجنيون اٿن ۽ ڇانورن جي انجن تلهار ۾ اٿن. سيٺ شيوارام جو وڏو پٽ سيٺ ڄاڄي مل آهي جنهن جو اولاد تعليم يافته آهي. سندس وڏو پٽ مسٽر چندرام سول انجنيئرنگ جو گريجوئيٽ ۽ ماتلي ميونسپل ڪميٽيءَ جو چيئرمين آهي. سيٺ شيوارام جو ٻيو پٽ مسٽر سوپراج بي. اي، ايل. ايل. بي آهي ۽ حيدرآباد ۾ وڪالت ڪندو آهي. ڪيترا ورهيه حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو ميمبر ٿي رهيو هو. ٽيون نمبر پٽ ڊاڪٽر چيلارام بمبئي جو ايل. سي. بي. ايس آهي ۽ پنهنجي ڪراچيءَ جي ڪارخاني جو مئنيجر آهي. هيءُ انڊين سينٽرل ڪاٽن ڪاميٽيءَ ۽ نارٿ ويسٽرن ريلوي ائڊوائيزري ڪاميٽيءَ جو ميمبر آهي. هيءُ ڪراچي ڪاٽن ايسوسيئيشن جو وائيس پريزيڊنٽ ۽ انڊين مرچنٽس ايسوسيئيشن جو هڪ ورهيه پريزيڊنٽ پڻ هو.

سيٺ ريجهومل شيوارام سنڌ جنرس ايسوسيئيشن حيدرآباد جو سيڪريٽري ۽ سنڌ ڪاٽن ڪاميٽيءَ جو ميمبر آهي. حيدرآباد ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ جو ٽي ورهيه وائيس پريزيڊنٽ هو. ڏيونائي آڪھه وارا اڪثر زمينداري ڪندا آهن.

رامچنداڻي-1:

نڪ ”درڙي“. ساڳيءَ نڪ وارا ٻالواڻي، رام رکياڻي ۽ هنگوراڻي آهن. انهن سڀني آڪھين وارا اصل جيسلمير کان آيا هئا. ديوان رامچند جنهن جي نالي پٺيان هن آڪھه وارا سڏجن ٿا، سو ديوان نارومل جو پٽ ۽ ديوان هنگورمل جو پوٽو هو، تنهن ڪري هنگوراڻي ۽ رامچنداڻي ساڳئي هڪ ٿر جون ٻه شاخون آهن.

رامچنداڻي جيسلمير کان اول خدا آباد ۽ پوءِ ڳوٺ ڪاهي راهو تعلقي نوشهري فيروز ۾ وڃي رهيا، جتي هڪ ڪوهه اڄ تائين سندن نالي پٺيان سڏجي ٿو. رامچنداڻي پوءِ ٿڙي پڪڙي ويا. خيرپور مير صاحب واريءَ جي ويجهو ڳوٺ پرڳڙين ۾ رامچنداڻين جو محلو اڄ تائين مورچائي محلي جي لڳو لڳ آهي.

ديوان رامچند پنهنجن سوتن ديوان گوريخسراءِ ۽ ديوان املراءِ سان حيدرآباد ويو هو. ديوان املراءِ جي نسل مان مسٽر چيٽ سنگهه نارائن سنگهه ۽ ڀائس مسٽر دنگومل وڪيل آهن جي پاڻ کي ”رامچنداڻي“ سڏائين ٿا.

ديوان رامچند جڏهن ڪاهي راهوءَ ۾ رهندو هو، تڏهن حيدرآباد جي ملڪائين جا وڏا پرين ۾ رهندا هئا. ديوان رامچند جو پٽ ديوان نٿن سنگهه ملڪائين مان پرڻيو هو. ديوان نٿن سنگهه جي پٽ ديوان صاحبزاد کي نانائڻ (ملڪائين) پنهنجو گود جو پٽ ڪيو هو تنهن ڪري ديوان صاحبزاد جو پٽ منشي اوتراءِ ۽ سندس نسل وارا پاڻ کي ”ملڪاڻي“ سڏائڻ لڳا. ديوان رامچند حيدرآباد ۾ ميرن وٽ وڃي نوڪري ڪئي ته ملڪاڻي به ساڻس ويا جنهن ڪري حيدرآباد جي ملڪاڻي گهڻيءَ ۾ رامچنداڻين جا ٻه گهر آهن. منجهانن ديوان جوهڙمل وڪيل ۽ ٻيا چڱو چڙهيا. هن خاندان مان مسٽر برمانند سوارام هڪ چڱو سنڌي عالم هو. سندس جوڙيل سنڌي انگريزي

۽ انگريزي سنڌ ڊڪشنريون، گل ڦل ۽ ٻيا ڪي ڪتاب مشهور آهن. آڪٽوبر 1896ع ۾ ”جوت“ اخبار جاري ڪيائين جا اڄ تائين هلي اچي.

زامچنداڻي 2:

هيءُ حيدرآباد جا پائيند اصل سيوهڻ کان آيا هئا. سن 1785ع ڌاري ديوان فتح سنگهه تيج سنگهه بٽائي حيدرآباد جي ميرن وٽ نوٽجڙي ۾ هو. تنهن ڪري سيوهڻ مان لڏي حيدرآباد جي خاتو بندن واري گهٽيءَ ۾ هميشه لاءِ وڃي رهيو. کائس پوءِ سندس ٻيا به ڪي عزيز سيوهڻ کان آيا ۽ حيدرآباد ۾ پنهنجو پاڙو ڌار ٻڌائون جو ”سيوهاڻي پاڙو“ سڏجي ٿو. هيءُ پائيند به ان وقت آيا ۽ اڄ تائين سيوهاڻي پاڙي ۾ رهن ٿا.

پاڻي رامچند آٽمل ڄڻهن جي نالي پٺيان هن آڪهه وارا سڏجن ٿا، سو پهريون هندو هو جنهن حيدرآباد ۾ هندو سنڌي ۽ عربي سنڌي اسڪول کوليو ۽ تعليم کاتي وارن گرانٽ ڏني هيس. سندس پوٽو مسٽر ڀاونڊاس تلوڪچند حيدرآباد جي ”پال سڌار“ اسڪول جو مئنيجر آهي. حيدرآباد جو رامچند آٽمل اسڪول ”پال سڌار“ اسڪول جي هڪ شاخ آهي.

زامرڪياڻي:

نڪ ”درڙي“. ساڳيءَ نڪ وارا ساھتي پرڳڻي جا ٻالواڻي پختاڻي، ڪيرتاڻي ۽ هنگوراڻي، ۽ حيدرآباد جا رامچنداڻي ۽ مليڪاڻي آهن. انهن آڪهين وارن سان گڏ هيءُ جيسلمير کان آيا هئا ۽ ورهين کان نوشهري فيروز ۾ رهن ٿا. سندن مکيه ڪرت ڌنڌو ڌاري ۽ زمينداري هئي، پوءِ ڪي پڙهي پيا، ته نوڪرين ۾ گهڙيا ۽ ڪن وڪالت ڪئي جهڙوڪ مسٽر پيسو مل ۽ پائس مسٽر تاراچند وڪيل، مسٽر گوپند رام. (گويي) سب جج. مسٽر پورو مل چنديرام ”هندو“ اخبار وارو ۽ ٻيا.

راءُ ڪنگهڙو:

هن نڪ وارا ڪيئي بندر کان وٺي بدين تائين ۽ ڪڇ ۽ راجپوتانا ۾ تڙيل بکڙيل آهن. ساڻسجي ٿو ته ڪڇ جي حاڪم ”راءُ ڪنگهڙ“ جو نالو پنهنجي نڪ تي رکيائون. جنهن جو اُحد هو، ٿوري ”راءُ ڪنگهڙ“ سو آهي.

تدبير زماني کان وٺي هن خاندان وارن جو مکيه شهر مغليين تعلقي جاتيءَ طرف ”رڙهي“ نالي هئو، جتي جي شاهوڪارن جو هن ڪتاب جي مندر ۾ اڳيئي ذڪر ڪيو ويو آهي. اهي اڳاٽا سنڌ ورڪي سامونڊي واپار ڪري ساڃاڻيا هئا. شاهه جي رسالي جي سرسريراڳ ۽ سامونڊيءَ ۾ شايد هن تي وڻجارن جو ذڪر آهي. رڙهيءَ جي شهر کي پوءِ يا درياھ ڀاتو يا زلزلِي زبون ڪيو، جنهن ڪري هن آڪھ وارن مان پوءِ ڪي جهوڪ شريف ۽ ٻين ھندن وڃي رهيا ۽ اڃا اُتي آهن اڪثر دال روٽي وارا آهن.

رڙهيءَ جا سينيون وڏا شاهوڪار ۽ سونمان وارا هوندا هئا. سندن اڳوڻو اوج ويو تنهن کان پوءِ به چون ته وقتي جي ڪين ڪنهن سوڙهي دريءَ مان لنگهڻو پوندو هو، ته ٻيا جيڪر مٿو نمائي لنگهن ڀري هيءُ مٿي نمائڻ ۾ پنهجي گهٽتائي سمجهندا هئا. انهيءَ سبب هٿن ڪندا هئا، جو دريءَ مان اول تنگون لنگهائي پوءِ پيٽ ۽ مٿو اونچو ڪري لنگهندا هئا.

رڙهيءَ جا سينيون شاهائي نموني هلندا هئا، ۽ سندن رڳي لوڏ لڪ لهندي هئي. هڪ پير مرد جي ڳالهه ٿا ڪن ته پنهنجيءَ آڪھ جي اڳوڻي اوج جون ڳالهيون ڳئي، ايتري قدر ته مست ٿي ويو، جو پنهنجي ٻانهن کي چيائين ته ”توڪي چيم، ته تون هاڻ نه لڏ، تون هاڻي ڇا تي ٿي ناز ڪرين؟ اسان جو اڳوڻو اوج ويو، تنهن ڪري تنهنجو نلهو لڏڻ نٿو ٿهي.“ ائين چوندي پنهنجي ٻانهن وڏي چڏيائين!

هن خاندان وارا اڳي پنهنجن نالن اڳيان ”راءِ“ لفظ گڏيندا هئا. اڳوڻو اوج وين ته اهو نموني بند ڪيائون. هاڻ پنهنجن نالن جي پٺيان نند، چند، مل، داس وغيره گڏيندا آهن.

روپاڻي:

نڪ ”چرا“. هن آڪھ وارا نوابشاهه، تندي آدم ۽ ميرپورخاص ۾ آهن. اصل ويٺل ڳوٺ چانهين تعلقي نوشهري فيروز جا آهن. سندن وڏو سين روپچند ويدومل ڳوٺ چانهيءَ ۾ هڪ هٿاڻي هو. کيس پنج پٽ هئا: منومل، سيرومل، جڳتراءِ، رام ڪرشن ۽ مليو مل. جن مان وڏي پٽ منومل جي نالي پٺيان چانهينءَ جو ڳوٺ ”چانهين منو“ سدجي ٿو. روپاڻي آڪھ

وارن کي ڪپھ ٺاھڻ جون انجنيون ۽ ۽ ڪپھ جا ڪارخانا ٽنڊي آدم، شھدادپور، نوابشاھ ۽ پرين ۾ آھن. ڪراچي ۾ پڻ ڪوئي اٿن. منجھائڻ سينٽ ڪشارام ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو ميمبر، ڪراچي ڪاٽن ايسوسيئيشن جو ڊئريڪٽر ۽ نارٿ ويسٽرن ريلوي ائبوائزي ڪاميٽيءَ جو ميمبر آھي. هن آڪھ وارن مان ڪي زميندار آھن ۽ اڪثر سڀ آسودا ماڻهو آھن.

ساگراڻي:

نڪ ”ڇاٻڙيا“. ساڳيءَ نڪ وارا شڪارپور جا ڇٺملاڻي آھن، جن جو وڏو ڏاڏو ديوان چيئمل، ميرن جي صاحبيءَ ۾، شڪارپور جو گورنر هو (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 200). انهيءَ نڪ وارا اڄ تائين پنجاب ۾ آھن، ۽ اروڙونسي سڏجن ٿا (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129، اروڙونسي). هيءَ لهانا، سري رامچندر جي پٽ ”لو“ جو اولاد، اصل مهاديو جا پوڄاري هئا؛ پر پنجاب ۾ گج وقت رهڻ ڪري گروءَ جا سڱ ٿيا. پنجاب ۾ سندن وڏا ڏيري غازي خان ۾ رهندا هئا. حيدرآباد جا ڇٺملاڻي ۽ منگهو ملاڻي به اصل اتي رهندا هئا، جتان سن 1725ع ڌاري هيءَ سنڌ ۾ آيا.

ساگراڻين جو وڏو ڏاڏو ديوان، فوالداس منوهر داس سن 1700ع ڌاري ڏيري غازي خان ۾ ڄائو هو. اتي سندن گهر برآهمن مسٽر خانچند ولد مسٽر سنيو مل هو. ديوان منوالداس ڀارسيءَ جو چڱو ڄاڻو هو، جنهن ڪري ڪلهوڙن وٽ ديواني عهدي تي مقرر ٿيو هو ۽ دادوءَ طرف خدا آباد ۾ رهندو هو. کيس ٻه پٽ ساگرمل ۽ ناگرمل هئا، جن جا پويان سندن نالن پٺيان ”ساگراڻي“ ۽ ”ناگراڻي“ سڏجن ٿا.

سگرمل جو جنم 1720ع ڌاري خدا آباد ۾ ٿيو هو، جتي کيس هڪڙو پٽ زرم داس 1752ع ۾ ۽ ٻيو پٽ راجا، رام 1754ع ۾ ڄاوا، سن 1759ع ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي وقت ۾، کوسن خدا آباد ۾ ڦرلٽ ڪئي ۽ شهر کي باهه ڏنائون، ته پاڇڙ پيئي. پوءِ هالن جي نزديڪ نئون خدا آباد جو شهر ٺاهي نئين ڪيترين آڪهن سان گڏ هن آڪھ وارا به اتي وڃي رجب، نبي، خدا، بد ڪي، نو، درياھ پائڻ لڳو. - مسر فتح علي خان، جو

ڪلهوڙن کي شڪست ڏيئي سنڌ جو والي ٿيو هو، تنهن حيدرآباد جو شهر پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو. پوءِ خدا آباد ڏکڻجي ويئي ۽ اتي جا ڪنڀرا هندو حيدرآباد ۾ اچي رهيا ۽ قلعي کان وٺي چوٽڪي گهٽيءَ تائين پٽ والاريائون. ساگرائي آڪھه وارا جنهن وقت حيدرآباد ۾ آيا، تنهن وقت هاڻوڪي مڪئي گهٽيءَ ۾ ڪي پائيندڙ اڳيئي اچي رهيا هئا (ڏسو ”ڏاسواڻي“). ان وقت هاڻوڪي مڪئي گهٽيءَ جي منهن وٽ پوليس جو ٿاڻو هو ۽ ان جي آسپاس اڃا ڪيترو پٽ خالي پيو هو.

ديوان موالداس جي وقت کان وٺي هن آڪھه وارن جو سنڌ جي حاڪمن سان چڱو رستو هو، تنهن ڪري اهو ٿاڻي وارو پاسو کين مليو ۽ پنهنجو محلو جوڙايائون. ساگرائين جي آڪھه مڪيءَ ۽ هلندي پنهنجي واري هئي، تنهن ڪري انهيءَ آڪھه جو وڏو سيٺ تاراچند سڀني پائيندڙن جو مڪي ٿيو. پوءِ عامل آيا جن چوٽڪي گهٽيءَ کان وٺي هاڻوڪي سري گهٽ تائين پٽ والاريو. شروع ۾ عاملن کي ڪا ڌار پنچائت ڪانه هئي، تنهن ڪري اهي به پائيندڙن جي پنچائت سان گڏيل هئا ۽ سندن مڪي ساڳيو سيٺ تاراچند ساگرائي هو. تن ڏينهن ۾ ميونسپالٽيون ڪين هيون. تنهن ڪري حيدرآباد جي شهر جي صفائي، روشنائي وغيره جو ڪم سندس نظر ۽ هٿ هيٺ هوندو هو. ڪمي، ڪاسبي سڀ ساڻس ٻڌل هوندا هئا. پٽ، ٻائي ۽ ٻانڀڻ جا پنڌياڻ به وس ۾ هئس. ائين مڪي تاراچند سڄي شهر جو مڪي هو. پوءِ عاملن ڌار پنچائت ٺاهي، ته به ساگرائين جي مڪين جو سلسلو هلندو آيو ۽ اڄ تائين هليو اچي، جنهن ڪري سندن گهٽي سندن نالي پٺيان اڄ تائين ”مڪئي گهٽي“ سڏجي ٿي (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 89 ۽ 90). اڄ تائين هنن مڪين جي آڪھه نه رڳو حيدرآباد ۾، پر سڄيءَ سنڌ ۾ برڪ آهي، سندن سڳاندي اڪثر حيدرآباد جي وڏن گهراڻن عاملن سان آهي ۽ عاملن توڙي سنڌ جي سڀني پائيندڙن ۾ گهڻي عزت اٿن. پاڻ به ”ديوان“ بدران پاڻ کي فخر سان ”مڪي“ ڪوٺائين ٿا ۽ پنهنجو اڳوڻو شان اڄ تائين رکندا پيا اچن.

ساگراڻين جو سلسلو:

ساگرمل کي ٻه پٽ ڌرمڊاس (1752-1802ع) ۽ راجارام (1754-1786) هئا. ڌرمڊاس کي چار پٽ آسانند (آسانڊاس)، مجلسرا، تاراچند ۽ وليرام هئا. اهي چار ئي ڀائر، هالن طرف، نئين خدا آباد ۾ ڄاوا هئا. سندن آڪهين جو سلسلو هيٺين ريت آهي:

(الف) آسانند جي آڪه:

آسانند ڌرمڊاس 1780ع ڌاري نئين خدا آباد ۾ ڄائو هو. سندس مائٽ جنهن وقت حيدرآباد جي مڪي گهٽيءَ ۾ اچي رهيا، تنهن وقت پاڻ پنهنجن ڀائرن سان گڏ جنسن جو واپار ۽ صرافڪو ڏندو ڪندو هو. چارئي ڀائر گڏيل ڪٽنب جا پائي هوندا هئا. سندس پساڃائيءَ، مڪي تاراچند جي ڌرمڀتيءَ ڇالائو ڪيو. ته سن 1835ع ۾ هيءُ سندس گورو ڪٺي گنگاڄيءَ تي ويو هو، ۽ هرڊوار ۾ ڪنڀ جو ميلو ڏنو هوائي. اها ڳالهه هرڊوار جي سنڌي ڌرمسالا جي پنڊي بدلداس بولچند جي چوڀڙن مان معلوم ٿي آهي. ان وقت حيدرآباد مان ڪيترا پائيند پاڻ ۾ گڏجي، قافلو ڪري نڪتا هئا. سنڌونديءَ جي رستي ٻيڙين ۾ چڙهي ويا هئا، ۽ خشڪيءَ جو پنڌ ڍڳن جي گاڏين ۽ ڇڪڙن ۾ ڪيو هوائون، جنهن ڪري سفر ۾ ٽي چار مهينا لڳي ويا هئا.

مڪي آسانند جو وهانءُ اُتمچنداڻين جي وڏي ڏاڏي پائي اُتمچند جي پيڻ سان ٿيو هو. کيس ٻه پٽ تلوڪچند ۽ بسنترءُ هئا. ٻه نياڻون به هيس جن مان وڏي نياڻي منشي تخترام منشيائي (آڏواڻي) سان پرڻي، جنهن جو اولاد هن وقت راءِ صاحب بولچند ڪيمچند آڏواڻي پبلڪ ورڪس ڊپارٽمينٽ وارو آهي. مڪي آسانند جو ديهانت سن 1838ع ۾ ٿيو.

(1) مڪي تلوڪچند:

مڪي تلوڪچند آسانند جو جنم 1810ع ڌاري ٿيو هو. پنهنجي پتا جي حواليءَ کان پوءِ پنهنجن ڇاچن کان ڌار ٿيو. 1854ع ۾ پنهنجي ننڍي پيءُ

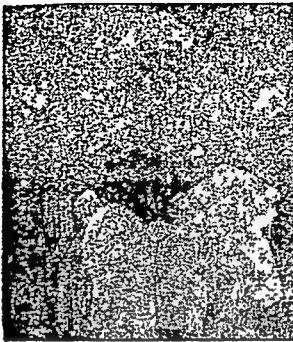
مکي بستراءِ کان بہ کاٺي پيٽي توڙي ڌنڌي بہ ڌار ٿيو ۽ پنهنجي روءِ سوءِ ڌنڌو ڪرڻ لڳو. انهيءَ هوندي بہ اهي سڀ مکين جي محلي ۾ هڪ ٻئي جي ڀرسان رهندا هئا. مکي تلوڪچند پهريائين پاڻي مولچند ڪرپالائي نالجي واري جي پٽي پڙيو، جنهن مان بہ پٽ مکي کيمچند ۽ مکي تيجومل ڄاوس. پوءِ مائيءَ جو من ڦري ويو تہ پيو گهر پڙيو جنهن مان ڇهه پٽ ٿيس. مکي تلوڪچند کي چار نياڻيون بہ هيون، جن مان پهرين ديوان چنداسنگھ شھائيءَ جي ڪٽنب ۾، بہ نياڻيون پنواڻين ۽ چوٿين منسڪاڻين ۾ پراڻايائين. سندس ديهانت سن 1870ع ڌاري ٿيو.

(الف) مکي کيمچند تلوڪچند:

مکي تلوڪچند جو مربي پٽ مکي کيمچند سن 1831ع ۾ ڄائو هو. پنهنجن سوٽن وانگر ڪوئي ڪارخانو ڪونہ هوس. اڪثر دلالي ۽ آن جي سوداگري ڪندو هو. کيس ڇهه پٽ هئا. هڪ نياڻي بہ هيس، جا عاملن (لالواڻين) ۾ پڙايائين. سندس ديهانت 1901ع ۾ ٿيو.

(1) مکي هوتچند:

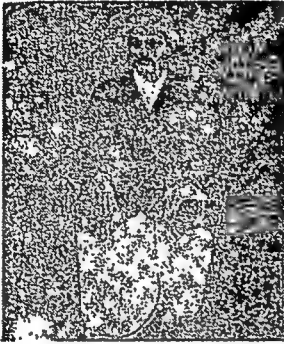
مکي کيمچند جو هيءُ وڏو پٽ سن 1849ع ۾ ڄائو هو. پهريائين سکر ۾ پنهنجي سوٽ مکي چاندومل وليرام جي ڪوٺيءَ تي هوندو هو. پوءِ اٽڪل پنجويهن ورهين جي ڄمار ۾ پاڻي وسڻي مل آسومل جي فرم جي پاران سينگارپور ويو ۽ اتان جاوا ڏانهن بہ ويو جتي پنهنجو ڪارخانو وڌائين. پنهنجن ٻن پٽن نارائنداس ۽ بگي مل کي بہ اتي گهرائي ڪم وڌايائين ۽ نيون ڪوٺيون ڪوليائين. ڪيترا ورهيه سانده اتي رهيو ۽ ساڄو ٿي پيو. پڇاڙيءَ جا ويهه ورهيه سنڌ ورڪ ڪوٺ چڙهيو، ۽ حيدرآباد ۾ پنهنجي سوٽ مکي سکرامداس هيرانند جي ڪوٺيءَ تي گهڻو وقت گذاريندو هو، جو

مکي هوتچند کيمچند

سائس چڱو رستو هو. مڪي هونجند نهايت خوش مزاج هو ۽ کاڌي پيتي جو به شوقين هو. منڍ کان ئي وٺي پنهنجن ڀائرن کان ڌار هوندو هو. سن 1900ع ۾ مڪي نارائنداس واري گهٽيءَ ۾ پنهنجي گهر جي جڳهه نئين جوڙيائين. سندس شادي ڀائي هونجند گهنومل ميرپور بٺوري واري جي نياڻيءَ سان ٿي. سندس مکيه ڀائيوار ڀائي گهنومل جو پوٽو ڀائي مينگهراج ميوڙاڻو آهي. جنهن ڪارخانن جمائن ۾ گهڻي مدد ڪيس. کيس ٽي پٽ ڄاوا، نارائنداس، بگومل ۽ خانچند.

مڪي نارائنداس:

مڪي هونجند جو هيءُ وڏو پٽ 1869ع ڌاري ڄائو هو. گهڻو ڪري سڄي عمر جاو طرف سند ورڪي ٿي رهيو ۽ پنهنجن ڪارخانن کي چڱو زور وٺيائين. حيدرآباد ۾ نڪو گهڻو رهيو. نڪا گهڻي واقفيت هئس. کيس هڪ نياڻي ۽ ٻه پٽ پيسومل ۽ واڌومل هئا. سندس ديهانت 1911ع ۾ ٿيو.

مڪي نارائنداس هونجند

مڪي پيسومل:

مڪي نارائنداس جو هيءُ وڏو پٽ 1890ع ۾ ڄائو هو. اڃا ننڍڙو ئي هو، ته پئس جاوا وٺي ويس. اُتي ڊچ ٻوليءَ ۾ تعليم ورتائين، تنهن ڪري ڊچ نشنلتي مليس ۽ ”ولھيلم“ (Wilhelm) جي نالي سان سڏيو هو. ڊچ ٻوليءَ ۾ قابل ٿي، پوءِ پنهنجي ڌنڌي ۾ گهڙيو، 1915ع ۾ پنهنجي ڪاڪي مڪي بگيمل کان، بلڪ پنهنجي ننڍي ڀاءُ مڪي واڌومل کان ڌار ٿيو ۽ کائن فارخطي لکائي ورتائين. سندن وراهڻ جو فيصلو سندن سوڌ مڪي ڏيارڻ وٺنداس ڪيو. سگهڻو ٿي يو.

مڪي پيسومل نارائنداس

1916ع ۾ گذاري ويو. سندس شادي ڪرپلائين مان ڀائي چينمل نارومل جي نياڻيءَ سان ٿي هئي. هن مائٽيءَ کي فارخڻيءَ مان جيڪو پئسو مليو تنهن مان ڪيترا هزار ڏيئي ڏيئلداس مولچند ڪلب ۾ پنهنجي پٽيءَ جي پوتر يادگيريءَ ۾ ”ريڊنگ روم“ ٺهرائي اٿس.

مڪي واڌو مل:

مڪي نارائنداس جو هيءُ چيو پٽ 1897ع ۾ ڄائو هو. ننڍي ئي هوندي پنهنجي ڪاڪي مڪي بگمل سان گڏ ڪارخانا سنڀالڻ لڳو. سندس ڏاڏي مڪي هوتچند ڪيمچند جي نالي هلندڙ جملي ڪارخانا سندس هٿ ۾ آهن. سندس ڪاڪو مڪي بگومل گذاري ويو، ته ان جي وصيت موجب ملڪيت جو وڏو حصو کيس مليو، جنهن ڪري هي هڪ وڏو شاهوڪار آهي. مڪي بگي مل جي ملڪيت جو ٽرسٽي به پاڻ آهي. مڪي بگومل ڪيترا لک دان بلي ڏيئي ويو آهي

مڪي واڌو مل نارائنداس

سي سڀ مڪي واڌو مل جي هٿان صرف ٿيڻا آهن. هيڏي پدارت وارو آهي ته به نڪو گيرب نڪو ڳاڻ! سپاءُ به لڏيد اٿس ۽ نهايت رڻو ملڻو آهي. راءِ بهادر جو لقب مليل اٿس. سندس وواه 1915ع ۾ ڀاڻي چوهڙمل ڪلاچند انمچنداڻي جي نياڻيءَ سان ٿيو. کيس ٻه پٽ فتح چند ۽ هرگوبند آهي. فتح چند جو جنم 1916ع ۾ ٿيو هو. انگريزي ڇهه درجا پڙهي، ولايت ۾ پنهنجن ڪارخانن ڏي ويو. سن 1935ع ۾ ڀاڻي گاگنداس نيچومل مهٽاڻيءَ جي نياڻي پڙيو، جنهن مان ٻه پٽ هيرانند ۽ تاراچند اٿس.

مڪي بگومل:

مڪي هوتچند جو ٻيو نمبر پٽ مڪي بگومل سن 1878ع ۾ ڄائو هو. ننڍڙي پنهنجي ڀاءُ مڪي نارائنداس سان گڏ جاوا ۾ پنهنجن ڪارخانن جو

ڪم ھلائڻ لڳو. سن 1911ع ۾ مڪي نارائنداس گذاري ويو، ته پنهنجي ڀائٽي مڪي پيسومل سان گڏ ڪم ڪرڻ لڳو؛ پر پوءِ 1915ع ۾ ڪائٽس ڌار ٿيو. سندس ڪارخانا ”مڪي هوتچند ڪيمچند“ جي نالي ھلندا ھئا، تن کي زور وٺائي، اھڙو ساڄو ٿيو، جو پنهنجي وقت ۾ مڪي بگومل ھڪ وڏن ۾ وڏو شاھوڪار ليکبو ھو. 1920ع ڪان وٺي حيدرآباد ۾ گذارڻ لڳو. ڪيترا ورھيه

مڪي بگومل هوتچند حيدرآباد جي پائيند ڪلب جو پريزيڊنٽ ٿي رھيو. سپاءِ جو مانيٽو ۽ ڊيرنو مڙس ھو. پنهنجي پٽ وانگر پنهنجن سوتن مڪي ھيرانند تاراچند وارن سان گھرو رستو رکندو آيو. سندس گھر مڪي نارائنداس واري گھٽيءَ ۾ ھو. 1923ع ۾ ڳوٺي منن اسڪول جي پرنس ھڪ عاليشان جاءِ جوڙائي اتي وڃي رھيو. مڪي بگومل تي گھر پريو ھو؛ پر رڳو ھڪ پٽ پوئين گھر مان ٿس. جو ننڍڙي گذاري ويو. سندس پوئين گھر واري شريمني واڌي ٻائي 1932ع ۾ گذاري ويئي تنهنجي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ سندس نالي ھڪ اسپتال حيدرآباد ۾ قلعي جي نزديڪ وچ بازار ۾ کولايائين، جنهن مان ڏھاڙي ٽي سؤ کن ماڻھو بنا پئسن دوا درمل وٺن ٿا. مارچ 1940ع ۾ اوچتو ئي ويئي ويئي دم ڏنائين. ڪو پٽ ڪونه ھوس، تنهن ڪري وصيت ڪري ٿي لک رپيا پنهنجي نياڻي شريمني جيڻا ٻائيءَ کي ڏيارباڻين، چار پنج لک رپيا درماڻو ڪمن بلي ڏنائين، باقي پيا ڪيترا لک پنهنجي ڀائٽي مڪي واڌو مل کي ڏنائين، جو توڙ تائين ساڻس گڏ ڌنڌو ڪندو ھو. مڪي بگومل ڪيترا ورھيه جيلي ڪمپنيءَ جو ڊائريڪٽر ھو. سندس نياڻي ڀائي ڪنڊنمل ولد ڀائي پرواچند واڌو مل مھٽائيءَ جي ترميمي آھي.

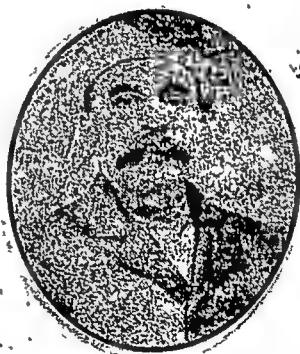
ميسٽر ڪيمچند جا ٻيا پٽ مڪي ليڪراج، لڊارام ۽ پاونداس پٽ اولاد گذاري ويا. باقي شوڪتراءِ کي ھڪ پٽ جيھٽ مل ٿيو سو پڻ جوانيءَ ۾ نذر ڪري ويو. انهيءَ جو پٽ رامچند آھي جو برھندو سڃي.

مکي کيمچند جو پڄاڻيءَ جو پٽ شيوڪرام 1937ع ۾ گذاري ويو. کيس اولاد ڪونه ٿيو، تنهن ڪري پنهنجي ڏهڻي نانڪرام کي گود جو پٽ ڪيو هئائين.

مکي تيجومل تلوڪچند:

مکي کيمچند جو ڀاءُ ۽ مکي تلوڪچند جو ٻيو نمبر پٽ مکي نينچو مل 1834ع ۾ ڄائو هو. دلالي ڪندو هو. پئسي جو گهڻو زور ڪونه هوس. سڄيءَ آڪھ مان رڳو اهو هو، جو توڙ تائين مکي گهڻيءَ ۾ مڪين جي ويڙهي ۾ رهيو پيو هو. سندس پيا پائر اهو ويڙهو ڇڏي ٻين هنڌ وڃي رهيا هئا. شادي دادلائين مان ڪيائين جي ڪراچيءَ جا رهندڙ هئا. سندس ديهانت 1875ع ۾ ٿيو. کيس چار پٽ نهچلداس، آلومل، بگومل ۽ ڪندومل هئا، جن گهر کي چاڙهيو.

مکي نهچلداس تيجومل:

مکي نهچلداس جو جنم 1860ع ۾ ٿيو. هو اڃا پندرهن ورهين جي ڄمار جو هو، ته سندس پتا ڇالائو ڪيو. سندس پائر ڪاٺيس ۾ ننڍا هئا، ۽ ماءُ جيئري هين. پنهنجن مالي حالت سڌارڻ ۽ گهر کي چاڙهڻ لاءِ پهريون هيءُ قدم ڪيائين جو پنهنجي سؤٽ مکي سڪرامداس جي ڪوٺيءَ تي حساب ڪتاب رکڻ ۽ ٻيو ڪم ڪار سکي، ٻيو ڪولمبي ۾ مکي پريتمداس جي ڪارخاني ۾ ڪم ڪرڻ لڳو. پاڻ کي بلڪل ڪارائتو ثابت ڪيائين، ته ڇڱو قدر ٿيس، ۽ سڪي چيو، گذارڻ لڳو. سندس پائر به پوءِ سماتا ته مکي آلومل رنگون، مکي بگومل مالتا ۽ ڪندو مل ڪولمبي وٽ ائين چارئي پائر روزگار کي وڃي لڳا. گهر ويو چڙهندو:

مکي نهچلداس تيجومل

مکي نهچلداس جو ڀاءُ مکي بگومل سورھن سترھن ورھين جو ھو. تہ سنڌ ورکين سان گڏجي مالٽا ويو. اُتي ڪجهه وقت رھيو تہ يقين ٿيس، تہ ھتي جيڪڏھن پنھنجو ڪارخانو کوليو، تہ سيڪي ڪمائبو. سنڌ ۾ موٽي اچي، مري ڀاءُ مکي نهچلداس سان اھا ڳالھ ڪيائين. مکي بگومل سپاءُ جو نہايت لذيز ۽ ذيرج وارو ھو، تنھن ڪري سڀئي ڀائر ڀائيندا ھئس. مکي نهچلداس جا تہ منجھس پراڻ ھوندا ھئا، ويتر عقل وارو ۽ نہايت تيز فھم ھو، جنھن ڪري ھو سندس صلاح مصلحت کي وزن ڏيندو ھو، پر پنھنجي ڪارخاني کولڻ لاءِ پئسو جام ڪڍي. انھيءَ ھوندي بہ سندس چوڻ مڃي، پنھنجي سوٽ مکي سڪرامداس کان پئسي جي مدد وٺي، مالٽا ۾ ھڪ ڪارخانو وڏي پئماني تي ڪڍڻ لاءِ پنھنجن ڀائرن آلومل ۽ بگي مل سان 1888ع ۾ گڏجي ويو. رڳو چوٿون ڀاءُ مکي ڪندو مل ڪجهه وقت حيدرآباد ۾ رھيو، ۽ اُھو پوءِ ويو. جنھن رات مالٽا ۾ پھتا، تنھن رات ڪنھن ھوٽل جي ھڪڙئي ڪمري ۾ ھيءُ ٽيئي ڀائر سمھيا، ٿڌ گھڙي ھئي. دروازو بند ڪري ڪوئڻن جي سڪري ٻاري رکيائون. صبح جو ڏسڻ، تہ مکي بگومل گذر ڪري ويو ھو! سندس ڀائرن جا ڇھ ڇڄي پيا، جو جنھن آزمودگار ڀاءُ جي آسري آيا ھئا، سو ھنن پرديس ۾ اوچتو کين جدائيءَ جو داغ ڏيئي ھليو ويو. ھن ويھن ايڪيھن ورھين جي جوان جي اوچتي ڇالائي کان پوءِ ھنن ڀائرن کي پاڻ تي پاڙو پيو. مالٽا ۾ پنھنجو ڪارخانو کوليائون. مکي نهچلداس کي ”نھچومل“ بہ سڏيندا ھئا. پنھنجي ڪارخاني جو نالو ئي رکيائون ”نھچامل برادرس“ ۽ اتي جي ”پرسن انڊين بازار“ ۾ وڏي چاپ کولي ڌنڌو ڪرڻ لڳا. پئسي ۾ زور ٿيا، تہ پنھنجي ڪارخاني کي ھيڪاري وڌايائون. ھڪڙي شاخ پورٽ سئڊ ۽ ٻي ڪئرو (ايڇيٽ) ۾ کوليائون. ھيءُ ايم، اورچائي ۽ خوديا ورڻ (Self-help) جو ھڪ عمدو مثال آھي.

مکي نهچلداس جي چمڙي اھڙي صاف ھوندي ھئي جو جنھن وقت سوت بوت پائيندو ھو، تنھن وقت جنسي گورو پيو، پائنبو ھو. شڪل بہ شاندار ھيس، ۽ بدن ۾ ڳاڙھو گتڪو ھو. پوءِ سلھ جا ارڪان سمجھائين. تہ متل ڪارخانا ڀائرن کي ڏيئي 1902ع ۾ ڌار ٿيو. ۽ حيدرآباد ۾ وڃي رھو. مکي نهچلداس اصل مکين جي ويڙھي ۾، سنڌ جي ’ڀاڻي‘ جا، ۽ ۱۰۰۰

سان گڏ رهندو هو؛ پر پوءِ پاسي ۾ پنهنجي ڌار جاءِ خريد ڪري، ۽ چڱي طرح جوڙائي، ان ۾ وڃي رهيو. پهريون گهريائي ايسرداس تلوسنگهه مهٿائيءَ جي پيڻ پريو، جنهن مان ٽي نياڻيون هيس. مان سندس وڏي نياڻي پريئس جي منهنجي پهرين گهرواري هئي، جنهن ڪري مڪي نهچلداس منهنجو سهرو هو. پنهنجون ٻيون ٻه نياڻيون به عاملن ۾ پرڻيائين. پهرين گهرواري گذاري ويس، ته ٻيو گهر اتمچندائين مان پريو. ٻه پٽ ڄاوس؛ پر ٻئي ننڍڙي گذاري ويا. هن وقت سندس ڪوبه اولاد ڪونهي. سندس ڏيهانت سلھ سبب 1909ع ۾ ٿيو.

(2) مڪي آلول مل تيجومل:

مڪي تيجومل جو ٻيو نمبر پٽ مڪي آلول مل 1865ع ڌاري ڄائو هو. پنهنجي پتا جي چالاڻي وقت فقط ڏهن ورهين جي ڄمار جو هو. ننڍڙي تيز فهم ۽ چالاڪ هو، ۽ پاڻ تي پاڙن جو انگ هوس. اڃا ڳيرو هو، ته گهر کي چاڙهڻ ۽ پنهنجي جيت سڪي گذارڻ لاءِ، ڪنهن کي به ٻڌائڻ ڪانسواءِ ڪن سنڌ ورڪين سان گڏجي رنگون ڏي هليو ويو! ڪم جو سڄو هو، ۽ ايمانداريءَ سان هليو، ته ويو چڙهندو. سن 1888ع ۾ پنهنجن ڀائرن مڪي

مڪي آلول مل تيجو مل

نهچلداس ۽ مڪي بگيمل سان گڏجي مالٽا ۾ پنهنجو ڪارخانو ڪولڻ ويو. مالٽا ۾ پهچڻ شرط مڪي بگومل گذاري ويو، ته مڪي نهچلداس ۽ پاڻ مالٽا ۾ ڪارخانو ڪوليائون. سندن پاءُ مڪي ڪندو مل به پوءِ وٺڻ ويو. پوءِ ٿيئي ڀائر يڪمشت ٿي ڪارخاني کي زور وٺائڻ لڳا، ۽ ايتري قدر سوڀارا ٿيا، جو پنهنجي ڪارخاني جي هڪ شاخ پورٽ سئڊ ۾ ۽ ٻي ڪئرو (ايڇيٽ) ۾ ڪوليائون. اهي ٻه نوان ڪارخانا "اي. نهچامل" (آلول ۽ نهچامل) جي نالي سڏبا هئا، ۽ اهي مڪي آلول مل سنڀاليندو هو. مڪي نهچلداس پنهنجي تدرسي سٽ نه سمجھي، نه مل ڪارخانا ڀائرن کي ڏني. 1902ع ۾ حء.

وڃي رهيو، ۽ ڀائرن کان ڌار ٿيو. مالٽا وارو ڪارخانو مڪي ڪنڊيل ڪنيون، ۽ پورٽ سئڊ ۽ ڪئري وارا ڪارخانا مڪي آلولم سنڀاليندو رهيو. ڪئري واري ڪارخاني ۾ پنهنجو سوٽ مڪي ڪسومل سوپراج مقرر ڪيو هئائون، جو چڱي مدد ڏيندو هون. مڪي ڪسومل پوءِ ڌارٽوم (سودان) ۾ پنهنجو ڪارخانو وڃي کوليو.

سن 1901ع ۾ مڪي آلولم، ڪئري ۾، هڪ يورپي چوڪري مڊ ڪٺي گرائيمس سان پرڻيو، جيتوڻيڪ حيدرآباد ۾ پنهنجي پهرين گهر واري اڃا جيئري هيس. هن نئين شادي ڪرڻ کان پوءِ ڪئري وارو ڪم بند ڪري، پورٽ سئڊ ۾ وڃي رهيو، ۽ پنهنجي ڪارخاني کي اهڙو زور وٺايائين، جو سڀني ڀائرن کان پئسي ۾ وڌيڪ زور ٿيو. انهي ڪارخاني کي زور وٺائڻ ۾ سندس يورپي گهر واريءَ به مدد ڪيس. ڪمائي ڏينھون پوءِ جام ٿيس، ته پاڻ کي وڌيڪ سڪي رکڻ لاءِ لنڊن ۾ وڃي رهيو، جتي پنهنجو زر خريد بنگلو هوس. پوءِ ته گهڻو وقت لنڊن ۾ وڌن شاهوڪارن وانگو گذارڻ لڳو. هت جو به ڏاڍو سخي هو، تنهن ڪري وڏيءَ دل سان دان پيچ ڪندو هو. سن 1913ع ۾ ”ڪئنسر“ ٿيس ۽ چپ ونجي ويس. لنڊن ۾ جيڪي به علاج ڪرڻا هئس، سي ڪري بيٺو پر فائدو ڪونه ٿيو. پوءِ پنهنجي وطن (حيدرآباد) ورن جو ارادو ڪيائين. وات تي پاڻ کي گهڻو هلاڪ سمجهائين، ته پورٽ سئڊ ۾ پنهنجي ڪارخاني ۾ آرام وٺڻ لاءِ لهي پيو. سندس بيماريءَ جي خبر سندس گهر جي ڀاتين کي حيدرآباد ۾ پيئي، ته سندس سوٽ مڪي چوٿرام ڌنراجمل لنڊن مان کيس وٺي اچڻ لاءِ هندستان مان روانو ٿيو؛ پر پاڻ اڳيئي پورٽ سئڊ ۾ وڃي پهتو هو، ۽ سوٽس به اُتي گڏيس. بيماري پوءِ زور وٺي ويس ۽ تن چئن ڏينهن ۾ گذر ڪري ويو. پورٽ سئڊ ۾ کيس سمند جي ڪناري تي لکڙا ڏنائون. پورٽ سئڊ ۾ اڳي ڪڏهن به ڪنهن کي چڪيا ڪانه ڏني ويئي هئي، سو حشام ماڻهن جا سمند جي ڪناري وٽ وڃي مڙيا مڪي آلولم جو پورٽ سئڊ وارو ڪارخانو برڪ لکيو هو، ۽ هيءُ وڏيءَ هلنديءَ وارو ۽ رلڻو ملڻو هو ۽ سڀني سان رس رهايو هئائين، تنهنڪري سڀ سرڪاري عملدار ۽ پورٽ سئڊ جا ٻيا بزرگ سندس ڪاٺيءَ سان سر ويا هئا.

مکي آلومل جو پنهنجن سؤتن مکي هيرانند تاراچند وارن سان گهڻو رستو هو ۽ ڏي وٺ جو رستو به هون. مکي منگهارام گروڏنومل ۽ مکي چوٿرام لنڊن ۾ پڙهڻ ويا هئا، ته وٽس وڃي رهيا هئا. پلڻ ۽ سندس مڊم ڪڻي هنن ٻنهي جڻن کي پنهنجي آنڊي ڄاڻي اولاد جهڙو سمجهي سندن خاطري ڪندي هئي. ائين هنن سؤتن جو هڪٻئي سان رستو هيڪاري وڌيو. مکي آلومل جي بيماريءَ وقت سندس سؤت مکي چوٿرام ساڻس پورٽ سٽڊ ۾ وڃي گڏيو ته پنهنجي چالاڻي کان هڪ ڏينهن اڳي پنهنجو پورٽ سٽڊ وارو سمورو ڪارخانو کيس، مکي هيرانند تاراچند جي ڪوٺيءَ جي پارن، روڪڙن پئسن تي وڪڻي ڇڏيائين. ساڳئي وقت وصيت به ڪيائين، جنهن موجب لنڊن واري سموري ملڪيت ۽ ڪيتري جواهرات پنهنجيءَ مڊم ڪڻيءَ کي ڏنائين. ڪيترا هزار ڌرم بلي ڌار ڪريائين، باقي حيدرآباد واري ملڪيت، ۽ ٻيو پئسو ۽ زر زبور پنهنجي حيدرآباد واري زال کي ڏياريائين. سندس مڊم ڪڻي سن 1923ع ۾ لنڊن ۾ گذر ڪري ويئي. سندس حيدرآباد واري گهر واري اڃا حيات آهي. پٽ ڪونه اٿس. هڪ نياڻي پرنٽل اٿس. اها سندس واريائي آهي. مکي آلومل جيڪي پئسا ڌرم بلي ڌار ڪرايا، تن مان حيدرآباد واري مسائي تي سترهن هزار کن رپيا خرچي وڏو ڇاپرو جوڙايو اٿن ۽ اها حقيقت سندس نالي سان گڏ حيدرآباد جي مسائي ۾ هڪ بورڊ تي لکيل آهي. مکي آلومل جو ٽرسٽي ڪيترا ورهيه مکي هرڪشنداس گروڏنومل هو پر پوءِ هن صاحب ترست ڦيرائي مکي آلومل جي گهر واريءَ جي نالي ڪيو.

(3) مکي بگومل تيجومل:

مکي تيجومل جو ٽيون نمبر پٽ مکي بگو مل 1868ع ۾ ڄائو هو 1888ع ۾ مالٽا ۾ گذر ڪري ويو، جنهن ڳالهه جو ذڪر سندس ڀاءُ مکي نهچلداس جي احوال سان گڏ اڳيئي ڪيو ويو آهي. سندس ڌرمپٽي پوءِ به ڪيترا ورهيه جيئري هئي، ۽ 1926ع ۾ چالاڻو ڪيائين. کين ڪوبه اولاد ڪونه هو.

(4) ڪنڊومل تيجومل:

مڪي تيجومل جو هيءُ چوٿون ۽ ٻيون پٽ 1870ع ۾ ڄائو هو. ڀائرن سان گهڻو وقت مالتا ۾ گذر رهيو. اهو ڪارخانو ورهاڱي ۾ پوءِ کيس مليو، پر سگهوئي پوءِ 1908ع ۾ چالاڻو ٿيس. سندس ترميپتي اڃا حيات آهي. کيس ٽي نياڻيون ڄايون، جي پريٿل آهن. جڻي ڀائرن مان ڪنهن کي به پٽ ڪونهي، جنهن ڪري مڪي تيجومل جي آڪهه جو سلسلوئي بند ٿي ويو آهي.

(ب) مڪي ڏيئومل تلوڪچند:

مڪي تلوڪچند جو ٽيون نمبر پٽ (مڪي ڪيمچند جو ڀاءُ) مڪي ڏيئو مل هو، جنهن جو جنم 1843ع، انگريزن جي صاحبي سنڌ ۾ شروع ٿيڻ وقت ٿيو هو. ڪجهه وقت جاوا ۽ سينگاپور ۾ رهيو، پر پوءِ جلدئي حيدرآباد ۾ گذر ڪري ويو. سندن هڪڙوئي پٽ مڪي دلومل عرف خوشحالداس هو، جو پڻ جاوا ۽ سينگاپور ۾ رهندو هو. هي ڪارخانا پوءِ گهڻو نه هليا، ته ڀائي ايسرداس آسٽريليا واري جي پاران پينگانگ جي بهراڙيءَ ۾ رهندو هو. سن 1938ع ۾ گذاري ويو. کيس ڪوبه اولاد ڪونهي.

(پ) مڪي ڪوڏومل تلوڪچند:

مڪي ڪيمچند جو ڀاءُ ۽ مڪي تلوڪچند جو چوٿون نمبر پٽ مڪي ڪوڏو مل (1844-1908ع) پنهنجن ٽن ڀائرن سان گڏ جاوا ۾ ڪارخانن تي هو. ڀائرن جي چالاڻي کان پوءِ پاڻ يڪي سر ڪارخاني کي زور وٺائي نه سگهيو، جنهن ڪري ڪم گهٽجي ويس. کيس ٽي پٽ هاسومل، خانچند ۽ هيمنڊاس آهن جي سنڌ ورڪي آهن.

(ت) مڪي آسن مل تلوڪچند:

مڪي تلوڪچند جو پنجون نمبر پٽ مڪي آسن مل 1847ع ۾ ڄائو هو. جاڙو ڄاول هو، تنهن ڪري جازومل وڏو سڏبو هو. ڳچ وقت جاوا ۽

سينگاپور ۾ سندس ڪارخانا هئا، جي پهرين زور هئا. پوءِ ڪم گهٽيس ته سينگاپور ۾ پائي وسئي مل وارن وٽ مهمان ٿي وڃي رهيو. پر سنڌ ڏي اچڻ جي نه ٿي ڪيائين. پڇاڙيءَ جا پنج ست ورهيه حيدرآباد ۾ اچي رهيو. ۱۹۲۴ع ۾ گذاري ويو. کيس ٻه پٽ ليلارام ۽ ڌرمڊاس آهن. مڪي ليلارام (جنم ۱۸۸۹ع) کي جاوا ۾ پنهنجو ڪارخانو هو. ۽ سگهرو ٿي اوڏهين رهندو هو. لڙائيءَ جي وقت سال ۱۹۴۵ع ۾ گذاري ويو. ڀائرس ڌرمڊاس حيات آهي.

(ٺ) مڪي آسڪرنڊاس تلوڪچند (۱۸۴۹-۱۸۸۰ع) :

مڪي تلوڪچند جو هيءُ ڇهون نمبر پٽ ڄاڙو ڄائو هو. تنهن ڪري ڄاڙو مل (ننڍو) سڏبو هو. ستون نمبر پٽ مڪي گنڀالڊاس (ديهانٽ ۱۸۸۰ع) ۽ اٺون نمبر مڪي مينارام هو، جو ۱۸۵۶ع ۾ ڄائو هو ۽ ۱۸۸۱ع ۾ گذاري ويو. هنن تنهن پٽن کي جاوا ۽ ملائي ۾ ڪارخانا هئا. مڪي آسڪرنڊاس ۽ مڪي مينارام گذاري ويا، ته سندن ڪارخانا ويهي ويا، جو مڪي آسڪرنڊاس جا پٽ ٽوپنڊاس ۽ ويرومل انوقت ننڍا هئا. مڪي ٽوپنڊاس وڏو ٿيو، ته پائي وسئي مل آسومل جي فرم ۾ وڃي ڪم ڪيائين. ڪجهه وقت ساڻن پائيوار به ٿي رهيو. سن ۱۹۲۶ع ۾ صفائي ڪري بئڪاڪ (سيام) ۾ پنهنجو ڪارخانو کوليائين، پر گهڻو نه هليس، ۽ اوڏهين گذر ڪري وڃي. سندس پٽ نارائڊاس آهي.

مدي ويرومل جو ڪم پڻ جاوا ۾ هو سو ڪيترن ورهين کان بند ڪري اچي حيدرآباد رهيو آهي. ساڌ ٻڌي اٿس تنهن ڪري دنيا جي ڪتراڳ ۾ ڪونه پوي.

مڪي بسنتراءِ آسانند:

مڪي آسانند جو ٻيو نمبر پٽ مڪي بسنتراءِ ۱۸۲۶ع ۾ ڄائو هو. پنهنجي وڏي ڀاءُ مڪي تلوڪچند کان ڌار ٿي، پنهنجي ڪوئي ڪڍيائين. نهايت حشمت وارو، ڳڙت ۽ چالاڪ هو، ۽ ڌنڌي مان ساڄو ٿي پيو هو. بنگتي سيداري جو ڪانڪي هو، تنهن ڪري پنهنجي سوت مڪي هيرانند نارائند سان پنجاتيءَ ۽ بنگتي ڳالهين ۾ ٻانهن ٻيلي ٿي بيهندو هو. شهر جي

بھوديءَ جو بہ اونو ھوندو ھوس، ۽ پوليس جي ڪمن توڙي سياسي ڳالھين ۾ بھرو وٺندو ھو، جنھنڪري کيس گھڻا سڃاڻندا ھئا. اتمچنداڻين جو وڏو ڏاڏو ڀائي اتمچند سندس مامو ھو، ۽ اھو بہ مشھور ماڻھو ھو. سرڪار جي معرفت مڪين جو پھريون فوٽو نڪتو ھو، سو موجود آھي. ان ۾ مڪي ھيرانند ۽ ڀائي اتمچند ويٺل آھن ۽ سندن وچ ۾ مڪي بستريءَ بيٺل آھي. ھو بہ گھر پريٿو ھو جن مان ست نياڻيون ھيس. پھريون بہ نياڻيون ملڪاڻين ۾، ٽين نياڻي راءِ بھادر ديوان ھرومل جھانگياڻي انجنيئر سان ۽ چوٿين ديوان لالچند نانڪرام آڏواڻي انجنيئر سان پرڻايائين، جا حيدرآباد جي مڪياڻي ھئي، تنھن ڪري عام طرح ”وشن مڪياڻي“ سڏبي ھئي. (سڌو ڀاڱو پھريون، صفحو 99) ٻيون ٽي نياڻيون بہ عاملن ۾ پرڻايائين.

مڪي بستريءَ جو ديهانت 1875ع ڌاري ٿيو. پٽ ڪونه ھوس، تنھن ڪري سن 1890ع ۾ سندس گھرواريءَ پنھنجو ڏوھٽو مسٽر بڪسراءِ جڳتراءِ ملڪاڻي پنھنجو گود جو پٽ ٿي ڪيو، جو مڪي بستريءَ جي چالاڻي کان چار ورھيه پوءِ ڄائو ھو. انھيءَ تان ٻين مڪين سخت اعتراض ورتو. سندن چوڻ ھو، تہ بڪسراءِ کي مڪين جي دفعي ۾ تڏھن ليڪينداسين جڏھن عاملن وارو بوت سوت لاهي اسان مڪين جھڙي پوشاڪ پھريندو، ۽ اسان وانگر ڪوئي ڪڍي مڪي بستريءَ جو نالو قائم ڪندو. بڪسراءِ جي مائٽن اھا ڳالھ نہ قبولي، تہ اھا ردبدل گھڻو وقت پئي ھلي. انھيءَ ھوندي بہ ناني ۽ پاڻوٽ مڪين جي محلي ۾ رھائس ۽ پنھنجو وارث ڪيائينس. مسٽر بڪسراءِ کي پنھنجي پيءُ جي ملڪيت ۾ جايون جڳھون گھڻيئي مليون، جن جي چڱي مساوڙ ملندي ھيس. پوءِ اھي نيڪال ڪري نوابشاھ ۽ ميرپور ۾ زرعي زمينون ورتائين. نانائي ملڪيت مليس تہ نانائي گھر واري جاءِ بہ 1914ع ۾ نيڪال ڪري ڇڏيائين. ٻيو ڪو ڌنڌو ڌاري ڪونه ھوس. ڏاسواڻين مان پريٿو ھو ۽ 1936ع ۾ گذاري ويو. کيس ٽي پٽ ھئا، جن مان وڏو گذاري ويو آھي، نمبر 2 رامچند ڪراچي ڪاليج ۾ سائنس جو ڊمانسٽريٽر آھي ۽ ٽيون حشمترءِ ڌنڌو ڪندو آھي.

مٿيون سمورو ذڪر مڪي ڌرمڊاس ساگرمل جي پھرين پٽ مڪي آسانند جي آڪھ جو آھي.

(ب) مڪي مجلسراءِ جي آڪھ:

مڪي قردماس جو ٻيو نمبر پٽ مڪي مجلسراءِ 1785ع ۾ ڄائو هو ۽ 1840ع ۾ گذر ڪري ويو. سندس پٽ مڪي ورنڊمل (1800-1871ع) کي اولاد ڪونه هو. تنهن ڪري پنهنجي ساھري پھر مان سوڀراج کي پنهنجو ڌرم جو پٽ ڪيائين. جو اول ڪپڙي جو واپاري هو ۽ پوءِ سنڌ ورڪ ۾ رنگون پاسي ويو. پوءِ پٽ سامائس ته وڌيڪ ڪم ڪونه ڪيائين. سن 1916ع ۾ مڪي گهٽيءَ واري ڇاءِ ڇڏي، پراڻي ٽپال واري رستي تي وڃي رهيو. ڀائي بلومل قردماس، جو پهريون سنڌ ورڪي چوڻ ۾ اچي ٿو، تنهنجي نياڻي پرڻيو هو. سندس جنم 1840ع ۾ ٿيو هو ۽ نوي ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو. کيس ٽي نياڻيون ۽ ست پٽ هئا. سندس وڏو پٽ پرتابراءِ (1863-1938ع) هو، جو ڪيترا ورهيه مانجهو تعلقي ڪوٽڙيءَ ۾ هيڊ ماستر هو ۽ پڇاڙيءَ جا ويهه ٻاويهه ورهيه پينشن تي هو. 1938ع ۾ بئنڪ مان پينشن وٺي، ٽانگي ۾ ئي چڙهيو، ته ڪري پيو ۽ اتيئي دم ڏنائين.

مڪي سوڀراج جو ٻيو نمبر پٽ خوشيرام (1869-1914ع) ۽ ٽيون نمبر ڪسومل (1874-1918ع) هو. مڪي ڪسومل پهريائين پنهنجي سوڙ مڪي نهچلداس تيجومل وٽ ڪڙي (ايڇيٽ) ۾ هو، ۽ پوءِ پنهنجو ڪارخانو ڦارٽوم (سودان) ۾ وڌائين جو سندس ناني پٺيان ”ڪي. ڊي. سوڀامل (D.D.Sobhamal) سڏبو هو. سندس آڪھ وارن مان گهڻا انهيءَ ڦارٽوم واري ڪارخاني ۾ ڪم ڪندا هئا. پوءِ اهو گڏيل ڪارخانو ڪڍي ڇڏيائون. ڪسومل جو ديهانت ڦارٽوم ۾ ٿيو هو. سندس ڀاءُ مڪي خانچند هن وقت سودان ۾ پنهنجي خلاصي ڪم تي آهي.

(ب) مڪي تاراچند جي آڪھ:

مڪي قردماس ساگرمل جو ٽيون نمبر پٽ مڪي تاراچند 1787ع ۾ هالن طرف نئين خدا آباد ۾ ڄائو هو. مڪي قردماس 1802ع ۾ گذاري ويو. تنهن کان پوءِ سندس وڏا پٽ مڪي آسانند ۽ مڪي مجلسراءِ ڪاٺي ٻيٺي ۽

ٽوڙي ڌنڌي ڌاريءَ ۾ ڌار ٿيا، باقي سندس ٻه ننڍڙا پٽ مڪي تاراچند ۽ مڪي وليرام گڏ رهيا.

مڪي تاراچند نهايت ڦڙت ۽ چالاڪ هو، ۽ ڌنڌي ڌاريءَ جو ڍنگ به چڱو هوس. جنهن ڪري سگهوئي پنهنجن وڏن ڀائرن کان به وڌيڪ ساڄو ٿيو. هيءُ بيٺل ۽ برجستو مڙس نهايت تنگائتو هو. شهر ۾ آبرو جهجهي هيس. ويتر پنهنجي سڌاري جو ڪوڏيو هو، تنهن ڪري ڀائيندن به ڀيڙ ڪري، پنهنجو مڪي مقرر ڪيس. پوءِ خدا آباد ۽ ٻين هندن ڪيترا عامل حيدرآباد ۾ اچي رهيا. ان وقت عاملن کي پنهنجي ڪا ڌار پنڄاڻت ڪانه هئي، تنهن ڪري سندن مڪي به ڪجهه وقت پاڻ هو. ڪانئس پوءِ سندس پويان پيڙهيءَ به پيڙهيءَ مڪي ٿيندا آيا، ۽ ائين موروثي مڪين جو سلسلو هليو ۽ سندن گهڻي ”مڪي گهڻي“ ڪوٺجڻ ۾ آئي. (ڏسو ڀاڱو پهرئون، صفحو 89 ۽ 90)

مڪي تاراچند کي حيدرآباد ۾ پنهنجي ڪوٺي هوندي هئي، ۽ پوءِ ننگر ٺٽي ۾ به ڪوٺي ڪولياڻين، جنهن ڪري اوڏهين گهڻو ويندو هو. ٺٽي جي شهر کان ڪوه کن پري، هڪ وڏي دربار آهي، جا ”راجا گهاٽ دربار ننگر ٺٽو“ جي نالي سان مشهور آهي. انهيءَ دربار جو بنياد پنجاب جي ٻائي بالڪرام وڌو، جنهن ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي پڇاڙيءَ ۾ پنجاب کان سنڌ ۾ اچي، ننگر ٺٽي جي ٻاهران ٽوڙي دڪائي، جتي پوءِ اها دربار ٺهي.

مڪي تاراچند جي وقت ۾ ئي اها دربار مشهور هوندي هئي تنهن ڪري جهجهيءَ سڪ ۽ سردا سان اتي ويندو هو. ان وقت نجی گادي نشين ٻائي سنٽوڪڊاس کي چيائين، ته آسيس ڪريو ته پتر سنتان ٿيڻ ۾ ٻائي صاحب چيس، ته توکي پٽ ڄمندو ۽ ان جو نالو ”هيرو“ رکج، ۽ اهو سچو ڀڄو هيرو ٿي سائبو. مڪي هيرانند جو جنم ائين ٿيو. اڄ تائين سندس پويان انهيءَ دربار ۾ گهڻو ويندا آهن.

مڪي تاراچند جي وقت ۾ سندس سؤٽن، ڪراچيءَ جي ڀوڄواڻي سڀني ۽ ڪن ٻين سنڌي ماڻهن جون لکپت ۾ ڪوٺيون هونديون هيون، جو ان وقت اهو هڪ وڏي واپار جو هنڌ هو. سن 1843ع ۾ انگريزن ۽ ميرن جي وچ ۾ لڙائي لڳڻ جا هل پيا، ته سنڌ ۾ ڀاڄڙ پيئي. مڪي تاراچند پنهنجي ۽ پنهنجن ڀائرن جي گهر جي ڀانين کي لکپت ڏانهن روانو ڪيو. ڪي هندو

اڃا حيدرآباد ۾ رهيا پيا هئا، ۽ پاڻ شهر جو مڪي هو، تنهن ڪري پاڻ به حيدرآباد ۾ رهيو پيو هو. مياڻي واري لڙائيءَ ۾ ميرن جي هار ٿي، ته سر چارلس نيپئر 19 فيبروري 1843ع جي حيدرآباد جو شهر وڃي هٿ ڪيو. ان وقت ڪيترن ائين سمجهيو ته هاڻ انگريزن جو لشڪر حيدرآباد جي شهر ۾ گاهي پوندو ۽ ڦرلٽ ٿيندي. شهر ۾ هراس پيدا ٿيو ۽ هٿ تاڙ ٿي، مڪي تاراچند چار پنج پاڻ سان وٺي سرچارلس نيپئر وٽ ويو ۽ چيائينس ته توهان کي پنهنجي لشڪر لاءِ جيڪو سڌو سامان ڪپندو سو اسين توهان کي اتي پهچائينداسين، پر توهان جي لشڪر مان ڪو شهر ۾ نه اچي. سرچارلس نيپئر اها ڳالهه قبول ڪئي. مڪي تاراچند پوءِ شهر جا دڪان ڪولائي، جيڪو سامان سرو لشڪر لاءِ ڪپندو هو، سو موڪليائين، ۽ دڪاندارن کي عيوضو پنچائتي ڳوٺڙيءَ مان ڏيارين، ائين سک سان رهجي آئي.

سر چارلس نيپئر پوءِ گدو بندر ۾، درياھ جي ڪناري وٽ دربار ڪئي، ۽ مڪي تاراچند جي شڪر ادا ٿي ڪيائين، جنهن شهر کي ڦرلٽ کان بچائڻ جي ارادي سان ڪيترو سڌو سامان لشڪر لاءِ موڪليو هو. انهيءَ موقعي جي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ اهو دربار وارو پٽ مڪي تاراچند کي امداد ڪيائين، جو اڄ تائين ”مڪين جي ڪري“ سڏبو آهي. مڪي منگهارام گردنومل کان معلوم ٿيو اٿم ته انهي دربار جو سربستو احوال اڄ سوڌو لنڊن جي انڊيا آفيس جي رڪارڊ روم ۾ موجود آهي.

سنڌ جي ميرن به لک رپيا ڪورا شهر جي ماڻهن کان اڌار ورتا هئا، سي سر چارلس نيپئر کان مڪي تاراچند گهريا. سر چارلس چيو، ته اسان کي ميرن جو ڪو خزانو هٿ آيو ئي ڪونهي جو اسين سندن قرض جي ادائي ڪريون. مڪي تاراچند کي جاگير ڏيئي ڪيائين. ماڻهن کي پنهنجا پئسا موٽي نه مليا، ته شهر ۾ رنج پيدا ٿيو، ۽ انهي ڪري مڪي تاراچند ڪا خلاصي جاگير پنهنجي لاءِ وٺڻ نه قبولي.

سر چارلس نيپئر جي ڏينهن ۾ ميونسپالٽيون ڪين هيون، تنهن ڪري 1846ع ۾ ”حفظ صحت جا بورڊ“ (Boards of Conservancy) برپا ڪيا هوائين، سي به رڳو ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾. ٻين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ صفائي،

روشنائي وغيره جو بندوبست، قديم رواج پٿاندر پنچائتون ڪنڊيون هيون. بورڊن جا ميمبر سرڪاري عملدار ۽ ٻيا سرڪار جا ٽائيل هوندا هئا. حيدرآباد ۾ پائينندن مان مڪي تاراچند ۽ عاملن مان هاڻو نولراءِ ۽ هيرانند جو ڏاڏو ديوان ننديرام هرڊا رام آڏواڻي ۽ منشي آوتراءِ ملڪاڻي سرڪار جا ٽائيل هئا، ۽ اهي ئي عاملن جا پهريان مڪي هئا. (ڏسو ڀاڱو پيريون، صفحو 91).

حيدرآباد جي پنچائت کي اها به اختيار هئي، ته جيڪو ان پاهران ايندو هو، تنهن تي ڪجهه محصول اڳاڙي، شهر جي حفظ صحت بلي خرچيندي هئي. انهي محصول اڳاڙڻ جو بار مڪي تاراچند ڪنيون. پاڻ ٻڏي رقم اڳواٽ ڏيندو هو، ته حفظ صحت بلي خرچ ڪرڻ سولو ٿئي، ۽ پوءِ محصول پاڻ پيو اڳاڙيندو هو.

مڪي تاراچند اٽڪل سستھ ورهين جي ڄمار ۾ سن 1854ع ڌاري گذاري ويو. پوين ڏينهن ۾ سندس ڪاروبار اڪثر سندس پٽ هيرانند هلائيندو هو.

مڪي هيرانند:

مڪي تاراچند کي هڪڙو ئي پٽ مڪي هيرانند هو، جنهن بابت چون ٿا ته ننگر ٺٽي جي راجا گهاٽ درٻار جي ٻائي سنتوڪداس جي آسپس سان، 1809ع ۾ ڄائو هوس. هو ننڍڙي ئي ذهين ۽ فھيم هو، ۽ ڌنڌي ڌاريءَ توڻي

پنچائتي ۽ ٻين ڳالهين ۾ پنهنجي پٽا سان همراھ هوندو هو. پنهنجي پٽا وانگر ميرن وٽ به گهڻو ايندو ويندو هو، ۽ وٽن جھجھي عزت هوندي هيس. ڳالهه ٿا ڪن ته سندس وقت ۾، هڪ پائيند ميرن جي حڪم سان گرفتار ٿيو هو. هڪ هزار رپيا ڪورا ڏنڊ وڌو هوائونس. جيستائين ڏنڊ نه ڏنو هوائين تيستائين هنن ۾ هڻوڙيون ۽ پيرن ۾ پيڪڙا وجهي حيدرآباد واري قلعي ۾ باندِي ڪيو هوائونس. مڪي هيرانند کي پنج پاڻ سان

مڪي هيرانند تاراچند

وٺي ميرن جي درٻار ۾ ويو. مير صاحب کي چيائين ته ”مان هڪ خسيس ڪم جي لاءِ اوهان کي عرض ڪرڻ آيو آهيان. هن پائيند تي جيڪو ڏنڊ وڌو اٿو، تنهن مان رڳي هڪڙي ٻڙي کڻي معاف ڪريو. مير صاحب چيس ته ”بس، ڳالهه به ايتري“. مڪي هيرانند يڪدم ڏنڊ واري رقم مير صاحب جي اڳيان رکي. ميرن جي خزانچيءَ پئسا ڳڻي چيو، ته ”هيءُ ته رڳو هڪ سئو رپيا آهن.“ مڪي هيرانند چيس، ته ”مير صاحب جن مهرباني ڪري هڪ ٻڙي معاف ڪئي آهي، ته باقي ٿيندا به هڪ سئو رپيا.“ مير صاحب مشڪيو، ته خزانچيءَ مان هڪڙي پئسا ورتا ۽ پوءِ هن پائيند کي ڇڏي ڏنائون.

ميرن کانپوءِ انگريزن جي صاحبي ٿي. 1846ع ۾ حيدرآباد جي شهر لاءِ حفظ صحت بورڊ (ميونسپل ڪميشن) ٻڌايو هو، تنهن لاءِ پهريون پائيند جو سرڪار جو ٽائيل ميمبر هو، سو مڪي تاراچند هو. سندس چالاقي کان پوءِ پئس مڪي هيرانند کي سنڌ سرڪار انهيءَ بورڊ جو ميمبر ٿاڻيو، ته سرڪاري عملدارن کي شهر جي ميونسپل ڳالهين بابت ساڻس لکپڙهه ڪرڻي پوندي هئي. حيدرآباد جي ڪليڪٽر کي ڪو خط پٽ عربي سنڌيءَ ۾ لکائڻو هوندو هو، ته ديوان بگي مل مختيارڪار کان لکائيندو هو. ديوان بگومل پائيندڪا هندو سنڌي اڪر ڪونه ڄاڻيندو هو. مڪي هيرانند ڄاڻندو ئي رڳو پائيندڪا اڪر هو ۽ انگريزي خواهه عربي سنڌي اڪر ڄاڻندو ئي ڪين هو، تنهن ڪري ڏانهس خط لکڻ ۾ ڪليڪٽر کي تڪليف ٿي. ديوان بگي مل ڏٺو ته ڪليڪٽر صاحب کي ڪرائڻو ٿي نٿو سگهان، سو مڪي هيرانند جي ڪوٺيءَ تي وڃي هندو سنڌي اڪر سکيو. مڪي هيرانند پوءِ جڏهن سرٽيفڪيٽ ڏنس ته هاڻ پائيندڪا هندو سنڌي اڪر چڱيءَ ريت لکي پڙهي سگهي ٿو، تڏهن ڪليڪٽر صاحب پاڻ وٽ رکيس.

مڪي هيرانند وڏي هلنديءَ پڇنديءَ وارو هو. ضلعي جي ڪليڪٽر ۽ ٻين سرڪاري عملدارن سان چڱو رستو هوندو هوس، تنهن ڪري ڪي ڪامورا ڪائس ڪن هڻندا هئا، ۽ وٽس حاضريون پيا پريندا هئا. حيدرآباد جي ڪليڪٽر هڪ لڳا سندس فوتي ڪڍائڻ لاءِ هڪ فوتوگرافر خاص طرح ٻاهران گهرايو هو. سندس اهو فوتو اڄ تائين موجود آهي.

سن 1854ع ڌاري مڪي تاراچند ڄاڻائو ڪيو، ته شهر جي مڪي جي

ڀڳ مکي ھيرانند تي آئي. عاملن ۽ ڀائينندن جو ڪو ميٽر ٿيندو هو، ته انهيءَ ميٽر جو سڀا پتي مکي ھيرانند ٿيندو هو. شهر ۾ جهڙو هوس ناماچار تهڙي هيس هلندي. تنهن ڪري ديوان واڌومل گنگارام ٿڌاڻي سبب جڄ پنهنجي جوڙيل رسالي ”خدا آبادين لاءِ ڪنٺ مالا“ ۾ لکيو آهي ته ”مکي ھيرانند بلي بلي هو“!

سن 1885ع ۾ حفظ صاحب جا بزرگ بند ٿيا. ۽ ميونسپالٽيون پيون. ته حيدرآباد جو پهريون ٻئي پائيند جنهن حيدرآباد جي ميونسپل چونڊن ۾، کٽيو. سو مکي ھيرانند هو، ۽ ائين ”شهر جو ابو“ ٿيو. مکي ھيرانند جي پنهنجي سوٽ مکي بستراءِ سان گهڻي دل هوندي هئي، ۽ ٻئي شهر جو ڪيترو ڪم ڪار گڏجي ڪندا هئا.

حيدرآباد جي شاهي بازار ۾، مکي گهٽيءَ جي ويجهو ٻائي ڪانسنگه بيديءَ جو ٽڪاڻو آهي، جو ٻائي ايسرداس جو ٽڪاڻو به سڏبو آهي. مکي ھيرانند انهيءَ ٽڪاڻي ۾ گهڻو ويندو هو. ڳالهه ٿا ڪن ته انهيءَ ٽڪاڻي ۾ هڪ لڱا بهراڙيءَ جا ڪي پنج اچي ڪٺا ٿيا. ٻن ڌرين جي وچ ۾ مڱڻي بنسبت معاملو پيرئو هو. هڪڙا چون ته ٻيءَ ڌر مڱڻو ڪيو آهي. ۽ اڳلن چيو ته اسان مڱڻو ڪيو ئي ڪونهي. انهيءَ معاملن نيپڙ جو بار مکي ھيرانند تي وڌائون. مکي صاحب چيو ته ”اول، گهوڻيٽا هڪڙي پاسي ۽ ڪنٺاريتا ٻئي پاسي ٿي وهن، ته پوءِ فيصلو ڪجي.“ ٻئي ڌرين ڌار ٿي ويٺيون. ته مکي ھيرانند کين رام رام ڪري هلڻ لڳو، انهيءَ تي ڪن پنجن ترسايس ۽ چيائونس، ته ”يلائي ڪري فيصلو ڪري وڃو.“ مکي ھيرانند چين ته ”فيصلو پاڻيهي ڪري چڪا آهن. جيڪڏهن مڱڻو ٿيل نه هجي ها، ته گهوڻيٽا ۽ ڪنٺاريتا هٿن جيڪر ڌار ٿي وهن ئي ڪونه ها.“ فيصلي ڪرڻ لاءِ واه جو هيءُ نمونو اختيار ڪيائين!

مکي ھيرانند پنگتي، ميونسپل ۽ ملڪي ڳالهين سان گڏ پنهنجي ڌنڌي ڌاريءَ ڏي به چڱو ڌيان ڏيندو هو. پهريائين پنهنجي سوٽ مکي چانڊومل وليرام سان. گڏ جنسن جو ڌنڌو ڪندو هو. پوءِ سوٽن کان ڌار ٿيو. ته به ساڳيو اڳيون پائيءَ وارو رستو ساڻن رکندو آيو. تن ڏينهن ۾ بمبئي. = سند جي وچ ۾ آمدرفت جو سهنج ٺڪي خشڪي، ٺڪي سمنڊ

جي رستي هوندو هو (ڏسو صفحو 57 ۾ "بمبئي" وڃڻ لاءِ واٽون). انهيءَ هوندي به سن 1860ع ۾ مڪي هيرانند پنهنجي هڪ ڪوٺي ڪراچيءَ ۾ ۽ ٻي بمبئيءَ ۾ ڪولي، ۽ ٽنڌي ۾ ڏينهون پوءِ زور ٿيندو ويو. سندس مال بمبئيءَ مان دنگين ۾ ايندو ويندو هو. جهاز پوءِ جاري ٿيا.

سن 1870ع ۾ مڪي هيرانند پنهنجي مڪي گهٽيءَ واري اباڻي جاءِ ڇڏي. خاتونندن جي گهٽيءَ ۾. نئين جاءِ جوڙائي وڃي ويٺو. جنهن ڪري سندس برادريءَ وارا اڄ نائين سندس اولاد کي "نئين جڳهه وارا" ڪوٺيندا آهن. انهيءَ جي ڇهن وقت اڃا پيڙهه ٻئي ڪوٽي، تنهن وقت هل پيو، ته پيڙهه ڪوٺيندي، سون جي ديگ هٿ آئي آهي. چون ٿا ته اهو هل رڳو هن ڪري پيو هو، جو مڪي هيرانند کي ٻين کان وڌيڪ پئسو هو، ۽ نئين جاءِ تي خرچ ائين پئي ڪائين جو ڄڻ ته نائي جي ديگ لڌي اٿس، جنهن ڪري ايترو پئسو خرچي ٿو. مڪي هيرانند جي ڪوٺي پهريائين شاهي بازار ۾ سندس پيائرن جي ڪوٺين جي ڀرسان هوندي هئي. پوءِ نئين جاءِ جوڙايائين ته انهيءَ جي پروارو پرور شاهه جي پڙوارن جو اوتارو خريد ڪري ۽ اهو نئين سر جوڙائي، ان ۾ ڪوٺي ڪڍيائين. انهيءَ اوتاري جي پٽين جي ويڪر ست فوٽ هئي. اهو ويڪرين ٻين جوڙڻ جو رواج موهن جي دڙي واري زماني ۾ هو، جو پوءِ سنڌ ۾ هلندو آيو، جنهن ڪري حيدرآباد جي قلعي ۾ ميرن وارين جهونين جاين جي پٽين جي ويڪر به وڏي هوندي هئي.

مڪي هيرانند کي نڪ ۾ موڪلو هو. ۽ ان پوءِ اهڙو هلاڪه ڪيس جو 1873ع ۾ گذر ڪري ويو. ڪيس ۾ پٽ مڪي سڪرامداس ۽ مڪي وشناس هئا. ٻه نياڻيون به هيس جي حيدرآباد جي آڏواڻين ۾ پرائيون هوائين. سندس هڪ ڏوهڻي ديوان وزير مل اتر سنگهه لالواڻي جج سان پڙڻي هئي.

مڪي سڪرامداس:

مڪي هيرانند جو مربي پٽ مڪي سڪرامداس 1848ع ۾ ڄائو هو. حيدرآباد ۾ پنهنجي ڪوٺي هوندي هيس، جا سڄي شهر ۾ مشهور هوندي هئي. ڪوٽيءَ تي گهڻو ڪونه وهندو هو. ڪوٽيءَ جي ڀرسان پنهنجي اوطاق جرديءَ هيس. نهن ۾ گهڻو وقت گذرندو هو. هيءُ مڙس نهايت گنيسر ۽

سمجھو ھوندو ھو ۽ واپار ڪرڻ جو ڍنگ چڱو ھوس، سگھوئي پنھنجون ڪوٺيون ۽ ڪارخانا وڌايائين. لاڙ پاسي بدين ۽ ننڍي شھر ۾ ڪوٺيون وڌائين، ۽ حيدرآباد ۾ انھن جي ٻيئي ڳوٺ جو واپار ھلندو ھو. ھڪ ڪوٺي بمبئيءَ

۾ ھوندي ھيس. حيدرآباد ۾ ڪپڙي جي ڪوٺي بمبئي واري ڪارخاني سان لاڳو جدا ھيس. حيدرآباد ۾ ڀائي ڳاڻن مل ريجھو مل

بھٽائي ۽ بمبئي ۾ نولراءِ چوٿرام ھاٿيرامائي سندس مکيه ڀائيوار ھئا. ڪولبي ۾ بہ

مکي سکرآمداس ھيرانند

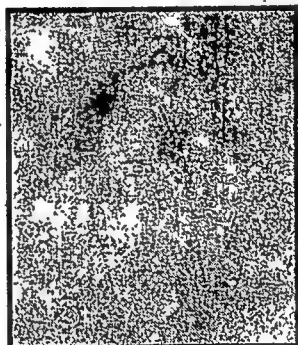
سندورڪ جو ڪم ڪوليائين، جو سندس پاران مسٽر آتمارام مڙج سنگھ ڀاونائي ۽ بہ ڀائيبنڊ ھلائيندا ھئا.

سنہ 1873ع ۾ سندس پتا مڪي ھيرانند ڇلاڻو ڪيو، تہ مڪي جي گدي کيس ملي، مڪي سکرآمداس کي پنڇاڻتي توڙي پنڳتي ڳالھين ۾ ڪا صلاح صولح ڪرڻي ھوندي ھئي، تہ پنھنجي سؤت مڪي چانڊومل وليرام سان ڪندو ھو، جو کائس عمر ۾ وڏو ھو. انھيءَ ھوندي بہ مڪي ۾ جھڙو نالو مڪي ھيرانند ڪڍيو، تھڙو نالو ڪونہ ڪڍيائين؛ باقي ميونسپل ڳالھين ۾ پاڻ چڱو موڪيائين. پنھنجي پتا وانگر حيدرآباد ۾ ميونسپل ڪائونسلر ھو، ۽ تھائيت ڪارائتيون صلاحون ڏيندو ھو، جنھن ڪري ٻيا ميمبر سندس راءِ کي گھڻو وزن ڏيندا ھئا. ڪي ميمبر تہ سندس ڪوئيءَ تي صلاح مصلحت ڪرڻ لاءِ ڪھي ويندا ھئا.

حيدرآباد ۾ ڊومڻ واھ کان ڦليليءَ ڏي جيڪو رستو وڃي ٿو، تنھن رستي جي نزديڪ مڪي سکرآمداس جو باغ ھو، جو پنھنجن ساھرن ھاٿيرامائين کان خريد ڪيو ھئائين. انھيءَ باغ کي چڱي روتق وٺايائين. وڏيون وڏيون پارٽيون ۽ جلسا اتي ٿيندا ھئا، جنھن ڪري اھو باغ سڄي شھر ۾ ھاڪارو ھوندو ھو. مڪي سکرآمداس کي گاني بچاني جو شوق گھڻو ھوندو ھو، ۽ انھن فتن ۾ ماھر ھو. اڪثر ستار وڄائيندو ھو. ھندستان جا مشھور راڳي حيدرآباد ۾ ايندا ھئا، تہ وٽس حاضري ڀريندا ھئا، ۽ اوطاق با باغ ۾ وٽس مجرا ٿيندا ھئا.

مڪي سڪرامنداس پڇاڙيءَ جا ٽي چار مهينا بيمار هو ۽ اهو وقت به اڪثر پنهنجي اوطاق ۾ گذاريائين. سندس ديهانت 1897ع ۾ ٿيو. کيس به پٽ مڪي گروڏنو مل ۽ مڪي گيانچند هئا. ٽي نياڻيون به هيس. جن مان وڏي ديوان تيجو مل عالمچند لالواڻي ڊپوٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر سان، وچين ديوان رامچند پنجو مل منسڪاڻي پوليس انسپيڪٽر سان، ۽ ننڍي نياڻي ديوان ٽيڪچند هاسا سنگهه گدواڻي زميندار سان پرڻايائين. ائين وڏ گهراڻن عاملن سان سڳابندي هيس. ڪيترن وڏن عامل عملدارن سان به دوستيءَ جو رستو هوس، تنهن ڪري ڪئين معزز عامل سندس ڪاٺيءَ سان سر وڌيا هئا.

مڪي گروڏنو مل سڪرامنداس:

مڪي سڪرامنداس جو پٽ مڪي گروڏنو مل 1866ع ۾ ڄائو هو. ڄمڻ سان لکن تي مٿو ڌوٽو هڻائين، ۽ ميرن وانگر پليو هو، ته پوشاڪ به ميراڻي پائيندو هو. وڏ گهراڻو هو، تنهن ڪري اسڪول ۾ ميرن جي ٻارن وانگر ويهڻ لاءِ ڪرسي ملندي هيس، ۽ ٻين شاگردن وانگر پينچ ٽي ڪونه ويهاريندا هئس؛ پر پڙهڻ تي گهڻو ڌيان ڪونه ڏنائين. ٻه ٽي درجا انگريزي پڙهي پوءِ پڙهڻ ٿي ڇڏي ڏنائين. اردو ٻوليءَ جو چڱو اڀياس ڪيو هئائين. جواني ۾ ڪجهه وقت لاڙڪاڻي طرف

گيريلي ۾ پنهنجي سنيال ڪندو هو، جن ۾ ديوان تخترام هوتچند منگهر ملائي ڀاڻپوار هوس. 1903ع ۾ چانورن ڇڙڻ جي انجن گهراڻي نئين ديري تعلقي رتيديري ۾ هڪ وڏو ڪارخانو کوليائين، جو پوءِ 1930ع ۾ نيڪال ٿيو.

1897ع ۾ مڪي گروڏنو مل کي پنهنجي پتا جي مڪين جي گدي ملي، ته مڪي پريتمنداس سان گڏ پنچائتي، پنکتي ۽ ٻيو ڪاروبار هلائڻ لڳو. مڪي ٽين کان اڳ ڪيمخاب جي ڊگهي توپي، قناوير جي سئڻ، ويڪرن رانين

۱. ڇولو ۽ نيم تنو (لنڊو ڪوٽ) پهريندو هو، ۽ ڏاڙهي ڇاپڻ رکائيندو هو. مڪي ٿيو، ته ڇاپڻن ڏاڙهي ڪوڙايائين ۽ پوڻاڪ به ڦيرايائين. ساڳي سال 1897ع ۾ حيدرآباد ۾ پهرين پليگ پيئي، ته ڪو ڪيڏانهن ته ڪو ڪيڏانهن پڄي ويو. ان وقت مڪي گردنومل جو اباڻو جهونو باغ، جو حيدرآباد جي نئشنل ڪاليج جي پٺيان آهي ۽ ”مڪين جو ڪجين جو باغ“ سڏبو هو، تنهن ۾ ڪڇيون لاندليون جوڙائي، هڪ ڳوٺ پڏايائين. ان ۾ پنهنجن مٿن مائٽن، برادريءَ وارن، گماشتن ۽ نوڪرن کي رهايائين. جملي اڍائي سؤ کن گهر هئا، ۽ چار پنج مهينا ساندھ گذر رها پيا هئا.

مڪي گروڏنو مل خوش مزاج ۽ شوقين مڙس هوندو هو. پنهنجي پٽ وانگر گاني بڄائي جو شوق گهڻو هوندو هوس، ۽ ڪٿان ڪٿان جا گويا سندس باغ ۾ اچي گانو ڪندا هئا. هٿ جو گهڻو چوٽ هوندو هو، پر ڪوئين ۽ ڪارخانن جي سنڀال جهڙي سندس پٽا ڪهدو هو، تهڙي پاڻ ڪانه ڪندو هو، جنهن ڪري سندس ڪوئين جو ڌنڌو ڌاري سندس وقت ۾ گهٽيل هو. انهيءَ هوندي به پئسو ڄام هوس. سنه 1908ع ۾ ڏسڙي کان به چار ڏينهن اڳ ۾ بيمار ٿيو ۽ پائيتاليهن ورهين جي جوانيءَ ۾ پرلوڪ پڌاريو. ان وقت سندس پٽ مڪي منگهارام لنڊن ۾ پئي پڙهيو، جنهن ڪري پڇاڙيءَ ۾ پيءُ پٽ جو مڪا ميلو ڪونه ٿيو. مڪي گروڏنو مل سينٽ گانگمل رامچند اتمچنداڻي جي نياڻيءَ پڙيو هو، جنهن مان به پٽ هرڪشنڊاس ۽ منگهارام، ۽ ٽي نياڻيون ٿيس. نياڻين مان وڏي ديوان شامداس منيرام مينرچنداڻي جج سان پرڻائي هئائين، ٻي گذر ڪري ويئي ۽ ٽين ديوان عالمچند لالواڻيءَ جي پوٽي ديوان هوتچند تاراچند زميندار سان پرڻائي هئائين.

مڪي هرڪشنڊاس گروڏنو مل:

مڪي هرڪشنڊاس جو جنم 1883ع ۾ ٿيو هو. انگريزي ڇهين درجي تائين پڙهي، پوءِ پڙهڻ ڇڏي ڏنائين. پنهنجي پٽا جي حياتيءَ ۾

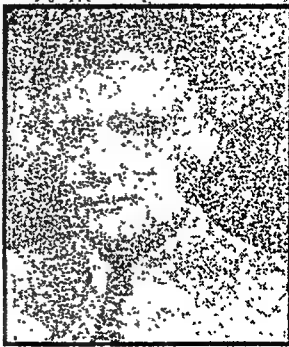
مڪي هرڪشنڊاس گروڏنو مل

لاڙ واري زمينداري، ۽ بمبئيءَ واري کارخاني تي گذاريندو هو. کيس گهڻو شوق باغن ۽ ٻنن جي سنڀال جو هوندو هو. کارخانن جي ڪمن ۾ گهڻي دلچسپي ڪانه ڏيکارين. سنه 1908ع ۾ پئس جو چالانو ٿيو، تنهه مڪي جي گاديءَ مليس. هلي چليءَ موجب پهريائين مڪي پريتمنداس سان ۽ پوءِ ان جي پٽ مڪي چينانند سان، ۽ انهن کانپوءِ مڪي گوبند رام سان گڏ پنچائتي ۽ پبلڪ ڪاروبار هلائيندو هو. پنچائتي ڪمن ۾ جيترو پاڻ بهرو ورتائين تيترو سندس سڄيءَ آڪهه مان مڪي هيرانند کانسواءِ ٻئي ڪنهن به ڪونه ورتو. 1908ع کان وٺي حيدرآباد ميونسپل ڪائونسلر ٿيو ۽ ميونسپل ڳالهين ۾ چڱو بهرو ورتائين. سنه 1925ع ۾ مڪي هرڪشنڊاس جي تحرڪ سان حيدرآباد ۾ بجلي ڪمپني برپا ٿي ۽ سندس فرم وارا (مڪي هيرانند تاراچند ۽ سنس) انهيءَ ڪمپنيءَ جا مئنيجنگ ايجنٽس مقرر ٿيا. پاڻ بجلي ڪمپنيءَ جو مئنيجنگ ايجنٽ ٿيو. جنهن وقت ميونسپالٽيءَ سان ائگريمينٽ ڪيائين تنهن وقت قاعدي پٽاندر ميونسپل ڪائونسلريءَ جي استعفيٰ ڏيئي پيس ۽ ميونسپل ڪائونسلري جا 1885ع کان پشت به پشت سندن ڪٽنب ۾ هلندي پئي آئي. سا انهيءَ سبب 1923ع ۾ بند ٿي. 1927ع ۾ حيدرآباد، نوابشاهه ۽ ٿرپارڪر ضلعن جي پاران بمبئي جي قاعدي ساز ڪائونسل جو ميمبر چونڊجي ويو، جنهن جڳهه تان 1930ع ۾ مهاتما گانڌيءَ جي هلچل ڪري استعفيٰ ڏنائين. ڪيترا ورهيه آنرري ماحسرت هئو ۽ جسٽس آف پيس (J.P) مقرر ٿيو. سنڌ ورڪ مريجنٽس ائسوسيئيشن سندس ڪوشش سان 1917ع ۾ برپا ٿي هئي، جنهنجو پندرهن ورهيه پريزيڊنٽ پاڻ ئي رهيو.

سنه 1914ع ۾ مڪي هرڪشنڊاس ولايت جو سپر ڪرڻ ويو هو. جنهن وقت جرمنيءَ واري مهاڀاري جنگ شروع ٿي تنهن وقت لنڊن ۾ هو، ۽ جلد وطن ڏي موٽڻو پيس. سنه 1930ع ۾ سندس ڪونين ۽ کارخانن کي سخت تڪليف پهتي. پوءِ حيدرآباد ۾ دادوءَ ۾ ڪي به ٿاڻ جا کارخانا کولباڻين، ۽ ولايت پاسي به وري نئين سر کارخانا ڇاڙهيائين.

مڪي هرڪشنڊاس کي چار نياڻيون ۽ چار پٽ ٿيا مولچند، لڪميجند، نندرام ۽ واسدبو. اهي اڪثر جنگ ڦٽڪرن جو ڪم سرانجام ڏيندا آهن. مڪي مولچند، مڪي نندرام ڪنهن وقت ولايت ورڪ ڪارخاني به رهيا هئا.

مڪي منگهارام گروڌنو مل:

مڪي گروڌنومل جو ٻيو نمبر ۽ پڇاڙي، جو پٽ مڪي منگهارام 1886ع ۾ ڄائو هو. بنديڙي ڏهين ۽ فھيم هو، ۽ پڙهڻ لاءِ چڱو چاھ ڏيکارين. سن 1903ع مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين. 1904ع ۾ بمبئي جي ايلفنسٽن ڪاليج ۾ ۽ 1905ع ۾ ڪراچي جي ڊي. جي سنڌ ڪاليج ۾ تعليم ورتائين. 1906ع پونا جي ڪاليج آف سائنس ۾ ڇھ

مھينا پڙهي، 15 سيپٽمبر جي پنهنجي سوٽ

مڪي چوئٿرام سان گڏجي ولايت ۾ پڙهڻ ويو. سڄي سنڌ مان پهريون مڪي منگهارام

هو، جو ڪئمبرج يونيورسٽيءَ ۾ وڃي پڙهيو، ۽ 1908ع ۾ ايگريڪلچرل سائنس جي ڊپلوما مليس. لنڊن ۾ پنهنجي پتا جي مرتبوءَ جي خبر پهتس، ته ڪجهه وقت لاءِ حيدرآباد هليو آيو؛ پر وري وڃي 1909ع ۾ بئرسٽريءَ جو امتحان لنڊن ۾ پاس ڪيائين. 1910ع ليڊس شهر جي ايگريڪلچرل سائنس جو ٻيو ڊپلوما ورتائين، ۽ پوءِ هندستان ۾ موٽي آيو. ايگريڪلچرل سائنس ۾ پڙهو، تنهن ڪري پونا جي ايگريڪلچرل ڪاليج ۾ پروفيسريءَ جي آڇ ٿيس؛ پر نه قبوليائين. لنڊن مان بئرسٽر ٿي آيو، ته سنڌ ۾ ڊپٽي ڪليڪٽريءَ جي عهدي لاءِ سندس واسطي سفارش ٿي، پر سرڪار اها جاءِ خاص طرح ڪنهن مسلمان واسطي رکي هئي، تنهن ڪري سنڌ سرڪار کيس فرسٽ گريڊ مختيارڪار جي عهدي جي آڇ ڪئي، جتان فبڙل ڪيائين. پوءِ ته ڪراچي، مائرس بئرسٽر مئڪنزي سان پائيواري وڪالت ڪرڻ لڳو. ٻه ورهيه ڪن وڪالت ڪري 1913ع ۾ بنهنجن ولات جي ڪارخانن سنڀالڻ لاءِ پورٽ سيد ويو. 1918ع ۾ جپان ۾ ۽ 1920ع ۾ سامر ملڪ (سربا) ۾ منهنجا ڪارخانا وڌائين. ائين 1929ع تائين هڪ وڏو واپاري

1920ع کان 1923ع تائين حيدرآباد ۾ اچي رهيو ته پنهنجي ڀاءُ مڪي هرڪشنڊاس سان گڏجي حيدرآباد جي بجلي ڪمپني ٻريا ڪيائين، ۽ پنهنجيءَ جفاڪشيءَ سان ان کي پختي پائي تي بيهاريائين. ڪڏهن ڪيڏانهن ٻاهر ويندو هو، ته سندس سوٺ مڪي چوٽرام مٽيڇنگ ڊئريڪٽر ٿي ڪم ڪندو هو، نه ته منڍ کان ئي وٺي پاڻ انهي بجلي ڪمپنيءَ جو مٽيڇنگ ڊئريڪٽر ٿي رهيو آهي. سن 1940ع ۾ مٽيڇنگ ايجنسيءَ جو پهرين عرصو پورو ٿيو، ته هيءُ مڪي هيرانند تاراچند فرم وارا ٻين ويهن سالن يعني 1960ع تائين وري نئين سر مٽيڇنگ ايجنسين مقرر ٿيا آهن ۽ سمورو ڪاروبار مڪي منگهارام پيو سنڀالي. هيءُ حيدرآباد جي بجلي ڪمپني هندستان جي ڪن ٿورين ڪمپنين مان آهي جنهن جو سمورو انتظام ۽ ڪاروبار هندستانين جي هٿ ۾ آهي.

گذريل سترهن ورهين کان مڪي منگهارام حيدرآباد ۾ رهيو آهي. اهو سڀ وقت پنهنجي ڀاءُ مڪي هرڪشنڊاس کي پنڇاڻي توڙي پنڳتي ڪمن ۾ چڱي مدد ڪندو پئي آيو آهي. سن 1940ع ۾ سکر ۾ فساد ٿيا ته ان وقت سنڌ پرڳڻي جي گڏيل پنڇاڻ ڪيس سرورمڻي چونڊيو. تازو اجمير کان آيل ڪن مسلمانن حيدرآباد ۾ وڳوڙ مڇايو، ته ان وقت جن هڏوڪين هندن جي ڀڄاءُ لاءِ پاڻ پتوڙيو، تن مان هڪڙو مڪي منگهارام هو. ڪيترن هندن کي سنڌ مان لڏڻ لاءِ سهوليتون ڏني مليون، ته ڪن سهوليت وٺي ڏيڻ لاءِ عملدارن وٽ پئي ڏڪيو ڊوڙيو. ائين پاڻ کي گهڻيءَ طرح ڪرائتو ڪيو اٿس. گهرجائو ماڻهن کي هڙون توڙي وڙون مدد ڪندو آهي جنهن ڪري پنهنجو چڱو جس وڌو اٿس. مڪي منگهارام جسٽس آف پيس (J.P.) آهي.

مڪي منگهارام پاڻ اعليٰ تعليم ورتي، ته ضرور ڄاڻاين، ته پنهنجي اولاد کي به اعليٰ تعليم ڏيان. 1923ع ۾ پنهنجو ڪٽنب ولايت وٺي ويو، جي 1929ع تائين رهيو. ولايت ۾ سندس ٻار انگريزي ۽ فرينچ اسڪولن ۾ پڙهندا هئا. ڪيس ٽي نياڻيون ۽ ٽي پٽ آهن، جن مان وڏي سرسوتي ٻائي (لو) آهي. انهيءَ بي. ايءَ بي. ٽي جون ڊگريون حاصل ڪيون آهن. اها مسٽر يرمانند چيلاڻي انجنيئر سان پرڻيل آهي جو ايسر فورس ۾ سڪوانڊن ليڊر آهي.

مکي منگهارام جي ٻي نياڻي شريمني وديا 1939ع ۾ بمبئي ۾ ايم. اي امتحان انگريزيءَ ۽ فرنچ ۾ پاس ڪيو. جنهن ڪري ڪجهه وقت حيدرآباد ڪاليج ۾ فرينچ ٻولي سپڪارڻ لاءِ آنرري ليڪچرر ٿي رهي، پوءِ مسٽر موهن لال سجان جج سان پرڻي. راڳ ۾ نهايت ماهر آهي. انهي ڪري ڪيترا ”ڪپ“ ۽ سونا پلا مليا اٿس.

مکي منگهارام جي ٽين نياڻي شريمني گوپي ٻڻي به گريجوئيٽ آهي. ۽ پنهنجي پتا وانگر جسٽس آف پيس به آهي. سندس وهانءُ لاهور جي اڳوڻي وزير لالا هرڪشن لال جي پٽ مسٽر موهن گابا سان ٿيل آهي، جو هن وقت ڪراچيءَ جي ريڊيو لئمپس فئڪٽريءَ جو مئنيجنگ ڊائريڪٽر آهي. هيءُ پهرين شادي سنڌ ۽ پنجاب جي مکيه ڪٽنب جي وچ ۾ ٿي آهي.

سنڌ جي سڄي پائيند قوم ۾ هي ٽي چوڪريون آهن، جن پهريائين اعليٰ درجي جي تعليم ورتي. حيدرآباد جي پائيند ناري سڀا انهن ٽن پيڻن جي تحرڪ سان برپا ٿي. سڀا جي پهرين گوپي ٻڻي سيڪريٽري هئي ۽ هينئر وديا آهي.

مکي پرسرام منگهارام:

مکي منگهارام جو پهريون پٽ مکي پرسرام 1918ع ۾ ڄائو هو. سندس جنم وقت پٺڻس جيان ۾ هو. مکي منگهارام پوءِ 1923ع ۾ ٻارن ٻچن سان ولايت ويو، ته هيءُ اليگزينڊريا ۾ ”وڪٽوريا ڪاليج“ نالي هڪ پبلڪ اسڪول ۾ پڙهندو هو. پوءِ ايم. اي ۽ ايل. ايل. بي پاس ڪري ڪجهه وقت مسٽر سنداس منگهارام وڪيل سان گڏ وڪالت ڪيائين، ۽ هينئر شهدادپور ۾ جج آهي. هن پڻ هڪ پنجاب جي مشهور ڪٽنب ”ملڪن“ مان مسٽر ايسرداس ملڪ جو سنڌ پرچيس بورڊ جو مئنيجنگ ڊائريڪٽر آهي پنهنجي نياڻي سرلا ٻائي سان شادي ڪئي. سرلا ٻائي بي. اي. بي. ٽي پڙهيل آهي.

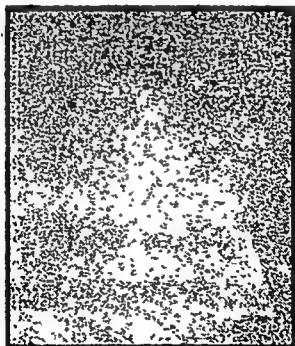
مکي منگهارام جو ٻيون نه برنٽ ”جيء“ 1928ع ۾ ولايت ۾ ڄائو

.. جڏهن ڪري سندس حمد جي داخلا سسر سبب ڏٺوس ٿيند. جي

رجسٽر ۾ ٿيل آهي. تيرهن ورهين جي ڄمار ۾ مئٽرڪ پاس ڪيائين ۽ هينئر ايم. اي، ايل. ايل. بي پڙهندو آهي.

مکي منگهارام جون ٽيون نمبر ۽ پڇاڙيءَ جو پٽ ”نجيت“ 1934ع ۾ حائو هو جو هن وقت ڇهون درجو پڙهندو آهي.

مکي وشنڊاس هيرانند:

مکي هيرانند جو پيو نمبر ۽ پڇاڙيءَ جو پٽ مکي وشنڊاس 1844ع ۾ ڄائو هو. پنهنجي وڏي ڀاءُ مکي سکرآمداس کي سدائين ”ادا“ ڪري ڪوٺيندو هو. ٻنهي ڀائرن جو پاڻ ۾ گهڻو سلوڪ هوندو هو. ڪوٺين ۽ ڪارخانن جي ڪاروبار ڏي گهڻو ڌيان ڪوٺيندو هو. چوندو هو ته منهنجو وڏو ڀاءُ وينو آهي ۽ اهو بس آهي. مکي وشنڊاس سپاءِ جو سائنٽيڪو هوندو هو. پر اڄن ڪپڙن ڪرڻ ۽ گهمڻ گهٽڻ جو شوق گهڻو هوندو هوس. گهوڙن ۽ اٺن تي چاڙهيءَ جا سنج ۽ پاڪڙا، ۽

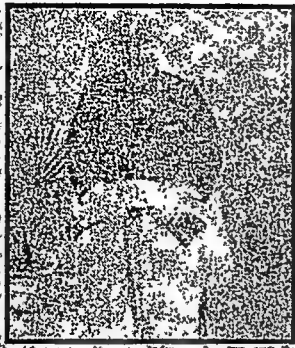
مکي وشنڊاس هيرانند

ريشمي گديون وجهائي، سواري ڪندو هو. کيس ڪن ۾ پلڙو پيل هوندو هو. ڏهاڙ سبڄ جو ٽڪاڻي ۾ وڃڻ جو نيم هوندو هوس. 1899ع ۾ پنهنجي ڪٽنب سان تيرن تي ويو. موٽندي امرتسر ۾ ڏياريءَ جي رات جو جلندر جي بيماريءَ سبب قضيو ٿيس. کيس چار پٽ ڌنراجمل، ديارام، هيپراج ۽ ڏيئلمل هئا. ٻه نياڻيون به هيس جن مان وڏي ديوان خوشحالداس سهجرام آڏواڻي رٽائرڊ ڊپوي ڪليڪٽر جي ڌرمپتي آهي ۽ ننڍي مسنر لالچند آوتراءِ جهانگياڻيءَ سان پرڻايائين.

مکي ڌنراجمل وشنڊاس:

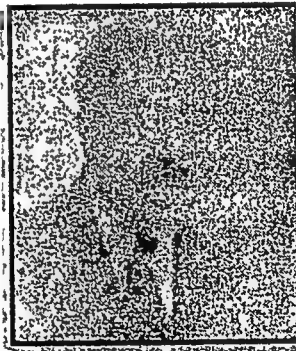
مکي ڌنراجمل جو جنم 1869ع ۾ ٿيو هو. ڇهه درجا انگريزي پڙهيو هو. سڀني ٻن مکي وشنڊاس جي ڀالائي ۾ ڪڪخاب جي ڊڪي ۾ بي.

پتلون پهريندو هو. مڪي سڪرامڊاس هيرانند جي نالي ڪولبي ۾ ڪارخانو هو. تنهن ۾ ڪجهه وقت ڪم ڪيائين، پر پوءِ حيدرآباد ۾ اچي رهيو. ٽي ورهيه ميونسپل ڪائونسلر هو ۽ پنهنجي ڳالهين ۾ پهرو وٺندو هو. ڊومڻ واه طرف پنهنجي باغ ۾ پنهنجن سؤن سان گڏ گهڻو وقت گذاريندو هو. پٺيءَ تي بلهاري نڪتي هيس، جنهن سبب سندس ديهانت 1913ع ۾ ٿيو. کيس ٽي پٽ چوٿرام، آسو

مڪي ڌنراجمل وشنڊاس مل ۽ موٽيرام جاوا. ٻه نياڻيون به هيس جن مان وڏي ديوان رنجيت سنگهه وشنڊاس رامچنداڻيءَ سان ۽ ننڍي ڌيءَ ٽٽائين ۾ پرڻيائين.

مڪي چوٿرام ڌنراجمل:

مڪي ڌنراجمل جو مربي پٽ مڪي چوٿرام 1887ع ۾ ڄائو هو. پنهنجي سوت مڪي منگهارام گروڏني مل وانگر ننڍڙي ڏهين ۽ فھيم هو. ٻئي سئوٽ اسڪول توڙي ڪاليج ۾ ته گڏ پڙهيا. پر ولايت به گڏجي ويا، جتان ٻئي بئرسٽريءَ جو امتحان -1910 1909ع ۾ پاس ڪري آيا. مڪي چوٿرام 1912ع تائين ديوان هردارام ميوارام چڱيائيءَ ۽ مسٽر ڏيچند وڪيلن سان وڪالت ۾ ڀائوار هو. هن 1912ع ۾ وڪالت ڇڏي ولايت ۾ پنهنجن ڪارخانن تي ويو. 1930ع ۾ سندن فرم جي ڪارخانن کي تڪليف

مڪي چوٿرام ڌنراجمل

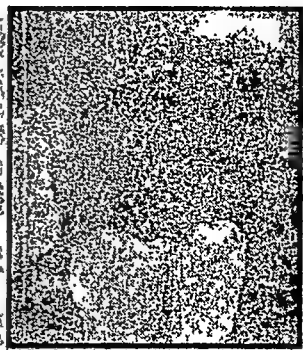
پهتي، تنهن کانپوءِ سيمنس فرم (جرمن ڪمپني) جو ڪراچيءَ ۾ مئنيجر ٿي رهيو. جرمني واري سي لڙائيءَ کانپوءِ اها فرم بند ٿي وئي. ته حيدرآباد جي بجلي ڪمپنيءَ جي ٽاور هائوس جو ٽيمسٽر مقرر ٿيو.

مکي چوڻي رام جو وڏو پٽ موهنڊاس انگريزي ست درجا پڙهي ولايت جي ڪارخاني تي چڙهيو. سندس ٻيو نمبر پٽ ڪاليج ۾ بي. اي پڙهندو آهي ۽ ٻيا ٻه ننڍا پٽ اسڪول ۾ پڙهندا آهن.

مکي ڌنراجمل جو ٻيو نمبر پٽ مکي آسودو مل 1900ع ۾ ڄائو هو. ست درجا انگريزي پڙهيو. منڍ کان وٺي پنهنجن ولايت وارن ڪارخانن تي رهيو آهي.

مکي ڌنراج مل جو ٽيون نمبر پٽ موتيرام 1856ع ۾ ڄائو هو. انگريزي پنج ڇهه درجا پڙهيو. ڀاءُ وانگر ولايت وارن ڪارخانن تي گذاريندو آهي.

مکي ديارام وشنيداس:

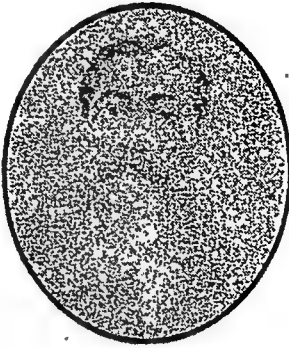

مکي وشنيداس جو ٻيو نمبر پٽ مکي ديارام 1884ع ۾ ڄائو هو. مکين جي ڪٽنب ميان هيءُ پهريون هو. جنهن 1894ع ۾ مئٽريڪيوليشن امتحان پاس ڪيو، ۽ هڪ ورهيه ڪاليج ۾ به پڙهيو. پوءِ پڙهڻ ڇڏي، پنهنجي ”ڦيرم“ مکي هيرانند تاراچند ۾ گهڙيو. شيروعلت ۾ بمبئي ۾ هو، پوءِ ملتان، ڪراچي، حيدرآباد ۽ نئين ديري جي انجڻين وارن ڪارخانن تي گهڻو ويندو هو. جو هيرانند تاراچند جي ڦيرم جا سڀ ڪارخانا سندس حوالي هوندا هئا. سنه 1930ع ۾

مکي ديارام وشنيداس

ڪارخانن کي تڪليف پهتي ته پوءِ اهي مکي منگهارام گروڏنو مل جي سنڀال هيٺ رهيا. ڪيترا ورهيه صرافن جي پنچائي جو پريزيڊنٽ هو. 1934ع ۾ ڪيپي ٽيڊ جو اثر ٿيو ۽ ان وقت کان وٺي طبيعت ڏلي هڻڻ سبب آرام ۾ گذاريندو آهي.

مکي ديارام جو وڏو پٽ مياڏو داس ڪاليج ۾ به سيال پڙهي ولايت جي ڪارخانن تي چڙهيو. ۽ انهيءَ ڌنڌي ۾ آهي. ٻيو پٽ نرسنگ داس L.L.B آهي. رديوان هونجند گوناڊاس بئريسٽر سان گڏ وڪايل ڪندو آهي.

مڪي وشنڊاس جو ٽيون پٽ مڪي هيمراج 1878ع ۾ ڄائو هو. انگريزي پنج ڇهه درجا پڙهي حيدرآباد وارو کارخانو سنڀالڻ لڳو. نهايت خوش طبع ۽ رلڻو ملڻو هو. 1915ع ۾ فقط هڪ ڏينهن بيمار پيو ۽ انهي ڏينهن گذر ڪيائين. سندس پٽ مڪي پيسو مل به سندس جهڙو ٿي خوش مزاج آهي ۽ فرم جي ولايت جي کارخانن تي گذاريندو آهي.

مڪي هيمراج وشنڊاس

مڪي ڏينمل 1884ع ۾ ڄائو هو.

مئٽرڪ تائين پڙهيو. 1907ع ۾ سندس سوٽ مڪي الومل تيجو مل پنهنجي پورٽ سيد واري کارخاني تي وٺي ويس ۽ پائيوار ڪيائينس. 1913ع ۾ اهو پورٽ سيد وارو کارخانو مڪي هيرانند تاراچند جي فرم خريد ڪيو ۽ 1928ع تائين اتي رهيو.

پورٽ سيد ۾ وڏي فلڪ سان گذاريندو هو. 1930ع کان 1934ع تائين حيدرآباد ۾ رهيو. حيدرآباد جي پائيند ڪلب

مڪي ڏينمل وشنڊاس --- جو ڪيترو وقت سيڪريٽري هو ۽ سنه 1943ع ۾ اوچتو ئي اوچتو قبضو ٿيس.

سندس هڪ ئي پٽ گلاب راءِ آهي. جنهن بي. اي پاس ڪئي آهي ۽ هينئر ايم. اي پڙهندو آهي.

(پ) مڪي وليرام ڌرمڊاس جي آڪهه:

مڪي ڌرمڊاس ساگر مل جو چوٿون ۽ پڇاڙي جو پٽ مڪي وليرام 1795ع ۾ ڄائو هو. چارئي ڀائر مڪي گهٽي واري مڪين جي محلي ۾ گڏ رهندا هئا ۽ ڏندو ڌاري به گڏ هون. سنه 1888ع ڌاري سندن وڏي پيءُ مڪي

آسانند چالاڻو ڪيو، ته مڪي مجلسراءِ ڌار ٿيو، باقي ٻه ننڍا ڀائر مڪي تاراچند ۽ مڪي وليرام گڏ رهيا، اصل ڌنڌو جنس جو ۽ صرافڪو هون، پوءِ ڪپڙي جا واپاري به ٿيا. حيدرآباد جي شاهي بازار ۾ جتي هن وقت مڪي پريتمداس جي ڪوٺي آهي تنهنجي مڪي نارائنداس جي ڪوٺي هئي ۽ انهيءَ سان لاڳيتو مڪي هيرانند تاراچند جي ڪوٺي هئي. اهي سڀئي جڳهون جنسن جا ڀانڊا ۽ صرافڪيون ڪوٺيون هيون. جنسن جو ۽ صرافڪو ڪم مڪي تاراچند ۽ سندس پٽ مڪي هيرانند سنڀاليندا هئا. مڪي وليرام پنڇائتي ۽ ٻين ٻاهرين ڪمن ۾ گهڻو بهرو ڪونه وٺندو هو. کيس ٻه پٽ ۽ ٻه نياڻيون هيون. سندس ديهانت 1845ع ۾ ٿيو.

مڪي لوڪو مل وليرام:

مڪي وليرام جو مربي پٽ مڪي لوڪو مل (لوڪرامداس) 1815ع ۾ ڄائو هو. پنهنجي سوٽ مڪي هيرانند سان ٿورو وقت گڏ ڌنڌو ڪيائين، مگر ڪنهن پنڇائتي ۽ پنڀگتي ڪم ۾ بهرو ڪونه ورتائين. مٿس ديرينو، ٿورا ڳالهائو ۽ حشمت وارو هو. 1872ع ۾ گذر ڪري ويو. کيس ٻه پٽ ڪيئلڊاس ۽ نارائنداس هئا. چار نياڻيون به هيس جن مان پهرين ديوان نيٺومل درگاهي مل عيدنائتي مختيارڪار (مسٽر جڳت سنگهه وڪيل جي پيءُ) سان، ٻي راجرشي ديوان ڏيارام گدو مل جي پيءُ ديوان چئنراءِ سان، ٽين مسٽر بولچند ڪوڏو مل جڳتيائي بي. اي. حيدرآباد گورنمينٽ هاءِ اسڪول جي هيڊ ماستر سان، ۽ چوٿين ديوان منگهارام ملڪائي مختيارڪار سان پرڻايائين.

مڪي ڪيئلڊاس لوڪو مل:

مڪي ڪيئلڊاس جو جنم 1835ع ۾ ٿيو هو. پنهنجي چاچي مڪي چانڊو مل وليرام کان ڌنڌي ۾ ڌار ٿي. پنهنجي ڌار ڪوٺي لوڪرامداس وليرام جي نالي سان هلائڻ لڳو. سندس ديهانت 1879ع ۾ ٿيو. کيس ٻه پٽ گنگارام (1861-1911ع) ۽ سيرو مل (1869-1911ع) هئا. اهي ٻئي مٽي جا باٿر هئا ۽ ڌار ٻڌ هئا.

مڪي گنگارام عاجءَ وڇاڇا وھيءَ جو ڪم ڪندو هو. ڪن کان گھڻو پوڙو هوندو هو. سندس وڏو پٽ لچيرام ڪيترو وقت سيٺ وسيو مل آسومل وارن جي امرتسر واري سنڌي ڌرمشالا ستياليندو هو. ٻيو پٽ گوپالڊاس ساڌ بديءَ وارو آھي ۽ ڪوبه ڪم ڪونه ڪري. ٽين پٽ مڪي سنامڊاس کي ولایت ۾ ڪارخانو هو جو بند ڪري مڪي گوبندرام سان مائٽواريءَ ۾ ڏنڌو ڌاري ڪندو آھي. سندس وڏو پٽ رتن چند بي. اي پاس ڪري هاڻ ايم. اي پڙهندو آھي.

مڪي سيرومل (1869-1911ع) مڪي لوڪرامڊاس وليرام جي ڪوٺيءَ تي پنهنجي چاچي مڪي نرائڻ داس سان گڏ هو. ڪيترو وقت نوابشاهه جي زمينداري تي پنهنجي نالي اڏايل ڳوٺ ٽنڊو سيرو ۾ رهندو هو. سندس سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتاب چندرڪانتا ۽ سورج ڪانتا مشهور آهن.

مڪي نرائڻ داس (1859-1918ع) هيءُ پنهنجي وقت ۾ مڪي لوڪرامڊاس وليرام نالي ڪوٺي هلائيندو هو جا سندس سؤٽن جي ڪوٺين کان مشهور هوندي هئي ۽ انهيءَ جون شاخون ڪراچي، بمبئي ۽ پنجاب ۾ پکڙيل هيون. سندن باغ مڪي سڪرامڊاس جي باغ جي لڳو لڳ هو ۽ مڪي نارائڊاس جو باغ ڪري سڏبو هو. مڪي نارائڊاس ڏاڍو سمجهو ۽ درينو ماڻهو هو. سندس هڪ ئي پٽ مڪي ڪيرولرام ولایت ۾ ڪارخانا چاڙهيا جن جي ڌڪاڇڙن ڪري ولایت مان بيمار ٿي موٽيو ۽ حيدرآباد ۾ سال 1923ع ۾ ننڍي اوستا ۾ گذر ڪري ويو.

مڪي چانڊو مل وليرام:

مڪي وليرام جو ٻيو نمبر پٽ مڪي چانڊو مل 1830ع ۾ ڄائو هيو. پنهنجي سؤٽ مڪي هيرانند ۽ ان جي پٽ مڪي سڪرامڊاس سان ڪجهه وقت گڏ ڏنڊو ڪندو هو، ۽ ڪپڙي جي ڪوٺي هلائيندو هو. پنهنجي پيءُ مڪي لوڪو مل (لوڪرامڊاس) جي چالاڻي ڪانپوءِ ڌنڌو تار ڪرڻ لڳو. پنهنجي تار ڪوٺي هيس. جا سندن نالي پٺيان سڏبي هئي. هن وقت حيدرآباد جي شاهي بازار ۾ جيڪا مڪي گوبندرام پريتمڊاس جي ڪوٺي آهي، سا مڪي چانڊو مل ڪڍي هئي. انهيءَ ڏيڏيل ڪنڀ جي حسن جو ٻانڌو هوندو هو.

مکي چانڊو مل پنچائتي ۽ پنگتي ڳالهين ۾ مکي سکرآمداس سان گڏجي ڪم ڪندو هو. مکي سکرآمداس حيدرآباد جو ميونسپل ڪائونسلر ٿيو، ته سندس ڪوشش سان مکي چانڊو مل به سرڪار جو ٽائيل ميمبر مقرر ٿيو.

مکي چانڊو مل قد جو بندرو هوندو هو. ڏاڏو هٿ مڙيل هوندو هوس. هڪ لڱا ٻنڌ تي سنان ڪندي ڌڪو کاڌو هڻائين ۽ ڏاڏو هٿ مڙي ويس جو وري سينئون نه ٿيو. سندس ديهانت 1885ع ۾ ٿيو. کيس هڪڙو ئي پٽ مکي پريتمداس هو. به نياڻيون به هيس، جن مان وڏي ديوان خانچند گوبالداڻس منسڪاڻي ڪراچيءَ جي نامياري وڪيل جي ماما هئي. سندس ٻي نياڻي ساڌو هيرانند شوقيرار جي سوت ديوان گوپند بخش خوجند آڏواڻي رٿاڻو مختيارڪار سان پڙيل هئي.

مکي پريتمداس چانڊو مل:

مکي چانڊو مل جو هڪڙو ئي پٽ مکي پريتمداس سنه 1859ع ۾ ڄائو هو. پنهنجي پيءُ جي چالاڻي وقت آڃا ايندو نه هو، جو ڪوئيءَ جو ڪم پاڻيهي هلائي سگهي، تنهنڪري سندس سوٽ مکي سکرآمداس ڏهاڙي سيندش ڪوئيءَ تي وڃي ڪاروبار هلائيندو هو، ۽ کيس ڪم مان واقف ڪيندو هو، جو مکي چانڊو مل پنهنجي چالاڻي کان اڳ پنهنجي پٽ جي ڀارت ڪري ڇڏي هئس. جيئن مکي چانڊو مل کي مکي

مکي پريتمداس چانڊو مل

هيرانند ۽ مکي سکرآمداس پنچائتي ۽ پنگتي ڳالهين ۾ پاڻ سان شامل ڪندا هئا، نيئن مکي پريتمداس کي به ڪيائون. سڀ ڪنهن سوارٿ ڪرائڻ مهل توڙي پنچائتي ميڙ ۾ گڏ هوندا هئا، ۽ ائين ٻن مکين جو رواج پئجي ويو. مکي سکرآمداس جي چالاڻي کان پوءِ به ساڳيو رسنو سندس پٽ مکي

گروڏني مل ۽ کانئس پوءِ سندس پٽ مڪي هرڪشنداس جو مڪي پريتمداس سان هلندو آيو.

مڪي پريتمداس جهڙو ئي هو ديرينو ۽ سانتيڪي سڀاءُ وارو نيڪ مزد تهڙو ئي هو نيڪ بخت. واپار ۾ سندس ڪوٺيون ڏينھون پوءِ زور ٿيون، ته ويو پئسي ۾ ڀر ٿيندو. نوابشاھ ضلعي ۾ مڪي تاراچند ۽ مڪي وليرام جي هڪ هزار کن ايڪڙ زمين هئي جا اڪثر ويران پئي هوندي هئي. پوءِ ورهين ۾ ڄاڻا سندن پوين مڪي سڪرامداس ۽ مڪي پريتمداس اها زمين ۽ ٻي ڪجهه گڏيل ملڪيت پڪا وجهي ورهائي، جنهن ۾ اها زمين مڪي پريتمداس کي آئي. سگهوئي پوءِ 24 نومبر 1899ع ۾ جي جمڙائو واه کليو، ته هيءَ ويران زمين ڀارس ٿي پيئي. مڪي پريتمداس پوءِ ويو مهاڳا وٺندو. پنهنجن سوٽن مڪي نارائنداس ۽ مڪي سيرومل کان به سندن حصا خريد ڪيائين، تانجو زمين وڌائي ڏهه هزار ايڪڙ ڪيائين! ائين مڪي پريتمداس هڪ جبرو زميندار ٿي پيو. انهيءَ زرخيز زمين مان توڙي پنهنجي ڌنڌي ڌاريءَ مان ايترو ته ٺاڻو ڪمايائين جو حيدرآباد ۾ پهريون نمبر شاهوڪار ليکبو هو. هيڏي پڌارت وارو هو، ته به مڙس کي نڪو گيرب نڪو ڳاءُ! دل جو نرم ۽ سخي هوندو هو؛ پر جيڪي به ڏيندو هو سو گيت. مڪي سڪرامداس جي آڪهه وارن سان توڙ تائين ڀائيءَ جو ناتو نڀايائين. سندس ديهانت 1920ع ۾ ٿيو.

مڪي پريتمداس کي چار پٽ ۽ چار نياڻيون هيون. سندس وڏي نياڻين ديوان هوتچند چانڊومل ٿڌائي رٿائڻ ڪليڪٽر ۽ ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ سان پرڻي. اها گذاري ويئي ته ديوان هوتچند سندس ٽيون نمبر نياڻي پرڻيو؛ پر اولاد رڳو پهرين گهر واريءَ مان ٿيس. مڪي پريتمداس جي ٻي نياڻي ڊاڪٽر ڪلياڻداس چينانند شودائي سول سرجن سان پرڻي ۽ چوٿين مسٽر موٽيرام گدو مل جهانگياڻيءَ سان پرڻي جو بمبئي ۾ جي. پي. آءِ. ريلوي جو برٽشڪ سپرنٽينڊنٽ آهي.

مڪي پريتمداس جي چئن پٽن مان پهرين مڪي چينانند هو. ٻيو گرداريل ۽ ٽيون متراداس يارهن ٻارهن ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو. هن وقت فقط سندس چوٿون پٽ مڪي گوبندرام حيات آهي.

مڪي چينانند پريتمداس:

مڪي چينانند جو جنم 1883ع ۾ ٿيو هو. اسڪول ۾ انگريزي ۾ درجا پڙهيو، پر پوءِ خانگي طرح اڀياس ڪري، انگريزيءَ جو چڱو مائو وڌايائين. مڪي پريتمداس جي جيئري ٿي پنچائتي، پنکتي ۽ ملڪي ڳالھين ۾ بهرو وٺندو هو. ڪجهه وقت ڪانگريسي ٿي رهيو؛ پر پوءِ سرڪار سندس برخلاف قدم کنين، ته پنهنجي منورتي ڦيرائي پيس. هڪ لڳا سنڌ جي ڪن پنچائتن جا مڪي حيدرآباد ۾ ڪنا ٿيا، ۽ حيدرآباد جي پنچائت کي هميشه جيان مٺي قائم ڪيائون. مڪي چينانند عمر ۾ مڪي هرڪشناس کان وڏو هو، تنهنڪري کيس سرومڻي ٿاڻيائون ۽ انهيءَ ڪري مڪي چينانند سنڌ جو مڪي ليڪچر ۾ آيو. ٻه گهمرا بمبئي جي قاعدي ساز ڪائونسل جو چونڊيل ميمبر هو، پر ٽئين گهمري مڪي هرڪشناس کي وارو ڏنائين.

مڪي چينانند نهايت شوقين مڙس هوندو هو. ڪيترا هزار روپيا خرچي پنهنجي اباڻي باغ کي اهڙي روتق وٺايائين جو اهڙو عاليشان باغ سڄيءَ حيدرآباد ۾ ٻيو ڪونه هوندو هو. اڄ تائين ڪيترا ماڻهو انهيءَ باغ ۾ گهمڻ ويندا آهن. پنهنجو مڪي گهٽيءَ وارو گهر ڇڏي، هومسٽيڊ هال جي سامهون پنهنجو محل جوڙايائين، جنهن ڪيترا لک کاڌا آهن ۽ اهڙي جاءِ حيدرآباد ۾ ٻي ڪانهي. سنه 1927ع ۾ چوڻيٽاليهن ورهين جي ڄمار ۾ پرلوق ٻڌاريو. کيس فقط ٻه نياڻيون ڄايون. هڪ مسٽر فتحچند تاراچند سان پرڻيل آهي ۽ ٻي مسٽر ورومل لالواڻي انجنيئر سان.

مڪي گوڀنڊ رام پريتمداس:

مڪي گوڀنڊ رام پريتمداس 1898ع ۾ ڄائو هو. پئس کي لکن جي ملڪيت هئي ۽ هيءُ وڏو ڀاڳوان هو، جو ڄمڻ سان لکن تي مٿو ڏوٽائين. پيءُ جو پڇاڙيءَ جو پٽ، ويتر مدريني شڪل جو سڀوءَ نه هوشو، سو

پس گھڻو پائيندو هوس ۽ طوق پتلو ڪري پاليائينس، جنهن ڪري هيءَ اڳوندرو گذارڻ لڳو. مئٽرڪ پاس ڪري سال ٻه ڪاليج ۾ پڙهيو، ۽ پوءِ، ڌنڌي ۾ گھڙيو. سندس مربي ڀاءُ مڪي جيانند پنهنجي جيئريئي کيس پنجاهتي ۽ پنڳتي ڪمن ۾ گھيڙي ڇڏيو هو.

مڪي جيانند جي قضيتي وقت مڪي هرڪشنداس پونا ۾ بمبئي جي قاعدي ساز ڪائونسل جي ميسنن ۾ هو، تنهنڪري سڀڌس جان ۽ رضامنديءَ سان مڪي گوبندرام کي پائس جيانند واري مڪين جي گادي ملي، ۽ سنڌ جو مڪي سڏجڻ ۾ آيو. خانداني گھراڻي جو ماڻهو، پيسي ۾ ڀر ۽ سنڌ جو مڪي، ته به سندس دل ائين پيئي چاهيندي هئي، ته جيئري قدر ٿي سگهي تيئري قدر پاڻ کي وڌيڪ ڪارائتو ڪريان. انهيءَ اڀلاڪا ڪري، ڪي ٿوريون سنسٿائون هونديون جن جي سرومٽي ٿيڻ جي هن ڪوشش نه ڪئي هوندي. انهيءَ ڪوشش ۾ جيئن سوڀارو ٿيندو ويو، تيئن گھڻين سنسٿائن جو بار پنهنجي سر تي کڻندو ويو.

ڪجهه وقت حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو ميمبر هو. هندو فنڊ مان گھڻين آڪهين کي سهائتا ٿي ملي، ته هيءُ انهيءَ فنڊ جو ڊائريڪٽر ٿيو. ٽي ورهيه تولارام گرلس هاءِ اسڪول جو پريزيڊنٽ ٿي رهيو. مڪي جيانند جي وقت ۾ حيدرآباد جي پائيندن پائپيءَ جي انگ وڌائڻ لاءِ ”پائيند سڀا“ برپا ڪئي، ته ڪيترائي ورهيه هيءُ انجو پريزيڊنٽ ٿي رهيو. پوءِ هندو سڀا جي لوڪل برانچ جو پريزيڊنٽ هو. هڪ دفعي سنڌ هندو ڪانفرنس جو سڀا پتي ٿيو هو. سنه 1936ع ۾ سنڌ جو پرڳڻو بمبئي کاتي کان ڌار ٿيو ته سنڌ جي گورنر لاءِ هڪ صلاحڪار بورڊ برپا ٿيو. سرڪار جي انهن تاقيل صلاحڪارن (وزيرن) مان سنڌ جي ھندن طرفان هڪڙو مڪي گوبند رام هو. ٻئي سال اسيمبلي جون چونڊون ٿيون ته حيدرآباد جي شهر طرفان سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊجي ويو. سنڌ سرڪار جو پهريون ئي هندو وزير مقرر ٿيو، ۽ انجنيئري کاتو سنڀالڻ لاءِ مليس. مڪي گوبندرام جسٽس آف پيپس به آهي. اورچ ٿي گھڻن ڪمن ۾ پاڻ کي مشغول رکيائين، پر پنهنجن زمينداريءَءَ بابت ڌنڌن کي پوريءَ ريت منهن نه ڏنائين.

سنه 1945ع ۾ ٻيو گھسرو وزير ٿيو ۽ صحت، ڪيتي ۽ شرن جو

کاتو سنڀالڻ لاءِ مليس. پر پوءِ جلدي نيون چونڊون ٿيون، جن مان زمينداري ۽ جاگيرداري جي دفعن مان چونڊجي آيو ۽ ڪائونسل جو ميمبر ٿيو. کيس 5 نياڻيون ۽ 3 پٽ آهن. وڏو پٽ گورڊنداس زمينون سنڀاليندو آهي. ٻيو پٽ رامچند ڪاليج ۾ پڙهندو آهي ۽ ٽيون ننڍو آهي جو اسڪول ۾ پڙهندو آهي. مٿيون سمورو احوال ساگرائين جي وڏي ڏاڏي ساگر مل جي پهرين پٽ ڌارمڊاس جي اولاد جو آهي. هاڻ سندس ٻئي پٽ راجا رام جي آڪھ جو ذڪر ڪجي ٿو.

راجا رام جي آڪھ

راجا رام جو جنم 1754ع ڌاري ٿيو هو ۽ 1786ع ڌاري گذر ڪري ويو. کيس ٻه پٽ مينگهراج ۽ گلابراءِ هئا، جن مان مينگهراج کي پتر سستان ڪانه هئي. گلابراءِ کي پنج پٽ هئا، جن مان جيچندراءِ وڏو ويجهيو ۽ 1844ع ۾ ڄالائو ڪيائين. جيچندراءِ جو وڏو پٽ منگهارام 1820ع ۾ ڄائو هو. 1891ع ۾ پرلوڪ پڌاريو. جاين جي دلالي ڪندو هو، مگر شان ۽ پيڪي سان هوندو هو. کيس ٻه پٽ چوهڙ مل ۽ دولهه ڏنو مل هئا. چار نياڻيون به هيس، جن مان وڏي ديوان شوقي سنگهه پريڊاس ملڪاڻي ڊويزنل فارسٽ آفيسر سان پرڻي.

چوهڙ مل منگترام (1856-1900ع) واچ ميڪر جو ڪم ڪندو هو. سندس وقت ۾ حيدرآباد ۾ برف ڪراچيءَ کان ايندي هئي تنهنڪري حيدرآباد جي صدر ۾ پنهنجو برف جو ڊپو ڪڍيائين.

گلابراءِ راجا رام جو پوٽو هرچند مل اوت راءِ (1814-1892ع) پنهنجي سڀن سڀ آتمارام پريتمڊاس پوڄواڻي ڪراچيءَ واري سان ڀائيواري ڳنڍي شراب ۽ آفيم جا گتا کڻندو هو. گتن جو ڪم چڱو هلندو هوس. کيس پنج پٽ ڄاوا، هڪ نياڻي به هيس، جا ڪراچيءَ جي سڀن فتح چند آتمارام پوڄواڻيءَ سان پرڻيائين. هن آڪھ وارن اڪثر گتا ڪيان، مگر گلاب راءِ جي پٽ شامڊاس (1800-1840ع) لکپت ۾ پنهنجي ڪوئي وڏي. جنهن ڪري سندن آڪھ کي ”لکپت ڀارا“ سڏندا هئا. لکپت ۾ مکي شامڊاس

پنهنجي پتا جي پوتر يادگيريءَ ۾ هڪ ڌرمشال جوڙائي، جا ”گلابراءِ سنڌي ڌرمستالا“ سڏبي آهي. 1843ع ۾ مياڻيءَ واري لڙائيءَ وقت سنڌ ۾ ڀاڄڙ پيئي، ته مڪي هيرانند تاراچند جي آڪهه وارا ڍڳن جي گڏڻيءَ ۽ ڪجاون ۾ چڙهي، حيدرآباد کان بدين ۽ مغلپن جي رستي لکپت ۾ پنهنجن ٻوٽن وٽ وڃي رهيا هئا. پوءِ سڪ سانڌ ٿي ته موٽي حيدرآباد ۾ آيا، هرچند مل جو پوٽو مسٽر گزداريمل تلسيداس هو جو ڪوئيٽا ۾ ملٽري ڪاتي ۾ چڱيءَ نوڪريءَ ۾ هو ۽ سال 1945ع ۾ گذاري ويو.

هرچند جي ٻئي اولاد مڪي لالچند وارن جا ڪارخانا جبرالٽر ۽ ترنيداد ۾ آهن.

سترا:

هيءَ حيدرآباد ۾ رهن ٿا، جتي سندن نالي پٺيان ”سترن جي گهٽي“ مشهور آهي. سترا شاهيءَ جي بنياد جو حوال هن ريت چوڻ ۾ اچي ٿو. هڪ لڱا گروهر گوبند صاحب ڪشمير مان موٽندي، پنجاب خني ڪنهن ڳوٺ مان اچي لنگهيا، ته سندن ڪن تي ڪنهن ٻار جي ڪيڪرات جو پٽلاءُ پيو. انهيءَ تي گروجن پنهنجن ماڻهن مان هڪ کي ڊوڙايو، جنهن جاچ ڪري اچي چيو، ته هڪ ڪٿرو (دڪي يا ڌڪيو) ٻار پيو رهي. گرو جن اهو ٻالڪ گهرايو، ۽ سندس شڪل ڏسي چيائون، ته هيءَ ”ڪٿرو“ نه آهي، پر ”سترو“ (ستريو) يعني سڪيو سهنجو آهي. پوءِ پاڻ سان نياڻونس. ڪجهه وقت کانپوءِ ٻالڪ جا مائٽ آيا، جي پاڻ سان مونائين وٺي ويس، ۽ ڀالي وڏو ڪيائونس.

سترو ڏاڍو چتر ۽ چالاڪ هو. سندس مائٽن جي مرضي ٿي، ته ڪنهن ڪرت ڪار ۾ لڳائي ڇڏجيس، پر اها ڳالهه نه قبوليائين. مائٽن جي چالاقي کانپوءِ ستري هڪ وڏو يگيه ڪيو، جنهن ۾ اباڻي سڀ ملڪيت خرچي پوري ڪيائين پوءِ، نوٽيون نوڪيندو گرو جن وٽ آيو. گروجن برٽان ئي ڪيڪاري جيس ته ”آڻو ستري شاهه!“ انهي وقت کان وٺي سترا شاهي شروع ٿي. گروءَ هر راءِ صاحب جي ڏينهن ۾ ستري کي سيلهي ۽ ڊگهي ٽوسي پهرائي. سڪندرم جو سرجارڪ مقرر ڪيائون. انهيءَ وقت کان وٺي

سٿري جا جيڪي ڇيلا ٿيا سي به ”سٿرا“ سڏجڻ ۾ آيا، ۽ انهن جو هڪ ڌار فرقو ٿيو.

سٿرو پنهنجي ذاتي سپاءَ ڪري ڪلمڪ ۽ چرچائي هو. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ لڱا بخل جي چٽي چار فوت لنبي جوڙيائين جنهن تي ڏاڍو عمدو ڀرت پرايائين، ۽ هر هڪ پادر تي ”فرشته“ لفظ لکائي ڇڏيائين. اڌ رات جي مهال هڪ پادر شهر جي قاضي جي در وٽ ڇڏي آيو. صبح جو سوير قاضي اٿيو ته ڇا ڏسي ته هڪ سهڻو بخل جو چار فوتو پادر ڀرت ڀريل پيو آهي! انهيءَ تي ”فرشتو“ لفظ لکيل ڏسي، پانيائين ته سچ پچ ڪو فرشتو پنهنجو پادر ڇڏي ويو آهي. پوءِ ته سڄي شهر ۾ اها ڳالهه ڦهلجي ويئي. ڪيترا ماڻهو انهيءَ پادر جي ديدار لاءِ آيا. قاضي هر هڪ کان ڪجهه رقم وٺي اهو پادر تي ڏيکاريو. سگهوئي پوءِ سٿري ڇا ڪيو جو پيو پادر هڪ ڪائيءَ ۾ لٽڪائي قاضيءَ جي گهر وٽ بيهي پڪارڻ لڳو ته، ”منهنجو هڙو پادر ويو آهي، سو جي ڪنهن لڌو هجي ته ڏئي.“ اتي قاضي کي خيال ٿيو، ته هيستائين ماڻهو سچ پچ ائين وسهي ويا آهن، ته ڪنهن فرشتي جو پادر آهي، ۽ هيٺسڙي پوندين ته هن سٿري جو پادر آهي، ته ڳالهه مان ڳالهوڙو ٿي پوندو. پوءِ سٿري کي چيائين، ته پنهنجو پادر وٺي ماڻ مٿ ۾ هليو وڃ. سٿري چيس ته مان ماڻ تڏهن ڪندس جڏهن منهنجا ٻه شرط قبوليندڙ. قاضيءَ چيس ته پنهنجا شرط ٻڌاء. سٿري چيس ته هڪڙو ته شهر ۾ ڪنهن به هندوءَ جو جڻيو ڪونه لهرائي، ۽ ٻيو ته مونکي هٿ هٿ تي ٻنڌياڻ ٻڌائي ڏيو.

ملڪ جي حاڪم وٽ قاضيءَ جي هلندي هئي، تنهن ٻئي شرط حاڪم کان منظور ڪرايا، ۽ ڳالهه شب ۾ رهجي آئي. انهيءَ وقت کان وٺي سٿرن جو ٻنڌياڻ هليو اچي. اڄ تائين هو هٿ هٿ تان پئسو وٺندا آهن ۽ ڏونڪو ڏونڪي تي هڻي چوندا آهن ته:

”هردم بابا نانڪ شاهه، سخي دا پيڙا ٻني لاءِ.“

جيستائين پئسو نه ملندو اٿن تيستائين پنڌ تي بيهندا آهن.

مٿيون مضمون حيدرآباد جي ”هندو“ اخبار جي منگل تاريخ 16 اپريل 1929ع ڌاري پرچي ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو هو. ان وقت ”هندو“ اخبار جو سڀاڌڪ پروفيسر گهنشيام جينانند هو.

سپاهيملاڻي:

نڪ "ناگڏيو". اصل اروڙونسي آهن. سنه 711ع ۾ عربن جي ڪاھ وقت اروڙ (الور) تعلقي روهڙي مان ڀڳا ۽ ٻيڙين جي رستي پنجاب ڏي ويا (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129، اروڙونسي). ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ هيءَ پنجاب ۾ ملتان جي شهر ۾ رهندا هئا، جتان سنڌ ۾ اول خدا آباد ۾ اچي رهيا. سنه 1759ع ۾ خداآباد جو شهر ڦٽو (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 72) ته هن نڪ وارا ٿڙي پڪڙي ويا. ڪي ساهتي پرڳڻي ڏي ويا، جتي مٺياڻي تعلقي نوشهري فيروز ۾ "مائيڊاساڻي" ۽ "موتياڻي" آهن، ۽ نڪ ساڳي "ناگڏيو" اٿن. منجهائن ڪي درياھ اُڪري سيوهڻ ڏي ويا، جتي "بٽاڻي" آڪهه وارا "ناگڏيو" نڪ جا آهن. مير فتح علي خان ٽالپر جي صاحبيءَ ۾ حيدرآباد جو شهر سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ٿيو، ته هيءَ سپاهيملاڻي ٻين ڪيترين عامل آڪهين اکن اڳ حيدرآباد ۾ آيا، جنهن ڪري شهر جي وچ ۾ جاءِ ملين. حيدرآباد ۾ ڪي ڇيلاڻي سندن ويجهو اچي رهيا، ته انهن سان نه رڳو ڀاڄيءَ وات هيٺ پر چلي سوتڪ وارن جي به وات هيٺ. (ڏسو "ڇيلاڻي")

ديوان سپاهيملاڻي جنهنجي نالي پٺيان هن آڪهه وارا سڏجن ٿا، سو ديوان ڪرمچند جو پٽ ۽ ديوان ڪليانداس جو پوٽو هو. هن وقت جيڪي سپاهيملاڻي آهن، تن مان گهڻا ديوان سپاهيملاڻي جي پٽ ديوان ننديرام جي نسل مان آهن. انهيءَ نسل وارن مان مکيه ماڻهو ۽ سڄو سنت سائين ڪيسورام هو، جو سائين دلپترام صوفيءَ سيوهڻ واري جو شش هو ۽ پوءِ سندس گاديءَ تي ويٺو هو. سائين ڪيسورام نفاڻي مورت هو ۽ سندس ٻائي به نمائي آهي. سائين ڪيسورام کان پوءِ سندس مربي پٽ سائين هريرام ۽ پوءِ ٻيو پٽ سائين آتمارام گاديءَ تي ويٺا ۽ اها گادي پشت پشت اچ تائين هلي اچي. هنن سنتن جي ڪري ڪٿان ڪٿان جا صوفي درويش سپاهيملاڻي گهڻيءَ ۾ هن ٽڪاڻي ۾ ايندا هئا.

هن گهڻيءَ مان جيڪي انهيءَ ٽڪاڻي وٽان لنگهندا هئا، سي به مٿو تيڪي، ٽڪاڻي جي ٻاهرينءَ پٽ تان هٿ ڀري منهن کي لائيندا هئا. هيءَ ٽڪاڻو ڪو رواجي ٻاون جي ٽڪاڻن جهڙو ڪونهي. سائين دلپترام بابت

چون ٿا ته ڏهاڙي سج لٿي کان پوءِ سيڌي پاڌي رکڻ جا ٿانءِ ۽ پاڻيءَ جا مٺ دلا اونڌا ڪرائي ڇڏيندو هو، چوندو هو، ته ”سيڻي جا ڀاڳ سيڻي سان“! سندس گادي نشين سائين ڪيسورام، سائين ھريرام ۽ آمارام به اهڙائي لاطمع هوندا هئا. سائين ھريرام منهنجو ماسر هو تنهن ڪري ننڍڙي هوندي کان وٺي مان سندس ٽڪائي ۾ ويندو هوس. منهنجن اکين ڏني ڳالهه آهي ته ڪنهن مائيءَ جي من جي ڪا مراد پوري ٿي، ته سمجهائين ته هنن سنتن جي آسپس سان منهنجي مراد پني آهي، سو پنهنجي ڳچيءَ مان سوني پندرهن پتي يا يارهن پتي لاهي پيتا طور ڏنائين. ان وقت پاڻي مولچند عاج وارو ويٺو هو، جو پاڻ به هڪ سنت هو. سائين ھريرام اهو مائيءَ وارو زيور ڪيس ڏنو، ته هن اهو وڪڻي، انهن پيسن مان سيڌو سامان آندو جو غريب غريبن کي ڪارايائون. سائين ڪيسورام جي وقت کان وٺي هن ٽڪائي وارن جو دستور هوندو هو. ته ڏهاڙي ڍوڍا پڇاڙائي رکندا هئا. جيڪو ٽڪائي ۾ ايندو هو تنهن کي ڍوڍي ٽڪر ۽ رڌل سائي ڀاڄيءَ ذرو پرساد طور ڏيندا هئا. ڪتان ڪو اوچو طعام ايندو هو، ته اهو به ائين ورهائي ڏيندا هئا. ڏهاڙي سنجها جي مهل آرتي ٿيندي هئي ۽ پوءِ ڀڄن پاءُ ٿيندو هو، ته اهڙي موج مڃندي هئي جو هن ٽڪائي مان اٿڻ تي دل نه پيئي ٿيندي هئي. (ڏسو ”ڇتواڻي“). سائين ھريرام عمدو شاعر ۽ گويو هوندو هو. سندس رچيل ڪيتري وائي هت اکرين لکيل اڄ تائين ٽڪائي ۾ رکيل آهي.

ساڳي نسل مان گيان سروپ هو، جو پڻ هڪ سچو سنت هو، پر شراب پيئڻ جي عادت گهڻي هوندي هيس. ڪيترن پٺاڻن جو منجهس يقين هوندو هو، سي ڪيمخاب جا ڪوٽ، قنوايز جون سڻئون، ريشمي چولا ۽ اڇا پٽڪا، زريدار ڪلن سان پهڻڻ لاءِ ڏيندا هئس. سندن ويجهو سوٽ ديوان جڳتراءِ (پٽس مسٽر چانڊو مل) جي آڪهه وارا ۽ ديوان هرگنداس جي آڪهه وارا آهن. ديوان هرگنداس جا پٽ مسٽر شامداس ۽ مسٽر جيتنرام گذاري ويا آهن، باقي رڳو مسٽر گوبند رام حيات آهي جنهن تازو ملٽري انجنيئرنگ سروس مان رٽائر ڪيو آهي. سندن ٻيا ويجهو سوٽ ديوان رامچند، ديوان روپچند (گرهام ڪمپنيءَ وارو) ۽ ديوان تاراچند (ڪوپر ڪمپنيءَ وارو) گذاري ويا آهن. سندن پٽ ديوان گرداس هو جو ديوان هوٽچند جو پٽ هو.

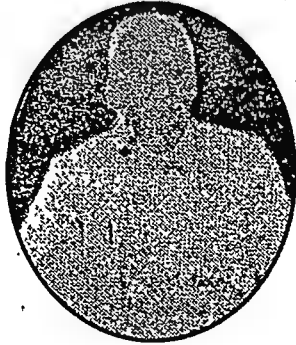

ديوان ھوڻچند منھنجي پتا جو نانو ھو. منھنجي پتا ڳالھ ڪئي ته ديوان ھوڻچند سنت ماڻھو ھوندو ھو، ھڪ لڱا چانديءَ جو تائت ڪنھن ڀاتوليءَ کي پوئڻ لاءِ ڏنائين، ۽ چيائينس ته منھنجو نوڪر ايندءِ تنھنکي اھو تائت ڏجانءِ ۽ اھو پوڻائي بہ ڏيئي ويندءِ. ديوان پوءِ پنھنجو نوڪر موڪليو، جنھن ڀاتوليءَ کي پوڻائي ڏيئي ڪانئس تائت ورتو. نوڪر گھر موٽي آيو ته ڏسي ته کيسي ۾ تائت آھي ئي ڪونہ! اتيئي پويان پير ڪري، تائت ڳولھڻ ويو، پر ڪونہ لڌس. ھو پوءِ مورڳو منھن ڪري ديوان ھوڻچند جي اڳيان اچي بيٺو. ديوان کي خاطري ھئي ته نوڪر ايماندار آھي، تنھن اھو تائت پاڻ نہ ڪيون آھي، پر کيسي مان ڪو ڪڍي ويو اٿن. نوڪر کي چيائين ته تو غفلت ڪري منھنجو نقصان ڪيو آھي، ھاڻ انھيءَ لاءِ توکي ڪھڙي سزا ڏيان؟ تائت جي قيمت تنھنجي پگھار مان ڪاٽڻ بہ واجب نہ ٿو سمجھان تنھنڪري توتي رڳو ھيءُ ڪم ٿو رکان ته رات جو جڏھن مان ماني گھائي پنھنجي بستري تي ليٽان تڏھن مونکي زور ڏج ۽ ”رام رام“ بہ پيو چئج. نوڪر ڏٺو، ته ديوان مونکي ٿوري ۾ ئي چٽايو تنھن گھڻي خوشيءَ سان اھا ڳالھ قبولي. رات جو ديوان ھوڻچند ماني ڪاٽڻ کانپوءِ پنھنجي بستري تي وڃي ليٽيو، ته نوڪر کيس زور ڏيڻ لڳو ۽ رام جو نام بہ اچارڻ لڳو. ڪجهہ وقت ائين ڪري پوءِ پڇيائين، ته ”ديوان، جاڳو پيا؟“ ديوان چيس ته ”ھاڻو“. نوڪر چيس ته ”سائين، مون کي جيڪڏھن چوندا ته مان سڄي رات اوھان کي زور ڏيندس، باقي ”رام رام“ ٿو چوان ته نند پيئي اچيم! ديوان مشڪي چيس ته ”رام جو نالو ڳنھڻ بہ توکي بوجو ٿي لڳو ٿو پائنئجي. چڱو وڃي سمھي پؤ.“

ديوان ھوڻچند جي آڪھ وارن جا پيا ويجھا سوٽ مسٽر پرمائد چٽو مل، مسٽر تلولم ٽيڪچند ۽ سندس ڀائر، مسٽر نيٿو مل پورٽ ٽرسٽ وارو، مسٽر نارائنداس، مسٽر ڏيپچند مسٽر لچيرام ۽ پيا آھن، جن جو ڏاڏو ديوان اوڏو داس ھو. ديوان اوڏو داس جو ڀاءُ ديوان ڪيمچند ھو، جنھنجا پٽ مسٽر چوئٿرام (گرھام ڪمپنيءَ وارو) مسٽر پيسو مل سالٽ ۽ ايڪسپائيز کاتي وارو، مسٽر ولايتراءِ (اسٽراس ڪمپنيءَ وارو) مسٽر جھمٽل (گرھام ڪمپنيءَ وارو) ھئا. ھنن ڀائرن مان مسٽر پيسو مل اڃا جوان ھو ۽ فقط (۶)

رين پگهار تي ھو، تہ پيٽ جي خرابيءَ ڪري آپريشن ڪرايائين ۽ سگھوئي پوءِ پرلوڪ ٻڌاريو.

مسٽر ولٽراءُ اڃا جوان ھو، تہ سندس گھر واري پٽ جڻي مري ويئي ۽ پٽس بہ گذاري ويو. پوءِ ٻيو گھر ڪونہ پرڻيو ۽

پنھنجي پيءُ مسٽر پيسو مل جي ٻارن کي. پنھنجو اولاد سمجھي پالڻ لڳو. پنھنجو اھو فرض توڙ تائين نباھيائين. مسٽر پيسو مل جو وڏو پٽ مسٽر خانچند ايم.اي امتحان پاس ڪيل آھي. ڪيترن ورھين کان بنارس ھندو يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر آھي. مسٽر پيسو مل جو ٻيو پٽ مسٽر نارائنداس ڪانگريس آھي ۽ وڪالت ڪندو آھي. مسٽر پيسو مل جي وڏي نياڻي مسٽر ڀاڳچند خوبچند ڪرپالائي بي.اي

مسٽر ولٽراءُ ڪيمچند

سان پرڻي. مسٽر پيسو مل جي ننڍي نياڻي ڪماري ڀاروتي ٻائي (ڪڪلا) سنہ 1908ع ۾ ڄائي ھئي. بي.اي پاس ڪيل آھي، ۽ ڪراچيءَ جي انڊين گرلس ھاءِ اسڪول ۾ ماسٽريائي آھي. بالڪن جي ٻاريءَ ۽ ٻين ڪن سنڌائن ۾ چڱو بھرو وٺندي آھي. سندس ھڪ مکيہ ڳالھ ھيءُ آھي تہ ”سنڌ جي ھڪ سؤ ورھين جي ڪھاڻي“ نالي ڪتاب لکيائين جنھن ۾ ڄاڻايو اٿس تہ گذريل ھڪ سؤ ورھين ۾ سنڌ جي پرڳڻي

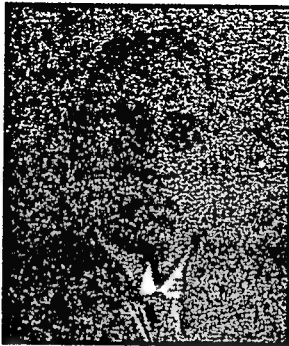
پنگتي، ترمي، ملڪي ۽ ٻين ڳالھين ۾ ڪيئن ۽ ڪيتري قدر ترقي ڪئي آھي. اھو سچو ئي ناول تاريخي ڳالھين تي ٻڌل آھي، ان ۾ ھندن جي جيوٽ جو نقشو نہایت عمديءَ طرح چٽيل آھي. سنڌ سرڪار جي برپا ڪيل سنڌي ادب (ساھت) لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ کي اھو ڪتاب ايتري قدر پسند پيو جو ڪماري ڀاروتيءَ کي انھيءَ ڪتاب لکڻ ڪري سچ سچ روپيا انعام طور ملڻ. سچي، سنڌ ۾

ڪماري ڀاروتي پيسومل

هي پهرين چوڪري آهي، جنهن کي بورڊ وٽان انعام مليو آهي. هن آڪھ وارن جا ٻيا سوٽ مسٽر پرماتند ڪندنمل پبلڪ پراسيڪيوٽر ۽ ٻيا آهن؛ جن جي پيڙهي ڏيوان ننديرام سپاهيل سان وڃي لڳي ٿي.

ڏيوان ننديرام سپاهيل جي نسل مان ٻي مکيه آڪھ ڏيوان ايسرداس مينارام جي آهي، جو سالت ۽ ايڪسائيز کاتي ۾ هو ۽ انٽيھن ورهين جي ڄمار ۾ سنه 1890ع ڌاري گذاري ويو. کيس چار پٽ هئا؛ تلسيداس، ڀاڳچند، جڳتراءُ ۽ ڪوڏو مل؛ جي چار ئي گذاري ويا آهن.

ڏيوان تلسيداس ايسرداس جو جنم 8.

جولاءِ 1874ع ۾ ٿيو. هو. مئٽريڪيوليشن امتحان پاس ڪري جون 1891ع ۾ هند سرڪار جي ملٽري انجنيئرنگ سروس ۾ گهڙيو، جتي چٽيه ورهيه ساندھ نوڪري ڪيائين. ڪيترا ورهيه ڪراچيءَ ۾ ڪمانڊنگ رائل انجنيئر جي آفيس ۾ هيڊ ڪلارڪ هو ۽ ڪئي ورهيه ساندھ ساڳي عهدي تي ڪوئيٽا ۾ به هو. چار سؤ کن رپيا پگهار هوس، ۽ ان وقت ايترو پگهار ڪن ٿورن عاملن کي ملندو هو. پنهنجو شان رکي هلندو هو، ۽ نوڪري

ڏيوان تلسيداس ايسرداس

به ايمان جي سلامتيءَ سان ڪندو هو. جرمنيءَ جي پهرينءَ جنگ پيري ملٽري کاتي وارن جو ڪم گهڻي قدر وڌيل هو، ته هيءُ گوڏو ٻڌي ڪم جو اُڪلاءُ ڪندو هو. گهڻي ويهڪ ڪيائين ته سنه 1916ع ۾ سنڌن جي سور اهڙو هلاڪ کيس جو خود ملٽري ڊاڪٽرن چيو، ته سرڪاري ڪم جي اُڪلاءُ لاءِ گهڻي ويهڪ ڪري پنهنجو بت جهوري وڌو اٿس. سور لاءِ جيڪي علاج ڪرڻا هئس سي ڪري بيٺو پر ڪوبه فائدو ڪونه ٿيس. هو پوءِ انگلينڊ ۾ پنهنجي علاج ڪرڻ لاءِ ويو. ڪجهه قدر پاڻ ڪيائين، ته وري نوڪريءَ تي چڙهيو. ساڳي ايمانداريءَ ۽ اورچائيءَ سان ڪم ڪي. جنبي ويو. سندس قابليت، ايمانداري ۽ جفاڪشيءَ ڪري سرڪار ”راءُ صاحب“ جو لقب ڏنس، پر گهڻي ڪم ڪرڻ ڪري بت ٻهي پيس جنهنڪري

سويلي پينشن وٺي پيس. پينشن بہ گھڻو وقت ڪونہ ماڻيائين. ۽ ۱ - جولاءِ 1926ع تي پرلوڪ پڌاريو. پنهنجي پنيان بہ پت ۽ چار نياڻيون ڇڏيائين. سندس بہ پت مسٽر ليڪراج ۽ مسٽر اڌا رام ڪراچيءَ جي ايم. جي شھائي ڪمپنيءَ ۾ ڀاتيوار ٿي رهيا. منجهائن مسٽر ليڪراج تازو گذاري ويو آهي.

ديوان تلسيداس جي چئن نياڻين مان وڏي شريمتي ديوي ٻائي پرنٽل آهي. سندس ٻي نياڻي ڪماري پوڄي ٻائي مئٽرڪ پاس ڪري، ڊاڪٽري پڙهي. پوءِ ”آپنڊي سائيتس“ جو آپريشن ڪرائڻو پيس ۽ پنهنجي پتا جي چالاڪي کان ئي هڪ ورهيه کن اڳي 1925ع ۾ پرلوڪ پڌاري.

ديوان تلسيداس جي ٽين نياڻي ڪماري

جيئي ٻائيءَ جو جنم 4. فيبروري 1906ع ۾ ٿيو هو. مئٽرڪ پاس ڪري ڪاليج ۾ ”ايڪس اسٽوڊنٽ“ ٿي رهي. ڪاليج ۾ پڙهندي پنڳتي ۽ ملڪي ڳالهين ۾ بهرو وٺندي هئي.

سنہ 1929ع ۾ پيڻ جيئي ٻائي ديا

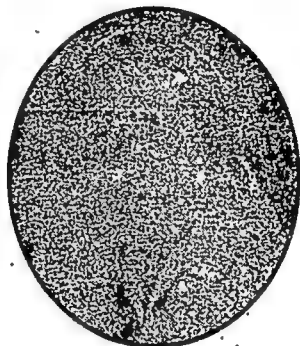
آشرم جي پرنسپال ٿي، پر ٻئي سال (1930ع) ۾ اهو عهدو ڇڏي ملڪي هلچل ۾ گھڙي. اهوئي وقت هو جو اسانجي هن پيڻ ۽ ٻين پيڻن ”يڪيٽنگ“، کاڌي پرچار

ڪماري جيئي سپاهيملائي

۽ ٻين ملڪي ڳالهين ۾ پليءَ پت بهرو وٺي پنهنجو جوهر ڏيکاريو، ۽ سڄي استري جاتيءَ جو مان مٿي ڪيائون، جن ڳالهين جو ذڪر هن ڪتاب جي باب پنجين ۾ پيڻ ڪماري سرلا جڳو مل نرسين اڳيئي ڪيو آهي. پيڻ جيئي ٻائي ڪجهه وقت گانڌي اسپتال جي سيڪريٽري هئي ۽ ميونسپل اسڪول بورڊ جو ميمبر ڪري چونڊيو هئائونس. اهائي پهرين ناري هئي جا سنہ 1934ع ۾ ميونسپل ڪارپوريشن جي ميمبر چونڊجي آئي.

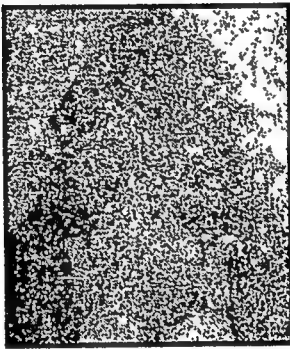
سنہ 1935ع ۾ تعليم جي سرشتي ۽ ٻين اهڙين ڳالهين جي اڀياس

ڪرڻ لاءِ يورپ ۾ ويئي. سنہ 1936ع ۾ سنڌ جو پرڳڻو بمبئيءَ کاتي کان ڇڄي ڌار ٿيو، تہ ٻئي سال (1937ع) ۾ پيڻ جيئي ٻائي سنڌ ليجسليٽو

اسيمبليءَ جي ميمبر ٿي. پنهنجي قابليت ڪري 1938ع ۾ اسيمبليءَ جي ڊپٽي اسپيڪر ٿي ۽ اهو عهدو اڄ تائين پيءُ ڪنهن به سنڌ جي ناريءَ ڪڙو ماڻهو آهي.

سنه 1932ع ۽ 1942ع ۾ ملڪي هلچل ۾ خوب طرح بهرو ورتائين ته ترنگ جو تيرت ڪرڻو پيس. جيل جون سختيون سنائين، ته به سندس اتساهه ڪين گهٽيو. پنهنجي جیوت دیس سڀوا بلي اڀڻ ڪري ڇڏي اٿس تنهنڪري اڄ تائين پنگتي ۽ ملڪي ڳالھين ۾ گهڻو بهرو وٺندي آهي. سنه 1944ع کان وٺي اڄ تائين پراونشل نرسز، مڊوائيفر ۽ هيلٿ وزيٽرس ڪائونسل جي پريزيڊنٽ آهي.

ديوان ڀاڳچند ايسرداس

ديوان تلسيداس جو پيءُ ڀاڳچند ايسرداس سنه 1878ع ۾ ڄائو هو. مئٽرڪ پاس ڪري ڪراچيءَ جي ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ۾ تعليم ورتائين. ڪاليج ۾ جيڪي سائنس گڏ پڙهندا هئا، تن مان هڪڙو سادو ٽي. ايل. واسواڻي هو. هنن ٻن جڻن ۽ ڪن ٻين شاگردن جي تحرڪ سان ڊي.جي. سنڌ ڪاليج مسلميني جاري ٿي، جنهنجا پهريان ٻه ايڊيٽر ديوان ڀاڳچند ۽ سادو واسواڻي مقرر ٿيا هئا. بي. اي. پاس ڪري ديوان ڀاڳچند پهريائين خيرپور رياست جي وزير قادر داد خان جو

پرائيوٽ سيڪريٽري ٿيو. سگهو ئي پوءِ ريوينيو ڪاتي ۾ گهڙيو. ڪيترا ورهيه مختيارڪار ٿي رهيو. پڇاڙيءَ جا چار پنج ورهيه ڊپٽي ڪليڪٽر هو. سنه 1932ع ۾ ٽنڊي آدم ۾ اوچتو رات جي وقت قضيو ٿيس.

ديوان ڀاڳچند جو پٽ ڪشنچند 1905ع ۾ ڄائو هو. بي. ايس. سي ۽ ايل. ايل. بي پاس ڪيل اٿس ۽ هن وقت ڪراچي ڪارپوريشن جيو ميونسپل پراسيڪيوٽر آهي.

سپاهي ملائين مان ڊاڪٽر نارائنداس درمداس جي آڪھ وارا چڱا. جڙھيل امن. مئٽر ليلا رام ولاتترا. سباحملائي ۽ ماسٽر نيراج سباحملائي.

حيدرآباد ۾ سنڌ جو ويناٽيل ڪوآپريٽو سوسائٽي برپا ڪئي هئي. جا اڄ تائين هلي اچي.

سنڌي پنجابي:

هيءَ اصل پنجاب کان آيا، سنڌ ۾ هميشه لاءِ رهي پيا، تنهنڪري ”سنڌي پنجابي“ سڏجڻ ۾ آيا. منجهائن گهڻا الهندي پنجاب جي ڌيري غازيخان جا ويٺل هئا. اورنگزيب بادشاهه جي وقت ۾ سندس مقرر ڪيل عملدار مسلمانن وٽان زڪوات ۽ غير مسلمانن وٽان جزيه جي ڊل اڳاڙيندا هئا. دسمن پاتشاهه سري گرو گوبند سنگهه صاحب جي آگيا پٽاندر سڪن انهيءَ ڊل ڏيڻ کان نابري واري، ته سائين سختيون ٿيون، جي ڪي ڏينهن سانڍه هليون. انهن سختين سبب پنجاب ۾ ڪيترن هنڌ ڀاڄڻ پيئي، ته هيءَ سنڌ ڏي آيا. ان وقت سنڌ جو لاڙ وارو ڀاڱو وڻج واپار ڪري مشهور هو، تنهن ڪري منجهائن گهڻا اوڏهين وڃي وڻج واپار ڪرڻ لڳا. هن وقت سنڌي پنجابي ڪراچي، ڪوٽڙي، حيدرآباد، تنڊي ڄام، تنڊي الهيار، ميرپورخاص، ساماري، ڊگريءَ، تنڊي آدم، نوابشاهه ۽ سڪرنڊ ۾ آهن، ۽ اٽڪل روءِ سندن ڇهه سؤ گهر آهن. اهي سڀ ساڳي هڪڙي خاندان جا نه آهن، تنهنڪري نڪون علحديون علحديون اٿن جهڙوڪ سڙا (ڏسو ”تولائي - 3“)، ڳيرا (ڏسو ”جڳتياڻي - 2“) مٽڪا پاسي وغيره منجهائن ڪيترا انگريزي پڙهي نوڪريون، وڪالت وغيره ڪرڻ لڳا. پهريون سنڌي مسٽر چوهڙ مل ڪندنمل پنجابي هو جو ساڌو نولراءِ شوقيرام، ديوان ڏيارام، چينمل ۽ ديوان ڪوڙمل چندن مل سان گڏجي بمبئيءَ ۾ مئٽرڪ امتحان ڏيڻ ويو هو، ۽ رڳو پاڻ پاس ٿيو هو. پهريون سنڌي به پاڻ هو، جنهن 1865ع ۾ بي.اي جو امتحان پاس ڪيو هو. هن خاندان مان ديوان بهادر مرليٽر جيرامداس پنجابي به ناميارو ٿي گذريو آهي. مسٽر چوهڙ مل وڪيل جو پٽ لالچند حيدرآباد ۾ مشهور فوجداري وڪيل هو ۽ سنڌ جو پبلڪ پراسيڪيوٽر ٿيو.

سپهتا:

سپهتن جو نالو بهريائين بهريائين ڇچ نامي ۾ نظر اچي ٿو، جنهن ڪري

چئبو، ته 711ع ۾ عربن جي ڪاھ کان اڳي جيڪي هندو سنڌ ۾ هئا، تن مان هڪڙا هيءَ هئا. هيءَ سنڌ جي نهايت جهوني خاندان وارا عربن جي ڪاھ وقت سنڌ مان ڀڳا، هن وقت جيڪي سهتا سنڌ ۾ آهن، تن جا وڏا ميرن جي صاحبيءَ ۾ مارواڙ کان آيا هئا، اءِ اصل رانور راجپوت آهن. مارواڙ ۾ زبردست سيلاب آيو، جنهن ڪري سهتن مان هڪڙا سنڌ ڏي آيا، ۽ ٻين ڪڇ ڀڄ طرف مانڊوي (مڌئي) جو شهر وڃي وسايو. مانڊوي ۽ سنڌ وارن سهتن جو پهريائين هڪٻئي سان رستو هو، پر پوءِ ٻنهي هندن تي سهتن جي پوشاڪ، ڪاٺ پيئڻ جي نموني ۽ ٻوليءَ ۾ وڏو ڦير آيو، ته اڳي جيڪو پاڻ ۾ رستو هون سو ٿئي وين ۽ ڏينهن پوءِ هڪٻئي کي ڌاريو ڪري سمجهڻ لڳا.

سنڌ ۾ سهتا پهريائين ساهتي پرڳڻي ۾ رهندا هئا. هن وقت ساهتيءَ ۾ سندن هڪڙو به گهر ڪونهي. گهڻا سهتا ڪراچيءَ، حيدرآباد، لاڙڪاڻي ۽ سکر ضلعن ۾ آهن. هالن پراڻن ۾ سهتن جو محلو ئي ڌار آهي. منجهانن کي نوڪرين ۾ آهن، ڪي ڊاڪٽري ڪندا آهن پر گهڻا اڪثر ڌنڌو ڌاري ڪندا آهن. ڪراچي جو مشهور وڪيل قيمتراءِ پوڄراج ساهتو هالن پراڻن جو ويٺل هو.

شوداساڻي:

نڪ ”ڪنگهر“ (ڪنگهار - راءِ ڪنگهار). حيدرآباد جي ٿڌاڻي (نھين جي پڙ وارا)، شوداساڻي ۽ منسڪاڻي پاڻ ۾ سڳا سوٽ آهن. سندن وڏا ٿڌو مل، شوداس، ڏيونداس ۽ منسڪداس پاڻ ۾ ڀائر هئا ۽ ملتان کان سنڌ ۾ اچي، حيدرآباد جي هاڻوڪي گوسائين واري گهٽيءَ جي مڙهيءَ وٽ جايون جوڙائي رهيا هئا. سندن تاريخي احوال اڳي ئي ڀاڱي پهرين جي صفحي 175 کان 178 تائين ٿڌاڻين (2) جي ذڪر ڪندي ڏنو ويو آهي. گوسائين واري گهٽيءَ ۾ ٿڌاڻين کي جاءِ ڪانه ملي سي نهين جي پڙ ۾ وڃي ويٺا ۽ شوداساڻي گهٽي اڄ تائين گوسائين واري گهٽيءَ ۾ آهي. منسڪاڻي ڪاٺن ٿورو ڀيرو ويٺا آهن. شوداساڻين جي وڏي ڏاڏي ديوان شوداس کي چار پٽ ڪاليداس، نائون مل، هوتچند ۽ تنڪرداس هئا. انهن مان ديوان ڪاليداس جي اولاد

مان ديوان بيلارام ۽ ديوان بيلارام جي آڪھ وارا مکيه آهن. ديوان بيلارام جي نسل مان ديوان رامچند ٿيڪچند ۽ ديوان هاسو مل آهن. ٻئي آءِ. سي. ايس آهن. ديوان بيلارام پاڻ ناميارو جج هو. سندس پٽ ديوان رويچند، ديوان نارو مل (زميندار) ۽ ديوان جهمت مل (زميندار) آهن. ديوان رويچند پهريون ئي سنڌي آهي جنهن ائڊيشنل جڊيشنل ڪمشنر جو عهدو ماڻيو. علمي، پنڌي ۽ پنڌي ڪمن ۾ به گهڻو ئي بهرو پئي ورتو اٿس. سندس فرزند مسٽر هيراند آءِ. سي. ايس آهي. هن خاندان مان ڪي ٻيا به چڱو چڙها، جهڙوڪ ڊاڪٽر پرسرام بولچند سول سرجن.

ديوان شوداس جي ڀاءُ ديوان ڏيوڻ داس جي اولاد مان ديوان چوٿرام دفتردار جي آڪھ وارا آهن، جن مان پروفيسر گهنشيام جيئانند سنڌ ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر ۽ پڪو ڪانگريس آهي ۽ پنهنجي جيتو ديش شيوا بلي اريڊ ڪري ڇڏي اٿس. اهي سچ پچ ”ڏيون ملائي“ آهن، پر پاڻ کي ”شوداسائي“ ڪوٺائيندا آهن.

شهاڻي:

نڪ ”بنيجا“. مغل بادشاهه اورنگزيب جي وقت ۾ پنجاب کان سنڌ ۾ آيا هئا. اصل جنهن هنڌ رهندا هئا تنهن هنڌ سندن پٽو سڏائين ٿو پيو هوندو هو ۽ رهگذرن کي ماني ٿڪي ڪارائي خوش ڪري ڪيندا هئا، تنهن ڪري سندن پويان ”بنيجا“ يعني پٺي وارن جو اولاد سڏجڻ ۾ آيا. هن وقت شهاڻي لاڙڪاڻي، نارو شاهه ۽ حيدرآباد ۾ آهن.

عام طرح هر ڪنهن آڪھ وارا پاڻ کي پنهنجي ڪنهن وڏي ڏاڏي جي نالي پٺيان سڏائيندا آهن؛ پر شهاڻين جي حالت ۾ ائين نه آهي. ميرن جي صاحبيءَ ۾ چانڊڪا پرڳڻي (لاڙڪاڻي) جو گورنر شاهه بهارو هو، جنهن جي درگاهه اڄ تائين لاڙڪاڻي جي شهر ۾ ڪيراج فقير جي باغ کان ٿورو ئي پريرو، گهاٽو واھ جي ڪپ جي ويجهو آهي. انهيءَ حاڪم وٽ ڪيترا هندو ننڍن توڙي وڏن عهدن تي هئا، ۽ سڀني هندن تي پنهنجو هٿ رکيو هئائين. ته سندس شڪرگذاري ظاهر ڪرڻ لاءِ هو پاڻ کي سندس نالي پٺيان ”شهاڻي“ سڏائڻ لڳا. مطلب ته ”شاهه“ لفظ مان ”شهاڻي“. شهاڻي ”نالو

ٺاهيو اٿن. چانڊڪا پرڳڻي (لاڙڪاڻي) جي هنن ڪامورن اهو نمونو اختيار ڪيو، ته شاھ بهاري ۽ سندس عملي جا جيڪي مودي هئا، سي به پاڻ کي ”شهائي“ سڏائڻ لڳا. ائين جاڻايائون ته اسين به شاھ بهاري جو اولاد آهيون، جو هو اسان کي پنهنجن ٻچن جهڙو ڪري سمجهي ٿو. انهن مودين مان ڪن جو اولاد هن وقت نارو شاھ ۾ آهي.

شاھ بهاري وٽ جيڪي هندو نوڪريءَ ۾ هئا، سي سڀ جدا جدا آڪهين جا هئا، پر سڀئي پاڻ کي ”شهائي“ سڏائڻ لڳا ته سڀئي ڇن ته هڪڙي خاندان جا ٿي پيا، وٽر سندن مودي به پاڻ کي ”شهائي“ سڏائڻ لڳا، ته هن وقت سمجهڻ ٿي ڏکيو ٿي پيو آهي، ته اهي اصل ڪهڙين ڪهڙين آڪهين جا هئا. نڪن جا نالا به ضرور ٻيا ٻيا هوندين؛ پر هتي رڳو انهن شهائين جو ذڪر ڪجي ٿو جن جي نڪ بنيجا آهي. لاڙڪاڻي ۽ شڪارپور جي هڪ آڪهه وارا پاڻ کي سڏائيندا ٿي ”بنيجا“ آهن، ۽ نه ”شهائي“. انهن بنيجا نڪ وارن مان ڪي قنڌار ۾ وڻج واپار ڪندا هئا، ۽ پوءِ شڪارپور ۾ اچي رهيا. جنهن ڪري اهي اڄ تائين ”قنڌاري بنيجا“ سڏجن ٿا.

حيدرآباد ۾ جيڪي شهائي آهن، تن کي آسانيءَ سان ٻن دفعا ۾ ورهائي سگهجي ٿو. ۽ ان لاءِ هڪ تاريخي سبب آهي. سنه 1793ع ۾ سنڌ جي ميرن حڪومت جو ورهاڱو ڪيو هو (ڏسو ڀاڱو پهريون صفحو 75). انهيءَ ورهاڱي وقت جيڪي هندو لاڙڪاڻي ۾ ديواني ۽ ٻين عهدن تي هئا، تن مان ڪي اتي ئي پنهنجن عهدن تي قائم رهيا ۽ ڪن حيدرآباد جي ميرن وٽ وڃي نوڪري ڪئي ۽ هميشه لاءِ حيدرآباد ۾ رهيا. تنهن ڪري هڪڙا لاڙڪاڻي وارا شهائي ۽ ٻيا حيدرآباد وارا شهائي سڏجن ٿا. ٻنهي هنڌن جي سڀني شهائين جو هڪٻئي سان جگري ناتو ڪونهي؛ باقي پرنسپال صاحب سنگهه چندا سنگهه شهائي جي آڪهه وارا لاڙڪاڻي جي ڪن شهائين جا ڏورانهان سوٽ آهن..

لاڙڪاڻي ۾ پڇائون ڪندي پتو پيو، ته لاڙڪاڻي وارن شهائين مان هڪڙو ديوان انوپراءِ هو جنهن جو پٽ ديوان ليڪراج لاڙڪاڻي جو مڪي هو. سندس وقت ۾ سر چارلس نيپيئر لاڙڪاڻي گهمڻ جي بهاني آيو هو. ۽ حالتون ڄاڻي ويو هو. ديوان ليڪراج جو پٽ ديوان حشمتراءِ هو، جنهن جي

فرزند ديوان پرتابراء جو پوٽو مسٽر ھربخشاھ ھوٽچند بي.اي. لاڙڪاڻي ۾ وڪالت ڪندو آھي. ديوان حشمتراء جي ٻئي فرزند ديوان لڌارام جو پٽ مسٽر روچيرام رٽائرڊ ھيڊ ماسٽر آھي ۽ انجو پٽ مسٽر. آوتراء روچيرام شھائي ڪراچيءَ جي پبلڪ ورڪس ڊپارٽمينٽ ۾ ھيڊ ڪلارڪ آھي. انھن لاڙڪاڻي وارن شھائين جي وڏي ڏاڏي ديوان انوپراء جو ڀاءُ پرنسپال شھائيءَ جو ڏاڏو ھو جو حيدرآباد ۾ اچي رھيو ھو. ديوان انوپراء جي نسل وارن شھائين کانسواءِ لاڙڪاڻي جي شھر ۾ ٻيا بہ شھائي آھن، جي گھاڙ واھ طرف رھن ٿا. اھي ديوان انوپراء جي نسل مان نہ آھن، جنھن ڪري چئبو تہ خود لاڙڪاڻي جو شھر ۾ جيڪي شھائي آھن، سي ھڪ ٻئي جا ويجهو سؤٽ ڪينھن، جيتوڻيڪ آڪھ جو نالو ساڳيو شھائي اٿن.

حيدرآباد ۾ جيڪي شھائي آھن، سي حيدرآباد ۾ تڏھن آيا جڏھن قلعي کان وٺي گوسائين واري گھٽيءَ تائين شھر اڳيئي وسني ويو ھو. ھوءَ پوءِ گھاٽ واري گھٽيءَ ۽ پراڻي ٽپال وارو پاسو وسائي ويٺا ۽ ڪي ڪيائتي تنديءَ ۽ اميرشاهي گھٽيءَ ۾ وڃي رھيا. پوءِ سوڙھ سبب شھائين مان ڪي ڪاھيءَ واري رستي ڏي بہ جايون جوڙي ويٺا (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 211). ويجهڙائيءَ ۾ ڪي ھيرا آباد ۾ تہ ڪي ڪراچيءَ ۾ پنھنجا بنگلا جوڙائي ويٺا آھن. ائين ھن آڪھ وارا تڙيل پڪڙيل آھن، تہ بہ اصل نسل ساڳيو ئي اٿن، رڳو پرنسپال شھائي، ديوان گلابسنگھ بجاسنگھ ۽ سندن ٻين سؤٽن جو ناتو لاڙڪاڻي جي ديوان انوپوراءِ وارن سان آھي. سندن گھر اصل اڪٽرائي گھٽيءَ ڏي ھٿا.

حيدرآباد جي شھائين جو جيڪو شجرو موجود آھي، تنھن موجب راجرشي ديوان ڏيارام گدومل، ديوان گورمڪ سنگھ پارومل، مسٽر صاحب سنگھ بولسنگھ، ڊاڪٽر آوت شھائي، گھاٽ واري گھٽيءَ ۽ ڪيائتي تندي وغيره وارا شھائي تن سڀني جو وڏو ڏاڏو ديوان سلامتراء ھو، جنھن جي پٽن ديوان نرملداس، ديوان ٿانور داس ۽ ديوان حڪومتراء جو اھي سڀ اولاد آھن.

راجرشي ديوان ڏيارام گدو مل (1857-1929ع) جو جيون چرتر روفيسر شھوارام ٿبروائيءَ اڳيئي لکيو آھي. ھتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو تہ

ڪراچيءَ جو ڊي. جي سنڌ ڪاليج سنڌ جي ڪيترن تعليم يافته ھندن جي ڪوشش سان سنہ 1887ع ۾ کليو ھو، تہ بہ چئبو تہ ديوان ديارام جيڪڏھن ٻين کان وڌيڪ پاڻ نہ پتوڙي ھا، تہ سنڌ ۾ ڪاليج سڌرو نہ کلي ھا. (ڏسو صفحو 61). سادو ھيرانند کي حيدرآباد ۾ يونين ائڪڊمي (ھاڻ اين. ايڇ. ائڪڊمي) کولڻ ۾ بہ وڏي واھڙ پاڻ ڪئي ھئائين. پنھنجي پتا جي نالي گڊومل سنسڪرت پائشالا ڪولياڻين. جا اڄ تائين ھلي اچي. سنڌ ھندو پراوڊنٽ فنڊ جو حيدرآباد ۾ بنياد پاڻ وڌائين. ائين ڪيترن علمي، ذھني ۽ ڀنگتي ڪمن پٺيان نہ رڳو پاڻ پتوڙيائين، پر پئسو بہ جام خرچيائين. پنھنجي مائيا اڃا وڌيڪ سڦلي ڪرڻ لاءِ ديوان مينارام ڌرمادا ترست ٻريا ڪيائين، جنھن مان گھڻيئڻي خير جا ڪم ٿين ٿا. انھيءَ ترست وارن ھڪ لک رپيہ ڏيئي حيدرآباد ۾ ڪاليج ڪولايو جو ديوان صاحب جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. سنڌي، پارسي ۽ سنسڪرت ۾ ڪيتريقدر قابل ھو، تنھن ڳالھ جي ساک سندس رچيل پستڪن جھڙوڪ: جپ صاحب، ٽيڪا سان، شرميد ڀاڳوت گيتا جو سنڌي ترجمو، يوگ درشن، من جا چھنڪ وغيره مان پوي ٿو. مطلب تہ سنڌ سان گھڻيئڻي پال ڀلايائين. سندس سپر مسٽر ڪيولرام سندس نالو چڱيءَ ريت قائم ڪندو اچي.

راجرشي ديوان ڌيارام گڊومل جي ويجهن سؤٽن مان مونکي پنھنجي سر ديوان گورمڪ سنگھ پارومل ڪڏھن بہ وسرڻ جو نہ آھي. منھنجو پتا ۽ ديوان خوبچند تنديرام آڏواڻي، حيدرآباد جي خدا آبادي عامل پنچائت جو مڪي (ديوان نولراءِ ۽ سادو ھيرانند جو ڪاڪو). پيشن وٺڻ کانپوءِ اڪثر کاتين جا ٽيڪا ڪٽندا ھئا (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 82 ۽ 83). ھڪ لڱا منھنجي پتا ڪنھن واھ جي کاٽيءَ جو ٿيندڙ ٿي پريو، تہ ديوان گورمڪ سنگھ چيس تہ انھيءَ جي ٻڌڻ فلاڻي واھ جي کاٽيءَ جو ٺيڪو ڪٿو تہ اھو چڱو ٿيندو. منھنجي پتا چيس تہ اھا اوھان جي صلاح پوري آھي، پر انھيءَ واھ جي کاٽيءَ ٻلي پئسو گھڻو سيڙاڻو پوندو. ديوان خوبچند ۽ مون وٽ جيترو پئسو آھي تنھن کان اٺ ڏھ هزار رپيا وڌيڪ اسان وٽ ھجن تہ پوءِ اھو مقاطعو ڪٿي سگھون. ديوان گورمڪ سنگھ چيو تہ ديوان خوبچند ۽ نوھان جھڙن مڙسن کي جيترو بہ پئسو ڪپي ٿيترو مان ڏيان. منھنجي پت

ڪانئس نو هزار رپيا هٿ آڌارا ورتا. پئسن جي رسيد لکي ٿي ڏنائينس، ته ديوان گورمڪ سنگهه رسيد وٺڻ کان انڪار ڪيو. ڇي توهان جهڙا مڙس جيڪڏهن منهنجا پئسا الي ويا، ته چئبو ته ڪلجڳ آيو! ساڻس وياڄ ٿي بوليائين ته اهو به وٺڻ ڪين قبوليائين. ڇي منهنجا پئسا جيڪڏهن ٿوري وقت لاءِ اوهان ڪم آندا ته اها ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي. ڪير جيڪر ايترا پئسا بنا رسيد ۽ بنا وياڄ ڏئي؟ اهي اڳين ماڻهن جا جگر هئا، ۽ ماڻهو ماڻهو به پرڪي سگهيا ٿي. خيرن سان مقاطعو پورو ٿيو ۽ ان مان لاڀ به چڱو ٿي ٿيو.

ڪاڪي خويچند ۽ منهنجي پتا چيو ته جنهن نيڪ مرد هيترا پئسا بنا رسيد ۽ بنا وياڄ ڏنا آهن، تنهنڪي رواجي وياڄ کان ڪيترو به وڌيڪ ڏبو، ته به چئبو ته اسان سندس پورو قدر ڪونه ڪيو، تنهنڪري ائين سمجهڻ گهرجي ته هو اسان سان ڀاڻيوار هو، ۽ اها رقم ڄڻ ته ڀاڻيواريءَ سبب سيڙائي هوائين. پوءِ ٽن هزارن بدران ٻارهن تيرهن هزار ڏنائونس. سندن نسبت، سچائي ۽ قدرشناسي ساراهڻ جوڳي آهي، ته به چئبو ته وڏي شاباس ديوان گورمڪ سنگهه کي آهي جنهن دل ٻڌي ايڏي رقم ڪڍي ڏني هئي.

ديوان گورمڪ سنگهه جون بنيون ڳوٺ قاضي احمد تعلقي سڪرنڊ ۾ هونديون هيون ۽ انهنجي سڀيال ۾ پٽس مسٽر ٽيڪچند چڱي مدد ڪندو هوس. ديوان گورمڪ سبڱ جو ٻيو پٽ مسٽر مويرام ڪراچيءَ ۾ هڪ وڏو واپاري آهي. ڪراچيءَ جي نامياري ”ايم. جي شاهي ڪمپني“ سندس نالي پٺيان سڏجي ٿي.

ديوان گورمڪ سنگهه جا ڀائر به چڙهيل آهن. سندس ڀائرن مان راءِ صاحب ديوان ايسرداس ۾ ديس شيوا جو انگ جهجهو آهي، ۽ ٻيءَ طرح به نهايت لائق انسان آهي. سنڌ ۾ لڏ پلاڻ ٿيڻ سبب هن آڪهه مان رڳو مسٽر صاحب سنگهه جو بلاڪ ملي سگهيو آهي.

مسٽر صاحب سنگهه بول سنگهه شاهائيءَ جو جنم 26 ڊسمبر 1884ع جي ٿيو هو. اڃا ننڍڙو هو؛ ته سندس مائتا چالاڻو ڪيو، جنهن ڪري سندس پالڻ پوشت سندس نانائڻي گهر، ديوان، نٿرام صورت

مسٽر صاحب سنگهه بول سنگهه

سنگھ ڀاونائيءَ جي گھر ۾ ٿيو هو. حيدرآباد جي اين. ايڇ. ائڪڊمي ۾ وڌيا پرائي سرڪاري نوڪريءَ ۾ سينٽرل اسٽامپ آفيس ۾ گھڙيو ۽ پينشن به اتان ورتائين. سنه 1937ع ۾ ”اسٽامپ ائنڊ پروسيجر“ نالي قاعدي جو ڪتاب انگريزيءَ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيائين جو سڄي هندستان ۾ چڱيءَ ريت واپرجي رهيو آهي. سر والتر اسڪاٽ جي ناول ”انوهو“ جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪيائين ۽ انهي ڪتاب جو نالو ”سيل پريڪشا“ آهي. سنڌيءَ ۾ ڪي بيت به رچيا اٿس، جن مان راجا پرتريءَ بابت بيت اخبارن ۾ ڇپجي پڌرا ٿيا هئا. پينشن وٺڻ کانپوءِ ٽي ورهيه محنت ڪري گرو گرنٽ صاحب جون به ڪاپيون عربي سنڌيءَ اکرن ۾ اهڃن لفظن جي معنائن سان لکيون اٿس. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ڇت جو لاڙو ڌرم پاسي اٿس. ڪلمڪ به آهي، پر سپاهه نهايت سٺل اٿس. سندس هڪ مزيدار ڳالهه هيءَ آهي ته سنه 1918ع ۾ ”سنڌ واسي“ اخبار ۾ لکيائون ته مسٽر صاحب سنگھ گذاري ويو! انهيءَ تي راءِ صاحب ديوان ايسرداس پارومل وٽ ڪيترا اعزازپسيءَ جا خط آيا هئا، جي مسٽر صاحب سنگھ پاڻ پڙهيا هئا!

هنن شهاڻين جا ڏورانهان سوٽ ديوان ٿڌي مل جي آڪهه وارا آهن. ديوان ٿڌو مل صاحب لوڪن کي سنڌي ۽ ٻيون ڏيهي ٻوليون سيکاريندو هو، ته سندس پٽن ديوان اندرام ۽ مسٽر ڌيارام به اهو ڌنڌو اختيار ڪيو ۽ انهيءَ مان چڱو ئي ڪمايائون. پنهنجي پريس کولي ايڊيوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني برپا ڪيائون ۽ اسڪولن ۽ ڪاليجن جا ڪتاب ڇاپڻ لڳا، جن جو ڪاپو سڄي بمبئي کاتي ۾ ٿئي ٿو. مسٽر ڪشنچند پن جو واپار به ڪرڻ لڳو. ائين سڀ پاڻ ۾ يڪمشت ٿي ڪم ڪرڻ لڳا ته پنهنجو گھر چڱيءَ ريت ڇاڙهي ڇڏيائون. مسٽر جوت سنگھ انجنيئرنگ ڪاليج ۾ پروفيسر آهي ته به ڪتابن تيار ڪرائڻ ۽ ڇاپائڻ ۾ ٻين ڀائرن کي چڱي مدد ڪري رهيو آهي. ديوان اندرام گھڻين ٻولين جو ڄاڻو آهي. سندس جوڙيل سنڌي - انگريزي، انگريزي - سنڌي، ۽ پارسي - انگريزي ڊڪشنريون مشهور آهن.

ديوان صاحب سنگھ چندا سنگھ شهاڻي ۽ سندس ويجهن سوٽن جن حيدرآباد ۾ اڪترائي گهٽيءَ وارو پاسو وسايو، تن بابت اڳيئي چيو ويو آهي، ته سندن نسل لاڙڪاڻي جي ديوان انوپراءِ جي آڪهه سان وڃي ٿو.

لڳي. ديوان صاحب سنگهه جو پتا ديوان چندا سنگهه ڪانسنگهه حيدرآباد جي اوائلي آنرري مئجسٽريٽن مان هو. پنهنجي اوطاق ۾ ڪت تي ويهي مقدا هلائيندو هو. سندس پٽ ديوان صاحب سنگهه پنهنجو مٽ پاڻ هو. راجرشي ديوان ڏيارام گدو مل وانگر بمبئيءَ جي سفر جون سختيون سهي (ڏسو صفحو 57 کان 59) ايلفنسٽن ڪاليج ۾ وڃي پڙهيو ۽ ايم. اي جي ڊگري حاصل ڪيائين. ڪراچيءَ جي ڊي. جي سنڌ ڪاليج ۾ اڳي رڳو يورپي پرنسپال مقرر ڪندا هئا. هيءَ پهريون ئي سنڌي هو جو سنڌ ڪاليج جو پرنسپال مقرر ٿيو. جهڙو هو قابل تهڙو ئي هو ڏيا ۽ حشمت وارو، ۽ شخصيت به شهائي هيس. راج رشي ديوان ڏيارام گدو مل سنڌ سان گهڻي پال پلايا، ته هن شير مڙس به سنڌ سان وڏا ئي وڙ ڪيا. اهو مڙس هو جنهن نه رڳو سنڌ ڪاليج کي اوج تي آندو پر انجنيئرنگ ڪاليج، ”لا“ ڪاليج به برپا ڪرايائين. زرعي ڪاليج ۽ ڪمرشل ڪاليج کولڻ ۽ سنڌ ۾ يونيورسٽي برپا ڪرڻ جا روزمره سڀنا پيو لهندو هو. ڪنهن وقت دل ۾ آيس ته چوڪريون به اعليٰ تعليم وٺن. اهڙي مثال وجهڻ لاءِ اول پنهنجي وڏي نياڻي ڪاليج ۾ داخل ڪرايائين، جنهن بي. اي پاس ڪئي. پوءِ سندس ٻيون نياڻيون به ڪاليج ۾ پڙهڻ لڳيون، ته ٻين چوڪرين ۾ پاڻ مرادو رشڪ جاڳي. چوڪرين جي ماڻهن کي خاطري هئي، ته پرنسپال شهائيءَ جهڙو نه مڙس، جو ڪاليج جو انتظام تمام چڱيءَ ريت رکي ويٺو آهي سو اسانجن نياڻين جي هر طرح سار سنڀار لهندو، تنهن ڪري نرسنسي پنهنجون نياڻيون ڪاليج ۾ موڪلڻ لڳا. ائين زناني تعليم زور ورتو جنهن لاءِ جس پرنسپال شهائيءَ لهي. پاڻ انگريزيءَ جو پروفيسر هو، ته به سنڌي ٻوليءَ لاءِ چاهه هوس. ”چنڊول“ ۽ ”وهيو“ پڪيءَ بابت چيڊي سنڌيءَ ۾ نهايت عمداً ليکڻ لکيائين ۽ پوءِ ”بلو ڪوڪر“ ۽ ”تارن جو اڀياس“ لکيائين. اڳي سنڌي رڳو مئٽرڪ تائين پاڙهن ۾ ايندي هئي ۽ ڪيترا گهڻا مئٽرڪ جي سنڌيءَ جو محتحن پاڻ مقرر ٿيو هو. سندس ڪوشش سان ڪاليج ۾ سنڌيءَ کي پير پائڻ مليو ۽ بي. اي وارن کي سنڌي سيکارڻ لاءِ نومبر 1924ع ۾ مون کي پاڻ مقرر ڪرايو هئائين. بمبئيءَ يونيورسٽيءَ جي سينيٽ جو ميمبر ۽ سنڌيءَ جي بورڊ آف اسٽڊيز جو ڪيترا ورهيه چيئرمين هو. ڦڙت ۽ محنتي ڪمزوري هو ۽ ٽينس راند جو گهڻو ڪوڏيو هو. پنهنجن ٻين جي به گهڻي

سنيال ڪندو هو. سنه 1927ع ۾ سن ورهين جي ڄمار ۾ ڪاليج مان رٽائر ڪيائين. پڇاڙيءَ ۾ پير ۾ ”گئنگرين“ ٿيس جنهن سبب ڪلفٽن واري بنگلي ۾ ديهانت ٿيس. سندس مربي فرزند ديوان پرتاب سنگهه ڪراچيءَ ۾ ناميارو وڪيل آهي ۽ پنهنجي پتا وانگر انگريزيءَ ۾ نهايت فاضل آهي. پرنسپال شهاڙيءَ جي ويجهن سؤٽن مان ديوان گلاب سنگهه حيدرآباد جي آريه سماج جي اوائلي ميمبرن مان هو. سماج کي چڱو زور وٺايو هئائين.

شيوڪراماڻي:

نڪ سرويا، هيءُ تنڊي آدم ۾ رهندڙ وڏا زميندار ۽ واپاري آهن. سيٺ شيوڪرام جنهن جي نالي پٺيان هن آڪهه وارا سڏجن ٿا، سو تنڊي آدم جو مکي هو. کانئس پوءِ سندس پٽ سيٺ عالمچند مکي ٿيو. سيٺ عالمچند جو پٽ سيٺ ڪندو مل ڀڳت ماڻهو هو تنهن مڪيڻ نه قبولي. سيٺ ڪندي مل عالمچند جون ڪوٺيون تنڊي آدم ۽ ڪراچيءَ ۾ هوندون هيون. ڪجهه ٿاڻن جي انجن تنڊي آدم ۾ هوندي هيس، جنهن جو ڪم سندس پٽ سنيٽ آسنداس ۽ سيٺ راڌاڪرشنڊاس سنڀاليندا هئا. سيٺ آسنداس پنگتي ڳالهين ۾ بهرو وٺندو هو. سڀني راڌا ڪرشن داس پندرهن ورهيه تنڊي آدم ميونسپالٽيءَ جو چيئرمين ۽ ٽي ورهيه پريزيڊنٽ هو. ڪليڪٽر ۽ ڪمشنر جو درباري به هو. سنيٽ راڌاڪشن تنڊي آدم ائڪڊميءَ جو مئنيجر ۽ ميونسپل ڪائونسل ۽ اسڪول بورڊ جو چيئرمين آهي.

عيدنائِي:

هن آڪهه وارن جا وڏا پنجاب کان سنڌ ۾ آيل هئا. ديوان عيدن مل جنهن جي نالي پٺيان هيءُ سڏجن ٿا، تنهن کي ٽي پٽ ڦيا سنگهه، ڌيارام ۽ گربو مل هئا. انهن جي نسل مان مسٽر جڳتراءُ وڪيل ولد ديوان نيٿو مختيارڪار، ديوان منگهول ايسرداس رنگون وارو، ڊاڪٽر آسودو مل باگمل ۽ ٻيا مکيه آهن. راءِ صاحب بولچند ڪيمچند جي آڪهه وارا اٽڪل هڪ سؤ ورهين کان آڏواڻي گهٽيءَ جي منشاڻين جي وڙهي ۾ رهندا اچن، تنهن ڪري پاڻ کي ”آڏواڻي“ ڪوٺائين ٿا. پر سچ پچ ته عيدنائِي آهن.

غريبڊاساڻي:

نڪ "سيڏاڻ" (سري دان). هيءُ اصل رانوڙ راجپوت آهن ۽ سنڌ ۾ "سهتا" سنڌجن ٿا ۽ هن وقت هالن پراڻن ۾ سهتن جي محلي ۾ رهن ٿا. (ڏسو "ڌيرملاڻي"). سندن وڏو ڏاڏو غريب داس اصل راجپوتانا کان سنڌ ۾ آيو هو. سندن پويان پوءِ پڙهي پيا ۽ سرڪاري نوڪرين ۾ گهڙيا. منجهائن ڪي مختيارڪار ٿيا جهڙوڪ: ديوان چانڊو مل، ديوان خانچند ۽ ديوان سنگترا صاحب راءِ.

ڪاريا:

هن نڪ وارن جون آڪهيون ڪراچي، هالن پراڻن ۽ ڳوٺ عالم خان مري ضلعي حيدرآباد ۾ آهن. اٽڪل ٽي سؤ ورهيه ٿيا، ته هالن پراڻن جي ڪاريا نڪ وارن جو وڏو ڏاڏو سيٺ ٿانورداس پنجاب کان آيو ۽ هالن پراڻن ۾ اچي رهيو. کيس هڪڙو پٽ سيٺ ڪوٽو مل هو، جنهنجي پوٽي سيٺ ڪيمچند وسٽمل جو اولاد پان ڪي "ڪيماڻي" سڏائيندو آهي. سيٺ ڪيمچند هالن پراڻن ۾ دڪاندار هو ۽ هالن وارن مخدومن جو توڙو پڙيندو هو. پنهنجي محنت سان پاڻڪي چڱو آسودو ڪيائين. پارسيءَ جو چڱو ڄاڻو هوندو هو ۽ گروه جي ڪيتري پاڻي ڪٺ هوندي هيس. هو تعلقي لوڪلبورڊ جو ڪجهه وقت ميمبر هو.

پڇاڙيءَ تائين ڪليڪٽر جو درباري هو.

وڪرمي سنبت 1987 ۾ پنجاسيءَ ورهين

جي ڄمار ۾ چالاڻو ڪيائين.

سيٺ ڪيمچند کي چار پٽ

ٿيئونمل، پهلاجراءِ، پرمانند ۽ تلهرام

ڄاوا. سيٺ پهلاجراءِ هالن پراڻن ۾

وڪرمي سنبت 1931 ۾ ڄائو هو.

پارسيءَ ۽ سنڌيءَ جو ڄاڻو هو. زميندار

هو ۽ ٻيا نامون هوس ڪليڪٽر

سيٺ ڪيمچند وسٽمل

ڪمشنر جو درباري ٿيو. هالا تعلقي بورڊ ۽ ٻين ڪن تعلقي بورڊن جو اٽڪل ويهه ورهيه ميمبر هو. هالا تعلقي لوڪلبورڊ جو وائيس پريزيڊنٽ به هو ۽ پنج ورهيه هالن ۾ سيڪنڊ ڪلاس آنرري مئجسٽريٽ هو. هو صاحب نهايت خوش مزاج ۽ اونچي سڀيتا وارو هو. ڳوٺ واسين جو مددگار هو ۽ وڏوائن ۽ غريبن جي سار لهندو هو، جنهن ڪري هندن توڙي مسلمانن ۾ گهڻي عزت هوندي هيس. کيس هڪ پٽ خوشيرام هو جو گذر ڪري ويو آهي، باقي سندس پوٽو مسٽر ڀڳوانداس آهي جو روينيو کاتي ۾ آهي. سيٺ بهلاج راءِ جي هڪ نياڻي شريماتي ساوتري ٻائي ڪراچي ۽ جي سيٺ سڪديو اوتوداس ايم. ايل. اي (سينٽرل) سان پرڻيل آهي. سيٺ بهلاج راءِ وڪرمي سنبت 2001 ۾ ستر ورهين جي ڄمار ۾ پرلوك پڌاريو. سيٺ بهلاج راءِ جي پٽ سيٺ پرماتند جو پوٽو مسٽر وليداس موهنداس بي. اي ميرپورخاص ۾ ائڊووڪيٽ آهي.

ڪيميائي آڪهه مان پيا ڪي زميندار آهن، ۽ ڪي نوڪرين ۾ آهن. ”ڪاريا“ نڪ جو هڪ ڪٽنب ڳوٺ عالم خان مري ۾ سيٺ بالچند تلخ مل زميندار جو آهي.

ڪانجھ:

هن نڪ وارن جا وڏا ديوان چانڊو مل ۽ ٻيا خيرپور مير صاحب واريءَ ۾ رهندا هئا ۽ پوءِ شايد نوڪرين سانگي لاڙڪاڻي ۾ وڃي رهيا، جتي هن وقت سندن پنجويهه کن گهر آهن. اهي اڪثر ڪراچي ۽ ٻين هنڌ نوڪرين ۾ آهن.

ڪرپالاڻي-1:

نڪ ”چڱهه“. حيدرآباد جا چنديراماڻي، سنگهواڻي ۽ منگلاڻي، پڊعیدن تعلقي نوشهري فيروز جا ڀنڀاڻي ۽ ڪرناڻي ديوان به ساڳيءَ نڪ جا آهن. ڪيترا چڱهه لاڙ ۽ پنجاب ۾ به آهن، ۽ لهانا سڏجن ٿا. ڏسو ”لهانا“ (ڀاڱو پهريون، صفحو 236 کان 239).

ڪرپالاڻين جا وڏا اصل پرياڳ ۾ رهندا هئا. سندن شجرو ديوان لکڻو

مل کان وٺي شروع ٿئي ٿو. ديوان لکو مل کي چار پٽ هئا؛ آسڪرنداس، ڪلياڻداس، رنگومل ۽ چترداس. آسڪرنداس کي ٻه پٽ جيت داس ۽ منيرام هئا. منيرام جو هڪ پٽ ڪريالڊاس (ديوان آسڪرنداس جو پوٽو) وڏي عهدي اڀيالا وارو هو. پنهنجو اولاد ڪونه هيس؛ پر برادريءَ وارن کيس شرف ڏيئي، پاڻ کي سندس نالي پٺيان "ڪريالائي" سڏايو. حيدرآباد ۾ جنهن گهٽيءَ ۾ اُهي رهن ٿا، اُها به ڪريالائي گهٽي سڏجي ٿي.

(الف) ديوان لکومل جي پهرين پٽ ديوان آسڪرنداس جو فرزند جيت داس هو. تنهن جي نسل مان مسٽر ٽوپن مل چينمل وڪيل ۽ ٻيا آهن. ديوان آسڪرنداس جو ٻيو پٽ ديوان منيرام هو، جنهن کي چار پٽ هئا؛ اٽلراءِ، منشارام، ڪريالڊاس ۽ هريالڊاس. ديوان منشارام جي نسل مان ماسٽر ڏيارام ليڪراج ۽ ٻيا آهن. سندن ويجهل سوٽ مسٽر گانگو مل ڊيٽا رام وڪيل، مسٽر ڪوٽومل جهانگي مل رٽائرڊ ايڪسائيز انسپيڪٽر ۽ ٻيا آهن. ديوان هريالڊاس کي ٻه پٽ عجائب راءِ ۽ چٽراءِ هئا. ديوان عجائب راءِ جي نسل مان سندس پوٽا ديوان گنگارام مڪي ۽ ڀائي ڪيمچند صاحب ناميارا هئا. ديوان گنگارام جي نسل مان مسٽر چترپنج تيجومل ۽ ڀائي ڪيمچند صاحب جي نسل مان مسٽر ساتولڊاس موهن لال ۽ ٻيا آهن. ديوان چٽراءِ هريالڊاس جو پٽ ديوان ٿانور داس هو جنهن کي چهر پٽ هئا:

(1) ديوان وشناس، جنهن جي ٻن پٽن ديوان بجا سنگهه ۽ ديوان نيسو داس جو گهڻو ئي اولاد آهي.

(2) ديوان نرپداس، جنهن جو پوٽو مسٽر پرماتند ٻارو مل (ولد ديوان مولچند نرپداس) رٽائرڊ ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ ٻيا آهن.

(3) ديوان تيرٿداس بنا اولاد گذاري ويو.

(4) ديوان گرداس مل، جنهن جي نسل مان مسٽر ناڪرداس خانچند وڪيل ۽ ٻيا آهن.

(5) ديوان ريلارام جنهنجو پٽ مسٽر جشن مل آهي.

(6) ديوان ڪڻ مل، جنهن جي پوٽي ديوان خوشيرام سترامداس کي پنج پٽ ڌرمڊاس، هيرانند، حشمتراءِ، سنداس ۽ موٽيرام آهن. انهن مان مسٽر هيرانند، مسٽر سنداس ۽ موٽيرام ٺٽي آ. سي اس ٽين.

ھڪڙي ئي گھر مان ٽي ڀائر آءِ. سي. ايس ٿين. اهڙو مثال سڄي هندوستان مان مشڪل ملندو.

(ب) ديوان لکو مل جو ٻيو نمبر پٽ ديوان ڪلياڻداس هو. سندس مربي فرزند ديوان شامداس هو، جنهنجي نسل مان ديوان روجيرام گجو مل چڱو سنڌي عالم ۽ سرڪاري سنڌي ٽرانسليٽر هو. ديوان روجيرام جو ڀاءُ ديوان ھاسو مل مختيارڪار هو. جنهنجو پٽ مسٽر ڊيٽا رام راجا حيات آهي. سندن ويجهو سوت مسٽر درياھ ڏنو مل نعمتراءِ ۽ ٻيا آهن.

ديوان ڪلياڻداس جو ٻيو نمبر پٽ ديوان ايسرداس هو، جنهنجي نسل مان مسٽر ڪيٿو مل ايزيو مل ٽرٽولنگ ٽڪيٽ انسپيڪٽر هو.

ديوان ڪلياڻداس جي پٽ ديوان سانولداس جي نسل مان ديوان پوهو

مل هو، جنهنکي ٽي پٽ هئا:

(1) ماسٽر خوبچند، جنهنجا پٽ ديوان نارائنداس ڊپٽي ڪليڪٽر، مسٽر

هرداسمل، مسٽر ڀاڳچند، مسٽر پريتمداس ۽ مسٽر خوشيرام

(ديهانت 1901ع).

(2) ٻاٻو پرماتند، جنهنجا پٽ مسٽر ڌرمداس ۽ ٻيا.

(3) ديوان تيجو مل، جنهنجا پٽ مسٽر جيوترام سپرنٽينڊنٽ مارپيور

سالت ورڪس ۽ ٻيا آهن.

(ب) ديوان لکو مل جو ٽيون نمبر پٽ رنگومل هو، جنهنجي نسل مان

ڇڄو مل هو ۽ ان جو اولاد ”ڇڄواڻي“ سڏجي ٿو.

(پ) ديوان لکو مل جو چوٿون نمبر پٽ چترداس هو، جنهنکي پنج

پٽ هئا: رامچند، ڌرمداس، ڏاتو مل، دنيچند ۽ هرجيون. انهن مان رنگو

دنيچند وڏو ويجهو. کيس ٻه پٽ مينگهراج ۽ ناڪرداس هئا.

(1) مينگهراج جو وڏو پٽ بولچند بنا اولاد گذاري ويو. ٻيو پٽس

منگترام هو، جنهن کي ٻه پٽ ٻاڳو مل ۽ ڪوڏو مل هئا. ديوان ٻاڳو مل جو

پٽ ديوان ويرو مل هو، جنهنکي چار پٽ منگهن مل، ٽيڪچند، گاگن مل ۽

اڌارام هئا.

ديوان اڌارام ويرومل ڪراچيءَ جي مٽڪنن مڪنڙي ڪمپنيءَ ۾

هيڊ ڪلارڪ هو ۽ ساڳي وقت ڏندو ڌاري به ڪندو هو. جنهن ڪري

ساڄو ٿي پيو هو. نوڪريءَ جي وقت ۾
ڊگهي ٽوپي پائيندو هو، ديس شيوا جو انگ
هوس. ڌرمي ۽ پنڀتي ڳالهين ۾ گهڻو بهرو
وٺندو هو. نوڪريءَ مان پينشن وٺڻ کان پوءِ
يارهن ورهيه ساندهه، انت گهڙيءَ تائين،
ڪريالائين جي پنڄاڻت جو مڪي هو. اوڻهتر
ورهن جي ڄمار ۾ سنه 1926ع ۾ پرلوڪ
ٻڌاريو. پنهنجي پٺيان ٽي پٽ پرسرام،
ڪلاچند ۽ موتيرام ڇڏيائين.

ديوان آڌارام جو مربي فرزند ديوان

ديوان آڌارام ويرومل

پرسرام ڪراچيءَ جي والڪرٽ برادر

ڪمپنيءَ ۾ چڱي عهدي تي هو، ۽ تيونجاه ورهن جي ڄمار ۾ 1934ع ۾
گذاوي ويو. سندس ٻه پٽ مسٽر نولراءِ ۽ مسٽر چندريان آهن. مسٽر نولراءِ
سچ پچ ته مسٽر ڪلاچند جو پٽ هو؛ پر مسٽر پرسرام پنهنجي گود جو پٽ
ڪيو هوس، ۽ چندريان پوءِ ڄائس. ديوان ڪلاچند ستونجاه ورهن جي
ڄمار ۾ 1939-40ع ۾ پرلوڪ ٻڌاريو.

مسٽر موتيرام هن وقت (1948ع) ۾ ستونجاه ورهن جي ڄمار جو

آهي. بينل ڪار ۽ ننگائتو مڙس آهي. هيءُ ڀائر شروعات کان وٺي ڌنڌو
ڪرڻ لڳا ۽ مسٽر موتيرام سڀني ڀائرن جو ڪڻو ڌنڌو سنڀاليندو آهي.

(2) مينگهراج جي ڀاءُ ناڪرداس دنيچند جي نسل مان ڀائي مولچند

عاج وارو نهايت مڪيه ماڻهو ٿي گذريو آهي. ڪريالائين جي وڏي ڏاڏي ديوان
لڪو مل جا ٽي پٽ ميرن ۽ انگريزن وٽ نوڪريون ڪرڻ لڳا، تنهن ڪري
اهي ”ديوان“ سڏجڻ ۾ آيا؛ پر چوٿين پٽ چترداس جي اولاد مان ڪيترا
شاهوڪاري ڌنڌو ڪرڻ لڳا، تنهن ڪري اهي پائينندن جي دفعي ۾ ليڪجڻ
۾ آيا. اهوئي سبب آهي جو اڄ تائين ڪريالائين ۾ ڪي عامل (ديوان) نه
ڪي پائيند آهن، جيتوڻيڪ ڏاڏنگ ساڳيو ئي اٿن.

ڀائي مولچند عاج واري جو جنم 12- مئي 1850ع ۾ حيدرآباد ۾ ٿيو

هو. سندس پتا ڀائي مينگهراج چتومل پهرين هالن جي ڀاڙن واري ڪوٺيءَ

تي ڀڳهار تي منيب هو، ۽ تنهن کانپوءِ مڪي ڄانڊو مل، ۽ مڪي هيرانند جي گڏيل ڪوٺيءَ تي سندن ڀائيواري ٿي بمبئيءَ ۾ ڌنڌو ڪندو هو.

ڀائي مولچند جو ڪاڪو ڀائي وشناس اوچن ڪپڙن تي زريءَ جو ڀرت پراڻي، ۽ هالن مان گنج ۾ پيو جنڊيءَ جو سامان. گهرائي بمبئيءَ ڏانهن نيڪال ڪرڻ لاءِ موڪليندو هو. ڀائي مولچند ويهن ورهين جي ڄمار جو ٿيو ته پاڻ به ساڳيو اهو مال پنهنجي پتا کي بمبئي ۾ نيڪال ڪرڻ لاءِ موڪليندو هو. ٻه ٽي ورهيه ائين ڪيائين. پوءِ پنهنجي پتا جي صلاح سان عاج جو ڌنڌو ڪرڻ لڳو. سنڌ ۾ عامل توڙي ڀائيندڙ زالن ٻانهين ڀائينديون هيون، تنهنڪري سندس پتا بمبئي مان عاج ڳنڍي موڪليندو هو ۽ ان جو چڱو ڪاپو ٿيندو هو، جنهن ڪري هيءُ ٻڙسي ۾ پڙ ٿيندو ويو.

ڀائي مولچند جي ماما شريمني پيوند ڀائي نهايت حليم ۽ مائيتي سپاءُ واري هوندي هئي، ۽ ڀائي مولچند کي اهو سپاءُ ڄڻ ته پنهنجيءَ ماءُ وٽان ورثي ۾ مليو هو. سندن گهر جي ڪڏ تي ٻه نڪر جون ڀاتيون رکيل هونديون هيون، جن مان هڪ ۾ ڏهاڙي پڪين لاءِ ڌارو ۽ ٻيءَ ۾ پڪين جي پيئڻ لاءِ پاڻي وجهندا هئا. هيٺ اڱڻ ۾ به هڪ ڀات ۾ مانيءَ جا ٽڪرا ۽ ٻيءَ ڀات ۾ ڪتن ٻلن جي پيئڻ لاءِ پاڻي وجهندا هئا. ڀائي مولچند به ننڍڙي ئي ائين ڪرڻ لڳو، ته جيوديا جو انگ منجهس وڌيو. ڀائي صاحب هندو سنڌي ۽ گرمڪي اکر ڄاڻندو هو. ڏهاڙي سنان ڀائي ڪري گرمڪيءَ ۾ لکيل ڀارس ڀاڳ ۽ شريمڊ ڀاڳوت گيتا جو پاٺ ڪلاڪ کن ڪندو هو ۽ ڀائي لچمڻداس پيراڱيءَ جي ناڪر دواڙي ۾ ناڪرن جي مورتيءَ جو درشن ڪرڻ ويندو هو. موتندي گهر لاءِ تيوڻ تلهو ۽ ڌڏو وٺي ايندو هو ۽ اهو گهر پهچائي پوءِ سپاهيملائي گهٽي ۾ سائين ڪيسورام صوفيءَ جي ٽڪائي ۾ ويندو هو. سائين ڪيسو رام سپاهيملائي (ڏسو سپاهيملائي) ۽ ڀائي ڪيمچند ڪربالاڻي ٻئي سائين دولترام صوفيءَ جا شش هئا. انهن ڪامل سنت جي سنگ جو رنگ ڀائي مولچند تي چڱو چڙهيو ۽ پاڻ به سنت ٿي پيو. ڀائي ڪيسو رام غريبن ۽ لولن لنگڙن جي شيوا پنهنجن هٿن سان ڪندو هو ۽ پنهنجيءَ گهرج کان جيڪي وڌيڪ هوندو هوس سو دان ڪري ڇڏيندو هو. ڀائي مولچند به ائين ڪرڻ لڳو. سندس وقت ۾ پراڻي سول اسپتال حيدرآباد جي الهندي

ڪڇي ۾ پکي پير واري ڇاڙهيءَ تي هاڻوڪي زناني اسپتال وٽ هوندي هئي. ڀائي مولچند جو گهر انهيءَ اسپتال جي ويجهو هوندو هو. واندڪائيءَ جي وقت انهيءَ اسپتال ۾ وڃي بيمارن جي تهل ڪندو هو، ۽ پنهنجي گهران سندن کائڻ لائق کاڌو تيار ڪرائي اسپتال ۾ وڃي کين ڪرائيندو هو. اسپتال ۾ ڪو مرنندو هو ته ڪاٺ ڪٽڻ (ڪفن) پنهنجن پئسن تي خريد ڪري اگني سنسڪار ڪرائي ايندو هو ۽ ڪريا ڪرم به پاڻ ڪرائيندو جو. ائين اباڻو به ورهيه ساندھ سول اسپتال ۾ غريب بيمارن جي شيوا ڪيائين.

حيدرآباد جي ڪن غريب گهرجائو عزيزن ۽ ٻين سفيد پوش ڀائرن جي حالت روزگار جي تنگيءَ سبب سخت ڏسي ڀائي مولچند پنهنجي پتا جي آڳيا سان کين ماهوار سهائتا ڏيڻ لڳو. اهو خرچ در مهيني هڪ سؤ رپيا ڪندو هو.

چيني ۾ يعني چاونجاه سنبت ۾ ڪڇ ۽ ٿر ۾ سخت ڏڪار پيو، ته اتي جا رهاڪو سنڌ ۾ آيا. راج رشي ديوان ڏيارام گدو مل ۽ ڀائي مولچند هنن لاءِ سنستا اناج جا دڪان کوليا، ۽ اڌ ناڻي ۾ کين ان ڏيڻ لڳا. ائين ڀائي مولچند جو اٽڪل چئيه هزار روپيا خرچ آيو. ڏسو راجرشي ديوان ڏيارام جو جيون چتر صفحو 129 ۽ 130.

سنه 1897ع ۾ پهرين پليگ پيئي ته راجرشي ديوان ڏيارام گدو مل ٽي مهينا موڪل وٺي اچي پليگ ۾ ورتلن جي سهائتا ڪرڻ لڳو. ان وقت ڀائي مولچند به ساڻس ٻانهن پيلي ٿي بيٺو. هر قسم جي سيڌي جي سهائتا غريب گهرجائو ڀائرن کي ڏيندا هئا. ڪو پليگ ۾ ورتل مرنندو هو ته ڀائي مولچند سندس اگني سنسڪار پنهنجي خرچ تي ڪرائيندو هو. پليگ پوري ٿيڻ تي سندس پتا پنهنجي ڪوٺيءَ جا حساب ڪتاب ڇڏيا ته ڏنائين ته ڪل چوويهه هزار رپيا پليگ جي وقت ۾ ٽن مهينن جي اندر غريب ماڻهن ۽ بيمارن جي سهائتا لاءِ ڪوٺيءَ تان کڻي چڪو هو.

راجرشي ديوان ڏيارام گدو مل جهڙي تهڙي ماڻهوءَ جي سنگت ڪرڻ وارو نه هو. پر ڀائي مولچند ۽ ڀائي ڪلاچند سان گڏجي روز سانجهيءَ جو گهمڻ ويندو هو.

حيدرآباد جي ڀائي پرتاب جي پتا ڀائي ڏيئلداس مولچند جو گهڻو

نشچو هوندو هو. ڀائي مولچند وانگر سفيد پوش گهرجائو ڀائرن جي سهائتا ڪندو هو ۽ سول اسپتال ۾ سول سرجن کي در مهيني اسي روپيا ڏيندو هو ته غريب گهرجائو ڀائرن کي ميوو ۽ ڪير انهن پئسن مان ڏنو وڃي. ڀائي ڪوٽو مل خوبچند صراف تي به ڀائي مولچند جي سنگ جو اثر ٿيو ۽ هو پراپڪار ڪرڻ لڳو. ڀائي مولچند کي ڀائي گنگارام تلوڪچند بندرهن ويهه ورهيه ساندھ مهيني سر مهيني هزار ڏيڍ غريبن جي سهائتا لاءِ موڪليندو هو. ائين ڀائي مولچند ڪي هڙون ته ڪي وڙون غريبن جي سهائتا ڪري 2 - جنوري 1934ع جي پرلوڪ پڌاريو.

ڪرپالاڻي-2:

هن آڪهه وارن جا وڏا اصل اُچ ڪان سنڌ ۾ آيا هئا. سنڌ ۾ هو نه ڪي شهدادپور ۾ نه ڪي حيدرآباد جي شهدادپوري پاڙي ۾ رهيا، ته به شهدادپوري سڏبا هئا، جو مير شهدادخان وٽ نوڪريءَ ۾ هئا. سندن گهر ڪيائتي ننڍي ۽ چيٽيل چاڙهيءَ ڏي آهن. منجهائن ڪي پنهنجي ويجهي ڏاڏي ديوان سچانند ۽ ديوان هسراجمل جي نالن پٺيان پاڻ کي سڃاڻيندا ٿي ۽ هسراجئي سڏائيندا هئا. شهدادپوري سڏبا هئا سا ڳالهه ڪيئن ٿي آئي. ڪيترا ورهيه بهرائين ۾ سنگ ڏيندا وٺندا هئا تنهن ڪري عامل ڪونه ليکبا هئا. ٿورا ورهيه ٿيا ته حيدرآباد جي مڪي ديوان تاراچند سندن شجرا وغيره ڄاڻي ظاهر ڪيو ته هيءُ خدا آبادي عامل آهن ۽ قديم زماني کان سندن وڏا خدا آبادي عاملن سان پنچائتي ڪمن ۾ شامل هئا ۽ هينئر به سندن لاڳاپو پنچائت سان آهي. ان وقت کان وٺي هو پنهنجي وڏي ڏاڏي ديوان ڪرپارام جي نالي پٺيان پاڻ کي ”ڪرپالاڻي“ سڏائيندا اچن.

ڪتواڻي:

نڪ ”لهر“ هن نڪ وارا گهڻن هنڌ آهن؛ مگر هن آڪهه وارا اصل انڙپور تعلقي ڪوٽڙيءَ ۾ رهندا هئا، جتان پوءِ خاصاين جي ڳوٺ ۾ ويا، ۽ ويجهڙائيءَ ۾ اتان لڏي مانجهند ۾ وڃي رهيا آهن؛ ڪراچيءَ ۾ به جايون جڳهيون ۽ ڏندو ڌاري اٿن. سندن وڏو ڏاڏو سيٺ ڪتومل جنهنجي نالي پٺيان سڏجن ٿا تنهن کي به پٽ گنگارام ۽ نٿو مل هئا.

سيٺ گنگارام جو پٽ سيٺ واڌو مل مانجهوءَ واري سيٺ وشنڊاس جي ڪراچيءَ جي ان جي گدام جو مئنيجر هو. سيٺ نٿو مل جو پٽ سيٺ رتو مل پڻ سيٺ وشنڊاس جي هڪ ڪارخاني جو مئنيجر هو. هينئر پنهنجو ڪميشن جو ڪم رتو مل ورنڊمل (پنهي ڀائرن) جي نالي ڪراچيءَ ۾ ڪندا آهن. سيٺ ورنڊ مل جو پٽ سيٺ ڪيٿلداس گدامي پنڄائٽ جو پريزيڊنٽ آهي. ڀائس سين ايسرداس ڪراچي ڪاٽن انڊوسٽريشن جو پريزيڊنٽ سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر ۽ پڪو ڪانگريس آهي. (ڏسو ڪاريا).

ڪرانا:

هن نڪ وارا جيڪب آباد ۾ آهن. منجهائن شري ماڌوداس شيوالومل بي. اي سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر ۽ پڪو ڪانگريس آهي. شڪارپور جي ”سنڌو“ مخزن جو جائنت ايڊيٽر آهي ۽ لکڻي سٺي اٿس. هن جوان ۾ ديس شيوا جو انگ جهجهو آهي.

ڪلٿاڻي:

نڪ ”هندوجا“. اصل اروڙوسي آهن. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129، ”اروڙوسي“). هيءَ سرائي آهن ۽ ڪراچيءَ ۾ رهن ٿا. سندن وڏا اصل ڀريا تعلقي نوشهري فيروز کان ڪراچيءَ ۾ آيا هئا. ڀائي ڪلڻ مل (ڪلٿلداس) مينگهراج جهنجي نالي پٺيان هن آڪهه وارا سڏجن ٿا، سو واپار سانگي پيرن مان لڏي ڪراچيءَ ۾ آيو هو. ڀائي ڪلڻ مل کي ٻه پٽ ڏيونڊاس ۽ موٺچند هئا. ڀائي ڏيونڊاس کي ٽي پٽ سڪرامڊاس، جيئانڊ ۽ فتح چند هئا. ڀائي فتح چند ڪراچيءَ ۾ هڪ وڏو واپاري هوندو هو. ڪراچيءَ جي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ فتح چند ڪلٿاڻي هال ۽ ڪراچيءَ جي شهر ۾ ڌيارام ڪلٿاڻي هال ۽ لئبرري لاءِ هن ڪٽنب وارن پئسا ڏنا هئا. سيٺ وشنڊاس (ولد فتح چند) ۽ سيٺ موٽا مل نارو مل لئنڊ لارڊ ساڳي نسل مان آهن. هيءَ سڄو ئي آسودو ڪٽنب آهي.

نوٽ: پرين جي ڪلٿاڻي آڪهه مان راءِ بهادر ديوان ڪوڙو مل چندن مل هڪ وڏو سنڌي عالم ٿي گذريو آهي. سندس سڀيئي پٽ ۽ ٻيا ڪي ڪلٿاڻي جڳو چڙهيل آهن پر سنڌ احوال نه مليو آهي.

ڪيٿلڊاسائي:

ڀائي ڪيٿلڊاس جنهنجي نالي پٺيان هن آڪهر وارا سڏجن ٿا، تنهنجو پٽ ڀائي مينگهراج هو، جنهن کي چار پٽ هئا. سندس ٻه وڏا پٽ ڀائي هاسو مل ۽ ڀائي عالمچند گذاري ويا آهن، باقي ٻه ننڍا پٽ ڀائي نانڪرام ۽ ڀائي تولارام حيات آهن.

ڀائي نانڪرام جو جنم حيدرآباد ۾ سنه 1877ع ڌاري ٿيو هو. ننڍڙي ئي ڌنڌي ڌاري ۾ گهڙيو ۽ سڄي عمر سنڌورڪي ٿي واپار ۾ گذاريائين. ڀائي سوڀراج جهڻ مل گيانچندائي (ڏسو ”گيانچندائي“) جنهنجي فرم سندس پٽ ڀائي جهڻ مل قيمتراءِ جي نالي پٺيان ”جي. قيمتراءِ ڪمپني“ سڏجي ٿي تنهن ۾ پهريائين ڀائي مينگهراج جا ٽي پٽ ڀائي عالمچند، ڀائي نانڪرام ۽ ڀائي تولارام ڀائيوار هئا. مگر هن وقت رڳو ڀائي نانڪرام آهي. احمد آباد واري ريشمي ڪپڙي جي مل

ڀائي نانڪرام مينگهراج

۾ به جي. قيمتراءِ ڪمپنيءَ وارن سان ڀائيوار آهي. هن وقت اٽڪل ستر ورهين جي ڄمار جو آهي. ويجهڙائيءَ ۾ حيدرآباد جي قلعي وارا پٽ وڪاڻا ۽ ڪيترا ڀائيٻند اتي عمديون عمارتون جوڙائي وڃي رهيا. تنهنجن ڀائيٻند ڀائرن جي سهنج لاءِ هڪ هال قلعي ۾ شادين ۽ ٻين ڪارجن لاءِ جوڙايائين جو سندس نالي پٺيان ”ڀائي نانڪرام هال“ سڏجي ٿو. سندس پٽ ڀائي ٽيڪمداس گذر ڪري ويو آهي، تنهنجي پوتر يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ قلعي ۾ چوڪرين جو اسڪول جاري ڪرايو اٿس جو ”ٽيڪمداس نانڪرام گرلس اسڪول“ سڏجي ٿو. ساڳي نالي سان ايور ويدگ اسپتال ۽ اسڪول قلعي ۾ آهن. اهڙي ريت حيدرآباد ۾ گهڻي ڌرم جا ڪم ڪيا اٿس جنهن ڪري سندس جس پيو ڳاڻائجي.

گانڌي:

هيءَ ڀاتيا آهن، ۽ شڪارپور ۾ رهن ٿا. اصل جيسلمير کان آيا هئا. "گانڌي" سندن نڪ جو نالو آهي، جنهنجي بنيادي معنيٰ آهي "سرهائيون وڪڻندڙ". "گنڌ" معنيٰ بوءِ، سڳند معنيٰ خوشبو ۽ درگند معنيٰ بدبو. ٿيل ڦليل ۽ ٻيون سرهائيون اڪثر پساري وڪڻندا آهن، تنهن ڪري گجراتيءَ ۾ "گانڌي" معنيٰ "پساري"، پر هن آڪهه وارا چون ٿا ته سندن وڏا جڏهن جيسلمير ۾ هوندا هئا، تڏهن وڏيءَ هلنديءَ وارا هوندا هئا، سو به ايتري قدر جو جوتپور ۽ جيسلمير جي راجائن جي وچ ۾ وقتي تڪرار ٿيندا هئا، ته هيءَ سندن تڪرار لاهي، کين ڳنڍي، هڪ ڪندا هئا، تنهنڪري چون ته اسين "ڳانڍي" يعني "ڳنڍيندڙ" آهيون. "ڳانڍي" جو بنياد آهي سنسڪرت لفظ "گرتي" معنيٰ ڳنڍ، پر ڀاتين جي نڪ جو نالو "گانڌي" آهي، ۽ نه "ڳانڍي" (ڏسو "ڀاتيا").

شڪارپور جي گانڌي آڪهه وارن جو وڏو ڏاڏو سيٺ ٻالڪرام جيسلمير کان سنڌ ۾ آيو هو، تنهن ڳالهه کي اٽڪل چار سؤ ورهيه ٿيا. ان وقت هائوڪو شڪارپور جو شهر اڃا ڪونه ٻڌو هو، باقي ڳوٺ لکي ۽ ٻيا پير وارا ڳوٺ زور هئا. سيٺ ٻالڪرام کان پوءِ سيٺ گربخشا ۽ انهيءَ کانپوءِ سيٺ نارائنداس آيا. اهي به اول ڳوٺ لکي ۾ اچي رهيا هئا. سن 1617ع ۾ شڪارپور جو شهر ٻڌو، ته هنن مان پهريائين سيٺ گربخشا ڳوٺ لکي ڇڏي شڪارپور ۾ اچي رهيو، تنهن ڪري سندس آڪهه وارا "لکياڻي" يعني لکيءَ کان آيل سڏجن ۾ آيا. اهي "گربخشاڻي" به ڪوٽجن ۾ آيا، پر عام طرح "گانڌي" سڏجن ٿا. اهي اڪثر زميندار ۽ ٺيڪيدار هئا. هن وقت منجهائن ڪي گرجوٿيت به آهن ۽ نوڪرين ۾ آهن.

گيانچنداڻي (گيانِي):

نڪ "قول وڌيا". هي اصل پنجاب کان آيا هئا. ڀاڻي گيانچند، جنهنجي نالي پٺيان هن آڪهه وارا سڏجن ٿا، تنهنجي ڀائرن جي اولاد مان ڪي اڄ تائين لاهور، دادو، سکر ۽ خيرپور ۾ آهن، پر هيءُ دادوءَ طرف

خداآباد ۾ وڃي رهيا، جو انوقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو. سندن نسل ستين ائين پيڙهيءَ پائي پوهومل ڪيائيءَ جي آڪھ وارن سان وڃي لڳي ٿو. ميرن جي صاحبيءَ ۾ حيدرآباد جو شهر چڱي قدر وسڻ لڳو ته پائي گياچند جو پٽ پائي رامن مل حيدرآباد ۾ اچي رهيو. ان وقت حيدرآباد ۾ واپار جي بازار اڃا ماني هئي، پر هنڪي وڏي پيماني تي واپار ڪرڻ جو خيال هو. سو بمبئيءَ هليو ويو. تن ڏينهن ۾ بمبئيءَ ۽ سنڌ جي وچ ۾ آمدرفت جو سهنج نڪي سمنڊ نڪي خشڪيءَ جي رستي هو، پر هيءَ پهريون ئي سنڌورڪي هو، جو ڪراچيءَ مان دنگيءَ ۾ چڙهي بمبئيءَ ويو، ۽ اُتي وڃي دندو ڪيائين، جنهنڪري ”پائي رامن مل بمبئيءَ وارو“ سڏجڻ ۾ آيو. اڄ تائين سندس آڪھ وارا ”بمبئي وارا“ ڪوٺبا آهن.

پائي رامن مل جنهن وقت خدا آباد ڇڏي حيدرآباد ۾ اچي رهيو هو، تنهن وقت حيدرآباد جي ميرن سان رستو رکيو هئائين، حيدرآباد مان پوءِ بمبئيءَ ويو، ته اتان موٽندي گهڙيال، شيشي جو سهڻو سامان ۽ ٻيون سوغاتون ميرن لاءِ وٺي آيو. ائين ان وقت جي حاڪمن سان رڻ رهائي وينو هو.

پائي ٽولارام ڏامون مل

پائي رامن مل کي ٻه پٽ ڄاوا: ڏامون مل ۽ قيمتراءِ. پائي ڏامي مل جو هڪ پٽ پائي ٽولارام هو، جنهن جو جنم 9 - آڪار وڪرمي سنبت 1914 ۾ (1858ع ڌاري) ٿيو هو. وڏي هوندي واپار ڪرڻ لڳو، پر ساڳي وقت قلمي، پنچائتي ۽ ميونسپل ڳالهين ۾ گهڻو بهرو وٺندو هو. شهر ۾ نانءُ ناموس هئڻ سبب سندس نالي گهٽي آهي. سندس سرڳواس ناهري مهيني جي 19 - تاريخ وڪرمي سنبت 1988 ۾ ٿيو هو. ان وقت عمر منو سو ٽن ورهيه هيس. سندس پٽ پائي گنومل، پائي تاراچند ۽ پائي هاسومل آهن. ٻائي ٽولارام جو پيءُ پائي منگهن مل هو، جنهنجا ٽي پٽ آهن.

گلبراءِ ۽ مولچند آهن. انهن اعليٰ تعليم ورتي. مسٽر تيرٿداس بئرسٽر ٿيڻ لاءِ ولايت ويو. سمجھيائين ته بوربي لوڪن کي اسانجي آڪھ جو نالو اُچارڻ ڏکيو لڳندو. سو ”گيانچنڊائي“ نالي جو اچار گھٽائي. پاڻ کي ”گياني“ سڏائڻ لڳو. هاڻ سڀئي ڀائر پاڻ کي ”گياني“ سڏائيندا آهن.

راءِ بهادر ديوان پريداس شيوڪرام آڏواڻي جنهن حيدرآباد سنڌ ۾ نووڊيال هاءِ اسڪول جو بنياد وڌو هو. تنهنجو ڀائيٽو. مسٽر موتيرام دلپٽراڻي آڏواڻي بمبئيءَ ۾ وڏو انڪم ٽيڪس آفيسر آهي؛ پر هن خاندان مان مسٽر مولچند گيانيءَ سان پنهنجي نياڻي پرڻائي اٿس.

ڀائي رامن مل گيانچند جو ٻيو نمبر پٽ ڀائي قيمتراءِ بمبئيءَ ۾ واپار ڪندو هو. اهو چڱو وڌيو ويجهيو. کيس ڇهه پٽ ڄاوا: نارائنداس، جهمت مل، ٽهلام، ايسرداس، وليرام ۽ ويڙهو مل. ڀائي نارائنداس جا ٻه پٽ ڀائي شامداس ۽ ڀائي سادو مل آهن.

ڀائي جهمت مل قيمتراءِ جو جنم حيدرآباد

ڀائي جهمت مل قيمتراءِ

۾ سنه 1860ع ڌاري ٿيو هو. ننڍڙي پٽ جو لاڙو ڌرم ڏي هوس، تنهنڪري سنگي به اهڙا ڳوليائين؛ ڀائي ڪلاچند گدواڻي جو هڪ چڱو سنت ٿي گذريو آهي، تنهن سان سنگ ٿيس. پاڻ ۾ گڏجي، ست سنگ جاري ڪيائون، جو اڄ تائين ڀائي جهمت مل جي نالي سان مشهور آهي.

اتڪل هڪ سو مائهو ڏهاڙي، صبح

سُانجهيءَ، اتي ست سنگ ۾ اچي ڪٽا ٿيندا

آهن. غريبن لاءِ سدا ورت چالو ڪيائين، جو

اڄ تائين هلندو اچي. انهيءَ سدا ورت جو سمورو خرچ سندس پٽ ڀائي سوپراج ڪندو آهي.

ڀائي جهمت مل نه رڳو ڌرمي ڳالهين تي ڌيان ڏيندو هو. پر پنهنجي ذاتي وڌائڻ جو به اُدم ڀيو ڪندو هو. اصل سندن ڪپڙي جو دڪان ميرن جي ويب کان وٺي تنهنجي بزار ۾ گھنٽي گھنٽي وٺ هوندو هو. جو پنجاه

ڪن ورهيه هلايائون. سنه 1890ع ۾ سنڌورڪ جو ڪم رنگون ۾ ڇالو ڪيائين، جتي ڀائي نانڪرام مينگهراج سان ڀائيوار هو. سنڌورڪ مان چڱي ڪمائي ٿيس، ته پنهنجي ماما سڦلي ڪرڻ لاءِ، هيڪاري وڏيءَ دل سان دان پڇ ڪري، پنهنجا هٿ ٺاريائين. هن ڌرماتما پرش جو ديهانت ڇاهت ورهين جي ڄمار ۾ آگسٽ 1926ع ۾ ٿيو. پنهنجي پٺيان ٻه پٽ ڀائي سوپراج ۽ ڀائي لالچند ڇڏيائين، جن مان ڀائي لالچند بنا اولاد گذاري ويو آهي.

ڀائي سوپراج جهڻت مل جو جنم، حيدرآباد ۾، سنه 1890ع ڌاري ٿيو، هو ننڍڙي پنهنجي پتا کي دان پڇ ۽ ست سنگ ڪندو ڏٺائين، ته پاڻ به اهي سلڇڻ پڙيائين. پنهنجي پتا وانگر پاڻ به سنڌورڪي ٿيو ۽ سندس جيئري ئي چيان ۾ گذاريندو هو. پنهنجي پتا کانپوءِ پنهنجو واپار هيڪاري وڌايائين ۽ گهڻ هنڌ ڪارخانا کوليائين. سندس ڪارخانا احمد آباد، بمبئي، دهليءَ، چيان، جاوا، منيلا، شنگھائي، سينگارپور، رنگون، سيگون، فرانس ۽ لنڊن ۾ آهن. ڀائي سوپراج پهريون ئي سنڌي آهي، جنهن ريشمي ڪپڙي جي مل احمد آباد ۾ 1937ع ۾ ڪڍي، جا نانڪرام سوپراج لميٽيڊ جي نالي سان سڄي هندستان ۾ مشهور آهي. حيدرآباد ۾ سندس ڪوئي قلعي وٽ آهي. ڀائي نانڪرام جي احوال لاءِ ڏسو ”ڪيٽلڊاساڻي“.

ڀائي سوپراج پنهنجا ڪارخانا وڌائي واپارين ۾ برڪ ٿيو، ٻه پيڙا سنڌورڪ مرچنت ائسوسيئيشن جو پريزيڊنٽ مقرر ٿيو. خدا آباد ڀائيپنڊ پنڇائت ۽ ٻين ڪيترين سنسٽائن سان لاڳاپو اٿس. جسٽس آف پيس (J.P.) به آهي. پنهنجي پتا وانگر وڏيءَ دل سان دان پڇ ڪندو آهي ۽ سندس جاري ڪيل سداورت اڄ تائين هلائيندو اچي.

لالواڻي-1:

ڀائي سوپراج جهڻت مل

نڪ ”چچڙا“ ڏسو ڀاڱو پهريون،

صفحو 231.

لالواڻي -2:

نڪ ”للا“. هن نڪ وارا سنڌ ۾ گهڻن ھنڌ آھن (ڏسو ”للا“) مگر هن آڪھ وارا ھالاڻي تعلقي ڪنڊياري ۾ رھن ٿا. ڀائي لالچند جنھنجي نالي پٺيان سڏجن ٿا، تنھنجي پٽن ناڪو مل ۽ آئلڊاس جو اولاد آھن. ھالاڻيءَ ۾ سندن ڏھ کن گھر آھن. اھي اڪثر زمينداري، سرڪاري نوڪري ۽ واپار ڪندا آھن. هن وقت هن آڪھ مان مسٽر ڪشنچند ليالرام ۽ مسٽر ڀڳوانداس موٽيرام گرججوڻيت آھن.

لاھوري:

ھي لاڙڪاڻي ۾ آھن. سندن وڏا لاھور کان آيا. ھئا، تنھنڪري اھو نالو مٿن پيو. ساڳيءَ ريت نواب حاجي امير علي خان جي خاندان وارا لاھور کان آيا ھئا، تنھنڪري اھي بہ ”لاھوري“ سڏجن ٿا. لاڙڪاڻي جي ھندو لاھورين مان ديوان ڪشنچند ھو، جنھنجا ٻہ پٽ ديوان ھاسارام ۽ ديوان ڪندن سنگھ ڊپٽي ڪليڪٽر ھئا. ديوان ھاسارام جو پوٽو مسٽر آسودو مل راقو مل بي.اي، ايل ايل. بي ايڊووڪيٽ آھي، ديوان ڪندن سنگھ جو پٽ مسٽر ريجهو مل ايم.اي، ايل ايل. بي لاڙڪاڻي ۾ ويا ۾ ورتلن جي ٿيل ڪندي پاڻ 12 - آگسٽ 1929ع تي پرلوڪ ڀڌاريو. لاڙڪاڻي ۾ بيڪر روڊ وٽ سندس سنگمرمر جو پتلو جڙيل آھي. لاڙڪاڻي جو ”ريجهو باغ“ سندس نالي پٺيان سڏجي ٿو.

لڪاڻي:

نڪ ”ڇاٻڙيا“. ھيءُ اصل ۾ ناگراڻي آھن، ۽ حيدرآباد جي مڪي منگھارام گروڏني مل، مڪي گوپند رام ڀرٽمداس ۽ ٻين مڪين جا سوت آھن يعني انھن مڪين جي وڏي ڏاڏي ساگر مل جي ڀاءُ تنگر مل جو اولاد آھن. سندن ٿورو ذڪر اڳيئي ڪيو ويو آھي. ڏسو ”ساگرڻي“. ھيءُ ٻھريائين ميرچنڊاڻي گهٽيءَ طرف رھندا ھئا. پوءِ سوڙھ سبب اتان لڏي ھيرا آباد ويا، ۽ ويجهڙائي مڪي ڪراچيءَ ۾ پنھنجون جابون جوڙائي. ھميشه لاءِ اتي رھي

پيا. هن آڪھ مان ڊاڪٽر وليرام جرن سگھ ڊاڪٽر جمعيت راءِ ائڪٽنگ پرنسپال ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڪراچي. پروفيسر ايم. بي لکائي ۽ ٻيا چڱو چڙھيل آهن.

لکواڻي:

نڪ "چندي پونر". اٽڪل ٻه سؤ ورهيه ٿيا - هي. مري ٻروچن سان گڏ ڪوهستان مان لڏي سنڌ ۾ آيا. مري ٻروچ ماڻهار هئا. پنهنجو مال ڪاهي تندي آدم جي ويجهو ڄام جن جي ڪوٽ وٽ پنهنجا گهرڙا ٺاهي اچي ويٺا. انهن ٻروچن جي گهيٺن ۽ رين جي ان ڀاڱي سڪانند ڪٽر بندو هو سو ساڻن گڏ ڪوهستان کان آيو هو. انهيءَ ڀاڱي سڪانند جي پوٽي لکو مل پرسو مل جي نالي پٺيان هيءُ "لکواڻي" سڏجن ٿا. ٻئي لکومل پارسي ڄاڻندو هو ۽ مري ٻروچن جي وڏيرن جي لکپڙه جو ڪم ڪندو هو. انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ ڀاڱي لکو مل ۽ ٻين ڪن بيٺل ماڻهن کي ڪيتري زمين بنا مالڪاڻي ملي، ته آبادي ڪن ته سرڪار جي روينيو وڌي. ڀاڱي لکو مل کي ڳچ جيتري ايراضي ملي جا آباد ڪرايائين. سندس پٽ ديوان پاونداس ۽ ديوان ڪريالڊاس تعليم يافته ٿيا ته پنهنجي زمين سڌاري وڌائون. سڄي تعلقي ۾ جرئت ڀريا زميندار ليکبا هئا. ديوان پاونداس کي ٻه پٽ تارا چند ۽ راءِ صاحب نارائنداس ٿيا. تاراچند بنا اولاد هو؛ باقي راءِ صاحب نارائنداس کي جمعيتراءِ ۽ ٻيو اولاد ٿيو. ديوان ڪريالڊاس ڀيراڻي تعلقي شهدادپور وارو جبرو زميندار ٿيو، ۽ سرڪار وٽ توڙي عام خلق ۾ خهجهي عزت هوندي هيس. پنگتي سڌارڪ پڻ هو. کيس ٻه پٽ راءِ صاحب شامداس ۽ ديوان سيرومل آهن. ديوان سيرو مل سنڌ اسيمبلي (ڪانگريس پارٽي) جو ميمبر آهي.

لکياڻي:

نڪ "بجاج". ڀارواڻي سيٺيون، جن مان انرل سيٺ هرچند راءِ وشنڊاس هو، تن جا سوٽ هن آڪھ وارا آهن. سندن وڏو ڏاڏو سيٺ سانول مل بجاج هو جنهن کي حبيب ٻرو مل ۽ نڪي مل ۽ حيو

مل ھئا. سيٺ لکي مل جي نسل وارا پاڻ کي "لکيائي" سڏائين ٿا. (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 146 ۽ 147).

سيٺ لکي مل کي ٻه پٽ ساجنداس ۽ ٿانورداس ھئا، جي وڏا شاھوڪار واپاري ھئا. سيٺ ساجنداس جو پٽ سيٺ ڏيارام گھڻو وڏو ويجهيو. سيٺ ٿانورداس کي ست پٽ ھئا: نياڻو مل، ناروئل، تنديرام، نورا، تلوڪچند، ميارام ۽ لالچند. ھتي رڳو سيٺ تلوڪچند جي ڪتب جو ذڪر ڪجي ٿو.

سيٺ تلوڪچند ڳوٺ مانجهوءَ تعلقي ڪوٽڙيءَ ۾ ھڪ آسودو واپاري ھو. کيس ٽي پٽ سترامداس، ليلارام ۽ گرداس ڄاوا. سيٺ سترامداس کي ھڪ پٽ گيان نالي ھو، جو ننڍڙي ئي گذاري ويو: گرداس ھينئر "ٻاڻو گرداس" آھي، ۽ مانجهند جي ٻائي گوبندرام واري مشھور ٽڪائي جو گديسر آھي.

سيٺ ليلارام تلوڪچند جو جنم ڳوٺ

سيٺ ليلارام تلوڪچند

مانجهوءَ ۾ سنبت 1933 ۾ ٿيو ھو. سندس

پتا جي سموري ملڪيت سيٺ سترامداس

کڻائي پوري ڪئي ھئي، تنھن ڪري

سيٺ ليلارام کي ننڍڙي تنگ حالت ۾

گذارڻو پيو. پوءِ آدم ڪري ميسرس رالي

برادرس جو ڪپھ جو ڊال ٿيو ته آسودو

ٿي پيو. کيس ٽي پٽ، مولچند، گورمل ۽

منگھارام آھن. سيٺ مولچند وڏو ٿيو ته

کيس ڪپھ جي دلاليءَ ۾ گھيڙي، پاڻ

دلالي ڇڏيائين. ڪراچيءَ ۾ اناج ۽ ڪپھ

جي ڪميشن جو ڌنڌو پنھنجن پٽن منگھارام ۽ گورمل جي نالي سنبت

1987 ۾ کوليائين جو ٻئي ڀائر هلائيندا آهن. سيٺ ليلارام ڪراچيءَ جي

سنڌي پنڄاڻت جو مکي آھي. ڪراچي ڪاٽن ائسوسيئيشن جي عاليشان

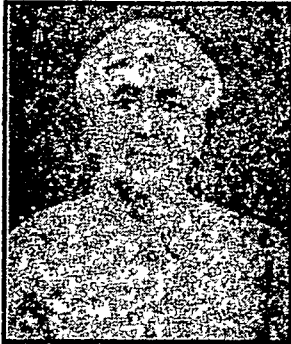
عمارت جي پاڻي وجهڻ جو مھورت ڪائڻس ڪرائي ھئائون. ھينئر طبيعت

عليل ھئڻ سبب مڪي سنڌس پٽ گورمل هلائيندو آھي. جو انڊس مرچنٽس

انسوسيئيشن جي مئنيجنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر آهي. سنه 44-1943ع ۾ انسوسيئيشن جو وائيس پريزيڊنٽ هو. پراڊيوس بورڊ جو ڊائريڪٽر ۽ امپورٽ گرڻ مرچنٽ انسوسيئيشن جو وائيس پريزيڊنٽ آهي. ڀاڻس مسٽر منگهارام بمبئي يونيورسٽي جو سائنس ۾ گريجوئيٽ آهي.

سيٺ لکي مل جو تڙ پوتو سيٺ

سيٺ ڪيمنڊاس جڳرمل

ڪيمنڊاس جڳو مل ڳوٺ مانجهوءَ ۾ ڄائو هو. ننڍي هوندي غريب هئڻ سبب ڪيترا ورهيه نوڪري ڪيائين. پوءِ ڪاٺين ۽ ڪوئلن جي ڪميشن جو ڌنڌو کوليائين ۽ ٻاڏه ۾ ڇانورن ڇڙڻ جي انجن ورتائين. اهو ڪارخانو سندس پٽ هلائيندا آهن. ڪيس ڇهه پٽ ڇيٽراءِ، آسبنڊاس، جمنڊاس، ليلارام، ڏيوڪشن ۽ نارائڻ آهن. سنه 1842ع ۾ ڏيوڪشن ٻم گولڻ ٺاهڻ جي ڪيس (پڇراپور بامب ڪيس) ۾ ڦاٿو هو، ۽ پنج ورهيه سخت پورهئي جتي سزا

ملي هيس پر پوءِ فيڊرل ڪورٽ ۾ اپيل ۾ ڇڏي ويو، ته به اڍائي ورهيه جيل ۾ گذاريائين. سيٺ ڪيمنڊاس جي سوٽ سيٺ هيرانند کي ڪاٺين ۽ ڪوئلن جو ڊيپو ڪراچيءَ جي صدر مارڪيٽ ۾ آهي.

للا:

هن نڪ وارا شڪارپور، لاڙڪاڻي، سکر، روهڙي، ڪنڊياري، هالاڻي، پيلاڻي، جلباڻي، خانواهڻ، گمبٽ، تنڊي مير علي ۽ ٿبيا پوٽه رياست خيرپور ۾ آهن. لاڙڪاڻي جي للا آڪهه وارن جي احوال لاءِ ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 234).

ماتا:

هن نڪ وارا اصل اروڙونسي آهن (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129) هيءَ پنجاب کان شڪارپور ۾ آيا جتي سندن ويهه پنجويهه گهر آهن. سندن

وڏا اڪثر پشم جو واپار ڪندا هئا. هن وقت صرافڪو ڌنڌو ۽ پيا ڌنڌا ڪن ٿا.

منتڻي:

هن آڪھ جا وڏا اصل ملتان کان آيا ۽ سنڌ ۾ نارو شاه ۾ اچي رهيا. نارو شاه کان ڏيڍ ڪوھ کن پريرو پير سخي دادواڻي جي ميلي تي پاڻيءَ جا مٽ پري رکندا هئا، ۽ زيارتن کي پاڻي پياريندا هئا، تنهن ڪري مٿن ”مٽي يا مٽائي“ نالو پيو. نارو شاه ۾ سندن چاليهه کن گهر آهن. منجهانن کي زمينداري، ته ڪي سرڪاري نوڪري ڪن ٿا ۽ ڪي ڊاڪٽر آهن. ساهتي جي پائيندن ۾ هيءَ بيٺل آڪھ ليڪجن ۾ اچي ٿي.

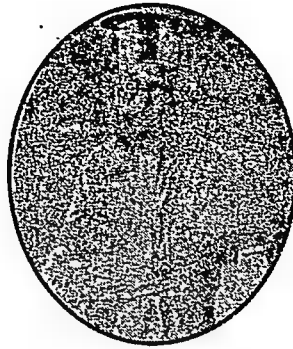
منسڪاڻي:

ٺڪ ”کنگهر“. هيءَ ٿڌائين ۽ شوداسائين جا سؤٽ آهن (ڏسو ”شودائي“). ديوان منسڪداس جنهنجي نالي پٺيان هن آڪھ وارا سڏجن ٿا، تنهنجي پوٽي ديوان بالڪرام جيئل کي پنج پٽ هئا، جن مان هڪڙو ديهان ڏيئو مل ۽ ٻيو ديوان ڪيمچند هو. ديوان ڏيئو مل جو پوٽو ديوان جيئل واڌو مل هو، جنهن ڪراچيءَ جي گاڏي کاتي ۾ چاليهه گهڙي جوڙائي، ۽ گهر ڌارو ۽ پڇاڻي هال به جوڙايائين. سندس هڪڙو پيءُ ديوان گروڏنو مل هو، جنهنجا پٽ ديوان ٿيڪچند ۽ ديوان شيوڪرام زميندار ٿي رهيا. ديوان جيئل جو پيءُ ديوان لالچند هو، جنهنجو پٽ ديوان گوپالڊاس هو. ديوان گوپالڊاس جو پٽ ديوان خانچند ڪراچيءَ ۾ ناميارو وڪيل آهي.

ديوان بالڪرام جو ٻيو نمبر پٽ ديوان ڪيمچند هو. نواب محمد خان ٺوڙو، جنهنجي نالي پٺيان حيدرآباد جي ”ٺوڙي جي چاڙهي“، ۽ ٿليليءَ جي پريان ”ٺوڙي جو ڌنڌو“ سڏجن ٿا، تنهن وٽ ديوان ڪيمچند وزيريءَ جي عهدي تي هو. اهي ٺوڙا ٽالپر هئا.

ديوان ڪيمچند جو پٽ ديوان مينارام هو. جو پنهنجي پتا جي چالاڻي کانپوءِ، سندس جاءِ تي، نواب محمد خان ٺوڙي جو وزير مقرر ٿيو، ۽ توڙ تائين ساڻس وفادار ٿي رهيو. نواب بوءِ گذاري ڊ. . . ته ديوان مينارام وري

گجنهن ٻئي وٽ نوڪري ڪانه ڪئي. تنهنجي
 ٻاگي تعلقي ۾ پنهنجون پٺيون هيس، ۽ اهي
 سنڀاليندو هو. وڏي عهدي ۽ جهجهي
 هوند وارو هو. ته به برادريءَ ۾ ڪو بيمار
 پوندو هو. ته پاڻ وڃي سندس تهل
 ڪندو هو. ڪنهن ٻئيءَ ۾ حق جو جواب
 ڏيڻو هوندو هو، ته لئي چئي ڪانه ڪندو
 هو. سنه 1878ع ڌاري گوسائين واري
 گهٽيءَ جي شيخ نارو مل ماڪيجاڻيءَ کي شڌ

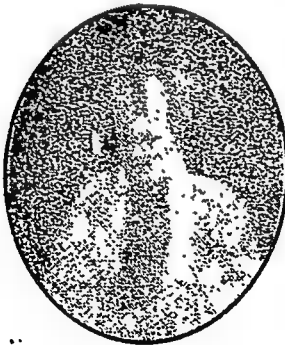

ديوان مينارام ڪيمچند

ڪري، وري هندو ڪيو هوائون؛ پر عاملن
 جي مڪيءَ ديوان شوقيرام آڏواڻيءَ کيس
 نيات ۾ گڏجڻ نٿي ڏنو. ديوان شوقيرام جي نياڻي ديوان مينارام جي پٽ
 ديوان هاسارام سان پرڻيل هئي، ته به ديوان مينارام سيڻهي سڄڻيءَ جو
 ڪوبه خيال نه ڪري ديوان شوقيرام سان شامل راءِ نه ٿيو. سندس ديهانت
 11- فيبروري 1880ع ۾ ٿيو.

ديوان مينارام کي ڇهه پٽ هئا:

- (1) هيرانند (لا اولاد).
- (2) ديوان هاسارام جنهنجو ذڪر هين ڪيو
- (3) ديوان تيرتداس جو وڏي وڃي ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو هو (4) ماسٽر نهاڇند
- جنهنجو پٽ مسٽر گلابراءِ وڪيل گذاري ويو آهي ۽
- ٻيو پٽ مسٽر ڪشچند حيات آهي (5) مسٽر

نرملداس جنهنجا ٽي پٽ چنديرام،
 نانڪرام ۽ ڪلاچند حيات آهن. (6)
 مسٽر منگهارام جنهنجو پٽ مسٽر
 ٽيڪمداس حيات آهي ۽ مسٽر نانڪرام
 ٿورن ورهين کان گذاري ويو آهي.

ديوان هاسارام مينارام جو جنم
 1855ع ڌاري ٿيو هو. ننڍڙي ئي ذهين ۽
 فہيم هو. سندس وقت ۾ ننڍپڻ ۾ شادي

ديوان هاسارام مينارام

ڪرڻ جو رواج بلڪل عام هو. راءِ بهادر ديوان شوقيرام آڏواڻي (سادو نولراءِ جي پٽ) سندس پٽ جي عهدي اقبال کي ڏسي پنهنجي نياڻيءَ شريمني مني ٻائي ديوان هاسارام سان ننڍڙي پٺڻائي. وڏي هوندي ديوان هاسارام انجنيئر کاتي ۾ گهڙيو، ۽ پنهنجي قابليت ۽ ايمانداريءَ سبب وڏي وڃي سب انجنيئر ٿيو. سندس ديهانت ٻاھٽ ورهين جي ڄمار ۾ 10- مئي 1917ع جي ٿيو.

ديوان هاسارام جو هڪڙو ئي فرزند ديوان چوهڙ مل آهي، جنهنجو جنم مئي 1889ع ۾ ٿيو هو. هن وقت ائٽھ ورهين جي ڄمار جو آهي. سڄي عمر ڪٿي به نوڪري ڪانه ڪيائين. پنهنجون اباڻيون پنيون هيس، تنهنڪري زميندار ٿي رهيو. سندس فرزند مسٽر پرماتند امراي، ايل ايل بي حيدرآباد ۾ وڪالت ڪندو آهي.

ديوان بالڪرام چيئمل جا پيا ٿي پٽ

ديوان ريجھو مل، ديوان مولچند ۽ ديوان بگو مل هئا، جن مان ديوان مولچند چڱو وڏيو

ويجهيو. ديوان مولچند جو هڪڙو پٽ ديوان پارو مل پيو ديوان تھلرام ۽ ٽيون ديوان اڌارام هو. ديوان اڌارام جو پٽ ديوان واڌو مل هو جو ڪراچيءَ ۾ هڪ ناميارو وڪيل ٿي گذريو آهي. سندس پٽ مسٽر ٽيڪمداس به پنهنجي پٽ وانگر وڪالت ۾ چڱو نالو ڪڍيو آهي.

ديوان مولچند جو چوٿون نمبر پٽ ديوان پنجو مل هو، جنهنجا پٽ مسٽر گلابراءِ، مسٽر رامچند، مسٽر اتمچند ۽ مسٽر تنديرام.

ديوان مولچند جو پنجون نمبر پٽ ديوان عيدنمل هو، جنهنجو مربي فرزند راءِ بهادر ديوان ريوچند ڪيترا ورهيه حيدرآباد ۾ سٽي مئجسٽريٽ هو. ديوان عيدن مل جو پيو نمبر فرزند مسٽر موتيرام هو، جنهن ڪراچيءَ ۾ وڪالت ۾ نالو ڪڍيو. مٿيون سمورو احوال ديوان منسڪداس جي پهرين پٽ ديوان جيئمل جي اولاد جو آهي.

ديوان منسڪداس جا ٻيا ٻه پٽ ديوان هريسنگھ ۽ ديوان راجمل هئا. ديوان هريسنگھ کي ٽي پٽ لکو مل، ايسرداس ۽ منگهو مل هئا. ديوان لکومل جو پٽ ديوان تيجو مل جڻج هو. ديوان تيجو مل جو وڏو پٽ ديوان هيمنداس ناظر هو ۽ ٻيو پٽ ديوان پرماتند ڪراچيءَ ۾ هڪ جبرو وڪيل هو. ديوان تيجو مل جڻج جو ڀاءُ ديوان نارائنداس هو، جنهنجو هڪڙو پٽ ديوان چنڊو مل ۽ ٻيو ديوان مينارام هو. ديوان مينارام جا ٻوٽا مسٽر حشمتراءِ رٽائرڊ انڪم ٽيڪس آفيسر، مسٽر تاراچند ۽ ٻيا آهن. راءِ صاحب هوندو مل سندن ڏورانهن سوت آهي.

منشيائي-1:

نڪ ”مگهو ڪتري“. حيدرآباد جي آڏواڻين جي هيءَ هڪ شاخ هي. ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 92 ۽ 98.

منشيائي-2:

هيءَ هالن پراڻن ۾ سهڻن جي محلي ۾ رهن ٿا، سندن وڏا ميرن جا منشي هئا، تنهنڪري پاڻ کي ”منشيائي“ يعني ”منشين جو اولاد“ سڏائين ٿا. هن خاندان مان سائين ولايتراءِ ولد منشي پرتابراءِ نهايت ناميارو سنت ٿي گذريو آهي. سندس جنم هالن پراڻن ۾ 1825ع ۾ ٿيو هو، ۽ 15 جنوري 1887ع جي قمبر ۾ چولو ڇڏيائين. قمبر ۾ سندس درٻار آهي جا سائين ولايتراءِ ۽ سائين خيوت سنگھ جن جي درٻار ڪوٺبي آهي. سائين جيوٽ سنگھ سندس شش هو؛ پر اهو به وڏيءَ ڪلا وارو هو. سندس ڪيتري ٻائي رچيل آهي.

موتياڻي:

نڪ ”واسوجا“. هيءَ ميرپورخاص جا وڏا زميندار ۽ واپاري اصل. پراڻي ميرپور ۾ رهندا هئا. ميرپورخاص ۾ سندن گچ ملڪيت آهي ۽ سڄي ضلعي ۾ گهڻي هلندي اٿن. سندن ڪپهه جا وڏا ڪارخانا ميرپورخاص ۽ پٿوري ۾ آهن. سندن ڪوٺيون ميرپورخاص، ڪراچيءَ ۽ بمبئي ۾ آهن. هن

خاندان ۾ سيٺ لالچند خانچند (ولد پهلومل ولد موتيرام) ميرپورخاص ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ ۽ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جو ميمبر هو، ۽ سڄي ڊويزن ۾ هلنديءَ وارو هو.

راءِ صاحب جهامنداس ميرپورخاص ميونسپالٽيءَ جو وائيس پريزيڊنٽ، ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جو ميمبر ۽ سنڌ جنرس ائسوسيئيشن جو پريزيڊنٽ آهي. سيٺ ڀارو مل ۽ زويچند ميرپور جا ميونسپل ميمبر آهن. سبيٽ ڊيوراج ڪراچيءَ جي ڪارخاني جو مئنيجر، ڪراچي ڪاٽن ائسوسيئيشن جو ڊائريڪٽر ۽ انڊين مرچنٽس ائسوسيئيشن جو مئنيجنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر آهي.

موتواڻي-1:

نڪ ”موتڻ پوٽا“. موتواڻي آڪهيون سکر، ميهڙ، ٿلٽي ۽ ٻين ڪن هنڌ آهن؛ پڙهتي لاڙڪاڻي وارن موتواڻين جو ذڪر ڪجي ٿو، جن جي ٻين هنڌن جي موتواڻين سان ڪابه مٿي ماڻهي ڪانهي.

لاڙڪاڻي ۾ موتواڻين جا اٺ ڏهه گهر آهن، جن مان مکيه ديوان چانڊو مل ولد منشي نهرو مل منگلداس هو. سندس جنم 1845ع ۾ ٿيو هو. پهريائين ڊڪ منشي هو؛ پوءِ وڪالت جو امتحان ڏيئي، وڪالت ڪرڻ لڳو ۽ چڱو نالو ڪڍيائين، ۽ سڀڪي ڪمايائين. ڇت جو لاڙو ڌرم ڏي هوس، تنهنڪري ڌرم پيچ ڪري هٿ به چڱا ٿاريا. پوءِ ٿلهي وارن ساڌن، سائين ولايتراءِ ۽ سائين جيوٽ سنگهه جو سنگ ٿيس (ڏسو ”منشيائي-2“)، ته دنيوي ڳالهين تان ايتري قدر ڇت ڪجي ويس، جو وڪالت ڇڏي، قبر ۾ سندن درٻار جي درياني قبوليائين! انهن سنتن جي سنگ ۾ باڻ به رچي لال ٿيو، سو به ايتري قدر جو ڪيترا درويش ۽ ساڌو سندس درشن ڪرڻ ويندا هئا. خيرپور جا ڪي ديوان کيس پنهنجو سبگرو ڪري مڃيندا هئا. پڇاڙيءَ ۾ ڏيانيطس ٿيس ۽ پٺيءَ ۾ ٻلهياري نڪتيس. تيتاليهين چوٽيتاليهين ورهين جي ڄمار ۾ سنه 1889-90ع ڌاري پرلوڪ پڌاريو.

ديوان چانڊو مل کي پنج پٽ ۽ ٻه نياڻيون هيون. پهرين پٽ ديوان تهلرام هوس. ٻيو پٽ ديوان ڀوجراج انگريڪيونو انجنيئر جو هيڊ ڪلارڪ

هو. پنهنجي پتا جي ڪري ننڍڙي ٿلهي وارن
 ساڌن جي درٻار ۾ ويندو هو. ۽ پڄڻ پاءُ
 ڪندو هو. پوءِ پنهنجي ٻائي جوڙي چوڻ لڳو.
 سندس جوڙيل منو سؤ کن ڪافيون ڇيل
 آهن، جن مان ظاهر آهي ته هيءُ صاحب سنڌ
 جو هڪ عمدو شاعر هو، سندس شعر ۾
 سک ۽ درد گهڻو آهي. ديوان پوچراج جو
 مڙي پٺ مسٽر رام. بي موٽواڻي لاڙڪاڻي جي
 زمينداري بئنڪ جو مئنيجر آهي. ديس شيوا
 جو انگ جهجهو اٿس. لاڙڪاڻي ۾ ”شيوا

رام. بي. موٽواڻي

منڊلي“ برپا ڪئي اٿس، جتي هرڪو صبح
 سانجهيءَ مفت ۾ اخبارون وڃي پڙهي ٿو. دواخانو به ڪوليو اٿس ۽ ٻيا عام
 خلق جي ڀلي جا ڪم ڪيا اٿس. سندس پاءُ مسٽر ڀلرام ڪراچيءَ جي
 هندو اخبار جو اسسٽنٽ ايڊيٽر ۽ سنڌ جي ايڊيٽرن جي ڪانفرنس جو انڙري
 سيڪريٽري آهي. سندس ٽيون پاءُ مسٽر شيوڪ بي. موٽواڻي بي. اي آهي،
 جنهن پنهنجن ڪن پربتوانن سان گڏجي سنڌ ۾ ”بالڪن جي ڀاري“ برپا
 ڪئي. ٻارن جي سکيا ۽ وندر لاءِ ”گلستان“ نالي هڪ ماهوار مخزن
 باتصوير انهيءَ ڀاريءَ جي سهاري هيٺ جاري ڪرايائين جنهنجو ايڊيٽر ڪجهه
 وقت پان هو.

ديوان چانڊو مل جو ٽيون پٽ ديوان
 گيانچند هو. واپار جو ڍنگ چڱو هوس
 اصليت وارو شخص هو.

سنه 1908-09ع ۾ جڏهن سنڌ ۾
 بجليءَ جي ”ب“ به ڪانه هئي تڏهن پنهنجي
 اورچائيءَ سان فلمن، ريڊيو، ٽاڪيز ۽ بجليءَ
 جي ڪم مان واقف ٿيو. سڄيءَ سنڌ ۾ اهوئي
 پهريون صاحب هو، جنهن بجليءَ جي سامان
 ريڊيو وغيره جو ڌنڌو اول شروع ڪيو هو.

ديوان گيانچند چانڊو مل

اُڌار ڇت بہ ھڪڙوئي ھو. لاڙڪاڻي واسين جي سک لاءِ پنج لک کن رپيا خرچي، گھاٽوآھ جي ڪپ تي ھڪ شاھي باغ بنايائين، جو سندس نالي پٺيان ”گيان باغ“ سڏجي ٿو. ڪيترا ھندو توڙي مسلمان صبح سانجھيءَ، اتي ھواخوريءَ لاءِ وڃن ٿا ۽ پاڻ وندرائين ٿا. مالھين جي پگھار وغيره بلي ھڪ ھزار روپيا در مھينو خرچ اچي ٿو. سندس ڪارخانا بمبئي، ڪلڪتي، لکنو، دھليءَ ۽ لاھور ۾ آھن. بمبئي وارو ڪارخانو سندس پٽ مسٽر وشارام ۽ مسٽر ناتڪرام اڄ تائين سنڀالين پيا. سندن ”موٽواڻي ريڊيو مئنيوفڪچرنگ ڪمپني“ سڄي ھندستان ۾ مشھور آھي.

ديوان چانڊو مل جو چوٿون پٽ مسٽر رامڪرشن ڪراچيءَ ۾ بجليءَ جي سامان جو ڌنڌو ڪري ٿو. ڪراچيءَ جي گاڏي کاتي ۾ رامباغ پارڪ جي سامھون پنھنجون جايون جوڙايون اٿس. مطلب تہ ھيءُ سڄي آکھ چڱي چڙھيل آھي.

موٽواڻي-2:

نڪ ”پوپٽ“. ھيءُ لھائڻ جي نڪ جو نالو آھي (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 236، ”لھائڻ“). ھن آکھ وارا پوتڙن ۽ ٽلتيءَ تعلقي سيوھڻ ۾ رھن ٿا. سندن وڏو ڏاڏو موٽو مل جنھنجي نالي پٺيان سڏجن ٿا تنھنجي نسل مان ديوان فتح چند ھو جو پوتڙن ۾ رھندو ھو. پوءِ ٽلتيءَ مان پرڻيون تہ پوتڙن مان لڏي ٽلتيءَ ۾ وڃي ويٺو، جنھن ڪري رڳو سندس نسل وارا ٽلتيءَ ۾ آھن، نہ تہ ٻيا سڀ پوتڙن ۾ آھن. ديوان فتح چند جي نسل مان ديوان صاحبزاد تيرٿداس رٿائڻڊ ھيڊ اڪائونٽنٽ، مسٽر رام ڀاونڊاس (بالڪن جي ٻاريءَ وارو ۽ ڪجھہ وقت گلستان جو ايڊيٽر) ۽ ٻيا آھن. پوتڙن وارن موٽواڻين مان ديوان چمنڊاس (پٽس مسٽر طوطا رام وڪيل)، ديوان ٽيڪمڊاس جج ۽ ٻيا مکيه آھن.

موٽواڻي-3:

ھن آکھ وارا آراضي تعلقي سيوھڻ ۾ رھن ٿا، ۽ والھان آھن، (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 270، ”والھان“). مٿين موٽواڻين سان سندن ڪابہ مٽي.

مائي ڪانهي. منجهائن مکيه ماڻهو ڊاڪٽر رگهو مل موٽواڻي، مسٽر ڪيمچند وڪيل ۽ ٻيا آهن.

موٽواڻي 4:

نڪ ”منچنڊيا“. سندن نڪڙيا سنوٽ خيرپور جا اڄواڻي ۽ حيدرآباد جا ڀاونائي. جڳتياڻي ۽ گدواڻي آهن؛ پر انهن سان توڙي مٿين موٽواڻين سان سندن ڪا به مٿي مائي ڪانهي. هن آڪهه وارن جو وڏو پنجاب کان لاڙڪاڻي ڇلعي ۾ آيو هو ۽ ڳوٺ دوست علي تعلقي قمبر ۾ آچر رهيو هو. انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ هاڻوڪو سکر جو شهر وسايو، ته هن آڪهه وارو واپار سانگي اتي آيا. سکر جو غريب آباد ڪوارٽر موٽو مل ۽ ٻين نئين سر وسايو هو. هن آڪهه مان مسٽر ارچنداس وڪيل، مسٽر بسترام وڪيل ۽ سکر ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ، مڪي جهانمداس جي آڪهه وارا ۽ ٻيا مڱيه آهن.

مورجاڻي:

نڪ ”ماڪيجا“. هيءُ اصل اروڙونسي آهن. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129، ”اروڙونسي“ ۽ صفحو 239 ”ماڪيجا“). سندن وڏا اصل ملتان کان سنڌ ۾ آيا هئا. ڪجهه وقت نوشهري فيروز ۾ ميرن جي پاران بڻجي ڪندا هئا، ۽ پوءِ خيرپور مير صاحب واريءَ کان اڌ ڪوهه کن پري ڳوٺ ڀرڳڙين ۾ وڃي رهيا جتي سندن گهر اڄ تائين آهن. نوشهري فيروز جا ڪي ٻالاڻي به ساڻن ڀرڳڙين ۾ ويا هئا. ڏسو ”ٻالاڻي“.

مهروٽري:

هن نڪ وارا پنجاب ۾ گهڻا آهن، پر سنڌ ۾ سندن فقط هڪ آڪهه آهي. سندن وڏو ڏاڏو ديوان تلسيداس هو، جنهنجي پٽ ديوان بنسيران ڪي خدا آباد جي ويجهو ڪانهريءَ ۾ ڪلهوڙن وٽ ٻني ملي ڄا اڄ تائين اٿن. ديوان بنسيران جو پٽ ديوان ٿلو مل ۽ ان جو پٽ ديوان چتو مل هو. ٽئين خدا آباد وٽ. ڪلهوڙن وٽان مليل، ٻني هئي. ڄا پڻ اٿن = انهن ٻنين جون

سندون به اٿن. ديوان چتو مل پوءِ ميرن وٽ وزير مقرر ٿيو. سندس پٽ ديوان لوڪمنداس، ان جو پٽ ديوان هيرانند (ديھانت 1838ع) ۽ ان جو پٽ ديوان چنديرام (1810-1898ع) حيدرآباد جي ميرن وٽ مڪين وزير هئا. سندن وزيريءَ جا پروانا ۽ ميرن وٽان آيل خط وغيره موجود آهن جن ۾ کين ”پاني سلطنت“، ”رڪن دولت“، ”وزير اعليٰ“ ۽ ”ديوان“ سڏبو اٿن. ديوان چنديرام کي اباڻين جاگيرن هوندي به ميرن وٽان جاگير ملي هئي ۽ اهو پروانو به اڄ تائين اٿن. ديوان چنديرام ميرن سان ايتري قدر وفادار هو، جو انگريزن سنڌ فتح ڪئي، ۽ حيدرآباد جو قلعو سندن هٿ ۾ آيو ته ديوان چنديرام اها ڳالهه سڀني کين سگهيو. انهيءَ سبب پنهنجي جنم ڀومي حيدرآباد ڇڏي، باقي حياتيءَ جا ڏينهن ٽلتيءَ ۾ گذارڻ لڳو. ديوان چنديرام جو ٿورو ذڪر سنڌ گزيٽيئر ۽ ٻين ڪن ڪتابن ۾ آهي. ديوان چنديرام جو پٽ راءِ بهادر ديوان واڌو مل (1837-1909ع) ڊپٽي ڪليڪٽر هو. مطلب ته هيءُ گهر وڏي نانءُ ناموس وارو آهي.

مير چنداڻي:

نڪ ”ماڪيجا“. هن آڪھ جي جدا جدا شاخن جو ذڪر ڀاڱي پهرين جي صفحي 256 کان 267 تائين اڳيئي ڪيو ويو آهي. هتي سندن ڪجهه وڌيڪ احوال ڏجي ٿو.

مير چنداڻي گهٽيءَ وارا:

ميرچند جي پٽ ديوان سجان سنگھ جا فرزند ”رائلاڻي“ ڪوٺبا آهن. رائمل کي ڇھ پٽ هئا. جن مان هڪڙو ديوان رامسنگھ هو. (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 262 ۽ 263). ديوان رامسنگھ جا پٽ منشي جشن سنگھ ۽ مسٽر دولت سنگھ هئا. مسٽر دولت سنگھ راءِ بهادر ديوان پريداس شيوڪرام نووڊيال به ڀيا ڪندڙ جي پيڻ پڙيو هو جنهن مان هڪ پٽ هوس جو گذاري ويو آهي. سندس وڏي ڀاءُ منشي جشن سنگھ کي به پٽ مسٽر هيراننگھ ڪسٽمس آفيس وارو ۽ مسٽر گورمڪ سنگھ وڪيل هئا. مسٽر

ھيراسنگھ جا پٽ مسٽر ريوچند، مسٽر حڪومتراءِ ۽ ٻيا آھن، جن مان مسٽر ريوچند چڱو چڙھيو.

مسٽر ريوچند ھيراسنگھ: 23 آڪٽوبر 1889ع جي ڄائو هو. 1909ع ۾ بي.اي پاس ڪيائين. 1910ع کان 1914ع تائين حيدرآباد جي نووياليه ۾ ماستري ڪيائين، پر انهيءَ وچ ۾ 1912ع ۾ ايم. اي جي ڊگري حاصل ڪيائين. جولاءِ 1914ع کان سيپٽمبر 1922ع تائين بيلي ڪاليج ۾ فيلسوفيءَ جو پروفيسر ٿي رهيو. سيپٽمبر 1922ع ۾ ڪراچيءَ جي ڪسٽمس کاتي ۾ ”اپريزر“ مقرر ٿيو. پوءِ

وڌي هيد. اپريزر ٿيو، ۽ اپريل 1945ع تائين مسٽر ريوچند ھيراسنگھ ڪسٽمس کاتي جو اسسٽنٽ ڪليڪٽر هو. ڏيس شيوا جي خيال وچان 1930ع ۾ ڪراچيءَ ۾ سوشل سروس ليگ هاءِ اسڪول جاري ڪرايائين جو هاڻ هيرانند نندال ائڪڊمي سڏجي ٿو. پاڻ سوڌيءَ رھت وارو آھي ۽ ٻين کي بہ سوڌي ھلت ھلڻ لاءِ اپدیش ڪندو آھي. ڪراچيءَ جي ڊسٽرڪٽ جيل ۾ جيڪي ھندو قيدي آھن، تن کي اخلاقي سکيا ڏيڻ لاءِ سنہ 1930ع ۾ سرڪار مقرر ڪيس. مسٽر ريوچند ھمو آھي. ڪراچيءَ جو نووڌان مندر جو مشن روڊ تي آھي تنھنجو 1931ع کان وٺي، آنرري سيڪريٽري ۽ ٽرسٽي آھي.

مسٽر ريوچند کي پنج پٽ ڄاوا. سندس مربي فرزند مسٽر فتح چند لشڪر ۾ وائسراءِ جي ڪميشن ۾ آھي. سندس ٻيو نمبر پٽ مسٽر سندر داس (جنم 28- جنوري 1917ع) ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ پوليس آھي ۽ پنھنجيءَ برجستانيءَ ڪري پوليس کاتي ۾ چڱو ٻالو ڪڍيو اٿس. مسٽر ريوچند جا

مسٽر = مسز سندس

ٻيا ٽي پٽ ائند، ڪراپل (Bevin boy) ۽ وشنو آهن.

مسٽر ائند ريوچند

مسٽر ائند ريوچند 28 - آڪٽوبر 1919ع ۾ ڄائو هو. وديا پرائڻ لاءِ چاهه گهڻو هوس، سو سال بسال اسڪول جا امتحان پاس ڪندو، ڪراچي ڪاليج ۾ داخل ٿيو. 1939ع ۾ انٽر سائنس ڪلاس ۾ هو. انهيءَ سال منگهي پير تي گهمڻ ويو جتي ڪن عجيب حالتن هيٺ زهر ملڻ سبب سندس ديهانت 14 - جولاءِ 1939ع جي ٿيو.

فوجداري گهڻي وارا:

ميرچنداڻين جي وڏي ڏاڏي ميرچند جو وڏو ڀاءُ متو مل هو، جنهن کي ٽي پٽ اميرچند، ڇٽو مل ۽ پريتمداس هئا. ديوان پريتمداس جي نسل مان ٻه ڀائر ديوان جگتراءُ ۽ ديوان مورچمل جوهر مل هئا. ديوان جگتراءُ جا پوٽا ديوان خانچند جيچندراءُ سرورير ۽ ٻيا آهن. ديوان مورچمل جو پٽ ديوان ڪيرتراءُ هو جنهن کي چار پٽ ديوان رتنچند (سندس اولاد مسٽر جيوترام ۽ ٻيا) ديوان ڪلاچند، مسٽر اڏارام ۽ مسٽر حشمتراءُ وڪيل (پال) ڄاوا. ديوان ڪلاچند ڪيرتراءُ 30 - اپريل 1857ع جي حيدرآباد ۾ ڄائو هو. سنڌي، اردو ۽ پارسي چڱي ڄاڻندو هو. انگريزي ڇهه درجا پڙهيو هو، پر خانگي طرح اڀياس ڪري انگريزيءَ جو چڱو مايو وڌايو هئائين. ننڍپڻ ۾ پڙهڻ جو رواج ان وقت عام هو، ته به هيءُ ايڪيهين ورهين جي ڄمار ۾ ديوان مينارام منگهر ملائيءَ جي نياڻي پڙيو. (ديوان مينارام لاءِ ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 222). شادي ڪرڻ کان هڪ ورهيه پوءِ حيدرآباد جي ٽريننگ ڪاليج مان انجنيئري امتحان پاس ڪيائين. 10 - آڪٽوبر 1878ع - جي قمبر ۾ سڀ اوورسيئر مقرر ٿيو. قمبر ۾ ٽلهي وارن ساڳن سائين ولايتراءُ سائين جيوٽسنگهه سان پرڇو ٿيس (ڏسو "منشيائي"). سائين جيوٽسنگهه کان گرمتر ورتائين. گرھست آشرم ۾ رهندي، سنڀاسي

سادن جھڙي ورتي ڌاريائين. گڻ گرهجي هو تنهن ڪري سري گرو گرنٿ صاحب، رامائين، پارسيءَ ۾ لکيل نامور صوفين جا ڪتاب، بائبل ۽ قرآن شريف جو اڀياس گهڻو ڪندو هو، انهن مان ڇيڊا ٽڪر چونڊي ٻين کي به ٻڌائيندو هو. صوفيائي ڪلام ٻڌڻ جو ايترو شوق هوندو هوس، جو جتي به ميلا لڳندا هئا، تنهن اوس ويندو هو.

ديوان ڪلاچند سنٽ ماڻهو هو، تنهن ڪري رشوت خوريءَ کان پري پئجندو هو. پنهنجي ايمانداريءَ ۽ قابليت سان وڏي وڃي سب انجنيئر ٿيو. سندس وقت ۾ مسٽر چندناڻي ايگزيڪيوٽو انجنيئر هو. مسٽر چندناڻيءَ جو مڙيو نارو شاهه ۾ ٿيو هو؛ پر سندس ڪٽنب جا ڀاتي حيدرآباد ۾ هئا. ان وقت چيف انجنيئر هڪ يورپي هو، تنهن ديوان ڪلاچند کي چيو ته چڱو ائين ٿيندو جو مسٽر چندناڻيءَ جو لاشو حيدرآباد ۾ کڻائي وڃون، ته سندن

ڪٽنبين جو ساڻس پڇاڙيءَ ۾ مڪاميلو ٿئي. ديوان ڪلاچند کي اها ڳالهه وڏي سو گهوڙي تي چڙهي نارو شاهه کان پڌر عيدن اسٽيشن ڏي ويو. پاڻ اسٽيشن تي پهتو تنهن کان سگهو ٿي پوءِ آگ گاڏي آئي؛ پر لاش پهچڻ ۾ ڪجهه دير هئي. ديوان ڪلاچند اسٽيشن ماسٽر کي چيو ته جيڪڏهن اڌ ڪلاڪ کن ترين ٿر سايو، ته چڱو. اسٽيشن ماسٽر يڪدم ناڪار ڪئي؛ پر هن سنٽ جي من جي مراد پوري ٿيڻي هئي، سو ڏسو پڳوان جي قدرت، ته جنهن وقت گاڏي چڻي ٿي، تنهن وقت انچل کي اچي باهه لڳي! جيستائين باهه وسايائون ۽ گاڏي هلڻ جھڙي ٿي، تيستائين لاش به اچي پهتو. اهو گاڏيءَ ۾ رکيائين تنهن کانپوءِ گاڏي چڻي!

ديوان ڪلاچند 1930ع ۾ پينشن ورتي. طب ڇو چاڻو هو، تنهن ڪري بيمارن جن دوائن مفت ڪندو هو. پاڻ ڌرمشت هو تنهن ڪري اسٽرين ۽ ٻين کي اپڏيش ڪندو هو، ۽ ڪٿائون ٻڌائيندو هو. سندس ڪي

پستڪ سڏي ۾ آتم گيان بابت رچيل آھن جھڙوڪ ”جيون جوتيون“ (جيئن جو تئين)؛ آتم تپرت اثوا جسي صاحب، آتم ھار، ست ابناسي وچن، ست قزم ۽ قصو دلشاد بيگم جو. سندس ذھانت 11 آگسٽ 1935ع جي شام جو ٿيو ھو. پنھنجي پٺيان ٽي پٽ تيجو مل، وشناس (1888-1945ع) ۽ رامچند ڇڏيائين.

مسٽر تيجو مل ڪلاچند جو جنم 22 -

مسٽر تيجو مل ڪلاچند جون 1883ع جي ٿيو ھو. بي. اي ۽ ايل ايل. بي. پاس ڪري حيدرآباد ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو ۽ اڃا پيو ڪري. ڇت جو لاڙو ڌرمي ڳالهين ڏانھن اٿس. پنھنجي پٽ جا رچيل پستڪ پاڻ ڇپايا اٿس.

مسٽر تيجو مل جو پٽ مسٽر موهن لال بي. اي، ايل ايل بي پاس ڪيل آھي. ھن وقت پوليس پراسيڪيوٽر آھي ۽ ساڳي وقت وڪالت بہ ڪندو آھي، جنھن ۾ چڱو نالو ڪڍيو اٿس.

مسٽر تيجو مل جو ٻيو پٽ مسٽر مائڪنراءِ مڪٽيڪل ۽ اليڪٽريڪل انجنيئرنگ جو B.E امتحان پاس ڪيل آھي ۽ ھن وقت ميرپورخاص ۾ والڪرٽ برادرز جي فرم ۾ آھي.

مسٽر موهن لال تيجو مل

ساڳي مٿين نسل (مٽيلائين) مان ديوان

اوتراءِ ھو (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفو 267)، جنھن کي پنج پٽ ھئا؛ ڪشچند، ماسٽر قيمتراءِ (پٽس ڊاڪٽر اڌارام ۽ ٻيا)، امرتراءِ ۽ آسودو مل. ديوان امرتراءِ کي ٻہ پٽ مسٽر ڪينچند ۽ مسٽر ڪرمچند (پٽس مسٽر ھيرانند ايڊيٽر ”ھندو“ ٿيا، ۽ ديوان آسودو مل جتي پرش ٿي رھيو.

مسٽر ڪيمچند امرتراءِ جو جنم 18 - جنوري 1866ع جي ٿيو. ھو سندس ننڍڙي ھوندي جو سنگتي مسٽر پرماتند ميوارام کانئس ڏھ ٻارھن ڏينھن ننڍو ھو.

مسٽر پرماتند انگريزي پنجين درجي تائين پڙهي، پوءِ پڙهڻ کي ڇڏي ڏنو، پر مسٽر ڪيمچند مئٽريڪيوليشن امتحان پاس ڪيو. پوءِ حيدرآباد ۾ پنهنجو خانگي اسڪول کوليائين، جنهن ۾ فقط پهريان ٽي انگريزي درجا هئا. سنه 1888ع ۾ سادو هيرانند "يونين ائڪڊمي" کولي جنهن ۾ فقط مٿيان چار درجا انگريزي هئا. مسٽر ڪيمچند پوءِ پنهنجو اسڪول ائڪڊميءَ سان گڏ ڇڏيو، ته

مسٽر ڪيمچند امرتراءِ

ائڪڊميءَ ۾ سٽي درجا ٿيا ۽ پاڻ به وڃي اتي ماستري ڪيائين. مسٽر پرماتند کانئس ئي اڳ

۾ ائڪڊميءَ ۾ وڃي ماستر ٿيو هو. ان وقت ائڪڊميءَ ۾ ٻيا ماستر سادو هيرانند، ديوان پريداس شيوڪرام (پوءِ "راءِ بهادر")، بابو نند لال سين ۽ بابو پوانِي چرڻ بئرجي (اڀاڏيا به برهم بندوق) هئا، جي چارئي برهمو هئا. سندن سنگ ۾ مسٽر ڪيمچند ۽ مسٽر پرماتند به برهمو ٿيا.

پوانِي بابو پوءِ ڪن پادرين جي سنگ ۾ اول پرائسٽنٽ ٿيو، پر پوءِ رومن ڪئٿولڪ ڌرم اختيار ڪيائين. سندس سنگ ۾ مسٽر ڪيمچند ۽ مسٽر پرماتند به 1891-92ع ڌاري ڪرستان ٿيا. مسٽر ڪيمچند جو عيسائي نالو "تامس" ۽ مسٽر پرماتند جو نالو "فيلڪس" هو. مسٽر ڪيمچند پنهنجي ننڍڙي نياڻيءَ کي به وڃي ڪرستان ڪيو جنهنجو نالو عيسائي نالو "انگلس" آهي، ۽ هن وقت حيدرآباد جي ڪندمل گرلمن هاءِ اسڪول جي پرنسپال آهي.

ڪرستان ٿيڻ کانپوءِ هيءُ ٽيئي جڻا ائڪڊمي ڇڏي ويا. پوانِي بابو ۽ مسٽر ڪيمچند ڪراچيءَ ۾ اختيار نويسي اختيار ڪئي ۽ 1896ع ۾ مسٽر پرماتند به "جون" اخبار جاري ڪئي. مسٽر ڪيمچند ڪيترو وقت انگريزي

اخبار ”حيدرآباد جرنل“ (پوءِ ”سنڌ جرنل“)، ۽ حيدرآباد جي سنڌي اخبارن ”پريات“ ۽ ”سنڌواسي“ جو ايڊيٽر هو. پريس ۾ ڪم ڪندي نرت گهٽجي ويس. سا به ايتري قدر جو ڪيڏانهن ٻاهر نڪرندو هو، ته پيو ڪو هٿ ڪين وٺي هلندو هوس. انهيءَ هوندي به ڏسو هن مڙس جا انصاف، جو اخبارن جي مضمونن لکڻ لاءِ پينسل کڻي ٻئي تي مضمون رهڙيندو ويندو هو. پوءِ ڪمپازيٽرن کي گهرائي چونڊو هو، ته ٻڙهو ته ڇا لکيو اٿم؟ جيڪي لفظ صفا نه لکيل هوندا هئا، سي ڪين پڻ ٻڌائيندو هو، ۽ پوءِ هو سمورو مضمون وڃي ”ڪمپوز“ ڪندا هئا. مسٽر پرماتند کي ”جوت“ اخبار لکڻ ۾ به پهريائين گهڻي مدد ڪندو هو. ڪو عملدار بي انصافيءَ جي هلت هلندو هو، ته کيس سڱن تي ڪٽندو هو. هر هڪ ليک اهڙو زبردست لکندو هو، جو پاڻءَ ته ٻم گولو ڦاٽو! ائين ديس شيوا گهڻي ڪيائين. خود سرڪار سندس قدر ڪري پنيءَ تڪر بنا مالڪائي ڏنس. سندس ديهانت 24 ڊسمبر 1941ع جي ٿيو.

ديوان صورت سنگھ فوجدار واري گهٽيءَ ۾ ميرچنداڻين جي بي آڪھ منشي جيئمل ڦولچند جي آهي، جو تپيدار هو، 1912ع ۾ پيشن ورتائين. سندس پٽن کي ڪراچيءَ ۾ نوڪريون هيون، تنهن ڪري پاڻ به گهر ڪري وڃي ڪراچيءَ ۾ رهيو، جتي 1923ع ۾ ڇالائو ٿيس. پنهنجي پٺيان چار پٽ هيرانند، پوپٽراءِ، سنداس ۽ آڌارام ڇڏيائين. ٽي نياڻيون به هيس، جن مان ٻه گذاري ويون آهن، ۽ ٽين شريمتي رکمي ٻائي (وراڻ ٻائي) مسٽر هاسي مل پريڊائن پٺوڻيءَ سان پرڻائي هئائين، جا اڃا حيات آهي، ڏسو هن ڪتاب جو ڀاڱو پهريون، صفحو 190).

منشي جيئمل جي مربي پٽ مسٽر هيرانند ڪا خاص نوڪري ڪانه ڪئي، ۽ 1940ع ۾ گذاري ويو. ٻئي پٽ مسٽر پوپٽراءِ گهڻن هنڌ نوڪريون ڪيون. پڇاڙيءَ ۾ ڪراچيءَ ۾ ڪمانڊنگ رائل انجنيئر جتي آفيس ۾ خزانچي هو، جتان ويجهڙائيءَ ۾ ”رٽائر“ ڪيو اٿس. هن وقت اوڻهتر ورهين جي عمر جو آهي. کيس ٻه پٽ آهن جتي نوڪرين ۾ آهن. منشي جيئمل جتي ٽنهن فرزند مسٽر سنداس جو جنم 1893ع ۾ ٿيو هو. ڪراچيءَ جي برماشيل (تيل جي ڪمپنيءَ) ۾ هو.

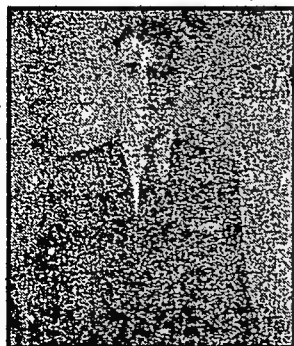

مسٽر سنداس چينمل

1941ع ۾ آفيس ۾ ڪم ڪندي اوچتو ڇاتيءَ ۾ سور پيس، ته گهر هليو آيو ۽ اتي پهچڻ کان سگهوئي پوءِ پراڻ تياڳيائين. سندس ان منڊاڻتي ۽ اوچتي ڇالاڻي ڪري سندس سڀني آفيس وارن کي گهڻو ارمان ٿيو. سندس آڪهه کي اعزازپسيءَ جا خط موڪليائون ۽ سندس جيوٽ جو مختصر احوال سندس فوتو سميت اخبارن ۾ ڇاپايائون. مسٽر سنداس کي چار پٽ آهن، جن مان ٻه نوڪرين ۾ آهن، ۽ ٻه پڙهن پيا.

مشتي چينمل جي چوٿين فرزند مسٽر

اڏارام جو جنم 1896ع ۾ ٿيو هو. مئٽرڪ ۽ فائينل پاس ڪري، اول هاءِ ڪورٽ ۾ ڪلارڪي ڪيائين. پوءِ ڪراچيءَ جي ڪسٽم ڪاتي ۾ 1920ع ۾ گهڙيو جتي امپورٽ ڊپارٽمينٽ ۾ سپريٽينڊنٽ هو، پر تازو بمبئيءَ بدلي ٿي ويو آهي.

ٽاڳيال:

هن نڪ وارا اصل ۾ اروڙوڻسي آهن، ۽ پنجاب ۾ به آهن. هن وقت سنڌ ۾ جو شڪارپور ۾ رهن ٿا، جتي سندن پنجڻيه کن

مسٽر اڏارام چينمل

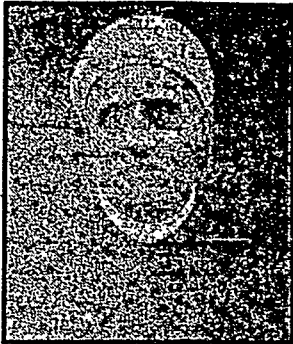
گهر آهن. اڪثر ڌنڌو ڌاري ڪندا آهن. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129)

نانواڻي:

نڪ ”ڪاريا“. هيءَ حيدرآباد جا پائيند سڀنيون آهن، جن مان پائي ڏيئلداس جي آڪهه سوارا مکيه آهن. سندن نڪڙيا سوت حيدرآباد جا سڃاتڻگائي ديوان آهن. پڻ ڏسو ”ڪاريا“. پائي پرناب جو ڏاڏو پائي

مولچند هيمنڊاس ولد ڀائي نانو مل هو، جنهنجي نالي پٺيان هيءَ آڪھ سڏجي ٿي. ڀائي نانو مل جو نسل سجانسنگائين سان وڃي ٿو لڳي، جيئن هردوار جي پانڊين وٽ رکيل شجرن مان معلوم ٿئي ٿو.

ڀائي پرتاب جو ڏاڏو ڀائي مولچند ٺيڪا

ڀائي ڏيئلداس مولچند

ڪنڌاو هو، جن مان چڱي ڪمائي هيس. سنه 1862ع ۾ حيدرآباد جي ڪيائني ٽنڊي واري بازار ۾ پٿر جو فرش پئي پٽو، اتان گهوڙي تي چڙهي ٿي لنگهيو، ته ڏڪو کاڌائين، ۽ پٺيهن ورهين چي ڄمار ۾ گذاري ويو. پنهنجي پٺيان ٽي پٽ شينوڪرام، ڏيئلداس ۽ رتنچند، ۽ هڪ نياڻي ڇڏيائين، جي ان وقت سڀ صغير هئا. سندن ماما (ڀائي پرتاب جي ڏاڏيءَ) کين پالي وڌو ڪيو. مائٽيءَ کي گهر جي جاءِ پنهنجي هئي، باقي پٺسبي جو زور ڪونه

هوس، تنهن ڪري ڪپوٽ ۽ ڪفايت گهڻي ڪندي هئي. سندس پٽ ڀائي ڏيئلداس ڳالهه ڪندو هو، ته منهنجي ماما رات جي وقت ۾ ڀاڄي وٺي ايندي هئي، ته سسپتي ملي. ائين جيتري قدر ٿي سگهندو هوس، تيتري قدر گهر بلي خرچ گهٽ ڪري هئي؛ پر دان پڇ وڌيءَ دل سان ڪندي هئي. وس پچندي. توبه سوالي پنهنجي درٿان خالي نه موٽائيندي هئي. جيو ديا جو انگ ايترو هوس، جو ڪٿي ڪو ڦٽيل پڪي يا جانور ڏسندي هئي، ته پنهنجي گهر آئي ان جي پرگهر ڪندي هئي. پڪين لاءِ پچرن خريد ڪرڻ جي وسعت ڪان هيس، تنهن ڪري پراڻا ڪنا يا دلا اونڌا ڪري، انهن ۾ پڪي رکندي هئي. اهو ئي آئت دل کي هوس، ته جيو ديا ڪبي، نه ايشور به اسان تي ديا ڪندو.

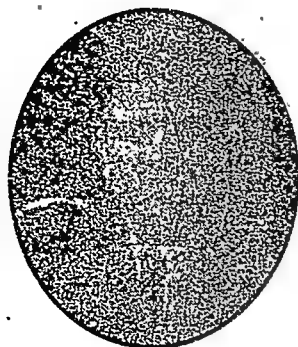
ڀائي پرتاب جو پٽ ڀائي ڏيئلداس اڃا ٻارهن تيرهن ورهين جي ڄمار جو هو. ته پنهنجي غريبيءَ حالت ڪري ڪنهن دڪان تي وڃي نوڪري ڪيائين. پوءِ ڪجهه وقت بازار ۾ پنهنجو ننڍڙو هٿ ڪوليائين، جتي پڳڙين ٻڌڻ جو ڪم ڪندو هو. اٽڪل اڙڙهن ورهين جي ڳٽس ۾ سندورڪ وڌو.

جتي آهستي آهستي چڙھندو ويو. پوءِ پنهنجا ڪارخانا ڪولياڻين ۽ ججهي ۽ هوند وارو ٿي پيو!

پاڻي ڏيئلداس رڳو هندو سنڌي آکر ڄاڻندو هو. پنهنجي ۽ ماما وٽان چڱا سنسڪار پرايائين، ته ڇت جو لاڙو ڌرم ڏي ٿيس. وٽس ڪٿائون وارٿائون ٿينديون هيون، ۽ خاص ڪري سري يوگ وسشت پڌر جو گهڻو چاهه هوندو هوس. پنهنجي ۽ ماما وانگر دان پڇ ڪرڻ تي دل گهڻي ورتدي هيس. دل به اهڙي ڪومل هوندي هيس، جو ڪنهنجو درد ڏسندو هو، ته سهي ڪين سگهندو هو. غريبن سان گهڻي همدردي هوندي هيس. ننڍڙي هوندي پنهنجي ماما کي ڦٽيل پکي پاليندا ڏٺا هئائين، ته وڏي هوندي پاڻ به پنهنجي گهر ۾ توڙي ڪوئي ٿي ڦٽيل پکين جي پرگهور ڪندو هو. پوءِ ته انهن لاءِ اسپتال جاري ڪيائين، جا اڄ تائين آهي. ڪيترا ورهيه هيئن ڪندو هو جو گهوڙي تي چڙهي، دوائن جي پيٽي ٻاڻ سپان ڪئي، ڊومڻ واهه ۽ قليليءَ طرف ويندو هو، ۽ بيمارن جي دوا ستي ۽ تهل ٽڪور ڪندو هو. گدو بندر ۾ چرڻ جي اسپتال ۾ وڃي، چرين کي پنهنجن هٿن سان سنان پاڻي ڪڙائي، ڪرائيندو پياريندو هو. سول اسپتال ۾ وڃي غريب بيمارن کي ڪير ۽ ميوو پهچائيندو هو، ۽ لاوارث مردن جو اگني سنسڪار پنهنجي خرچ تي ڪرائيندو هو. هو ائين سمجهندو هو ته ايشور جو مونکي هيتري ماما ڏني آهي، سا نه پنهنجيءَ تن پروريءَ ۽ سرخروئيءَ لاءِ پر چڱي ڪتب آڻڻ لاءِ اهڙا ويچار ڪري، هو سادو ڪائيندو هو، ۽ سادو هندائيندو هو؛ باقي دان پڇ بلي هزارين روپيا خرچيندو هو. سندس نالي گدوبندر وارو پارڪ ۽ ڪلب ٻئي پوءِ ٺهيا؛ پر پنهنجي جيئري پنهنجو نالو ڪونه ڪندو هو. پاڻي پرتاب ڳالهه ٿو ڪري ته سدائين گپت دان ڪندو هو، جنهن ڪري اسانکي به پتو ڪونه پوندو هو، ته ڪنهن کي ڪنهن کي ٿو ڏئي. قليليءَ تي هڪ آشرم غريبن لاءِ ڪوڙيائين. جن پير مردن کي سندن اولاد نه سڃاڻيندو هو، سي انهيءَ آشرم ۾ وڃي رهندا هئا، ۽ پاڻ سندن تهل ٽڪور ڪندو هو. هيندي پڌارت وارو هو، ته به هٿ وڌائي ڏيکارڻ بدران پنهنجي غريبيءَ جي زماني جون ڳالهيون بنا بچاب ٻڌائيندو هو.

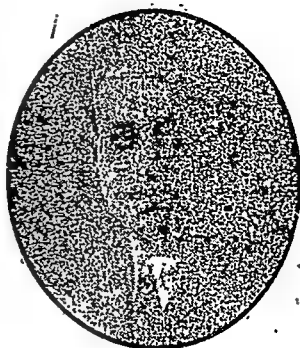
پاڻي مونچند ڪرپالائيءَ عاڄ وارو هڪ جڳو سنت ٿي گذريو آهي.

تنهنڪي پنهنجو گرو ڪري سمجهندو هو. سوامي سچدانند سان به گهڻو پريم هوندو هوس. سندس ديهانت 1921ع ۾ ٿيو. پنهنجي پٺيان چار پٽ ڇڏيائين: نارائنداس، پرتاب، هرڪشنداس ۽ ڀلرام. ڀائي نارائنداس جو جنم 1899ع ڌاري ٿيو هو. وڏيءَ دل سان دن پڇ ڀلي خرچ ڪندو هو ۽ پاڻ کي به سڪي رکندو هو. رهڻي ڪهڻي به شاهائي هوندي هيس. پنهنجي پتا جي پوتر يادگيريءَ ۾ ”ڀائي ڏينداس ڪلب“ ۽ گندو بندر وارو پارڪ

ڀائي نارائنداس ڏينداس

جوڙيائين. ٻيا به خير جا ڪم گهڻي ڪيائين؛ پر گهڻو ڪونه ٿڳيو. سندس ديهانت اٺٽيهن ورهين جي ڄمار ۾ 1928ع ۾ ٿيو. ڀائي پرتاب ڏينداس جو جنم 14 - اپريل

ڀائي پرتاب ڏينداس

1908ع جي ٿيو هو، جنهن ڪري هن وقت (1948ع ۾) چاليهن ورهين جي ڄمار جو آهي. علمي، ملڪي، پنگتي ۽ ڌرمي ڳالهين ۾ گهڻو بهرو وٺندو آهي.

حيدرآباد ڪاليج جي بورڊ تي رهي ڪاليج جي بهبوديءَ جو گهڻو اڻو پڻي ڌاريو اٿس. تازو سنڌ يونيورسٽي ڪلي ۽ يونيورسٽي بل ۾ ڪي ڳالهيون سنڌ جي ھندن جي دل وٽان نه هيسون، ته پنهنجي يونيورسٽي ڪولن لاءِ ڇڱا چندا ڪٺا ڪرڻ

لڳو. سگهڻي پوءِ سنڌ ۾ لڏپلاڻ شروع ٿي ته يونيورسٽي ڪولن جي ضرورت نه ٿي. هيٺيڙاها ٿي ڪوشش ڪري رهيو آهي ته ڪڇ رياست طرف ”نئين سنڌ“ ٺاهجي. انچارج ڪريالائي ۽ ٻيا ڪي سڄڻ ساڻس آهن ۽ سنڌ جي ھندن کي سڪي ڪرڻ لاءِ پاڻ پيا پتوڙين.

ڀائي ڀرتاب جڏهن ڪارخانا ڪراچيءَ، بمبئيءَ، ڀورت سئڊ، ڪيئرو، اسماعليا (ايڇيٽ)، جبرالٽر، اسپيٽش ۽ فرينچ موراڪو، ڪئنري آئلنڊس، ڊچ ويسٽ انڊيز، نيو يارڪ، لنڊن، جپان ۽ هانگ ڪانگ ۾ آهن. حيدرآباد جي شاهي بازار ۾ ”ڀائي ڌيئلداس مولچند جي ڪوٺي“ مشهور آهي، ۽ اها سندن هيڊ آفيس آهي. ڀائي ڀرتاب جي رهڻ جي عاليشان جاءِ ”مئٽري“ نالي، حيدرآباد جي آلهندي ڪچي ۾، رومن ڪئٿولڪ چرچ جي ويجهو، جنهن هنڌ آهي، تنهن هنڌ اڳي ڊاڪٽر ميٽوءَ جي اسپتال هوندي هئي. ڪجهه وقت مسٽر پرماتند ميوارام (ڪورستان) جي ”جوت“ اخبار جي آفيس اتان هوندي هئي.

ڀائي ڌيئلداس جي وڏي ڀاءُ ڀائي شيوڪرام جا ٽي پٽ دولترام، رامچند ۽ ڀڳوانداس آهن، ۽ ننڍي ڀاءُ ڀائي رتن چند جا ٻه پٽ بولچند، ڪشنچند ۽ گوڀند رام آهن.

نصريپوري ۽ ڇاپرو:

”نصريپوري“ معنيٰ نصريپور جا ويٺل. ڪراچيءَ جو شهر اڃا ٻڌو ئي ڪونه هو، تنهن کان ئي اڳ سنڌ جا ڪي هندو ڪراچيءَ جي پريان ڪارڪ بندر، سونمياڻيءَ ۽ لس ٻيلي ۾ وڻج واپار ڪندا هئا. پوءِ ڪراچيءَ جو شهر وسيو ته منجهان پوڄواڻي ۽ ٻيا ڪي سينيون لڏي ڪراچيءَ ۾ هميشه جي لاءِ اچي رهيا، جن مان ڪي نصريپوري هئا، جي اصل نصريپور جا ويٺل هئا. سندن پويان اڄ تائين ”نصريپوري“ سڏجن ٿا، پر جنم ڀومي ڪراچي اٿن. نصريپور ۾ سندن نسل وارا ”بهرناڻي“ آهن. (ڏسو ”بهرناڻي“).

نصريپوري سنڌ جا جهونا واپاري آهن. خود نصريپور جو شهر به قديم آهي. سري امر اڏيري لال صاحب جو جنم سنبت 1007 ۾ (951ع ڌاري) نصريپور ۾ ٿيو هو، تنهن مان ظاهر آهي، ته هيءُ شهر عيسوي ڏهين صديءَ کان به اڳ جو آهي. اهو شهر نصير نالي هڪ مهاڻي جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. اڳي سنڌوندي نصريپور وٽان وهندي هئي (ڏسو صفحو 1)، جنهن ڪري هتي جي واپار جو چلتو چڱو هوندو هو. نصريپور جون سوسيون ۽ بلبل حنم کيس اڄ تائين مشهور آهن. نصريپور ۾ کير پيڙا به تمام سٺا ٿين ٿا.

”ڇاپرو“ معنيٰ چير يا جبل جا ويٺل. ڪراچيءَ کان وٺي لس ٻيلي تائين، ۽ ملير کان وٺي ٿاڻي بولا خان تائين، جيڪو چير يا جبل (ڪوهستان) آهي، اتان جيڪي هندو ڪراچيءَ ۾ اچي رهيا سٺي سڀ ”ڇاپرو“ سڏجن ٿا.

ڇاپرن جا جملي پنج ورڻ يا پنج نيائيون آهن، جن مان ”ڇاپرو“ نالو پهريائين انهن جي نيات تي پيو، جي ڪراچيءَ جي آسپاس واري جابلو ڀاڱي کان ڪراچيءَ ۾ آيا هئا، ٻيا ”ٿاڻائي“ يعني ٿاڻي بولا خان کان آيل، ٽيان ”ڇڪائي“ يعني چڪ کان آيل، چوٿان ”گهاري“ يعني ڳوٺ گهاري تعلقي ميرپورساڪري کان آيل، پر انهن جون ٻه نيائيون آهن، ۽ مڪي ڌار ڌار اٿن. انهيءَ هوندي به انهن پنجن ئي نيات وارن تي هڪ يڪو نالو ”ڇاپرو“ پيل آهي. سندن آڪهين جا نالا جدا جدا آهن جهڙوڪ رامواڻي (ماسٽر مويرام ۽ ٻيا).

ڪراچيءَ جي آسپاس واري جابلو ڀاڱي کان جيڪي ڇاپرو آيا، تن مان ”ملاڻي“ آڪهه وارن ڪراچيءَ ۾ اچي هڪ نئون ڌنڌو کوليو. ملاڻين جو وڏو ڏاڏو ”مل“ هو، جنهنجي نسل مان ڀائي ڏيڏو مل ڪراچيءَ کان ٻي ڪوهه پري مواچ جي ميدان ۾، سمنڊ جي پاڻيءَ جي دٻن مان لوڻ ڪڍي، گڏهن تي لوڻ لڏي، ائين آني لوڻ جو ٻورو ڪراچيءَ ۾ وڪڻندو هو. سندس پٽ تنومل، هيومن مل، لڏو مل ۽ ٻيا به ائين ڪرڻ لڳا. سنه 1878ع ۾ ماريپور لوڻ کان کولڻ ۾ هنن مدد ڪئي، ته کين لوڻ جون ڪاٺيون (Salt pans) انعام مليون، جي اڄ تائين اٿن. ڀائي هيومن مل جو پٽ مسٽر تاراچند گذاري ويو آهي، باقي مسٽر ويرومل جو ڪيترا ورهيه سکر جي ٽيڪنيڪل انسٽيٽيوٽ جو سپرنٽينڊنٽ هو، سو اڃا حيات آهي. هو برهمو سماجي آهي ۽ سادو هيرانند جي جهونن سنگتين مان آهي.

واڌواڻي:

نڪ ”پٺاڻ“. هندستان جي ”پڪٽ“ آرين مان ڪي افغانستان ڏي لڏي ويا هئا، ۽ سندن اولاد ”پڪٽون“ (پٺاڻ) آهن. هن وقت پٺاڻ اڪثر مسلمان آهن. هيءَ واڌواڻي يا ته پڪٽ آرين جو اولاد (هندو پٺاڻ) آهن، يا

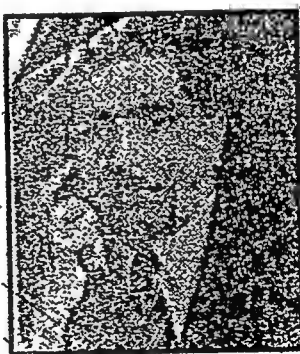
تہ افغانستان جي پٺاڻ حاڪم جو مٿن ھٿ ھو، تنھن ڪري پنھنجي نڪ تي سندس نالو ”پٺاڻ“ رکيائون، جيئن شاھ بهاري جي نالي پٺيان شھائي“ سڏجڻ ٿا. بهرحال ايتري پڪ آھي تہ سنڌ، پنجاب، افغانستان ۽ بلوچستان جي وچ ۾ قديم زماني کان وٺي وڻج واپار ھلندو ھو، جنھن ڪري ھن آڪھ وارا پنجاب ۾ بہ ھئا. ڪلھوڙن جي صاحبيءَ ۾ واڌوائين جو سڄو ويڙھو ملتان کان سنڌ ۾ آيو ھو. منجھانئن ڪي ڪلھوڙن وٽ خدا آباد ۾ ديواني عھدي تي مقرر ٿيا ھئا، پوءِ ميرن جي صاحبي ٿي، ۽ حيدرآباد وسي تہ حيدرآباد ۾ آيا.

سنہ 1793ع ۾ سنڌ جي ميرن حڪومت جو ورھاڱو ڪيو، ۽ خيرپور رياست ڌار ٿي، تہ ھڪڙا واڌواڻي خيرپور ويا ۽ ٻيا حيدرآباد ۾ رھيا (ڏسو ڀاڱو پھريون، صفحو 75). انھيءَ ھوندي بہ، خود منھنجي ڏسندي، خيرپور جا واڌواڻي (مسٽر روپچند وڪيل ۽ ٻيا) حيدرآباد جي واڌوائين وٽ شاديءَ غميءَ ۾ ايندا ويندا ھئا. پوءِ ”پٽ پيئي، وٽ پيئي!!“ ھائ ”جي چلھ کان دور سڀي دل کان دور“ ٿي پيا آھن.

حيدرآباد جي واڌوائين مان ديوان جيوترام بولچند ڊپٽي ڪليڪٽر، ماسٽر ھيمنداس ۽ ٻيا مکيہ آھن. منجھانئن ديوان مولچند ۽ ديوان امراءِ جي آڪھ وارا ھميشہ لاءِ ڪراچيءَ ۾ وڃي رھيا، تنھن ڪري آھي ”ڪراچيءَ وارا“ سڏجڻ ۾ آيا. ديوان مولچند جي نسل مان مسٽر ليلارام پريمچند رٽائرڊ ھيڊ ماسٽر، مسٽر ڌرمداس جينا نند، مسٽر گنگارام قيمتراءِ ڪاٺپور جي ايلجن مل جو ايجنٽ، ڊاڪٽر ڪشinchند وزيرسنگھ ۽ ٻيا آھن. ديوان امراءِ جا پٽ خانچند، ننديرام، ريوچند ۽ موٽو مل ھئا، جن جي نسل مان مسٽر تيجو مل منگھارام (ولد ديوان خانچند)، مسٽر پرسرام گوپند رام (ولد ديوان ننديرام) ۽ ٻيا آھن. مسٽر ڪرمچند ھرو مل سب پليٽ ليئر ۽ ڪي ٻيا گذاري ويا آھن.

خيرپور جي واڌوائين مان پھريون ديوان بهرڏنو مل (بهرڏنو مل) ھو، جو حيدرآباد مان لڏي خيرپور ۾ وڃي رھيو ھو. سندس پٽ ديوان رامچند ھيڊ منشي شڪارپور وارو خيرپور ۾ چڱو وڌيو ويجهو. سندس وڏو فرزند مسٽر روپچند وڪيل ھن وقت چوھتر ورھين جي ڄمار جو آھي. کيس چار

پٽ ديوان هرجن داس پي. اي رٽائرڊ سيشن جيج خيرپور، ڊاڪٽر هيمنڊاس، ديوان پرسرام اڻڊو وڪيت جيڪب آباد ۽ ديوان ڪشنچند، اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر آهن.

ڊاڪٽر هيمنڊاس روپچند جو جنم 12 جنوري 1895ع ۾ ٿيو هو. ننڍڙي ئي ذهين ۽ فھيم هو.

بمبئيءَ جي گرانٽ ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڙهيو ۽ ايم. بي. پي. ايس جي ڊگري حاصل ڪيائين. ويٽينا جي ”نيومن ڪلينڪ“ ۾ ڪن جي بيمارين (پوڙاڻ وغيره) جو خاص طرح اڀياس ڪيائين، پوءِ جيڪب آباد ۽ ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽري ڪرڻ لڳو. ڪيترا ورهيه جيڪب آباد ضلعي جي انڊين ريڊ ڪراس سوسائٽيءَ جو آنرري سيڪريٽري هو.

ڊاڪٽر هيمنڊاس روپچند

سنه 1932ع ۾ پنهنجا ٻار ٻچا وٺي يورپ ويو هو، ۽ پئرس جي ريڊ ڪراس سوسائٽي جي ليگ ۾ ٿيڊ مهينو ڪن گم ڪيائين، ته ڏسان ته دنيا جون ريڊ ڪراس سوسائٽيون ڪيئن ٿيون ڪم ڪن. ريڊ ڪراس سوسائٽين جي ڪم ڪرڻ ڪري سنه 1934ع ۾ قيصر هند جو ٻلو مليو هوس.

سنه 1936ع ۾ سنڌ جو پرڳڻو بمبئي کاتي کان ڌار ٿيو، ته ٻئي سال (1937ع ۾) سنڌ جي ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊجي آيو، ۽ پبلڪ ورڪس ڊپارٽمينٽ ۽ پبلڪ هيلٿ کاتي جو وزير ٿيو. ساڳي سال 1937ع ۾ نارٿ ويسٽرن ريلوي ائڊوائزري بورڊ جو ميمبر به مقرر ٿيو هو. سنڌ نرسنگ ڪائونسل لاءِ به هيءَ پهريون ئي پريزيڊنٽ چونڊيو ويو. 1942ع کان 1945ع تائين وري پيو. گهمپرو هيلٿ، انڊسٽريز ۽ سٺول ڊفينس کاتن جو وزير ٿيو. سنه 1939ع کان وٺي 1947ع تائين هندستان جي ميڊيڪل ڪائونسل جو ميمبر رهي رهيو. سنڌ يونيورسٽيءَ جو فيلو ۽ سنڌيڪيٽ جو ميمبر به آهي. سنڌ جو وزير ٿي، هيلٿ، ميڊيڪل ۽ انڊسٽريز کاتن ۾ گهڻا سڌارا ڪيائين، پر سندس مکيه ڳالهه هيءَ آهي، ته ڪراچيءَ ۾ ”ڊو“ ميڊيڪل ڪاليج

سندس ڪوشش سان ٻريا ٿيو. ڏيتي لپتيءَ جي برخلاف ائڪٽ به سندن ڪوشش سان پاس ٿيو. ڏيتي لپتيءَ برخلاف ائسوسيئيشن به ٻريا ڪئي ائس جنهنجو پريزيڊنٽ پاڻ آهي. سند مئنارٽيز ائسوسيئيشن پاڻ جاري ڪرايائين ۽ ان جو پريزيڊنٽ به پاڻ آهي. سندس ڪيترا ليک هندو مسلم اتحاد ۽ ٻين پنڀگتي ۽ ملڪي ڳالهين بابت هيستائين اخبارن جي وسيلي ڇپجي پڌرا ٿيا آهن.

واڌواڻي-2:

نڪ ”پوٽ“. هيءَ لهائڻ جي نڪ جو نالو آهي. سندن نڪڙيا سوت پوٽڙن ۽ ٽلتيءَ جا موٽواڻي آهن، پر هيءَ ڀرين ۾ رهن ٿا. سندن وڏو ڏاڏو سيٺ واڌو مل هو، جنهن کي به پٽ شامداس ۽ آسنداس هئا، جنهن ڪري هن آڪهه وارا ڪجهه وقت پاڻ کي ”شامداساڻي“ سڏائيندا هئا. هن آڪهه وارن مان ٿورا نوڪرين ۾ آهن ۽ ٻيا ڌنڌو ڌاري ڪندا آهن.

واسواڻي:

نڪ ”ميجر“. سندن وڏا اصل مڇ جو واپار ڪندا هئا، تنهن ڪري سبندين نڪ تي اهو نالو پيو. اهي اصل ملتان ۾ رهندا هئا، جتان پهريائين عيدناڻي، ڪريالاڻي، ميرچنداڻي ۽ واسواڻي اهي چار پاڙا سند ۾ آيا هئا، ۽ خدا آباد ۾ اچي رهيا هئا. منجهائن جيڪي سرڪاري نوڪرين ۾ گهڙيا، سي ”عامل“ (ديوان) سڏجن ۾ آيا، ۽ جن وٽج واپار ڪيو سي ”پائيند“ ڪوٺجن ۾ آيا. انهيءَ سبب واسواڻين مان ڪي عامل ۽ ڪي پائيند آهن. حيدرآباد جو شهر وسو نه پهريائين پائيند واسواڻي اتي آيا. سندن گهر اصل مڪي گهٽيءَ ۾ وڏي دروازي جي اندر هوندا هئا، پر هاڻي ٿڙي پڪڙي ويا آهن. عامل واسواڻي ٻين ڪيترن عاملن کان گهڻو پوءِ حيدرآباد ۾ آيا، ڳچ جيترا پٽ اڳيئي والارجي ويا هئا تنهن ڪري هڪ هنڌ جاءِ نه ملين. منجهائن ڪي دلواڻي گهٽيءَ ۽ ٻين هنڌ وڃي رهيا. ڪن ٺوآباد ۽ مارڪيٽ وارو پاسو وسايو. راءِ بهادر ديوان ٽيڪچند اوڌو داس جي آڪهه وارا، پروفيسر گوڀند رام ڊي. جي سند ڪاليج وارو، مسٽر ڏيئلمل مينگهراج، انڊين گرلس ها،

اسڪول وارو، مسٽر گوپند رام ٻالچند اسسٽنٽ انجنيئر ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن وارو، ماسٽر مولچند منگهول، پروفيسر مويرام هيرانند ڪاليج آف ڪامرس وارو، ديوان درمنداس جج ۽ مسٽر پرسرام ڪندنمل بئريسٽر جي آڪھه وارا، ديوان آسومل تو آباد وارو ۽ ٻيا مکيه آهن. ديوان آسومل وارن جا ويجهو سوت ڊاڪٽر پرماتند ۽ پٽس پروفيسر شامداس آهن. واسواڻين مان سادو ٿي. ايل (ٿانور داس ليلارام) واسواڻي، چڱو نالو ڪڍيو ۽ ديس شيوا گهڻي ڪٿي اٿس. سندس ڪيترا پستڪ سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ ڇپيل آهن. ميرن هاءِ اسڪول سندس برپا ڪيل آهي.

حيدرآباد ۾ پائيند واسواڻين جا سٺ کن گهر آهن ۽ اورچائيءَ سان ڪيئن چڙهيا آهن تنهنجو هڪ به مثال ڏجي ٿو.

راء بهادر سيٺ موهنداس مينگهراج جو جنم 1860ع ڌاري ٿيو هو. ننڍپڻ کان وٺي پنهنجي چاچي سيٺ تاراچند پرسرام جي جواهرات جي ڇاپ تي بمبئيءَ ۾ پهريائين پگهاردار ٿي رهيو، ۽ پوءِ پائيوار ٿيو. سيٺ تاراچند کي ڪلڪتي، رنگون ۽ چيان ۾ به ڪوٺيون هيون؛ ڪلڪتي واري ڇاپ ۾ ڪي پائيوار هئس، جهڙوڪ پائي. ليلارام دولهڙنو مل ۽ پائي ايسبرداس، اهي پائيوار الڳ ٿيا، تنهن کانپوءِ سيٺ موهنداس ڪلڪتي وارو ڪارخانو سنڀالڻ لڳو. اتي به پهريائين پگهاردار هو، پر سگهو ئي پوءِ ڪام پائيوار يعني سيني

راء بهادر سيٺ موهنداس
مينگهراج

ڪارخانن ۾ پائيوار ٿيو. ڪلڪتي واري دڪان ۾ لارڊ منٽو ۽ ليڊي منٽو سان واقفيت ٿيس، ۽ اهي سندس دڪان تي گهڻو اچڻ وڃڻ لڳا. لارڊ منٽو ”راء بهادر“ جو لقب ڏنس. ڪابل جو امير امن الله به سندس ڪلڪتي واريءَ ڇاپ تي گهڻو اچڻ وڃڻ لڳو. راء بهادر جا فوتا لارڊ منٽو ۽ امير امن الله سان گڏ نڪتل آهن. نيپال جي شاهي خاندان وارن سان به چڱو رستو هوس ۽ انهن سان گڏ به فوتا نڪتل اٿس. کيس اولاد ڪونه هو تنهن ڪري

”ول“ (وصيت نامو) ٺاهيائين جنهن ۾ مڪي گوپند رام پريتمداس، پنهنجو سوٽ سيٺ سِيرُو مل نهالچند ۽ پنهنجو سالو سيٺ خوشيرام هاسو مل ڪرپالائي ترسٽي مقرر ڪيائين. سندس ملڪيت ڇهن لکن روپيه جي آهي. مسوڙن ۽ وياج سميت ٻه هزار کن روپيا در مهيني ۾ پيدا ٿين ٿا ۽ اهو سمورو پيسو ڌرمائو کاتي ۾ وڃي ٿو. سندس جڳهيون خيرآباد ۽ ڪراچي ۽ جي. گادي کاتي ۽ صدر ۾ آهن. سندس سالو سيٺ خوشيرام گذاري ويو تنهن کانپوءِ سيٺ خوشيرام جو پٽ پاڻي هرڪشن داس ترسٽي ٿيو. خيرآباد ۾ وڏي ڌرم شالا پنهنجي جيئري مسافرن جي سهنج لاءِ جوڙيائين، جنهن ۾ مسافر آرام وٺي رهيا آهن. سندس ديهانت ستر کن ورهيه جي ڄمار ۾ 1930ع ڌاري ٿيو هو.

راءِ بهادر سيٺ موهنداس جو سڳو سوٽ پاڻي سِيرُو مل نهالچند 1889ع ۾ ڄائو هو. ننڍپڻ کان وٺي رنگون ۾ پنهنجي چاچي پاڻي گني مل پٿرسرام جي جواهرات جي ڇاپ تي پگهار دار ٿي رهيو. ائين هڪڙي مسافر ڪيائين تنهن کانپوءِ سندس پٽي چاچي سيٺ تاراچند پرسرام کيس بمبئيءَ ۾ پنهنجي جواهرات جي ڇاپ تي رکيو. ٻه مسافريون پگهاردار ٿي ڪيائين، تنهن کانپوءِ کيس ڪام ڀاڻيوار (سڀني ڪارخانن ۾ ڀاڻيوار) ڪيائين. ڪيترا ورهيه سيٺ تاراچند سان گڏ ڪم ۾ شامل هو. ائين پنهنجيءَ محنت ۽ سچائيءَ سان پگهاردارن مان ٿري وڏي درجي وارو ٿيو ۽ پاڻ به سيٺ ٿيو. 1932ع ۾ سيٺ تاراچند جي وڏي اوسا ٿيڻ ڪري، الڳ ٿي پنهنجو جواهرات جو دڪان بمبئيءَ ۾ پنهنجي نالي ڪڍيائين. بمبئيءَ ۾ چڱي واقفيت هيس ۽ سڀني سان رڻ رهائي هليو هو، تنهن ڪري ڪيترا وڏا ماڻهو بلڪ راجاڻن سندس گراهڪ ٿيا، ته اڀراسو به چڱو ٿي ٿيس. سندس اهو دڪان اڄ تائين هليو اچي ۽ پاڻ اڄ سوڌو ڪم ڪندو اچي ڇت جو لاڙو ڌرم پاسي اٿس، تنهن ڪري ڪي هڙون، ته ڪي وڙون غريبن کي ڳجهي پالهي طرح مدد ڪندو آهي.

هاتيراهائي:

نڪ ”سامبٽا“. هتي اصل پنجاب کان آيا هئا. پنجاب کان بهرائين

لکيت ڏي ويا هئا. جو اهو شهر وڻج واپار ڪري ان وقت نهايت مشهور هو. ۽ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين ۾ سنڌ جي ڪن ھندن جون ڪوٺليون اُتي هونديون. هيون، هو پوءِ لکيت مان لڏي سنڌ ۾ آيا، ۽ ڪيترو وقت تڏي ۽ تعلقي سسوهڻ ۾ رهيا هئا، جتي اڄ تائين سندن نڪڙيا سوت آهن، جي پنهنجي ۽ نڪ (سامتا) جي نالي پٺيان پاڻ کي ”سامتائي“ سڏائيندا آهن، هائيرامائي. پوءِ تڏي سان لاڳاپا توڙي (واسطائي) حيدرآباد هليا آيا، ۽ پهرين وادواڻي گهٽي ۾ اچي رهيا. شروع ۾ سندن فقط ٽي گهر هئا. پوءِ وڌيا. ويجهيا. ته سوڙهه سببان وادواڻي گهٽي ڇڏي، جدا جدا هنڌ وڃي رهيا. هن وقت هائيرامائين جا پنجاهه کن گهر آهن. انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل تائين اتي چندائي، ساگراڻي، مهٽائي ۽ هائيرامائي، حيدرآباد جي شهر جا مکيه پاوا ڪڙي ليکبا هئا. شروع ۾ وڻج واپار ۾ زور هئا. منجهائن پوءِ ڪيترا پڙهي پيا. ته ڪي سرڪاري نوڪرين ۾ گهڙيا ۽ ڪي وڪالت ڪرڻ لڳا. سندن مٿيون ماڻهيون، حيدرآباد ۾ چڱن چڱن گهرن سان آهن، ديوان، تولا، ڙامو جي آڱڻه وارن جو نانءُ ناموسن شهر ۾ گهڻو آهي.

هنگورائي

نڪ ”دڙوي“ ديوان هنگورائي مل سڪائندو ولد ديوان ڪنڀو مل تنهنجو اولاد هنگورائي آهن، ديوان ڪنڀو مل ڄميسلميز جي راول (راجا) جو وزير هو. ڪنهن وقت راجا ۽ هن وزير جي وچ ۾ ڪن ملڪي ڳالهين تان من پيدا ٿيو، ته ديوان ڪنڀي مل پوءِ اتي وڌيڪ وقت رهڻ ۾ پنهنجي سلامتي ۽ سمجهي ۽ پهرين پنهجي پٽ ديوان سڪائندو ڪڍي، سندس ٻارن ۾ ڇڏي سندس ستاڻ ڏئي رولائو ڪيو.

ديوان سڪائندو ڪڍي ٻه پٽ ديوان هنگورائي مل ۽ ديوان رنگو مل هئا، جي سنڌ جي ڪلهوڙن وقت داندو، جي نڙديڪ خدا آباد ۾ وڏا عهدال هئا. 739ع ۾ خدا آباد جو شهر ڦٽو (ڏس وياڱو شهر ۾ صفحو 72) ۽ هن ڦٽي پکڙي ويا.

ديوان هنگورائي مل ڪڍي چار پٽ ٿيو مل، ڀاڳچند، خوبچند ۽ نارو مل هئا. ديوان تلو مل نوشهروفيروز وسايو، سندس ڀائر ديوان ڀاڳچند ۽ ديوان

خوبچند لاڙڪاڻي جي ڀرسان دودن جي ڳوٺ ۾ وڃي رهيا، تنهن ڪري ”دودائي“ سڏجڻ ۾ آيا. ڪجهه وقت کانپوءِ سندن اولاد وڃي لاڙڪاڻو وسايو. لاڙڪاڻي ۾ پنهنجو جيڪو پاڙو ٻڌائون، سو اڄ سوڌو ”دودائي پاڙو“ ڪوٺجي ٿو. منسٽر امر لال وسٽمل وڪيل دودائي هنگورائين مان آهي. ديوان نارو مل کي ٻه پٽ گوريخسراءِ ۽ رامچند هئا، سي سندس ڳوٺ ڪاهي راهو تعلقو، نوشهروفيروز وسائي ويٺا. اهي پوءِ حيدرآباد ويا. سندن نسل وارا، ديوان رامچند جي نالي پٺيان، پاڻ کي ”رامچندائي“ سڏائيندا آهن. ديوان هنگوريمل جو وڏو پٽ ديوان تللو مل جو نوشهري فيروز ۾ وڃي رهيو هو، تنهن کي ٻه پٽ موتيرام ۽ امراءِ هئا. ديوان موتيرام جو پٽ ديوان گنو مل نوشهري فيروز ۾ مورچائين مان پرڻيو هو. مورچائي پوءِ خيرپور مير صاحب واريءَ جي پريان ڳوٺ پرڳڙين ۾ وڃي رهيا (ڏسو ”مورچائي“). ته ديوان گنو مل به ساهرن سان گڏ پرڳڙين ۾ وڃي رهيو. سندس اولاد اڄ تائين اتي آهي. اهي سندس پٽ ديوان ڪيرت سنگهه جي نالي پٺيان پاڻ کي ”ڪيرنائي“ ڪوٺائيندا هئا؛ پر اٽڪل پنجويهن ورهين کان پاڻ کي ”رامچندائي“ سڏائيندا آهن.

ديوان موتيرام جو ڀاءُ ديوان امراءِ پنهنجن سوتلن ديوان رامچند ۽ ديوان گوريخسراءِ سان حيدرآباد ۾ ويو هو. سندس نسل مان حيدرآباد جو مسٽر جينسنگهه نارائينسنگهه پبلڪ پراسيڪيوٽر آهي. هن آڪهه وارا نه پاڻ کي ”رامچندائي“ ڪوٺائيندا آهن. مطلب ته رامچندائي به هنگورائين جي هڪ شاخ آهن. (ڏسو ”رامچندائي“).

ديوان هنگوريمل جي ڀاءُ ديوان رنگو مل کي ٽي پٽ عيدنمل ڪيراجمل ۽ تانورداس هئا. ديوان عيدنمل پنهنجي نياڻي هنگورجن جي ديوان نارائنداس سان پرڻائي هئي. پوءِ نوشهري فيروز تعلقي ۾ پنهنجو نئون ڳوٺ ٻڌايائين جو اڄ تائين سندس نالي پٺيان ”پدعيدن“ سڏجي ٿو. پنهنجي نانيءَ کي اتي رهايائين. هن وقت پدعيدن ۾ ديوان نارائنداس جو اولاد آهي (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 159 ”پنڀاڻي“). ديوان عيدنمل جي ٽن پٽن ڪيمچند، توير مل ۽ تندلال پرياهه نارو شاهه وسايا. ديوان ڪيمچند جي نسل وارا پرين ۾

سندس پوٽي ديوان تخت مل جي نالي پٺيان پاڻ کي ”تختاڻي“ سڏائيندا هئا، مگر اٽڪل پنجيتاليهن ورهين کان پاڻ کي ”هنگورائي“ سڏائيندا آهن. ديوان عيدنمل جو ڀاءُ ڪيراجمل ۽ سندس سوت ديوان ٺاور مل هنگورو مل ڳوٺ ڪاهي راهو تعلقي نوشهري فيروز ۾ وڃي رهيا، ۽ ديوان عيدنمل جو ڀاءُ تانوراس نيٽا ناڙيءَ ڏي هليو ويو. حيدرآباد ۽ ڀرڳڙين وارن کانسواءِ ٻيو سمورو اولاد ديوان هنگوريمل ۽ رنگو مل جو آهي ۽ اهي سڀ پاڻ کي هنگورائي سڏائيندا آهن. ناروشاهه وارن هنگورائين مان ديوان پانها سنگهه جج جي آڪهه وارا، پرين مان راءِ بهادر ديوان طوطا رام ميارام وارا ۽ ڪاهي راهوءَ مان راءِ صاحب ديوان ڪرمچند ليلارام رٿائرد ايتڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جي آڪهه وارا ۽ ڪي ٻيا مکيه آهن. ڊاڪٽر گيانچند ٽيئونمل هنگورائي ڪجهه وقت سول سرجن هو مطلب ته هنگورائي آڪهه وارا چڱا چڙهيل آهن.

ھندن جي لڏپلاڻ جي تاريخ

هي ڪتاب اڃا ڇپيو پئي، ته 15- آگسٽ 1947ع کان وٺي ڀارت ڪنڊ کي ڀڄي، ۽ ٻه ڀاڱا ”هندستان“ ۽ ”پاڪستان“ ڪيائون. سگهوئي پوءِ ڀارت جا هندو پاڪستان ڇڏي هندستان ۾، ۽ ڀارت جا مسلمان هندستان ڇڏي پاڪستان ۾، جدا جدا شهرن ۾ وڃي رهيا. ائين ڪروڙها ماڻهو هيستائين لڏي چڪا آهن، ۽ ڪيترا اڃا لڏين پيا. سڄيءَ دنيا ۾ ايتري قدر لڏپلاڻ اڳي ڪڏهن به ڪانه ٿي هئي، پر ٻين ھندن جي ڳالهه ڇڏي، هتي رڳو سنڌ جي ھندن جي لڏپلاڻ جي تاريخ، قديم زماني کان وٺي، ڏجي ٿي.

ويدڪ زماني ۾ لڏپلاڻ:

رگ ويدڪ زماني ۾ قديم آريه لوڪ سنڌو ماڻھو ۾ رهندا هئا. ڀڄڻ ويد واري زماني ۾، هزارين آريه لوڪ، پنجاب ۽ سنڌ جا وڻ ڇڏي، هاڻوڪي آگري ۽ ائوڌ جي گڏيل ڀرڳڻن ڏي ويا، ۽ اوڏهين پنهنجون بادشاهتون ٻريا ڪيائون. اها لڏپلاڻ پنهنجي خوشيءَ سان ڪيائون. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 38).

اتهاپاسڪ زماني ۾ لڏپلاڻ:

مهاڀارت واري لڙائيءَ ۾ سڄي ڀارت جا هزارين سورما سرڳواسي ٿيا، ته ڀارت جو روشن ڌيو ڄڻ ته اجهامي ويو! انهيءَ وقت ڀارت جا ڪيترائي هندو ايتري قدر دلگير ٿيا، جو ڀارت ڪنڊ ۾ وڌيڪ رهڻ واجب نه سمجهيائون. منجهائن ڪي مغربي ملڪن، نه ڪي دور بورب (جاوا وغيره) ڏي، نرڪي ۽

آمريڪا ڏي ويا. سنڌ جي ڪيترن ھندن ائبيسينيا يا حبش ملڪ ۾ وڃي بيٺڪ وڌي. وڌيڪ حقيقتن لاءِ ڏسو ھر بلاس ساردا جو انگريزيءَ ۾ لکيل ڪتاب ”ھندو شپيرارٽي“.

مھاڀارت واري لڙائي شروع ٿيڻ کان ئي اڳي سري ڪرشن پنھنجا ڪيترا جادو ونسي پاڻ سان وٺي، مٿرا ۽ گوگل ڇڏي، دوارڪا ۾ وڃي رهيو. جادو ونسين اتي پنھنجيءَ سلطنت جو پايو وڌو. سري ڪرشن کانپوءِ جادو ونسين ۾ گھرو لڙائي لڳي. پوءِ دوارڪا ڇڏي ڪيڏانهن ويا، ۽ پاڻياڻي ڦور ڪيئن پيدا ٿي تن حقيقتن لاءِ ڏسو هن ڪتاب ۾ ”پاڻيا“.

ٻوڏي زماني ۾ لڏپلاڻ:

ويدڪ زماني کان وٺي ٻوڏي زماني تائين سنڌ جي سڀيتا ۽ شاهوڪاريءَ جون هاڪون ھندين ماڳين ھونديون هيون، تنھن ڪري ڌاريون قومون وقت بوقت سنڌ تي ڪاهي پئي اينديون هيون. انھن ڪاھن وقت سنڌ ۾ ڪا گھڻي لڏپلاڻ ڪانه ٿيندي هئي، جو ڌاريون قومون رڳو ٿورڙا ڏينھن رھي، سنڌ کي ڏن ڀرو ڪري، پوءِ موٽي هليون وينديون هيون؛ ۽ حڪومت جو چرڇو وري به سنڌ جا ھندو پيا ھلائيندا هئا. سنڌ ۾ جيڪي ساڪ يا سٿين لوڪ آيا هئا، سي رڳو سنڌ ۾ ھميشه لاءِ رھي پيا هئا، پر ان وقت سڄي ھندستان ۾ ٻڌ ڌرم زور هو، ۽ پاڻ به اهو ڌرم اختيار ڪيائون. ساڳيءَ ريت پوءِ ”ھون“ لوڪ White Huns آيا جن خود ھندو ڌرم اختيار ڪيو، ۽ سنڌ ۾ راءِ گھراڻي جو راڄ ٻريا ڪيائون. کانئن پوءِ سنڌ ۾ راجاڻي براھمن گھراڻي جو هو. ائين قديم زماني کان وٺي سنڌ ۾ سڀ ھندو هئا، ۽ صاحبي به سندن هئي، جنھن ڪري لڏپلاڻ لاءِ سبب ٿي ڪونه هو.

عربن جي ڪاھ وقت لڏپلاڻ:

711ع ۾ عربن سنڌ تي ڪاھ ڪئي، تنھن وقت سنڌ ۾ براھمن گھراڻي جو راڄ هو؛ پر رعيتي ماڻھن مان ڪيترا ٻڌ ڌرم جا هئا. ”اھنسا“ مت زور هئڻ سبب ڪيترن ھندن مان اڳيون ویرتا جو انگ نڪري ويو هو، تنھن ڪري عربن جي ڪاھ وقت ايترو ھراس پيدا ٿيو، جو ڪيترا ھندو

سنڌ ڇڏي ڀڄي ويا. ڪي خشڪيءَ جي رستي، ڪڇ جو رخ ٽٽائي، لکپت ۽ ڪڇ علائقي جي ٻين شهرن ڏي ويا. ڪي ٻيڙين ۾ چڙهي، اتر ڏي رخ رکي ويا هئا. سندن نسل وارن مان ڪيترا اڄ تائين بهاولپور ۽ ان جي ڀريان، سنڌونديءَ جي ٻنهي ڪنارن تي، ۽ پنجاب جي به پنجن ئي ٻڏين جي ٻنهي ڪنارن تي هماليه جبل جي ڪورن تي، پنهنجا ماڳ جوڙي ويا آهن. هن وقت تائين اهي وڏي ويجهي پندرهن لک کن ٿيا آهن. هي سڀ اڄ تائين ”اروڙنسي“ يعني اروڙ يا الور کان آيل ھندن جو اولاد سڏجن ٿا. عربن جي ڪاھ وقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ اروڙ (الور) تعلقو روھڙي هو، تنهن ڪري انهيءَ شهر جو نالو مٿن پيل آهي. ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبي ۾ سندن ڪيتريون آڪيون نوڪرين، وڻج واپار ۽ ٻين سببن ڪري موٽي ستن ۾ آيون، جهڙوڪ: آڏواڻي، اجواڻي، بجاج، ڀارواڻي، جڳتياڻي، ساگرڻي، گدواڻي، موٽواڻي وغيره. مطلب ته سنڌ جي هاڻوڪين جن آڪين بابت چئون ٿا ته ٻاهران آيون هيون سي اصل سنڌ جون هيون، جي موٽي سنڌ ۾ آيون، ۽ ڪيتريون اڃان پنجاب ۽ ٻين هنڌ آهن ته به اروڙنسي سڏجن ٿيون (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 129 کان 135). انهيءَ هوندي به ايترو چئبو ته عربن جي ڪاھ وقت سنڌ سڄي خالي ڪانه ٿي ويئي هئي، پر اڃا ڪيترا هندو هئا، جن پوءِ خليفن جي نائين جو زور ڀڄي، سنڌ موٽائي پنهنجي قبضي ڪئي، جنهن ڪري سنڌ ۾ سومرن جي صاحبي شروع ٿي ۽ پوءِ سنڌ جا حاڪم سما ٿيا جي جادو ونسي هئا. (ڏسو ڀاڱو پهريون، صفحو 57 کان 63).

مسلمانن جي صاحبي ۾ لڏپلاڻ:

سنڌ ۾ مسلمانن جي حڪومت سچ پچ ٽه ارغونن جي راڄ کان وٺي شروع ٿي ۽ مسلمانن جو تعداد به ان وقت کان وڌيو. سندن صاحبيءَ ۾، جدا جدا وقتن تي سنڌ ۾ ڪيترن هنڌ ڦرلٽ ٿي هئي ۽ باهيون لڳيون هيون ۽ قنڌار کان آيل ڀٽان ڪيترا قهر ڪيا هئا. اهڙن وقتن تي هراس وڃان نه رڳو هندو پر سنڌ جا ڪيترا مسلمان به ڀڳا ٿي، پر سگهوئي پوءِ سانت ٿيڻ سبب ماڻهن پنهنجا ماڳ موٽي اچي ٿي وسايا.

انگريزن جي صاحبيءَ ۾ لڏپلاڻ:

سنه 1843ع ۾، مسرن جي صاحبيءَ ۾، انگريزن سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ته سنڌ ۾ ايتري قدر ڀاڄڙ پيئي جو اڄ تائين ”ميرن واري ڀڄ“ اها چوڻي مشهور آهي. ڪيترا هندو لکپت ۽ ڪڇ علائقي جي ٻين شهرن ڏي ڀڄي ويا هئا، ته به سنڌ ۾ گهڻي هندو رهيا پيا هئا. انگريزن حيدرآباد جو قلعو هٿ ڪيو، ته به خود حيدرآباد جا سڀ هندو ڀڄي ڪونه ويا هئا، جيئن ساگراڻين (مڪي تاراچند) جي احوال مان معلوم ٿيندو: مطلب ته سنڌ ۾ هاڻوڪي جهڙي لڏپلاڻ اڳي ڪڏهن به ڪانه ٿي هئي.

هاڻوڪي لڏپلاڻ جو ذڪر:

سنه 1936ع ۾ سنڌ جو پرڳڻو بمبئي ڪاتي کان ڌار ٿيو، ته سنڌ وزارت نهئي، پر اها اڪثر لوڏن ۾ هوندي هئي، جو مخالف ڌر (ڪانگريس پارٽي) زور هوندي هئي. پوءِ نئون چونڊون ٿيون، ته مسلم ليگ زور تي. جلد ئي ڀارت ڪنڊ کي ڀڄي به ڀاڱا ”هندستان“ ۽ ”پاڪستان“ ڪيائون ته ٻين سڀني پرڳڻن کان اڳ ۾ سنڌ جو پرڳڻو پاڪستان ۾ داخل ٿيو، ۽ سنڌ جي مسلم ليگ سرڪار هيڪاري پختي پائي تي ٿي (ڏسو صفحو 49). انهي وقت ئي سنڌ جي ھندن کي اهو انديشو ٿيو، ته اسانجو آئيندو الاجي ڪهڙو ٿيندو؟ سنڌ جي هاڻوڪي لڏپلاڻ جو پهريون ۽ مکيه سبب اهو انديشو آهي. ڀارت ڪنڊ جو اڃا ورهاڱو ٿيو ئي ڪين، ته ڪلڪتي، نوڪالي ۽ ٽيپرهه ۾ هندو مسلم فساد ٿيا، جي ڪيترا ڏينهن ساندھ پئي هليا، ايتري قدر ڦرلٽ ۽ خونريزي ٿي، ۽ باهيون لڳيون جو سڄي هندستان ۾ رڙ مچي ويئي! ڪلڪتي ۾ بهار جا ڪيترا هندو خون تي ويا، ته بهار جي ھندن کي ايتري قدر تاءُ آيو، جو بهار ۾ ڪيترن مسلمانن کي قتل ڪري ڇڏيائون! بهار جي جن مسلمانن جا گهر تڙ ڇٽ ٿي ويا هئا، تن کي سنڌ سرڪار، نينڍ ڏني، ته اچي سنڌ ۾ رهو، ته توهان کي هٿ رهڻ ڏينداسين ۽ روزگار ۾ به لڳائينداسين. ائين اول بهار جا مسلمان خاص ڪري ڪراچيءَ ۾ آيا. ڪراچيءَ جو شهر پاڪستان سرڪار جي گاديءَ جو هنڌ مقرر ٿيو، ته پوءِ

ته ڪٿان ڪٿان جا مسلمان نوڪرين، وڻج واپار وغيره سانگي، لکن جي تعداد ۾ ڪراچيءَ ۾ هڪ ٻئي جي پٺيان اچڻ لڳا. هندو هيڪاري ٿورائيءَ ۾ ٿي پيا، جنهن ڪري سرڪاري نوڪرين مان جي توڙي وزارت ۾ پنهنجن گهڻن عيوضن، چونڊي موڪلڻ جي گهڻي آڻيند رڪي ٿي سگهيا، ۽ پاڻ کي ويچارو سمجهڻ لڳا.

ڪراچيءَ جو شهر پاڪستان جي گاديءَ جو هنڌ ٿيو، ته هيڏي عملي لاءِ جاين هٿ ڪرڻ ۽ ٽين جاين جوڙائڻ لاءِ سيمينٽ، لوھ، ڪاٺ، بجليءَ جو سامان، تل، گئس، پيون اهڙيون شيون ڪپن. سنڌ جا واپاري متان اهي شيون وڪڻي پوزيون ڪري ڇڏين، يا تل ڪري ڇڏين، تنهن ڪري ”آرڊيننس“ جاري ٿيو، ته سنڌ سرڪار متحرڪ (جايون ۽ پٽ) ۽ غير متحرڪ (سيمينٽ، لوھ وغيره) ملڪيتون ”رڪڙيشن“ ڪري سگهندي. سرڪاري عملدار پوءِ دڪانن ۽ ڪارخانن ۾ وڃي تپاس ڪرڻ لڳا، ته واپارين وٽ ڪيترو سيمينٽ، لوھ ۽ ٻيو اڏاوتي سامان اڳيئي موجود آهي. هن آرڊيننس جاري ٿيڻ شرط سنڌ جي هندن کي ڀڄڻ لڳو، ته سنڌ سرڪار ڪنهن به وقت اسانجا بئنڪن ۾ پيل پئسا پرڻوڪي ڇڏيندي، جو ”غير متحرڪ ملڪيت“ ۾ ناٿو به اچي ٿو وڃي. جن سڀني جا ڪارخانا بمبئي، ڪلڪتي، مدراس ۽ هندستان جي ٻين شهرن ۾ آهن، تن پنهنجون سڀ رقمون سنڌ جي بئنڪن مان ڪڍائي، پنهنجن هندستان وارن ڪارخانن جي نالي ڪرائي ڇڏيون. ائين ٿورڙن ئي ڏينهن ۾ ڪروڙها روپيا سنڌ مان نڪري ويا!!!!

سنڌ سرڪار ورور ڏيئي ظاهر ڪيو، ته ”غير متحرڪ“ لفظن ڪم آڻڻ جي مراد رڳي هيءَ آهي ته اڏاوتي سامان ”رڪڙيشن“ ڪري سگهجي، پر ماڻهو ڀڄڻو ڇڏيو ڪري پنهنجون رقمون پاڪستان کان ٻاهر روانيون ڪندا رهيا. ائين ماڻهن کان اڳ پير پيا ٿي ويا.

سنڌ سرڪار پوءِ ڪن ماڻهن جا خانگي پٽ ”رڪڙيشن“ ڪيا، ۽ انهن تي توڙي سرڪاري ۽ ميونسپل پٽن تي ڪيتريون نيون چاليون جوڙائڻ شروع ڪيون. ڪراچيءَ جا ڪيترا اسڪول بند ڪرائي انهن ۾ پناهگيرن کي رهايا. ڪيترن هندن جي گهرن ۾ رهڻ لاءِ ٻاهران آيل مسلمانن کي

رنت ڪنٽرولر ”الٽيميٽ آرڊر“ ڏيڻ شروع ڪيا. ڪو هندو پنهنجي جاءِ خالي ڪري نه ڏئي، ته رنت ڪنٽرولرن کي اختياري ملي ته پوليس موڪلي، اها جاءِ خالي ڪرائين. پنجاب ۽ ڪن ٻين هندن آيل مسلمانن مان پوءِ ته ڪي ايتري قدر ويا، جو زوريءَ هندن جي گهرن ۾ گهڙي ٿي پيا! هندو مالڪ ٿوري وقت لاءِ گهر کان ٻاهر ٿي نڪتو، ته موٽي اچي ڏسي، ته جاءِ جو ڪلف لٽو پيو آهي، ۽ ڪري مسلمان اچي جاءِ ۾ ويٺا آهن! مالڪ ڪجهه ڪڇيو ٿي، ته اڳلن چڙي ٿي ڏيکاريس! ائين ڪيتريون جايون ڪن مسلمانن زوريءَ پنهنجي قبضي ڪيون، ته واجبي رڙ مٽي! هندو چوڻ لڳا، ته خود پنهنجن گهرن جا هاڻ اسين مالڪ نه ٿياسين، جو ڌاريا ماڻهو زوريءَ مالڪ بنجي ٿا ويهن، ته پوءِ سنڌ ۾ ڪيئن رهي سگهيو؟ سنڌ ۾ انهيءَ حالت هلندي پنجاب ۾ هندو مسلم فساد ٿيا. سگهو ئي ڪوئيٽا ۾ ڪيترن سنڌ جي هندن سان وٽل وهيا، ته سنڌ ۾ ٽرٽلو پيو. اجمير ۾ به هندو مسلم فساد ٿيا، ۽ ڊسمبر 1947ع جي اجمير کان آيل ڪن مسلمانن حيدرآباد ۾ ڦرلٽ ڪئي ۽ باهيون ڏنيون ۽ ڪن هندن کي چريون هڻي زخميائون! پنجاب کان به ڪي مسلمان آيا، ۽ سنڌ ۾ جيڪو به سک يا هندو ٿي ڏٺائون تنهن کي ڪپي يا ڦٽي ٿي ڇڏيائون! ريل گاڏيءَ ۾ چڙهيل هندن ۽ سکن کي ڦري لٽي زخمي ڪري پوءِ هلنديءَ گاڏيءَ مان ٻاهر اچي ڦٽو ٿي ڪيائون!!! منگل 6 - جنوري 1948ع جي ڪراچيءَ ۾ ڪي سک خون ٿيا! ساڳي ڏينهن ڪراچيءَ ۾ ڪروڙها روپين جي ملڪيت جي ڦرلٽ ٿي، ۽ ڪي هندو ڦٽيا! سنڌ سرڪار ريل گاڏين ۾ پوليس جو خاص پهرو رکايو، ۽ ڪٿي به وري اهڙي ڦرلٽ نه ٿئي تنهن لاءِ سنڌ سرڪار سخت قدم کنيا، ۽ هندن کي سنڌ ۾ رهڻ لاءِ هٿايو، تنهن هوندي به سنڌ ايتري قدر خالي ٿي ويئي آهي جو اڄ هڪڙو به ٻائو يا ٻائيڻ سنڌ ۾ ڪونهي جو گهرج مهل ڪريا ڪرم ڪرائي! حيدرآباد جي اسٽيشن ۽ ان جي آسپاس اٽڪل ٽيهه هزار هندو ويٺا آهن جي راجا واري گاڏيءَ ۾ چڙهي جوڌپور ۽ ٻين پاسي وڃڻ لاءِ آيا. وينا آهن، پر کين وڃڻ لاءِ اڃا وارو نٿو ملي. ساڳيءَ ريت ڪراچيءَ جي ڪن پناهگيرن جي ڪئمپن ۾ ويهه ٻاويهه هزار هندو جهاز جي رستي وڃڻ لاءِ آيا وينا آهن، پر انهن کي به اڃا ٻاهر وڃڻ لاءِ وارو نٿو ملي. تازو سرحد سنڌ

وارن لاءِ حڪم جاري ٿيو آهي، ته جيڪي غير مسلم حيدرآباد کان راجا واري ڳاڙهيءَ ۾، يا ڪراچيءَ کان جهاز جي رستي، وڃڻ چاهين، سي ضلعي جي ڪليڪٽر کان اڳواٽ پرمٽ وٺڻ ۽ لکي ڏيڻ ته کين ڪنهنجو قرض ڏيڻو ڪونهي، هندن انهن حڪمن جي بجاواري ڪن پيا. ٻاهر ويندڙ هندن جي مسلم تشنل گارڊ، پوليس ۽ ڪسٽمر کاتي وارا تلاشيون وٺن ٿا، ۽ اسٽيشن ۽ ڪياماڙيءَ جا مزور مسافرن کان ڳاڙهي پڳيون کڻائين وٺن ٿا، ته به ڏهاڙي تي چار هزار هندن ريل ۽ سمنڊ جي رستي ٻاهر وڃن پيا.

بيٺي، دهليءَ ۽ ٻين هنڌن آيل مسلمان واپارين ڪراچيءَ ۽ ٻين هنڌ ڪيترن هندن جون جايون، دڪان، ڪارخانا وغيره سامان سميت خريد ڪيا آهن! عجب ته ڏسو ته رڳو ٽن چئن مهينن جي اندر ڪراچي، حيدرآباد، روهڙي، سکر ۽ شڪارپور ڦري مسلمانن ڪا شهر ٿي پيا آهن، ۽ ٻين شهرن ۽ ڳوٺن جي رونق به ٽڪڙي ٽڪڙي ٿي پئي وڃي!

پورو ٿيو

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انتي ماء جڙيندي آهي اوندا سوندا ٻار
ايندڙ نسل سمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻار

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرنڊڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ سُڻل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ڀرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَنن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَنن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليڱڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ آياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ سان
تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مدِ مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

.....

ڄڻ ڄڻ ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ چُپن ٿا؛

.....

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اٿي، هي بم-گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)